

अर्वाचीन संस्कृत साहित्य

(१७ व्या शतकापासून १९६० पर्यंतच्या संस्कृत साहित्याचें पर्यालोचन)

लेखक :

प्रा. श्रीधर भास्कर वर्णेकर, एम्. ए., काव्यतीर्थ
स्नातकोत्तर शिक्षाविभाग, (Post Graduate Teaching Dept.)
नागपूर विश्वविद्यालय

प्रस्तावना : डॉ. चि. द्वा. देशमुख

मॉडर्न बुक स्टोअर्स
अकोला * नागपूर

प्रकाशक :

रतनलाल अग्रवाल,

वी. ए.

सचालक, मॉडर्न बुक स्टोअर्स,

अकोला : नागपूर

सर्व हक्क लेखक-प्रकाशकाधीन

★

बाधणी :

गव्हर्मेण्ट प्रेस

बॉम्बे, नागपूरचे

अपग कर्मचारी

प्रकाशन : पेट्टवारी १९६३

★

मुद्रक :

पां. ना. यतहट्टी,

वी. एम्.सी.

नारायण मुद्रणालय,

धनतौली, नागपूर १

ज्यांच्या तीव्र प्रेरणेमुळे साधनांच्या अभावींही
प्रस्तुत ग्रन्थ लिहिण्यास मी प्रवृत्त झालों
आणि

ज्यांच्या निरन्तर प्रोत्साहनामुळे अनेक अडचणींतून
मार्ग काढीत मी तो यथाशक्ति पूर्ण करूं शकलों त्या
मान्यवर

श्री. उमाकान्त केशव (बाबासाहेब) आपटे
यांना

अत्यंत आदरपूर्वक समर्पण

—श्रीधर भास्कर धर्गेकर

प्रस्तावना

साहित्याचा इतिहास हा इतिहासलेखनाचा एक विशेष अजरद विभाग समजत जातो; कारण वाङ्मयाची प्रमाणे साधारण इतिहासनिर्णायक प्रमाणापेक्षा अधिक परिवर्तनशील असतात. साहित्यमूल्यात्मकान्या निरुपार आजचे समर ननरी सोने उग्रा हिणकम निरू शकेन. त्रिंन आज जे सोन्यात गणायाखारणे वादत नसेल ते उग्रा अभिरुचीत पालट शाल्यामुळे उच्चाराचे सोन भामू लागेल. शिवाय, कीर्ति माळेत कोणच्या लेखकमणीस गोमारे व कोणास तंतून वगळावे हे प्रश्न नेहमी वादग्रस्तच असतात. साहित्याच्या विशाल विश्वाच्या मानाने कोणत्याहि व्यावहारिक दृष्टीने तिहिलेला इतिहासप्रथ अपुराच पटतो व अभाव त्रिंन अतर्भाव गुणमापनाच्या दृष्टीने सटक्यापानून राहत नाहीत.

जिवत भाषेतील साहित्येतिहासाची ही दशा तर सस्कृतसारख्या सस्कृतदर्शनी मृत भाषणाच्या भाषेच्या साहित्याचा इतिहास लिहिणे किती अवघड असते हे श्यानुमसाशिराय कळणे शक्य नाही. पुरातन वाङ्मय असेल तर त्याला अर्वाचीन मूल्यात्मकाची साधने नियोडून कमाला लावणे अन्यायाचे वादने; अर्वाचीन निर्मिति असेल तर समोपनालचे साहित्यनिपयक वातावरण सहजेतर असल्यामुळे ते कसास उतरते त्रिंन नाही याची लौकिक प्रचीति मिठ शक्य नाही. विद्वानां विद्वानाकरिता लिहिलेल्या साहित्याची मूल्यापनं कृत्रिम व साधारण उनाच्या अभिरुचीशी असकड अर्शाच असण्याचा मभन अगतो, तेदा अर्वाचीन सस्कृत साहित्याचा इतिहास लिहिणे म्हणजे त्रिंनानून पार पटणे असे मानणे तरी चालेल. परतु हा धारशीरणा नागपूर विश्वविद्यालयाच्या स्नातकोत्तर शिक्षाविभागाचे प्राच्य,सक श्री. श्रीधर भाग्यर वर्णेकर यानी ह्या प्रथाच्या द्वारा केलेला आहे व माझ्या मने ते त्रिंनानून मुगजिन पार पडले आहेत—साहूमे श्री प्रतिदसनि ।

सानुबध साहित्य-निर्मितीच्या दृष्टीने संस्कृत ही वेव्हाहि मृतभाषा नव्हती व आरुहि नाही. परंतु संस्कृत साहित्याची अव्याहत निर्मिती होत असता मुद्रा पर्यालोचन ग्रथाचा अभाव व पंडितराज जगन्नाथ यांच्या काळानंतर—गृहणे सोळाव्या शतकापुढे संस्कृत साहित्य नाहीच ही समजूत, या कारणामुळे गेल्या तीन शतकातील संस्कृत साहित्याची पद्धतशीर दखल क्वचितच व नोटकच घेतली गेल्यामुळे ही साहित्य संपदा किती समृद्ध आहे याची बहुतेकाना कल्पनाच नसते.

या गेल्या तीन शतकात संस्कृतमध्ये विविध प्रकारचे साहित्य निर्माण झालेले आहे. कल्पकता, प्रतिभा, प्रगट, सरसता इत्यादि गुणांचा विकास त्या साहित्यात झालेला आढळतो, एवढच नव्हे तर आधुनिक—विशेषत पाश्चात्य—संस्कृतीच्या संपर्काने त्या साहित्यात नवलाईची भर घातलेली आहे. या सर्व गोष्टींचा परिचय प्रस्तुत ग्रंथ लिहून श्री. बर्णेकर यांनी करून दिलेला आहे.

हा ग्रंथ अत्यंत परिश्रम करून तयार केलेला आहे, हे वाचकास नुसत्या दृष्टिक्षेपाने कळून येण्यासारखे आहे. पण समीक्षामुसळाने पुरवलेले साहित्यार्णवहि अफाट आहे, व त्यातील अनेक रत्ने अप्रकाशित असल्यामुळे शिष्यातील मोत्या सारखी पारलेकरिता दुर्मिळ आहेत. अर्थात् ग्रंथकर्त्याने अतुंक तमुक वगळले असा आरोप करण्याचा अविचारी वाचकाना मोह पडण्याचा संभव आहे. परंतु 'विखुर लेल्या व दुर्मिळ साहित्याचे व्यवस्थित सकळन करून देण, काळ इत्यादि विभागांच्या अनुरोधाने त्यांचे समीक्षण' केल्यागृहल उलट श्री. बर्णेकर यांचे सदैतुक आभार मानिले पाहिजेत.

ग्रंथातील विषयाची माटणी पूर्वार्धात सत्तावीस प्रकरणे व उत्तरार्धातील तीन व्यापक प्रकरणे मिळून जवळ जवळ सव्वा पाचश पानात केलेली आहे व या सीमेत आधुनिक साहित्यिकान्या प्रयोजनाचे विद्वत्तापूर्ण विवेचन करून महाकाव्यापासून नियतकालिक साहित्यापर्यंत सर्व साहित्यप्रकाराची दरल लेखकाने घेतलेली आहे. या वर्णनात्मक प्रकरणात सट्टल हाताने उतारे दिलेले आहेत, ते वाचकाची सभाव्य अपरिचितता लक्षात घेतली तर मर्यादेबाहेर आहेत असा आक्षेप घेणे योग्य ठरणार नाही. आधुनिक साहित्यातील हास्थरस हे नावीन्यपूर्ण प्रकरण मनोरंजक आहे व संस्कृत साहित्यातील राष्ट्रवाद हे त्यांच्यापुढचे प्रकरण वर्तमान परिस्थितीत विशेष आस्थेने वाचण्यालायक आहे. काही थोर लेखक, अर्वाचीन शास्त्रीय लेखक व उपसहार, अशा तीन प्रकरणानी व्याप्त उत्तरार्ध तर ग्रंथाचे सारच आहे.

प्राचीन व अर्वाचीन संस्कृत साहित्यामधील सेतुभूत जगन्नाथ पंडित यास अग्र पूजेचा मान देऊन, अप्यव्य दीक्षित, तज्ञावरचे विद्याप्रेमी नृपति व त्याचे आश्रित कवि, गोविन्द दीक्षित, धीनिवास दीक्षित, घनस्याम कवि, नारायण भट्टपाद, समीक्षाचनकर्ती

पंडित मधुसूदनजी ओझा, काव्यकठ वासिष्ठ गणपतिमुनि, ब्रह्मर्षि कपाडीशारी, पंडिता क्षमादेवी राय, महामहोपाध्याय वृष्णिशारी घुले, श्री. वामुदेवानंद सरस्वती, श्रीकैल्यमनाथ रामराय, प्रशाचतु श्रीगुलामराय महाराज, पंडित हृषीकेश भट्टाचार्य, त्रिशाखाचर्यनि श्री. आप्पाशारी राशिवडेकर, महामहोपाध्याय श्री. नारायणशास्त्री गिस्ते, पंडित तेजोमानु व श्री. व्ही. रामानुजाचार्य या प्रतिभाशाली लेखकांच्या निर्माणकार्याचा परामर्श श्री. वर्णेकर यानी मार्मिकतेने घेतलेला आहे. श्री. वर्णेकर हे स्वतः सस्कृतमध्ये प्रसाद, कल्पनावैचित्र्य व पदलालित्य अशा गुणानी महित काव्यनिर्मिति करतात, हे काही प्रसरणान दिलेल्या उतान्यावरून वाचकांस कटून येईल.

एकूण अर्जाचीन सस्कृत साहित्य हा अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ ल्हून व प्रसादिन करून श्री. वर्णेकर यानी मराठी जाणणान्या सस्कृत भाषेच्या उपासकाना श्रेणी करून ठेविणे आहे.

नवी दिल्ली
२५-१२-१९६०

चिं. डा. देवामुख

निवेदन

संस्कृत भाषेच्या अत्यंत प्रतिकूल काळात, इतर भाषेत लेखन केले असता सहज मिळू शकणाऱ्या धन, मान, कीर्ती इत्यादि वैयक्तिक लाभाचा विचार न करता, ज्या महाभागानी अत्यंत श्रद्धेने संस्कृत भाषेत लेखन करून, शारदादेवीच्या मंदिरात वाल्मीकि-व्यासादिकानी प्रज्वलित केलेला, संस्कृत साहित्याचा नदादीप अखंड तेवत ठेवला, त्याचा महिमा वर्णन करण्यास अत्यंत सुसमृद्ध अशा संस्कृत भाषेतसुद्धा शब्द सुचत नाहीत. त्याच्या वाङ्मयीन कर्मयोगामुळेच या ग्रंथाला विषय मिळाला. नाही तर "ग्रामो नास्ति सुत सीमा ?" अशी अवस्था झाली असती. ग्रन्थारंभीच 'मङ्गलाचरण' म्हणून त्या सर्वांना आम्ही अत्यंत श्रद्धापूर्वक प्रणामान्जली समर्पण करतो !

'अर्वाचीन संस्कृत साहित्य' हे नाव प्रस्तुत ग्रंथाला दिले आहे. त्यातील 'अर्वाचीन' शब्दाची व्याप्ति १७ व्या शतकापासून १९६०-६१ पर्यंत सधेतुक्कपणे गृहीत धरलेली आहे. (तो हेतु ग्रन्थारंभी सांगितला आहे.) पण या अर्वाचीन कालखण्डाचे इ. स. १८५७ पूर्वीचा व त्यानंतरचा असे दोन कालखण्ड (संस्कृत वाङ्मयात झालेली क्रांति लक्षात घेता) उघड उगड पडतात. गेल्या चार शतकाच्या काळाचा सामान्यतः साकल्याने निर्देश करण्यासाठी व इ. स. १८५७ पूर्वीच्या प्रथम कालखण्डाचा विशेषतः निर्देश करण्यासाठी 'अर्वाचीन' हा शब्द आम्ही वापरला, अगून इ. स. १८५७ नंतरच्या कालाचा निर्देश 'आधुनिक' या शब्दाने केला आहे. प्रस्तुत ग्रन्थापुरती या शब्दाच्या अर्थाची व्याप्ति वाचकांनी लक्षांत ठेवावी.

संस्कृत साहित्याची परम्परा पारच प्राचीन आहे. पाश्चात्य साहित्याचा परिचय होण्यापूर्वी तीच प्राचीन परम्परा इतर प्रादेशिक साहित्याच्या बरोबरीने अव्याहत चालू होती. त्या परम्परेचें सुगुन जाळून होण्यासाठी प्राचीन संस्कृत साहित्याच्या इतिहासाचे अर्वांतर साहित्यग्रंथ वाचकांची आनंदयमता पडू नये म्हणून आम्ही बहुतेक नवीन प्रकरणांच्या आरंभी त्या वाङ्मयप्रकाराची पूर्वपरम्परा अत्यंत संक्षेपाने सांगितली आहे. ज्यांनी संस्कृत साहित्य इतिहास विषयक अगानर कोशताहि पणनादा ग्रंथ वाचला नसेल त्यांना सुद्धा आम्ही दिलेल्या परम्परेवरून विनयाच सूत्र कोटून सुरु होतें याची कल्पना येईल अशी अपेक्षा आहे. त्याचरोबर अरुणासुळे

किंवा अनास्थेमुळे भारताच्या साहित्यक्षेत्रातील एक मोठा विषय कसा उपेक्षित गेला याचीहि कल्पना येईल. ज्यांना दिला एवढा प्राचीन साहित्याचा सक्षिप्त परिचय अल्प वाटून प्रकरणातील विषयप्रतिपादन 'आकस्मिक वॉट'र, त्यांनी हा प्रथम वाचण्या पूर्वी एवढा प्राचीन संस्कृत साहित्याचा इतिहास वाचल्यास तर वाटणार नाही.

प्राचीन संस्कृत साहित्याच्या इतिहासात किंवा संस्कृत साहित्याचे सर्मीक्षण करणाऱ्या अवांतर ग्रंथात, लेखकाचा कालनिर्णय हा एक महत्त्वाचा भाग मानण्यात येतो. त्याचें कारण प्राचीन साहित्यिकांच्या कालाची अनिश्चिति व त्या सखीचे विद्वानाचे मतभेद हं होय. प्रस्तुत ग्रंथात ज्यांच्या नावाचे उल्लेख आले आहेत त्यापैकी कुणाच्याहि स्थळ-माळाविषयी विवाद नाही. अनेकांचे पुत्र, पौत्र, दौहित्र इत्यादि वंशज आज ठिकठिकाणी हयात आहेत त्यांच्या नामवत विद्वान् पूर्वजा विषयी त्या त्या गावातील लोमाना पूर्ण माहिती आहे. अशा पाचपन्नास लोकांची आम्ही परव्यवहार केला आहे व संस्कृतनिश्चपरिपदेच्या कार्यानिमित्त भारतात सर्वत्र प्रवास करताना, अनेकांच्या प्रत्यक्ष भेटी होण्याचा सुयोगहि आम्हाला लाभला. जुन्या साहित्यिकांचा निर्देश वर्णानुसार न देता शतकानुसार दिला आहे. जे एका शतकाच्या उत्तरार्धात जमले व त्यापुढील शतकाच्या पूर्वार्धात निघून पावले अशा काही साहित्यिकांचा कालनिर्देश दोन्ही शतकांच आकडे करणत ठावून केला आहे. १६ व्या शतकात न वारुपास आलेल्या पण १७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात हयात असलेल्या काहींचा उल्लेख १७ व्या शतकातील साहित्यिक म्हणून त्यांच्या लेखन कार्याचं वैशिष्ट्य जाणून बुद्धिपूर्वक केला आहे

प्रस्तुत प्रकथातील प्रकरणाची विभागणी व विषयाची मादणी प्राधान्याने वाङ्मयप्रकार व तदन्तर्गत ग्रंथ या स्वरूपाची आहे. लेखकापेक्षा त्यांच्या ग्रंथाना प्राधान्य देण्यात आले आहे, त्यामुळे ज्या लेखकांनी निरनिराळ्या विषयावर, निरनिराळ्या वाङ्मयप्रकारानुसार ग्रंथलेखन केलें आहे, त्यांचा उल्लेख त्या त्या निमित्ताने वेगवेगळ्या प्रकरणात आढळेल अशा प्रकारें ज्याचे उल्लेख अनेकदा आले आहेत त्यांचा निर्देश पुनश्च करताना त्यांच्या पूर्वी उल्लेखिलेल्या ग्रंथाची वाचकास आठवण देण्यासाठी, अमुक ग्रंथकार किंवा अमुक ग्रंथाचे लेखक, असे विशेषण लेखकाच्या नावामागे अनेक ठिकाणी जोडले आहे. काही लेखकांचा उल्लेख त्यांनी लिहिलेल्या प्रसुत ग्रंथाच्याच सदर्भात आला असून त्याच ओघात त्यांच्या अवांतर स्फुट पुस्तकांचीं नावें शक्यतोवर दिलेलीं आहेत

प्रस्तुत ग्रंथात सहस्रावधि लेखकांचा आणि त्यांच्या विविध ग्रंथांचा यथोचित विषयानुरोधाने उल्लेख आला आहे अनेकांचा सदर्भानुरोधाने पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख आला आहे उल्लिखित लेखकांव्यतिरिक्त अनुल्लिखितांची सरया घरीच असणें शक्य आहे. त्यांच्या अनुल्लेखांचे मुख्य कारण अधिकृत माहितीचा

अभाव ! सर्व संस्कृतोपासनादिपर्याय आमच्या मनात नितान्त आदर आहे. केवळ अनादरामुळे, माहिती असूनहि आम्ही कोणाचा उल्लेख टाळलेला नाही. अनवधानामुळे अनेकदा अनिपरिचिताचा विसर पडतो हा सर्वांचाच अनुभव आहे. अनवधान हे अनुल्लेखनाचे दुसरे कारण गृहीत घरून, ज्या विद्यमान संस्कृतशाचा उल्लेख उचित सदर्भात राळला असेल त्यानी व अविद्यमान लेखकाच्या आपत्तजनानी आम्हास क्षमा करावी ही नम्र विनती आहे.

लेखकांचा निर्देश करताना सर्वत्र एकवचनी शब्दप्रयोग केले आहेत. कालिदास, भवभूति, मात, हर्ष, राण यासारख्या प्राचीन महाकवींचा निर्देश सर्वत्र एकवचनी शब्दातच होतो याचा अर्थ त्यांच्यादिपर्याय लेखकांच्या मनात अनादर आहे असे समजण्याचे कारण नाही. अनेकांचा निर्देश आदरार्थी बहुवचनातहि केलेला आहे.

सर्वत्र अनेक प्रथांचा (लेखकांच्या नावाउह) उल्लेख आलेला आहे. त्यांचे सदर्भ, मुद्रणस्थान, प्राप्तस्थान, मूल्य इत्यादींचा यावच्छब्द निर्देश त्या त्या पानात तळटीपेत दिलेला आहे. ज्याचा निर्देश तळटीपेत कांही पानावर आढळणार नाही त्याचा इतर पानावर आला असल्याने वगळलेला आहे या उपर काहींचा निर्देश अजिगत मुदलाच असेल तर पुढील आवृत्तीत ती लणीव भरून पाठण्याचा प्रयत्न होईल. सदर्भासाठी मुख्यतः श्री एम्. कृष्णम्माचारियर यांच्या प्रथातील परिच्छेदांचे (पृष्ठांचे नव्हेत) क्रमांक '४०' या अक्षरासहित प्रयत्नपूर्वक दिलेले आहेत. श्री. कृष्णम्माचारियर यांनी या दिशेने प्रथम केलेल्या असामान्य कर्तृत्वाचा गौरव व त्यांचा ऋणनिर्देश चापेक्षा अधिक चांगल्या प्रकारे करणे सुचले नाही

प्रस्तुत विषयाच्या अभ्यासासाठी ज्या ग्रन्थसूचींचा (catalogues) व संस्कृत नियतकालिकांचा उपयोग करण्याची आवश्यकता आहे त्याची सविस्तर माहिती प्रस्तुत ग्रन्थात प्र. २४ व प्र. २५ मध्ये पाहावी. त्याची परिशिष्टात्मक वेगळी सूची दिली नाही.

इ. स. १९५५-५६ मध्ये संस्कृत विद्वत्परिषदेचा आरिजल भारतीय संघटन मनी म्हणून भारताच्या निरनिराळ्या प्रांतात प्रवास करण्याचा, त्या निमित्त टिप-टिकाणांच्या अनेक संस्कृत लेखकांना व संस्थांना प्रत्यक्ष भेटण्याचा व काही टिकार्णी अनेक नवीन ग्रन्थ पाहण्याचा योग आला. त्यामुळे प्रस्तुत प्रथासाठी आवश्यक असलेली भरपूर माहिती आम्हास अनायास गोळा करता आली. हा केवळ योगायोग असला तरी तो, संस्कृत विद्वत्परिषदेचे कार्याध्यक्ष व त्यावेळेचे उत्तरप्रदेशाचे राज्यपाल श्री. कन्हैयालाल मुन्शी यांनी ते दायित्व आमच्यावर सोपविल्यात जी विशेष आत्मीयता प्रकट केली, त्यामुळेच आला. श्री. मुन्शीजींचे त्यानिमित्त आमार मानणे

आम्ही आमचे कर्तव्य समजतो. त्या प्रवासात अनेक संस्कृत साहित्यिकांच्या भेटी झाल्या. त्यापैकी नित्येकानी आपले प्रमाशित ग्रंथ, जुनी संस्कृत वृत्तपत्राचीं कात्रणें किंवा वृत्तपत्राचे दुर्लभ अक आम्हास आमच्या कामासाठी आत्मीयतेने दिले. त्या सर्वांचा नामोल्लेखपूर्वक ऋणनिर्देश करण अशक्य असलं, तरी वेदमूर्ति प. श्री. दा. सातवळेकर, विद्यामार्तण्ड आचार्य द्विजेन्द्रनाथशास्त्री (मेरठ), प. फालीप्रसाद त्रिपाठी (अयोध्या), गुहवर्य सरस्वतीप्रसाद चतुर्वेदी (सध्या वास्तव्य प्रयाग), डॉ. वे. राघवन् (मद्रास), प. गिरिराजजी शर्मा (जयपूर), स्वामी भगवदाचार्य (अहमदाबाद), गुरुदेव्या भारतीय विद्याभनाचे व नागपूर येथील रा. स्व. संबाचें ग्रन्थालय, कविता मुद्रणस्थ शास्त्री (विजयवाटा), गोव्यामी दीप्रित महाराज (मुम्बई), डॉ. वासुदेव मूर्ति, इत्यादींचे नामनिर्देशपूर्वक आभार मानणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत ग्रंथ आम्ही मुळात संस्कृतात लिहिला. पण त्याला प्रकाशक लाभण्याच लक्षण दिसेना म्हणून दोन तीन महिन्यांच्या अवधीत मुळातील संस्कृत प्रयात थोडे परिवर्तन करून व काही भर टाकून आम्ही त्याचें मराठीत पुनर्लेखन केळें. प्रस्तुत मराठी ग्रंथ तीन चार वर्षांपूर्वीच लिहून झाला होता. 'मॉडर्न बुक स्टोअर्स' (आकोला, नागपूर) या संस्थेचे संचालक व 'विदर्भ पेपर मिल्ल' या उद्योगमुख कारखान्याचे मॅनेजिंग डायरेक्टर व आमचे परमामित्र श्री. रतनलालजी अग्रवाल यानी अत्यंत आत्मीयतेने व निरपेक्षसुद्धीने हा मराठी ग्रंथ प्रकाशनास स्वीकारल्यामुळे आता तो प्रकाशात रात आहे. मूळ संस्कृत ग्रंथ व्यवस्थेच प्रकाशात यावा अशी तीन इच्छा तर आहे. ती पूर्ण करण दयावत परमेश्वराच्या हातीं आहे. श्री. अग्रवालजींचे व आमचे मित्रसंबंध सर्वस्वी अकृत्रिम आहेत, त्यामुळे त्यांना धन्यवाद देणे किंवा त्यांचे आभार मानण वास्तविक कृत्रिमपणाचे अगलें तरी कर्तव्य म्हणून आम्ही त्यांचे अन्त करणपूर्वक आभार मानतो व त्यांना शतश धन्यवाद देतो. त्यानी कृपया त्याचा स्वीकार करावा ही विनती.

तीन वर्षांपूर्वी ग्रंथलेखन संपल्यानंतर मुद्रणसन्धार मुरु होईपर्यंतच्या काळात 'शिवराज्योदयम्' हें संस्कृत महानाम्य व अवांतर खण्डकाव्यादि स्पुट लेखन करण्यात व्यग्र झाल्यामुळे या विषयाकडे आमच विशेष लक्ष नव्हतें. त्यामुळे तेवढ्या अवधीत ग्रंथात अधिक माहितीची भर पडली नाही. तथापि मुद्रण करण्याचें ठरल्यानंतर पुनश्च या विषयाकडे चित्त वेन्द्रित करून गोडी अधिक भर टाकली मुद्रणास विलंब झाला हें एका अर्थी बरेच झाले.

उल्लेख ग्रंथमुद्रणासाठी महाराष्ट्र मुद्रण परिषदेने ज्याचा प्रथम पारितोषक देऊन लागोपाठ दोन वर्षे गौरव केला असे आमच्या नागपूरचें नारायण मुद्रणालय व त्याचे व्यवस्थापक श्री. पा. ना. वनहट्टी यानी जी सर्वतोपरी तत्परता दाखविली त्यानदल वृत्तता व्यक्त करणें हें आमच कर्तव्य आहे.

या ग्रन्थासाठी भारतमातेचे महान् सत्पुत्र डॉ. चि. दा. देशमुख यानी प्रस्तावना लिहिली ई आमचे भाग्य आहे ! प्रत्यक्ष आमच्या लेखनाला विशेष महत्त्व नसल तरी ते या प्रस्तावनेमुळे प्राप्त झाले वसे आम्ही समजतो.

एक परब्रह्म सोडले तर जगत निर्वाप असें काहीच नाही. लेखक व मुद्रक यानी आपापल्या परीने ग्रन्थ निर्दोष करण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला आहे. पण तो कित्ती झाले तरी मानवी प्रयत्न ! त्यामुळे निरनिराळ्या प्रिचक्षण वाचकांना त्याच्या वैयक्तिक धारणेनुसार व योग्यतेनुसार निरनिराळ्या प्रकारचे दोष संपूर्ण ग्रन्थ पाहिल्यानर आढळणे स्वाभाविक आहे. त्याचरोबर ह्मि शक्य आहे की एकाच्या मतें जो गुण असेल तो दुसऱ्याच्या मतें दोष ठरेल. (प्रस्तुत प्रयत्नातील सस्कृत अवतरणाच्या संपादक हा अनुभव आम्हाला आला. आमचें हस्तलिखित पाळताना एका हितचिंतकानें अभिप्राय दिला की, “सस्कृत अवतरणे वापेता अधिन दार्शनिक अर्थी तर नरें शाल अर्थें” दुसऱ्याच दिवशीं, “सस्कृत अवतरणे धोडी गळता आली तर नरा” अस दुसऱ्या हितचिंतकाचें मत ऐक ययास मिळाले). मनुष्याच्या शक्तीची मर्यादा व स्पन्दशीलता लक्षात घेऊन असेल त्या स्रोपतेतून उदार वाचकांनी क्षमा करावी ही नम्र विनती आहे

न यस्य कृष्णां विना स्फुरति दिव्यधाम्ना निधि
 न यस्मिन् स गिरा पतिर्न च मद्रागतिर्गच्छति ।
 प्रबन्ध-परिपूरणे विबलशेमुषीकस्य मे
 स एव करुणायन स्वल्कारण कारणम् ॥

—श्रीधर भास्कर घणेंकर

या ग्रन्थांत शुद्धलेखनासाठी महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने सम्मत केलेल्या शुद्धलेखनांच्या नियमांचें प्रामुख्याने पालन केले आहे. मराठी शुद्धलेखनाच्या संघर्शांत साग्रत निर्माण झालेल्या अरानवतेकडे लक्ष देतां ही सूचना देणें आवश्यक वाटतें.

—मुद्रक

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना । डॉ. चिंतामण द्वारकानाथ देशमुख	(५)
निवेदन	(९)
शुद्धिपत्रक	(२१)

प्रकरण १ : प्रास्ताविक—प्रस्तुत निपयाची उपेक्षा	पृष्ठे १-६
प्रकरण २ : आधुनिक साहित्यिकांचीं प्रयोजनें	पृष्ठे ६-१७

प्राचीन साहित्यशास्त्रज्ञानी 'काव्य यशसेऽर्धमृते' इत्यादि शब्दान सांगितलेल्या प्रयोजनापेक्षा निराळ्याच प्रयोजनानी प्रेरित होऊन आधुनिक काळात संस्कृत साहित्यज्ञानी वाङ्मय-सेवा केली. तीं प्रयोजनें अर्शा—संस्कृतश्रद्धा, लोकजागृती, अन्यभाषीय साहित्याचा परिचय, समाजहित, छात्रहित, स्वाध्याय, धनाशा, परंप्रेरणा, संस्कृतचे अग्नि-भारतीयत्व, नवीन पद्धतींचें प्रवर्तन, प्राचीन लेखकांचें अनुसरण. हीं प्रयोजनें शक्यतोपर साहित्यिकांच्या शब्दातच दिलेलीं आहेत.

प्रकरण ३ महाकाव्यात्मक चरित्रग्रंथ	पृष्ठे १८-३८
------------------------------------	--------------

प्राचीन काळापासून चरित्रग्रंथ काव्यात्मक पद्धतीने संस्कृतात लिहिण्यात येत आहेत. ती परंपरा अर्जाचीन संस्कृत साहित्यज्ञानी तशीच तेवत टिकली. दैवतचरित्रात्मक महाकाव्ये श्रीरामचंद्र व श्रीकृष्ण या दैवततुल्य विभूतींची गेल्या ४ शतकातील चरित्रे. दीन व वैष्णव पुराणातील कथार आधारलेलीं महाकाव्ये, महामारतीय का ये.

प्रकरण ४ : साधुजनांचीं चरित्रे	पृष्ठे ३९-४७
--------------------------------	--------------

श्रीशंकराचार्य, बल्लभाचार्य इत्यादि अनेक प्राचीन व गुरु नानर, दयानन्द सरस्वती इत्यादि अर्जाचीन साधुपुरुषांच्या चरित्रार आधारलेल्या विविध संस्कृत काव्यांचा संक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ५ : राजपुरुषांची चरित्रे	पृष्ठे ४८-५५
---------------------------------	--------------

भारतातील धीशियाजी प्रभूनि निरनिपळ्या राजपुरुषांच्या चरित्रार आधारलेल्या विविध काव्यांचा संक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ६ : परकीय राजस्तुति

पृष्ठे ५६-६७

राजपुरुषांच्या चरित्रानर काव्ये लिहिण्याच्या परपरेची ही एक विवृति होय. भारतातर राज्य करणाऱ्या म्लेच्छ (मुसलमान व इंग्रजी) राजांची स्तुति करण्यासाठी लिहिलेल्या सरासरी ५० प्रभाचा अनेक वेचक अवतरणासह सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ७ : द्विष्ट काव्ये

पृष्ठे ६८-७२

माराच्या शतकातील कविराज या महाकवीने रात्रवपाण्टवीथम् या काव्याने द्वयर्थी महाकाव्याची परपरा मुरु झाली. या इलेक्लिष्ट काव्याची परपरा अर्वाचीन कालात अग्नड राखण्यात आली, एवढेच नव्हे तर एका इलोका तून १२८ अर्थे निरतील अशी काव्ये अर्वाचीन कालात लिहिली गेली. अशा प्रकारच्या सरासरी १५ काव्याचा उदाहरणासहित सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ८ : शास्त्रनिष्ठ काव्ये

पृष्ठे ७३-७६

पाचव्या शतकात भत्री कवीने शास्त्रनिष्ठ काव्याची परपरा सस्कृत साहित्यात मुरु केली. या परपरेतील व्याकरण, अलंकार इत्यादि शास्त्राच्या उदाहरणार्थ वाहिलेल्या सरासरी दहा अर्वाचीन काव्याचा सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ९ : चम्पू चाटय

पृष्ठे ७७-९१

दहाऱ्या शतकातील निवित्रमभट्ट कवीने नलचम्पू लिहून गणपधमिश्र चम्पू काव्याची परपरा मुरु केली. या परपरेतील वेङ्गाध्वरिक्त विद्वगुणादर्श चम्पूच्या पद्धतीच्या, तसेच रामायण, महाभारत, भागवतादि पुराणातील विविध कर्षावर व ऐतिहासिक चरित्रानर आधारलेल्या अनेक अर्वाचीन चम्पू प्रभाचा सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण १० : संस्कृत साहित्यांतील इतिहास

पृष्ठे ९२-९८

अर्वाचीन साहित्यात अणे अनेक काव्यात्मक प्रथ निर्माण झाले आहेत वी, त्यांचे इतिहास सशोधनासाठी विशेष महत्व आहे. सतराव्या शतकातील कवीन्द्र परमानन्द याचा शिवभारतम् हा प्रथ यांचे ठळक उदाहरण आहे. अशा प्रकारच्या सरासरी ३० प्रभाचा सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ११ : शिवाजी महाराजांची सस्कृतनिष्ठता

पृष्ठे ९९-१०२

सस्कृत भाषेच्या प्रतिकूल काळात अनेक राजानी प्रोत्साहन देऊन सस्कृत साहित्याची परम्परा अशुण्ण राखण्याचा प्रयत्न केला. अशा विद्याप्रेमी

नृपतीमध्ये पुण्य-श्लोक शिवाजी महाराजांचें स्थान फार श्रेष्ठ आहे. शिवाजी महाराजांच्या प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष प्रेरणेने निर्माण झालेल्या काही महत्त्वपूर्ण ग्रथांचा सविस्तर परिचय.

प्रकरण १२ : अर्वांतर काव्ये

पृष्ठे १०३-११५

शृंगार, निसर्गवर्णन, टीकाग्रन्थ इत्यादि विविध विषयांवर लिहिलेल्या शंभरपेक्षा अधिक ग्रन्थांचा सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण १३ : शतककाव्ये

मर्तुहरीच्या शतकनयाचें अनुसरण करणाऱ्या विविध विषयांवरील सरासरी नव्वद शतकाचा परिचय.

प्रकरण १४ : स्तोत्रसाहित्य

पृष्ठे १२५-१३६

अनेक देवदेवता व महनीय पुरुषासनधीच्या लहान मोठ्या शंभरपेक्षा अधिक स्तोत्रांचा परिचय.

प्रकरण १५ : दूतकाव्ये

पृष्ठे १३७-१४४

मेगदूतांचा आदर्श पुढे ठेवून लिहिण्यात आलेल्या विविध विषयांवरील सरासरी ७० दूतकाव्यांचा परिचय.

प्रकरण १६ : सुभाषितसंग्रह

पृष्ठे १४५-१६७

साधारणत १० व्या शतकापासून सुभाषितसंग्रहात्मक ग्रथांना आरंभ झाला. अर्वाचीन काळात या संग्रहात चारही भर पडत गेली. या प्रकारच्या सरासरी ४० ग्रथांचा सक्षिप्त परिचय व काही कवींच्या सरासरी २०० सुभाषित श्लोकांचा संग्रह.

प्रकरण १७ : धार्मिक आश्रमांची संस्कृतसेवा

पृष्ठे १६८-१७५

रामानुज, वल्लभ, माध्व, अहोमिल, वीर शैव, चैतन्य, गोस्वामी, परकाल, जैन, इत्यादि प्राचीन व आर्य समाज, अरविन्दाश्रम इत्यादि अर्वाचीन धर्मसम्प्रदायांच्या आश्रमांच्या प्रेरणेने निर्माण झालेल्या धर्मनिष्ठ वाक्य यांचा परिचय.

प्रकरण १८ : नाट्यशास्त्र

पृष्ठे १७६-१८९

पौराणिक, ऐतिहासिक व सामाजिक विषयांवरील विविध प्रकारच्या सरासरी १४० नाटकांचा परिचय.

प्रकरण १९ : लाक्षणिक नाटके

पृष्ठे १९०-१९४

१२ व्या शतकात कृष्णमिश्र नावाच्या यतीने “प्रमोदचन्द्रोदयम्” नाटक लिहून हा प्रकार सुरू केला. या स्वरूपाच्या सरासरी ३० नाटकांचा परिचय.

प्रकरण २० : गेय काव्ये

पृष्ठे १९५-२०५

१२ व्या शतकात जयदेवाच्या गीतगोविंद काव्यापासून हा काव्यप्रकार लोक प्रिय झाला. या प्रकारच्या सरासरी ३५ ग्रंथांचा परिचय. उदाहरणार्थ रामजोशी, भद्रमथुरानाथ, मूलशरर याज्ञिक, वैकरमणाचार्य, वारवूर कृष्ण मेनन इत्यादी कवींची विविध प्रकारची गेयकाव्ये उद्धृत केली आहेत.

प्रकरण २१ : गद्यसाहित्य

पृष्ठे २०६-२३०

गद्यसाहित्याची परम्परा वेदकाळातून प्राचीन आहे. मुक्थु, बाणभट्ट यांनी अलंकारप्रचुर “ओज समातमूयिष्ठ” गद्यशैलीला चालना दिली. गद्याचे मुक्तरू, वृत्तगधि, चूर्णक, दण्टक इत्यादि अनेक प्रकार उत्पन्न झाले. अर्वाचीन काळात पाश्चात्य पद्धतीच्या कथा, कादम्ब्या व निबंध लिहिण्यात येऊ लागले. विविध प्रकारच्या सरासरी ७० ग्रंथांचा परिचय व उत्तम गद्यशैलीची काही उदाहरणे.

प्रकरण २२ : भाषान्तरित संस्कृत साहित्य

पृष्ठे २३१-२६०

१८ व्या शतकापर्यंत संस्कृत ग्रंथांची इतर भाषात भाषान्तरे झाली. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून संस्कृतात इतर भाषातील उत्तमोत्तम ग्रंथांची भाषान्तरे होऊ लागली. संस्कृत भाषान्तरात्मक सरासरी, शंभर ग्रंथांचा परिचय.

प्रकरण २३ : अन्यभाषीय शब्दांचे संस्कृतीकरण

पृष्ठे २६१-२७०

भाषान्तरात्मक संस्कृत साहित्य लिहिणाऱ्यांनी अनेक विचित्र प्रकारचे नवीन शब्द आपल्या लिखाणात वापरले. त्यांची उदाहरणे, त्यामुळे निर्माण झालेली समस्या व विधाने खचना.

प्रकरण २४ : ग्रन्थसूची व शब्दकोश

पृष्ठे २७१-२८३

संस्कृत साहित्यक्षेत्रात या दिशेने विशेष महत्त्वाचे कार्य पाश्चात्य पण्डितोंच्या सनिय प्रेरणेने गेल्या शतकात सुरू झाले. आजपर्यंत झालेल्या दृष्टेकडे सर्व ग्रन्थसूचींचा व सरासरी ५० कोशांचा परिचय.

प्रकरण २५ : नियतकालिक साहित्य

पृष्ठे २८३-३१४

संस्कृतातील प्राय सर्व नियतकालिकांचा परिचय. त्यातील नियमांचे वैशिष्ट्य व आधुनिकत्व. संस्कृतभविष्यम्, मधुरवाणी, संस्कृततरणाकर, भारती, सारस्वती सुपमा, मञ्जूषा इ. नियतकालिकातील अनेकविध लेख व लेखकांची सूची. संस्कृत नियतकालिकांची भाषाशैली.

प्रकरण २६ : संस्कृत साहित्यांतील हास्यरस

पृष्ठे ३१५-३३४

हास्यरसाची उपेक्षा प्राचीन साहित्यिकांनी (लोक समजतात तशी) केली नव्हती. आधुनिक काळात हास्यरसात्मक साहित्याची विशेष आवड. उदाहरणार्थ अनेक विनोदी प्रथांचा परिचय.

प्रकरण २७ . संस्कृत साहित्यांतील राष्ट्रवाद

पृष्ठे ३३५-३७६

१९ व्या शतकात राष्ट्रवादी साहित्यास भारतातील सर्व प्रादेशिक साहित्यात विशेष चालना मिळाली. संस्कृत साहित्यिक त्या विषयी उदासीन नव्हते. त्यांनी निर्माण केलेल्या व इतस्तत विखुरलेल्या उत्तम राष्ट्रीय काव्यांचा परिचय. आन्ध्र, मालवा, पंजाब, महाराष्ट्र इत्यादि प्रदेशांची राष्ट्रवादी वर्णन. शबरी स्वतः लेखकान लिहिलेल्या "मातृभूलहरी" या शतक-काव्यातील भारतभूस्तवन व पूर्वार्ध समाप्ति.

उत्तरार्ध

प्रकरण २८ कांही थोर लेखक

पृष्ठे ३७७-४३०

पूर्वार्धांमध्ये बहुतेक लेखकांचा वेगळ नापोल्लेख व त्यानरोबर त्यांच्या प्रथांचा उल्लेख आहे. या लेखकांपैकी अनेकांची व्यक्तिगत योग्यता पार मोठी असून त्यांनी करित अत्यंत स्फूर्तिप्रद आहेत. अशा सहस्रावधि थोर लेखकांपैकी काही लेखकांचा जीवनवृत्तात व संस्कृत साहित्यातील कर्तृत्व यांचा निर्देश.

प्रकरण २९. अर्जाचीन शास्त्रीय लेखक

पृष्ठे ४३१-४५८

याकरण, साहित्य, ज्योतिष, संगीत, आयुर्वेद, न्याय, वेदान्त, धर्मशास्त्र या शास्त्रांवर १७ व्या शतकापासून अद्ययावत लिहिल्यात आलेले अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ व त्यांचे लेखक याविषयी सविस्तर निवेदन

प्रकरण ३० : कांही महत्त्वाचे ग्रंथ

पृष्ठे ४५९-४७२

पूर्वार्धांत उल्लेखिलेले शेंकडो ग्रंथ असे आहेत की ज्यावर समीक्षणात्मक स्वतंत्र प्रबंध लिहितां येतील. या प्रकरणांत त्या दृष्टीने मार्गदर्शन म्हणून दिव्यभारतम्, धर्मोद्देशः व संस्कृतसाहित्यविमर्शः या केवळ तीन श्रेष्ठ ग्रंथांचें परिचयात्मक परीक्षण केले आहे.

प्रकरण ३१ : उपसंहार

पृष्ठे ४७३-५३०

*

*

*

सन्दर्भग्रंथांची सूची

पृष्ठे ५३१-५३४

नामसूची

पृष्ठे ५३५-५६०

शुद्धिपत्र

पृ.	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
८	१५	की	कि
१०	११	पूवतनाना	पूर्व ...
११	२२	झालें	झालें
१३	१२	सन्मानै	सम्मानै
१४	१४	कांश्चन	काश्चन
८०	६	भूमीसुरान्	भूमीश्वरान्
९३	२८	लाशा गाः	लाशाद्याः
९५	३	सुभाषिनीचे	सुभाषितांचें
९६	२०	चोक्कनाथने	चोक्कनाथ याने
९६	२०	याने	—
१००	२३	जोतिपा	ज्योतिपा
१००	२७	पंचाग	पंचाग
१०९	१७	मातृभूमे	मातृभूमे
११४	१४	प्रशंसनीय	प्रशंसनीय
१२७	५	बभूव	बभूव
१२८	१०	ह्युत	ह्युत
१२८	१४	तथ	तथा
१२८	२१	कर्तरित व्य	कर्तरि त्व्य
१२८	२३	चव	चक्र
१४८	२४	रुद्रमर्नी	रुद्रमर्नि
१२८	३१	हिनस्तीति	हिनस्तीति
१२९	३	इत्यादि :	इत्यादि
१५०	३	यीग	योग
१५३	१०	सन्त ^१ ण	सन्तर्पण
१५४	२४	'महामार्प्य' ग्रन्थ	'महामार्प्य' ग्रन्थ
१५८	३२	माल्त्रिता	मल्लिता
१५९	२०	नियह न्धो	नियहप्रन्धो

पृ.	ओळ	अङ्गुद्ध	शुद्ध
१७१	११	सप्रदाय	सुप्रदाय
१७६	९, २२	नाटय	नाट्य
२५४	२६	Shakesplaro	Shakespeare
२५५	२१	अपसिद्ध	अप्रसिद्ध
२५८	१२	Vrses	Verses
२६३	८	अर्कवरः अकर	अर्करः = अकर
२८०	१४	Whole	Whole
२९१	८	लेखक	लेखन
२९९	१	मानवचिन्दवः	मानचिन्दवः
३१७	१४	पूर्वजाची	पूर्वजाची
३२१	३	लिङ्गरामर्ष	लिङ्गारामर्ष
३२१	११	कातदूतम्	काकदूतम्
३२३	२८	ब्रुवन्त्येव	ब्रुवन्त्येव
३४५	८	शत्रु	शत्रु
३६७	२८	गिन्धुसागरः उदूर्मि	गिन्धुसागर उदूर्मि
३८०	२०	अनेक	अनेक
३८७	५	ग्रथ	ग्रन्थ
३९७	७	सहाय	साहाय्य
४५३	७	उत्कृष्ट	उत्कृष्ट
४५७	२०	अभिषेक	अभिषेक
४७२	३	पाण्डेय	पाण्डेय
४७४	२७	सतकाव्याच्या	...काव्याचा
४८०	५	बन्दीपाध्याय	बन्दीपाध्याय
४८०	१५	वर्मा	वर्मा
४९२	१	भक्तिसान्द्र	भक्तिसान्द्र
४९३	३०	परप्रत्ययेय	परप्रत्ययेय
४९८	३०	इच्छिणाप्याना	इच्छिणाप्याना

मॉडर्न युग स्टोअर्स—सांस्कृतिक प्रकाशन

अर्वाचीन संस्कृत साहित्य

(१७ व्या शतकापासून १९६० पर्यंतच्या संस्कृत साहित्याचे पर्यालोचन)

अर्वाचीन संस्कृत साहित्य

प्रकरण १ लें प्रास्ताविक

वेदकाळापासून संस्कृत भाषेंत साहित्याची निर्मिती अव्याहत होत आहे, पण १९ व्या शतकापर्यंत या समग्र संस्कृत साहित्याचे विमर्शात्मक आलोडन कोणीहि केलेलें नव्हतें. पार्व्यात्य पंडितांना १९ व्या शतकांत संस्कृत साहित्याचा प्रथम परिचय झाला. तेव्हापासून त्यांनी आपल्या पडतीनुसार संस्कृत साहित्याचें विवेचनान्मक समीक्षण आरंभिले. इ. स. १८६० मध्ये मॅक्समुल्लरने 'Ancient Indian Literature' हा ग्रंथ लिहिला. इ. १८७८ मध्ये वेबरचा 'इंडियन लिटरेचर' हा ग्रंथ प्रकाशित झाला. इ. १९०० मध्ये मॅकडोनेल्चा 'History of Sanskrit Literature' हा ग्रंथ तयार झाला. त्याच वर्षी 'Classical Sanskrit Literature' हा कीथचा सुप्रसिद्ध ग्रंथहि प्रकाशांत आला. इ. १९०३ मध्ये थडरचा 'Indian Literature and kulturo' व ओल्डनमर्गचा 'Die Literature des alten Indian' नामक ग्रंथ प्रकाशांत आले. इ. १९०४ मध्ये विंडरनिदरचा 'Der Indeschen Literature' या ग्रंथाचे दोन खंड व व्ही हेन्री याचा 'Les 'Literature des Linds'', हा फ्रेंच ग्रंथ प्रकाशित झाला. अशा प्रकारे युरोपीय गाथांमध्ये समग्र संस्कृत साहित्याचा परामर्श घेणारे मौल्यवान् ग्रंथ १९ व्या शतकाच्या मध्यापासून पिसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत लिहिले गेले. त्याच ग्रंथांच्या आधारे श्रीकृष्णम्माचारीवर, दासगुप्त, डे, व्ही. बरदाचारी इत्यादि भारतीय पंडितांनी बरीच ग्रंथांच्या यादनिल्ल्या किंवा सुधारलेल्या आवृत्तीकारणें कांही ग्रंथ इंग्रजी भाषेमध्ये लिहिले. त्यापासून सर्वांत घेऊन उपाध्याय, अग्रवाल, पांडे, रामविहारीचाल इ. संस्कृत

पश्चिमांनी हिंदी भाषेमध्ये संस्कृत साहित्याच्या इतिहासाचे ग्रंथ लिहिले. याच काळात मराठी, बंगाली, गुजराथी, तामिळ, तेलुगु इत्यादि भारताच्या प्रादेशिक भाषांमध्ये संस्कृत साहित्य निमर्शाने अनेक ग्रंथ प्रकाशात आले. इ. १९०१ साली श्री. हसराम अंगरवाल यांनी संस्कृत साहित्याचा इतिहास संस्कृत भाषेत दोन भागात प्रकाशित केला. त्यानंतर इ. १९०६ साली कृष्णमन गुप्तुलाचे भूतपूर पुस्तकालय प. त्रिनेत्रनाथ शास्त्री यांचा 'संस्कृतसाहित्यनिर्घ' नामक संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. अशा प्रकारे गेल्या १०० वर्षांत संस्कृत साहित्याचे पर्यालोचन करणारे अनेक ग्रंथ प्रकाशात आले. अनेक दुर्मिळ हस्तलिखित ग्रंथ या काळात मुद्रितहि झाले परंतु या सर्व संस्कृत साहित्य निमर्शकारांनी १६व्या शतमानांतर (विद्यमान पंडितराम जगन्नाथानंतर) झालेल्या संस्कृत साहित्याचे अस्तित्व मुद्दा जमेघ धरलेले दिसत नाही. संस्कृत साहित्याचा इतिहास म्हणजे १६व्या शतकापर्यंत झालेल्या साहित्याचा इतिहास जगा समत ज्यु रुढ झाला. अपवाद म्हणून काही ग्रंथात १६व्या शतमानांतर झालेल्या काही वर्षांचा संक्षिप्त परिचय आढळतो काही नमलिखित संस्कृत ग्रंथांची परीक्षण हिन्दु (मद्रास), केसरी (पुणे), जगृण अंगार पत्रिका (बम्बळत), यासारख्या वृत्तपत्रांतून तुरळक प्रकाशित होत होता. पण वृत्तपत्रांचे जीवन क्षणिक असल्याने संस्कृत ग्रंथांची ती परीक्षण फारच थोड्या संख्येच्या दृष्टीस पडली. विशेष म्हणजे एका प्रातातील लेखकाचा दुसऱ्या प्रातातील वृत्तपत्राची फारच थोडा संघ येत असल्याने, भारताच्या निरनिराळ्या प्रातात प्रकाशित झालेल्या नवीन संस्कृत ग्रंथांचा सर्वत्र वृत्तपत्रांतून परिचय होऊ शकला नाही. महाराष्ट्रात प्रकाशित झालेल्या संस्कृत ग्रंथांचा परिचय महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रातच पहावयास मिळतो महाराष्ट्राहरील संस्कृतज्ञाना त्या ग्रंथांचे नाम देखील वळण्याची शक्यता नमते. हीच अवस्था इतर सर्व प्रातात प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांमध्ये अनुभवास येते.

भारतातील सर्वत्र ग्रंथालयांमध्ये संस्कृत ग्रंथांचा निभाग बहुधा असतो. पण त्यातील संस्कृत निभागात, रामायण, महाभारत, पुराण, उपनिषदे, कालिदास भवभूति, माघ, भारवि, हर्ष, नाण, दण्डी, जगन्नाथ इत्यादि जुन्या वर्षांचे प्रसिद्ध ग्रंथ, त्यांच्या विविध आशुतिसहित आढळतात. एकाहि ग्रंथालयाच्या संचालकांनी अर्वाचीन काळात लिहिल्यात आलेल्या संस्कृत ग्रंथांचा साक्षेपीपणाने संग्रह करेला जादळत नाही. संपूर्ण भारतभरित अर्वाचीन संस्कृत साहित्याचा मुन्यवस्थित संग्रह अत्रापि कोठेहि झालेला नाही संस्कृत विज्ञेच्या अध्ययनाचा क्रमशः न्हास होत असल्याने संस्कृत ग्रंथांच्या वाचकांची संख्या मुद्दा जमेघ घटत आहे त्यातहि जे काही संस्कृतांचे विशेषतः आहेत ते जहकारांमुळे म्हणा किंवा परंपरा निधतेमुळे म्हणा, प्राचीन संस्कृत ग्रंथांचे तत्परतने वाचन करतात, अर्वाचीन संस्कृत

ग्रथांचें अचलोमन करण्याइतकें कुतूहलहि त्यांच्या ठिकाणां आढळत नाहीं अशा प्रकारें ग्राहकांच्या व वाचकांच्या अभावां प्रमाणात येणाऱ्या संस्कृत ग्रथांच्या प्रतीहि फारच थोड्या निघतात.* अनेक ग्रथांच्या केवळ पहिल्या आवृत्तीच प्रमादित झाल्या. त्यांच्या द्वितीय आवृत्तीच्या मुद्रणाची कधी वेळच आली नाहीं. अखिल भारतीय प्राच्यविद्या परिषद (All India Oriental Conference) संस्कृत विश्व परिषद, अखिल भारतीय संस्कृत साहित्य संमेलन यासारख्या संस्कृत निष्ठ संस्थानी आधुनिक संस्कृत ग्रथांचा साकल्याने सग्रह करण्याच्या दृष्टीने काहीहि प्रयत्न केलेला नाहीं, त्यामुळे नगप्रकाशित आधुनिक संस्कृतसाहित्य तुरळक कोटें तरी, कधीतरी दृष्टीस पडतें.

अशा परिस्थितींत आधुनिक संस्कृत साहित्याचा अभाव सर्वत्र जाणविल्यामुळे संस्कृतानभिज्ञ व संस्कृत-पराङ्मुख असलेले नगप्रकाशित लोक संस्कृत भाषेच मृतत्व गृहीत धरत असतील तर त्यात त्यांचा विशेष अपराध नाहीं. “अमराणां भाषा मृता इति वदतोऽव्याघात एव” यासारख्या शब्दच्छलात्मक युक्तिवादाने संस्कृतचें सजीवत्व सिद्ध होणार नाहीं. गेल्या ३०० वर्षांत लिहिण्यात आलेल्या संस्कृत साहित्याचा अभाव जाणविल्यानेच संस्कृत भाषेच मृतत्व प्रतिपादन करण्याचें धाष्टर्य हे लोक करीत असतात. त्यांच्या मताचे रक्षण, प्रत्येक प्रगाणाच्या आधारे करणान उचित होईल. त्यासाठी १६व्या शतकानंतर निर्माण झालेल्या ग्रथांचा व त्यांच्या लेखकांचा योग्य परिचय देण्याची आवश्यकता आहे. या काळामध्ये लिहिलेल्या इतर प्रादेशिक भाषातील ग्रथामध्ये जीं वैशिष्ट्य, जे प्रभार किंवा जे विचार आढळतात ते संस्कृत भाषातील साहित्यातहि आहेत किंवा नाहींत हें दाखविण्याचीहि आवश्यकता आहे.

कालिदास, मघी, जयदेव, वसुधाधरि, इत्यादि लेखकांनी जे विविध काव्य प्रकार संस्कृत साहित्यसृष्टींत प्रस्तुत केले, ते या आधुनिक काळघात रूढित झाले की अग्ररूढित राहिले हे मुद्दा सप्रमाण दाखविना आले पाहिजे. आले साहित्याच्या संपादने जे नवीन प्रकार व वाद आधुनिक साहित्यभेदान इतर भाषांतून आढळतात ते संस्कृत साहित्यामध्ये उत्पन्न झाले किंवा नाहीं हे मुद्दा सप्रमाण दाखविना आले पाहिजे. संस्कृतानभिज्ञ लोकांनी संस्कृत भाषेच जे मृतत्वाचा आरोप करून ठेवला आहे त्याचें खंडन करण्यासाठी एवढा उद्योग करण्याची आवश्यकता आहे. नाहींतर केवळ शब्दच्छल करून त्यांच्या आरोपाचें खंडन करण्याचा प्रयत्न कोणी केल्यास, त्यातून त्यांची दुर्गमिमांसा संस्कृतभक्ति व्यक्त होईल,

संस्कृतच सजीवत्व काही सिद्ध होणार नाही, असा विचार करूनच आम्ही प्रस्तुत ग्रंथ लिहिण्याचा उद्योग आरम्भित. वस्तुतः गेल्या तीनशे वर्षांत आसेतु हिमाचल भारतवर्षामध्ये असणारा संस्कृत ग्रंथ लिहिले गेले, कारण संस्कृत ही एखाद्या प्रांताची भाषा नव्हत म्हणून संपूर्ण भारताची भाषा आहे. यातील काही ग्रंथ प्रकाशित झाले तर बरेच अप्रकाशित आहेत. प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांच्या प्रतीही बरे सांगितल्याप्रमाणे पार थोड्या उपलब्ध आहेत. अशा प्रसंगी सर्वत्र मिळविलेल्या व दुर्मिळ साहित्याचे व्यवस्थित संचलन करून देण, काळ इत्यादि विभागाच्या अनुरोधाने त्यांचे समीक्षण करणे आवश्यक आहे. एवढ्या मोठ्या कार्याच्या सिद्धीसाठी केंद्रीय शासनानेच एखादी “अभिनव संस्कृतसाहित्य विमर्श समिति” नियुक्त करावयास हवी. नाहीतर कोणत्याहि एकाची मनुष्याला हे एवढे मोठे कार्य एका जन्मात पूर्ण करणे सर्वथा अशक्य आहे.

स्वतःच्या असमर्थतेची पूर्णपणे जाणीव असून देखील आम्ही या उद्योगास लागलो. त्या वेळी,

तृतीयोर्द्धस्तर मोहादुःखेनास्मि सागरम् ॥ ”

ही फालिदासाची उक्ति आम्हास सहजच आठवली. आधुनिक संस्कृत साहित्याचा परामर्श घेणे बरे सांगितल्याप्रमाणे दुष्कर असले तरी सर्वथा अशक्य नाही. हस्तलिखित संस्कृत ग्रंथांच्या सूची करणाऱ्या विद्वानांनी हा मार्ग काहीशा मोठ्या करून ठेवला आहे. त्यानंतर दक्षिणेतले विख्यात संस्कृत पंडित माडमारी कृष्णम्माचारीश्वर^१ यानी दुष्कर प्रयास करून हा मार्ग अधिक सज्ज केला. अशा प्रकारे पूर्वसूचीची चौफाळलेल्या या मार्गाने गेल्यास अवश्य ध्येयसिद्धि लाभेल या श्रद्धेने आम्ही या दुष्कर कार्यास प्रवृत्त झालो. आमच्या या प्रस्तुत विषयास अनुलभून मद्रास विश्वविद्यालयाच्या संस्कृत विभागाचे अध्यक्ष डॉ. व्ही राघवन् यानी १९५६ व १९५७ या साली ३ पत्रक^२ त्रय प्रकाशित केले. अशा प्रकारे या दुर्गम मार्गामध्ये

“मणी वज्रसमुत्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गति ।”

१. M Krishnammachariar, M.A, M.L., Ph D, M.R.A.S
Author of the History of classical Sanskrit Literature Printed
at Imamalar Tirupathy Deosthan Press, 1937

२ (i) Modern Sanskrit Writings (The Adyar Library &
Research Centre) (ii) Modern Sanskrit Literature (Sahitya
Akademi New Delhi, 1957) (iii) Sanskrit Literature (1700 to
1900)

या न्यायाने आमचा आत्मनिष्ठास वाढला. अर्जाचीन ससृष्ट साहित्यासमधी ज्या ज्या टिकाणाहून काही माहिती मिळण्याची शक्यता असल्याने आम्हास कोट्टन तरी वळत असे अशा अनेक टिकाणां आम्ही शेकडों पत्रे टाकलीं पण तीं घट्टेक घाया गेलीं.

या ग्रंथात सर्वत्र तळगीणामध्ये माडीभाषि वृष्णगमाचारिभर बानी लिहिलेल्या सदर्भ ग्रंथाचा निर्देश 'दृ.' या अक्षराने, त्याच्या ग्रंथातील परिच्छेदाच्या क्रमाकासहित प्रामुख्याने केलेला आहे. उपरब्ध झालेल्या मुद्रित ग्रंथाच्या मुद्रणालयाचा, प्राप्तिस्थानाचा व मूल्याचाहि शक्य तोपर उल्लेख करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अनेक मुद्रित ग्रंथासमधी कोडे कोडे उल्लेख आढळले, पण मूळ ग्रंथ दुर्मिळ झाल्याने प्रत्यक्ष पहावयास मिळू शकले नाहीत. असल्या ग्रंथाच सन्मन रिती पुनमुद्रण करण्याच सामर्थ्य फक्त सरकारच्याच टिकाणां आहे. तें करण्याची सुबुद्धि सरकारला व्हावी हीच प्रार्थना आहे.

प्रकरण २ रे

आधुनिक साहित्यिकांची प्रयोजने

काव्य यज्ञसेऽयंकृते व्यवहारविदे शिष्येतर-क्षतये ।

सद्यः पर-निर्धृतये वान्ता-सम्मिततपोपदेश-युजे ॥

का. प्र. १-२

या सुप्रसिद्ध कारिकेत मम्मयन्त्रायांनी प्राचीन साहित्योपासकांच्या साहित्याची प्रयोजने सांगितली आहेत. परंतु याव्यतिरिक्तहि काही साहित्याची प्रयोजने असून त्यासाठी अनेक कवि साहित्यनिर्मितिकरण्यासाठी प्रवृत्त झालेले आढळतात. काव्य हे यज्ञ-प्राप्तीस व अर्थप्राप्तीस कारणीभूत होते, असे श्रीमम्मयन्त्राचार्य म्हणतात; पण ससृष्ट भाषेच्या आज्ञेच्या न्हासकाळी ससृष्ट साहित्य निर्माण करण्यास प्रवृत्त झालेल्या साहित्यिकाना यज्ञ व अर्थ या दोघांचीहि प्राप्ति होणे अशक्यच. त्यामुळे मम्मयन्त्रायांनी सांगितलेली प्रयोजने त्यांच्या साहित्यनिर्मिति मागे नव्हती हे उघड आहे. एखाद्या लोकप्रिय विषयावर प्रादेशिक भाषेत किंवा विशेषत. इंग्रजी भाषेत साहित्यनिर्मिति करणाऱ्याना यज्ञ व अर्थ याची प्राप्ति झाली असेल, तर त्यात आश्चर्य नाही. प्रादेशिक भाषामध्ये सहस्रावधि साहित्यिकांनी त्यातल्याची आकांक्षा व पारतंत्र्याचा द्वेष लोकांमध्ये उद्दीपित करण्यासाठी साहित्याची निर्मिति केली. ससृष्ट साहित्यिकांच्या सवधात असल्या प्रयोजनाची शक्यता दिसत नाही. अशा परिस्थितीत साहित्यसेवा करणाऱ्या ससृष्ट साहित्यसेवकाची अन्तःप्रेरणा कशा प्रकारची होती, हे विचारात घेणे आवश्यक आहे. या सवधात अनेक ससृष्ट लेखकांनी स्वतःचे विचार टिकटिपाणी व्यक्त केलेले आहेत. ते पाहिले म्हणजे आधुनिक ससृष्ट साहित्यिकांच्या साहित्यसेवेची प्रयोजने घ्यानांत येतात.

ससृष्टश्रद्धा

“यथा चीनदेशस्य राष्ट्रभाषा चीनी, इंग्लंड-देशस्य आङ्ग्ली तथा हि भारतस्य भाषा अवश्यमेव भारती (ससृष्ट) भवति । अधुना हिन्दी विशेषकारणा-नुसारेण राष्ट्रभाषापद नीता । तथापि अचिरात् गीर्वाणभाषा अखिलभारतस्य

राष्ट्रभाषापद प्राप्त्यति' इति अनेकेषां त्रिदुषा इदो विश्वासः । प्राचीनत्वाद्नेक-
भाषाणां जन्नीभूता गीर्वाणभाषा भारतस्य राष्ट्रभाषा सृत्वा अहमद्भारतगौरवम्
असशयम् लंके वर्धयिष्यति । गीर्वाणभाषा मृतभाषा इति प्रतिपादनं नूनं परिहासनि-
जालितमेव . . .”

“भाषा अतिविलम्बा, मृता चेत्यादि भारतीमधितृत्य कृतदूषणाणां प्रष्टव्यताभारः
प्रायश्चोऽस्माकं सुरभारतीनिष्ठातपण्डितैः बोद्धव्यः । एते विद्वांसः संस्कृतभाषाया
लिखितप्रनधेषु लेखनेषु वा मुबोधभाषासरणिं विहाय श्रेष्ठभाषासरणिम् उपयोजयन्ति ।
अतः सुरभारती अतीव दुबोधभाषा इति कल्पना सर्वलोकिणी कार्णाकार्णिकाविप्रयिक्ती
वर्तते । तस्मादस्माकं पण्डितवरे सुरभारत्या मुबोधसरण्या अथलेखनादीन् रचयित्वा
एतल्लोन्मूढमतस्य निराकरणे प्रयत्नो विधयः । । “गीर्वाणभाषाया स्वीयज्ञान
वर्धयिष्युना मया एतत् काव्यलेखनसहस्रं कृतम् ।” ... ‘विप्रेतव्यचरितम्’ या
स्वलिखितं संस्कृत पद्यग्रन्थाच्या प्रस्तावनेमध्ये सुरेशचे प्रख्यात विद्वान् डॉ. व्यंकट
मजुनाथ केंकणी (B. A., M. B. B. S., F. B. C. S. Edw.) यांनी
आपले ग्रन्थनिर्मितीच प्रयोजन वरील शब्दात सांगून, तदनुसार आपलं लेखन केलं
आहे. डॉक्टरांच्या व्यवसायात व्यग्र असताना मुद्दा श्री केंकणी हे संस्कृत लेखन
करण्यास प्रवृत्त झाले, याच कारण त्यांच्या अतः करणातील संस्कृतश्रद्धा हेच होय.
याच कारणास्तव प्रेरित होऊन वेगवेगळ्या व्यंगसायामध्ये व्यग्र असणाऱ्या विद्वानांनी
संस्कृत भाषेत साहित्यनिर्मिती केली असल्याचें आदळून यत

‘भारतपारिजातम्’ नामक महान्मा गावींच्या परिवार आधारलेले
महाकाव्य, अहमदाबादनिवासी स्वामी भगवदाचार्य यांनी लिहिले. प्रस्तुत ग्रथाच्या
प्रस्तावनेत स्वामीजींनी आपला अभिप्राय हिंदी भाषेत निवेदन केला तो असा—

“संस्कृतका मोह—

इस ग्रथको मैंने संस्कृत में लिखा है । बहुत से पुरुषों को यह आश्चर्य है
कि इस कक्षाका ग्रथ आज २० वीं शताब्दी में क्यों लिखा जा रहा है ?.....
ऐसे (महात्मा गांधी जैसे) सर्वेयापक महापुरुषका चरित्र ऐसी भाषा में क्यों लिखा
जा रहा है जो मृत है, एकदेशीय है और अतीव अल्प लोगों की प्रिय वस्तु है ?

मेरा उत्तर—भारत वर्ष में संस्कृत के विद्वानों की बहुत बड़ी संख्या है । .
प्रतिवर्ष अन्तिम यत्र परिक्षाओं में उत्तीर्ण होनेवाले विद्वानों की संख्या बहुत बड़ी

१. भारतपारिजातम्—१० स्वामी श्री. भगवदाचार्य, सरस्वती
प्रिंटिंग प्रेस, उमरेठ (जि. खेडा, गुजरात); मूल्य ३।। ५, पृ. सं. ५३२ हिन्दी
अनुवादने सहित (प्रथम आवृत्ति)

होती है। संस्कृत के लालो विद्वान ऐसे हैं जो संस्कृत सिवाय अपनी मातृभाषा को भी सर्वांश में शुद्ध नहीं बोल सकते।... इन विद्वानों में संस्कृत भाषा के अतिरिक्त अन्य भाषा में लिखे गये हुए ग्रंथों को पढ़ने की श्रद्धा बहुत कम रहती है।.. आप आश्चर्य के साथ सुनेंगे की संस्कृत भाषा के विद्वानों को अभी महात्माजी के सवध में इतना अल्प ज्ञान है, जिसे नहीं के बराबर माना जा सकता है। इसका कारण केवल यही है कि उन्हें उनकी प्रिय भाषा में श्री महात्माजी के सवध में पढ़ने के लिए कुछ भी नहीं मिला है।”

‘इस पवित्र चरित्र को पवित्र भाषा (संस्कृत) में लिखने का बहुत ही उचित और योग्य साहस हुआ है।’

“यह संस्कृत भाषा मेरी प्रियतम भाषा है। इस में मैं अपने पूर्वजों का चित्रण देखता हूँ। इस भाषा में मेरी जीवन का सारा इतिहास चित्रित है। यह मेरे लिए अमृत है। उससे भी बढ़ कर वस्तु है। मैं अपनी प्रिय से प्रिय वस्तु में इस प्रियतम महान् आत्मा का अवतार चरित्र लिखने में समर्थ हो सका हूँ इस के लिए मैं स्वयं अपनी भाष्य की प्रशंसा करता हूँ। इस भाषा में इस ग्रंथ को लिखकर मैं समझता हूँ की मेने अपनी प्रिय से प्रिय वस्तु का सुंदर से सुंदर उपयोग किया है।”

स्वामी भगवदाचार्यांच्या प्रस्तुत विधानात किंचित् अवास्तवता असली तरी त्यातून त्यांच्या प्रयोजनाचे प्रयोजन म्हणजे संस्कृत भाषेवरील आत्यंतिक श्रद्धा हे उत्कृष्टपणे व्यक्त होते.

लोकजागृति—

इंद्रुचे विख्यात संस्कृत पंडित व संस्कृत महानिद्यालयाचे माजी प्राचार्य श्रीपादशास्त्री हसरकर ‘यानी भारतवीररत्नमाला’ नामक ग्रंथमालेत पृथ्वीराज, शिवाजी, प्रतापसिंह इत्यादि अनेक योरा पुरुषांची चरित्रे उत्कृष्ट संस्कृत भाषेत लिहिली आहेत. त्यामध्ये ‘श्रीशिरगुरु-चरितामृतम्’ या ग्रंथाच्या संस्कृत प्रस्तावनेमध्ये त्यांनी आपल्या लेखाच प्रयोजन सांगितले ते असे—

“...व्यपदिशन्ति च सादृशदैन्यस्य कारण परममान्यैः ब्रह्मिभिः सर्वदा स्वीकृता सात्विरीं वृत्तिम्। ..असमनीयाः अपि केचन परकीयैस्वर्य-दर्शन-मोहितान्तः-

२. प्रस्तावना, पृ. २०। ३. पृ. २१। ४. पृ. २५।

५. ब्रह्मसूत्र-वैदिकभाष्यम्, सामवेदभाष्यम्, रामानंददिग्विजयः इत्यादि स्वामी भगवदाचार्यांचे मौलिक ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत.

करणवृत्तय* तत् सर्वं सत्यं मन्यन्ते । तेन साधारणा जना राज्ञी वृत्तिं श्रेयस्करां
मन्यते । अस्य भ्रमस्य निरासार्थं मया लिखितोऽयं प्रबंधः ।”^१

प्रस्तुत हेतूने उदीपित होऊन संस्कृतात लेखन करणाऱ्यांची सरया फार
थोडी आहे लोकनायकीसाठी संस्कृतऐवजी लोकपरिचित भाषेचा अवलंब नटुसरय
संस्कृतशानी मुद्दा केलेला आहे. त्या दृष्टीने प. श्रीपादशास्त्रींचा उद्योग काहीसा
अपवादात्मकच समजला पाहिजे.

अन्यभाषीय साहित्याचा परिचय

आद्यचे संस्कृत पंडित मेडपल्ली व्यंकटरमणाचार्य यानी ‘Tales from
Shakespeare’ या मेरी हॅम्ब-कृत प्रसिद्ध पुस्तकाचा ‘पेक्सपीयर-नाटक
कथावली’ या नावाने संस्कृतात अनुवाद केला आहे त्याच्या प्रस्तावनेत शेक्सपीयर
कवींचे असाधारण श्रेष्ठत्व सविस्तरपणे संस्कृतात निवेदन करून लेखक महाशय
म्हणतात—“मनो-निनोत्पन्न-करी एता कथा आङ्ग्ल्य माषानभिशा केवल गीर्वाण
भाषाविशारदा पण्जिता अपि पठित्वा नन्दन्तु इति मनीषया अह १८९९-१९००
वत्सरयो यथावज्ञाश गीर्वाणभाषाया यथाज्ञानम् अनुवाटम् अस्मरवम् ।” व्यंक-
टरमणाचार्यांच्या लेखनाचे प्रस्तुत प्रयोजन त्याच्या सुलिष्ट भाषाशैलीमुळे बऱ्याच
अर्थी सफल झाले आहे. असलेच प्रयोजन मानात बाळगून जळगावचे
(खान्देश) प्रसिद्ध कवील श्री प्रभाकर दामोदर पण्डित यानी Times of
India या इंग्रजी दैनिकामध्य प्रतिदिन अपरेखाच्या दिरोभागी प्रकाशित होणाऱ्या
इंग्रजी मुभाषितापैकी १०० मुभाषितांचा श्लोकबद्ध अनुवाद ‘सकितरनावलि’ या
नावाने प्रसिद्ध केला आहे.

भारताचे माजी अर्थमंत्री सर चिं द्वा. देशमुख यानीहि श्री पंडिता
प्रमाणेच महात्मा गांधींच्या शगर इंग्रजी मुभाषितांचा पद्यानुवाद केलेला आहे. हा
अनुवाद “गांधीयुक्तिमुक्तावली” या नावाने National Book Trust
of India या संस्थेतर्फे इ० १९५७ साली प्रसिद्ध झाला आहे.

समाजहित

निदर्भातील विख्यात समाजकार्यकर्ते श्री. शंकररावजी सरनार्क (ए०
पुण्ड) यानी, मूळ श्लोकांचे व्यवस्थित संकल्पन करवून महाभारताचे सार तीन
खण्डांत प्रकाशित केले त्यातील प्रथम खंडाच्या प्रस्तावनेत संपादक मंडळाने
आपले ह्मणत सांगितले ते अस की,

१ श्रीनीलगुहचरितामृतम् । ले० श्रीपादशास्त्री हंसूरकर, काभोंवरेटिम्ह
विदिग प्रेस, इंदूर, मुद्रण वर्ष १९३३ । मूल्य १ रु १२ आ प्रस्तावना पृ १५८ ।

“अद्य भारतीयसमाजस्य स्थितिः अतीव विचित्रा दृश्यते । ...कुत्रापि सनातनसंस्कृतेर्दर्शनमपि न भवति । शिक्षणस्य वार्ता तु दूरापेता एव । ...अनेन कारणेन समाजस्य वृद्धिः संस्कारविहीने रूक्षवातावरणे अनाथशिशोरिव केवलं निसर्गाश्रया जायते । ...अस्याः दुरवस्थायाः परिवर्तनस्य, पुनः सुस्थितिस्थापनस्य च पूर्वाचार्यनिर्मित-वाङ्मयाभ्यास एव मूलकारण विद्यते । महाभारतस्य वाचन-मननाभ्यासः समाजमनसि इष्टपरिवर्तनम् अवश्य करिष्यति इति दृढ श्रद्धाः । अनेनैव विचारेण प्रकाशकस्य सूचनामनुसृत्य महाभारतस्य विस्तर परिदृश्य तस्य उत्तमाज्ञः अस्मिन् संक्षेपे सगृहीतोऽस्ति ।”

“महाभारतस्य अतीव विस्तृतत्व गीर्वाणवाणीमयत्व च अनभ्यासस्य कारण संज्ञातम् । एतादृशस्य विस्तृत ग्रंथस्य सपूर्णमध्ययन तप सदृशमेव । ....अपि च तस्मिन् ग्रन्थे स्थाने स्थाने या पुनरावृत्तिः अतिशयोक्तिः पूर्वतनानां विचाराणाम् आचाराणाम् अद्भुतता अनाकल्मीयता च दृश्यते तेनापि कारणेन सुशिक्षित-समाजेन तस्य उपेक्षा कृता ।....अतः पर संस्कृताभ्यासः यथाप्रमाणं वृद्धिं गमिष्यति इति आशासे । छात्रगणाः संस्कृतस्य संस्कृतेरच उत्साहवन्तः प्रेमिकाः इतरे जनाश्च अस्य पुरातननिधे. समुत्पीनाः भविष्यन्ति इति तर्कयामि । केन्द्रशासन प्रदेशशासन च अस्मिन् विषये अवधानम् दास्यति इत्यपि अपेक्षे । एतादृशे अनुबूल समये महाभारताभ्यास-वृद्धचपेक्षया चतुरशीति-सहस्रश्लोकत्रयस्य अस्य ग्रन्थस्य संक्षेपः यदि १२ सहस्रैः श्लोकैः कृतः स सर्वेषां गान्ध्याः स्वीकार्यश्च भवेत् इत्याशया महा-भारतस्य संक्षेपः कृतः अस्ति । महाभारतस्य पठन विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु, गुरु कुलेषु पाठशालामुच निरन्तरं मरितुम् अर्हति । विशेषतः तदर्थमेव अस्य संक्षेपस्य प्रयासः ।”

समाजामध्ये सुविचाराचा प्रचार रामायण महाभारतसारख्या संस्कृत ग्रंथांच्या अभ्यासानेच वाटू शकेल अशी श्रद्धा अनेक संज्जनाच्या अतःकरणात तेवत आहे. य त्या श्रद्धेमुळेच महाभारत प्रकाशनासारखे उद्योग आजच्या काळात छोकानी केलेले आहेत, ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. बाणभद्राची कादंबरी, हर्षचरित, श्रीहर्षांचे नैषध यासारख्या विस्तृत संस्कृत ग्रंथांच्या संक्षिप्त आवृत्ति काढण्याचे उद्योग काहीनी केले. त्यामागेहि संस्कृत भाषेचा जनतेत अभ्यास वाढावा, हसिकानी त्या उत्कृष्ट ग्रंथांचा अत्याशाने का होईना भास्वाद घ्यावा, यासारखे प्रयोजन होतें.

७. म. भा. सं. खण्ड १, संपादक मण्डलस्य हृद्गत, पृ ३९ ।

८. महाभारतसार.—(प्रथम खण्ड) प्रकाशकनिवेदनम् (समर्थ भारत मद्रपालय, पुणे)

श्री. एम्. एम्. आपटे यानी केलेल्या कादरीसार या संक्षेपप्रयाच्या प्रस्तावनेमध्ये आपले प्रयोजन सांगितले ते असे की, " In short I have made a short narrative out of the whole, fit to be placed in the hands of the school-boys and even those who may wish to enjoy the beauty of the work with little labour and not for those who may have patience, time and even opportunities to wade through the host of similies and metaphors in some cases long to a fault. " १

श्रीव्यंकटरमणाचार्य यानी कृष्णस्वामीवृत 'Uma's Mirror' या इंग्रजी ग्रथाचा "उमादर्शः" नामक संस्कृत पद्यानुवाद केला. त्याचे प्रयोजन सांगताना श्री. व्यंकटरमणाचार्य म्हणतात. १

"तत्त्वज्ञानेन स्वरूपसाक्षात्कारे सति दुःखनिवृत्तिः सुखाभिर्भूतिश्च भवति इति वेदशास्त्राणां समुद्बोधोप. रत्न । एतमेव अर्थम् सामान्यजनानां सुखसोधाय कथारूपेण कृष्णस्वाम्यायेण आङ्ग्लभाषया उमादर्शाख्यो ग्रन्थः विरचितः । तदभिप्रायमनुसृत्य उमादर्शाख्योऽयं ग्रन्थः काव्यरूपेण व्यंकटरमणाचार्येण रचितः ।

स्वात्मानन्दसम नास्ति सुख वैयधिक परम् ।

इति बोधयितुं तस्व कथामङ्ग्या जगाद स ॥

तात्पर्य लोकाभ्याणांची किंवा लोकशाश्टीची भाषाशा पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने अनेक संस्कृत पंडितानी आधुनिक काळाल साहित्यसेवा केलेली आहे. त्यांच्या ग्रथाचा प्रचार अत्यंत अल्प प्रमाणात झाल्यामुळे त्यांचे उद्दिष्ट किमान फाररूप झाले हें सांगणे फटीग आहे. तरी पण त्यांच्या संस्कृत साहित्यसेवेचे प्रयोजन दृष्टिआड करण्यासारगें नाही.

छात्रहित

इदूरचे संस्कृत कवि श्री. करमकर यानी "लोकमान्याल्कारः" ११ या नावाचे आल्कारिक खण्डकाव्य लिहिले. ते लिहिण्याचे मुख्य प्रयोजन विद्यार्थ्यांचे कल्याण हेच होत असे त्यानी स्पष्ट सांगितले आहे. ते म्हणतात.

१. कादरीसारः, वाँचे वैभव प्रेस, गिरगांव मुंबई.

१०. उमादर्शः, विजय लक्ष्मी विलास प्रेस, बंगलोर सिटी, म. बर्ष १९२७.

११. श्रीनाथ प्रेस, इदूर; मूल्य १२ आणे

दृष्टान्ता प्रायशो ग्रन्थे दृष्टा शृङ्गारसेविन ।
 असस्कृतां बाल्मुद्धि विदुर्मुदिरिति चिन्तया ॥
 शृङ्गाररसयर्जा ये राष्ट्रभरितप्रबोधका
 हितायहा मया प्रोक्ता लोकमान्या विशेषत ॥

‘ हृद्य चरित्र तिलकरस्य नित्य
 बोधु तयालकृतिसत्सहस्रम् ।
 एक प्रयत्नो विहितो मया हि
 एका प्रिया द्वयकरी प्रतिष्ठा ॥

स्वाध्याय

मुम्बईच्या विल्सन कॉलेजातील फारसी भाषेचे प्राध्यापक म अहमद यानी ‘अल्सर ज्वादग्निह’ नावाच्या जल्मनामनीकृत अरेबिक कथासंग्रहाचा ‘दु खोत्तर सुलतम्’ या नावाने सस्कृत अनुवाद केला त्याच प्रयोजन सांगताना प्राध्यापक अहमद लिहितात—“सस्कृतभाषाया मनोगत-निवेशन-सामर्थ्य-संपादनादध्या काश्चित् कथा क्वचित् वाल्मीक्यादीनाम् उक्ती उपयोच्य, क्वचित् पारसिक कस्यना यस्कृतसरण्या परियत्यं विपरिणमिनाश्च ।” “सस्कृतचा स्वाध्याय वाढविण हेंच त्याच्या लेखनाच प्रयोजन होत

धनाशा

विजयवाड्याचे प्रसिद्ध धनिक व्यापारी श्री चडुरी वक्त्रेड्डी याच्याकडून धन मिळण्याच्या आशने प्रेरित होऊन आंध्राचे सस्कृत कवि श्री पुल्ल उमामहेश्वर शास्त्री यानी ‘दुर्गासुप्रहम्’ या नावाचें एक सस्कृत काव्य लिहिलें.”

परप्रेरणा

कोल्हापूरचे सस्कृत पंडित श्री सखारामशास्त्री भागवत यानी ‘अहल्याचरित महाकाव्यम्’ लिहिले त्याच प्रयोजन सांगताना प्रस्तावनालक्षक श्री गोविंद रामचंद्र राजोपाध्याय (पंडितराव) लिहितात—“सत्तु नैकविधेष्वपि चरितान्तर विषयेषु अहल्याचरितरत्नसंप्रथने एव लेखकमहोदयस्य यद् बुद्धे प्रयोजनमभूत् तत्र

१२ ‘दु खोत्तर सुलतम्’ विरजानंद प्रेस, मोहनलाल रोड, लाहोर (प्रस्तुत पुस्तकाला सर चिंतामणराव देशमुख याची प्रस्तावना आहे)

१३ दुर्गासुप्रहमहाकाव्यम्—कवितिलकप्रथमाला, विजयवाडा, मु. य. इ. १९५०

इदमेव प्रथम निदान यन् अहल्यानिर्मितधर्मशाला पथिननिवास-विष्णुपद्मन्दिर-
दर्शनादिभिः कारणैः शान्तिचरणानां परमादरमुद्रि, पूर्वमेव सवृत्ता अहल्यायाम् । सैव
अहल्यादेव्याः चरितापात्रिय सुनिपुण मन्त्रिदृश्य अनिग्रयता समासाद्य भक्त्याग्मना
परिणता ।...कथाप्रसंगेषु इतन्ततः प्रचलितेषु समु सौपर्याणयाण्या अहल्याया-
साख्याः चरिताभात्रः सम्भाषणत्रिपयोऽभूत् । तदानीं तत्रभवान् मणुरकरो अगुञ्चयन्
किल (सपारामशास्त्री मागत) शारित्ररेण्यान् यद् भवद्भि तद्वाण्या तत् चरितम्
प्रणयमिति । तदात्रै तैरपि तन्सङ्घटना स्वीकृता, अनुष्ठातु एन्यिता च ।”

अशाप्रकारे परंपरेणेने प्रवृत्त होऊन संस्कृत लेखन करणाऱ्यामध्ये १७ व्या
शतकातील 'शिवभारतकार' कवीन्द्र परमानन्द व 'पर्णालिपर्वतग्रहणारयान'कार
जयराम पिण्ड्ये यासारखे प्रसिद्ध लेखक आहेत. पर्णालिपर्वतग्रहणारयानाच्या
प्रस्तावितान कवि जयराम पिण्ड्ये लिहितात—

“ प्रत्युत्थानादिसम्मानेर्नमस्कृत्य ततः कविम् ।

पप्रच्छ कुशल श्रीमदप्रजस्य महीभुज ॥ १-१६

स्वामिनो रामचन्द्रस्य विनीतो भरतो यया ।

कविनिवेदयाद्यत्रे सर्वं कुशलपूर्वकम् ॥ १-१७

स्वामीने पृच्छा केली म्हणून जयराम कवि निवेदन करण्यास प्रवृत्त झाला. परमानन्दाने
शिवाजी महाराजांच्या प्रेरणेनेच आपले महाकाव्य लिहिले आहे.

संस्कृतचे अखिलभारतीयत्व

कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालयाचे प्राध्यापक श्री इन्द्र यानी धम्मपदाचा संस्कृत
अनुवाद करण्याचे प्रयोजन सांगितले ते अर्था—

“ भारतमें बौद्धधर्मके लोप के साथ पाली भाषा का भी लोप हो गया ।
अब वह भाषा केवल बौद्ध आगमों में ही सीमित रह गयी है । जिसे भारतके
बौद्धधर्म तथा बौद्धदर्शन में रुचि रखनेवाले विद्वान ही जानते हैं । ..इसने विपरीत
संस्कृत आज भी समूचे देश ..उत्तरेसे दक्षिण तक की सांस्कृतिक भाषा है । और
इसके अध्यापन का प्रबंध भारत के प्रत्येक विश्वविद्यालयमें किया जाता है । यही
एक सांस्कृतिक एकता आज तक सुदृढ रूप में स्थित है । अतः भगवान् बुद्ध की
परमपावन जयन्ति पर पाली धम्मपद का संस्कृत रूपान्तर उपरिहित करना सर्वसाधारण

जनता के लिए उपयोगी माना गया और भगवान के अमर उपदेशों को भारत की अमर वाणीमें प्रस्तुत किया गया।”^{१५}

नवीन पद्धतीचें प्रवर्तन

पंजाबके संस्कृत पंडित प्राध्यापक श्री. हंसराज अगरवाल यानी आधुनिक पद्धतीच्या निबन्धाचा आदर्श संस्कृत लेखकापुढे ठेवण्यासाठी ‘संस्कृतनिबन्धप्रदीप.’^{१६} या नावाचा एक शालोपयोगी ग्रंथ लिहिला. त्यात संस्कृत लेखकांनी नवीन रचनाशैली अर्गीकारली पाहिजे ही सूचना केली असून ती काही लेखकांनी पाळलेली दिसते. श्री. अगरवाल लिहितात.—

“एकोनविंशतितगाद् वैक्रमशतकाद्यावाधि वर्तमानकाले व्यवहृतः । अद्यै विरामकालः संस्कृतनाटकानाम् । उत्तरकाले यद्यपि मध्यकालवत् उत्कृष्टानि नारच्यन्त नाटकानि तथापि तत्र नाटकानां सृजनं न दृढम् । परःशतानि तदानींतनानि नाटकानि मुद्रितानि, अमुद्रितानि नष्टप्रायाणि च । किञ्च अस्मिन् द्विशतकमिते काले यथा संस्कृतसाहित्यस्य अन्येषाम् अङ्गानां सृजनगतिर्निवृद्धा, तथा नाटकानामपि । अथापि विदुषामपि सन्ति काश्चन नाटकरचनाः । लोकार्च इमाः । एतासु शकलशास्त्रिणः ‘श्रीकृष्णाम्युद्यः’ ‘गोपालचिन्तामणिस्य’, रामचन्द्रकवेः ‘सत्यहरिसुन्दरः’ ‘सकल्यसूर्योदयश्च’, शैषकृष्णस्य ‘कसवधनाटकम्’, पण्डित जगन्नाथस्य ‘रतिमन्मथनाटकम्’, मधुराप्रसाददीक्षितस्य ‘प्रतापविजयः’ इति वर्णनाहोणि सन्ति । संस्कृतसाहित्यस्य सुधीभिः संस्कृतभारतीम् उत्रिनीपुभिः नाटकानि नवीनया शैल्या रचनीयानि । साम्प्रत समाजराजनीतिविषयाः जननायकानां चरितानि, इत्येतासुपाश्रित्यपि नाटकानां रचनाऽपेक्ष्यते । आङ्ग्लनाटकानां संस्कृतेऽनुवादोऽपि अपेक्षणीयः पद्य । एतेन अपुष्णः स्यास्यति संस्कृतनाटकानां ख्यातिः साहित्ये च परिवृद्धित स्यात् ।”

श्री. अगरवाल महाशयाच्या सूचनेनुसार काही आधुनिक पद्धतीचीं नाटकें संस्कृतात लिहिण्यात आलीं आहेत. माहीतरी नवीन निर्माण करण्याच्या प्रेरणेंनेच या लेखकांनी आपलीं नाटके लिहिलीं आहेत. श्री. वेंकटरमणाचार्य यानी टेनिसन कवीच्या *The Cup* नामक नाट्याचा ‘कमल्य’ नामक संस्कृतनाट्यानुवाद केला आहे.

१५. पद्मपदस्य संस्कृतानुवाद.—New India Press, नई दिल्ली, मु. व. १९५६, मू. ३ रु.

१६. दक्षिणप्रकाशन, मॉडेल टाऊन, लुधियाना, मूल्य ५ रु. (युगान्तर प्रेस, दिल्ली).

भैरवराजकवि 'अहोविलिनरसिंह'^{२२} यांनी तर आपल्या त्रिमूर्तिवल्याणम् नामक ग्रंथाला बाणभद्राच्या कादरीची स्मृति देणारे "अभिनव कादम्बरी" हें नाव दिले.

"मायावादि-मतद्गज-कण्ठीरवाचार्य" ही लांबलचक उपाधि धारण करणाऱ्या व 'श्रीनिवासगुणाकरः' या १७ सर्गांच्या काव्याच्या लेखकाला 'अभिनव-रामानुजाचार्य' ही उपाधि लाभली होती.^{२३} (प्रस्तुत श्रीनिवासगुणाकर काव्याच्या प्रारंभीच्या ७ सर्गांची टीका स्वतः लेखकानेच लिहिली व उल्लेख १० सर्गांची टीका त्याचा पुतण्या वरदराज याने लिहिली.)

श्री. पेरुसरी याने 'नवीन-पतञ्जलि' ही उपाधि धारण केली होती. पंजाबचे पंडित तेजोगानु (हे सध्या हयात आहेत) यांनी भर्तृहरिसमाणेच शृङ्गार-नीति व वैराग्य यासंबंधी ३ शतकाव्यं लिहिली असून ते स्वतःचा 'अभिनव-भर्तृहरि' म्हणून उल्लेख करतात. यर उल्लेखिलेले पुत्र्य उमामहेश्वर शास्त्री यांनी 'अभिनव-पण्डितराज' ही उपाधि धारण केली आहे.

तजोरच्या भोयले वंशातील एकोबीराबाचा पुन शहानी हा धारानरेश भोज राजासमाणे विद्वान व विचारशिक असल्यामुळे त्याला 'अभिनवभोज' ही उपाधि लाभली होती.

नरसप्पमन्नी^{२४} यांनी आपल्या ग्रंथाला 'अभिनवभारतम्' असें नांव दिले आहे.

श्रीकण्ठकवीने^{२५} पूर्वीच्या भारतचंपूकारकाच एक ग्रंथ लिहून त्याला 'अभिनव-भारतचम्पू' हें नाव दिले.

'कोसलभोसलीयम्' या द्वर्था काव्याचा लेखक दोषाचर्यपति हा स्वतःला 'आंध्रपाणिनि' म्हणवितो !

'शाहनिळासगीतनाम्यम्' हें गेय काव्य लिहिल्यामुळे त्याचा लेखक दुदिराज याला 'अभिनव-जयदेव' म्हणविण्यात अभिमान वाटत असे.

'वीरनारायणचरित्रम्' व 'वेमभूषालचरित्रम्' लिहिणारा वामन हा स्वतःला गर्गने बाणनेशाहि श्रेष्ठ म्हणतो.^{२६}

२२. वृ. १६३, ४५६, ४८६ । २४. वृ. २५० ।

२३. श्रीनिवासगुणाकरः । २५. वृ. ५२१.

२६. बाणभद्राद्वयने बाणाः गलु सरगगद्यतरणीपु ।

इति जगति रूड यद्यतो वरतनुलो यामनोऽपुना मार्गट ॥

अशाप्रकारे अभिनवगीतगोविंदम् । अभिनवराമായणचम्पू । अभिनव-
चम्पूरामायणम्^{२७} । अभिनवभागवतम्^{२८} । अभिनववासवदत्ता^{२९}, अभिनव-
हितोपदेशः यासारणे प्राचीन प्रथाच्या नागाची आठवण देणारे बरेच ग्रंथ
अर्वाचीन सस्कृत साहित्यात आढळतात.

इ. १७४० साली श्रीलम्पणशारत्री यानी कालिदासाच्या रघुश नागाच्या
काव्याची स्मृति देणारे 'रघुशम्'^{३०} नामक महाकाव्य लिहिले असून त्यामध्ये,
कालिदासाने ज्याप्रमाणे रघुशशतृपतींची चरित्रे वर्णिली, त्याप्रमाणे शूरीमठाच्या
परपरेतील गुरुवर्षांची चरित्रे नमनः वर्णिली आहेत. ऐतिहासिक दृष्टीने या काव्याला
बरेच महत्त्व आहे.

रघुशाने अनुकरण करण्याच्या प्रवृत्तीने सुवराज्जरीने 'भटवशम्' (पेशवे
वशाचे वर्णन करणारे); अप्पास्वामी अय्यर यानी 'जैर्जनशम्', लखनौच्या ऊर्वीदत्त
शास्त्रींनी 'एटवईनशम्' यासारजी वशानुचरितात्मक काव्य सस्कृतात लिहिली.

माघाच्या शिशुपालवधाचे अनुकरण करण्याच्या भरणेने वशीधरशर्मा याने
'दुर्योधनसधम्'^{३१} महाकाव्य लिहिले.

तात्पर्य, मम्मटाने आपल्या काव्यप्रकाशात यश प्राप्ति, अर्थप्राप्ति इत्यादि
जी काव्याची प्रयोजने सांगितली त्याहून निराळ्याच काही प्रयोजनानी प्रेरित होऊन
अर्वाचीन सस्कृत साहित्यिकांनी सस्कृत साहित्याची सेवा केली ही गोष्ट ध्यानात
ठेवण्यासारजी आहे. त्यांची ती अभिनव प्रयोजने शक्यतोपर त्यांच्याच शब्दान
आगही प्रस्तुत प्रकरणात निर्दिष्ट केलेली आहेत.

२७ वृ २५४ । २८. वृ १५६ । २९ वृ ४८५ ।

३० प्राप्तिस्थान, चीलम्बा पुस्तकालय, वाराणसी, मूल्य १ रु. १० भाणे ।

३१. प्राप्तिस्थान, चीलम्बा, वाराणसी । मूल्य १ रु.

महाकाव्यात्मक चरित्रग्रंथ

प्राचीन संहृत साहित्य शास्त्रज्ञानी विविध प्रकाराच्या काव्यांची व महाकाव्यांची लक्षणं वेगवेगळ्या प्रकारे सांगितलेली आहेत. श्रीमम्मटाचार्यानी काव्याचे लक्षण “सर्वप्रयोजनभूत समन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूत विगलित वेदान्तरम् आनन्द प्रसुप्तमित शब्दप्रमाणवेदादिशारेभ्यः सुहृत्समितार्थताप्यर्थवत् पुराणादि इतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयो गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षण यत् काव्य लोकोत्तरवर्णनानिनिपुणकविकर्म” अशा प्रकारे सांगितले आहे. ही काव्याची व्याख्या अनेक दृष्टीने सर्वेक्य स्वरूपाची आहे. पण यावरून महाकाव्याची कल्पना येत नाही. साहित्यदर्पणकार विश्वनाथानी आपल्या ग्रथात—काव्याचे श्रव्य आणि दृश्य असे दोन भेद सांगून त्यापैकी श्रव्यकाव्याचे, “श्रव्य श्रोतव्यमान तद् गद्यपद्यमय द्विधा।” असे दोन भेद केलेले असून पद्य काव्याचेहि राष्ट्रकाव्य व महाकाव्य असे भेद त्यानी सांगितलेले आहेत. महाकाव्याचे लक्षण दहा कारिकांमध्ये सविस्तरपणे त्याने विशद केले आहे, ते असेः—

- १) सर्गबन्धो महाकाव्य तत्रंको नायक. सुर ।
सद्वशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवशभवा भूषा कुलजा महवोऽपि वा ।
शूङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसा सर्वे नाटकसन्धय. ।
इतिहासोद्भव वृत्तमन्यद् वा सज्जनाश्रयम् ॥
चत्वारस्तस्य वर्गा स्पुस्तेष्वेक च फल भयेत् ।
आदी नमस्त्रिधाशीर्षा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
व्याधिर्द्विधा खलादीना सतां च गुणकीर्तनम् ।
एकवृत्तमयं पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नास्तिस्पृष्टा नातिदोषा सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानायुक्तमयः पद्यापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥

सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचन भवेत् ।
सन्ध्या सूर्येन्दु-रजनी प्रदोष ध्वान्त वासराः ॥
प्रातर्मध्याह्न मृगया शैलर्तु वा सागराः ।
सम्भोग विप्रलम्भी च मुनि स्वर्ग पुराध्वराः ॥
रणप्रयाणोपयम मन्त्र पुत्रोदयादय ।
वर्णनीया मयायोग साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
षवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयक्यया सर्गनाम तु ॥

(सा व ४।३१५-३२५)

दृष्टीच्या काव्यादर्शातहि याच प्रकारचं महाकाव्याचं लक्षण थोज्या उशेपाने
प्रथम परिच्छेदात दिल्लेळ आहे. त अशे—

सर्गबन्धो महाबाध्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
आप्तोर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मूलम् ॥१४॥
इतिहामवधोद्भूतमितरद् वा सदाश्रयम् ।
चतुर्वर्गफलोपेत चतुरोदोतनायकम् ॥१५॥
नगराणंच शैलर्तु चन्द्रार्णोदय वर्णनैः ।
उद्यान सलिलश्रीडा मधुपान रतोत्सवै ॥१६॥
विप्रलम्भीयवाहंश्च कुमारोदयवर्णनैः ।
मन्त्र-दूतप्रयाणाजि-नायकाभ्युदयैरपि ॥१७॥
अलकृतमसक्षिप्त रस भाव निरन्तरम् ।
सर्गरनतिपिरतीणः श्रम्यवृत्तैः सुमपिभिः ॥१८॥
सर्वत्र भिप्रवृत्तान्तरपेत लोकरञ्जकम् ।
काव्य कल्पान्तरस्यापि जायेत सदलकृति ॥१९॥

साहित्यशास्त्रज्ञानी महाकाव्याचे हें लक्षण वाच्योक्ति, कालिदास, माघ,
भारवि काणररच्या प्राचीन महाकाव्यांचीं काव्ये दृष्टीपुढे ठेऊन आणित्त आहे, हें
उपलक्ष आहे. या लक्षणानुसार गिहित्यात आलेल्या प्राचीन महाकाव्यांनी परंपरा
१६ व्या शतमानातल्या काळात आश्रयत ही गतिन शाल्यो नाही. संस्कृत
साहित्याच्या युरोपीय निमर्शनारांनी गिहित्यात आलेल्या प्रथम या अर्शाचीनशालीन (गेल्या
३ शतकांनी) अशल्या महाकाव्यांचे पर्यालोचन मुठीच केलेले आढळत नाही.

प्राचीन व अर्वाचीन काळातील सर्वच महाकाव्ये कोणत्या तरी पौराणिक किंवा ऐतिहासिक महापुराणांच्या चरित्राला अनुलक्षून लिहिलेली आहेत. त्यातही भगवान् रामचंद्र व श्रीकृष्ण यांसारख्या अवतारी पुरुषांच्या दिव्य चरित्रावर आधारलेली महाकाव्ये लिहिल्यास साहित्यशास्त्रज्ञानी सांगितलेली विविध प्रयोजन फलरूप होऊ शकतात, असं आदळून आल्यामुळे म्हणा किंवा रामायण, महाभारत व भागवत या तीन आर्य प्रथाविषयी अन्तःकरणात नितान्त श्रद्धा असल्यामुळे म्हणा, रामायणभारतादि प्रथातील विषय घेऊनच लिहिलेली महाकाव्ये संस्कृत साहित्यात अत्यधिक प्रमाणात आदळतात.

चरित्राद्भवय

संस्कृत साहित्याचा प्रारंभ एका लोकोत्तर विभूतीच्या चरित्रप्रधानेच झालेला आहे. केवळ संस्कृत साहित्याचच नव्हे तर जागतिक साहित्याच आद्य काव्य जे वाल्मीकिरामायण ते म्हणजे श्रीरामचंद्राच चरित्रच आहे. या लोकोत्तर चरित्राच्या अनुपगानेच आदिश्रीची प्रतिभा पल्लवित झाली इतिहास किंवा काव्य या दोन्ही दृष्टींनी पाहण्यात येणारं भगवान् व्यासाचें महाभारत सुद्धा पण्डवाच चरित्रच आहे. याच महान् परंपरेंत निर्माण झालेले अश्वघोषाचें बुद्ध-चरितम्, कालिदासाचं रघुवशम् व कुमारसम्भवम्, जिनसेनाचं हरिवशम्, बाणभट्टाचें हर्षचरितम् व श्रीहर्षाचें नैषधीयचरितम् यांसारखे संस्कृत साहित्यसृष्टीत ख्याति पावलेले बहुतेक सर्व काव्यग्रंथ चरित्रात्मकच आहेत. किंहुना संस्कृत साहित्यामध्ये चरित्रातिरिक्त असे महाकाव्य नाहीच असें म्हटल्यास चुक होणार नाही. धीरोदात्त गुणसंपन्न महापुराणांच्या जीवनातील अद्भुतरम्य घटना चित्रित करितच संस्कृत महाकाव्यांनी आपलें सरस व रमणीय अर्थ प्रतिपादन करण्याचं कौशल्य अभिव्यक्त केलें आहे. तात्पर्य, संस्कृत साहित्य सृष्टीतील सर्व महाकाव्यांच्या मुळाशी चरित्रें आहेत किंवा चरित्रग्रंथ महाकाव्यांच्या रूपाने अलंकृत होऊन संस्कृत साहित्य-सृष्टीत प्रकट झालेले आहेत. साहित्यशास्त्रकारांपैकी महाकाव्याचं लक्षण सांगणाऱ्या टंडीने, महाकाव्य हें ' इतिहासकथोद्भूत, इतरद् वा सदाश्रयम् ।' असें आपलं मत ठिक असून, निखनाधानीहि

" .... .तत्रैको नायक सुर ।

सद्यदा अश्रियो वापि धीरोदात्त गुणान्वित ॥'

या शब्दात दण्डीच्या मताला अनुमोदन मिळें आहे. अशा प्रकारें साहित्यशास्त्र-शास्त्राच्या मतानुसारहि महाकाव्यांचा अन्तर्भाव चरित्रात्मक प्रथात किंवा चरित्रप्रभाषा

अन्तर्भाव महाकाव्यात होतो. चम्पूकाव्यात व नाटकात मुद्दा सत्पुरुषाचीच चरित्रें त्या त्या वाङ्मयप्रकाराच्या लक्षणांनुसार चित्रित केलेली आढळतात. पार काय स्तोत्रवाङ्मयात मुद्दा उपास्य दैवताप्रमाणे, देवतांचे अवतार मानण्यात आलेल्या दिव्य पुरुषाच्या चरित्राचा महिमाच गाविलेला नसतो काय ? वृत्ति काव्यात्मक चरित्रग्रंथ लिहिण्यासच प्रवृत्त का होतात व वाचकाना तरी असले चरित्रग्रंथ का आवडतत, हा प्रश्न चरित्रवाङ्मयासंबंधी विचार करित असता प्रथमच टोकावतो. या प्रश्नाच उत्तर महाकवि कालिदासाने,

रघूणामन्वय चक्षुषे तनुवाग्द्विभयोऽपि सन् ।

तद्गुणं कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदित ॥^१

या श्लोकात पारच सुंदर रीतीने दिलेला आहे कालिदासाच्या म्हणण्याप्रमाणे लोकोत्तर महापुरुषाचे भव्योद्गात गुणच प्रतिभाशाली कवीना त्याची चरित्रें गावयास मुरारित करित असतात. त्याचप्रमाणे त्यांचे ते गुण वाचकाना मुद्दा चरित्रग्रंथ वाचण्यास प्रेरित करित असतात.

अशा प्रकार सर्वच प्रकारचे चरित्रग्रंथ लिहिण्याचे किंवा त्याच वाचन होण्याचे प्रवृत्तिनिमित्त एकसारखेच असताहि सर्व चरित्रग्रंथ सारख्या प्रमाणात लोकप्रिय होत नाहीत सस्कृत साहित्यात प्रभुरामचंद्राच्या चरित्रानर अरुडित काव्य लेखन चालू आहे. त्यातील रामचरित्र हा सर्वांचाच श्रद्धेचा किंवा आवडीचा निषय असला तरी, तीं सर्व रामचरित्र वाल्मीकीच्या रामायणाप्रमाणे एकलोकप्रिय झालीं नाहीत. आजवर शतावधि रामायण झालीं व सहस्रावधि यापुढे होतील, पण वाल्मीकीचे रामायण सर्वथा अग्रगण्यच राहिल. वाल्मिनीच यश पुढून टाकण्यासाठीं आजवर कोणीहि रामचरित्रपर ग्रंथ लिहिला नाही, किंवा वाल्मीकीच्या रामायणाच आजवर अबाधित राहिल्लें अनन्यसाधारणत्व पाहून कोणीहि रामचरित्रलेखनापासून परावृत्त झाला नाही. रामचंद्राच्या दिव्य गुणानी आजवर असख्य कवीना महाकाव्ये लिहिण्यास प्रेरणा दिली व यापुढेहि युगानुयुग ते गुण जातिवत कवीना काव्यनिर्मितीची प्रेरणा देत राहतील. तात्पर्य, श्रद्धेय महापुरुषाच्या चरित्राच्या आधारांच महाकाव्य निर्माण होत असतात. श्रद्धा नसेल तर वेचळ प्रतिभेच्या बळावर महाकाव्य निर्माण होणार नाहीत ती श्रद्धा काही कवींच्या अंत करणात उपास्य दैवतासंबंधी, काहींच्या अंत करणात धीरोत्त राजासंबंधी तर आणखी कोंगाच्या अंत करणात ऋषि-मुनी-साधु-सतासत्रर्धी असते दैवताच्या किंवा साधूच्या चरित्रग्रंथाने पाप, ताप किंवा दैन्य विषय पावत, अशी श्रद्धा आमच्या भारतीय समाजात अनादि काळापासून तेवत आहे. तक्षकाच्या दशाने सात दिवसाच्या

आत ओढवणारे, परीक्षित राजाच्या अकाल मृत्यूचे भय निवारण्यासाठीच शुकाचार्यांनी भागवत सांगितले, ही गोष्ट सर्वांना ठाऊक आहे. ऋषींच्या शापप्रभावाने सर्प झालेला काश्मीरचा राजा दामोदर हा एक दिनसभर संपूर्ण रामायण श्रवण केल्यामुळे शापातून मुक्त झाला अशी आख्यायिका कल्हणाने राजतरंगिणीत सांगितलेली आहे. दैवतचरित्राच माहात्म्य लोकांच्या अतःकरणाने टसनिष्यासाठीच या कथा प्रसृत करण्यात आल्या अस म्हणणे चुकीचे होणार नाही. दैवतचरित्राच्या या माहात्म्याचे श्रद्धा ठेवणारे अनेक संस्कृत लेखक राम, कृष्ण, शिव, गणेश इत्यादि उपास्य दैवतांची पुराणातरी वर्णिलेली चरित्रे महाकाव्यरूपाने लिहिण्यास प्रवृत्त झाले, यात शका नाही.

‘धन राजप्रसादत’ या न्यायाने राजानुग्रह संपादन करून, तद्द्वारा धन व मान प्राप्त करण्याच्या इच्छेने प्रेरित झालेल्या कित्येक लेखकांनी समकालीन राजपुराणांची चरित्रे काव्यात्मक पद्धतीने गाविलेली आढळतात.’ या राजचरित्रात्मक महाकाव्यांमध्ये सुसल्लभानी सत्तेच्या काळात सुसल्लभाने मुल्लतानाच्या चरित्राचे रचिलेले कित्येक महाकाव्ये आढळतात.’ त्याचप्रमाणे इंग्रजी सत्तेच्या काळात आंग्लनृपतींची चरित्रे संस्कृत कवींनी वर्णिलेली आहेत.’

पारतत्याच्या काळात अशा प्रकारे परकीय सत्ताधान्याचे गुणवर्णन करणारी काव्य लिहिणाऱ्या कवींना समाजत प्रतिष्ठा मिळणे सर्वतोपरी अशक्यच. काव्य निषेध झालेल्या परकीय राजांना प्रवृत्त होऊन त्यांना धनमानाचा काहीसा लाभ यदाचित् करून दिला असेल, पण समाजाच्या दृष्टीने त्यांची ही साहित्यसेवा

४. ‘रघुनायनूपालीयम्’—ले कृष्णकवि १७ वे शतक (मुद्रित) ।
 ‘दारभविनासकाव्यम्’—ले अक्बारायणमुत जगताथ कवि । १८ वे शतक ।
 ‘गायकवाडयन्काव्यम्’—ले धर्मति रामशास्त्री । १९ वे शतक (मुद्रित) ।
 ‘जयनगरपञ्चरङ्गम्’—ले मल्लभट्ट हरिवल्लभ (मुद्रित) या काव्यात जयपुर राज्याचा इतिहास वर्णिलेला आहे.

५. ‘राजविनोदकाव्यम्’—(ले रामदासतिप्प, प्रयागदत्तपुत्र, एबडाचे लेखकाच्या नावाचा उल्लेख आढळतो.) सात सर्गांच्या या काव्यात मुलतान महमद नावाच्या मुशा यवानुपतीचे चरित्र कवीने वर्णिलेले आहे ‘विशदावलि.’ लेखक अज्ञान जहागिर बादशहाचे चरित्र हा या काव्याचा पार्श्वविषय आहे.

६. ‘विजयविनोदकाव्यम्’—(मुद्रित) ले विद्यानगर भट्टाचार्य. विहृष्टोरिया राणोचे चरित्र या काव्यात वर्णिलेले आहे ‘जॉजिचरितम्’ (मुद्रित) ले श्री. जी पद्मनाभ कवि पंचम जॉर्ज बादशहाचे चरित्र हा या काव्याचा विषय. ‘देशीमहोत्सवकाव्यम्’ (मुद्रित)—ले श्रीनिवास विद्याकार ।

कव्यमौलाची ठरली असेल तर त्यात आश्चर्य नाही. त्याचप्रमाणे ग्रंथाचे अध्ययन तर दूरच राहू शकते. याच नमुनेनुसार कोणी ज्ञानसाधनेसाठी केले असेल तर नमूने. मुसलमानी पारतंत्र्याच्या काळात ज्या शूरवीरानी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी लोकोत्तर अद्भुत पराक्रम गाजविले, त्यांची चरित्रे स्वयंप्रेरणेने लिहिणारे तत्कालीन संस्कृत साहित्यिक कुर्बाने फारसे आढळले नाहीत. याला उजळ अपवाद एकच व तो म्हणजे शिवभारतसार वनीत्र परमानंद. पण हाहि ग्रंथ कवीन्द्राने शिवाजी महाराजांच्या प्रेरणेमुळे लिहिला, असे त्याच्याच उल्लेखावरून दिसते. एवढ्या मोठ्या पद्धितराने जगाचा भाग “असफरिगस” रंगितला जाला, पण प्रतापसिंहाच्या पराक्रमावर एक श्लोक देसीठ लिहिण्याची बुद्धि त्याला झालेली दिसत नाही. शंभूजी संतेंच्या काळात टिकोनोरिया, पंचमज्जे यासारख्या सत्ता धान्याचे चरित्र गाणाऱ्या कवींना त्याच काळात भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी सग्राम करणाऱ्या अनक देशभक्तार्थी एखाद्याचहि चरित्र संस्कृत काव्याच्या रूपाने लिहिण्याची बुद्धि होऊ नये, हे आश्चर्य नव्हे काय ? पारतंत्र्याच्या प्रदीर्घ काळात राममृष्णादिक दैवतांच्या चरित्रावर आधारलेली महाकाव्ये लिहिणाऱ्या संस्कृत कलाच्या अंत करणाऱ्या रामायण, भारत, भागवताचा प्रभाव फारच मोठा होता, असे फार तर म्हणता येईल. पण त्या काळात त्यांच्या उपास्य दैवतासारखेच लोकोत्तर गुण प्रकट करणारे महापुरुष कोठ्यापुढे असताना त्यांच्या चरित्रावर त्यांनी काव्यलेखन करू नये ही वस्तुस्थिति त्या कवींचे परिस्थिति-पराङ्मुखत्व दाखवते. तरी पण थोडे उदात्तगुतीने निचार केल्यास या दैवत चरित्रात्मक काव्य लिहिणाऱ्या कवींचे समर्थन करता येईल. आजच्या काळात महापुरुषांच्या चरित्राची साधन जितक्या अधिक प्रमाणात उपलब्ध होतात, त्या प्रमाणात त्यांच्या काळात ती उपलब्ध नव्हती, म्हणून चरित्रसाधनाच्या अभावी अत्यंत प्रसिद्ध पुरुषांची चरित्र देणिले त्यांच्या प्रतिभेची रंगितला जाला नाहीत व म्हणूनच त्यांनी तींच तींच प्राचीन दैवतचरित्र आपल्या प्रतिभेच्या आनिष्कारासाठी अवलंबिली असे म्हणता येईल.

दैवतचरित्रात्मक महाकाव्ये

साहित्याप्रभेने रामायण, भारत व भागवत या तीन लोकोत्तर ग्रंथांच्या तूट संस्कारामुळे वर्तमान काळातील ब्रह्मसंस्कृत साहित्यिकांनी प्राचीन काळाच्या काळिमास, भारवि, माघ, हर्ष या महाकवींच्या पात्रांवर पाऊल टाकून रामायण, भारतातील विष्णूंच्या चरित्रावर आधारलेली सुसंख्य महाकाव्ये निर्माण केली. काठिन्यादिपारखे महाकाव्ये न लिहिले तर आपण प्रतिभा व पांडित्य व्यर्थ अशीच जणू त्यांची धारणा झाली होती त्यामुळे राममृष्णादिक दैवतांच्या चरित्रावर आधारलेली

किती तरी महाकाव्ये (प्रकाशित व अप्रकाशित) आजवर संस्कृतात लिहिली गेली. त्या सर्वांची परिगणना करणे सुद्धा अशक्य आहे. प्रस्तुत प्रबंधात सर्व ग्रथांचा उल्लेख करण शक्यहि नाही व तो आमचा उद्देशहि नाही. तथापि या अत्यंत लोकप्रिय विषया वर लिहिण्यात आलेल्या काही ग्रथांचा संक्षिप्त परिचय देण आवश्यक आहे. तेवढ्या वरून अर्वाचीन संस्कृत साहित्यमंत्रिरातील या टाळनाची काहीशी कल्पना येऊ शकेल.

१७ व्या शतकातील कांही रामचरित्रे

रामायणसारसंग्रह.—१७ व्या शतकाच्या नारमळाची अप्पय्य दीक्षित या नावाचे एक महान् संस्कृत पण्डित दक्षिण भारतात होऊन गेले. वेलोरच्या चिन्नोम्म नामक राजाच्या आश्रयास अनेक वर्षे राहून, तेथे भरपूर धनमानाची प्राप्ति झाल्यानंतर अप्पय्य दीक्षित इ. स. १५८६ ते १६१३ या काळात पेरुबुड नगरामध्ये वेकटदेव राजाच्या (हा विजयनगराचा राजा होता) आश्रयास राहिले. त्यानंतर तिरुमल नायकाने विनती केल्यावरून ते पाडव देशात रहावयास गेले. शेवटी इ. १६१६ साली चिदम्बरम् येथे त्याच देहावसान झाले.^१

अप्पय्य दीक्षितानी आपल्या ७२ वर्षांच्या आयुष्यात विविध विषयावर एकूण एकशेचार ग्रंथ लिहिले. त्यापैकी चित्रमीमांसा व कुचलयानंद हे दोन साहित्यशास्त्रविषयक ग्रंथ सर्वत्र विशेष प्रसिद्ध आहेत. जगन्नाथ पंडित व अप्पय्य दीक्षित यांच्या पारस्परिक संघर्शात काही दतरुथाहि प्रसिद्ध आहेत. श्रीरामचंद्राच्या चरित्रावर रामायणसारसंग्रह, रामायणतात्पर्यनिर्णय, रामायणतात्पर्यसंग्रह, रामायणसारस्तवः हे प्रमुख ग्रंथ अप्पय्य दीक्षितानी लिहिलेले आहेत.

तज्ञावरचा नायकवरीय अधिपति रघुनाथ (१७ वे शतक) हा एक श्रेष्ठ प्रतीना संस्कृत पंडित होता. त्याने लिहिलेल्या ग्रंथांमध्येहि 'रामायणसारसंग्रह' याच नावाचा आणखी एक ग्रंथ जादळतो.^२

'रामायणकाव्यम्'—वर उल्लेखिलेल्या रघुनाथ नायक राजाच्या आश्रयास 'मधुरवाणी' या नावाची एक कवयित्री होती. राजाच्या आदेशानुसार तिने "रामायणकाव्यम्" नामक एक १४ सर्गांच महानाय लिहिले.^३

मञ्जुभाषिणी—'स्लॅग्रेट' या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या श्रीनिवास दीक्षित वरीच्या राजसुडामणि नामक पुत्राने "मञ्जुभाषिणी" या नावाची रामरथा एका दिवसाने लिहिली. यातील प्रत्येक अक्षर श्लेषार्थ आहे व या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य.^४

रामयमज्ञाणं व रामचंद्रोदयम्—काञ्चीनरम् ज्यळ तारसालई नागाच एक गाव आहे. तेथे श्रीनिवासमुन वेंकटेश नामक एक महानपि झाला. त्याने ३० स० १६५६ साली यमकनय प्रस्तुत काव्य लिहिलें. याच कवीने रामचन्द्रोदयम् या नागाचे ३० सर्गांचे दुसरे एक रामचरित्रात्मक महाकाव्य लिहिलेलें आहे, १९व्या शतमान चिदम्बरनिवासी वेंकटकृष्ण नामक एका कवीने 'रामचन्द्रोदयम्' याच नागाच एक महानाय लिहिलेल आहे.

रामत्रिलासनायम्—१७ व्या शतकाच्या शेवटी रामचंद्रतर्कवागीश-याने प्रस्तुत काव्य लिहिल अमृत त्या व्यतिरिक्त साहित्यदर्पणानर वृत्ति लिहिली आहे. श्रीनिवासमुन वरदादेशिक यानेहि गद्यरामायणम्, रघुवीरविजयम्, रामायण संग्रहः हीं रामचरित्रनिषयक काव्ये लिहिली आहेत.

१८ वें शतक

राघवचरितम्—तज्ञोत्था सरफोजी भोसल्याच्या आश्रयास असलेल्या आनन्दनारायण नागाच्या कवीने प्रस्तुत १२ सर्गांच काव्य लिहिलें आहे. हा आनन्दनारायण कवि 'पंचरत्नरनि' या नागाने प्रसिद्ध होता. कवीने आपलें हें काव्य आश्रयदात्याच्या नागाने प्रसिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. म्हणून सरफोजी भोसले हेच या काव्याचे लेखक होणे, असा कित्येकांचा ग्रह आहे एवढे काव्य लिहिण्यादरकी निव्वचा सरफोजीच निश्चित होती, म्हणूनच हा समज रुढ झाला होता.

राघवीयम्—अठराव्या शतकात केरळमध्ये रामपाणिवाड या नागाचा विख्यात सम्पन्न साहित्यिक झाला. त्याने प्रस्तुत 'राघवीयम्' हें २० सर्गांच महाकाव्य लिहिलें आहे. याच कवीने 'उपनिवृद्धम्' व 'कथवहो' हीं दोन उल्लेखनीय प्राकृतकाव्यहि कलेली आहेत. 'रामचरितम्'—आगनोरचा युवराज रामवर्मा (१८ १९ शतक) याने ह १२ सर्गांच महाकाव्य लिहिल आहे.

१९ व २० वें शतक

रामायणसंग्रह.—मद्रासच्या पंचयत्या उन्मुक्त कॉलेजचे प्राध्यापक महामहोपाध्याय लक्ष्मण सुरि यानी हा ग्रंथ लिहिला.

सीतारामाभ्युदयम्—निजगापट्टण जिब्बानले रहिवासी गोपालशास्त्री यानी प्रस्तुत काव्य लिहिल. वाराणसीच्या हिंदुविद्वानिगाल्याचे प्राध्यापक काली

बिकर ठाडुर याचे पुत्र श्रीअन्नदाचरण ठाडुर यानी रामाभ्युदयम् हे काव्य लिहिले. नागपुरचे गगाधरकवि यानी गीतगोविंदासारंगे संगीतराघवम् हे काव्य लिहिले. जयपुर राज्यातल्या लक्ष्मणगड येथील ऋषीकुलामध्ये राहणारे कवीन्द्र परमानन्द शर्मा यानी सपूर्ण रामचरित, मंथरादुर्विलसितम्, दशरथ-विलापः, मारीचवधम्, भेधनादवधम्, रावणवधम् इत्यादि निरनिराळ्या काव्यामध्ये निभागून लिहिलेले आहे. सूर्यनारायणाध्वरी यांचे सीता परियणम् कामराजकवींचे सीतास्वयंवरम् व काशीनाथकवींचे वैदेही-परियणम् हीं काव्ये सुद्धा रामचरितपरच आरेत. शिवरामकृत हनुमत्काव्यम् हनुमद्विजयम्, रावणपुरवधम्, या काव्याचा विषयहि पर्यायाने रामायणपरच आहे. सुरेन्द्रचरितम् या काव्यात रामचरितातील अद्विलो डाराची कथा वर्णिलेली आहे." माडिभापि कृष्णाम्माचार्यांनी आपल्या 'हिस्टरी ऑफ सधुक्त लिटरेचर' या महाप्रभतात शेकडो रामचरितपर काव्याचा उल्लेख केलेला आहे. त्यातील काही काव्याची नामावली पहा. या यादीवरून रामचरित हा संस्कृत कवींचा किती आवडता विषय होता याची कल्पना येईल.

रामचरित्रात्मक काव्य

लेखक

चिनकंधरामायणम्	—ककटमती (१७ वे शतक)
जानकीपरिणयः (८ सर्गं मुद्रित)	—चक्रकवि, (१७ वे शतक)
सीतादिव्यचरितम्	—श्रीनिवास, (वरदवल्लीप्रशाज, श्रीमुष्णग्राम वाणी) (१७ वे शतक)
गद्यरामायणम्	} —श्रीनिवासपुत्र वरदादेशिन (१७ वे शतक.)
रघुवीरनिजयम्	
रामायणसंग्रहः	
रामकुन्डहलम्	—गोविंदसुत रामेश्वर (१७ वे शतक)
रामचरित्रम्	—रघुनाथ.
उदाररायणम्	—चण्डीसूर्य कवि.
कल्याणधामायणम्	—शेपरनि.
भद्रादिरामायणम्	—वीरराघव.
रामसंथामुषोदयम्	—भोंदेल श्रीनिवास
रामामृतम्	—ककटरगा.
यादवराजगीयम् (द्रुधी काव्य)	—नरहरि.

रघुनीरचरितम्	—तिक्ष्मलभोगाचार्य.
दशाननरामम् (मुद्रित)	— योगीन्द्रनाथ.
रघुवीरचरितम्	—सुकुमार.
सीतारामविहारः	—लक्ष्मणसोमयाजी (ओरगडी शहरमुत.)
रामगुणाकरः	— रामदेव.
रामनेत्रकाव्यम्	—पद्मनाभ (१९ वं शतक.)
रामविलास	—रामचन्द्र.
रामविलासः	—हरिनाथ.
रामचन्द्रकाव्यम्	—शम्भुनाट्टिनास.
प्रसन्नरामायणम्	—श्रीपादपुत्र देवरदीक्षित.
रामचन्द्रोदयम्	—कविवल्लभ
रामचरितम्	—निश्वकसेन.
रात्रोल्लासः	—अद्वैतराममिश्र.
रात्रोल्लासः	—पूज्यपाद देवानन्द.
बालराघवीयम्	—शठगोपाचार्य.
रमणीयरात्रम्	—ब्रह्मदत्त.
धमिरामकाव्यम्	—रामनाथ.
रामकुतूहलम्	—गोविन्दमुतरामेश्वर (१७ वं शतक.)
रामगीतुक्त्तम्	—रामकृष्णमुत कमलकर.
रामस्थामृतम्	—गिरिधरदास.
रामगुणाकरः	—रामदेव न्यायाल्यकार.
रामविगलकाव्यम्	—रामचन्द्रतर्काशीश (साहित्यदर्पणवृत्तिकार.)
रामविलासकाव्यम्	—हरिनाथ.
रामचरितम्	—काशीनाथ.
रामचरितम्	—मोहनस्वामी
रामगीलोद्योत.	—राणेश्वरमुत रमानाथ.
रामाभिरामम्	—केशव.
रामकाव्यम्	—रामानन्दतीर्थ.
रामानन्दोदयम्	—वंशदेव.
शितिकण्ठरामायणम्	—शितिकण्ठ.
रघुवीरविगलम्	—दामोदरमुत लक्ष्मण
रघुपतिविजयम्	—गोविनाथ.
रामचन्द्रोदयम्	—पुरतोत्तम मिश्र.
रामचन्द्रोदयम्	—रामदास

रामचन्द्रमहोदय	—रञ्चिदानंद.
रामकाव्यम्	—बालकृष्ण.
रामरत्नावरः	—मधुसूत.
रामरसामृतम्	—श्रीधर.
रामचन्द्रोदयम्	—कविवल्लभ.
रघुनंदनविलासम्	—वंकटाचार्य.
रघुनंदनविलासम्	—पानाचार्य.
विष्णुराघवीय	—सूतनकालिदास.
पौलस्त्यराघवीयम्	—रामचन्द्र (पुल्लेखंशीय.)
श्रीरामविजयम्	—अरुणाचलनाथ-शिष्य.
बालरामरसायनम्	—कृष्णशास्त्री.
रामायणसारसंहः	—ईश्वर दीक्षित.
ललितराघवम्	—श्रीनिवास रथ.
ज्ञानक्यानंदनोधः	—श्रीपति गोविंद.
सीतारामाभ्युदयम्	—गोपालशास्त्री (विजयापट्टण)

१८५३-१९२८

आधुनिक काळांतील संस्कृत साहित्यिकांनी केलेला हा रामचरित्राचा प्रचण्ड विस्तार पाहून कोणालाहि आश्चर्य वाटल्यापाचून राहणार नाही. “चरितं रघुनाथस्य शतश्लोकादिप्रविस्तरम्” हे वचन असल्या प्रभाराना रामचरित्राचा आश्वर झालेला विस्तार पाहून परे वाटू लागते व या पुढील काळांतहि युगायुगे रामचरित्र असेच गाविले जाईल, याची खात्री वाटू लागते.

श्रीकृष्णचरित्रं

रामचरित्राप्रमाणेच श्रीकृष्णचरित्राचाहि प्रभाव संस्कृत साहित्यांत अत-
पिडितपणे दिसून येतो. जितक्या निरिध प्रभारानी रामचरित्र संस्कृत साहित्यिकांनी
गाविलेले आहे. तितक्याच प्रभारांनी त्यांनी श्रीकृष्णचरित्रदेखील गाविलेले आहे.
त्यांतहि विशेष गोट आढळते ती ही प्रायः ज्या कवींनी रामचरित्र लिहिली
त्याच कवींनी कृष्णचरित्रात्मक काव्येहि लिहिलेली आहेत. तंभवजनेश रघुनाथ
नाथकाने “रामायणसारसंहः” हे काव्य लिहिले त्याचप्रमाणे कृष्णचरित्रावर
पारिजातहरणम्, अच्युतेन्द्राभ्युदयम्, रुक्मिणीकृष्णविवाहम् ही कृष्ण-
चरित्रपर महानायेहि लिहिली आहेत.” राजशुभानपीने प्रत्येकी १० पर्वांचे

रुक्मिणीकल्याणम् व कंस्तत्रधम् ही दोन कव्ये लिहिलीं " अठराव्या शतका तल्या रामपाणिनादाने केळच्या रामवर्म नृपतीच्या आदेशानुसार मुकुंदस्तवः नाचाचे काव्य लिहिले महामहोपाध्याय लक्ष्मणवर्मांनी (१९ वे शतक) कृष्णलीला मृत लिहिले या व्यतिरिक्त गोपालदासाचा पुत्र गंगादास या वैद्य वर्मांनी अच्युतचरित्रम् ह १६ सर्गांचे महाकाव्य लिहिले. जीवगोत्वार्मांनी माधवमहोत्सवम् मानदेवाने कृष्णचरित्रम् सदानन्दाने ब्रजेन्द्रचरित्रम् पद्मनाभभट्टाने गोपालचरित्रम् इत्यादि कृष्णचरित्रपर काव्य लिहिलेलीं आढळतात.

कृष्णचरित्रातील विविध घटनापैकी रुक्मिणीस्वयंवर, रासक्रीडा, यासारखे विलासपूर्ण विषय ससृष्ट कर्वांनी प्रामुख्याने कायासाठी निवडलेले दिसतात. श्रीकृष्णाच्या जीवनात विलासाप्रमाणेच शौर्याचे व राक्षसीतिमुचाल्लेचे अनेक प्रसंग आहेत, पण त्यावर काय रचना करण्याचा प्रयत्न ससृष्ट कर्वांनी केल्याचे पारघें दिसत नाही. ससृष्ट कर्वांच्या दृग्गान्निष्ठतेमुळे त्यांनी आपल्या उपास्य दैवताच्या चरित्रातूनहि दृग्गारिक प्रसंग निमग्नच काव्यरचना केल्ली दिसते "

रामचरित्राप्रमाणेच कृष्णचरित्राला बाहिल्ल्या महाकाव्याची नामायली पुढील प्रमाणे आहे—

कृष्णचरित्रात्मक काव्य

लेखक

रुक्मिणीशरिजयम्	—वाटिरात्र (कर्णिकवासी) (हा कवि विजया- नगरच्या विनाशकार्णी झाला.)
यादवविजयम्	—मुञ्जुमुधानतानिन् । (१८ वे शतक)
रुक्मिणीस्वयंवरप्रधः	—येदयाधिकौडमानीय नभुद्रिपाट
सन्तानगोपालकाव्यम्	—कडधानतयेडवालात (१९ वे शतक)
श्रीरासमहाकाव्यम्	—गुरुप्रसन्नभट्टाचार्य (डाका नि. विद्यालय व हिंदु वि. वि. येथे ससृष्ट प्राध्यापक)
माधुरम्	
राधाविनोदम्	—जनार्दनमुन रामचन्द्र (या काव्यावर त्रिलोकी- नाथ व भट्टनारायण यांच्या टीका आहेत.)
कृष्णाम्युदयम्	—वस्त्याचार्यमुन येल्यवल्ली श्रीनिवासाचार्य
कृष्णाम्युदयम्	—अप्पाराखसुन वरदादेशिक
कृष्णभक्तिचंद्रिका	—अनंतदेव

१४. रुक्मिणीपरिषणम् ले - लक्ष्मण गोविंद

"रुक्मिणीपाणिपहणम्" ले - गोविंदान्तरवाणी (मुद्रित), 'सत्यभामा-
परिषणम्" ले - रामाचार्य वृ. २५३।

कृष्णचरितम्, कृष्णविनोदम्	—मोतीराम
कृष्णक्रीडा, कृष्णभावनामृतम्	—केशवार्क
कृष्णचरितम्	—मानवेद
कृष्णलीला	—मदन
कृष्णविलासः	—प्रभाकर
कृष्णविलास.	—शेषदीक्षित
कृष्णचन्द्रोदयः	—श्रीनिवाससुत गोविंद
गोविंदलीला (मुद्रित)	—रामचंद्र
ऐदर्यकादम्बिनी	—विद्याभूषण
विलापकुमुमान्जली	—यदुनदनदास ।
कृष्णमक्तिकाव्यम्	—अनंतदेव ।
भागवतोद्योत	—चिनभानु
कृष्णभूषणम्	—दत्तात्रेय
कृष्णविलास	—पुण्यकोटी
कृष्णाम्बुदय	—तिम्भयज्वा
कृष्णाम्बुदय*	—वरदराजयज्वा
मुकुदविलास*	—नीलकण्ठ
प्रेमन्दुसागर	—रूपगोस्वामी
राधानाननरक्षिणी	—नटकुमारशर्मा
श्रीकृष्णचरितम्	—शिवदत्तत्रिपाठी (प्रस्तुत लेखकासम्बन्धी अधिक माहिती या प्रकाशात इतरत्र दिलेली आहे.)
राधारसमञ्जरी	—चैनन्यचन्द्र
राधारसगुधानिधि.	—हितहरिवच गोस्वामी
राधारहृदयम्	—कृष्णदत्त
राधाविनोदम्	—दिनेश
राधासंदर्भमञ्जरी	—गुणलचन्द्राचार्य
कृष्णविन्दय.	—रामचंद्र
गोपाल्वीण	—रामचंद्र
शृंगारननञ्जरी	—मानपिह
शृंगारविनोद	—न्यायवाचस्पति श्र
मन्तरार* (मुद्रित)	—श्रीधररावामी
मञ्जरीचरितम्	—गदानंद
मुकुदविलास	—रघुनाथतीर्थ
हरिवीण	—दोदण

हरिकेलिनीलवती	—कविकेसरी
हरिनिवासः	—यशोदाचंद्रमुत्त कविशेखर
कृष्णदीपा	—कृष्णमिश्र
कृष्णलीला	—कृष्णगुल मदन
कृष्णलीलातरङ्गिणी	—नारायणतीर्थ
गोपालचरितम्	—पद्मनाभभट्ट
मधुकेलिवन्दी	—गोवर्धन
श्वमन्कारचन्द्रिका	—कविकृष्णरूप
रासकल्पलता	—मोहनानन्द
रासकल्पसारतत्त्वम्	—कृष्णानन्ददास
रासकृष्णमाधुरी	—अनन्यदासस्वामी
वासुदेवचरितम्	—वेणीदत्त
वाल्लहरिवशम्	—शंकरनारायण
कसनिधनम्	—राम
कृष्णामृततरङ्गिका (मुद्रित)	—बंकेदश
गोपालविजयः	—गिरिसुन्दरदास
कृष्णोदन्तः	—भास्कर
सुन्दरदामोदरम्	—लोलमुराज
कृष्णमावनामृतम् (मुद्रित)	—विश्वनाथ
कृष्णविजयः	—शंकराचार्य
कृष्णायनम् (सात सर्ग)	—भारद्वाज
कृष्णरथारहस्यम्	—शिवायंगार (या कवीने श्रीकृष्णराजचम्पू, यदु- शैलचम्पू, चित्रकटोद्यान यमसहाय्य इ० अवांतर काव्ये लिहिली आहेत.) ^{१५}
द्रौपदीवस्त्रहरणम्	—गोवर्धन
नरकामुरविजयम्	—माधवामात्य
गोवर्धनधृत्-कृष्णचरितम्	—जयशान्त
मुदामचरितम्	—श्रीनिरास
सुचेलचरितम्	—भट्टनारायण

संस्कृत कथांची रामभक्ति व कृष्णभक्ति किती अपाट होती याची कल्पना येण्यास बरील काव्याच्या नामावली पुरेशा आहेत. या व्यतिरिक्त याच विषयावर लिहिलेले बरेच काव्यग्रंथ उपलब्ध आहेत, पण त्यांच्या लेखकांची नावे आढळत

नाहीत. आपल्या कलाकृति नामोल्लेख न करता निर्माण करण्याच्या परंपरेला अनुसरूनच त्या लेखकानी आपल्या नावाचा उल्लेख केला नसावा असे ठिसूत. असल्या प्रथाची यादी पुढीलप्रमाणे आहे.

रामचरित्रे—रामविलास, आश्वमेधरामायणम्, सीताराघवीयम्, रामाभ्युदय निलम्, सीतारामनिवन्धम्, सीतापतिविजयम्, उत्तरराघवीयम् इत्यादि.

कृष्णचरित्रे—कृष्णार्जुनीयम्, यदुनाथचरितम्, कृष्णलीलाभूषणम्, कृष्ण लीलासार, कृष्णविलासचरितमहार्णव, कृष्णचरितामृतम्, कृष्णभावनामृतम्, कृष्णामृतमहार्णव, ब्रजविलास, नालभागवतम्, भागवतामृतम्, गाविचरितम्, राधासुधाकर, गोपालविवेक, रासरसोत्थ, हरिवंशकाव्यम्, श्रीकृष्णचरितम् व गोविन्दोन्माद इत्यादि.

→ [शैव काव्ये]

धार्मिक श्रद्धेचा साहित्यावर परिणाम होतो याच प्रत्यंतर वैष्णव आणि शैव या सम्प्रदायांच्या लेखकानी आपापल्या श्रद्धेय विषयावर सम्प्रदायानुकूल अशी रीति विविध काव्य लिहिली त्यावरून येते. साधारणपणे वैष्णव कवीनी आपल्या काव्यासाठी विष्णूचे अवतार असलेले राम व कृष्ण हे नायक व त्यांच्या चरित्रातील प्रसंग निवडले, तर शैव कवीनी भगवान शंकराच शैव पुराणातून वर्णिलेले श्रीशंकराच चरित्र व त्यातील प्रसंग निवडले अस म्हणता येईल या शिवचरित्रपर महाकाव्याची परंपरा कालिदास व भारवि यानी सुरु केली कालिदासाच 'कुमार सम्भवनम्' व भारवीच "विराटार्जुनीयम्" हीं काव्ये यादृश ठरून अनेक शिवभक्तानी काव्य लिहिली आहेत त्यातील काहींचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे आहे

शिवललास—१७ व्या शतकातील 'अभिनवभवभूति' म्हणून प्रसिद्धीस आलेल्या 'रत्नसेतु' श्रीनिवास दीक्षिताने प्रस्तुत महाकाव्य लिहिले आहे.

शिवलीलार्णव —१७ व्या शतकातील नीलकण्ठ दीक्षित कवीने २२ सर्गांच्या या महाकाव्यात मकुरेच्या हालास्यनाथाचें आरवान वर्णिलेले आहे. हा नीलकण्ठ दीक्षित, अय्या दीक्षित म्हणून प्रसिद्ध होता.

नटेशविजयकाव्यम्—१७ व्या शतकातील वेंकगदिसुत वेंकटकृष्ण यज्ञा याने हे ७ सर्गांचे काव्य लिहिले असून त्यामध्य चिदम्बरच्या नटेशाचे विलास वर्णिलेले आहेत "

चन्द्रशेखरचरितम्—वाराणसीच्या दुर्गमठान नावाच्या कवीने (१८ वे शतक) हें काव्य लिहिले आहे. ”

भगवान् शंकराच्या कथतील शंकरपार्वतीनिहाल हा अनेक कवींचा विशेष आवडता विषय दिसतो. कालिदासाच्या कुमारसम्भन्नामुळे त्या विषयावरच काव्य करण्याची प्रेरणा मिळावी असण्याची निश्चय शक्यता आहे.

शिवपार्वती—निहालविषयच काही काव्यांचा परिचय पुढीलप्रमाणे आहे.

पार्वतीपरिणयम्—ईश्वरसुमति नावाच्या कवीने कुमारसम्भन्नासारखेंच ८ सर्गांचे प्रस्तुत काव्य लिहिले आहे. ”

उमापरिणयम्—‘मित्रगोष्ठी’नामक संस्कृत मासिक पत्रिकेचे संपादक त्रिभुशेखर भद्राचार्य (१९-२० शतक) यानी ह काव्य लिहिले असून ते मुद्रित आहे. या व्यतिरिक्त चंद्रकान्त तर्कालंकारविरचित सतीपरिणयम् (मुद्रित) गोविन्दाथाविरचित गौरीमल्याणम्, कवि वात्सिशेखर—कृत ‘शिवचरितम्’, ” राजानक गोपालकृत ‘शिवमाला’, ” महालिंगमनि—कृत ‘लिङ्गलीलाविलास चरितम्’, उमापतिधर—कृत—‘चन्द्रचूडचरितम्’, वृन्दावनपुस्तल—कृत—‘साम्य चरितम्’ आणि ‘गौरीचरितम्’, बरकतसुब्बाकृत—‘गंगाधरनिबन्धम्’ इत्यादि शिवकथात्मक काव्यांतून शैव कवींची प्रथिमा पल्लवित झालेली आहे.

शैवपुराणांतून भगवान् शंकरासम्बन्धी ज्या निविध अद्भुतरम्य कथा आढळतात, त्यांच्या आशारे लिहिण्यात आलेल्या काही काव्यांनी सतिप्रति नामावली पुढीलप्रमाणे आहे—

काव्ये	कवि
गंगावतरणम् (८ सर्ग)	—अध्या दीक्षित (नीलकण्ठ दीक्षित)
मीनाक्षीपरिणयम् (१८ सर्ग)	—रामनाथमुत्त मत्स्यरवि
कामाक्षिविल्लसम्	— ”
तारकामुरवधम्	— ”
कुमारीनिरक्षितम् (कन्या कुमारीची कथा)	—सुन्दरसेन
कुमारविनयम्	—रामशूरि
वाणविजयम्	—शिवराम
नन्दिचरितम्	—कृष्णमनि

प्रजापतिचरितम्	—
गौरीचरितम्	— वृन्दावन शुक्ल ('सुदामचरितम्' चा लेखक)
गंगावतरणम्	— शंकरकवि
मार्कण्डेयोदयम्	— वैकट्यूरि
कार्तिभयविजयम्	— गीर्वाणन्द्रयज्वा
कुमारविजयम्	— शिवचरणरेणु
सतीविलासकाव्यम् (मुद्रित)	— कृष्णनृनि
शंकरगीतम्	— कृष्णचन्द्रमुत जयनारायण]

वैष्णवकाव्ये

भगवान् विष्णूच्या दशावतारांपैकी राम आणि कृष्ण हे दोन अवतार अत्यंत लोकप्रिय व कविप्रिय आहेत, हें त्यांच्या चरित्रांवर लिहिलेल्या महाकाव्यांच्या (पृ. २९, ३०, ३१ व ३२ वर दिलेल्या) प्रदीर्घ नामावलीकडे पाहून सहज लक्षांत येते. विष्णूच्या इतर अवतारांमध्ये लिहिलेल्या काव्यांची संख्या फारशी मोठी नाही, तरी पण विषयपूर्तीच्या दृष्टीने त्यांचा परिचय देणे आवश्यक आहे. वैष्णव पुराणांतील विष्णुसंबंधी वेगवेगळ्या अद्भुतराम्य कथांवर लिहिलेलीं कांही काव्ये पुढीलप्रमाणे आहेत—

काव्ये	लेखक
लक्ष्मीनारायणचरितम्	— श्रीनिवासपुन वरदादेशिक (१७ वे शतक)"
भू-वराहविजयम् (८ सर्ग)	— श्रीनिवासकवि (मुष्णग्रामवासी वरदवल्ली कुलोत्पन्न-वरदपुन)
वराहविजयम्	
विष्णुविलसितम् ८ सर्ग	— कुञ्जुनी नग्गियार रामपाणिवाद. प्रस्तुत काव्यांत विष्णूच्या दहाहि अवतारांच्या कथा वर्णित्या आहेत.
वैकटेशचरितम्	— तंजावरचे नृपति तुषोजी भोसले यांचा मंत्री घनश्याम (१८ वे श०) याने प्रस्तुत महाकाव्य लिहिलें अस्त, त्यामध्ये तिरुपतीच्या वैकटेश्वराची कथा वर्णिलेली आहे. हा घनश्याम कवि 'भार्यक' या नांवाने प्रसिद्ध अस्त त्याने एवूण ६४ ग्रंथ लिहिले आहेत."

श्रीनिवासगुणाकरकायम् —काण्डे निनासी काण्ठिगास्कर वशानत्या वैकट-
रायाचा पुत्र 'अभिमान-रामानुजाचार्य' याने
हे १७ सर्गांच महाकाय लिहिले आहे. हा
कवि 'मायानादि मतज्ञ-कण्ठीरवाचार्य'
म्हणून प्रसिद्ध होता." प्रस्तुत महाकाव्याच्या
पहिल्या ८ सर्गांची टीका स्वतः कवीनेच
लिहिली असून उरलेल्या सर्गांची टीका त्याचा
वधु वरदराज याने लिहिली.

याव्यतिरिक्त राघनाचार्यकृत व रघुनाथकृत इंदिराभ्युदयम् या
एकाच नावाची दोन काव्ये, लक्ष्मीधरकृत चक्रपाणिनाय्यम्, रुद्रमद्रकृत जगन्नाथ-
त्रिजयम्, श्रीधरपुत्र चम्पककृत श्रीनिवासनाय्यम्" हा मगान् निष्पुत्रिपयक
काव्ये उल्लेख करण्यासारखी आहेत. काही निष्पुत्रकताचीं चरित्रेहि वैष्णवकवींनी
वर्णिली आहेत. त्यापैकी कथानाथाच प्रह्लादत्रिजयम्, जयकान्ताच ध्रुवचरितम्,
प्रह्लादचरितम् व अजामिलोपाख्यानम् यासारखी काही काव्ये उल्लेखनीय
आहेत.

महाभारतीय काव्ये

भगवान् व्यासार्चें महाभारत म्हणजे पाचवा वेदच. अशा प्रकारचा अलौकिक
ग्रथ जगात कोठेहि आढळत नाही. एकूण महाभारताचा संस्कार अखिल भारतीय
जनतेच्या अंतःकरणात फार खोलवर रुजला आहे. "इदं कविरे सर्वराख्यानमुप-
जीयते", या व्यासवचनानुसार प्रायः सर्वच संस्कृत कवींनी महाभारताचा व्यासग
आपल्या प्रतिभासाधनासाठी केला असला तरी रामायण व भागवत यापसून स्फूर्ति
पेऊन जितक्या मोठ्या प्रमाणात काव्यलेखन झाले, तसे महाभारताच्या आधारें
झालेले दिसत नाही. राम व कृष्ण यांचे चरित्रगायन केल्याने पुण्यप्राप्ति
होते, अशी श्रद्धा दृढमूल झालेली आहे. महाभारतातल्या धर्म, भीम, अर्जुन या
आदर्श सत्पुरुषांचें चरित्रगायन केल्यास तशा प्रकारची पुण्यप्राप्ति होते, अशी
श्रद्धा समाजात नसल्याने त्यांच्या सनधी काव्य लिहिण्यात आली नसावीत, असे
आम्हास वाटते. महाभारतातील उपाख्यानावर आधारलेल्या काव्याची संख्या
सुद्धा म्हणावी तितकी मोठी नाही. महाभारतासप्रधी अर्वाचीन काळात लिहिण्यात
आलेली काही काव्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

एकदिनप्रबन्ध अत्रिजुलोत्पन्न जनाम्ना व यज्ञेश्वर याचा पुत्र सर्वनारायण
याने हे ४ सर्गांचे काव्य लिहिले. त त्याने एका दिवसान संपूर्ण केले म्हणून त्याला

‘एकदिनप्रबन्ध’ हे नाव मिळाले.”

‘प्रासभारतम्’—ले. विश्वनाथपुत्र सूर्यनारायण.”

✓ ‘कर्णाजिनीयम्’—ले. कवीन्द्र परमानन्द (२० वें शतक) स्थान—लक्ष्मण गड ऋषिकुल.

‘महाभारतसंग्रहः’ व ‘भीष्मचरितम्’, (गद्यप्रबन्ध)—ले. म. म. लक्ष्मणसूरि (प्रा. पंचव्यंषा संस्कृत कॉलेज, मद्रास).

‘विजयभारतम्’ (कलकत्ता येथे मुद्रित)—ले. श्रीपर विद्यालंकार.

‘अभिनवभारतम्’—ले. नरसिंहा मनी.

‘पाण्डवविजयम्’ (मुद्रित)—ले. कविभूषण हेमचन्द्राचार्य.

‘पाण्डवचरितम्’—ले. लक्ष्मीदत्त.

याव्यतिरिक्त चित्रमानुविरचित **भारतोद्योत**, **पाण्डवाभ्युदयम्** व **तरुणभारतम्** हीं तीन काव्ये विशेष उल्लेखनीय आहेत.

महाभारताच्या अनेक उपाख्यानांपैकी नलोपाख्यानावर आधारलेली काव्ये अधिक दिसतात. याला कारण “कर्मोदकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतुपर्णस्य राजपे’ कीर्तन कलिनाशनम्” या प्रात स्मरणीय श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे नलचरित्र हे राम कृष्णाच्या चरित्राप्रमाणेच ‘कलिनाप हारक’ आहे, अशी श्रद्धा. दुसरे कारण म्हणजे श्रीहर्षांचे निरुपेक्ष नैपथीय चरितम्, हे महाकाव्य साहित्यिकांच्या अध्ययनात असल्यामुळे त्यांपासून स्फूर्ति घेऊनही अनेक कवि नलोपाख्यानविषयक काव्ये लिहिण्यात उद्युक्त झाले असोवत, नलोपाख्यानविषयक काही प्रसिद्ध काव्य पुढीलप्रमाणे आहेत.

नलाभ्युदयम्—१७व्या शतकातील तंजावरचा राजा रघुनाथनायक याने प्रस्तुत महाकाव्य लिहिले.”

प्रतिनैपथम्—१७व्या शतकातील विद्याधर व लक्ष्मण या दोन कवींनी लिहून हे महाकाव्य लिहिले.” प्रस्तुत महाकाव्याच्या नावावरून कवींना कोट्टन प्रेरणा मिळाली, ते स्पष्ट लक्षात येते.

उत्तरनैपथम्—१९व्या शतकाच्या पूर्वार्धात कोचीन नोशाच्या आश्रयास राहणाऱ्या, श्रीदेवी व नीलकण्ठ यांचा पुत्र चन्द्रारुमट्ट, याने श्रीहर्षांच्या नैपथ

२४. कृ. १५६।

२५. कृ. १५६।

२६. कृ. २५०।

२७. कृ. १४५। रघुनाथ नायकाच्या इतर काव्यांचा उल्लेख पूर्वी झालाच आहे.

२८. कृ. ८१।

चरित्राचें अनुकरण करण्याच्या उद्देशानेच हे १६ सर्गांचें महाकाव्य लिहिलें. कवीने श्रीहर्षाचें अनुकरण करताना त्याचे किंष्टत्व टाळलें, हे उल्लेख करण्यासारखे आहे.”

सारशतकम्—जयपुरचे सभापण्डित कृष्णराम यानी केलेला श्रीहर्षांच्या नैषधकाव्याचा सश्लेष, हें या काव्याचें स्वरूप आहे.”

आर्यानैषधम्—मद्रासचे पण्डित नरसिंहाचार्य (२० वे शतक) यानी केलेला नैषधकाव्याचा आर्यात्मक सश्लेष म्हणजे प्रस्तुत काव्य होय.

महाभारतातील उपाख्यानापैकी सावित्रीच्या उपाख्यानावर जामनगरचे शीघ्रकवि शंकरलाल (इ. स. १८४४ ते १९१६) यानी सावित्रीचरितम् हें काव्य लिहिलें असून त्या व्यतिरिक्त चन्द्रप्रभाचरितम्, ध्रुवाम्युदयनाटकम्, गोपाल चिन्तामणि., अनन्याम्युदयम् इत्यादिक अगान्तर संहृत ग्रंथ लिहिले आहेत. श्रीशंकरलाल हे काठियावाड राज्यातील रावजीराज संहृत पाठशाळेत अध्यापक होते.”

संपूर्ण संहृत साहित्यावर अतिप्राचीन काळापासून वैदिक वाङ्मयाचा व निचारसरणीचा सरोल सस्कार झालेला आहे. वैदिक मनानुयायी सर्वच महासर्वांनी आपल्या साहित्यातून ‘श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त’ धर्मनिचाराचा परिष्कार केलेला आहे. शृंगारिक कवींच्या संहृत काव्यातून रगविलेला शृंगारमुद्रा ‘धर्माविरुद्ध’ (धर्माला अनुकूल) आढळतो. युद्धवर्णनातून मुद्रा धर्मयुद्धाचे नियम काटेकोरपणे पाळलेले आढळतात. नायनादिकांच्या जीवनातील जातधर्म, विवाह इत्यादि सस्काराची वर्णनेमुद्रा ‘श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त’ धर्मानुसारच आढळतात. म्हणून असे म्हणावेसे वाटते की या संहृत महाकवींनी साहित्यनिर्मिति करताना आपल्या जाणून घेतलेल्या प्रतिभेचा उष्ण आविष्कार केला, तसाच त्यातून ‘श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त’ धर्माचा पुरस्कारहि केलेला आहे. संहृत कवींच्या या धर्मनिष्ठतेमुळेच धर्माचरणी नृपति व साधुसत त्यांच्या काव्याचे विषय झाले. पुराणातली सर्वच आख्याने व उपाख्याने सनातन धर्माचे विविध सिद्धान्त प्रस्फुट करण्यासाठीच लिहिली आहेत. म्हणून त्या आख्यानावर

२९. क. ८०।

३०. या कृष्णरामाने झार्यालकारशतकम्, चन्द्रचरितमण्डनम्, कच्छ-वदाम् व जयपुरविलासम् हीं अवांतर काव्ये लिहिलीं आहेत

३१. क. ३५४।

किंवा राम, कृष्ण, विष्णु, शिव, हरिश्चन्द्र, प्रह्लाद, ध्रुव, मार्कण्डेय, अंबरीष, नल, युधिष्ठिर, सावित्री, अनसूया यांसारख्या अनेक पौराणिक विभूर्तींच्या चरित्रांवर आधारलेलीं महाकाव्ये अतिप्राचीन काळापासून संस्कृत कवींनी लिहिली व त्यांचा मार्ग चोखाळणाऱ्या आधुनिक काळातील अनेक कवींनीहि त्याच धर्तीचीं महाकाव्ये आजवर अन्याहृतपणे लिहिलेलीं आहेत. त्यांतील विषयाची निवड प्रत्येक कवीने आपापल्या श्रद्धेनुसार केली, हें उघडच आहे. तथापि सर्वांच्या श्रद्धेचें मूळ स्वरूप एकच व ते म्हणजे, राम, कृष्ण इ० परमेश्वरांच्या अवतारांचीं चरित्रे गायिल्याने जशी पुण्यप्राप्ति होते, तशीच पौराणिक व ऐतिहासिक पुण्य पुरुषांचीं चरित्रे गायिल्यानेहि होते हें होय. याच श्रद्धेने संस्कृत साहित्य क्षेत्रांतील हा पवित्र प्रवाह आजवर अजगडित राहिल्या आहे व यापुढेहि तो तसाच अजगडित राहील, अशी आशा करूं या.

साधुजनांचीं चरित्रें

संस्कृत साहित्यिज्ञाना देवताच्या चरित्रादत्तकींच साधुपुरुषांचीं चरित्रें प्रिय आहेत. भगवान बुद्धांचे चरित्र महाकाव्यरूपाने लिहून महाकवि अश्वमेधाने साधुपुरुषांचीं चरित्रें काव्यरुद्र करण्याचा मार्ग प्रथम प्रवर्तित केला. आपल्या भारत-वर्षांत भक्ति ज्ञान-कर्म मार्गांनुसार आत्मोद्धार व लोकोद्धार साधणारे असलेले सत्पुरुष होऊन गेले. त्यांपैकी कित्येकांचीं चरित्रें त्यांच्या प्रतिभावात मुक्तानी व यशजानी लिहिलेलीं आहेत.^१ तीं सर्व सत्पुरुषांचीं चरित्र महाकाव्याच्या पद्धतीस अनुसरून अलंकारप्रचुर भाषेमध्ये लिहिलीं आहेत. त्यातून चरित्रनायकाच्या जीवनातील घटनापेशा लेखकाचें काव्यनिर्माणसामर्थ्यच प्रामुख्याने अभिव्यक्त होतें. पाश्चात्य साहित्याच्या सपर्काने प्रचलित झालेली आधुनिक चरित्र लेखन पद्धति संस्कृत साहित्यिज्ञाना (इतर प्रादेशिक भाषातील साहित्यिकाप्रमाणेच) अपरिचित होती. त्यामुळे अर्थाचीन सदृष्ट साहित्यात उपलब्ध होणारे आरभीचे अथ महाकाव्याच्या परंपरेंत अंतर्भूत होतात. मुख्यतः ते सर्व काव्यग्रथच असून त्यातून चरित्राचा बोध आनुपगिकपणे होतो. नगर, प्रासाद, उद्यानें, बनें, उपननें, शत्रु, समुद्र, सर्पिता इत्यादिकांच्या वर्णनानून भरपूर अतिशयोक्ति आढळून येते. चरित्रपद्यामध्ये सुद्धा नायकाच्या गाल्लीला, विवाह, क्वचित् तीर्थाटन व विशेषतः चमत्कार याच घटनांचा उपयोग बहुतेक सर्व चरित्रग्रथात रसपरिपोषासाठी केलेला आढळतो. त्याच्या वास्तवतेकडे कवींच लक्ष असल्याचें दिसत नाही. बहुतेक सर्व कवि या

शंकराभ्युदयम्—ले. रत्नखेट—कविपुत्र राजचूडामणि, १७ वे शतक. जगद्गुरु शंकराचार्यांचे चरित्र ६ सर्गांच्या या काव्यात वर्णिलेले आहे.

मुमतीन्द्रजयघोषणा—सजावरचे अधिपति शहाजि राजे यांच्या सभेंत मुमतीन्द्र भिक्षु नावाचे एक विद्वान जैन साधू होते त्यांचा सिष्य वैकटनारायण याने आपल्या गुरूंचे चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिलेले आहे

सत्यनाथाभ्युदयम्—भाध्वसम्प्रदायातील द्वैत सिद्धान्तवादी सत्यनाथ तीर्थ यांचे चरित्र. ले० संकर्षणमुत—शोपाचार्य

उप्रासिक साध्याच्या वर्णनातून आपले असाधारण भाषाप्रभुत्व किंवा कवनकौशल्य प्रदर्शित करण्याच्या हेस पेटलेले दिसतात.

वस्तुतः सत्पुरुषांची चरित्र ही " रामादिवत् वर्तितव्यम् न रावणादिवत् " या मम्मणेकीस अनुसरून लोकावर सच्चारिन्याचे सस्कार व्हावयासाठी लिहावयाची असतात. रामकृष्णादिक वीरांच्या चरित्राच अवगाहन करणाऱ्या सामान्य मनुष्यांच्या अंतःकरणात मुद्रा शौर्यधैर्यादि श्रेष्ठ भाव उद्दीपित होतात, त्याप्रमाणे साधुपुरुषांच्या चरित्राच परिशीलन करणाऱ्या नीरस व नास्तिक वाचकांच्या हृदयात भगवद्भक्ति अद्भुत होते व अनीतिमान् लोकाना मुद्रा त्यांच्या सस्कारामुळे नीतिमार्गातुसार जीवन जगण्याची प्रेरणा मिळते. चरित्रवाङ्मयाच हे रामार्थ्य स्वतः सिद्ध आहे. पण जुन्या काळीं मुद्रणकलेच्या अभावी, काव्यात्मक चरित्रग्रंथ लिहिणारे पारंपरिक साहित्यिक आपले चरित्रग्रंथ बहुधा 'स्वान्त सुखाय' लिहीत असत. लोकजागृती किंवा तत्त्वोपदेश यासारखे उद्दिष्ट त्यांच्या काव्यात्मक चरित्रलेखनामागे असल्याच बहुधा दिसत नाही. मुद्रण कलेच्या प्रचारानंतर निर्माण झालेले आधुनिक संस्कृत साहित्यिकांचे चरित्रवाङ्मय हे बहुधा लोकजागृतीपर असल्याचें दिसत. जुन्या लेखकांनी मात्र प्राधान्यरून चरित्रनायका विषयीची आपली भक्ति-भावना व्यक्त करण्याकरीताच लेखन केलेले दिसून येत. इदूरचे श्रीपालशास्त्री हम्बकर यांनी तिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात जी पृथ्वीराज, प्रतापसिंह, शिवाजी, रामदास, नानक, गोविंदसिंह इत्यादिकांची गद्यचरित्र लिहिली त्यामध्ये हा लोकजागृतीचा आपला हेतू त्यांनी स्पष्ट शब्दात लिहिला आहे. त्याच काळात प्रकाशित झालेल्या स्वामी भगवदाचार्यद्वारे 'भारतपारिजातम्' (२६ सर्ग) अखिलानन्दसर्मद्वारे 'दयानन्ददिग्विजयम्' (२१ सर्ग प्रकाशित), आचार्य मेधाकृतद्वारे 'दयानन्ददिग्विजयम्' (२७ सर्ग, प्रकाशित), यासारख्या पत्रकाव्यात्मक चरित्रग्रंथांमध्ये लोकजागृती हाच आपला हेतू आहे, हे त्या लेखकांनी स्पष्ट शब्दात सांगितलेले आहे. मुद्रणकलेच्या प्रचारामुळे साहित्यिकांच्या अंतःकरणात आपल्या साहित्याच्या द्वारे लोकजागृती करण्याची प्रेरणा प्रासुरयाने उद्दीपित झाली. मुद्रणकलेच्या अभावी तसली शक्यता नसल्यामुळे, त्या काळातले लेखक केवळ 'स्वान्त सुखाय' निरा पाठित्यप्रदर्शन किंवा चरित्र नायकविषयक श्रद्धा, यासारख्या प्रेरणाने लेखन करित असतील तर त्यामुळे त्यांच्यावर दोषारोप करणे योग्य नाही. जुन्या परंपरेतील अर्वाचीन संस्कृत चरित्रग्रंथात जे गुण किंवा दोष आपणाने दिसतात तेच या काळातील प्रादेशिक भाषांच्या चरित्रग्रंथांतही आढळतात. अठराव्या शतकातील महिषी या मराठी लेखकाने भक्तविजय, सतसिंघ्य, सतलील्यमृत यासारखे जे चरित्रग्रंथ लिहिले, त्यामध्ये, संस्कृत चरित्र

२. ' भारतनररत्नमाला ' सरस्वती निवास, रामबाग, इदूर.

३. याच प्रयातील प्रकरण १, पृ ८-९ पाहा

लेखनामध्ये आदळणारी भाजुक्ता किंवा सत्पुरुष-गुण-गायनाची प्रवृत्ति प्रकट शास्त्रीय दिसते. गेल्या शतकातल्या अनेक मराठी लेखकांनी पिएर धी ब्रेट, ड्यूक ऑफ वेल्सिंग्टन, कॅप्टन कुक यासारख्या परकीय थोर पुरुषांची चरित्रे लिहिलीं पण त्यामध्ये उपरिनिर्दिष्ट लेखनाची भाजुक्ता किंवा भाषा, अल्ब्यार इत्यादिमांचे सौंदर्य मुठीच आदळत नाही. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात (इ. स. १८७० ते ७५) श्री. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यानी आपल्या तेजस्वी लेखणीने अगिळ महाराष्ट्रात स्वत्वामिमान उद्दीपित केला. त्याच्या प्रमानामुळे शिनाजी, राजीराव, रामदास, एकनाथ, नाना पडणवीस, महादजी शिंदे, ब्रह्मेन्द्र स्वामी यासारख्या महाराष्ट्राला लग्नमभूत शास्त्रीया ऐतिहासिक वीरांची व साधुंची चरित्रे ग्रंथाच मोठ्या प्रमाणात मराठीत लिहिलीं गेलीं. पण त्या ऐतिहासिक सत्पुरुषांच्या समकालीन मराठी विद्वानानी त्यांची चरित्रे लिहिल्याच कोडे दिसत नाही. लोकमान्य टिळकाच्या निधनानंतरच्या काळात (गांधीयुगात) आत्मगौरवाच्या भावनेने उद्दीपित झालेल्या अनेक प्रादेशिक भाषातल्या लेखकांनी समकालीन थोर पुरुषांची चरित्रे लिहिलीं. त्यातील सर्वच चरित्र साहित्यिकदृष्ट्या प्रशस्तनीय नाहीत. तरी पण त्या चरित्र ग्रंथानी प्रादेशिक भाषातील चरित्रवाङ्मय एकदम मोठ्या प्रमाणात समृद्ध झालें. या चरित्रग्रंथानी तलातील इतिहासाचा फार मोठा गूढ भाग प्रकाशात आला आहे.

आत्मचरित्रे

चरित्रवाङ्मयामध्ये आमचरित्रात्मक ग्रंथ लिहिण्याची प्रवृत्ति ही सर्वथा आधुनिक आहे. प्राचीन महाकवानी सर्गांच्या किंवा ग्रंथाच्या शेवटी केवळ आपल्या नावाचा निर्देश करूनसा केवला आदळतो. वेद, उपनिषदांसारखे जगातले आद्यग्रंथ हे त्यामध्ये लेखनाचा नामनिर्देश नसल्यामुळे अपौरुषेयच गणले जातात. भास, कालिदास, मनुभूति यासारख्या श्रेष्ठ साहित्यिकांमध्ये त्यांच्या नावाव्यतिरिक्त कोणतीहि अविमूक्त चरित्रात्मक माहिती उपलब्ध होत नाही. ज्या महाकवानी स्वान्त मुखासाठी किंवा पुण्यप्राप्तीसाठी उपास्य देवतांची, श्रद्धेय साधुपुरुषांची किंवा राजे महाराजे यांची चरित्रे महाकाव्याच्या पद्धतीने लिहिलीं, त्यांनी आपल्या चरित्रानिमयी स्वतःच्या ग्रंथामध्ये २-४ सुरळक वाक्य कोडेतरी निवून टाकली आहेत. आम लोकप्रिय झालेलीं आम चरित्र लेखनाची पद्धति भास-कालिदासादिकांच्या काळापासून आगच्या देशात प्रचलित असती तर, प्राचीन भारताच्या संस्कृतीची किंवा भारताच्या राजकीय, सामाजिक व धार्मिक इतिहासाची केवढी तरी उद्बोधक माहिती आजवर उपलब्ध झाली असती !

आत्मचरित्रलेखनामध्ये आत्मस्तुतीचा दोष असतो, असा लेखनाचा आरोप आहे. कोणताहि साधारण किंवा असाधारण व्यक्क स्वतःच्या दोषांचे

प्रामाणिक चित्रण किंवा चिकित्सा करू शकत नाही. स्वतःचे गुण प्रकाशात आणणे व दोषावर पारखण घालणे ही मानवाची नैसर्गिक प्रवृत्ति आहे त्यामुळे कोणतेही - आत्मचरित्रपर लिखाण स्वगुणवर्णनपर व स्वदोषनिवर्जित असे होईल व त्यामुळे ते सद्योप गणले जाईल. महात्मा गांधींनी 'माझे सत्याचे प्रयोग' या नावाचे स्वतःच्या गुणदोषाचे यथावत् निवेदन करणारे उत्कृष्ट आत्मचरित्र लिहिले आहे. अशा प्रकारचे प्रामाणिक आत्मचरित्र सहसा आढळून येत नाही. मराठी भाषेत लक्ष्मीबाई गिळक, रमाबाई रानडे, दादोबा पाडुरंग, विठ्ठल रामजी शिंदे, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, धर्मानंद फोसनी, न. चिं. फेळकर यासारख्या थोर पुष्पानी लिहिलेली आत्मचरित्रे फारच चित्तोत्थक आहेत. पण मराठीतही आत्मचरित्र लेखनाचा हा प्रकार अगदीच आधुनिक आहे. १८व्या शतकापर्यंत किंवा १९व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत साहित्यसेवकांनी किंवा इतरांनी भारतामध्ये आत्मचरित्र लिहित्याचे फारसे आढळत नाही. अशा प्रकारे प्रादेशिक भाषामध्ये देखील जो वाङ्मयप्रकार अत्यल्प प्रमाणात आढळतो, तो परपरानिष्ठ संस्कृत साहित्यात न आढळला तर त्यात आश्चर्य नाही. इ० १९५० साली मलबारच्या तपोवन स्वामींनी लिहिलेले व त्रिचूर येथे प्रकाशित झालेले ईश्वरदर्शनम् किंवा तपोवनदर्शनम् या नावाचे एक उल्लेखनीय आत्मचरित्र आढळते. आश्रनिवासी शोरड रामचंद्र कवि यांनी आत्मचरित्रपर स्वोद्दयनायम् लिहिले असे कळते पण ते प्रकाशित झाल्याचे कळले नाही.

दैवतचरित्रे व राजचरित्र या विषयावर प्राचीन परम्परेस अनुसरून उत्तर-कालीन संस्कृतकर्वींनी जे विविध प्रकारचे काव्यलेखन केले, त्याची कल्पना मागील प्रकरणातील उल्लेखावरून सहज येईल. उपास्य दैवताप्रमाणेच ज्याच्या ठिकाणी जनतेची दृढभक्ता असते, अशा साधुसताच्या चरित्रावर काव्य लिहिण्याची परम्परा पुरातन यौद्ध कवि अक्षरभोग याने बुद्धचरितम् हे महाकाव्य लिहून मुरू केलेली दिसते. अशा प्रकारची सत्पुरुषांच्या चरित्रावर काव्य लिहिण्याची परम्परा जैन, शाङ्कर, माध्य इत्यादि विविध सम्प्रदायातील विद्वान कर्वींनी आपापल्या सम्प्रदायाच्या धान्याची व इतरही सत्पुरुषांची चरित्र लिहून अव्याहतपण चालविलेली दिसते. या परम्परेतील ग्रंथांची संख्या बरीच मोठी आहे. त्यातील प्रमुख ग्रंथांचा परिचय पुढीलप्रमाणे आहे —

शङ्कराभ्युदयम्—१७ व्या शतकातील रघुनाथभूषविजयम् इ. काव्यांचा प्रसिद्ध लेखक राजनूदामणि यांच्या संघर्षाची काही माहिती मागील प्रकरणेत आलीच आहे. 'शङ्कराभ्युदयम्' या महाकाव्यात ऋग्दुर्ग आश्रमराचार्य यांचे चरित्र राजनूदामणिने वर्णिलेले आहे. त्यातील आरंभीचे ६ सर्ग 'सदृश्या'

नामक संस्कृत मासिक पत्रिकेत क्रमशः प्रसिद्ध झाले आहेत. याच राजचूडामणीने रत्नखेटविजयम् या नांवाचे आपल्या पित्याचे चरित्र लिहिलेले आहे. राजचूडामणीचा पिता श्रीनिवास दीक्षित हा १७व्या शतकामध्ये 'अद्वैताचार्य', 'पद्मप्राचतुर', 'अभिनवभवभूति' इ० उपार्थानी प्रसिद्धीस आला होता. त्याला आश्रय देणाऱ्या चोलवंशीय राजाने त्याला 'रत्नखेट' अशी पदवी दिली होती. राजचूडामणिप्रमाणेच आपल्या पित्याची पिंवा पूर्वजंचीं चरित्रे बऱ्याच वर्गींनी भक्तिभावाने लिहिलेली आहेत. त्याचा परिचय प्रस्तुत प्रकरणांत यथानुक्रम येईलच. श्रीनिवास दीक्षिणासंबंधी सविस्तर माहिती पुढील एका प्रकरणांत येईल.

श्रीशंकराचार्यांच्या चरित्रासंबंधी उपलब्ध असलेले प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथ पुढीलप्रमाणे आहेत:—*

बृहत्शंकरविजयः—ले. चिन्मोग्याचार्य.

शंकरविजयः—ले. अनंदगिरी (अनन्तानन्दगिरी)

शंकरविजयः—ले. विद्याशंकर पिंवा शंकरानन्द.

संक्षेपशंकरविजयः—ले. माधवाचार्य (विद्यारण्य).

शंकराचार्यचरितम्—ले. गोविंदनाथ.

शंकरविजयत्रिग्रहः—(चिद्विलासयती व विज्ञानमण्डलपोधन यांचा संवाद).

शंकराचार्यद्विग्रहः—ले. वल्लीसहाय.

शंकरद्विग्रहसारः—ले. सदानन्द.

गुरुपरम्पराप्रभावः—तिरुपति देवस्थानचे शिलालेखाधिकारी विजयराववाचार्य यांनी लिहिले.

शंकरगुरुचरितसङ्ग्रहः—कुम्भकोणच्या शंकरमठांतील अभ्यासक पंचपागेश शास्त्री यांनी लिहिले.

बाल्मीकिचरितम्—बाल्मीकीच्या चरित्रावर लिहिलेले एकदं एकच भाव्य संस्कृत साहित्यांत उपलब्ध असून त्याचा लेखक तंजावरचा विद्वान् लेखक रघुनाथ नायक हा होय.^१

ताताचर्य्यभवप्रकाशम्—ले० रामानुजदास आणि लक्ष्मीकुमारोदयम् (मुद्रित) लेखक रगनाथकवि, या दोघांनी आपापल्या काव्यामध्ये कुम्भकोणच्या लक्ष्मीकुमारताताचार्य नामक सत्पुरुषाचे चरित्र वर्णिलेले आहे.

षान्दीवरम् पीठाचे आचार्य पन्चमतमधून तातादेशिक हे लक्ष्मीकुमार ताताचार्यांचे गुरु होते (१६-१७ शतक). विजयानगरचे श्रीरंग व वैकुण्ठपति

याच्या कारकीर्दीत हे लक्ष्मीकुमार ताताचार्य, त्याचे मंत्री व गुरु होते लक्ष्मी कुमाराना 'कोटिकन्यादान' ही पदवी असख्यकन्याचें दान केल्यामुळे मिळाली होती असें म्हणतात. लक्ष्मीकुमारोदय काव्याचा लेखक रगनाथ हा चरित्रनायकाचा वंशज होता.

वादिराजवृत्तरत्नसंग्रह—ले०—रघुनाथ, प्रस्तुत काव्याचा नायक वादिराज हा विजयानगर साम्राज्याच्या विनाशकालीं कर्नाटकातील एक महाकवि होता. त्याने 'कविमणीशविजयम्', 'सरसभारतीविलासम्' (मुद्रित), 'तीर्थप्रबन्ध' (मुद्रित) 'एकीभावस्तोत्रम्' 'दशावतारस्तुति' इत्यादि काव्य लिहिलीं असून तीं सर्व मुद्रित झालेलीं आहेत. रघुनाथकवीने अशा या कवीच चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिलेले आहे.

सत्यनाथमाहात्म्यरत्नाकर—लेखक अज्ञात, सत्यनाथाभ्युदयम्—ले० सवर्णसुत शेषाचार्य, सत्यनाथविलासितम्—ले० श्रीनिवास. या तीन्ही काव्यामध्ये माध्वसम्प्रदायी व द्वैतसिद्धांतवादी श्रीसत्यनाथतीर्थ याचें चरित्र कवींनी वर्णिलेले आहे श्रीसत्यनाथतीर्थ ह इ. स. १६७४ मध्ये दिवंगत झाले.

विद्यप्रियगुणविलासम्—ले० सेतुमाधव
राघनेन्द्रविजयम्—ले० नारायणकवि
सत्यनिधिविलासम्—ले० श्रीनिवासकवि.
सत्यनोधविजयम्—ले० कृष्णकवि.
सेतुराजविजयम्—ले० अज्ञात.

या पाच काव्यामध्ये माध्वसम्प्रदायाच्या वेगवेगळ्या आचार्यांची चरित्र वर्णिलेली आहेत.

श्रीवल्लभाचार्यांच्या चरित्रावर गोशळ्टासाच वल्लभाख्यानम्" नावू सीताराम शास्त्री याच वल्लभदिग्विजयम्" आणि मागे उल्लेखिलेल्या श्रीपाद शास्त्री हयकराचें गत्रात्मक श्रीवल्लभाचार्यचरितम्", हे तीन ग्रंथ उपलब्ध आहेत.

विजयेदयमाहात्म्यम्—१७व्या शतकांतील तापगळनिवासी श्रीवल्लभ पाठक या कवीने प्रस्तुत २१ सर्गांच्या महाकाव्यामध्ये जैन साधु विजयेदेवयूरी याचें चरित्र वर्णिलेले आहे. रवाचक्रनाणे वैनायाप उरुळनीति कानी सुदर्शनचरितम्, महावीरपुराणम्, श्रीपादचरितम् व धृपभानुचरितम् हीं चार जैन साधूंचीं चरित्र लिहिलेलीं असून तीं सर्व मुद्रित आहेत.

श्रीपूर्णानन्दचरितम्—१९ व्या शतकातील विदर्भातले, एक प्रसिद्ध साधु श्रीपूर्णानन्दस्वामी याच प्रस्तुत ५० अध्यायाच चरित्र श्री. शेणालकर शास्त्री यानी लिहिले असून त्याचा मराठी अनुवादही स्वतः लेखकाने केलेला आहे."

पतञ्जलिचरितम्—आठ सर्गांच्या प्रस्तुत महाकाव्यात रामभद्र दीक्षित याने व्याकरण-महाभाष्यकार पतञ्जलीच चरित्र वर्णिलेले आहे. हा कवि अठराव्या शतकातील तजावरचे अधिपति सरफोजी भोसले, याचा आश्रित होता तिसऱ्यांनुत्तर हें त्याच्या राहण्याचें ठिकाण होतें."

गुरुकल्याणम्—ले.-नेलोरनिवासी वेदमूर्ति श्रीरामदासनी (१९-२० शतक)

प्रसिद्ध संस्कृत कवयित्री क्षमादेवी राव हिने तुकारामचरितम् रामदास चरितम्, शानेदरचरितम् व मीरालहरी हीं सतचरित्रे लिहिलीं असून शंकरजीनानास्थानम् या प्रपात लेखनेने आपले निदान घटील थी. शंकर पाण्डुरंग पंडित याच चरित्र वर्णिलेले आहे क्षमादेवीने लिहिलेली हीं सर्व चरित्रे स्वतः केल्या इमनी अनुवादासह प्रकाशित झालीं आहेत."

शिवकैवल्यचरितम्—मुरडचे विरयान डॉ. श्री. प्यकराव मन्जुनाथ वैशिणी (B. A., M. B. B. S., F. R. C. S., Cdin. साहित्यभूषण) यानी आपले पूर्वे साधु शिवकैवल्य, याच चरित्र ६ उल्लासामध्ये प्रस्तुत कायात वर्णिलेले आहे. हे शिवकैवल्य साधु कारवार जिऱ्यातील वैशिणी या गावीं राहत होते.

दिव्यसुरिचरितम्—गरुड्याहन पण्डित यानी या काव्यामध्ये अलवार संप्रदायातील १२ वैष्णव साधूंचीं चरित्र वर्णिलेलीं आहेत. श्रीअनताचार्य यानीहि प्रपन्नामृतम् या कायात काही अलवार संप्रदायी वैष्णव साधूंचीं चरित्रे लिहिलीं आहेत.

श्रीदीक्षितेचन्द्रचरितम्-महासायम्—मद्रास विदर्भविद्यालयाचे संस्कृत विभागाध्यक्ष डॉ. वे. राघवन् यानी प्रस्तुत महानाव्यात श्री. मुत्तस्वामी दीक्षित याचें चरित्र आधुनिक पद्धतीने वर्णिलेले आहे श्री मुत्तस्वामी दीक्षित हे मोठे योगी असून त्यानी कर्नाटकी संप्रदायानुसार संस्कृत भाषेमध्ये शेकडो सगीत 'कीर्तना' लिहिल्या होत्या इ. स. १९५५ साली मद्रासमध्ये श्रीकान्ची कामगोत्री

१४ संस्कृत भवितव्यम् ३४३। १५. वृ १६०।

१६ प्राविस्थान-जे ती चॅटर्जी अँड को, ८ भूपेद्र बोस अँडहेन्गु, बलवत्ता

१७ प्राविस्थान-गॉस्पुलर बुकशेपो, लॉन्गटन रोड, मुंबई ७

पीठाच्या शंकराचार्यांच्या अभ्युदयेसाठी प्रस्तुत काव्याचे प्रकाशन झाले, त्यावेळी जगद्गुरूनी डॉ. राघवन् यांना 'कविकोकिल' ही पदवी समर्पण केली.

विद्वच्चरित्रपञ्चकम्—चाराणसीच्या सरस्वतीभवन ग्रहालयाचे भूतपूर्व अध्यक्ष, साहित्याचार्य नारायणशास्त्री रिस्ते यांनी काशीच्या पाच पण्डितांचीं चरित्रें प्रस्तुत प्रबन्धात लिहिलेली आहेत.

सत्यध्यानत्रिजयम्—श्रीनिवासाचार्यस्तुत वेदावबर्चीने ५ सर्गांच्या प्रस्तुत काव्यात सत्यध्यानस्वामींनीं चरित्र लिहिलें असून, सत्यध्यानाष्टकम् नावाचें एक स्तोत्रहि लिहिलें आहे.^{१८}

शंकराचार्य व वल्लभाचार्यांप्रमाणेच रामानुजाचार्यांचा सम्प्रदायहि भारतात सर्वत्र पसरलेला आहे. श्रीरामानुजाचार्यांच्या चरित्रासंबंधी पुढील ग्रंथ आढळतात "

'रामानुजचरितमुल्लकम्'—ले. रामानुजदास. 'यतीन्द्रचम्पू'—ले. शठगोपस्तुत षकुलाभरण. 'रामानुजविजयम्'—ले. अनैयाचार्य. श्रीभाष्यकारचरितम्—ले. कोशिकवैकुण्ठेश. 'श्रीशैलकुलवैभवम्'—ले. रुचिहृत्सरि. याव्यतिरिक्त 'रामानुज-दिव्यचरितम्' रामानुजीयम् व "रामानुजचरितम्" ही काव्य उपलब्ध आहेत, पण त्यांच्या लेखकांचीं नावें अज्ञात आहेत.

'धान्यकुमारचरितम्'— ले. सनत्कीर्ति. उज्जयिनीच्या धनपालनामक शीलसपन्न व्यापार्याचा पुत्र धान्यकुमार याच चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिल्लें आहे.

'दुर्गानुग्रह-महाकाव्यम्'^{१९}— ले. पुष्य उमामहेश्वर शास्त्री. प्रस्तुत काव्यात पहिल्या ६ सर्गांमध्ये काशीच्या तुलाधार भेट्टीचें चरित्र, ७-८-९ या तीन सर्गांत पुष्कर क्षेत्रातील समाधि नामक वैश्याचें चरित्र व ९ व्या सर्गापासून पुढे विजययाज्ञ्याचे घनाटय व्यापारी चुण्दूरी वस्त्रेड्डी याचें चरित्र लिहिलें आहे श्री. रेड्डीचें चरित्र 'मी धनलामाच्या आशने लिहीत आहे,' असें कवीने स्पष्ट सांगितले आहे. याच उमामहेश्वर शास्त्रीने आध्यात्मीय विद्वान् साधु कवीन्द्र वेल्ळम्बोण्ड रामराय याच चरित्र १०८ श्लोकांत (अक्षभागी छट) लिहिलें आहे.^{२०}

१८. शारदा मुद्रणालय, चेळगाव येथे मुद्रित

१९. पृ २१९

२०. प्राप्तित्थान—कवि तिलक ग्रथमाला विजयवाडा, आंध्र

२१. वेल्ळम्बोण्ड रामरायाचें चरित्र प्रस्तुत प्रबन्धांत पुढे सविस्तर दिले आहे

‘नानकचन्द्रोदयम्’—ले. देवराज व गंगाराव ^{११} आणि श्रीगुरु-चरितामृतम् (इ. १९३३ मध्ये मुद्रित) ही दोन श्रीगुरुसंबंधी पुस्तके संस्कृतांत उपलब्ध आहेत.

अद्याय प्रकारची अनेक श्रेयस्वर्गांची लहान मोठी काव्यात्मक चरित्रे अर्वाचीन संस्कृत साहित्यांत आढळतात.

श्री. वामुदेव आत्माराम व्यक्तर, कान्यतीर्थ, यांनी मुनरुचे अनंत शिवाजी देसाई टोपीनाळे यांच्या चरित्रावर ‘अनंतचरितम्’ हा पद्यग्रंथ लिहिला असून, कोल्हापूरचे शाहु छत्रपति यांच्या चरित्रावर ‘श्रीशाहु-चरितम्’ हा छानोपयोगी पद्यग्रंथ लिहिला आहे. याव्यतिरिक्त “अहिमहि-हननम्” “धर्मरामर्षः” “पार्वती” “वृत्तिदानम्”, (श्री. न. नि. केळकर यांच्या प्रकाशनाद्वारे अमुबाद) व “राष्ट्रपतिचरितम्” ही पुस्तके मुद्रित झालीत त्यांनी लिहिलेली आहेत. श्री. लाटकरशास्त्री यांची सर्व पुस्तके मुद्रित झालेली आहेत.

राजपुरुषांची चरित्रे

मागील प्रकरणांतून देवदेवता व पौराणिक विभूतींच्या संबंधी संस्कृत कवींनी लिहिलेल्या विविध महाकाव्यांचे स्वरूप कसे होते, ते आपण पहिले. उपास्य दैवते व पौराणिक विभूति यांच्याप्रमाणेच साधुसन्त व राजपुरुष हेहि संस्कृत कवींच्या काव्याचे विषय होते. ज्या महाकवींना त्यांच्या प्रतिभा, पाण्डित्य इत्यादि गुणांमुळे राजकवीचे किंवा समापण्डिताचे स्थान प्राप्त झाले, त्यांनी आपल्या आश्रयदात्यांविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी त्यांच्या चरित्रांवर महाकाव्ये लिहिलेलीं आढळतात. ज्यांना राजकृपा प्राप्त झाली नव्हती, अशा कित्येक कवींनी राजाचा कृपाकटाक्ष आपल्याकडे वळावा यासाठी काव्यरचना केली असेल, हेहि संभवते. राजेमहाराजांप्रमाणे अनेक श्रेष्ठ राज्याधिकार्यांच्या स्तुतिप्रीत्यर्थ अनेक महाकाव्ये व सण्डकाव्ये लिहिलेलीं आढळतात. राजघराण्यांतील कन्यापुत्रांच्या विवाहानिमित्त लिहिण्यात आलेल्या काव्याची संख्याहि थोडी नाही. समाजातील उदार धनिकांच्या जीवनावर आधारलेलींहि काही काव्ये संस्कृतांत प्राचीन काळापासून आढळतात. राजपुरुषांच्या चरित्रावर लिहिण्यात आलेल्या अनेक काव्यांचे नायक ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचे आहेत. समकालीन राजेमहाराजांच्या चरित्रावर काव्ये लिहिणाऱ्या कवींवर जसा लोभीपणाचा आरोप करता येईल, तसा आरोप स्तकालीन विभूतींच्या चरित्रावर काव्ये लिहिणाऱ्या कवींवर करता येणे शक्य नाही. “तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः” या कालिदासाच्या उक्तिनुसार भूतकालीन महापुरुषांच्या शौर्यधैर्यादि लोभोत्तर गुणामुळेच कालिदासाप्रमाणेच त्यांची प्रतिभा सुगूरित झाली समकालीन आश्रयदात्या राजपुरुषांवर काव्यमथ लिहिण्याची परम्परा ‘हर्षचरितम्’ हे गद्यकाव्य लिहून बाणभट्टाने सुरू केली असे दिसते. बाणभट्टाच्या कादम्बरीतील निलक्षण भाग्यशैलीमुळे असा संपूर्ण संस्कृत साहित्यावर टाका उमटला, तसा हर्षचरिताचा टाका उमटल्याचे विशेष दिसत नाही. नाहीतर समकालीन राजपुरुषांवर लिहिलेले संस्कृत ग्रंथ फार मोठया प्रमाणांत संस्कृत साहित्यांत उपलब्ध झाले असते, व त्यामुळे इतिहासग्रंथोपसंग्रहांचे कार्य बऱ्याच मोठया प्रमाणांत सुकर झाले असते. मागील प्रकरणात म्हटल्याप्रमाणे हे सर्वच (देवता व महापुरुषांविरुद्ध) चरित्र-

ग्रंथ महाकाव्याच्या प्राचीन परंपरेस अनुसरून लिहिलेले आहेत. त्यामुळे अर्वाचीन काळीं पाश्चात्य चरित्रशास्त्राच्या पद्धतीने लिहिलेल्या चरित्रग्रंथांत नायकाच्या जीवनाची सख्ख असलेला उराचसा समकालीन इतिहास ज्या उपलब्ध होतो, त्या या प्राचीन महाकाव्यांमध् (जिजा पुढे एका प्रकरणात दारुविन्या-प्रमाणे व्याकरण व अन्वयशास्त्रात्मक) ग्रंथातून उपलब्ध होत नाही. तथापि त्या काव्याचा निरपेक्ष ऐतिहासिक व लौकिक असल्यामुळे त्यातून इतिहासदृष्ट्या महत्त्वाच्या अनेक घटनासमर्थ्यांची माहिती प्रयत्नाप्रयत्नीने उपलब्ध होतेच. म्हणून रामायण महाभारतावर आधारलेल्या ग्रंथांपेक्षा या प्रकारच्या ग्रंथांना ऐतिहासिक दृष्ट्या थोडे आगळच म्हणून आहे. कवीन्द्र परमानन्दाने (१७ वें शतक) लिहिलेले 'शिवभारतम्' हे छत्रपति शिवाजी महाराजांचे चरित्र मुख्यतः कायनिष्ठ असले तरी देखीक त समकालीन कवीने लिहिलेले असल्याने त्यातून शिवाजी महाराजांच्या चरित्रातील काही अंगा व सशयासद घटनावर खल्लव प्रकाश पडतो. भारताचा उराचसा प्राचीन इतिहास ऐतिहासिक महापुरुषांच्या चरित्रावर आधारलेल्या काव्यग्रंथातूनच मुख्यत प्रकाशात आलेल्या आहे, म्हणून या प्रकारच्या काव्यांना दुष्पट म्हणून आहे. जगभद्रापासून मुरू शालेयी अशा प्रकारच्या महाकाव्यांची परंपरा अर्वाचीन संस्कृत कवींनीहि अथाहत चालू ठेवलेली आहे. त्यातील काही प्रमुखा काव्यांचा व कवींचा परिचय स उपेक पुढे दिलेला आहे.

तंजावरनेरेश रघुनाथ नायकांचीं चरित्रें

रघुनाथाभ्युदयम्—तंजावरच्या रघुनाथ नायकांची धर्मपत्नी राममद्राम्या ही एक श्रेष्ठ संस्कृत कवयित्री होती. आपण पति हा माझा रघुनाथाचाच अवतार आहे, या शब्देने तिने प्रसूत काव्य लिहिलेले अगून त्यामध्ये रघुनाथ नायकांचे चरित्र वर्णिलेले आहे. रघुनाथांना आशित कवि म्हणून याने आपल्या आभयदायाच्या स्तवनार्थ **रघुनाथभूपालीयम्** नामक अष्टाशतिकात्मक काव्य लिहिलेले आहे.

साहित्यसुधा—रघुनाथ नायकांचा मंत्री गोविन्द दीक्षित हा वेदान्तादि विविध शास्त्रांमध्य निष्णात अगून पत्र श्रेष्ठ कवीहि होता. प्रसूत महाकाव्यांत त्याने अच्युत व रघुनाथ या आपल्या नायकांमधील आभयदायाचाच चरित्र वर्णिलेले आहे.

रघुनाथभूपतिजयम्—उपरिनिर्दिष्ट गोविन्द दीक्षिताचा पुत्र यश्वनारायण एहि एक श्रेष्ठ कवि होता. त्याने प्रसूत काव्यामध्ये तंजावरच्या नायक वराचें श्रेष्ठत्व व रघुनाथ नायकांचा विविध वर्णिलेला आहे.

रघुनाथभूपविजयम्—रत्नपेट कवीचा पुत्र राजचूडामणि याने रघुनाथ नायकाचें चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिलें आहे.

जामविजयम्—कच्छच्या जामवशाचें वर्णन प्रस्तुत ७ सर्गांच्या काव्यात वाणीनाथपुत्र कवितांकिंक (१७ वे शतक) याने लिहिलें आहे. या कवितांकिंकांने 'कौतुकतरनाकरम्' नावाचें एक ग्रहसनहि लिहिलें आहे.

ताराचन्द्रोदयम्—जगन्नाथ नागाच्या (१७ वे शतक) एका मैथिल कवीने २० सर्गांच्या प्रस्तुत महाकाव्यात ताराचन्द्र नावाच्या एका सामान्य राजाचें चरित्र रगविलें आहे.

शिवाजी महाराजाच्या चरित्रावर काही उल्लेखनीय संस्कृत महाकाव्ये आढळतात. त्यापैकी 'शिवभारतम्' या कवीन्द्र परमानन्द नामक महाराजाच्या आश्रित कवीने लिहिलें महाकाव्य विशेष उल्लेखनीय आहे. प्रस्तुत महाकाव्याचा सविस्तर परिचय पुढे एका प्रकरणात आम्ही दिलेला आहे.

पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्—शिवाजी महाराजाचा समकालीन पण्डित जयराम पिण्ड्ये याने महाराजांनी पन्हाळा किल्ल्यावर गाजविलेल्या पराक्रमाला अनुल्लूखून ५ अध्यायाचें प्रस्तुत काव्य लिहिलें. ते लहान असलें तरी महाराजांच्या समकालीन कवीने लिहिलें असल्यामुळे त्याला ऐतिहासिक दृष्ट्या विशेष महत्त्व आहे. हा जयराम कवि १२ भाषांचा तज्ञ असून त्या सर्व भाषांमध्ये तो काव्ये करूं शकत असे, हे "मया द्वादशभाषामि कविकर्म विरच्यते ।" या त्याच्या वचनावरून दिसते हे काव्य पुण्याच्या भारत इतिहास सशोधक मण्डळाचे प्रसिद्ध सशोधक सदाशिव महादेव त्रिंकर यानी अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना व मराठी भाषान्तरासहित प्रसिद्ध केलें आहे.

शिवाजीचरितम्—बंगालचे संस्कृत कवि कालिदास विद्याविनोद यानी प्रस्तुत काव्य लिहिले व ते कन्नडच्याच्या संस्कृत साहित्य परिवेच्या ११ व्या अंकात प्रकाशित केलें.

शिवराजविजयम्—१९ व्या शतकातील बाणभट्ट म्हणून आपल्या असाधारण गद्य लेखनशैलीमुळे ख्याति पावलेले महाकवि अम्बिकादत्त व्यास यानी प्रौढ, प्रगल्भ व "समासभूषित" गद्य शैलीमध्ये प्रस्तुत गद्य चरित्र लिहिले. त्याचें

५. इ. १५२।

६. इ. १९९ (प्राप्तिस्थान, चोतम्बा, वाराणसी, मूल्य ५ रु.) ।

७. मुद्रित इ. १५८ ।

८. पर्णालपर्वत ग्रहणाख्यानम् १-२७; ।

९. जगद्विजेष्ठ, प्रेस, पुणे. १०. इ. १९६.

संशोधन व मुद्रण करण्याचे कार्य पं. श्रीजितेन्द्रियाचार्य यांनी केलें." आजपर्यंत शिवराजविजयम् या गद्यकाव्याच्या ६ आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्या आहेत. पं. अभिकादत्त व्यास आपल्या असाधारण पाण्डित्यपूर्ण प्रतिभेमुळे समकालीन विद्वत्समाजामध्ये भारतमास्कर, साहित्याचार्य, व्यास इ० उपाधीनी प्रसिद्धि पावलेले होते. त्यांचा जन्म इ. स. १८५९ मध्ये व मृत्यू १९०१ मध्ये झाला. भागलपुरमध्ये संस्कृताध्यापकाचें काम त्यांनी बरीच वर्षे केलें. ररनाटकम्, प्रस्तारदीपिका, गणेशशतकम्, शिवविवाहम् हीं त्यांचीं काव्ये व गुप्ताशुद्धिप्रदर्शनम् हें व्याकरणपर पुस्तक प्रसिद्ध आहे.

• शिवाचतारप्रबन्धः—व्यंकटेश यामन सोवनी (इ. स. १८८२ ते १९२५) यांनी शिवाजीमहाराजांच्या चरित्रावर प्रस्तुत प्रबन्ध लिहिला. सोवनी हे मेरठ व प्रयाग येथे संस्कृताध्यापक होते. त्यांचे इन्द्रद्युम्नाभ्युदयम् हे अध्यात्मिक काव्य व दिव्यप्रबन्धः, ईशालहरी, रामचन्द्रोद्यम् (४ सर्ग) हीं काव्येहि प्रसिद्ध आहेत."

• शिवकाव्यम्—पुरुषोत्तम नामक कवीने प्रस्तुत काव्यामध्ये शिवाजीपाखून दुसऱ्या बाजीरावापर्यंतचा मराठी साम्राज्याचा इतिहास वर्णन केला आहे.

राजारामचरितम्—शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर औरंगजेबाचें आक्रमण महाराष्ट्रांत चालू असतां राजाराम महाराजांनी कर्नाटकांत राहून महाराष्ट्र स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी जो महान् उद्योग केला त्याचें वर्णन केरावपण्डित नामक कवीने प्रस्तुत काव्यांत केलेलें आहे.

• छत्रपति शिवाजीमहाराज चरितम्—इंदूरचे श्रीपादशास्त्री हयस्कर यांनी लिहिलेल्या भारतनरत्नमालेचा उत्तरेत मागील प्रकरणांत आलेलाच आहे. छत्रपति शिवाजीमहाराजचरितम् हें त्या मालेतील दुसरें पुस्तक होय. या मालेंत महाराणा-प्रतापसिंह-चरितम् (१॥ रुपया); श्रीमद्वत्सलभाचार्य-चरितम् (२ रु.); श्रीरामदासस्वामीचरितम् (१ रु.); पृथ्वीराजचन्हाणचरितम् (१॥ रु.); इत्यादि ६ पुस्तकें प्रसिद्ध झालेली आहेत." श्रीश्रीगुरुचरितामृतम् हें त्या मालेतील सहावें पुस्तक असून त्यामध्ये नानक, अंगद, अमरदास, रामदास, अर्जुनसिंह, हरगोविंद, हरराय, हरमिशन, तेगबहादुर व गुरुगोविंदसिंह यांचीं संक्षिप्त चरित्रें अष्ट भाषांतील लिहिलेलीं आहेत.

पं. श्रीपादशास्त्री हयस्करांचीं कांहीं अनुदित पुस्तकें दुर्दीप्प्रमाणे आहेत. श्रीरामानन्दाचार्यचरितम्, श्रीनुददेवचरितम् राजस्थानयतीनवरत्नहारः, महाराष्ट्र-

११. संस्कृतसाहित्यभाषागार येथे मुद्रित. पृ. सं. ६४० ।
 १२. रु० ३५५ (प्रस्तुत लेखकाची सर्व पुस्तके मुद्रित झाली आहेत.)
 १३ प्राप्तिस्थान—गरस्वती निवाण, रामबाण, इंदूर.

सतीनवरत्नहार, महाराष्ट्रभूषणियार नमःशा, शौराष्ट्रवीररत्नावलि, महाराष्ट्र
वीररत्नमञ्जुषा, श्रीशङ्कराचार्यचरितम् व विनयानगरसाम्राज्यम्,

श्री. हसरवराणी प्रकृत चरितात्मक साहित्यायनिरिक्त मोक्षमन्दिरस्य
द्वादशदर्शनसोपानावलि, या नावान् १८७ घुटाना पत्र उल्लेख प्रथम लिहिला असून
त्यामध्ये चार्वाक, बौद्ध (वैभाषिक, सौत्रान्तिक, योगाचार, माध्यमिक) जैन,
नैय्यायिक, वैशेषिक, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा या १२ दर्शनाचा
संक्षेपानेच पण सर्वभूषण रीतीने परिचय दिलेला आहे भारतीय दर्शनाचा परिचय
इतक्या चांगल्या रीतीने करून देणार दुसरा पुस्तक संकल्पनात नाही.

५ हसरवराच्या " प्रतापसिंहचरितम् " या पुस्तकावर विद्वक्त्रि रवीन्द्रनाथ
दागोर यानी पुढील अभिप्राय दिला आहे.

" प्रायः संस्कृते गद्यकाव्यानि न सन्ति एव । यानि च सन्ति तानि समास
प्रचुराणि दुर्बोधवाक्यव्याप्तानि बालानाम् अनुपकारीणि । इदं नूतन हसरवरोपाह्व
श्रीपादशास्त्रिणा लिखित श्रीमहाराणाप्रतापसिंहचरितं तु पूर्वोक्त दोषवर्जित विशेषतो
मातृभूषेणाय सन्नदाना विचारिणाम् उपयोगि । अतएव मया अस्य पठनाय
मदीये शास्त्रिनिकेतननाम्नि विद्यालये समाज्ञप्ता दिग्भिका । इच्छामि च पुनरेतादृशानि
नूतनानि संस्कृतपुस्तकानि प्रादुर्भवंतु इति । "

शाहेन्द्रविलासकाव्यम्—तजवरच्या भोसले घशातील शहाजी राजाच चरित्र,
त्याचा आश्रित कवि श्रीधर चक्रेण याने ६ सर्गांच्या प्रस्तुत महाकाव्यात वर्णिलेले
आहे." याच कवीने दयाशतकम्, मातृभूषणवचनम्, तारावतीशकम् आर्तिहरस्तोत्रम्
इत्यादि लघुकाव्ये लिहिली असून तीं सर्व वैद्य प्रेस कुम्भकोणम् यथ छापण्यात आली.

• **शाहविलासम्**—याच वर उल्लेखिलेल्या शहाजी भोसल्याच चरित्र
दुष्टिराज व्यास यज्वा नामक पण्डिताने सगीतप्रधान प्रस्तुत काव्यामध्ये वर्णिलेले
आहे. याच दुष्टिराजाने ' अभिनवकादम्बरी ' या नावाचे एक काव्य लिहिलेले आहे.
विशाखदत्ताच्या मुद्राराक्षस नाटकावरील त्याची टीका निरुत्समाजात सर्वत्र अत्यंत
मान्यता पावली आहे."

शरभविलासकाव्यम्—तजवरचे गीर्वाणविद्यारसिक व सरस्वती महाल
या विख्यात संस्कृत ग्रंथालयाने संस्थापक सरफोजी भोसले याच चरित्र प्रस्तुत
काव्यामध्ये अक्का-नारायणपुत्र जगन्नाथ कवि याने वर्णिलेले आहे

राजमूर्तेनचरितम्—जन्मिनाचा पुत्र चंद्रशेखर यांच उर्फ गौडमित्र याने आपण आश्रयदाता मृच्छराज याच चरित्र प्रस्तुत २० सर्गांच्या महाकाव्यात वर्णिलेले आहे.

जगत्प्रसादाभायम्—विश्वनाथ नारायण वैद्य याने आपण आश्रयदाता जगत्प्रसाद या रावठपंथीय कृष्णीचे चरित्र प्रस्तुत १४ सर्गांच्या काव्यात लिहिलेले आहे. विद्वनाथ कवीन शत्रुशाल्यकाव्यम् च कोशाकल्पतरू हे दोन अघातर ग्रंथहि लिहिलेले आहेत.

वंशालता—छे. उदयनाचार्य.—प्रस्तुत महाकाव्यात काही पौराणिक व ऐतिहासिक राजसंघांचे वर्णन केलेले आहे ^{११}

रत्नसेनमुलप्रशस्ति —छे.स भावदत्त उगलच्या सेन वंशाच इतिवृत्त हा या काव्याचा त्रिपय आहे

याचप्रबन्ध —छे. त्रिपुरान्तक कवि. धेकगिरीच्या याचपंथीय कृष्णाचे इतिवृत्त यात वर्णिलेले आहे.

रामचन्द्रेशप्रबन्ध —छे. गोविन्द भट्ट. विमानच्या रामचंद्र राजाच यश या काव्यात गाविलेले आहे.

जयपुरत्रिदामम्—जयपुरचे आर्युर्देवाचार्य कृष्णराम (१९ वे शतक) यांनी जयपुरच्या अनंत राजांनी चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिलेले आहेत. ^{१२}
 “कच्छप्रदाम्”—नामाच्या आणगी पंत काव्यामध्येहि कृष्णराम कवीने जयपुर-नरेशाची चरित्र वर्णिलेले आहेत आर्याणरामनाम्, पद्मादुशास्त्रम्, मुक्ताम्, मुक्तावगी, होमहोत्रनाम्, शारंगनाम्, छत्रप्रामर्शनम्, इत्यादि आणगीहि वरील काव्य या कृष्णराम कवीने केल्या आहेत.

जयनगरप्रबन्धम्—या नांवाचे जयपुरच्या कृष्णाचे चरित्रे वर्णन करणारे काव्य मारुतहरिनाम् याने लिहिले असून त्याच मुद्रण मुरारि शास्त्र आहे.

द्वैतप्रबन्धम्—वीरेंद्ररायभट्टशास्त्रा यदुनगराचा पुत्र हेमचन्द्रराय (जन्म इ. स. १८८२) याने प्रस्तुत ऐतिहासिक महाकाव्य लिहिले आहे. ^{१३} हा कवि यशप्रपंथीय काव्यशास्त्राच्या छत्रप्रद महाविद्यालय व संस्कृतना प्रभ्यावरक होडा. शब्दभाष्यरिपुम्, मुक्ताहरणम्, पद्मनिर्मलम्, पद्मपारशरिपुम्, ही रचणी अखन्तर काव्य प्रसिद्ध केली आहेत.

महेश्वर नरेश कृष्णराज वोडियार महाराज यांची संस्कृत चरित्र—

काव्य

लेखक

कृष्णरानाम्युदयम्—

भागवतरत्नकवि

कृष्णराजप्रभावोदयम्—

श्रीनिवासकवि

कृष्णराजगुणालोक —

त्रिनित्रमशास्त्री

कृष्णाराजोदयचम्पू—

गीताचार्य.

ही चारही चरित्र मुद्रित शाली आहेत.

बेल्हापुरीविषयगद्यम्—केल्लोर प्रदेश व तेथील राजा केशवेश यांचे वर्णन प्रस्तुत ग्रंथप्रबंधात एका अप्रसिद्ध कवीने केलेले आहे.^१

मैथिलेशचरितम्—दरभद्रग्याच्या राजवशाचे चरित्र रत्नपाणि नामक कवीने या काव्यात वर्णिलेले आहे.^२

देशाप्रलिविभूति.—चौहानवंशातील वैज्य राजाच्या आदेशावरून जगन्मोहन नामक कवीने (१७ वे शतक) प्रस्तुत काव्य लिहिले आहे. या काव्यात कवीने आपल्या समकालीन ५६ राजांची चरित्रे थोड्या इतिहासासहित वर्णिलेली असल्याने १७ व्या शतकाचा इतिहास जाणण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत काव्याचा बराच उपयोग होण्यासारखा आहे.^३

यशोधरचरित्रम्—वाटिराजसुरि नावाच्या एका जैन साधन, यशोधर नामक एका जैन महाराजाचे चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिलेले आहे. हा वाटिराजसुरि “द्वादशविद्याधिपति” म्हणून प्रसिद्ध होता.^४ क्षमाकल्याण नावाच्या १८ व्या शतकातील कवीने याच यशोधराचे चरित्र “यशोधरचरित्रम्” नामक आणखी एका काव्यात वर्णिलेले आहे.

श्रीमूलचरितम्—नावणकोरच्या राजवशाचे वर्णन प्रस्तुत काव्यात महामहोपाध्याय गणपतिशास्त्री यानी केलेले असून ‘अर्थचिन्तामणिमाला’ नामक आणखी एका अलंकारनिष्ठ काव्यामध्ये त्यांनी नावणकोरच्या विशारतराम राजांचे स्तवन केलेले आहे. हे म. म गणपतिशास्त्री त्रिवेन्द्रममध्ये दीर्घकालपर्यंत संस्कृताध्यापक होते. त्यानंतर त्यांची ‘स्पूरेटर’च्या कामावर नेमणूक झाली होती. याच कामावर असताना भासनाटक-चक्राच्या प्रकाशनामुळे त्यांची कीर्ती सर्वत्र पसरली.

सर्पदेशवृत्तान्तसंग्रह—अकबर बादशहाच्या आश्रयास असलेल्या महेश ठक्कर या विद्वानाने हा ग्रंथ लिहिला. तो ‘अकबरनामा’ या नावाने विशेष

प्रसिद्ध आहे. हा महेश टक्कुर न्यायशास्त्रामध्ये विशेषज्ञ होता. त्याचा शिष्य रघुनंदनदास हाहि मोठा निष्ठाण नैव्यायिन होता त्याच्या निदेशेवर प्रसन होऊन वाकर नाहशहाने त्याला दरमगा प्रान्त भेट म्हणून दिला. पण रघुनंदनदासाने तो प्रात आपल्या गुरूग दणिशा म्हणून समर्पण केला. आज्ञार्थाने या महेश टक्कुराचे वडाजच दरमगाच्या गादीवर होणे.

लक्ष्मीधरप्रतापम्—काशीचे शिवकुमारशास्त्री (ज.म.इ. १८४८ मृत्यू १९१९) यानी दरमगाच्या राजशाच समग्र चरित्र वर उल्लेखिल्या महेश टक्कुरापासून आराम करून वर्णिल्ल आहे. कवीच्या आईच नाव मतिराणी व धडिलाच नाव रामसेनक मित्र अर्थ होतें. यतीन्द्रजीवनचरितम् या नामाचा भास्करानन्द नामक योग्याच्या चरित्रावर लिहिलेला त्याचा आणखी एक प्रथ उपलब्ध आहे.^{११}

लक्ष्मणाम्युदयम्—शालवाड (राजस्थान)च्या रात्रेड फॉल्जचे संस्कृत प्राध्यापक गणेशराम शर्मा यानी हुगरपूरचा राजा लक्ष्मणसिंह याच चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिल्ले आहे. गणेशराम शर्माचे वरेच स्फुट स्थान आजमाल संस्कृत वृत्तपदानून प्रसिद्ध होत असतात.

प्रकरण ६ वे

परकीय राजस्तुति

धन आणि मान याच्या अभिगमने राजे महाराजांच्या स्तुतीला बाहिल्लें काव्य लिहिण्यास अनेक कवि आणि महाकवि उगुस्त झाले होते. त्याचप्रमाणे काही स्तुतिप्रिय राजे महाराजांनी प्रतिभासपन कवींना आपली स्तुतिकव्य लिहावयास उद्युक्त केले असहि मागील प्रकरणाला उल्लेखिल्ल्या काही ग्रंथांचे स्वरूप पाहता आढळून येत. या राजेलेखात पुर्वेकाने परधर्मीय राजाची सध्या दीर्घकालीन पारतंत्र्यामुळे प्रीति मोठी आहे. या परकीय सत्ताधाऱ्यांनी संस्कृतच अभ्ययन वाढण्यासाठी किंवा संस्कृत भाषेला तिची गाचीन प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी कोणताहि विशेष प्रयत्न केला नाही. तथापि त्यांनी अनेक प्रतिभासपत्रे संस्कृत साहित्यिकांचा यथातः सन्मान केल्याच दिष्टा येत जगताच पंडिता सारख्या संस्कृत कवीला मोगल राजसभेत फार मोठा मान प्राप्त झाला होता. इंग्रज सत्ताधाऱ्यांनीहि 'महामहोपाध्याय' ही मानाची पदवी देऊन अनेक संस्कृत पंडितांचा वर्णानुवर्णे सतत गौरव केला अशा प्रकारे राजसन्मानाने सतुष्ट झालेल्या व व राजसन्मानाची आकांक्षा वाढण्याच्या अनेक संस्कृत कवींनी परकीय प्रशासकांची चरित्रे संस्कृत काव्यातून निरनिराळ्या प्रकारे गाथिल्ली आहेत ज्याची सत्ता उलथून पाडण्यासाठी श्रेष्ठ कवींच्या देशभक्तानी आमरण कष्ट केले अशा परकीय प्रशासकांच्या चरित्रावर आपल्या प्रतिभेचे हवन करणारे कवे संस्कृत साहित्यिकांच्या वर्गात निर्माण झाले, यांचा कोणताहि खेळ वाटल्याशिवाय राहणार नाही

पण या कामी एकदंश संस्कृत कवीनाच दूषण देता येणार नाही. त्या काळातील भारतातल्या सर्व प्रादेशिक भाषांच्या कवींनीहि हाच अपराध केला होता, अस विविध उदाहरणावरून सहज सिद्ध करून देता येईल.

आमच्या राष्ट्राच्या दुर्भाग्याने शकदूणादिकांच्या तिल्यानंतर महमदीयांचे व त्यानंतर थोड्याच काळाने इंग्रजांचे साम्राज्य आसुत हिमाचल पसरत या परकीय प्रशासकांनी भारताची कधी दुर्दशा केली होती, याच वर्णन आप्पाचें मेधाव्रत शास्त्री यानी आपल्या 'दयानन्दविजय' नामक महाकाव्याच्या दुसऱ्या सर्गात पुढील प्रमाणे केले आहे.

दुःशासनान् मोगल-वशजानां दिल्लीद्वराणां छलनापराणां
यज्ञोपवीताहरण द्विजानां कन्यापहार परितः प्रवृत्तः । (२-३१)

वाल्मे वयस्येव विवाहितास्ता द्विजैः स्वकन्या अति कोमलाङ्ग्यः ।
नाल मुष्णाम्भोजमपावरीतु भयेन नार्यो रजनीचराणां (२-३२)

महीसुराणामतुलं महस्तद् राजन्यतेजोऽपि नितान्तनष्टम् ।

दशा विशां द्रव्यवतामवर्षा क्षुद्रः स क्षुद्रस्तु भयाद्रिपूणाम् (२-३३)
संस्कारदोषात्पिप्रिताशनानां मरेयपानं मतिनाशनं तत् ।

दुरोदर स्त्रीमृगयातिसङ्गो मांसाशन चार्थजनेषु वृद्धम् । (२-३४)

अशा प्रमाराची राष्ट्राची दुरवस्था ज्या परकीय प्रशासकानी केली, यांचे गुणगान करणारी काव्ये लिहिण्यास जे कवि प्रवृत्त झाले, त्याची निद्रा कितीही मोठी असली तरी ते परिस्थितिपराङ्मुख व लोभप्रवण होते, असे म्हटल्यावाचून राहयत नाही. अशो! कर्नाचा हा दोषहि अनेक काव्याच्या निर्मितीस कारणीभूत झाला. राष्ट्रीय दृष्ट्या त्यांचे स्थान कोणते, ते वर सांगिलेच आहे. साहित्यदृष्ट्या व इतिहास-दृष्ट्याहि त्यातील अनेक काव्यांना अर्थच महत्त्व आहे. अशा काव्यांपैकी काहींचा परिचय पुढे दिलेला आहे.

असफखिलास.^१ शहाजहान चाटशहाच्या दरबारात आसफखान नावाचा एक अधिकारी होता. तो पंडितराज जगन्नाथाचा मोठा मित्र होता. या आसफखानाच्या मित्राची स्तुति जगन्नाथानी प्रस्तुत रचण्याच्या वेळी आहे. हा आसफखान इ. १६४६ मध्ये मरण पावला. शहाजहानचा मित्रान् पुत्र दाराशिकोह हाहि जगन्नाथाचा मोठा मित्र होता. त्याच्या स्तुत्यर्थे जगन्नाथाने जगदाभरणम्^२ या नावाचे एक काव्य लिहिलेले आहे.

रसकल्पद्रुम.^३—१७ व्या शतकातील आसफखानाचा पुत्र शाइस्तेखान हा श्रेष्ठ दर्जाचा संस्कृत कवि होता. त्याचा मित्र चतुर्भुज याने शाइस्तेखानाच्या कृपेसाठी रसकल्पद्रुमः हा पाण्डु प्रस्तावनास एक सहस्र श्लोकांचा साहित्यशास्त्रीय प्रबंध लिहिला. त्यामध्ये स्वतः शाइस्तेखानाने लिहिलेले ६ संस्कृत श्लोक उद्धृत केलेले आहेत. त्यापैकी—

यद्रादृतस्त्वमलिना मलिनाशयेन

किं तेन चम्पक विषादमुरीकरोषि ? ।

विदधाभिराम-नवनीरद-नीलवेशाः

केदाः कुशेशयदुर्गा कुशलीभवन्तु ॥

यासारखे दशेक शाइस्तेखानाने असाधारण संस्कृत भाषाप्रभुत्व सूचित करतात.

१७ व्या शतकांतील सुंदरदेव नांवाच्या कवीने 'सुनितसुन्दरम्' या नांवाचा एक सुभाषितसंग्रह तयार केला. त्यामध्ये तत्कालीन कवींचीं वरींच सुभाषितें संगृहीत करण्यांत आली, हें त्या ग्रंथाचें वैशिष्ट्य होय. विशेष म्हणजे त्यामध्ये अकरा मुद्गरशाह, निजामशाह, शहाज्जान यासारख्या मुसलमान राजांची स्तुति करणारे श्लोक उद्धृत केलेले आहेत. अकरारीय कालिदास नांवाच्या कवीने केलेली अकरा-स्तुति पहा—

वीर त्वं फार्मुकं चेदरुधर कलयस्पृष्टटङ्कार-धोरं
 दूरे सद्यः कलङ्का इव धरणिमृतो यान्ति कङ्कालशोयाः ।
 शङ्कापलाशश्च किं कारणमिति मनसा भान्ति पङ्कायितेन
 स्वयत्वा हंकारमङ्काद् विसृजति गृहिणीं किं च लङ्काधिनायः ॥

अशा पवनराज-स्तुतिपर काही संस्कृत श्लोकांमध्ये उर्दू शब्दांचाहि प्रयोग संस्कृत कवींनी केलेल्या दिसतो. उदाहरणार्थ—

जीमी कम्पति विभ्यती प्रतिघनं विद्यां गनीमं वज-
 स्योप्रस्य प्रतनोति च स्खलनताभारतः प्रभुभारतः ।
 दर्यायाः प्रचलन्ति वीचिनिबहः घूलिभिराफूतवभा
 अस्थाने प्रतिहन्यती तव चमूयानेऽभियाने प्रभो ॥

अकरारनामा—याच नांवाच्या एका पारसी ग्रंथाचा हा संस्कृत अनुवाद कोणी तरी केलेल्या आहे. दरभङ्ग्याच्या महेश ठक्कराने लिहिलेला "सर्वदेशात्तान्त-संग्रह" हा ग्रंथहि अकरारनामा या नांवाने ओळखला जात होता.

जहांगिरचरितम्—ले० रुद्रकवि. हा १६-१७ व्या शतकांतील नारायणशाहा नामक राजाचा आश्रित होता. प्रस्तुत काव्यात दशकुमार-चरिताच्या पद्धतीने त्याने जहांगीरचें चरित्र वर्णिलें आहे. याच रुद्रकवीने राष्ट्रोदयंश नांवाचे २० सर्गांचें महाकाव्य लिहिलें असे त्यामध्ये बागुल राजवंशाचें वर्णन केलेलें आहे. आणखी एका अप्रसिद्ध कवीने जहांगीरच्या चरित्रावर आधारलेले विरुदावलि नामक पुस्तक लिहिलें आहे.

राजवित्तोदकाव्यम्—सम्राज्ञाचा शिष्य व प्रवागदत्ताचा पुत्र उदयराज कवि याने ७ सर्गांच्या प्रस्तुत काव्यांत सुलतान बेगडा महमद या गुजराथच्या सुलतानाचें स्तुतिपूर्ण चरित्र वर्णिलें आहे.

गझनी महम्मदचरितम्—ले. पी. जी. रामाय कवि. (१९ वें शतक.)

४. क. १९६ । ५. क. ४०६ । ६. क. १९६ ।

७. क. १९५ व ४४२ । ८. क. ४४२ ।

विजयपुरकथा—ले. पाण्डुरंग कवि. (१९ वें शतक), निजापुरच्या मुसलमान बादशहाची चरितें हा या ग्रंथाचा विषय आहे. निजापुरच्या सुलतानाच्या चरित्रावर विजयपुरीश-कथा या नावाचें एक पुस्तक एका अशत कवीने लिहिल्लें आढळते.^१

अद्भुल्लाचरितम्—ले. लक्ष्मीपति.^२

सुलतानचरितम्—दिल्लीचे पण्डित छज्जुरामजी यानी प्रस्तुत काव्य लिहिले असून त्यावर सरस्वती पत्रिकेमध्ये अभिप्राय लिहिताना प. महावीरप्रसाद द्विवेदी म्हणतात, “इदं काव्यं पदे पदे अनुप्रासविलासयुक्तम् । कव्यनाया च नैषध-काव्यसदृशम् ।” प. छज्जुरामजींचीं ‘दुर्गाभ्युदय’ (नाटक), ‘छज्जुराम शतक-त्रयम्’, ‘साहित्यत्रिन्दुः’ ‘मूलचन्द्रिका’ ही न्यायमुस्तावलीची टीका, ‘सरला’ नामक न्यायदर्शनावरील वृत्ति, सदानन्दाच्या वेदान्तसारावरील ‘सारोभिनी’ टीका हीं पुस्तके प्रकाशित झालेलीं आहेत. याव्यतिरिक्त निवृत्त-पन्नाच्यायावरील ‘परीक्षा’ टीका, व्याकरणमहाभाष्याच्या २ अह्निकावरील ‘परीभा’ टीका कुश्वेनमाहात्म्यटीका व ‘प्रत्यक्षज्योतिषम्’ हे छज्जुरामजींचे ग्रंथ अप्रकाशित आहेत. त्यांच्या साहित्यत्रिन्दु ग्रंथासंबंधी एकाने असे म्हटले आहे, की—

गतार्थोऽद्य जगन्नाथो विश्वनाथश्च पण्डितः ।

जाते साहित्यसर्वज्ञे छज्जुरामकवीश्वरे ॥^३

मुसलमान राजासंबंधी अर्वाचीन संस्कृत साहित्यात आढळणारे हे व यासारखे ग्रंथ सोडले, तर त्यांच्या स्तुतिपर नित्येक शुकुट सुभाषित आढळतात. त्यांपैकी काही पुढे दिलेली आहेत. ही सर्व सुभाषितं सुभाषितरत्नभाण्डागारात राजस्तुति प्रकरणातून संकलित केली आहेत.

अक्रूरः हस्ताम्भोजालिमाला नलशशिश्चिरव्यामलच्छायवीचि-
स्तेजोऽग्नेर्धूमगारा वितरणकरिणो गण्डदानप्रणाली ।
चंरिश्रोत्रेणित्पण्डो लघणिम-सरसी-बालशैवालवल्लो
बेल्लत्यम्भोधरधोरकबरधरणीपावपाणी कृपाणः ॥ (११८-१)
कर्णाट देहि कर्णाधिकविधिविहितस्याग लाटं ललाट-
श्रोत्रुग, ब्राविड वा प्रचलभुजबल प्रौढिमागाडराटम् ।
प्रस्फुर्ज्वगुंर वा दलितरिपुवधुगभं वेदभंक वा
गाजी राजीवदृष्टे कुशशतमयथा ग्राहजल्लालुदीन ॥ (११८-३)

१ कृ. १९६। १०. कृ. ५०१। ११ प्राप्तिस्थान चौलम्बा, मूल्य ८ रु.

१२. दिव्यज्योतिः स. मासिकपत्रिका, सिमला. अर्वाचीन संस्कृत कवि परिचयाव इ. स १९५७।

गाजी जल्लाजुदीन क्षितिपकुलमणे ब्राह्मप्रमाणे प्रतीते
 प्रेयस्यः प्रारभन्ते तरलतरगतिव्याकुला मङ्गलानि ।
 नेत्राम्भःपूरपूर्णस्तनकलशमुख्यस्तबालप्रवालाः
 भ्रुच्यम्भुशताकलाप-च्युत-कुचकुमुम-च्छन्नाकीर्णलाजाः । (११८-४)

निजामशाहः नृपतिनिजाम तवाद्भुतचरणार्पणबहलपीडाभिः
 रघयति बहिरिव रसनामरणध्वजकंतवाद्यनिः । (११९-३३)
 धरणिधरनिजामशाह युष्मत्कर-करवाल-करालकालतर्पः
 द्विपदमुपवनं निपीय पीनो द्विशि मूञ्चति कञ्चुकं पशस्ते ॥

अटत्कटकघोटक-प्रकट-टाप-टड्कारवत्
 घटञ्चटदिति स्फुटं स्फुटति मेदिनीकपर्णम् ।
 निजामधरणीपती धलति कौतुकाडम्बराद्
 इदं भूयनमण्डलं दरदरीदरीदर्यहो ॥ (११९-३५)

क्षोणीकाम निजामशाह भवतः प्रोढः प्रतापानलैः
 द्रागोष इवरूपतामुपगते घामीकराणां चये ।
 भ्रदयद्वाप्तमधाम धोरणि मृह्मंज्जद्रहपामणि
 प्रस्यत्कामिनिनिष्पतद्वनितल भेरोः समुन्मीलति ॥ (११९-३६)

क्षोणीकाम निजाम तावकभुजं लब्धा भुजङ्गीश्वरं
 जानीमः करवाल-कालभुजगो कि माम गभिष्यभूत् ।
 मत्तेभेन्द्र-विभिप्रकुम्भ-विदलन्नुक्ताकलाप-च्छलाद्
 अच्छामण्डपरम्परामधिरणं सूते स्फुरन्ती मुहुः ॥ (१२०-३७)

वाह्यमूहमुरक्षतां धमुमतीं संवीक्ष्य मूर्च्छायतीं
 भेरो-शाङ्कृतिचञ्चलेन पयता चारां निधिः सिञ्चति ।
 दिग्बाला तनूते निजामनृपतेर्यातं पताकांशुकं
 धूलिधोरणिरदियनीमुतमिच प्रच्छं दिवं धायति ॥ (१००-३०)

विद्वद्गोष्ठीगरिष्ठ प्रतिभटवमन श्रोनिजाम प्रतीमः
 कुरवा स्वतकीतिगाथां चहति गणबिधि पद्मयोनिः कठिःश्याः ।
 यत्रा लेखागुरुणाममृतकरकलां कञ्चुमल्ली मरालाः
 द्यूद्धा लेखा लधूनां विसभुजगनभोनिष्पगा दन्तिदन्ताः ॥ (१२०-३९)
 धङ्गाः सञ्जातभङ्गा घनवनवसतिप्राप्तरङ्गाः कालिगाः
 तैलङ्गाः स्वर्गंगामिदवणमतयः शौर्यदङ्गाश्च चङ्गाः ।
 लाटाः स्विद्यल्ललाटाः पदपमनदृडाः श्यासलोलारध चोलाः
 जायन्ते श्रीनिजाम प्युरणं भवतः प्रीडनिःसाणनादात् ॥ (१२०-४०)

मुदाफरशाहः थाकात्र प्रसर प्रसवंत दिशस्त्व पृथ्वि पृथ्वी भव
 प्रत्यक्षीकृतमादिराजयशसा युष्माभिरुज्जुम्भितम् ।
 श्रीमुदाफरशाहपाथिवयशोरशे समुज्जुम्भणाद्
 बीजोच्छ्वासविवीर्णदाडिमदशा दह्माण्डमारोक्षयति ॥
 (१२३-१२३)

शाहिजहान -भूमोलितटोपु ययति महाभारघरेऽस्मिप्रसती
 जाता भूप सरस्वती विजयिनी कल्लोलिनी पावनी
 श्रीमच्छाहिजहा द्रवीनि तदिद माहात्म्यमस्या कय
 यस्या मज्जति पङ्कजीयति शिवस्तम्भुंजोऽलीयति ॥
 (१२८-१२९)*

आङ्गलनृपतीची चरित्रे—द्विज शायन मुक्त शाल्यान्तर मुसलमान
 सत्ताधान्याप्रमाणे द्विज सत्ताधान्याचीचि चरित्र लिहिण्यास संस्कृत कवि प्रवृत्त झालेले
 दिसतात या सत्रात Modern Sanskrit writings" या आपल्या
 सक्षिप्त निरात डॉ. वे राघवन् लिहितान, ' Loyalty to the ruler
 and the tendeney to eulogise them are in the blood
 of thé old style sanskrit scholars and only a change
 of the subject of eulogy from their former local kings
 to the new emperor from the far of land was nece
 ssary. The British administrators for themselves
 thought that it would add to their glory to have
 eulogies in the time honoured language and they
 prompted the writing of these compositions.
 Warren Hastings in the time collected such eulogies
 in Sanskrit to be filed against his impeachment. "

आङ्गलनृपताच्या विषया लिहिलेल्या काव्यामध्ये हिव्गोरिया, एडवर्ड,
 पचम जॉर्ज या तीन व्यक्ति व गिल्ले दरबार हे निरय अधिक आवडते दिसतात.
 या विषयावरील काही ग्रथांचा संश्लिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे आहे —

१३ पृ ३

*संस्कृतानभिज्ञ मराठी वाचकांच्या दृष्टीने या ग्रथात उद्धृत केलेल्या
 अनेक संस्कृत श्लोकांचे मराठी अनुवाद दणे आवश्यक आहे, याची कल्पना
 यमुन ग्रन्थविस्ताराच्या नयाने आम्हास ते टाळावे लागले

आंग्रेजचन्द्रिका—विनायक भट्ट नावाच्या कवीने इ. १८०१ मध्ये प्रस्तुत ग्रंथ लिहिला. त्यामध्ये इमजी साम्राज्यानिघण्टोचा भरपूर वृत्तान्त वर्णिलेला आहे.”

राजाङ्गलमहोद्यानम्—ले. रामस्वामी.”

इतिहासतमोमणिः—इ. स. १८१३ मध्ये लिहिण्यात आलेल्या ग्रंथात इमजानी मिळविलेल्या भारतविजयाच वर्णन नमरा. केलेले आढळते.”

आङ्गलसाम्राज्यमहाकाव्यम्—जावणकोरचे संस्कृत विभागाधिकारी ए. आर. राजवर्मा (१९२० शतक) यानी प्रस्तुत महाकाव्य लिहिले आहे.”

आङ्गलाधिराज्यस्वागतम्—विजागापट्टणचे म. म. धंकरनाथाचार्य हे या लघुकाव्याचे लेखक होत “ परवस्तुरगाचार्य यानीहि याच नावाचे एक काव्य लिहिले असून त्यामध्ये इमजी साम्राज्याचा इतिहास वर्णिलेला आहे.

व्हिक्टोरिया-स्तुतिनिष्ठ काव्ये

इगन सत्ताभान्यापैनी व्हिक्टोरिया राणी, पंचम जॉर्ज व सप्तम एडवर्ड ह्या तीन व्यक्ति अनेक संस्कृत काव्याचा विषय झाले असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. त्यापैनी व्हिक्टोरिया राणीला उद्देशून निरनिराळ्या प्रातातील संस्कृत कवींनी लिहिलेले काव्यग्रंथ पुढील प्रमाणे आहेत

गीतभारतम्—ले. त्रैलोक्यमोहन शुद्ध. २१ सर्गीच्या या महाकाव्यात कवि महादयानी आङ्गलसाम्राज्य व सम्राज्ञी व्हिक्टोरिया यांचे यशोगान केले आहे.”

ज्युविलीगानम्—व्हिक्टोरिया राणीच्या हीरक महोत्सव प्रसर्गां उत्तर कॅनरा जिल्ह्यातील कवींनी रचलेली काव्ये प्रस्तुत ग्रंथात संगृहीत केलेली आहेत. त्यापैकी काही काव्ये मराठीतहि आहेत.”

चमत्कर्ति-व्हिक्टोरिया-भारतवर्षे ३२ विजयपत्रम्—वाराणसीचे विद्वान् बल्लेशसिंह यानी इ. स. १८८९ मध्ये संगृहीत केले.

व्हिक्टोरियाचरितसंग्रहः—ले. केरलवर्मा बलियक्कैल.

व्हिक्टोरियाप्रशस्ति—ले. ब्रजनाथद्वारनी, पुणे.

प्रीतिकुसुमाञ्जलि—काशीच्या काही पंडितांनी व्हिक्टोरिया राणीला उद्देशून लिहिलेल्या विविध काव्यांचा संग्रह.

१४ क. २००१ १५ क. २००१ १६. क. २००१

१७ क. १८०१ १८. क. ८२१ १९. १९०२ मध्ये कलकत्त्यात मुद्रित

20 Modern Sanskrit Wrihting by Dr Raghavan.

व्हिन्डोरियामाहात्म्यम्—राजा सर मुँट्रमोहन टागोर यांनी १८९८ मध्ये हे माहात्म्य लिहिले. याच टागोर महाशयानी 'प्रिन्स-पञ्चाशत्' नांवाचे एक खण्टकाव्य प्रिन्स ऑफ वेल्सच्या स्तुत्यर्थे लिहिले.

विजयिनीकाव्यम्—ले. श्रीधर विद्यालंकार भट्टाचार्य, (कलकत्ता). यांनी इ. स. १९०२ मध्ये १२ सर्गांचे प्रस्तुत काव्य लिहिले. याव्यतिरिक्त १९०२ साली सातव्या एडवर्डच्या राज्याभिषेकासंबंधी दिह्लीमहोत्सवकाव्यम् या नांवाचे ६ सर्गांचे काव्य त्यांनी लिहिले आहे.

शोकमहोर्मिः—वाराणसीचे कुलचंद्र शर्मा यांनी इ. स. १९०१ मध्ये व्हिन्डोरिया राणीच्या निवनानिमित्त प्रस्तुत संवादात्मक गद्यप्रमथ शोककाव्य लिहिले. याच विषयावर इ. स. १९०१ मध्ये कलकत्त्याचे यादवेश्वर तर्करल यांनी 'अश्रुप्रिदुः' काव्य लिहिलेले आहे. श्रीपति टक्कुर नावाच्या कवीने 'व्हिन्डोरिया-एकम्' हे स्तोत्र व्हिन्डोरिया देवीस उद्देशून लिहिलेले आहे. हीं सर्व काव्ये मुद्रित झालेली आहेत.

सप्तम एडवर्ड विषयी लिहिलेली काव्ये संतेने थोडी असून ती पुढील प्रमाणे आहेत.

दिह्लीमहोत्सवकाव्यम्—वर उल्लेखिलेल्या श्रीधर भट्टाचार्यांनी सातव्या एडवर्डच्या राज्याभिषेकासंबंधी ६ सर्गांचे प्रस्तुत काव्य लिहिले असून त्यामध्ये दिल्लीच्या प्रसिद्ध दरबाराचे वर्णन आलेले आहे."

एडवर्डराज्याभिषेकदरबारम्—प्रयागचे शिवराम पाण्डे यांनी १९०३ मध्ये प्रस्तुत काव्य लिहिले. १९१० मध्ये 'एडवर्ड शोक प्रकाशम्' या नांवाचे आणखी एक शोकनाय त्यांनी लिहिलेले आहे.

एडवर्डवंशम्—इ. स. १९०५ मध्ये लखनौचे कवि ऊर्मीदत्तशास्त्री यांनी हे काव्य लिहिले.

दिह्लीप्रभा—नेलोर जिन्दातील कवि वेमूर्ति श्रीनिवास शास्त्री यांनी इ. स. १९११ मध्ये झालेल्या दिल्ली-दरबाराचे वर्णन या काव्यामध्ये केलेले आहे. याच नांवाचे आणखी एक काव्य शानासधानी मिद्वान् शिवरामशास्त्री यांनी केलेले आहे." याव्यतिरिक्त कलकत्त्याचे ईश्वरचंद्र शर्मा यांनी इ. स. १९०९ मध्ये लिहिलेले राजराजेश्वरस्य राजसूयशक्तिरत्नायली हे सात सर्गांचे काव्य व एका अप्रसिद्ध कवीने लिहिलेले 'कंपनीप्रतापमण्डनम्' हीं काव्येहि सप्तम एडवर्डच्या संस्थान लिहिलेलीं आढळतात सप्तम एडवर्डेश्चा पंचम जेजे नादराहाच्या संस्थात लिहिलेली काव्ये अधिक प्रमाणात आढळतात.

जॉर्जदेवचरितम्—या नावाचीं काव्य जी व्ही. पञ्चनाभ शास्त्री (श्रीरंग निवासी) व लक्ष्मणश्री यानी लिहिलेली आहेत. पञ्चनाभ शास्त्रींचे जॉर्जदेवचरितम् हे राजभन्तिप्रदीप या दुसऱ्या नामाने प्रसिद्ध आहे. त्यानी 'परनदूतम्' या नावाच आणखी एक राण्डकाव्य लिहिलेले आहे.

जॉर्जपंशम्—ले विद्यानाथ के. एस्. अव्याख्यामी अव्यर^१ यानी लिहिले.

जार्जमहाराजप्रियम्.—ले. बोचा नरसिंहचारु.^२

चक्रवर्तिचत्वारिंशत्—पंचम जॉर्जच्या राज्याभिषेकाधरणी आर्. व्ही. कृष्णम्माचार्य यानी प्रस्तुत काव्य लिहिले आहे^३

आर्. व्ही. कृष्णम्माचार्य यानी कादम्बरीसार, हर्षचरितसारः, वेमभूपाल चरितम्, हे तीन साग्रथ व महाकवि-सुभाषितानि, साहित्यरत्नमञ्जूषा, सुभाषित शतकम्, हे तीन सुभाषितसंग्रह संपादित केले आहेत. याव्यतिरिक्त 'प्रस्तुताकुर विमर्श', 'त्रिलोचनौतुकम्', 'वृत्तवार्तिकगीता', 'चित्रमीमांसागीता', 'वाणी विलास', 'अकलाविलास', 'अन्यापदेश', 'वायसवेशसम्', 'श्रीदेशिक त्रिंशत्', 'धर्मराजशक्ति', 'भारतगीता (स्वदेशरुनिपर)' इत्यादि बरीच काव्ये लिहिलेलीं अगून तीं सर्व मुद्रित झालेलीं आहेत

राजभन्तिमाला—अमृतसरचे नरसिंहदत्त शर्मा यानी १९२९ मध्ये प्रस्तुत काव्य लिहिले.

महामहोपाध्याय लक्ष्मणश्री (मद्रास) यानी जॉर्जदेवचरिताव्यतिरिक्त दिह्लीसाम्राज्यम् नावाचे एक नाटकहि लिहिलेले आहे^४

आड्गलजर्मनीयुद्धचित्रणम्—जि.मल्लुस्वप्नश्री श्रीनिवासाचार्य यानी प्रथम महायुद्धाधरणी प्रस्तुत महाकाव्य लिहिले.

समरशांतिमहोत्सव—ले. पी. व्ही. रामचंद्राचार्य (मद्रास राज्यातील एक शिक्षण निमागाधिकारी).

आड्गल्लगानम्—ले. एम्. नारायण, मद्रास.

'जॉर्जराज्याभिषेकम्'—य 'जॉर्जाभिषेकदरवार' हीं दोन काव्ये प्रयागचे शिवराम पाण्डे यानी इ. स. १९११ मध्ये लिहिलीं. इ. स. १९०३ मध्ये त्यानी लिहिलेल्या 'एडवर्डराज्याभिषेकदरवारम्' य इ. स. १९२० मध्ये लिहिलेल्या 'एडवर्डराज्याभिषेकदरवारम्' या काव्यास उल्लेख कर आणून आहे

२३ इ स १९११ मध्ये कृष्णमोह येथे मुद्रित.

२४ १९११ मध्ये तिरुपति येथे मुद्रित

२५ पृ ४९०।

२६ मद्रास येथे १९१२ मध्ये मुद्रित

उत्तमजॉर्जजायसी-रत्नमालिका-ले एम्, श्रीनिवासाचार्य (कुम्भसौम्य)

जॉर्जप्रशस्तिः—या नागार्चा २ काव्ये विजागापट्टणचे भट्टनाथ स्वामी व मुरादाबादचे पण्डित लालमणी शर्मा यानी लिहिलेली आहेत.

मद्रासचे महालिंगशास्त्री यानी 'जॉर्जपञ्चकम्' या नागार्चे एक काव्य लिहिले आहे. त्याच्या श्लोकाची रचना ऋची सरस अगून त्यामध्ये व्यक्त झालेल्या भावनावरून जॉर्ज वादशाहासप्रधी व इतर इयत्र प्रशासकासप्रधी तत्कालीन संस्कृत काव्यात आलेल्या इतर काव्यामधील भावनाची कल्पना येईल. महालिंगशास्त्रींचे 'जॉर्जपञ्चकम्' 'किट्टकिणीमाला' या त्याच्या काव्यसमूहात प्रसिद्ध झालेले आहे.

जार्जपञ्चकम्—उन्मुक्तो निखिलामयंदपचित्त. सर्व सदाशासनैः

पृथ्वीभूतप्रतिपद्मपादपतेन सर्वत्र निर्वारणः

दिसु प्रोद्धतदुर्जनान्धतमसप्रधोभवसोदयः

श्रीमान् पञ्चमजार्ज एव महता राशिर्भुवि द्योतताम् ॥१॥

यामान् पङ् दिवसस्य निष्प्रतिहतिनित्योदयश्रीपुतः

पाताले वसुपातले दिवि च वा य. स्योजसा दीप्यते ।

साक य. सुमनोगणे. कुबलय घत्ते विक्रान्तिवत

श्रीमान् जार्जमहोदयरो विजयतां तेजोभिरकांतिगः ॥२॥

भासो यस्य विलङ्घयन्ति जलाधि क्षुब्धोर्मिमाल बलाद्

आक्रामन्ति गहोभ्रणोलिगुकुटारत्नइति तारापये ।

नोका-धूमरयाम्बरप्रवहण-स्थाधीन-शक्तित्रय

श्रीमान् जार्जसहस्रभानुरयनावत्याहृतो दीप्यतु ॥३॥

एकस्मिन् समुदित्वरे द्युतिनिधी यस्मिन् प्रहर्षंस्विषो

गृह्यन्ते पृथिवीभूतो न वचसाऽप्यत्रेतरे स्वल्पकाः ।

पादचात्प्योदप्रभागपि प्रतिनिधि-प्रत्यूढ-पूवनिन

थोमानेव समेषतां दिनमणिजार्जस्तुरीयोत्तरः ॥४॥

दुर्जाल-व्यतिषङ्ग-दुर्गंतपिपां सरभट्टुर्गाटयो-

दायोद्दामसमीरण-व्रतचणो पमंय्यपरयोद्यतः ।

थार्थे यत्तमंनि वनंयन् भुवमिमाभार्यान्वयाधिष्ठिता

श्रीमान् जार्जनृपोऽवतात् प्रशमिताबाधां समा. शांस्वतीः॥५॥

(किट्टकिणीमाला, पृ. ८६)

यदुत्तुलसीहार्दम्—पंचम जॉर्जे वादशाहाच्या निधनानंतर त्यांचा जेष्ठ पुत्र आठना एडवडं याने स्वयं यशस्वरूपेने मित्रालेख साम्राज्य स्वीमेमायादी सोडून

दिले. एडवर्डचा हा राज्यत्याग निस्संशय काव्याचा विषय होण्यासारखा आहे. या विषयावर प्रत्यक्ष इंग्रजी भाषेत सुद्धा काव्यरचना झाल्याचे ऐक्यांत नाही. पण एका संस्कृत कवीची प्रतिमा मात्र या घटनेमुळे उफाळून आली. श्री. ए. गोपालाचार्य यांनी प्रस्तुत विषयावर 'यदुवृद्धतीहार्दम्'^{२७} नावाचे ६०० श्लोकांचे संस्कृत काव्य लिहिले असून त्यातील प्रत्येक श्लोकावर कवीने स्वतः टिप्पणीवजा टीका लिहिलेली आहे. प्रस्तुत काव्यांत अनेक इंग्रजी शब्दांचे संस्कृत पर्याय कवीने उपयोगांत आणलेले आहेत. उदा०—December = 'दिशम्भरे'.

('भावमूर्तिनिधिचन्द्रसंख्यसंवासरैर्ह्यभिधया दिशम्भरे । ' (श्लोक ७३))

Parliament = राजकर्तृसमितिः (श्लोक ८६).

या प्रकारचे या कवीने वापरलेले संस्कृत पर्याय पुढील एका प्रकरणांत आम्ही उद्धृत केलेले आहेत.

मुसलमान व इंग्रज प्रशासनांव्यतिरिक्त परकीय सत्ताधान्यांसंबंधी लिहिलेले पुरुसिकंदरीयम् या नांवाचे एक महानाव्य जयपूरचे साहित्याचार्य लक्ष्मीनारायण त्रिवेदी यांनी लिहिलेले आहे. अलेक्झांडर व पोरस यांच्या संबंधातील घटना हा या काव्याचा विषय त्यांच्या नांवावरूनच लक्षांत येण्यासारखा आहे. याव्यतिरिक्त श्रीवागीश्वरीस्तवराजः, ऋतुविलासितम् (काव्यम्), स्वर्णेश्वरीयम् (नाटक), त्रिभण्डपट्टकम् (भाग), आननविषयदर्शनम्, तर्करत्नावली, गोनुरुत्थामद्रव्यशासनम् हीं पुस्तके श्रीलक्ष्मीनारायण त्रिवेदी यांनी लिहिलीं असून 'शिशुविलासितम्' या नांवाचे एक हिन्दी छंदातील संस्कृत काव्य त्यांनी लिहिले आहे.^{२८}

अशा प्रकारे आधुनिक संस्कृत साहित्यातील परकीय राजस्तुति हें प्रकरण मोठे विचित्र आहे. राजस्तुतिपर काव्ये लिहिण्याच्या प्राचीन परंपरेची ही एक रोदरकारक विकृति आहे, असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही. विशेषतः दिल्लीदरबार, सप्तम एडवर्ड व पंचम जॉर्ज यांचे राज्याभिषेक व व्हिक्टोरिया राणीचे निधन या विषयावर ज्या संस्कृत कवींनी काव्यरचना केली, ते किती परिस्थिनिपराद्मुख्य होते, हें न सांगतां लक्षांत येण्यासारखे आहे. तथापि या कवींचे समर्पनच परावयार्थ झाल्यास असे म्हणतां येण्यासारखे आहे, की ज्यांनी आपली प्रतिमा परकीय राजांची स्तुति करण्याच्या कार्मां वेठीस धरली, त्यांनी तिच्या सहाय्याने आपल्या इष्ट देवतांची स्तुति करून तिचा सदुपयोग केला आहे. जहांगीरचरिताप्रमाणे 'राष्ट्रोपबंधम्' (३० सर्ग) छारखे स्वकीय राजवशाचे वर्णन करणारा रघु कवि १६-१७ व्या

२७. श्रीराम प्रेस, मद्रास येथे इ. स. १९३७ मध्ये मुद्रित.

२८. दिग्गज्योतिः-विशेषांक १९५७.

शतनांत आदळतो, तथा जॅर्जपंचरम् प्रमाणेच देशिनेन्द्रस्तयाङ्गलिः लिहिणारा महारिणाशास्त्री २० व्या शतकात आदळतो. पटितराज जगन्नाथान 'असफलिप्त' ह काव्य लिहिल त्याप्रमाणे 'गमालहरी'सारखा उन्कृष्ट देवतास्तोत्रांही लिहिलेले आहेत. या कवीची परकीय राजस्तुतिपर काव्य ज्या गुणानी अलंकृत झालेली आहेत, तेच गुण त्याच्या देवता-स्तुतिपर रिना अवानर काव्यात त्यापेढाहि अधिउत्कृष्टने आदळतात. त्यामुळे परकीय राजस्तुतिपर काव्ये लिहिण्यात त्याची देशहितनिमुपता किंवा स्वार्थमुद्धि कारणीभूत झाली, असा सरसकट आरोप करण्याऐवजी त्याच्या वृत्तीची निरकुशता या कार्मी कारणीभूत झाली, अस म्हणणे अधिक उचित होईल. व्याकरणाचे अपप्रयोग व छंदोभंग करण्याच्या कार्मी कवींच निरकुशत्व प्राचीन शास्त्रकारानी मान्य केलेच आहे, तेच निरकुशत्व आधुनिक संस्कृत कवींनी निरयाची निवड करण्याच्या कार्मीहि गाजविल.

विलष्ट काव्ये

प्राचीन महाकवींपैकी सुवन्धु, याणभट्ट, कविराज यासारख्या गद्यलेखकांनी व भारवि, माव, हर्ष या पत्रलेखकांनी साहित्यामध्ये पाण्डित्यप्रदर्शन करण्याच्या हव्यासाने एक निराळाच सम्प्रदाय प्रवर्तित केलेला दिसतो. सुवन्धूने, 'वासवदत्ता' नामक "प्रत्यक्षरश्लेषमयः प्रबन्धः" लिहून जो क्लिष्टतेचा आदर्श स्थापित केला त्याला अनुसरून विविध प्रकारची क्लिष्टता आपल्या साहित्यांत ओतण्याचा हव्यास नंतरच्या अनेक कवींनी धरलेला दिसतो. १२व्या शतकांत झालेल्या कविराजाने 'राघवपाण्डवीयम्' नामक द्वयी काव्य लिहून क्लिष्टतेचा आणखी एक आदर्श निर्माण केला. राघवपाण्डवीयम् महाकाव्याचे वैशिष्ट्य हे की त्या एकाच काव्यामध्ये रामायण व महाभारत या दोन्ही कथा श्लेषरूपाने निवेदन केलेल्या आहेत. कविराजाचा समकालीन बंगालचा कवि संध्यावरजन्दी याने 'रामपादचरितम्' नामक महाकाव्यात प्रभु रामचंद्र व बंगालचा समकालीन राजा रामपाल या दोघांची चरित्रे श्लेषरूपाने एकत्र गुफलेली आहेत. त्याच १२ व्या शतकातील धनञ्जय नावाच्या एका जैन कवीनेहि १८ सर्गांचे असंच एक महाकाव्य लिहून या क्लिष्ट काव्याच्या सम्प्रदायांत आणखी एक भर टाकली आहे.

प्राचीन महाकवींचीं देवता, राजर्षि व अन्य सत्पुरुष यांच्या चरित्रावर आधारलेलीं महाकाव्ये लिहिण्याची परम्परा आधुनिक काळातील संस्कृत महाकवींनी जशी अखंडितपणे चालविली, तशी ही क्लिष्ट काव्याचीहि परम्परा त्यांनी अखण्डित राखली आहे. राघवपाण्डवीयकार कविराज हा या परम्परेचा प्रवर्तक. कविराजाने निर्माण केलेल्या परम्परेनुसार उत्तरकालीन अनेक कवींनी आपला मार्ग चोलाळला. कविराजाच्या या सम्प्रदायातील कांही आधुनिक कवींचा व त्यांच्या क्लिष्ट साहित्याचा परिचय संक्षेपतः पुढीलप्रमाणे आहे.

यादवराघवीयम्—विश्वगुणादर्शचम्पूमुळे विशेष प्रसिद्धी पावलेल्या १७ व्या शतकातील वैकटाक्षरीने कविराजाच्या राघवपाण्डवीयम् काव्याचे अनुकरण करण्यासाठीच 'यादवराघवीयम्' हे द्वयी व शब्दालंकारप्रचुर काव्य लिहिले.

“साकेताद्या ज्यायामासीद्याविप्रादीप्तातार्याधारा ।
पूराजीतादेवाद्याविश्यात्तस्या सावाशारावा ॥”

यासारख्या श्लिष्ट श्लोकानून यादवरावनीयम् काव्याचे क्लिष्टत्व मोठमोठ्या संस्कृत पण्डिताणहि रामज्ज्ञेनेल.

राघवयादवपाण्डवीयम्—कविराज व वैकटाध्वरि या दोषांवरहि उणु मात करण्यासाठी चिदम्बर कवीने (१७ वे शतक) ‘राघवयादवपाण्डवीयम्’ या नावाचें ३ सर्गाचें त्र्यर्थी काव्य लिहून दाखविले.

“अस्त्यञ्चिता यामघुरासमानंरनेकशोभारतवासभूमिः ।
परंवरालङ्करणैः प्रदीरं. पूर्हंस्तिनामात्पद्मभूदयोष्या ॥”

यासारख्या श्लिष्ट श्लोकानून रामायण, भागवत व भारत या तीन ग्रंथांतील कथा गुप्फून चिदम्बर कवीने आपले असाधारण भाषाप्रभुत्व सिद्ध केले आहे. हे दुस्रोथ काव्य सुत्रोध करण्याचें दायित्व चिदम्बर कवीचा पिता अनन्तनारायण याने घेतले. पुत्राच्या काव्यावर पित्याने अधिक पाण्डित्यपूर्ण टीका लिहिली. त्र्यर्थी काव्यातून आपले पांडित्य यथार्थपणे व्यक्त झालें नाही, असे वाटूनच की काय चिदम्बर कवीने पंचार्थी काव्य लिहावयास घेतले. **‘पञ्चकल्याणचम्पूः’** या आपल्या श्लेषमय काव्यातून राम, कृष्ण, विष्णु, शिव आणि सुब्रह्मण्य या पाच देवांचे विवाहोत्सव कवीने वर्णिले. या पञ्चार्थी काव्यावर टीका लिहू शकणारा कोणीहि न आढळल्याने चिदम्बर कवीने स्वतः त्या काव्यावर टीका लिहिली. हा चिदम्बर कवि १७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत विजयानगर येथे वेकटमूपाळाचा सभापण्डित होता. याने लिहिलेला **‘भागवतचम्पूः’** नामक ग्रंथहि उपलब्ध आहे. म्हैसूरतील उदयेन्द्रपुरच्या अनंताचार्य नामक कवीनेहि ‘यादव राववपाण्डवीयम्’ या नावाचें एक त्र्यर्थी काव्य लिहिलेले आहे. मागे उल्लेखिलेल्या (पृ. ४३) राजचूडामणि दीक्षित उर्फ रत्नसेट कवीनेहि याच नावाचें व अशाच स्वरूपाचें काव्य लिहिले आहे.

सप्तसन्धानमहाकाव्यम्—चिदम्बर कवीच्या पंचकल्याणचम्पूच्या पुढची पायरी म्हणजे मेघविजयगणि नामक जैन साधूचें प्रस्तुत सप्तार्थक काव्य होय. या काव्यांत श्लेषाच्या बळावर वृषभनाथ, शातिनाथ, पार्व्वनाथ, नेमिनाथ, महावीर, कृष्ण व बळराम या सात जणांचीं चरित्रे गुफलेळीं आहेत. त्यापैकी ५ जैन तीर्थंकर होते. मेघविजयगणीच्या पूर्वी हेमचन्द्रसूरीने प्राचीन काळीं असंच एक सप्तसन्धानकाव्य लिहिलें होतें असे—

श्रीहेमचन्द्रसूरीशं. सप्तसन्धानमादिमं ।

रचितं, तबलाभे तु रथादिवं सुख्ये सताम् ॥

या श्लोकानून स्पष्ट दिसतें. हेमचन्द्राने सप्तसन्धान काव्य लुप्त झाल्यामुळे त्याची

उणीत्र भरुन काट्ट्यासाठीच मेघविजयगणीने हा खट्याटोप केला हें प्रस्तुत श्लोकावरून दिसते प्रस्तुत लेखनागे 'देवनन्दाभ्युदयम्' नावाचे सात सर्गांचे महाकाव्य लिहिलें असून त्यामध्ये विजयदेवगुरि याचे चरित्र वर्णिलें आहे. त्याच्या 'शांतिनाथचरितम्' या महाकाव्यात शातिनाथाचे चरित्र वर्णिलें आहे. देवनन्दाभ्युदयम् व शातिनाथचरितम् या काव्यातील श्लोकात शिशुपालवधम् व नैपथचरितम् यातील पंक्तींचा उपयोग समस्यापूर्तीसारखा केलेला आहे. उदा०--

" श्रियामभिष्यवतमनोनुरवतता विशालताभितया श्रिया स्फुटा
तया बभासे स जगत्त्रयोविभुर्जगत्प्रतापावलिनीति-मण्डलः ॥ "

" निपीय यस्य क्षितिरक्षिण. कथाः सुरा सुराग्यादिमुख बहिर्मुखम्
प्रवेदिरेऽन्त स्थिरतन्मयाशया रावा सदानन्वभूत प्रज्ञतया ॥ "

" यथा श्रुतस्येह निपीततत्कथास्तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि
सुधाभुजा जगम न तमन प्रिय भवेद्भवे यत्र न तत्कथाप्रया ॥ "

मेघविजयगणीने कच्छा राजा विजयप्रभगुरि याला संदेश म्हणून 'मेघदूतसमस्या-लेखः' नावाचे एक काव्य लिहिले असून त्यामध्ये मेघदूतातील पंक्तींचा बरील प्रमाणेच श्लोकपूर्तीसाठी किंवा समस्यापूर्तीसाठी उपयोग केला आहे. 'दिग्विजय.' नामक १३ सर्गांच्या महाकाव्यात मेघविजयगणीने कच्छनृपति विजयप्रभगुरि यांचे चरित्र वर्णिलें आहे. जैनमतपरोधी सिद्धान्ताच राखून करण्यासाठी त्याने 'प्रनोपचन्द्रोदयम्' या नाटकाच्या धर्तीवर 'युनितप्रबोधनम्' नामक नाटक लिहिलें आहे. अशा प्रकारे मेघविजयगणीने (१७ वे शतक) ४ महाकाव्यें, एक खण्टकाव्य व एक नाटक असे एकूण ६ ग्रंथ लिहिले. त्यातील सप्तसन्धान काव्यामध्ये त्यांचे असाधारण भागप्रमुख व्यक्त झालेले आहे.

राघवनैगधीयम्—जयशरपुत्र हरदत्त (१८ वे शतक) याने प्रस्तुत २ सर्गांचे द्वधी काव्य लिहिलें असून त्याची टीकाहि स्वतः कवीनेच लिहिली आहे.

याद्वचराघवीयम्—ले. नरहरि. याचे स्वरूप उपरिनिर्दिष्ट द्वधी काव्यासारखेंच आहे.

नैपथपारिजातम्—मागीठ प्रकरणात उल्लेखिलेल्या वृष्ण दीक्षित (अध्या टीक्षित) याने प्रस्तुत द्वधी काव्य लिहिले असून त्यामध्ये नलराजाची व पारिजातापहरणाची कथा श्लेषाने एकत्र गुमलेली आहे.

२ कृ १३। (श्रीयसोविजय जैन प्रथमालेमध्ये मेघविजयगणीचे ग्रंथ प्रकाशित होत आहेत.)

कोसलभोसलीयम्—ले. शेषाचल्यकवि. ६ सर्गांच्या या द्वयीं महाकाव्यांत तंजावरच्या भोसले घराण्यातील एकोजीचा पुत्र शहाजी व प्रभु रामचंद्र यांचे चरित्र स्लेशाने एकत्र सांगले आहे. प्रस्तुत कवि हा शहाजी भोसल्याचा आश्रित कवि होता, हें सांगणे नकोच.

अयोधाकरम्—तंजावरच्या तुकोजी राजाचा मंत्री घनश्याम याने हें अर्थी काव्य लिहिलें असून त्यामध्ये नल, कृष्ण व हरिश्चंद्र यांची चरित्रे गुंफनेलीं आहेत. काव्यांची टीका स्वतः कवीनेच लिहिली आहे.

कलिदूषणम्—वर उल्लेखिलेल्या घनश्याम कवीने संस्कृत व प्राकृत या दोन भाषेंत श्लेष साधतील असें हे अद्भुत काव्य लिहिलें आहे. अशा प्रकारचें दुसरें काव्य आढळत नाही. घनश्याम कवीप्रमाणेच महाराष्ट्रांतल्या रामजोशी कवीने चार भाषांची एक लावणी लिहिली आहे, पण त्यामध्ये श्लेष नाही. या घनश्याम कवीने प्रबोधचन्द्रोदयम् या नाटकासारखे प्रचण्डराहूदयम् या नावाचे एक साक्षणिक नाटक लिहिलें आहे.

कङ्कणवन्धरामायणम्—संस्कृतांतील विलुप्त काव्याची परिमीमा कङ्कणवन्धरामायणाने गाळली. या नात्राची तीन आधुनिक रामायणे प्रसिद्ध आहेत. ती तीव्ही रामायणे म्हणजे केवळ संस्कृत साहित्यातीलच नव्हे तर जागतिक साहित्यातील आश्चर्ये आहेत. ३२ अक्षरांच्या एका श्लोकात संपूर्ण रामकथा कृष्णमूर्ति (१९ वें शतक) नावाच्या कवीने लिहिली. हा श्लोक म्हणजेच त्यांचे 'कङ्कणवन्धरामायणम्' होय. हा ३२ अक्षरी श्लोक कङ्कणावृत्ति लिहिल्या म्हणजे कङ्कणवन्धरामायण तयार तयार होतें. तो श्लोक असा—

“नेतादेवालीनामाशाषानाधोनानेकालोकी ।

मास्थानंभारव्यायोगीसं पायादेत रामेराजा ॥”

हा श्लोक कोणत्याहि अक्षरापासून उजवीकडून डावीकडे व डावीकडून उजवीकडे वाचल्या असता त्यातून ६४ श्लोक मिळतात. अशा प्रकारे एका श्लोकातून ६४ श्लोक काढून त्यातून रामकथा जाणावी लागते या कृष्णमूर्ती कवीच्या आईचें नांव गौरी व बडिलाचे नांव सर्वांग होतें. कङ्कणरामायणाचा हा अलौकिक प्रकार कृष्णमूर्तीने प्रथमच मुरू केलेला दिसतो.

कृष्णमूर्तीवर मात करण्यासाठी चारलू भाष्यकार शास्त्री या कृष्णा जिल्हातील काकरपारती गावी राहणाऱ्या एका आधुनिक (२० व्या शतकाचा पूर्वार्ध) कवीने पुढीलप्रमाणे दुसरें एक कङ्कणवन्धरामायण लिहिलें तें असें—

“ रामानाथाभारासाराचाराबारागोपाधारा
घाराधाराभीमाकारापाराबारासीतारामा ॥ ”

या कक्षणाकृति श्लोकांतून निरमिराळ्या उपायांनी १२८ अर्थ निघतात. सगूण साहित्यसृष्टीत या विलष्टतेला दुसरी तोड नाही. वर उल्लेखिलेल्या विलष्ट काव्यांतून त्यांच्या लेखकांचे प्रगाढ भाषापाण्डित्य व्यक्त होते यांत संशयच नाही, पण त्या-बरोबरच संस्कृत भाषेतील शब्दांचे नानार्थसंपन्नत्वहि तितक्याच उत्कृष्टतेने प्रतीत होते. संस्कृतव्यतिरिक्त इतर कोणत्याहि भाषेत अशा प्रकारची काव्ये निर्माण होण्याची शक्यता असेल असे वाटत नाही.

प्रकरण ८ वें

शास्त्रनिष्ठ काव्ये

चवथ्या किंवा पाचव्या शतकात झालेल्या भट्टीकरीने क्लृप्त-काव्याचा एक निराळाच आदर्श प्रस्थापित केला, पांडित्यप्रदर्शनाव्यनिरिक्त या काव्यलेखनामार्गे दुसरा कोणताहि हेतु भट्टीच्या अन्त करणात न होता. शास्त्रकारानी सांगितलेलें 'सद्य परनिर्वृति' हें काव्याच प्रमुक्त प्रयोजन जरी या काव्याच्या मुळाशी असलें, तरी तें फक्त एका विशिष्ट मर्यादेपुरतच. भट्टीच्या संप्रदायातील काव्याचें अवगाहन करून पंडितमर्गाला 'परनिर्वृति' म्हणजे आन्यत्रिक आनंद लाभण्याची शक्यता आहे. सर्वसामान्य रसिकाना मात्र त्या आनंदाचा वाटा मिळणें अशक्यच. भट्टीने आपल्या महाकव्याच्या शेवटा सगळ्याने म्हटलेच आहे की, माझे हें काव्य टीकेच्या सहाय्यानेच कळणें शक्य आहे. याचें वाचन करणाऱ्या बुद्धिहीन लोकांच मरण ओढवल्यासचून राहणार नाही, कारण मी हें काव्य विद्वानांसाठीच लिहिल आहे.

“ ध्यात्वागम्यमिदं काव्यमृत्सवः सुधियामलम् ।

हता दुर्मेषसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥ ” (१२-३४)

अल्कारशास्त्र हे सर्वथा काव्याशी समृद्ध आहे. काव्याची रमणीयता वाढविण्यासाठी उचित अलंकाराची योजना त्यामध्ये सर्वथा आवश्यक असते. पण भट्टीच्या संप्रदायातले महाकवि अलंकाराचा उपयोग करण्यासाठी किंवा आपलें अलंकारशास्त्रावरील पांडित्य प्रदर्शित करण्यासाठीच काव्यरचना करीत आले. साहित्यशास्त्रात सांगितल्या सर्व अलंकारांचा उपयोग करणें एवढेंच याच्या काव्याचें ध्येय. अशा प्रकारच्या काव्यामुळे कवीच अलंकारशास्त्रावरील प्रभुत्व मरपूर व्यक्त झाले तरी त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या कृत्रिमतेपायी काव्याचें काव्यत्व मात्र क्षीण होतें. पण्डितराज जगन्नाथाने—

“ निर्गाय नूतनमुदाहरणानुरूप काव्य मयाऽत्र विहितं न परस्य किञ्चित् ।

किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्ध वस्तुरिकाजननदाहितभृता मृगेण ॥ ”

अशी प्रतिज्ञा करून आपल्या रसगांधरातील साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्ताचें स्पष्टीकरण करण्यासाठी जे काव्य निर्माण केले, त्यात आप्तेपार्ह अस पाहीच नाही. भट्टीच्या

सम्प्रदायातील कवींच्या अन्तःकरणातहि आपले शास्त्रपाण्डित्य व्यक्त करण्याचीच आवृत्ती प्रामुख्याने असल्यामुळे त्यांनाहि दूषण ठेणे योग्य होणार नाही.

भट्टीकाव्याच्या निर्मितीसबधी एक मनोरंजक कथा आहे. ती अशी—
 भर्तृहरि नावाचा वैद्याकरण एकदा आपल्या शिष्यांना शांडापाली व्याकरण शिकवीत असला असताना गुरुशिष्यांच्या मधून एक हत्ती गेला. या विचामुळे भर्तृहरिने व्याकरणशास्त्राचे अध्यापन स्थगित केले. पण शिष्यांनी प्रार्थना केल्यावरून अप्रत्यक्ष रीतीने व्याकरण शिकविण्यासाठी त्याने एक वर्षाच्या आत एक महाकाव्य लिहिले. या महाकाव्याचे प्रकीर्ण, प्रसन्न, अल्कार व तिङन्त असे ४ भाग आहेत. त्यात पाणिनीय सूत्रांच्या क्रमानुसार व्याकरणशास्त्रातील सर्व उदाहरणे उपलब्ध होतात. १० व्या सर्गात सर्व अलंकारांची उदाहरणे आदळतात. हा भर्तृहरि म्हणजेच भट्टी होय. म्हणून या काव्याला भट्टीकाव्य असे नाव मिळाले. भट्टीच्या पद्धतीस अनुसरून जुन्याकाळी योगीन्द्रनाथ तर्कचूडामणी याने 'दशाननवधम्' (मुद्रित) काव्य लिहिले. भूम किंवा भौम कवीने (७ वे शतक) 'रावणार्जुनीयम्' (मुद्रित) हे २७ सर्गांचे महाकाव्य अप्याध्यायीच्या उदाहरणासाठी लिहिले असून त्यामध्ये कार्तवीर्याचे चरित्र वर्णिलेले आहे.

म. म. दिवाकर कवीने 'पाण्डवचरितम्' नांवाचे १४ सर्गांचे महाकाव्य भट्टीच्या सम्प्रदायास अनुसरूनच लिहिले. त्याच्या प्रथम सर्गाच्या शेवटी कवीने जे वाक्य टाकले त्यावरून त्याच्या लेखनाच ध्येय स्पष्ट होते. वाक्य असे—

“ इति लक्षणादर्शो पाण्डवचरिते महाकाव्ये पाणिनीये कुटादि-

भूयादि-पादद्वयलक्षणसङ्ग्रह.पाण्डवनिवातो नाम प्रथम सतोः । ”

या समाप्तिवाक्यावरून प्रस्तुत परंपरेतील कवींचे ध्येय काय होते ते न सांगताहि समजण्यासारखे आहे. याच पद्धतीस अनुसरून यदुनाथ कवीने यदुनाथकाव्यम्, ब्रह्मदत्तपुत्र नारायणाने सुभद्राहरणम्, (सर्ग २०), व धातुकाव्यम् (पातु-पाटाच्या उदाहरणार्थ), एका अप्रसिद्ध कवीने पाणिनीयस्रोदाहरणम् नावाचे भागवतकथासम्बन्धी काव्य लिहिले. वासुदेव कवीच वासुदेवविजयम् हे काव्य मुद्रित झालेलेच आहे. कृष्णलीलाशुक्र नामक कवीने श्रीचिह्नकाव्यम् या नावाचे काव्य लिहिले आहे. या १२ सर्गांच्या काव्यातील अन्तिम चार सर्ग कवीचा शिष्य दुर्गाप्रसाद याने लिहिले असून, त्यामध्ये विविधमहान व्याकरणाच्या उदाहरणाचा उपयोग केला आहे. आरभीच्या सर्गात कृष्णलीलाशुक्राने वररुचीच्या प्राकृत व्याकरणातील उदाहरणाचा उपयोग केलेला आहे.

अशा प्रकारे भट्टीने प्रयत्नित केलेली शास्त्रोदाहरणात्मक (अत एव क्लिष्ट) महाकाव्याची परंपरा १७ व्या शतकापूर्वीच्या कवींनी कशी चालू ठेवली याची

कव्यना येथ्यास टिर्ली एवढी उदाहरणे पुरी आहेत. तीच परम्परा आधुनिक काळातील साहित्यिकांनीही अपण्डित राखलेली आहे, याची कव्यना पुढील उदाहरणावरून येईल.

रघुनाथभूषाळीयम्—तत्कालच्या रघुनाथनाथाने लिहिलेल्या काही महाकाव्याचा परिचय मागील प्रकरणाने आलाच आहे. त्याचा समापण्डित कृष्णकवि विना कृष्णपण्डित याने आपल्या विद्वान् आश्रयदात्याच्या स्तवनाथं ध. त्यापरोबरच अलंकाराच्या निदर्शनार्थं ८ सर्गांचे प्रस्तुत महाकाव्य लिहिलेले आहे. त्याची टीका रघुनाथनाथनाच्या आदेशानुसार विजयेन्द्रतीर्थाचा शिष्य मुचीन्द्रतीर्थ याने लिहिली आहे.

रामरमयशोभूषणम्—१८ व्या शतकातच्या कोकनाथसविपुत्र सदाशिवमयी नामक कवीने त्रावणकोरचा तत्कालीन राजा रामरमा याच यशोवर्णन अलंकारनिष्ठ पद्यतीने प्रस्तुत काव्यात केलेले आहे.

पद्मोपगुणालंकारपरिचर्या—धीरगनगरच्या भद्रकुळातील १७ व्या शतकातील एका अप्रसिद्ध कवीने पद्मोपनम्नालंकार या साधुच्या स्तवार्थं प्रस्तुत अलंकारशास्त्रपर काव्य लिहिलेले आहे.

अलंकारमञ्जूषा—देवराज नागाच्या कवीने (१८ वे शतक) योरेले माधवराव पेशवे व रघुनाथराव पेशवे (राजेश ददा) या दोघांचे स्तवन प्रस्तुत अलंकारनिष्ठ काव्यात केलेले आहे.

अर्थचिन्मणिमाला—मासनाट्यसंचनाच्या संशोधनामुळे विसाव्या शतकाच्या आरम्भी विशेष प्रसिद्धि पावलेले म. म. गणपतिशास्त्री प्रस्तुत यानी काव्यामध्ये (मुद्रित) त्रावणकोरचा समकालीन राजा विशाखरामरमा याची स्तुति अलंकारमुग्धने केलेली आहे.

लोकमान्यालंकारः—इदुरच्या महाराजा होळकर महानिगाल्याचे मानी अप्पापन गव्हानन रामचंद्र परमरसर यानी लिहिलेले, लोकमान्याच्या स्तुतीस वाहिलेले प्रस्तुत काव्य आधुनिक अंतर काव्यामध्ये विशेष उल्लेखनीय आहे. हे काव्य लिहिल्याचा त्याचा उद्देश मागील प्रकरणात (पृ. ११-१२) दिलेला आहे.

अलंकारमणिहार—शैल्यच्या परकाटप्रठाचे ३१ वे अधिवर्ति (इ. स. १८३९ ते १९१६) ब्रह्मान्ध परकाट्यानी यानी अल्फारच्या निदर्शनार्थं धी वेंकटेश्वर-स्तुतिरियसक प्रस्तुत काव्यमय लिहिलेले आहे. हे मठाधिसती अप्पाच्या पूर्वधर्मा कृष्णाम्नाचार्य कवीस म्हणून शैल्यमध्ये प्रसिद्ध होणे. त्यांनी विशेष विशेषर एका ६७ ग्रंथ लिहिलेले असत त्यांनी रत्नराशियोगचंगू, कर्तविकोमव-

दीपिकाचम्पू, श्रीनिवासविलासचम्पू, चपेटाहस्तितुतिः, उत्तरङ्गमाहात्म्यम्, रामेश्वरविजयम्, नृसिंहविलासः व मदनगोपालमाहात्म्यम् हीं काव्ये उल्लेखनीय आहेत.

वृत्तरत्नावली—बंगालच्या राधापूरचा नायब दिवाण यशवंतसिंह (१८ वे शतक) याचा आश्रित कवि रामदेव याने वृत्तांच्या उदाहरणासाठी यशवंतसिंहाच्या स्तुतीने पूर्ण असं प्रस्तुत काव्य लिहिले आहे. हा रामदेवकवि चिरजीव या नावाने प्रसिद्ध होता.

छन्दोमञ्जरी—गोपालदासपुत्र गङ्गादास याने छन्दोनिदर्शनात्मक प्रस्तुत ६ प्रकरणांचा ग्रंथ लिहिला असून त्यांतील सर्व श्लोक श्रीकृष्णस्तुतिपर आहेत. याव्यतिरिक्त 'अच्युतचरितम्' नावाचे १६ सर्गांचे महाकाव्य या गङ्गादास कवीने लिहिलेले आहे.

वृत्तमञ्जरी—नागपूरचे संस्कृत पंडित श्री. वसंत च्यंयक शेवडे यांनी वृत्तलक्षणात्मक प्रस्तुत भगवतीस्तोत्र लिहिले आहे. त्यांत वृत्तलक्षणाचे श्लोक त्याच वृत्तांत दिलेले असून उदाहरणाच्या श्लोकांत वृत्तांचे नाव गोवले आहे. श्री. शेवडे यांनी 'रघुनाथतार्किकशिरोमणिचरितम्' हे १२७ श्लोकांचे त्रिसर्गात्मक काव्य लिहिले आहे. वाराणसीच्या सारस्वती सुपमे मध्ये (व. १२ अं. ३-४) ते प्रकाशित झाले होते.

---

४. श्रीनाथ प्रेस, इन्दूर येथे मुद्रित. (या प्रकरणांत उल्लेखिलेली बहुतेक सर्वच काव्ये मुद्रित झालेली आहेत. या स्वरूपाची वाही अमुद्रित काव्ये यान्हास ठाऊक आहेत, ती प्रकाशात आल्यावाचून त्याचा परिचय येथे देणे योग्य पाटले नाही.)

प्रकरण ९ वे

चम्पूवाङ्मय

वेद, उपनिषद् व पुराणे या मौलिक वाङ्मयामध्ये गद्य व पद्य यांचे समिश्रण काचित् काचित् दृष्टिस पडत. परंतु असा गद्य-पद्यमय स्वरूपाचा स्वतंत्र वाङ्मय प्रकार दहाव्या शतकापर्यंत स्वतंत्रपणे प्रसार पावलेला दिसत नाही. दहाव्या शतका मध्ये मात्र त्रिविक्रमभट्ट किंवा यमुनात्रिविक्रमभट्ट या विख्यात साहित्यिकाने नल्लचम्पू लिहून हा गद्यपद्यमय वाङ्मयाचा एक अभिनव प्रसार सशुद्ध साहित्यात प्रसूत केला. हा त्रिविक्रमभट्ट दहाव्या शतकातील राष्ट्रकूट वंशाच्या तृतीय इच्छीं समापण्डित होना. त्यान मूळ नाव सिंहादित्य असे होत. सरस्वतीची कृपा होऊन सात दिवसाच्या आत त्याने नल्लचम्पूची कथा या अभिनव पद्धतीने व उत्कृष्ट भाषाशैलीत लिहिली. भोजराजाने आपल्या सरस्वतीकण्ठाभरण ग्रंथात—

“ गद्यानुद्य-धपदमिश्रितपद्यसूक्ति ।

हृद्यापि वाद्यफलया कलितेव गीति ॥ ”

या शब्दात या अभिनव काव्यप्रकाराचें वर्णन केले आहे. या प्रकारच्या काव्याला “चम्पू” ह नाव का मिळाल त सागरी कठीण आहे. विश्वनाथाने साहित्यदर्पणात—

“ गद्यपद्यमय काव्य चम्पूरित्यभिधीयते । ”

अशा प्रकारचें या चम्पूचें लक्षण सांगितलें आहे. त्रिविक्रमभट्टाच्या काळात सोमदेवाने यशस्विल्लचम्पू हा जैन साहित्यातील उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला. त्यानंतर विदर्भदेशाधिपति भोज व अन्तभट्ट यानी रामायणचम्पू, लक्ष्मणनीने भारतचम्पू व अत्रय्या शतमानांचे अभिनवनाटिकासनामक कवीने अभिनवभारतचम्पू व भागवतचम्पू हे ग्रंथ लिहिले. चणूकारांच्या परम्परेत त्रिविक्रमभट्टानंतर विशय गाजलेला चणूकार म्हणजे धन्याधरि हा होय प्रस्तुत ग्रंथाच्या दृष्टीन त्याचा अन्तर्भाव अर्थाचीन साहित्यिकांच्या प्रभावर्तीत प्राप्त याने होतो वेंग्याच्चरीचें निरासथान काञ्चीनरम् येथे होत. त्याचा ‘त्रिशगुणादर्शचम्पू’ केवळ चम्पूसाहित्यांतच नव्हे तर पद्य सशुद्ध साहित्यांत आपल्या अग्राधारण वैशिष्ट्यामुळे विशेष ख्याति पावला आहे.

“ विश्वावलीकस्पृहया कदाचिद् विमानमारुह्य समानरूपम् ।
कृशानु-विश्वावसु-नामधेयं गन्धर्वपुत्रं गगने चचार ॥ ”

कृशानुरकृशासूयः पुरोभागि पदं गतः ।

विश्वामसुरभुद् विश्वगुणग्रहणकोतुकी ॥

या दोन श्लोकांत वेकटाश्वरीने आपल्या चम्पूचे सामान्यस्वरूप सांगितलेले आहे. दोपदर्शी कृशानु व गुणग्राही विश्वावसु हे दोघे गंधर्व विमानांतून प्रवास करीत भारतातील प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्रे व विविध प्रदेश पहात चालले असता त्यांचा जो संवाद झाला, त्यामधे विविध प्रकारचे गुणदोषदर्शन वेकटाश्वरीने केले आहे. त्यापैकी महाराष्ट्राच्या गुणदोषांचे विवेचन मराठी वाचकांनी विशेष लक्ष्यंत घेण्यासारखे आहे—

विश्वामसुः—महाराष्ट्राभिहयो मधुरजलसान्द्रो निरुपमः

प्रकाशो वेशोऽयं सुरपुरनिकाशो विजयते ।

गृहस्या यत्रामो गुणजलघयः केऽपि विभवैः

समृद्धाः श्रद्धातो मुहुरतियिपूजां विदधते ।

कृशानुः—रुह्ये हि प्राक्कालीनचरित्रमधुना कथयसि । अधुना
किल कलिमालिन्याद् ईदृशी रीतिः एतद्दृशयासिनामासीत् ।

तथाहि—

अपारैर्ध्यापारैरहरिह मयन्तोऽन्नदशा—

स्वय स्नाताः सन्ध्यां विदधति न जातु स्वतमपे ।

त्यजन्तः स्वां धृतिं द्विजकुलभवा प्रामगणकी—

भवन्तो हन्तामी कथमपि च जीवन्ति बहवः ॥ २ ॥

किंच ।

उपनयनविवाहावुरसर्वकप्रधानी

कलिविभवत एषा कालभेदानभिज्ञी ॥

विजहति न कदाचिद् वेदपाठकयोग्ये

वयसि च पयनानीवाधनाभ्यासमेते ॥ ३ ॥

अपि च

अज्ञानामविराम-लौकिक-वचोभाजानमोवा पुनर्

मन्त्रोच्चारण एव पर्यवसितं मौनवर्तं कर्मसु ।

प्रानायाम्यय-लेखनेन नपतां फालानशेषानहो

पारम्पर्यंत ईदृशानिह नृणां ब्राह्मण्यमन्यादृशम् ॥ ४ ॥

अहो बत कलिमहिम्ना सदसद्विभेकवंपुष्पमविलज्जनानाम् ।
ये मुष्णन्ति निशि प्रविश्य भवन ये वा बलात्कानन
नेते स्वामिधन हरति ननु ताद्विदति चोरा इति ।
सद्यो हत हरति पोषकघन सत्या विपर्यस्य ये
कष्ट तानपि यञ्चकानिह पुरस्कृति सर्वे जना ॥ ५ ॥

‘अथ सत्वनुपमो देश’ इति त्वदुक्त युक्तमेव । यदथ
स्वपेनापि यत्नेन महती प्रतिष्ठा मिष्यति ।

वेदध्यास स हि दग च यो वेद वेदाभराणि
इलोक त्वेक परिपठति य स स्वय जीव एव ।
आपस्तम्ब स किल कलयत सम्यगीपासन य
कष्ट शिष्टक्षतिकृति कलौ वाश्वंमुच्छति विद्या ॥ ६ ॥

विद्याप्राप्तुः—किमरे भूसुरेष्वेव दोषमुदघोषयति ।

अत्रापि सन्ति बहव कलिताग्निहोत्रा
शास्त्रार्थबोधकुण्डला किल शान्तिम त ।
अ तर्मुखा सततमात्मबिदो महा तो
निर्धूतबाह्यविषया निगमाध्वनिष्ठा ॥ ७ ॥

अन्यच्च—

शुचीभूता स्नाने श्रुतहितपुराणाश्च नियमाद-
अपूताना स्पर्शानवहितहृदोऽमी विजहत ।
सुराभ्यर्चा कृत्वा शुचिकृतमदत्यन्नमनघ
महाराष्ट्र देशे विलसति महानेप हि गुण ॥ ८ ॥

किञ्च—

चमूनियमनेन वा जनपदाधिकारेण वा
द्विजन्न उपन्नजन प्रभुपत्र महाराष्ट्रज ।
न यत्तिमिह पात्र्यद् यदि घरासुराणां ततो
भवेद यद्यतवेष्टित भुवनमेतदग्राह्यणम् ॥ ९ ॥

यच्च दोषात्तर भयता परिभाषित तदशेषमपि साधुजनीपकारेण
परिहीयते ।

कृशानु—अस्त्रवेधम् अथापि अत्रत्यागाम् आद्येतरवर्णप्रभवानां पुनरतिदु सह
चेष्टितम् ।

देने देने स्रग्पटा पर्यट तो भञ्ज भञ्ज ग्राह्यणादीनशेषान् ।
हारं हार हत सर्वस्यमेवां पापा एते स्वोदर पूरयन्ति ॥ १० ॥

विद्वावसुः—सत्यमेवमयापि महनीयमेव तेषामेवं चेष्टितम् ।

तथाहि—

मायाचञ्चुतया भयावहगतिः प्रत्यक्षपुष्पोभुजा
माहाराष्ट्रभटच्छटा रणवटुर्नो पर्यंटाटघेत चेत् ।
देवभ्राह्मणवर्गनिप्रहृष्टो देशास्तुरुक्ता इमे
निष्प्रभूहमनोरथा वितनुमुनिर्वैवभूमीगुरान् ॥११॥

अशा प्रसारं टिकटिकाणच्या समाजांतील गुणदोषांचे वर्णन करून वेंकटाध्वरी शैली याचभांना प्रार्थना करतो की—

“ प्रकाशदोषप्रचुरेऽप्यमुदिमन् प्रंये मदिये करुणानुवन्धात् ।

प्रसादवन्तो न कृशानवन्तु परन्तु विश्वावसवन्तु सन्तः ॥ ”

वेंकटाध्वरीसंबंधी अशी एक आख्यायिका आहे की ‘ निरगुणादर्शचम्पू ’ लेखनाच्या निमित्ताने सगळीकडेने दोष पहात असल्यामुळे त्याच्या टष्टीला अंधत्व प्राप्त झाले. ते निवारण व्हावे म्हणून वेंकटाध्वरीने लक्ष्मी आणि श्रीनिवास यांच्या सुत्यर्थे दोन सहस्रंके लिहिली. त्यामुळे त्याला त्याची टष्टी पुनः प्राप्त झाली. ‘ यादवसंध-वीयम् ’ या वेंकटाध्वरीच्या आणखी एक काव्याचा उल्लेख किल्ले काव्यविषयक प्रकरणात मागे आलाच आहे. हे काव्य अनुलोम-प्रतिलोम पद्धतीने वाचल्यास रयानून रामे आणि कृष्ण यांच्या कथा वाचावयास मिळतात.

तरंगगुणादर्शचम्पूः—वेंकटाध्वरीच्या विद्वागुणादर्शचम्पू पाहून स्फूर्ति घेऊन श्रीशैल वशांतील श्रीनिवास ताताचार्य यांचा पुत्र अण्णय्याचार्य याने तत्त्व-गुणादर्शचम्पू लिहिला. त्यामध्ये जयविजयसंवादांतून शैव व वैष्णव मतांचे गुणदोष-विवेचन कवीने केले आहे.^१

गङ्गागुणादर्शचम्पूः—राजापूर येथील समृद्ध विशाल्याचे आचार्य दत्तत्रय वासुदेव निगुडकर (१९-२० शतक) यांनी ‘ हाहा ’ व ‘ हूहू ’ या गंधर्वांच्या संवादातून गंगा नदीच्या गुणदोषांचे वर्णन मार्मिकपणे केले असून शैवरी गंगेचे श्रेष्ठत्व वर्णिलेले आहे. ‘ राजापूरची गंगी ’ पाहून व विद्वागुणादर्शचम्पू वाचून निगुडशास्त्रींना प्रस्तुत चम्पू लिहिण्याची स्फूर्ति झाली असाधी हे उघडच आहे. शारसीशैवानी बानसीहरणम्, रुनिगणीहरणम्, दुदन्धरितम् व रत्नाचरी यांकर स्पटीकरणात्मक टिपणे व ‘ रघुवंशसारः ’ हे पुस्तक एवढे अवातर लिखाण केले आहे.^१

वैकुण्ठविजयचम्पूः—ले. श्रीनिवासाचार्यपुत्र राधवाचार्य. मारतांतील अनेक मंदिरांचे व तीर्थक्षेत्रांचे वर्णन या चम्पूत वाचावयास मिळते.^१

काशिकातिलकचम्पूः—ले. राममहाराज गीष्कण्ड. यागप्ये गंधर्व प्रवासान्या वर्णनांतून नानाविध शैव क्षेत्रांचे वर्णन आढळते. सतराव्या शतकातील अर्काट जिल्ह्यांतील तिरुवाळंगुड या गावां राहणाऱ्या रामरुंगव दीक्षित या पण्डिताने लिहिलेल्या 'तीर्थयात्राप्रबंधः' या ग्रंथांत अनेक तीर्थक्षेत्रांची व मंदिरांची वर्णने आढळतात अशा प्रकारची कालानिक प्रवासवर्णने करणारे आणखी काही ग्रंथ पुढीलप्रमाणे आहेत.

चिवुधानन्दप्रबन्धः—ले. वीरराघवपुत्र वेम्पळवी

श्रुतकीर्तिविलासचम्पूः—ले. सूर्यनारायण.

केरलाभरणम्—ले. केशवपुत्र रामचंद्र (१७ वे शतक)

१७ व्या शतकातील नामवंत लेखनामध्ये केरळचे नारायणमठपाद अथवा मठानी यांचे स्थान पार बरेच आहे त्याच्या संबंधीची अवातर माहिती पुढे ऐका स्वतंत्र लेखात आम्ही दिलेली आहे. रामायण, महाभारत व इतर पुराणे यांतील विविध विषयांवर नारायणमठपादानी केरळातील शाक्यार (विवा चाक्यार) जातीच्या लोकांसाठी एकंदर पीठ चम्पू ग्रंथ लिहिले. त्यांची नावे पुढील प्रमाणे आहेत—
 पान्चाढीस्वयंवरचम्पूः राजसूयचम्पूः; द्रौपदीपरिणयचम्पूः, मुभद्राहरणचम्पूः, दूतवाक्यचम्पूः, निरातचम्पूः, भारतसुद्धचम्पूः, स्वर्गारोहणचम्पूः, मत्स्यावतारचम्पूः, रूगमोक्षचम्पूः, गजेन्द्रमोक्षचम्पूः, स्यमंतकचम्पूः, कुचेट्टचम्पूः, अहल्यामोक्षचम्पूः, निरनुासिनचम्पूः, दक्षयागचम्पूः, पार्वतीस्वयंवरचम्पूः, अष्टमीचम्पूः, गोप्टीनगरवर्णनचम्पूः, कैलासवर्णनचम्पूः, शूर्पण्णामलापनचम्पूः, नलायनीचरित्रचम्पूः व रामकथाचम्पूः

रामायणविषयक चम्पू

महाकाव्याचे वर्गीकरण मागीलप्रकरणाने ज्या प्रकारे करण्यात आले आहे, त्याचप्रकारे चम्पू प्रभावेहि वर्गीकरण करणे आवश्यक आहे. कारण त्यांतील विषयांचे प्रकार महाकाव्याच्या विषयांहून वेगळे नाहीत. रामायण, भारत, मागवन व पुराणे हेच १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत संस्कृत साहित्यनाचे मुख्यतः उपजीव्य ग्रंथ होते. त्यातील कथांच्या आधारे काहींनी महाकाव्ये, चम्पू, नाटक इत्यादि विविध प्रकारचे साहित्य निर्माण केले आहे. ज्यांनी रामायणीय कथेवर महाकाव्ये लिहिली अशा लेखकांनी त्याच विषयांवर कवित् चम्पू व नाटक लिहिली आहेत. त्यांपैकी विद्येकांचा उत्तरेर महाकाव्यांच्या प्रकरणात अनुक्रमाने आलेला आहे. रामायणविषय काही महत्त्वाच्या चम्पूंची नामावली पुढीलप्रमाणे आहे.—

४. कृ. ५३३ । ५. कृ. ५३४ । ६. कृ. ५३५ । ७. कृ. ५३६ ।

८. कृ. ५३७ । ९. कृ. १०५ ।

चम्पूगद्यम्"—ले. आमुरी अनन्ताचार्य. (१९ वें शतक).

रामायणचम्पूः--लेखिका नरसिंह अय्यंगार यांची कन्या" सुन्दर-वल्ली. (हिन्ना सविस्तर परिचय पुढे आत्म आहे).

चम्पूरायायणम्—ले. सीतारामशास्त्री, राहणार काकरपस्ती, आंध्र. या सीताराम शास्त्रींनी 'सीतारामदयालहरी' या नांवाचे आपणखी एक खण्डकाव्य लिहिले आहे.

रघुनाथविजयचम्पूः"—ले. कृष्णकवि.

रामचर्यामृतचम्पूः"—ले. कृष्णय्यगार्य.

रामचम्पूः"—ले. वंदलामुडी रामस्वामी.

श्री. एम्. कृष्णम्माचारियर यांनी आपल्या History of Sanskrit Literature या ग्रंथाच्या चवथ्या भागांतील ५४१ व्या परिच्छेदामध्ये कांही अप्रकाशित रामायणनमूंनी यादी दिली आहे. ती पुढीलप्रमाणे—

चम्पू लेखक

अमोघराघवचम्पूः--ले. विश्वेश्वरपुत्र दिवाकर.

कुशलचम्पूः--ले. वेंकटय्या सुधी,

रामकथासुधोदयचम्पूः--ले. देवराजदेशिक.

रामाभिकचम्पूः--ले. देवराज देशिक.

सीताविजयचम्पूः--ले. षण्ढावतार.

रामचन्द्रचम्पूः"—रत्नखेटाचा नातु रामचंद्र.

रामचन्द्रचम्पूः--विश्वनाथ.

रामाम्युदयचम्पूः--राम.

उत्तरकाण्डचम्पूः--राघव.

उत्तरचम्पूः--श्रीरामचंद्र.

उत्तरचम्पूः--राघवमठ.

१०. विजयवाढा येथे मुद्रित. वेंकटनरसिंहाचार्यांनी टीका लिहिलेली आहे. ११. बंगलोर येथे मुद्रित. १२. मद्रास येथे मुद्रित. १४. मुंबईमध्ये मुद्रित. १४. म्हैसूर येथे मुद्रित. १५. मद्रास येथे मुद्रित. १६. कं. १५१.

आनन्दकन्दचम्पूः—१७ व्या शतकातील ओन्टानेरेश वीरसिंह देव यांचा व्याश्रित पंडित मित्रमिश्र याने श्रीकृष्णाच्या बाललीलांवर हा चम्पू ग्रंथ लिहिला. याचा 'वीरमित्रोदयः' हा धर्मशास्त्रविषयक ग्रंथ सर्वत्र मान्यता पावला आहे."

राधामाधवविलासचम्पूः—जयराम पिड्डे."

भागवतचम्पूः—गोदावरी जिल्ह्यातील पेठर या गावों राहणाऱ्या सोमशेखर किंवा राजशेखर या नांवाने प्रसिद्धि पावलेल्या १८व्या शतकातील विद्वानाने हा ग्रंथ लिहिला. त्याचा 'साहित्यकल्पद्रुमः'" या नांवाचा साहित्यशास्त्रविषयक ग्रंथ उपलब्ध आहे. माधवराव पेशव्यांनी आपल्या राजसभेत या सोमशेखराचा मोठा सल्लागार केला होता.

कृष्णचरित्रावरील मुद्रित झालेल्या आणखी कांही चम्पू ग्रंथांची नामावली पुढीलप्रमाणे आहे.

चम्पू — लेखक

'आनन्दकृन्दावनचम्पूः—परमानन्ददास."

माधवचम्पूः—चिरंजीव." याने 'विद्वन्गोदतरङ्गिणी' या नांवाचा आणखीहि एक ग्रंथ लिहिला आहे.

बालकृष्णचम्पूः—''जीवनजी शर्मा

मन्दारमरन्दचम्पूः—''श्रीकृष्ण

रविमणीपरिणयचम्पूः—''लंमल आणि वेंकटाचार्य. हे दोघेहि प्रतिवादी भयंकरांचे वंशज होते.

सात्राजितीपरिणयचम्पूः—''रामेश्वरसुत कृष्णगांगेय.

रविमणीवल्लभपरिणयचम्पूः—नरसिंहतात.

श्रीकृष्णचरित्र विषयक अमुद्रितचम्पू ग्रंथांची नामावली."

ग्रंथ — लेखक

भागवतचम्पूः—रामभद्र

कृष्णचम्पूः—शेषमुधी

परशुराम

आनन्ददामोदरचम्पूः—मुबनेश्वर

१९ क. ५२८ । २०. मुंबईत मुद्रित २१ क. ५२४ । २२ वाराणसी-
मध्ये मुद्रित- २३. कलकत्त्यात मुद्रित २४. मुंबईत मुद्रित २५ क. ५४४ ।
२६. क. ५४२ ।

ग्रन्थ — लेखक

वासुदेवनन्दिनीचम्पूः—	गोपालकृष्ण
प्रणयिमाधवचम्पूः—	माधवमट्ट
सुकुन्दचरितचम्पूः—	श्रीनिवास
आनन्दकृन्दावनचम्पूः—	कनिकर्णगूर
”	-केदाव
”	-माधवानन्द
गोपालचम्पूः—	जीवराज
”	निशोरनिलयास
”	निखनापसिंह
कृष्णविलासचम्पूः—	लक्ष्मण
”	-अनन्तरायमुत नरसिंहसुरि
कृष्णविजयचम्पूः—	धीरेदनर
”	कृष्णशास्त्री
यादवशेखरचम्पूः—	भाष्यकार”
रुक्मिणीचम्पूः—	धनश्याममुत गोवर्धन

याव्यनिरिक्त संतान गोपाल प्रबंधः कालिंदीसुकुन्दचम्पूः, श्रीकृष्णचम्पूः, इत्यादि ग्रंथांचे लेखक अप्रसिद्ध आहेत. मगवान् विष्णुच्या कृष्णावताराव्यतिरिक्त इतर अवतारासंबंधीच्या कथांवर काही वैष्णव सम्प्रदायी लेखकानी पुढीलप्रमाणे चम्पूग्रंथ लिहिले आहेत.

ग्रन्थ — लेखक

रुसिंहचम्पूः—अनन्तमुन केदावमट्ट. रा. पुण्यसाम्भ (आश्र)

” —दैनन्धुर्य

” —संकरण

लक्ष्मीरचम्पूः—अनन्तासुरि

गजेन्द्रचम्पूः—पतमिडल (१९ वे शतक. यांच्या संबंधी उगितर माहिती पुढील प्रकरणात येईल.)

घराहचम्पूः—भीमूष्णप्रानातील वरदवल्लीवशातच्या वरद पडिताचा पुत्र भीमियास (१७वे शतक). याच्या अवतार ग्रंथांवरुन्वी माहिती पूर्वी आंग्रेजीच आहे.

पञ्चरुल्याणचम्पूः व भागवतचम्पूः" हे दोन चम्पू ग्रंथ चिदम्बराने (१७ वे शतक) लिहिले आहेत. त्यांची ' राघवयाटवपाण्डवीयम् ' हे व्यर्थी काव्य, ' शब्दार्थचिन्तामणिकाव्यम् ' हे रामायण व भागवत कथायुक्त द्वर्थी काव्य व ' श्लेष चिन्तामणिकाव्यम् ' हीं तीन काव्ये त्याच्या असाधारण मायाप्रभुत्वाची साक्ष देतात.

→ [शैवचम्पू

ग्रंथ

शतक

नीलकण्ठविजयचम्पूः—नीलकण्ठ दीक्षित उर्फ अय्या दीक्षित (१७ वे शतक).

त्रिपुरविजयचम्पूः—शैल (१७ वे शतक). तजावरच्या व्यकोजीराजाचा मनी आनदयज्जा याचा हा पुत्र.

कुमारसम्भवचम्पूः"—तजीरच्या व्यकोजीराजाचा द्वितीय पुत्र सरफोजी भोसले (१८ वे शतक).

पार्वतीपरिणयचम्पूः"—ले. कुन्दुकुरी रामेश्वर.

गौरीपरिणयचम्पूः"—पित्रवेङ्कय्यूरि.

त्रिपुरविजयचम्पूः"—अतिरात्रयज्जा.

त्रिपुरविजयचम्पू " --नृसिंह.

शिवविलासचम्पू. " --विरूपाक्ष.

शिवचम्पू. " --विरूपाक्ष.

शङ्करामन्दचम्पूः"—गुरुस्वयम्भूनाथ.

वीरभद्रविजयचम्पू " --एकामरनाथ.

वीरभद्रविजयचम्पूः"—मल्लिकार्जुन.

चन्द्रशेखरचम्पूः— "रामनाथ (२० वे शतक).]

अर्वांतर चम्पू

रामायण, भारत व भागवताव्यतिरिक्त अर्वांतर पुराणकथासंबधी बरेच चम्पूग्रंथ लिहिण्यात आले आहेत. उदा०--सतराव्या शतकातील अभ्यालोकनाथाचा पुत्र चक्रकवि" याने रुक्मिणीपरिणय, गौरीपरिणय व द्रौपदीपरिणय या तीन प्रसंगावर तीन चम्पू ग्रंथ लिहिले. याव्यतिरिक्त ' जानकीपरिणयम् ' या नांवाचे एक महाकाव्यहि त्याने लिहिले आहे त्यामध्ये—

' रुक्मिणी-जानकी-गौरी-द्रौपदीपरिणीतयाः ।

कृतयो यस्य, तस्यैवा कृतिश्चक्रकवेः शूना ॥'

असा आपल्या परिणयविजयक प्रथांचा उल्लेख त्याने केला आहे. या चक्रवर्तीचे प्रथं मुद्रित झालेले आहेत नारायणमठवादांनी त्रिहलेख्या पौराणिक कथासंबंधी चम्पूप्रथांची नामावली याच प्रकरणांत वर आलेली आहे.

ग्रन्थ

लेखक

शम्भुरामुरविजयचम्पू:—सोंडीमठादि रामदासी (इ. स. १८५६ ते १९१५) रा. पीठापुर (भांग्र).^{१४} याच लेखाने 'श्रीरामविजयम्' हें काव्य व 'मुक्तावलीनाटकम्' लिहिलें आहे.

पल्हीपरिणयः^{१५}—यहमुद्रहास्य तथा स्वामी दीक्षित. (रा. तेनेवल्ली. १९ वें शतक).

पद्मावतीपरिणयचम्पूः^{१६}—श्रीशैल.

मद्रवत्यापरिणयचम्पूः^{१७}—गंगाधर.

कल्याणबल्लीकल्याणचम्पूः—रामानुज.

कल्याणचम्पूः—पापर्याराध्य.

मीनाक्षीपरिणयचम्पूः—आदिनारायण.

वर्णानन्दचम्पूः—कृष्णदास.

कल्याणीमुदीचम्पूः—चक्रपाणी.

काव्यकल्पचम्पूः—महानन्दधीर.

वीरचम्पूः—पद्मानन्द.

गङ्गाविजयचम्पूः व जगदम्नाचम्पूः—महादेवसुत गोपाल.

शम्भुरामुरविजयचम्पूः—बदरीरामशास्त्री.

दत्तात्रेयचम्पूः—दत्तात्रेय.

षाण्युद्धचम्पूः—मोचुनी ताम्बिरत. (भांगनूर).

विक्रमसेनचम्पूः—नारायणगागाधरी.

अनिरुद्धचरितचम्पूः^{१८}—रघुपतिमुत देवराज.

अनिरुद्धचरितचम्पूः^{१९}—साम्बशिव.

भर्गुचम्पूः^{२०}—रामरुष्ण.

भागीरथीचम्पूः^{२१}—अनन्ताश्रु (१९ वें शतक).

भागीरथीचम्पूः^{२२}—अच्युत नारायण मोढक, नाशिक (१९ वें शतक).

श्रीनिवाणविजयचम्पूः^{२३}—येंकटेश.

१४. इ. ५३९। १५. महाशमभ्ये मुद्रित. १६. कावेट येवे मुद्रित.
१७. इ. ५४४। १८. मुबईत मुद्रित.

ग्रन्थ — लेखक

- श्रीनिवासविलासचम्पूः^{११}—श्रीकृष्ण.
 रामेश्वरविजयचम्पूः^{१२}—श्रीकृष्ण.
 बाणानुरविजयचम्पूः^{१३}—सुरपुरम् वेंकटाचार्य.
 इन्दिराम्युदयचम्पूः^{१४}—रघुनाथ.
 कुमारभार्गवीयचम्पूः^{१५}—गणपतिसुत मानुदत्त.
 संकषणचम्पूः^{१६}—लक्ष्मीपति.
 हयवदनविजयचम्पूः^{१७}—वेङ्कटराघव.
 सत्यसंधचरितचम्पूः^{१८}—कल्पवल्ली.
 चिन्तामणिविजयचम्पूः^{१९}—शेषविवि.
 शानाङ्कुरचम्पूः^{२०}—लक्ष्मीनृसिंह.
 पुरुषोत्तमचम्पूः^{२१}—नृसिंह.
 विजयविजयचम्पूः^{२२}—ब्रह्मन्तलक्ष्मीनारायण.
 जगद्गुरुविजयचम्पूः^{२३}—यल्लूर श्रीकण्ठशास्त्री.
 बभ्रुवाहनचम्पूः—कुट्टुकट्टण ताम्ब्रान् कवि. (रा. कांगनूर).

हरिश्चंद्रविजयचम्पूः—कुम्भगोंच्या शांकरमठाचे अध्यापक कविरत्न पञ्च-
 पागेशशास्त्री. (१९-२० शतक). यांनी ताटकप्रतिष्ठासहोत्सवचम्पूः, जगद्गुरुअष्टोत्तर-
 शतकम्, यांसारखी पुस्तके, दहा अष्टके व अवांतर अनेक देवतास्तोत्रे लिहिलेलीं
 आहेत. यांचे सर्व ग्रंथ मुद्रित झालेले आहेत.

राजचरित्रात्मक चम्पू

साधुसंत व राजे महाराजे यांची चरित्रे हा महाकाव्याप्रमाणेच चम्पू काव्या-
 चाहि आवडता विषय आहे. त्यापैकी राजेशेकाव्या चरित्रावरील कांही चम्पू पुढील
 प्रमाणे आहेत.

राधामाधवविलासचम्पूः—ले. जयराम पिण्डे. या चम्पूच्या पूर्वार्धात
 राधामाधवाचा मिलास वर्णिलेला असून उत्तरार्धामध्ये शिवाजी महाराजांचे वडील
 शहाजी राजे यांच्या सभेचे वैभव वर्णिलेले आहे. या चम्पूवर इतिहासाचार्य राजवाडे
 यांनी लिहिलेल्या प्रदीपे प्रस्तावनेमुळे त्याची ख्याति सर्वत्र पसरलेली आहे.

शंकरचेतोविलासचम्पूः—काशीनरेश चेतसिंह याच्या चरित्रावर शंकर-
 दीक्षित (१८ वे शतक) नांवाच्या पण्डिताने प्रस्तुत चम्पू ग्रंथ लिहिला.^१ हा शंकर

^१ ३९. मद्रासमध्ये मुद्रित. ४०. कृ. ५४४। ४१. म्हैसूरला मुद्रित.
 ४२. कृ. ५१८।

दीक्षित बुंदेलखंडाचा राजा समसिंह याचा समापणित होता त्याने गंगावरण-
चम्पू व प्रगुम्भविजय नाटक हे आपणजी दोन ग्रंथ लिहिलेले आहेत.

विजयमसेनचम्पू: - " ले. नारायण (१८ वे शतक) तंजावरच्या शहाजी
राजाचा अमाय व्यक्क याचा हा कवि नाजू होता. याच्या वटिलाचें नांव गंगाधर
असें होतें. प्रस्तुत चम्पूमध्ये त्यांनी प्रतिष्ठानचा अधिपति निजमणेन याचें चरित्र
वर्णिल्लें आहे.

आनन्दरत्नचम्पू: - "ले. श्रीनिवास, प्रस्तुत चम्पूमध्ये आनंदरंग नांवाच्या
राजाचें चरित्र व निजयनगरच्या राजवंशाचा इतिहास आढळतो. हा कवि दुप्ले या
प्रेच गव्हर्नराचा भाषणसहायक होता.

ग्रंथ — लेखक

विद्यागुलामग्रन्थचम्पू: - राजराजर्मा.

विद्यासेतुयात्रावर्णनचम्पू: - गणपतिशास्त्री.

विद्यासमीर्तिविलासचम्पू: - रामम्हामीशास्त्री.

या तीन चम्पू ग्रंथांमध्ये प्रावणकौरवे अधिपति विद्यागु महाराज यांचें चरित्र
वर्णिल्लें आहे.

भैरवच्या महाराजासंबंधी पुढील चम्पूग्रंथ आढळतात."

महीशूरामिठुद्धिग्रन्थचम्पू: - येकरामशास्त्री.

महीशूरदेशाभ्युदयचम्पू: - योत्तारामशास्त्री.

गृष्णराजेंद्रयशोविलासचम्पू: - एगू. नरसिंहाचार्य.

गृष्णराजेंद्रयशोविलासचम्पू: - यदुगिरी अनन्ताचार्य.

धीगृष्णवृषोदयग्रन्थचम्पू: - कुंके सुब्रह्मण्यशर्मा.

शारवतीवृषोदयग्रन्थचम्पू: - कुंके सुब्रह्मण्यशर्मा.

धर्मविलासचम्पू: - भूमिनाथमल्ल दीक्षित (१८ वे शतक). यामध्ये तंजावरच्या
व्यकोडीचा पुत्र शहानीराज याचें चरित्र वर्णिल्लें आहे.

योग्यवंशावधिचम्पू - ले. वेंकटेश्वरि. तंजावरच्या राजराजाचें चरित्र यामध्ये
वर्णन केल्लें आहे.

वेङ्कटभरणचम्पू: - ले. रामचन्द्र दीक्षित (रा. कान्धनानिकयप्राम) या
रामचंद्राचा निगा पटगम दीक्षित हा महान् वैष्यावरण
होता. प्रगुा चम्पू शम्बरसम्पन्न आहे.

चित्रचम्पू:—ले. त्रिशास्कार भट्टाचार्य, शणेश्वर. कवीचा आश्रयदाता राजा चित्रसेन याचे चरित्र यात वर्णिलेले आहेत.”

राजेमहाराजाप्रमाणेच लोकांना आदरणीय असलेल्या पाण्डुरताची चरित्रेहि कित्येक चम्पूग्रथामध्ये वर्णिलेली आढळतात. त्यामध्ये

पुरदेवचम्पू:—ले. अहंतदास.

जैनाचार्यविजयचम्पू:—(लेखक अज्ञात)—यामध्ये मल्लीसेन इत्यादि जैन साधूंची चरित्रे वर्णिलेली आहेत.

नाथमुनिविजयचम्पू:—भैत्रेयरामानुज.

यतिराजविजयचम्पू:—अहोत्रिलसुरि.

रामानुजचम्पू:—रामानुजदास.

या तीन ग्रथामध्ये रामानुजाचार्यांचे चरित्र वर्णिलेले आहे.”

आनन्दकन्दचम्पू:—समरपुंगव दीक्षित. काही शैव साधूंची चरित्रे यामध्ये वर्णिलेली आहेत.

श्रीनिवासमुनियाराविलासचम्पू.—गोविन्ददास व श्रीनिवासरामानुज या दोघा लेखकानी श्रीनिवासरामानुज नावाच्या वैष्णव आचार्यांच्या तीर्थयात्रेचे वर्णन यामध्ये केलेले आहे.

भारतात सर्वत्र शैव वैष्णव इत्यादि सग्न्यायाची असख्य तीर्थक्षेत्रे आहेत. या तीर्थक्षेत्रातील देवता व मंदिरे यांच्या सर्वांनी अनेक लोककथा त्या त्या विभागांमध्ये प्रचलित आहेत. या कथामुळेच त्या तीर्थक्षेत्रांच्या महात्म्याचा प्रचार सर्वत्र होत असे. असल्या लोककथावर आधारलेले काही चम्पू ग्रथ अर्वाचीन संस्कृत साहित्यात आढळतात. उदा०—

भट्टाचलचम्पू:—ले. राघव. यामध्ये बेंकटगिरीच्या श्रीनिवासाचे महात्म्य कथारुपाने वर्णिलेले आहे. याच विषयावर देवदास नावाच्या कवीने ‘ बेंकटगिरी-महात्म्यम् ’ व पद्मनाथमुन च्यम्बक कवीने ‘श्रीनिवासकाव्यम्’ रचलेले आहे. या देवस्थानासर्वांनी अनेक स्तोत्रे संस्कृत साहित्यात उपलब्ध आहेत.

श्रीनिवासचम्पू:—बेंकटेशमुत श्रीनिवास.

बेंकटेशचम्पू:—ले. धर्मराज. या दोन्ही चम्पूमध्ये विरूपतीच्या मंदिराचे महात्म्य वर्णिलेले आहे

मार्गसहायचम्पू:—ले. नवनीतकवि. विरिचिपुरच्या मार्गसहायमंदिराचे वर्णन यामध्ये आहे.

दिव्यचापनिशयचम्पूः^{११}—ले.—चक्रवर्ति वेङ्कटाचार्य. दशमशयनाची कथा यामध्ये वर्णिलेली आहे.

व्यामालयेगाष्टमीमहोत्सवचम्पूः^{१२}—जावणकोरच्या व्यवकोम मंदिराची कथा हा या चम्पूचा निषय आहे.

पद्ममुकुटनिलासचम्पूः^{१३}—ले. अलसिंग.

पद्ममुकुटनिलासचम्पूः^{१४}—ले. योगानन्द.

यदुगिरिभूषणचम्पूः^{१५}—ले. अप्पलाचार्य.

रम्पतकुमारनिलासचम्पूः^{१६}—ले. रगनाथ. मेलकोटेनगरातील देवताचे महोत्सव हा या चम्पूचा निषय आहे.

द्वयेशोत्सवचम्पूः—ले. वेकटमुन्ना.

पद्मनाभचरितचम्पूः—ले. कृष्ण. निनेन्द्रमुन्ना पद्मनाथाचें चरित यात वर्णिलेले आहे.

हस्तिगिरिचम्पूः—ले. वेङ्कटाध्वरी^{१७}. हा चम्पू धरदास्युद्यचम्पू या दुसऱ्या नावानेहि प्रसिद्ध आहे. त्यामध्ये काञ्चीवरमुन्ना देवराजाचा महिमा वर्णिलेला आहे. आचार्यपन्चाशत् (वेदान्तदेशिकाचें स्तोत्र) धरगानन्दः सुभाषितनीस्तुभः, प्रद्युम्नानन्दम् (नाटक), शृङ्गारदीपिका (भाग), सुमद्रापरिणयम् (याचे केवळ दोनच अंक उपलब्ध आहेत) हे वेङ्कटाध्वरीचे इतर मध्य सदीक मुद्रित झालेले आहेत.

वरुयिनीचम्पूः—ले. रामालदास भट्टाचार्य याचा पुत्र गुरुप्रसन्न भट्टाचार्य. हा कवि टाका व वाराणसी येथे सङ्कृताध्यापन होता.

प्रकरण १० वें.

संस्कृत साहित्यांतील इतिहास

प्राचीन भारतीय साहित्यामध्ये इतिहासलेखनाची परम्परा नव्हती. भारतात आलेल्या मुसलमान किंवा युरोपीयन लेखकांनी जे काही इतिहासविषयक लेखन केले, त्यातून प्रेरणा मिळाल्यामुळे एतद्देशीय लेखकांनी ऐतिहासिक स्वरूपाचे लेखन केले. प्राचीन संस्कृत वाङ्मय हे सर्वथा इतिहासग्रंथविरहित आहे. अशा प्रकारचा एक समज आपल्या देशात रुढ करण्यात आला आहे. त्यामुळे इतिहासजिज्ञासूच्या दृष्टीने संस्कृत साहित्यात विशेष अध्ययन करण्यासारखे काही नाही, असाहि समज काही लोकांच्या ठिकाणी आहे. इतिहासज्ञानासाठी फारशी, अरेबिक किंवा इंग्रजी भाषेच्या ज्ञानाची जितकी आवश्यकता आहे तितकी संस्कृतची नाही असें मानणाऱ्या लोकांच्या दृष्टीने इतिहास शब्दाचा नक्की अर्थ काय त कळत नाही. वस्तुतः प्राचीन भारताच्या केवळ इतिहासानेच नव्हे तर संपूर्ण संस्कृतीचे मौखिक ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी संस्कृताध्ययनाव्यतिरिक्त दुसरा उपाय नाही इतर भाषेतून जे प्राचीन ऐतिहासिक स्वरूपाचे ग्रंथ आढळतात, त्यामध्ये राजवशाची माहिती, त्यांच्या राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप, युद्धप्रसंग इत्यादींचे वर्णन आढळत. अशा प्रकारची माहिती प्राचीन संस्कृत ग्रंथातहि भरपूर प्रमाणात आढळते. संस्कृत ग्रंथांमध्ये काव्यात्मकतेचे प्रमाण काहीसे अधिक असते एवढाच फरक. इतर भाषांतील प्राचीन ग्रंथांमध्ये राजकीय इतिवृत्त अधिक प्रमाणात आढळत या सवपात कोणाचाहि मतभेद असण्याचे कारण नाही. पण इतर भाषात अधिक इतिवृत्त आहे व संस्कृतात ते अजिगत नाही असें म्हणण्यात काहीच अर्थ नाही. 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपगृहयेत्' यासारख्या ऋषिऋचनानून इतिहासाध्ययनाला वेदाध्ययनाइतकेच महत्त्व दिलेले आढळते. छादोग्य उपनिषदाच्या प्रथम खंडामध्ये 'ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः आयर्वणश्चतुर्थं इतिहासपुराण पञ्चमो वेदानां वेदः' असा इतिहासविषयक महत्त्वाचा उल्लेख आहे. त्याच छादोग्य उपनिषदामध्ये सातव्या अध्यायान्या द्वितीय खंडामध्ये 'वाग् वा नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेद विशापथति यजुर्वेद सामवेदम् अथर्वण चतुर्थम् इतिहासपुराण पञ्चमं वेदानाम्।' असा प्रकारचा इतिहासविषयक आणखी एक उल्लेख आढळतो. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये इतिहासाच्या अभ्ययनाचे महत्त्व प्रतिपादन केलेले आहे.

मध्यतरीं मुसलमानांच्या कारकीर्दीत काही दुष्ट सनाधान्यानी असह्य संस्कृत ग्रथांचा नाश केग. त्या विनाशातून वाचलेल्या व आज सर्वत्र उपलब्ध असलेल्या इतिहास नियम संस्कृत ग्रथांची तुरळक नामावली पाहिली तरी टेग्रील आपल्या निशिष्ट शैलीनुसार इतिहास लेखनाची परम्परा भारतामध्ये कशी अविच्छिन्न होती याची कल्पना येऊ शकते. रामायण व महाभारत यांना इतर अनेक दृष्टीप्रमाणें इतिहास दृष्टीनेहि पार मोठे महत्त्व आहे. त्यानंतरच्या उत्तरेखनीय ग्रथात गणमट्टाचें 'हर्षचरितम्' (७ व शतक), नरचन्द्रगुरीच 'हम्मीरखंशनायम्' (१० वें शतक), कल्हणाची 'राजतरङ्गिणी' (११ वें शतक), विन्हणाचें 'विजयमाह-देवचरितम्' व जयसिंहसर्गाच 'कुमारपालचरितम्' (१२ वें शतक), पद्मगुप्तांच 'मधसाहस्राहचरितम्' ज्यानवाचें 'पृथ्वीराजविजयम्' सोमेश्वराची 'कीर्ति-कौमुदी', बगालच्या सध्याकरनदीच 'रामचरितम्' व आनन्दमट्टाचें 'बहुला-चरितम्', मेस्तुनाचा 'प्रबन्धचिन्तामणिः', राजशेखराचा 'चतुर्विंशति-प्रबन्ध' गगाधराच 'रघुनाथाभ्युदयम्', रघुनाथडिण्डिमाचें 'सालुवाभ्यु-दयम्' गङ्गादेवीद्वारा 'कम्परायचरितम्', इ. ग्रथांची परम्परा भारतातील इतिहासलेखनाची परम्परा सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे.

भारताचा प्राय. सर्वत्र प्राचीन इतिहास संस्कृत ग्रथांच्या आधारे उपलब्ध होतो. काही ऐतिहासिकानी उपेक्षिते पुराणमुळा इतर अनेक इतिहास सशोधकांच्या मनें ऐतिहासिक माहितीच्या दृष्टीने महत्त्वाची मानण्यात येतात. हर्षचरितम्, न-साहस्राहचरितम्, कुमारपालचरितम् यासारख्या प्राचीन आख्यायिकांच्या ग्रथात तत्कालीन भरपूर इतिहास उपलब्ध होतो. प्राय. सर्वत्र इतिहासलेखक कल्हणाच्या राजतरङ्गिणीला ऐतिहासिक दृष्ट्या पारच महत्त्व देतात. पण इतिहासदृष्ट्या मह-त्त्वाच्या त्या ग्रथात कर्पित्याचा अंश, काव्यदृष्ट्या प्रसिद्ध असलेल्या आख्यायिका ग्रथाश्तनाच आढळत नाही काय ?

इतिहाससंगोपन कांही व्यक्तींचा कालनिर्णय करताना तेव्हा त्यांच्यासमर्धी गिहिलेल्या अल्कारिक काव्यांचा प्रमाणामुळे नि सकोच उपयोग करीत असतात. मम्मटाच्या काव्यप्रकाशामध्ये,

“मुक्ता केलिविसूत्रहारगलिता सत्माजंतीभिर्द्विता

प्रातः प्राङ्गणसीमिन् मन्यरत्नलद्वालाघ्निसाम्राज्या ।

दूरान् दाडिम्बोजशक्तिधियः कर्पंगि केलीशुका

यद् विद्वद्भयनेषु भोजनपतेस्तस्यागलीलायितम् ॥

हा उदात्त अल्काराचें उदाहरण म्हणून उल्लेखिलेला श्लोक, मम्मटाचा कालनिर्णय करताना त्या श्लोकातील भोत्राज्ञाच्या उल्लेखामुळे प्रमाणभूत मानतात. अशा प्रकारे अप्रत्यक्षरीत्या इतिहासनिर्णयाच्या कामी उपयोगी पडणार कितीतरी साहित्य संस्कृतात आढळतें.

सुमारे १२ व्या शतकापासून भारतांत आधुनिक प्रादेशिक भाषांना उदय झाला. मुसलमानांच्या आक्रमणानंतर घटुतेक सारा राजकीय व्यवहार उर्दू व फारसी भाषेत होऊ लागल्याने त्याहि भाषांना फार महत्त्व आले. त्यामुळे १२ व्या शतकानंतरचा इतिहास जाणण्यासाठी संस्कृताव्यतिरिक्त या नवोदित भाषांतील साहित्याचे ज्ञान आवश्यक आहे. तथापि त्याहि काळांत संस्कृत साहित्याचा प्रवाह मंडित झालेला नसल्याने तत्कालीन इतिहासाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरणारे भरपूर. संस्कृत साहित्य आढळून येतें. प्रस्तुत प्रबंधाच्या मर्यादेनुसार १७ व्या शतकानंतर लिहिण्यांत आलेल्या ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या अनेक ग्रंथांचा उल्लेख मागील प्रकरणांत यथाप्रसर आलेला आहे. आजहि १७ व्या व १८ व्या शतकाचा इतिहास संपूर्णपणे संशोधिला गेला नाही. त्या काळाच्या इतिहासाचा सजोल अभ्यास करण्यासाठी इतर भाषातील साहित्य प्रमाणभूत आहे यांत संशयच नाही. तथापि त्या दृष्टीने उपयोगी पडणाऱ्या संस्कृत ग्रंथांचीहि संख्या कांही उपेक्षणीय नाही. 'अर्वाचीन संस्कृत ग्रंथांच्या आधारे भारताचा इतिहास' या विषयावर एखादा स्वतंत्र प्रबंध लिहितां येण्यासारखा आहे. प्रस्तुत प्रबंधाची व प्रकरणाची मर्यादा लक्षांत घेतां, त्या दृष्टीने कांहींच दिग्दर्शन करण्यासाठी केवळ महाराष्ट्राच्या इतिहासासंबंधी उपयुक्त असणाऱ्या कांही संस्कृत ग्रंथांचा सक्षिप्त परिचय पुढे देण्यांत येत आहे.

शिवभारतम्—छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या चरित्रासंबंधी व तत्कालीन ऐतिहासिक महत्त्वाच्या घटनांसंबंधी 'शिवभारतम्' इतका प्रामाणिक ग्रंथ दुसरा नाही. या ग्रंथाचा लेखक कवीन्द्र परमानन्द हा शिवाजी महाराजांचा आश्रित असून त्याच्यानरोबरच अनेक महत्त्वाच्या घटनांमध्ये त्याने भाग घेतला होता. त्याच्या प्रस्तुत ग्रंथानून जी अधिकृत माहिती उपलब्ध झाली तिच्यावरून शिवचरित्रासंबंधीच्या अनेक भ्रामक कल्पनांचा निरास झाला. या ग्रंथाचा सविस्तर परिचय पुढील एका प्रकरणांत दिलेला आहे.

पर्णालपर्वतग्रहणारख्यानम् :—

शिवाजी महाराजांनी पन्हाळा किल्ला जिंकण्यासाठी केलेल्या संग्रामाचे वर्णन प्रस्तुत ५ प्रकरणांच्या ग्रंथामध्ये जयराम पिण्डये नावाच्या कवीने सयादरूपाने केलेले आहे प्रस्तुत कवीच्या राधानाभवतिलास चम्पूसर्षी अधिक माहिती चम्पूविरयक प्रकरणांत आलीच आहे. शिवाजीमहाराजांची युद्धनीति व त्यांच्या मावळी वीरांची युद्धपद्धति यासंबंधी यथार्थ वर्णन या ग्रंथांत आहे. शिवाजी महाराजांचे चरित्र लिहिण्याच्या कामी हा ग्रंथ सुद्धा शिवभारताप्रमाणे थोड्या अल्प प्रमाणांत कां होईना उपयोगी आहे.

बुधभूषणम्—शिवाजी महाराजाचा ज्येष्ठ पुत्र समाजी, याने प्रस्तुत संस्कृत ग्रंथ लिहिला अगून त्यामध्ये क्षामन्दकीयासारख्या नीतिपर ग्रथातीत राजनीतिनिपयक गुमाफिनीचे यमखन केलेले आहेत.

“तस्मारमज शम्भुरिति प्रमिद्ध समस्तसामन्तशिरोवतसः

य. क्षाम्यसाहित्यपुराणगोत कोदण्डविद्यार्णवपारगामी । (बु. मू. १५)

द्विविधम शास्त्राणि पुरातनानामाबाध तेभ्य खलु सोऽयमर्थम्

करोति सद्यथमधु नृपालः स शम्भुवर्मा बुधभूषणाख्यम् । (बु. मू. १६)

या श्लोकानून समाजीने स्वतःच्या ग्रंथकर्तृत्वाचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे.

शम्भुराजचरितम्—या ग्रंथाचा लेखक हरिकवि हा महाराष्ट्रीय पंडित गुजराथेत खरत येथे रहात असे. समाजीचा मनी कनिष्ठश (कुप्रसिद्ध कल्या कर्जी) किंवा कनिष्ठेश याने या हरिकवीला प्रस्तुत काव्य लिहिण्याचा आदेश दिला होता.

राजारामचरितम्—ले. केशवपण्डित ५ सर्गांच्या प्रस्तुत काव्यामध्ये राजाराम महाराजांचे चरित व त्याच्या कार्यां औरंगजेबाचे महाराष्ट्रावर आक्रमण चालू असता स्वातंत्र्यसंरक्षणासाठी मराठी वीरानी कर्नाटकात राहून केलेल्या उद्योगांचे वर्णन आदळतं.

शिवकाव्यम्—ले. पुरुषोत्तम कवि. शिवाजी महाराजागणून दुसऱ्या जाजीराव पयतचा मराठी साम्राज्याच्या उदयास्ताचा इतिहास करीने या काव्यात वर्णिलेला आहे.

अलंकारमञ्जूषा—ले. देवदास पुरोहित. हा कवि गुजरातमध्ये राटोड या गावी रहात असे. अलंकारांची उदाहरणे देण्यासाठी त्याने हे काव्य लिहिले असून त्यामध्ये माधवराव व रघुनाथराव या पेशवे घराण्यातील पुरुषांचे वर्णन केलेले आहे.

पेयण रिपुगणरथ महाजी यश्चकार बहुधोद्यतलङ्घः ।

वाति पेयमिति पेशलमर्थं पेयवापदमूर्धति वदत्तम् ॥

या श्लोकामध्ये कवीने ‘पेयना’ या शब्दाची निश्चित सांगितलेली आहे. पेशवे घराण्यातील पुरुषांसर्धी लिहिलेले याव्यतिरिक्त दुसरे संस्कृत काव्य आदळत नाही.

तज्ञानच्या भोसले घराण्यासर्धी लिहिण्यात आलेली बरीच संस्कृत काव्ये उपलब्ध आहेत. यांचे कारण त्या घराण्यामध्ये ‘अमिनव मोज’ यासारख्या उपाधीला पात्र झालेले शहाजी व सरफोजी यासारखे त्रिवारसिक नृपती व त्यांच्या आश्रयास राहिलेले ‘आश्र पाणिनी’ (शेपाचरूपति कवि), ‘अमिनव ज्यदेव’ यासारखे कवि हे होय.

कोसलभोसलीयम्— या काव्याचा लेखक शोणाचलपति कवि ही आध्रप्रतला तत्काळीन श्रेष्ठ व्यक्तरणपति होता. त्यामुळे त्याला 'आध्रपाणिनी' ही मानाची उपाधी प्राप्त झाली होती. आपले असाधारण भाषापांडित्य व्यक्त करण्यासाठी त्याने प्रस्तुत द्वर्धी काव्य लिहिले. त्यामध्ये कोसल वंशातील रामचंद्राच व भोसले वंशातील शहाजीचा पुन एकोजी यांचे चरित्र गुपलेले आहे. शहानीने कनकामिदक करून या आध्रपाणिनीचा मोठा सत्कार केला होता.^१

भोसलवंशावलि—ले. गगाधर. हा लेखक तजौरच्या व्यसोजी राजाचा अमात्य होता. प्रस्तुत ग्रथाचे नाव 'भोसलवंशावलि' असले तरी त्यामध्ये व्यसोजीचा पुन शहाजी याचीच प्रस्ताती आढळते.^१

भोसलवंशावलिचम्पू—मनलूरच्या धर्मराजाचा पुन नैधृन व्यक्तेश^१ याने प्रस्तुत चम्पूमध्ये तजौरचा प्रथम सरफोजी व त्याचे पूर्वज यांचे छविस्तर वर्णन केलेले आहे. या काव्याचा फक्त पहिला भाग (प्रथम आश्वास) उपलब्ध झालेला आहे. सरफोजीने या कवीला 'साहित्यभोग' ही पदवी दिली होती. राधवानन्दम् नीलापरिणयम् व गमापति विलासम् हीं नाटक व्यक्तेशाने लिहिलीं आहेत.

शुद्धारमञ्जरीशाहजीयम्—किल्यूरच्या विद्वान् दीक्षिताचा पुन पेरिय अण्णा दीक्षिन याने प्रस्तुत नाटक लिहिले. त्यामध्ये तजौरच्या शहाजी राजाचे विलासी चरित्र रगविलेले आहे.^६ **तिरुवय्यूर**—नावाच्या गावामध्ये या नाटकाचा प्रयोग झाला होता, असे म्हणतात.

कान्तिमतीपरिणयम्—तजौरच्या शहाजी राजाच्या आभयास राहणाऱ्या नरसाम्नातिष्पावरीचा पुन चोक्कनाथने प्रस्तुत काव्यामध्ये शहाजी व कान्तिमती याने याचा विवाह वर्णिलेला आहे.^१

शाहेन्द्रविलासम्—ले. लिंगरायपुत्र श्रीधर वेकेश. हा कवि अव्यावळ या या नावाने प्रसिद्ध होता. ८ सर्गांच्या प्रस्तुत काव्यात तजौरच्या शहाजी राजाचे विलासी चरित्र वर्णिलेले आहे.^{१०}

शाहविलासगीतम्—ले. दुष्डीराज. याच्या पित्याचे नाव लक्ष्मण व गुरूचे नाव ज्यम्बक असे होते. हा स्वामीमलई या गावी राहत असे. प्रस्तुत काव्यात जयदेवाच्या गीतगोविंदानुसार शहाजीचे वर्णन केलेले आहे. हा कवि शहाजीच्या आभयास राहणारा एक पुराणिक होता. स्वतःचा उल्लेख तो 'अभिनव जयदेव' म्हणून करतो.

५. कृ. १६३। ६ कृ. १६३। ७ ७०६। ८ कृ. १६२।
९ कृ. १६१, ९३९। १० कृ. १६२, २८६।

शाहाराजीयम्—ले. मजानी व त्रिदोश्वर यांचा पुत्र लक्ष्मण. हा राहणार काशीचा, पण पुढे शहाजी राजाचा सभापण्डित झाला होता. त्रिपानाथ कवींचे, प्रतापरुद्रीयम् हे साहित्यशास्त्रनिष्ठ काव्य आदर्श ठेवून लक्ष्मण कवीने प्रस्तुत काव्य लिहिले. त्यामध्ये साहित्यशास्त्रातील विविध सिद्धान्तांची उदाहरणे पहावयास मिळतात. याच कवीने 'शाहाराजसभा-सरोजिनी' या नावाच आणखी एक काव्य लिहिलेले आहे.

धर्मविजयचम्पू --ले. भूमिनाथ दीक्षित. हा नव्या दीक्षित म्हणून प्रसिद्ध होता. याच्या पित्याचे नाव बालचंद्र व गुण्यं नाव राममूत्र दीक्षित असे होते. या धर्मविजयचम्पूमध्ये त्याने शहाजी राजांचे चरित्र वर्णिलेले असून त्यामध्ये त्याला 'अमिनव भोन्राज' असे सुनक विशेषण दिलेले आहे."

सुमतीन्द्रजयघोषणा --सूरी व्रतीर्थ व वैकटनारायण यांचा शिष्य सुमतीन्द्र या माध्यसम्प्रदायी कवीने शहाजीच्या स्तनार्थ हे काव्य लिहिले. राजाने या कवीला निरुवाडमरुदूर या गाठी एक मठ दिला होता."

शाहजिप्रशस्ति --ले. भास्कर कवि या कवीला शहाजी राजाने भास्कररायपूर या नावाचे ४० घरांचे एक गाव अर्पण केले होते ती सर्व घरे भास्कर कवीने आपल्या शिष्यांना देऊन टाकली होती. याव्यतिरिक्त नारायणकवित्त शाहाराज नक्षत्र माला हे २७ श्लोकांचे व धीनिवासूत शाहाराजाष्टपदी हेहि एक काव्य शहाजीच्या सन्यास आदर्शत.

तज्ञावरच्या भोसले घराण्यातील शहाजीप्रमाणेच सरफोजी भोसल्यावर लिहिलेली वरीच ससृष्ट काव्ये उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी काही महत्त्वाची काव्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.--

शरभराजविलासम् -- इ. स. १७२२ साली काव्यशास्त्रातील जगन्नाथ नावाच्या कवीने हे काव्य लिहिले त्याच्या पित्याने नाव श्रीनिवास प्रस्तुत काव्यात तज्ञावरच्या भोसलेवशाचा इतिहास वर्णिलेला असून त्यामध्ये प्राधान्याने सरफोजीचे चरित्र गुंफिलेले आहे."

गुणरत्नाकर --ले. नरसिंह कवि "अलशाराच्या उदाहरणामित्यर्थ लिहिलेल्या या काव्यात सरफोजी भोसल्याच्या गुणाने वर्णन कवीने केले आहे.

११ वृ १६२, ७५९।

१२ वृ १६३।

१३ वृ १६३, ३११।

१४ वृ ९३७

सरभोजिचरितम्—ले. अनन्तनारायण. याच्या आईचें नांव बृहद्दम्मा व बटिलाचें नांव मत्युञ्जय होतें. सरफोजीने या कवीक 'पञ्चरत्नकवि' ही पदवी दिली होती. 'सरभोजिमहाराजजातकम्' या काव्याच्या लेखकाचें नांव उपलब्ध नाही. पण प्रस्तुत काव्यामध्ये सरफोजीचे संपूर्ण चरित्र वर्णिलेले आढळते. सरफोजी विपरीतींचीं हीं काव्यं व विशेषतः त्याने स्थापन केलेलें 'सरस्वती महाल' हें विख्यात प्रभाळय यामुळे सरफोजीची कीर्ति संस्कृत साहित्याच्या जगतात उरोरोसरच अनरामर झालेली आहे.

साहित्यमञ्जूषा—सदाजी नावाच्या एका कवीने इ. स. १८२५ मध्ये लिहिलेल्या प्रस्तुत साहित्यशास्त्रानुष्ठ काव्यामध्ये शिवाजी महाराजाचें चरित्र व भोसले वंशाचें इतिवृत्त वर्णिलेले आहे.

अशा प्रकारें एकट्या भोसले वंशासंबधीं व त्या वंशातील श्रेष्ठ राजपुराणा-विपरीतीं लिहिलेलीं अनेक काव्ये जशीं आढळतात तशींच भारतातील इतर अनेक नामांकित राजवंशाविपरीती व राजपुराणाविपरीती लिहिलेलीं काव्यं संस्कृत साहित्यात आढळतात. या काव्यांच्या सहाय्याने ऐतिहासिक माहितीचें सकलन करून बराच इतिहास प्रकाशात आणता येण्याची शक्यता आहे. या दृष्टीने केवळ अगुलीनिर्देश करण्यासाठी आम्ही भोसले वंशाविपरीतीच्या संस्कृत ग्रंथांना परिचय या प्रकरणात दिला आहे. या सर्व काव्यांच्या आधारें भोसले वंशाचा इतिहास स्वतःच लिहिण्याची शक्यता आहे.

शिवाजीमहाराजांची संस्कृतनिष्ठता

मागील प्रकरणातून अनेक साहित्यिकांनी केलेल्या संस्कृत साहित्यसंवेचा परिचय दिलेला आहे त्यामध्ये काही राजांनी संस्कृत लेखनाचा दिलेल्या दानाचा किंवा सन्मानाचा अनुपमाने उल्लेख आलेला आहे. १७ व्या शतकापर्यंत बरवी, फारसी व उर्दू या यावनी भाषांचा अत्यंत प्रचार झाल्यामुळे तत्कालीन प्रादेशिक भाषांचे स्वरूप अत्यंत विदूत झाले होते. काही विद्वान संस्कृताने साहित्यरचना करीत असले तरी संस्कृत भाषेचाहि एक प्रसारची ग्यानी आली होती. अशा परिस्थितीत संस्कृत भाषेचा उद्वार प्रयत्नपूर्वक करणारे अनेक राजे भारतात होते. त्या सर्वांच्या सर्वांची योग्य ती माहिती सज्जित करून एक स्वतंत्र प्ररूप लिहिलेले येण्याची शक्यता आहे. अशा सर्व संस्कृतसेवक राजपुरुषांमध्ये छत्रपति शिवाजी महाराजांचे स्थान फार माठे आहे. स्वराज्यसंस्थापनेच्या महान् सर्वांतहि शिवाजी महाराजांचे लक्ष संस्कृत भाषेकडे होते. त्या भाषेचे राष्ट्रीय व सामूहिक दृष्ट्या असाधारण महत्त्व महाराजांच्या मान्यदृष्टी दृष्टीने १७ व्या शतकातहि दिसत होते व म्हणून त्यांनी आपल्या राज्यामध्ये संस्कृत भाषेचा उद्वार करण्याच्या दृष्टीने मोठे महत्त्वाचे कार्य केले महाराजांच्या प्रत्यक्ष प्रेरणेने त्या काळी काही महत्त्वाचे संस्कृत ग्रंथ निर्माण झाले. त्याचा परिचय पुढीलप्रमाणे आहे.

राज्यव्यवहारकोश—स्वराज्य स्थापन होताच, उर्दूच्या प्रमानामुळे कल्पित झालेल्या मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाचे कार्य महाराजांनी आरंभित त्यासाठी महा राजांनी प. रघुनाथ हणमते याच्याकडून प्रकृत राज्यव्यवहारकोश लिहवून घेतला. राज्यव्यवहारामध्ये सर्वत्र रूढ झालेल्या परकीय शब्दांचे उच्चाटन करून त्या जागी संस्कृत भाषेतील शब्द रूढ करण्याची महाराजांची आकांक्षा होती व म्हणूनच त्यांनी रघुनाथ पंडिताला हा राज्यव्यवहारकोश लिहिण्याच्या कामी नियुक्त केले होते. त्या सर्वांचा उल्लेख—

“कृते म्लेच्छोच्छेदे भूमि निरवशेषे रविकुला—
 धतसेनात्ययं धवनवचनेर्लुप्तसरणिम् ।
 नृपदयाहारार्थं स तु विदुषभाषा वितनितु
 नियुक्तोऽभूद विद्वान् नृपवरदिवच्छत्रपतिना” ॥

सोऽयं शिवछत्रपतेरनुज्ञा मूर्धाभिस्तस्य निधाय मूर्ध्नि ।
अमात्यवर्यो रघुनाथनामा करोति राज्य व्यवहारकोशम् ॥”

या दोन श्लोकामध्ये स्वच्छ शब्दात रघुनाथपता हणमत्यानी केलेला आहे. प्रथम श्लोकाच्या तिसऱ्या ओळीत शिवाजी महाराजांची संस्कृतत्रिपयक आकाशा अभावितपणे व्यक्त झालेली आहे. ‘नृपत्याहारार्थम्’ म्हणजे राजाच्या बोलण्यामध्ये संस्कृत भाषेचा वापर व्हावा या हेतूने शिवाजी महाराजांनी हा कोश लिहवून घेतला होता, हें उघड आहे. या कोशाची वाहीरी कल्पना पुढील उदाहरणावरून येऊ शकते.

“राजा शेष पादशाह स्वानी सार्वेव ईरित ।

अन्त पुर तु वरुनीत्याह्वयवनभाषया ॥

युवराज परिक्षेयो घलीयहदनामक ।

शाहजादा राजपुत्र प्रधान पेशवा तथा ॥” इत्यादि.

या छन्दोमूढ कोशात अमरकोशातील वर्गाप्रमाणे १० वर्ग असून त्यामध्ये बहुजन समाजाच्या तोंडीं रुळलेल्या मूळभाषीय शब्दांच वरीलप्रमाणे पर्याय दिलेले आहेत रघुनाथपताच्या या भाषाशुद्धीच्या उपयोगाचा उपहास वाही लोकानी केला असावा असें दिसते. त्यांना उच्च देण्यासाठी रघुनाथपतांनी पुढील सुभाषित आपल्या कोशात लिहिलेले आहे.

“विपश्चित्तुत्तन्मतस्पास्य किं स्वास्तविडम्बनं ।

रोधते किं जनेलाय मयूर कदलीफलम् ॥”

अशा प्रकारे विरोधनांना काटे राणाच्या उदाची उपमा देऊन रघुनाथपतांनी निश्चर केले आहे.

करणकौस्तुभ—भाषाशुद्धीच्या समस्येप्रमाणेच पश्चात्तशुद्धीची समस्या शिवाजी महाराजांच्या काळात निर्माण झाली होती. तिच निरसन करण्यासाठी महा राजांनी कृष्ण ज्योतिबावरून प्रस्तुत ग्रंथ लिहवून घेतला होता. हा ग्रंथ लिहिण्याची प्रेरणा शिवाजी महाराजांनीच आपल्याला दिली, असा स्पष्ट उल्लेख—

“प्रबुद्ध तत्स्वरण प्रहसिदये सुभगदूग गणितैषवयिधायि यत् ।

इति युनेन्द्र सिन्धुनिधयोदित प्रबुद्धे कृत्तितृष्णविधिसारत् ॥”

या श्लोकात अर्थकाराने केलेला टाटो ‘शिवशाहीतील प्रासंगशुद्धि’ या लेखामध्ये प्रसिद्ध इतिहासग्रंथोपन द. वि. नापटे यांनी प्रस्तुत शास्त्रीय ग्रंथाचा उच्चित्त परिचय दिलेला आहे. हे शरर कळकृष्ण दीर्घा यांनी ‘मराठीय ज्योतिषशास्त्र’ या आपल्या निरयात ग्रंथात प्रस्तुत करणरीनुभवांचा उल्लेख मोज्या आदराने केला आहे.

शिवाजीर्कांद्य.—शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकासाठी काशीचे वेद-
मूर्ति विदेहराभट्ट याना सन्मानाने निमंत्रित करण्यात आले होते. शिवाजी महारा-
जांच्या राज्याभिषेक निधीसाठी या गागामट्ट काशीकरानी ' राज्याभिषेकप्रयोगः '
या नावाचा धर्मशास्त्रविषयक स्वतंत्र ग्रंथ तयार केला. ' भोसले वंशाचे क्षत्रियत्व
सिद्ध करण्यासाठी गागामट्टाने पार मोठे इतिहाससंशोधन केले होते असे म्हणतात.
राज्याभिषेक आटोपल्यानंतर शिवाजी महाराजांनी मीमांसाशास्त्रविषयक प्रस्तुत ग्रंथ
लिहिण्याचे दायित्व गागामट्टावर सोपविले होते. जमिनीच्या पूर्वमीमांसाभूतानंतर
शररस्वामींनी जे भाष्य लिहिले, त्यावर श्लोकातिविक नामक पद्यात्मक टीका. कुमारिल
भट्टानी लिहावयास घेतली होती पण पहिल्या अव्यायाच्या प्रथम पादावरील टीका
पूर्ण झाल्यानंतर कुमारिल भट्ट दिवंगत झाले. त्यामुळे हे कार्य सातव्या शतकापासून
अपूर्णच राहिले होते. गागामट्टाची विद्वत्ता ओळखण्याइतकी बुद्धिमत्ता किंवा गुणरूपा
रणपण्डित शिवाजी महाराजांच्या टिकणी होती. गागामट्टाच मीमांसापाण्डित्य कुमा-
रिलभट्टाच्या तोंडीचे आहे हे जाणून महाराजांनी त्यांना हे संपिडित कार्य पूर्ण कर-
ण्याची आज्ञा दिली. या सनघात गागामट्ट म्हणतात,—

यत्तर्कपादे बहुनाग्रहेण श्लोकैः दृत वार्तिकमार्यवर्षैः ।

गागाभिषेनायमपुरि शेषः तस्मात्तया च्छत्रपतेः शिवस्य ॥

शिवाजी महाराजांची आरा शिरसावच मानून ' चतुर्थाश्रममङ्गदोष ' घडत असताहि
त्याकडे दुर्लक्ष करून वेदमूर्ति गागामट्टानी ग्रंथरचनाचें कार्य केले व त्या प्रयालां
' शिवाजीर्कांद्य. ' असे मोठे सूचक नाव दिले. शिवाजीर्कांद्याला गागामट्टानी ' शिवच्छत्र
पतीचा यशस्तम्भ ' अशी उपमा एका श्लोकात दिली आहे तो श्लोक असा —

“ श्रीमद्भोसलवश-भूषणमणि क्षोणीश शाहात्मज-

च्छत्रापीश शिवक्षितीश यशसः स्तम्भो निखातोऽपरः ।

गागामट्टमनीविणाऽधिकरणिग्रन्थः शिवाजीर्कांदयो

येनायद्यशोऽध्वजेन सकळंवादेति लोकप्रयी ॥”

शिवाजी महाराजांच्या प्रेरणने लिहिलेल्या शिवाजीर्कांद्याव्यतिरिक्त गागामट्टानी,
' दिनकरोयोत ' (यामध्ये आचार, अशौच, कालदान, पूर्व, प्रतिष्ठा, इष्टापूर्त,
प्रायश्चित्त, वर्णाश्रय, व्यवहार, मत, शूद्र, श्राद्ध आणि संस्कार हे भाग आहेत.)
' निरुद्धप्रतिरुधप्रयोग ', ' विण्डवितृप्रयोग ' कायस्थवर्मप्रदीप, मुशानदुर्गोदय (' पोड्य-
संसारविषयक) हे धर्मशास्त्रविषयक आणि मीमांसासुसुमाञ्जलि, मट्टचिन्तामणि हे
महत्त्वपूर्ण अनांतर शास्त्रीय ग्रंथ लिहिले आहेत.

— शिवभारतम्—शिवचरित्रविषयक मराठी, फारसी, इंग्रजी, पोर्तुगीज इ. भाषात लिहिलेली तत्कालीन असंख्य पुत्रे आजवर प्रकाशात आलेली आहेत व पुढेही येतील. पण शिवचरित्रानिषयी प्रमाणभूत असलेल्या त्या सर्व उल्लेखापेक्षा शिवभारताची योग्यता फार मोठी आहे. याचें कारण त्या महाकाव्याचा लेखक कवीन्द्र परमानंद नेवासेकर हा महाराजांच्या सहवासात राहणारा त्याचा एक सहकारी होता. त्याचें प्रतिमासामर्थ्य ओळखण्याइतकी साहित्यिक प्रतिभा शिवाजी महाराजांच्या ठिकाणी होती. परमानंदाची काव्यशक्ति ओळखून महाराजांनी त्याला आज्ञा दिली की—

“यानि यानि चरित्राणि विहितानि मयाधुना ।

विधीयन्ते च सुहृत्वे तानि सर्वाणि वर्णय ॥”

स्वतःचें चरित्र संस्कृत महाकाव्याच्या स्वरूपात लिहवून घेण्याची परम्परा फार जुनी आहे. बाणभट्टाचे ‘हर्षचरितम्’ हे या परम्परेतील ठळक प्राचीन उदाहरण आहे. (प्रस्तुत काव्याचा प्राथमिक उल्हेस पूर्वी ४५ ठिकाणी आण असून सविस्तर परिचय पुढे दिलेला आहे.)

राजमुद्रा—“प्रतिपन्नन्दरेखेव वर्धिष्णुविदववदिता ।

राहसूनो शिवस्येय मुद्रा भद्राय राजते ॥

या उदात्त अर्थाने युक्त असा महाराजांच्या राजमुद्रेचा श्लोक संस्कृतात आहे, या गोष्टीला विशेष महत्त्व आहे. ही मुद्रा केव्हा झाली व कोणी केली, इत्यादि यादात शिरण्याचें आम्हास प्रयोजन नाही. ती संस्कृतात आहे, या गोष्टीला आमच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे.

शिवाजी महाराजांनी संस्कृत विषेला आशय दिल्यामुळे महाराष्ट्रात जे वातावरण निर्माण झाले त्यामुळे त्याची प्रत्यक्ष प्रेरणा नगताहि उत्कृष्ट प्रतीचे चाड्मयीन कार्ये संस्कृत साहित्याच्या क्षेत्राने होऊ लागलेले दिसते. त्यामध्ये अत्यंत महत्त्वाचें कार्य म्हणजे नीलकण्ठ चतुर्धर याने लिहिलेली महामारतायरील ‘नीलकण्ठी’ टीका होय. हा नीलकण्ठ चतुर्धर नगर जिल्ह्यातील कोपरगावचा रहिवासी होता. या विख्यात टीकेव्यतिरिक्त आचारप्रदीपः, शिवताण्डवटीका व गणेशगीताटीका हे ग्रंथ त्याने लिहिले आहेत.

शिवाजीचा ज्येष्ठ पुत्र रामाजी याने लिहिलेल्या ‘बुधभूषण’ काव्याचा उल्हेस मागील सन्दर्भात आलेल्याच आहे. असा प्रकार अनप्यक्षरीत्या संस्कृत साहित्याची सेवा करणारे छत्रपति शिवाजी महाराजांसारखे जे विचारविक नृपति मध्यवर्तीच्या काळामध्ये होऊन गेले, त्या सर्वांच्या संस्कृतसेवेतर्फी माहिती गोळा करून रतत्र प्रवृत्ति लिहिण्याची शक्यता व आवश्यकताहि आहे.

प्रकरण १२ वें

अवान्तर काव्ये

मागील प्रकरणानून उल्लेखिलेल्या विविध स्वरूपाच्या काव्यांव्यतिरिक्त इतर अनेक प्रकारच्या निपयांनर लिहिलेलीं लहान मोठीं काव्ये आझर टिपटिकाणीं प्रकाशांत आलीं आहेत. त्याचें वर्गीकरण करणें काहीसें अशक्य आहे अशा अवान्तर काव्यामध्ये शृङ्गार, निसर्गवर्णन, कांही स्पुट शतके, टीकाग्रंथ, प्रवासवर्णने या-सारख्या विविध निपयाचां अन्तर्भाव होतो. त्यापैकी काही काव्याचा परिचय येथे देत आहोंत.

शृङ्गारकाव्ये

कृष्णलीला—१७ व्या शतकांतील मदन नांवाच्या कवीने घटसर्प काव्यां-तील एकेक पङ्क्ति घेऊन समस्यापूर्तीच्या पद्धतीने प्रस्तुत काव्य लिहिलें आहे. अशा प्रकारे घटसर्पाच्या एका श्लोकांतून मदन कवीचें ४ श्लोक (प्रत्येक पङ्क्तीला एक या प्रमाणात) तयार झाले आहेत. उदा—

निश्चितं समुपेत्य नीरदः प्रियहीना हृदयावनीरदः ।

सलिलनिहित रजः क्षिती रविचन्द्राविव मोपलक्षितौ ॥

या घटसर्पाच्या श्लोकांतील पहिल्या पंक्तीची समस्यापूर्ति करून,

निश्चित समुपेत्य नीरदः समुदेधे हरिबादनीरदः ।

रचितं फणिभूभुजाननैरुपरिच्छन्नमभासिकायनैः ॥

हा श्लोक लिहिला. शृङ्गारनिष्ठ काव्याची पुढील यादी पहा.^१

काव्य — लेखक

शृङ्गारतटिनी - मठाचार्य

शृङ्गारतिलकम् - गागामठ

शृङ्गारकलोलम् - रायमठ

काव्य — लेखक

शङ्कारमञ्जरी - मानकवि

शङ्कारमाला - सुकालमिश्र (१८ वें शतक)

शङ्कारफौहलम् - लालामणि

शङ्काररसोदयम् - रामकृष्णसुत रामकवि

शङ्कारविलासः - वाग्भट्ट

शङ्कारकोशः - रमणपति

सदर्पकन्दर्पम् - भावानन्द

रतिसुकुलम् - अच्युत

विरहिमनोविनोदम् - विनायक

चीवनोल्लासम् - उमानन्द

शङ्कारमञ्जरी - रायमनोहर

केलिरहस्यम् - विद्याधर कविराज

शङ्कारसरसी - भावमिश्र

रससर्वस्वम् - विठ्ठल

शङ्कारामृतलहरी - कामराज दीक्षित

शङ्कारकल्पा^१ - कामराज

शङ्कारकल्पा^२ - हरि

शङ्कारसारसंग्रहः - शम्भुदास

शङ्कारसार - कालिदास

पुनर्मिलनम्^३ - तपोद्वरसिंह (तपस्वी) B.A.I.L.B. (वकील) गया.

राधामाधवाचें पुनर्मिलन हा या काव्याचा विषय आहे. याच कवीने हरिमिया या नांवाचें १०८ श्लोकांचे आणखी एक सण्डकाव्य लिहिलें आहे.

श्रीकृष्णाम्माचारियर यांनी आपल्या ग्रंथांत शङ्कारविषयक काव्यांचा उल्लेख विविध प्रकारणांतून केलेला आहे. त्यांतील कांही काव्ये अशी :-

अनङ्गजीवनम्, अनङ्गतिलकः, अनङ्गदीपिका, अनङ्गब्रह्मविद्याविलासः - (ले. घरदाचार्य,) अनङ्गामङ्गलम्, अनङ्गलेखा, अनङ्गवती, अनङ्गविजयः (शिवरायकृष्णदत्त व जगन्नाथदत्त), अनङ्गशेखरम्, अनङ्गसर्वस्वम्, अनङ्ग-हर्षः, अनङ्गसेनाहरिनिन्दिनी मदनभूषणम्, मदनमञ्जरी, मदनमञ्जरीमहोत्सवः, मदनमहोत्सवः, मदनलीलादर्पणः, मदनविलासः, मदनसन्नीवनम्, मदनगाम्नाज्यम्, मदनमुखचपेटिका, मदनानन्दम्, मदनाभ्युदयम् (वैकटेशदत्त व कृष्णमूर्तिदत्त),

कामवलाविलास , काममन्जरी, कामनैभवम् (अक्षयकुमारशास्त्री कृत), कामलीला, कामसम्मोहनम्, कामिनीकामुषोत्सास , कामोदयसिद्धिः, कुसुमराणविलासः, पञ्चराणविलासः, पञ्चराणविजयः, पुष्पराणविलासः, रतिनीतिसुकुलम्, रतिमन्मथम्, रतिसुकुलम्, रतिरहस्यम्, रतिविजय , रतिविलाप , रतिविलास , रम्भाभिसरणम्, रसविलास , कुमारीविलसितम्.

शृङ्गारिक काव्याची ही यादी वाचून कोणालाहि उन्नत येईल. ज्या विषयावर प्राचीन काळातील शकदंडे कवींनी अपरपार काव्यरचना केली, त्याच विषयावर एवढी मोठी काव्यरचना करणाऱ्यांनी संस्कृत साहित्यात कोणत्याहि वैविन्याची भर टाकलेली नाही. बहुतेकांच्या शृङ्गाराचें आलम्बननिमाव देखील तेच ते आहेत

निर्गमवर्णनाला काहिलेलीं ऋतुसहारासारसीं स्वतः काव्यं पारच थोडीं आढळतात. त्यामध्ये जगद्वराचें वसंतोत्सवम्, रत्नाराष्य कवीचें टारुभावन विलासम्, लक्ष्मीनारायण द्विवेदीचें ऋतुविलसितम्, विश्वेश्वर कवीचें पद्मशतुवर्णनम् हीं काव्य उल्लेख करण्यासारसीं आहेत. दिल्लीचे साहित्याचार्य प. जयरामशास्त्री यांनी 'जवाहरवसंतसाम्राज्यम्' या नावाचे ७ सर्गांचे (४०० श्लोक) दिल्लीतील वपतत्रपुवर्णनपर काव्य लिहिलें आहे.* हें काव्य प. जवाहरलाल नेहरू यांच्या पठपब्दीपुर्ति महोत्सवाच्या कर्णी (१९५०) मध्ये प्रकाशित झालें, म्हणून त्याला 'जवाहरवसन्तसाम्राज्यम्' असें नाव कवीने दिले आहे. एरव्ही या काव्यातील जवाहर राजाला काहीहि अर्थ नाही. चन्द्रावली, मधुमण्डनम्, निर्गमधुरम् यासारसीं भाणसी काही निर्गमवर्णनपर काव्य आढळतात.*

सकरामायणम्—इ. स. १६२८ मध्ये कृष्णमहात्मा पुत्र भय्यामट्ट लिहिलेल्या याने या काव्यामध्ये काशीतल्या रामाचे वर्णन केलेलें आहे.

तीर्थाटनम्—म्हैसूर विद्याविद्यालयाच्या संस्कृत विभागाचे प्रमुख चक्रवर्ती राजगोपाल (१८८२ ते १९३४) यांनी ४ अध्यायांच्या प्रस्तुत पत्रप्रथामध्ये आपले भारतातील प्रवासाचे विविध अनुभव वर्णिल्ले आहेत. मद्रुरचे व्ही. एस्. रामश्यामी शास्त्री, वलील यांनी 'त्रिविस्वद्वलचम्पू' मध्ये आपल्या प्रवासाचें वर्णन केलेलें असून त्यात ग्रामुग्याने पुण्यतीर्थे व विश्वविद्यालय वर्णिल्ली आहेत.* सरता रामशास्त्री यांनी लिहिलेला कोवणाचा प्रवास व डॉ. छात्रा यांनी लिहिलेला हॉलडचा प्रवास (न्यक्तर जनपद घोमा) मधुरवाणीमध्ये १९५३ मध्ये प्रसिद्ध झाला. प्रवास वर्णनाची पुराक पारच थोडी आहेत.

रामानन्दम्—ले. माध्यसिद्धांत प्रबोधी संस्कृत पाठशाळेचे अध्यापक साहित्यशिरोमणि श्रीनिवासभट्ट. (पृष्ठसंख्या ४८, मूल्य ६ आणे).

सुपमा—सुरेन्द्रच्या सेट झेनियर कॉलेजचे संस्कृताध्यापक गौरीप्रसाद शाला यांनी हा प्रस्तुत सुट काव्याचा संग्रह लिहिल्या आहे. (मूल्य १॥ रुपया).

कवितासङ्ग्रहः—नागपूरच्या मॉरिस कॉलेजचे (गवीन नांन नागपूर महाविद्यालय) माजी प्राचार्य व संस्कृतचे प्राध्यापक महामहोपाध्याय केशव गोपाळ ताळन यांनी रचलेल्या स्तुतिपर २४ काव्यांच्या प्रस्तुत संग्रहांत काही देवतांचीं स्तोत्रं व नागपुरातील राजे लक्ष्मणराव भोसले, मोतीराज जामदार, म. म. भट्टजीशास्त्री घाटे, नारायण दाजिना चाडेगावकर यांसारख्या माननीय व्यक्तींवर केलेले काही स्तुतिपर श्लोकहि प्रस्तुत पुस्तकात उगृहीत केले आहेत.

धारायशोधाराः—सतान्याच्या न्यू इन्स्ट्रिड मूलचे संस्कृताध्यापक श्री दिगम्बर महादेव कुळकर्णी यांनी मालव प्रदेश व त्याचा इतिहास वर्णन करणारे हे काव्य लिहिले आहे. श्री कुळकर्णी यांची फक्त शक्ति प्रपर असून त्यांची रचना-शैलीहि अत्यंत प्रसन्न आहे. ' That which is not in the interest of the beehive, cannot be in the interest of the individual bee.' या पण्डित जगन्नाथलाल नेहरूच्या मुमापिताचा श्री. दि. म. कुळकर्णी यांनी केलेला,

कृत्य भवेद् यन्मघ्नकोशहायं दुःखाय तत् स्यादपि मदिवाणाम् ।

व्यक्तितः समाजत्रय सदा भवेताम् स्वार्थेकदृष्ट्यापि नियोनिकुली ॥

(पृ. २८, श्लोक १९९)

हा अनुवाद मूल काव्याइतकाच सरस आहे. महाराष्ट्रीय नृपवर्णनाच्या ओघात श्री. दि. म. कुळकर्णी यांनी केलेले अहल्यादेवीचे पुढील वर्णन अत्यंत चित्तवेधक आहे.

“स्नुया तदोया सुकृतं प्रजानां महलारिसहासतमाहरोह ।

प्रजाः प्रजाः स्वा इव सन्वयित्वा राजन्वती या विदधे स्वभूमिम् ॥१५५॥

‘ध्वंय कन्याः प्रधिता जगत्या पापानि यासां स्मरणाद् ह्यिन्ते ।

न वेद्य तासां प्रथमा भवेत् का तपस्विभार्या नृपतिस्नुया वा ॥१५६॥

पूर्वापिच्छा पदवीमहत्वा भूत्वा सुनन्ना रघुनाथवादे ।

परा पराभूतवती महान्त विनैव युद्ध रघुनाथवीरम् ॥१५७॥

सुरालयारतीर्थजलावतारा अनाथसत्राण्यपि पाठशाला ।

मागेषू पूर्तानि बहूनि नित्यं कुर्वन्ति साक्ष्य तदुदारतायाः ॥ १५८ ॥

८. कर्नाटक प्रेस, मुंबई येथे मुद्रित ।

दशभूपस्य तपोघास्य पतिप्रताऽरण्यतपस्थिनी स्त्री ।
 एतानि कर्तुं न भवेत्समर्था यदाश्च लभ्य न विना सुकृत्यैः ॥१५९॥
 इन्दूरधान्यां मिथिलोज्ज्विपिन्योरैश्वर्यवैराग्य गुणद्वयादद्या ।
 श्रीदेव्यहल्या जनको विदेहो योगीश्वरो भर्तृहरिः शशासु ॥१६०॥
 ज्ञातो नियासिन्धवलाऽपि लक्ष्मी. पुवत्प्रगल्भा रणचडिकेव ।
 इन्दूरवासिन्धवला त्वहल्या गुवत्प्रगल्भाऽपि सरस्वतीव ॥१६१॥

श्रीविष्णुचतुर्विंशत्ययतारस्तोत्रम्—(संस्कृत टीकेसहित) श्रीमद्-
 भागवताच्या द्वितीय स्कन्धातील सप्तम अध्यायात वर्णिलेल्या, भगवान् विष्णुच्या
 २४ अवतारावर नागौर (राजस्थान)चे स्वामी लक्षणशास्त्री यानी हे स्तोत्रात्मक
 चित्रमाव्य रचलेले आहे. प्रत्येक श्लोकात विष्णुच्या एकेका अवतारार्च नाव, नाम व
 चरित्र वर्णिलेले आहे.

याव्यतिरिक्त प्रस्तुत लेखकांने श्रीविष्णुचरितामृतम् (मूल्य २ रु.) विष्णु-
 स्तत्रयोडशो, श्रीहरिद्वादशशरीस्तोत्रम्, श्रीरामविवाहः, श्रीरामपादयुगुलीस्तवः या
 सर्ष पुस्तकाच्या संस्कृत टीका व भाषांतरें स्वतः लेखकांने केलेली आहेत.

‘निनोदलहरी’—ले. कविरत्न माधव नारायण डाऊ. प्रस्तुत काव्यावर
 श्री गोविंद वेकटेश डाऊ (कवीचा जुलत भाऊ) याने ‘सुरोधिनी’ नावाची संस्कृत
 टीका लिहिली आहे. श्री. माधवराव डाऊ हे विद्वन्मूर्तील दारुष्टा या गावी एक
 नामांकित कवील होते. प्रस्तुत निनोदलहरीत कवीने हरि हर व उमा रमा यांच्या
 परिहासनिष्ठ सनादानून सामान्य व्यक्तीच्या ससारातील सुखदुःखाच मनोश्च चित्रण
 केले असून पति पत्नीनी धर्माचरणाने व परस्परयाच्या अनुकूलने आपला दुःखपूर्ण
 संसार गुप्ती करावा, असं प्रतिपादन केलेले आहे. प्रस्तुत काव्यात गुह्यप्रणय, दर्प
 दलन, अनुताप, प्रियसङ्गम, लपशमशम, या नावाचे ५ तरङ्ग असून श्लोकाची
 संख्या ३०० आहे.

तव रमे वरमेडघमुपेत्य को भवदवे वद वेदनयाहृत
 त्वमधुना मधुनाशनसावर कुश मन. सुमनस्तमुपायनम् । २-८२
 मन्दारमालास्यमृदेऽजितस्य, मन्दा रमा लास्यमृदे जितस्य ।
 सदा हसत्तामरसाननध्री. स दाहसत्तामरसाऽऽन नध्रीः ॥४-३

यासारख्या श्लोकातून श्री. माधवराव डाऊचें शब्दाल्कारनैपुण्य लक्षात येऊ शकल.
 त्याचा निनोदहि अत्यंत उच्च प्रतीचा व विद्वानाना आनन्द देणारा आहे.

करलालितोऽपि हरिणाऽनिशं वर
 ऋजुतामगात्र वरमप्यदक्षिणः
 भगिनीं स्वभर्तारि पितरुमुद्यतः
 कुटिल. टालत्यभफरोत् स्वभावजम् ॥ १-४८
 स्योयुतानुचरवर्गदुर्गतात्
 जीयनाश्रिघनमेव साम्प्रतम् ।
 सम्प्रघार्य मरणोद्यतेन तत्
 पीतमृत्पणविय न हन्ति ताम् ॥ १-४९

नयनेद्विपमात्वमाश्रित ननु पञ्चदशमित भवाननैः ।

अयधारय भानवीं यशा स्वयमेवाक्षमता निरीक्ष्य मे ॥ १-४९

घनिता नितान्तचपला विलासिनो तनय स्मरः स प दिवेहृता गत ।

चिबुनोति मर्षंभिदसी स्मृतावपि वव सुत सुखाय धृतपञ्चसायक ॥ १-३०

अतनुस्तनुते ननु लोकरुम

स्मृत एव मनः कुरुते विकृतम् ।

अपहन्ति सतामसतां च मतिं

विहितास्य भुवि स्मर इत्याभिधा ॥ १-३१ ॥

एकमाहुरतनु तनूकृत

सावकोन-नयानलाचिभिः ।

आत्मज पुनरपूज्यता गत

नाभिजातमपर मनीषिण ॥ १-३२

यासारख्या शिव-विष्णूच्या सभापणातील इलोकातून श्री. डाऊच्या विनोदबुद्धीची मरपूर कल्पना येऊ शकेल श्री. डाऊच्या गैलीसवधी लिहिताना लो. बापूजी अणे, श्री. बाबासाहेब खापर्डे (माजी शिक्षणमंत्री, मध्यप्रदेश) व प्रा. स. गो. सोमलवार यांनी त्यांना त्रिविधम भद्र, भारवि यासारख्या प्राचीन श्रेष्ठ कर्त्यांची उपमा दिलेली आहे. श्री. बापूजी अणे प्रस्तुत काव्यासवधी लिहितात की, " Its study will certainly dispell the shabboleth that Sanskrit is a dead language and make them realise that it is as living to day as any one of the modern languages in the East or West."

विनोदलहरीतील धन्यपुरुषवर्णनामध्ये श्री. डाऊ यांनी लो. दिळगाचे जे वर्णन केलेले आहे, ते त्याच्या विचारसरणीची कल्पना येण्याच्या दृष्टीने उद्घृत करणे अत्यंत आवश्यक आहे. लो. दिळगासवधी इतके चांगले काव्य सहा सा कोठे आढळणार नाही.

परिणतिपरिपूता यस्य चेतःप्रवृत्तिः

विलसति परमोच्चैर्मस्य शीलानुबन्धः ।

अविचलमतिस्त्वो यस्य वार्यावलीकः

जयति स भुवि धन्यो लोकमान्यो न चान्य ॥ ५-३५

स्वजनजनपदाना यत् सुख तत् तदीय

तदवगतकृजान्तर्दह्यते यः शमीय ।

तदजनपरिन्दु. सन्तत सन्ततासो

जयति स भुवि धन्यो लोकमान्यो न चान्य. ॥ ५-३६

अभिलषति न मान गौरव वात्पनीन

गणयति न च क्षेदं गेहतो देहतो.वा ।

स्थितमतिरनिश य खिद्यते लोकबन्धुः

जयति स भुवि धन्यो लोकमान्यो न चान्यः ॥ ५-३७

वितरति बलमुच्चैर्यो जनाना रामाजे

हरति च परिताप मानस मानसस्थम् ।

मनसि वक्षसि कर्मण्येवतानो मनस्वी

जयति स भुवि धन्यो लोकमान्यो न चान्य ॥ ३८ ॥

जनयति जनतायामादर भानुभूमे—

दिशति सदभिमान पीरय याप्विसर्गे. ।

अपनयति जघन्यां य. दवर्त्तति तदीया

जयति स भुवि धन्यो लोकमान्यो न चान्य. ॥ ३९ ॥

आधुनि लक्षणामध्ये प. शिवदत्त त्रिपाठी याची साहित्यसेवा फार मोठी आहे. त्यांचे 'श्रीकृष्णचरितम्' अनेक दृष्टींनी वाचनीय आहे. श्रीमद्भागवतावरील श्रीधरस्वामी व गिरिधराचार्य यांच्या टीका प्रमाणभूत मानून पचतन, दशकुमारचरित, यशसिल्लवचम्पू, शिवराजनिजय इत्यादिनाची शैली आत्मसात् करून प. शिवदत्त त्रिपाठींनी १३४ खण्डाने (पृ. सं. ४६१) प्रस्तुत श्रीकृष्णचरितम् लिहिले आहे. याव्यतिरिक्त त्यांनी एकूण २२ पुस्तके लिहिलीं अगून तीं सर्व आस्तिकसमाज प्रथमाला या सखेतके प्रकाशित झालेलीं आहेत. त्यांचीं नावं पुढीलप्रमाणे आहेत—

गयभारतम् २ भाग, गयरासायणम्, आस्तिकस्मृति, दुर्वासस्तृप्तिस्वीकार-नाटकम्, श्रीदुर्गाचरितम्, श्रीगामागृतमिन्धु, सूर्यशनकम्, निवाहदिग्दर्शनम्, वृषभदेवचरितम्, दाधीचारिगजकुश, नीतिनाकरत्नावली, गोलाग्रदर्शनम्, हिन्दु हितवार्ता इत्यादि.

पं. शिवदत्तजींनी काही हिन्दी विद्याणहि केलेले आहे.

अलकामिलनम्—जयपुरचे प्रा. दिनेन्द्रनाथ पुरकायस्थ यांनी मेरूताची प्रति करण्याच्या उद्देशाने दोन सर्गांचे प्रस्तुत गण्टकाव्य पृथ्वीवृत्तान लिहिले आहे. पहिल्या सर्गात यशमन्नीच्या निरहायस्थेचे वर्णन ४१ श्लोकांत केले असून, दुसऱ्या सर्गात ७२ श्लोकांमध्ये यज्ञ दम्पतीच्या शृंगारविलासाचे वर्णन केलेले आहे. प्रस्तुत काव्यात छंदोदोषाची उदाहरणे मरपूर आहेत. दिनेन्द्रनाथजींनी 'अद्वैतामृतसारः' हे साठ श्लोकांचे आणखी एक पुस्तक लिहिले आहे.

संस्कृतनियन्धादर्शः—ले. यामुदेव त्रिवेदी. विद्याभ्यानां संस्कृत लेखनाच्या कामी मार्गदर्शन करण्याकरितां प्रस्तुत पुस्तक लिहिले आहे. त्यामध्ये मातृसिद्धिभक्तिः, स्वच्छत्रा, एकना, विद्यार्थिना कर्तव्यम्, समान्मुधारः, महात्मा गान्धी, यासारख्या ३१ विषयांवर सुबोध निबंध लिहिले असून, संस्कृत पत्रलेखनाचे दिग्दर्शन केलेले आहे. सार्वभौम प्रचार कार्यालय, आगा, या संस्थेतर्फे प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशित झाले असून त्याव्यतिरिक्त संस्कृतभाष्यसंग्रहः, (संस्कृत भाषणाचा मार्गदर्शक), स्तुतिप्रार्थना, संस्कृतगीतमाला (स्त्रीगीताचा संग्रह) यासारखी आणखी काही पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.

कीरसन्देश—ले. श्री. ग. लक्ष्मीकांत अय्या, एम्. ए., प्राध्यापक, निजाम कॉलेज, हैद्राबाद.

गंगालहरी—ले. प्राचार्य के. व्ही. एन्. आप्पाराव, एम्. ए., संस्कृत कॉलेज, कोयूर (गोदावरी). हीं दोन पुस्तके संस्कृतशेकवसमाज राजेदारीपुरम्, गुजूर, या संस्थेतर्फे प्रकाशित झाली आहेत.

साहित्यवैभवं—जयपुरचे साहित्याचार्य श्रीमद् मथुरानाथशास्त्री (मञ्जुनाथ) यांनी एका विशिष्ट हेतूने प्रस्तुत काव्यग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यामध्ये हिन्दी व उर्दू भाषातील गजल, दुमरी, दोहा, चौपाई, कवित्त, सवय्या, बारहमासी इत्यादि विविध छंदांचा उपयोग बुद्धिपुरःसर केलेला आहे. त्याप्रमाणे रेडिओ, विमान, मोटर, यासारखे नवीन विषय काव्यासाठी निवडलेले आहेत. आजवर संस्कृत कर्तानी नवीन प्रकारचीं वृत्ते व नवीन विषय हाताळले नाहीत, त्यामुळे संस्कृत भाषेचा प्रचार कमी झाला, असे लेखकाचे स्पष्ट मत आहे. प. मथुरानाथाची एकूण काव्यसख्या मोठी असून त्यामध्ये काव्यगुणहि मोठ्या प्रमाणात आहेत. त्याची भाषाहि अत्यंत ओषधती व सुबोध आहे. प्रादेशिक भाषेतील छंदांचा उपयोग करण्याच्या त्याच्या प्रयोगाचे अभिनंदन प. स्वामसुंदर शर्मा, श्री. ए. बी. धुन, नारायणशास्त्री त्रिवेदी, प. गोपीनाथ वसिराज या सारख्यांनी करून केले असले तरी डॉ. गंगानाथ झा यांनी मात्र त्यासोबती प्रतिकूलता दर्शविली आहे ते लिहि-

तात—“The adoption of the Hindi metres and the consequent abandonment of the older metres is in my opinion not an improvement. It is only when framed in the older metres that Sanskrit poetry appears in its natural setting. I hope the poet will compose the rest of the works in Sanskrit metres.”

डॉ. गंगानाथ झा यांच्या मताशी आम्ही सहमत आहोत. प. मथुरानाथजींनी सस्कृतसाहित्य इतर भाषांनी वृत्तात काव्यरचना करता येते हे सिद्ध करण्याच्या हेतून असा प्रस्न विविध प्राकृत छंदांचा उपयोग केला असला तरी हा प्रस्न सर्वत्र मट्ट होणे योग्य नाही असें आम्हांस वाटत. हिन्दी, उर्दूतील छंदांचा उत्तरेत असा प्रस्न आहे, तसा दृष्टिगत नाही. त्यामुळे दृष्टिगतीत सस्कृत वाचकास असलीं काव्ये सरळ वाचता देखील यावयाचीं नाहीत. दृष्टिगतीत काही सस्कृत लेखकांनी त्या भाषात लोकप्रिय असलेल्या गेय छंदात काव्यरचना केली तर ती प. मट्ट मथुरानाथासारख्या प्रादक्षिण छंदांच्या पुरस्कार्याला मुळा वाचका यावयाची नाही. सस्कृत ही अस्मिन् भारताची भाषा आहे, याचा निस्संशय सस्कृत लेखकांना कधीहि पडताकामा नये. असो!

प्रस्तुत ‘साहित्यवैभवम्’ ग्रंथाचे दोन भाग असून पहिल्या भागाला ‘जयपूर-वैभवम्’ असें नाव आहे. या भागातील ‘त्रिशिष्टजनचन्वर’ या प्रस्नणात जयपूर-मधील १२२ थोर पुरुषांचा कविता लिहिलेला आहेत. दुसऱ्या भागात ‘साहित्य-राण्ड’ असें नाव आहे. ‘नगुगतीर्थी’ नावाच्या प्रस्नणात सामाजिक परिस्थितीचे चित्रण कवींनी केलेले आहे. या ग्रंथात ‘सहचरी’ नावाची टीका कवींनी स्वतः लिहिलेली आहे. ‘साहित्यवैभवम्’ मधील गेयकाव्यांचा परिचय प्रस्तुत प्रबंधातील पुढील एका प्रस्नणात येईलच. याच लेखाने हाठ कवींच्या गाथासप्तशतीचा समस्त सस्कृत अनुवाद केला आहे. मट्ट मथुरानाथ यांनी इंदूरविलसितम्, पद्मगुक्तावली, निपुरसुन्दरीमन्तराज, अन्नारसलानिधि, गोविन्दवैभवम् (स्वरचित सस्कृत टीका व हिन्दी अनुवादासहित) मन्त्रुकरितानिमुजम् हे काव्यग्रंथ लिहिले आहेत. ‘मन्त्रुकरितानिमुजम्’ मध्ये जयपूरवैभवम् व साहित्यवैभवम् या काव्याव्यनिरिक्त सस्कृतसंस्कृतम् व काव्यकलारहस्यम् हीं आणखी दोन काव्ये समाविष्ट झाली आहेत. जयपूरच्या ‘भारती’ या प्रख्यात सस्कृत मासिक पत्रिकेचे संपादकत्वहि आरमापासून मट्ट मथुरानाथाकडेच असून त्यांच्या लेखनकार्यात मुळीच खण्ड पडलेला नाही.

सत्यध्यानविजयम्—ले. श्रीनारायण केशव. ५ सर्गांच्या प्रस्तुत काव्यात (इ. स. १९०) श्रीसत्यध्यानमुनि याच चरित वर्णिले आहे धारवाडच्या मनोरंजन प्रसासन समितीने प्रकाशित केलेल्या प्रस्तुत काव्यामध्ये कवींच्या धाकट्या

भावाने लिहिलेली त्यावरील टीका अमूज गोमत 'सत्यध्यानाष्टकम्' हें केशवकृत स्तोत्र व कुम्भोणच्या संस्कृत अभेचाहि वृत्तात प्रमाशित केण आहे.

कवीन्द्रचन्द्रोदयः—शहाजहानच्या कारकीर्दीत प्रयागमध्ये हिंदु यात्रेकर्तृवर जुन्मी कर लादण्यात आला होता, तो उठविण्यासाठी कवीन्द्राचार्य नावाच्या उत्पुरयाने राजदरवारी घरीच पटपट केली व ती यशस्वी झाली. यामुळे सर्व हिन्दु जनतेला जे विलक्षण हर्ष झाला त्याचें प्रतिनिध प्रस्तुत काव्यसंग्रहात अगदी स्वच्छपणे उमटलेलें आहे. सतराव्या शतकातील ६९ विद्वान् पंडितांनी कवीन्द्राचार्यांची संस्कृत गद्य व पद्यकाव्यामध्ये भरगच्च स्तुति केली. हा सर्व स्तुतिसंग्रह श्रीकृष्ण उपाध्याय नावाच्या विद्वानाने नीट संकलित केण. त्यामुळे तत्कालीन ६९ लेखनाची नावानिशी माहिती आपणास उपलब्ध होते. तत्कालीन पांडित्याचीहि घरीच कथना या श्लोक-संग्रहावरून आपणास येते. दिल्लीच्या हिन्दु कॉलेजचे प्राध्यापक विद्यासुधाकर डॉ. हरदत्त शर्मा व पुण्याच्या भांडारकर इन्स्टिट्यूटचे श्री. एम्. एम्. पाटकर यांनी हा कवीन्द्रचन्द्रोदय संपादित केला आहे. कवीन्द्रचन्द्रोदयातील उत्कृष्ट काव्यांची माही उदाहरण पुढीलप्रमाणे आहेत—

मायूरीं मर्दयन्ती मृदुपदरचना न्यासनी भूतलेऽस्मिन्
चोरीं सचूर्णयन्ती सुहृच्चिररतभृत् सच्चगरकारवार्धो ।
माघ सघर्षयन्ती कधिकुलजयिनी मां घ रोमाचयन्ती
पद्माणी भाति भूयस्त्रिभुवनभवनीद्वीपिका दीपिकेव ॥ २९५ ॥
(पृ. ५४)

वाण वाणवदेव दिक्षु सगुण. क्षिप्रं क्षिपन् भ्राजते
कृष्ण घोरमुरारिदण्डजवदेवाख्य च नारायणम् ।
दासत्व लभते स कोऽपि सुभयः श्रोकालिदासः कविः
शोहर्षं च विहर्षयन् विजयते शोमत्कवीन्द्रः कृती ॥ ३०४ ॥
(पृ. ५५)

काणादे कञ्जभुक् पतञ्जलिरसो प्रायेण पातञ्जले
साह्ये श्रीकपिल किलेति कलितो लोकेन लोकोत्तरः ।
श्रीदयासोऽप्यय चैव जैमिनिमुनिर्वेदान्तमीमांसयो—
न्याये गौतम एव केवलमतौ श्रीमत्कवीन्द्रो यतिः ॥ ३०९ ॥
(पृ. ५६)

पुण्यन्तामधिवासो वासव इव दमुधामवतीर्णः । सदाधिधैर्यस्य ।
परिधि शर्मणाम् । शेवधिः कविसमुदायस्य । आधिर्विरोधिवर्गस्य । व्याधिर-
विद्यायाः । विततोपाधिः दूरीकृतोपाधिश्च । भानुरिदं प्रवर्तितविमानप्रसरः ।
सर्वादेवविधिवन्निधिः श्रुतिमार्गाविरोधी । सिन्धुः शौर्यस्य । अन्धुः साधुतायाः ।

बन्धुर्विद्वद्बुद्धस्य । सीमा सौजन्यस्य । विश्रान्तिस्तित्तिश्रयाः । आरामो रामणीय-
कस्य । धाम धर्मस्य । मर्म सत्कर्मणाम् । निलयन कलाकलापस्य । आलवालं
वादिषत्रन्नाया । प्रासादः सदारासनस्य । उपधान विमलकमगयाः । विषणिरगण्य-
गुणगणमपीनाम् । पत्रा सद्विद्यायाः । आदर्शः सर्वशास्त्राणाम् । शृण्णिरुन्मत्त-
द्विषानाम् । पत्तन सत्यजातस्य । पस्त्य स्वन्त्ययनस्य । मूल श्रुतिमुलस्य । घण्टापथः
पदुतायाः । शृङ्गारकः शृङ्गाररसस्य । वरुणालयः करुणायाः । तत्र सत्त्वगुणस्य ।
फान्तारं कुबुद्धीनाम् । १

मरुः पापपयसः । पानी मैत्रोवरणस्य । आलोको लौक्यतिकस्य ।
निदर्शन दर्शनीयतायाः । ज्वलनशील द्विपद्मिण्योपस्य । परशु परवेदनाकाननस्य ।
आलान मानमतद्गणस्य । उपदेशकः परोपकारस्य । प्रवर्तकः सत्रचित्रस्य ।
मार्गोपदेशा शिष्टान्तरस्य । आधारः सभावन्धस्य । केदारः प्रमोदानाम् । सार्धः
परमार्थानाम् । ग्रन्थिरतिथिपुरस्कारस्य । सवर्तः शत्रुवार्त्तस्य । ऊपर रत्न्या-लतायाः ।
कपाट कपटाचरणस्य । घाटपाटञ्चरः (?) शरणागतधीनाम् । निधानं
सर्वमन्त्राणाम् । निदान सर्वसपत्नीनाम् । २

केता सकलयनितानियमस्य । केतुर्निनयस्य । सेतुः कीर्तिपुर्तस्य । अहेतुः
कोदण्डपाण्डित्यस्य । दानुः सर्ववर्णानाम् । चित्रमानुः शत्रवान्धकाराणाम् ।
द्विगितासिनीर्णपूरीकृतकीर्तिपञ्चोऽपि निवारितनिगश्रितविपल्लवः । शल्लनशालक
इव विद्वत्पाण्ड्यो ध्वसितरुयन् । श्वर इव सद्बुद्धरगः । हरिरिव प्रतीतविक्रमः ।
घन इव प्रमारिताप । भागीरथीप्रसाह इवासप्रवृत्तिगतिः पावनञ्च ।
परीनादरतोऽपि परिव्यादपराचीनचेतोवृत्ति मुमापितयसनी । भारवान्ध-
परोपतापी । पुण्यान्वयोऽप्यलम्भी । पुण्यगान्द्र सवर्द्धितविद्वद्बुद्धः परोपकार-
निस्तन्द्रो यतीन्द्रः कवीन्द्र इति ॥ १ ॥ इति प्रथमा ॥ (पृ. ४१)

संस्कृतायोगप्रश्नावलिप्रतिपद्यनम्—भारत सरकारच्या संस्कृतायोगाने
(संस्कृत कमिशन) संस्कृत शिक्षणासरधी प्रमृत केवल्या प्रदीर्घ प्रश्नावलीला उत्तर
म्हणून कल्पत्याचे श्री. जीन्यायनीर्थ यानी हे पद्यात्मक पुस्तक लिहिले. (याच
विषयावर आम्ही स्वतः ' प्रश्नावलीविमर्शः ' या नावाची १९ लेखाची माला ' संस्कृत-
भविष्यम् ' मध्ये लिहिली व ती पुस्तकरूपाने प्रकाशित केली आहे.)

मुक्ताजालम्—सर चिन्तामणराय देशमुख यानी महान्मा गाधीच्या
शपर मुमापिताचा संस्कृत पत्रानुवाद ' गाधीश्रुक्तिमुक्तावली ' या नावाने केला.

त्यावर टीका करण्यासाठी मुंबईचे श्री. व्ही. पी. जोशी यांनी ७० श्लोकांचे प्रस्तुत पुस्तक लिहिले आहे. श्री. देशमुखाच्या अनुयायासमर्थी श्लोकांचे मत—

“ मुक्तावल्या भाषा यद्यपि संस्कृतमयीह नाग्लोषा

गांधीवाङ्माधुर्षा कलां न सा योडशीमपि स्पृशति ॥ ” (श्लो ४०)

अशा प्रकारचे आहे.

जीवनसागर—भारत सरकारचे राष्ट्रीय प्राध्यापक म. म. डॉ. पाहुरग धामन वाणे यांच्या अमृतमहोत्सवानिमित्त त्यांचे शिष्य श्री. वि. भी. वेलणकर (एम्. ए., एल्.एल्. जी.) यांनी त्याच चरित्र प्रस्तुत पुस्तकाच्या रूपाने लिहिले. त्यामध्ये ओवी, टिंडी यासारखी जुनी व अनुमदारमाला, स्वर्णसौंदर्य, मोहिनी, यासारखी आधुनिक मराठी वृत्ते कवीने उपयोजिली आहेत. श्री. वेलणकरानी विष्णुवर्धपनम्, सुखवर्धपनम्, हीं स्फुटकाव्य लिहिलीं असून, विख्यात मराठी कवी यशवंत यांच्या ‘जयमंगल’ या मराठी काव्यसमूहाचे संस्कृतात उत्कृष्ट भाषांतर केले आहे. पोट्टे खात्यातील उच्चाधिकाराना भार सामावून केलेली ही संस्कृत सेवा रसोखरच फार प्रशंसनीय आहे.”

धर्मशास्त्रम् य अर्थशास्त्रम्—मुंबईचे प्रसिद्ध व्यापारी प. जयराज पाण्डे यांनी अत्यंत प्रासादिक संस्कृत भाषेत धर्म व अर्थ या पुरुषार्थसंबंधी हीं दोन शास्त्रे लिहिलेलीं आहेत. धर्मशास्त्रामध्ये वैदिक ऋषि, कॉन्फुशियस (श्लोक ६७ ते ७०), बुद्ध (श्लोक ७१ ते ७८), प्लेटो (श्लोक ७९ ते ८६), येशू (श्लोक ८७ ते ९१), शरुट् (श्लोक ९२), शोपेनहोअर (श्लोक ९३), महम्मद (श्लोक ९४ ते ९६) अशा प्रकारे जगातील श्रेष्ठ धर्मप्रवर्तकाचे विचार प. जयराज पाण्डे यांनी गुफलेले आहेत.

“ परापहरणं विना कुरुत कर्म धर्माध्वना ” (श्लो. ९४)

“ सुखासुखसमा मति मुकृतसजिता साध्यताम् ” (श्लो ५७)

“ परापरविवेकिताऽखिलसुखाद्यभूमिमंता । ” (श्लो ६३)

“ परस्य परिपोषणं स्वपरिपोष उद्दीप्यताम् । ” (श्लो ८३)

यासारखी धर्मविषयक सुभाषिते प्रस्तुत धर्मशास्त्रकामध्ये ठिकठिकाणी आढळतात.

प. जयराज हे उत्कृष्ट अर्थशास्त्रज्ञ असून शेअरच्या व्यापारामध्ये त्यांचे स्थान फार मोठे आहे. आपल्या अर्थशास्त्रकामध्ये त्यांनी या विषयातील आपले

पादित्य उत्कृष्ट प्रकारें व्यक्त केलें आहे घननितरणाचें औचित्य (श्लोक २१ ते ४०), पदार्थांचा मूल्यविचार (श्लोक ४१ ते ५०), घनदृष्टिविचार (श्लोक ५२ ते ६९), जनतेच्या दुःखहरणाचा उपाय (श्लोक ७० ते ८१), माडवलशाहीची निंदा व समतावादाचें औचित्य (श्लोक ८२ ते ९६), यासारखे अर्थशास्त्रातील आधुनिक विचार या शतकात गोवलेले आहेत. धर्मशास्त्राप्रमाणेच अर्थशास्त्रातदि,

“ विभाति न हि भौतिक ननु सुखं सुवर्णाद् श्रुते ।” (श्लो. ७)

“ मत भवति तद्घन जगदभीष्टसम्पादनम् ।” (श्लो २०)

“ न कर्म परिमुच्यतां न बहुना विना मुच्यताम् ।” (श्लो ५९)

“ पुराणमपनीयतां नव-भवः समुद्भाष्यताम् ।” (श्लो. ६५)

यासारखीं रोचक सुभाषितें ठिकठिकाणीं पहावयाव मिळतात.

प्रकरण १३ वे शतक काव्ये

शतक काव्ये हे संस्कृत साहित्यातील एक विशेष स्वभावं दालन आहे. भर्तृहरि, 'अमर', भण्ड, मयूर यासारख्या श्रेष्ठ प्राचीन कवींची कृति त्याच्या शतक काव्यामुळेच आजवर अजरामर झालेली आहे. भर्तृहरिच्या पावलावर पाऊल टाकून नीति, शुभार व वैराग्य विषयावर अनेक कवींनी आजवर शतक काव्ये लिहिलेली आहेत. परंतु भर्तृहरिची कृति कोणासाठी लाभल्याच दिसत नाही. अर्वाचीन काळात अनेक विषयावर शेरद्वेष कवींनी शतक काव्य लिहून संस्कृत साहित्य मंदिराचे ते दालन निरंतर प्रमाशित ठरले आहे. त्यातील काही शतकाचा विषयानु रोधाने पुढे संक्षिप्त परिचय दिलेला आहे.

शृंगारशतके

शृंगारिक विषयावर लिहिलेल्या काही अवातर काव्याचा परिचय मागे एका प्रकरणात दिलेला आहे. त्यामध्ये या शतक काव्यांनी आणखी मर पडेल. वक्षोजशतकम् व रोमावलीशतकम् ही विश्वेश्वर कवींची दोन शृंगारात्मक शतक काव्यमालेमध्ये प्रमाशित झाली आहेत.^१

शृंगारशतकम्—या विषयावर नरहरि, जनादेन व ब्रजलाल या तीन कवींनी काव्यरचना केली आहे. ब्रजलालाच शृंगारशतक मुंबईत प्रमाशित झाले आहे.

कुचशतकम्—स्वतःक आनेय श्रीनिवास.^१

कचशतकम्—तऔर जिल्लातील घातूर येथे राहणाऱ्या वरदगुणम्मा चार्याने (१९ व शतक) हे शतक लिहिले आहे.^२

शृंगारसप्तशती—नरकचक्राचा पुन परमानन्द कवि याने इ. स. १८६९ हे काव्य लिहिले.

अधरशतकम्—हे शतक नीलकण्ठ नावाच्या कवीने लिहिले आहे. मुंबईच्या रॉयल् एशियाटिक सोसायटीचे निदान् ग्रथपाल श्री एन्. ए. गोरे एम्. ए.

यानी चित्रित्सकपणे प्रस्तुत शतक सपादून इ. स. १९५६ मध्ये प्रकाशित केले. प्रस्तुत प्रथास जोडलेल्या आपल्या विद्वत्तापूर्ण प्रमायनेमध्ये श्री. गोरे यानी नीलकण्ठ कवीचा काळ इ. स. १६१० ते १६७० हा निश्चित केलेला आहे. पण त्याच्या निवासस्थानासम्बन्धी माहिती त्यांना प्रमाणाभावी निश्चित करता आली नाही. आपल्या शतश्लोकीसाठी 'अधर' हाच विषय का निरडला यासम्बन्धी नीलकण्ठ कवि म्हणतो-

कान्ताधरविषयोऽपि प्रायो नाय परिधमो धर्मः ।

सुदरघस्तुनि यस्मादास्तेऽधिकमेश्वर तेज ॥

सात्त्विक बुद्धिच्या रसिकाला नगोशी कापेल अशी एकहि अधरविषयक कल्पना या ११८ श्लोकाच्या शृंगारिक शतकात नाही, ह्याच याच वैशिष्ट्य आहे. श्री. गोरे यानी नीलकण्ठनिरचित शृंगारशतकम्, जारजातशतकम्, चिमनी शतकम् व शब्दशोभा या चार अवान्तर प्रथांचा उल्लेख आपल्या प्रस्तावनेत केलेला आहे. त्यांमधी शब्दशोभा हा व्याकरणनियमक लघुग्रथ आहे. 'चिमनी चरितम्' या १०६ श्लोकाच्या काव्यात अलावर्गीयानाची सून चिमनी हिचा दयादेव शर्मा नावाच्या ब्राह्मणाशा घटलेला प्रेमप्रसन्न वर्णिलेला आहे. नीलकण्ठाची भाषा प्रासादिक व रचित अगून कल्पनाशक्ति मोठी तरल आहे. पण त्याने काव्य रचनेसाठी निरडलेले विषय मान फारच सामान्य आहेत. या अधरशतकाचे, बर्लिन, मिनानेर व कलकत्ता येथील ग्रंथग्रहालयान प्रत्येक एकेक हस्तलिखित उपलब्ध झाले होते. पैसी मिनानेर व कलकत्ता येथील हस्तलिखिताच्या अंधारें श्री. गोरे यानी प्रस्तुत शतकाच्या सपादनाच कार्य केलेले आहे.

नीतिशतकं

नीतिशतकामध्ये धीधरवक्त्रेश कवि (१८ वे शतक) व वेळनाथ कवी याच 'दयाशतकम्' उल्लेखनीय आहे. धीधरवक्त्रेश कवीने मातृभूतशतकम् व 'तारावलीशतकम्' या नावाची आणखी दोन शतक लिहिली आहेत. त्यांची ही तिन्ही शतक गेय स्वरूपाचा आहेत.

मिनानेरचे प्रसिद्ध सङ्घताध्यापक श्री. विद्याधरशास्त्री यानी 'विद्याधर-नीतिशतकम्' लिहिले आहे. याव्यतिरिक्त 'शिवपुण्याम्बली', 'सूर्यप्रार्थना', 'मत्तलहरी', 'लीलालहरी', 'सत्यसन्दोहिनी', 'काव्यवाग्दिका' ही काव्य व 'पूर्णानन्दम्', 'कल्पिलयनम्' ही दोन नाटक विद्याधरशास्त्रींनी लिहिलेली आहेत. नीतिशतकाव्यतिरिक्त आणखी अवातर नीतिनाट्याचा निदर्श धी. कृष्णाम्माचार्यांनी केला आहे. त्याची नाव उद्धृत करणे अप्रस्तुत होणार नाही.

‘ नीतिकल्पतरुः ’ (२६८); ‘ नीतिकल्पलता ’ (२६८); ‘ नीतिवाक्यम् ’ (२५६); ‘ नीतिचन्द्रिका ’ (२६८); ‘ नीतिद्विपष्टिका ’ (२५९); ‘ नीतिनवरत्नमाला ’ (२५४) ले. विजयराघवाचार्य); ‘ नीतिप्रदीपः ’ (२६८); ‘ नीतिमञ्जरी ’ (घग्गुराजकृत, २६८); ‘ नीतिमाला ’ (२६८); ‘ नीतिरत्नम् ’ (२६८); ‘ नीतिरहस्यम् ’ (२६८); ‘ नीतिरामायणम् ’ (७२१); ‘ नीतिलता ’ (६८); ‘ नीतिवाक्यामृतम् ’ (२६८), (५१४); ‘ नीतिविलासः ’ (२६८), ‘ नीतिशास्त्रप्रमुच्चयः ’ (२६८); ‘ नीतिकुसुमावली ’ (२६८).

अशोपांकरामायणम्—सुब्रह्मण्य सरि याने लिहिल्लेल्या या १९९ आर्यायुक्त काव्याचें वैशिष्ट्य हें की त्यांत प्रत्येकीं पहिल्या तीन आर्यांत रामायणाची कथा व चवथ्या आर्यांत त्या कथेचें नैतिक रहस्य सांगितलेंलें आहे.

गुमानीशतकम्—गुमणिक नांवाच्या कवीने लिहिल्लेल्या प्रस्तुत काव्यांत पहिल्या ओळींत भारतांतील कथा व दुसऱ्या ओळींत तिचें नैतिक रहस्य सांगितलेंलें आदळतें. या गुमानी शतकाचे पयात्मक मराठी भाषांतर नागपुरचे कै. म. म. केशवराव वाहण यांनी केलें आहे. (मुद्रित)

वैराग्यशतकम्—या विषयावर नीलकण्ठ दीक्षित (अव्या दिसीत) व अप्पय्य दीक्षित यांनी लेखन केलें आहे. याव्यतिरिक्त अग्या दीक्षिताचे अन्यापदेशशतकम् व अप्पय्य दीक्षिताचें ‘ आर्याशतकम् ’ हीं उपलब्ध आहेत. रावळपिंडीच्या पंडित तेजोमानूने ‘ वैराग्यशतकम् ’ ‘ नीतिशतकम् ’ व ‘ शृंगारशतकम् ’ अशीं तीन शतके लिहिल्लीं आहेत. त्यामुळे त्याला ‘ अभिनवमूर्तहरिः ’ ही पदवी लाभली आहे.

अन्यापदेशशतकम्—या विषयावरहि बऱ्याच पंडितांनी काव्यरचना केली आहे. त्यामध्ये नीलकण्ठ (कृ. १५४); पंडितराज जगन्नाथ (कृ. ३११); गीर्वाणेंद्र (कृ. १५४); गणपतिशास्त्री, मधुसूदन, एकनाथ, काश्यप यांचीं नावें उल्लेखनीय आहेत. त्या व्यतिरिक्त वनश्याम भयवा आर्यक (१८ वें शतक) नांवाच्या सोमनाथ, मोहनशर्मा, धीरेश्वर भट्ट, दर्शनविजयगणी, यांनी शतके लिहिल्लीं असून तीं ‘ अन्योक्तिशतकम् ’ या नावाने ओळखलीं जातात.

‘ आर्याशतकें ’—आर्यालंकारामध्ये अनेकांनी शतकाचें लिहिल्लीं आहेत. त्यामध्ये विश्वेश्वर (कृ. ३१२) व नीलकण्ठ (कृ. २४८) यांचीं आर्याशतकें जयपूरचे आर्युचेंदाप्यापक पं. कृष्णराम (कृ. २४५) यांचें ‘ आर्यालंकारशतकम् ’, हीं उल्लेखनीय आहेत. अनंत शर्मा (कृ. ८८६); विश्वेश्वर (कृ. ३०५)

गोवर्धन (कृ. ३०५); रामनारीयर यांनी आर्यासप्तशती नांवाची काव्ये लिहिली आहेत. यातवाहन ह्या नृपतीच्या गाथासप्तशती या प्राकृत काव्याचा उद्घन साहित्यानरहि यराच प्रभाव पडलेल्या आहे. त्या प्रभावाने सप्तशती काव्याचा एक स्वतंत्र संप्रदायच निर्माण झाल्यासारखा दिसतो. १२ व्या शतकांत गोवर्धनाचार्यांनी लिहिलेली प्रसिद्ध आर्यासप्तशती त्याच संप्रदायातली आहे. त्यानार शृंगारसप्तशती नांवाचा काव्यसंग्रह आणगी एका कवीने लिहिला. १९ व्या शतकांत (इ. स. १८६९ मध्ये) मजबुन्नाचा पुत्र परमानन्द कवि यानेहि ' शृंगारसप्तशती ' लिहिली. लक्ष्मीधराना पुत्र विश्वेदर याने ' आर्यासप्तशती ' लिहिली. ' मित्रगोष्टी ' मायिनाचे संपादक प्राध्यापक विद्युशंकर भट्टाचार्य यांनी ' दुर्गासप्तशती ' हे काव्य लिहिले आहे. सप्तशतीच्या सालोसाल दुर्वासकरीने लिहिलेली ' आर्याष्टिशती ' रामराज दीक्षित यांची ' आर्यात्रिशती ' महराजाचे ' आर्यात्रिशतीमुपतकम् ' यांसारख्या काव्यांचा उल्लेख करता येईल.

निसर्गवर्णने

निसर्गवर्णनासंबंधी लिहिलेल्या शतकामध्ये नरहरि कवीचे चन्द्रलक्ष्मोत्प्रेक्षा शतकम्, " कविकवणानं भृगादृक्शतकम्, धीधर व्यंगदेशाचं तारायलीशतकम् य नारायण शर्मा कवीचे शैलान्धिशतकम् उल्लेखनीय आहेत. हा पुढांगरी नम्बी नारायण शर्मा कवि (१९ वे शतक) मध्यारचा रहिवासी होता. त्याने पद्याभियेक-प्रयन्धः य आर्याशतकम् या नावाची आणगी दोन पुस्तके लिहिली आहेत. दिग्गजचिन्तामणि नांवाच्या नियतकालिनाचा तो संपादक होता. वाराणसीचे राज्यवंशित पं. ताराचंद्र (१९ वे शतक) यांनी ' काननशतकम् ' नांवाचे निसर्गवर्णनात्मक काव्य लिहिले आहे. ' शृंगाररत्नाकरः ' नांवाचे त्यांचे आणगी एक शृंगारिक काव्य उपलब्ध आहे. म. ग. प्रथमनाथ तर्ंगूल यांनी कोविन्ददूतम् ' नामक एक गणकव्य लिहिलेले आहे. नारायणवंशिशून आश्लेषाशतकम् " काव्याचा अन्तर्भावहि निसर्गवर्णनर शाक्रीतच करता येईल.

देवानिपय महाकाव्यांना उल्लेख छदिम्बरणेन आरंभीच्या प्रथमांशुत शक्येनच आहे. द्वायसप्तशती देवानिपय कवींनी विविध प्रकारची म्म टाकली आहे. त्यामध्ये रत्नवर्णित देव्यायांशतकम् " ; श्रीनिवासपुत्र वरदांशुदिव (१७ वे शतक) यांचे अम्युजवर्णनाशतकम् य परादशतकम् " ; लक्ष्मीधरवर्णित शक्येन-

८. मुंबईत मुद्रित । ९. इ. १०५ । १०. मुंबईत मुद्रित ।

११. इ. ११४, मुंबईत मुद्रित । १२. श्रीगंगा-पुस्तकालय-मुद्रित ।

१३. इ. ११४ । १४. इ. २४२ ।

बुचपञ्चशती व धरणीधरवृत रसवतीशतकम्", हीं देवीविषयक स्तोत्रे उल्लेखनीय आहेत." विपुशंकर भट्टाचार्यांच्या दुर्गाशतीचा उल्लेख वर आलाच आहे.

सदाश्वर नावाच्या १७ व्या शतकातील 'कविपुंजर' या नावाने प्रसिद्धीस आलेल्या कवीने अम्याशतकम् लिहिले आहे. वयाच्या २२ व्या वर्षी हा कवि (१६१४ ते १६३४) दिवंगत झाला. एवढ्या अत्यायुष्यात त्याने 'कविकर्णरसायनम्' नावाचे २४ सर्गांचे महाकाव्य व 'रत्नावली-भद्रस्तव' नावाचे आणखी एक काव्य लिहिलेले आहे. कर्नाटकाचा राजा चिन्मयेव हा त्याचा आश्रयदाता होता. मीनाक्षीशतकम् हे देवीविषयक शतक पारिधीयूर वृष्णकवि." या १९ व्या शतकातील कवीने लिहिले आहे त्याव्यतिरिक्त 'मात्स्नी शतकम्', 'हनुमत्शतकम्', 'रश्मीवृक्षहशतकम्' हीं तीन शतके, 'कौमुदी सोमम्' हे नाटक, 'कल्पिलसमणितर्पण' हे काव्य, 'रसनिप्यदिनी' नावाची रामायणाच्या एका भागावरील टीका एवढी साहित्यनिर्मिति याने केली आहे.

हिन्दुविश्वविद्यालयाचे प्राध्यापक वृत्तनाथ शर्मा (जन्म १८९५) यानी कालिदाशशतकम् हे देवीविषयक शतक लिहिले असून त्याव्यतिरिक्त आत्म निवेदनशतकम्, 'शतकसप्तकम्' व 'नरवद्रूतम्' हीं अवान्तर काव्य लिहिलीं आहेत रामानुजाचार्यांचा पुत्र सुदरुचार्य (२० वे शतक) याने कोमलाम्याकुचशतकम् आणि 'हनुमदविलासम्' व 'जटप्रास' हीं आणखी दोन काव्यहि लिहिलीं आहेत. 'शारदाशतकम्' हे काव्य श्रीनिवासशास्त्री (१९ वे शतक, तज्ञावर जिल्हा) याने लिहिले असून त्याव्यतिरिक्त विशप्तिशतकम् योगिभोगिसंघादशतकम्, महाभयेशशतकम् व हेटिराजशतकम् हीं आणखी चार शतके लिहिलीं असून श्रीगुरसौंदर्यसागरसहस्रत्रिकम् हे एक मोठे काव्य लिहिले आहे." 'वृक्षहशतकम्' व 'नगरशतकम्' (दोन्ही मुद्रित) याचे लेखक नेलोरनिवासी तिरुवेम्पत्तातादेशिक होते. 'स्तुतिमालिका' नावाचे आणखी एक याचे काव्य उपलब्ध आहे. पद्मनाभशतकम् चा लेखक रामवर्मकुलशेखर हा कवि १९ व्या शतकात ब्राह्मणपौर संस्थानाचा राजा होता. 'अज्ञामिलोपाख्यानम्', 'कुचेलोपाख्यानम्', 'मन्त्रिमञ्जरी', 'उत्सववर्णनम्' हे अखण्डर ग्रंथहि या मुद्रित राजाने लिहिले असून ते सर्व मुद्रित झाले आहेत." ब्राह्मणपौराच्या राज्यसभ्यातील दुसरा मुक्तीय राजपुत्र भृगुने केरळवासी. (१९ २० शतक) याने गुरुवायुरेशशतकम्, व्याघ्रालयेशशतकम्, द्रोणाद्रि-

शतकम्' हीं तीन शतकाल्ये व त्याव्यतिरिक्त 'धमापनगृह्यम्', 'विद्याग
राजमहाकाव्यम्', व 'शुगारमञ्जरी' हीं आणगी तीन काव्ये त्रिहिलेर्ली आहेत.
केरळनामा राजाला 'केरळनाट्टास' ही उपाधि लाभली होती व त्या उपाधीस
साजेसेच त्याच काव्यकर्तृत्व होते अश्विनाट्टच व्यासाच्या 'शिवराजत्रय' इत्यादि
ग्रथांचा परिचय मागे आलाच आहे. त्यांनी गणेशशतकम् हे शतक काव्य व
'प्रभारदीपिका', 'रत्नाष्टकम्', 'शिवप्रसाह.', इत्यादि अनांतर पुस्तकेहि त्रिहि-
लेर्ली आहेत. केरळच्या वाक्तालाभारायण मेनन याने कृष्णशतकम् हे शतक
काव्य व 'तापार्निखरण-महाकाव्यम्', आणि 'देवीमन्तः' हीं अनांतर दोन
काव्य त्रिहिलेर्ली आहेत."

मर्यादशतकम् व माकृतिशतकम् — काशीचे म. म. रामावतार
शर्मा यानी त्रिहिलेर्ली हीं दोन शतक 'शारदा' नामक उत्कृष्ट माणिकान प्रकाशित
शाली होती. त्याच 'मुद्गाण्डूतम्' हे काव्य काशीच्या 'मुग्गामाम्' या माणिकान
प्रकाशित शाली होत. याव्यतिरिक्त 'यूरोपीयदर्शनम्', 'परमार्थदर्शनम्',
'भारतीयम् इतिवृत्तम्' हीं त्याचीं पुस्तके प्रकाशित शाली आहेत. अशोकमत्तभासरील
पाली लेखाच टिप्पणीसहित उत्करण त्यांनी 'प्रियदर्शिप्रकाशतय.' नामाच्या पुस्तकात
प्रकाशित केले आहे

'शूलपाणिशतकम्'—हे शतकमत्त कर्तरी श्रीनिवासशास्त्री (जन्म इ.
उ. १८३३, गाव कुचिमचीवरी अमहारा, गोदावरी जि.हा, आंध्रप्रदेश) यानी त्रिहिले
आहे. इ. म. १९१७ मध्ये वयाच्या ८३ व्या वर्षी याचा देहान्त झाला. राजमहेन्दी
च्या महाविद्यालयात २५ वर्षेपर्यंत ते प्राध्यापक होते. प्रसृत शतकाव्यतिरिक्त
'सोपकदम्ब', 'डाडशमञ्जरी', 'शिवानन्दलहरी', 'शिवसादगुनि.', 'वृत्तिह-
मत्तम्' व 'समुद्राष्टकम्' हीं त्याचीं अनांतर काव्य आहेत."

'राधाप्रियशतकम्'—सोलापूरचे कविशेखर राधाकृष्ण निवारी यानी हे
काव्य आपल्या निवार्थीशतकच त्रिहिले आहे. हे कवि बंधुसख्यप्रकाशी होते.
३५ वर्षांच्या वयापर्यंत त्यांनी भाग्यनार्थी एक सहस्र पारायण केले होती."
'दशावतारमननम्', 'दशानाराचरितम्', 'गणेशचरितम्' (५ सर्ग) हीं
पत्राल्ये व 'शान्तिचरितम्', 'भाग्यमनचरितम्', 'भीष्मचरितम्' व 'भीष्म-
चरितम्' हीं सप्तसुमार्थ त्यांनी त्रिहिले आहेत.

कटाक्षशतकम्—तशखर शिवाजीरा एका गावचे निवारी म. म. येदान्त-
केवरी गणपतिशास्त्री (१९-२० सर्ग) यानी हे मन्निनिष्ठ शतक त्रिहिले

आहे. कुम्भपोणेच्या अद्वैतसभा व शंभरमठ या संस्थेचे प्रमुखात्त्व या गणपतिशास्त्री फडेन होते. कटाक्षशतकाव्यतिरिक्त घुनचरितम्, रसिकभूषणम्, गुरुराजसप्ततिः, तटाटकापरिणयम्, हीं अवान्तर काव्येहि यांनी लिहिलेलीं आहेत.

वीराञ्जनेयशतकम्—ले. श्रीशैल दीक्षित हा कवि (१९ वे शतक) बंगलोर येथे ' कर्नाटक प्रकाशिका ' या वृत्तपत्राचा संपादक होता. हनुमत्सप्तमाला, व गोपालायां हीं दोन काव्ये हि त्याने लिहिलीं आहेत. त्याव्यतिरिक्त शेक्सपीयरच्या ' कॉमेडी ऑफ एरर्स ' या नाटकाचे ' भारतीविलासम् ' नामक गद्य कथात्मक भाषांतर, ' कावेरीगद्यम् ' या नांवाचा प्रवासवृत्तान्तपर निबंध हे ग्रंथ त्याने लिहिले आहेत. गायनकलेमध्ये सुद्धा हा कवि अत्यंत निपुण होता. " वर उल्लेखिल्या शतककाव्याच्या विविध प्रकाराव्यतिरिक्त विविध प्रकारचीं शतककाव्ये आढळतात. मुंबईचे व्यापारी श्री जयराम पाण्डे यांच्या धर्मशतकम् व अर्थशतकम् या काव्यांचा परिचय पूर्वी दिलेला आहे. कल्युत्थाचे विमलकुमार जैन" यांनी रक्षाबन्धन-शतकम् व घर्णिशतकम् हीं दोन शतके लिहिलीं असून ' वीरपञ्चाशत्का ', ' गणेशपञ्चविंशतिका ', ' मुनिद्वारिंशत्का ', ' ब्रह्मदीपिका ', ' गांधिवादाद्यकम् ' इत्यादि अवान्तर काव्येहि लिहिलीं आहेत. विद्यवाशतकम् व कचशतकम् हीं दोन शतके तंजावर जिल्ह्यांतील वाल्मुर गावचे निवासी वरदकृष्णम्माचार्य" यांनी लिहिलीं आहेत. ओष्ठशतकम् रत्नशतकम्" रसयतीशतकम् (कृ. ३१४) पलाण्डुशतकम् (कृ. २४५) व पलाण्डुराजशतकम्, काकशतकम् (कृ. ७६१), यासारखीं आणखीहि विविध विषयावरील शतके उपलब्ध असून तीं सर्व मुद्रित झालीं आहेत.

इतर सर्व भाषांप्रमाणे संस्कृतांतहि आधुनिक काळांत राष्ट्रवादी साहित्य बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत निर्माण झालें आहे. त्यामध्ये जी मातृभूतवनपर काव्ये आढळतात, त्यात श्री. ति. वि. कपालिशास्त्री यांचे भारतीयस्तवः नामक शतककाव्य विशेष उल्लेखनीय आहे. १५ ऑगस्ट १९४७ या स्वातंत्र्यदिवशीं त्यांनी हे शतक आनंदाच्या ऊर्मांत लिहून काढलें. त्यामध्ये ७ विविध छंदांमध्ये श्लोकरचना केलेली आहे. कपालिशास्त्रींचा सनिस्तर परिचय पुढील एका प्रकरणाला दिलेला आहे.

याच संदर्भात आम्ही आपल्या स्वतःच्या शतककाव्यांचा परिचय दिल्यास तें अनुचित होणार नाही. ' निमृतिबन्धनास्तोनम् ' हे १०८ श्लोकांचे राष्ट्रवादी शतककाव्य असून त्यामध्ये पहिल्या ७ श्लोकांत भारतभूमि व हिमालय, गंगासिंधू इत्यादि पवित्र स्थानांना बंदन केलेलें आहे. त्यापुढील ८ श्लोकांत प्रयाग, रामेश्वर,

२४. कृ. ४८४। २५. दिव्यज्योति विद्योपाकः पृ. ३०, कृ. २५३।

२६. कृ. ५०४। २७. कृ. ८३।

अयोध्या, मथुरा, इत्यादि पुण्यक्षेत्रांचे स्तवन केले आहे. त्यानंतरच्या ५ श्लोकांत भुक्ति, स्मृति, रामायण, भारत इत्यादि भारतीय धर्मग्रथांचे माहात्म्य वर्णिले आहे. व पुढे शैवतपर्यंत मनु, व्यास, वाल्मीकि, याज्ञवल्क्य, या प्राचीन व शिवाजी, टिळक, गांधी, रामकृष्ण, विवेकानंद, हेडगेवार इत्यादि अर्थाचीन थोर पुरुषांचे प्रत्येकी एका श्लोकात गुणगान केलेले आहे. इ. स. १९४९ मध्ये रायपूरच्या कारालयात आम्ही हे स्तोन लिहिले होते. 'मन्दोर्मिमाला' नामक (प्रस्तावनालेखक प. श्री. दा. रातवलेकर) काव्यसंग्रहाच्या आरम्भीच मुद्रित झाले आहे. 'मानुलहरी' हे दुसरे राष्ट्रवादी शतककाव्य आम्ही शिपरिणी उदांत लिहिलेले आहे. याव्यतिरिक्त 'जवाहरतरङ्गिणी' (भारतरत्नशतकम्, इंग्रजी भाषांतरासहित, प्रस्तावनालेखक लोकनायक बापूजी अणे.) 'विनायकवैजयंती' (स्वातन्त्र्यवीरशतकम्-मराठी भाषान्तरासहित, प्रस्तावनालेखक म. म. डॉ. या. वि. मिराशी. स्वातन्त्र्यवीर सावरकराच्या 'अमृतोत्सव' प्रसर्गा मुरईमध्ये या काव्याचे प्रकाशन झाले.) कालिदासरहस्यम्-हिन्दी भाषान्तरासहित; प्रस्तावनालेखक लोकनायक अणे; उज्जयिनी येथे राष्ट्रपति राजेन्द्रप्रसादाच्या अध्यक्षतेखाली शारदेच्या कालिदास महोत्सवासाठी ५ दिवसात आम्ही हे शतक लिहिले. व या महोत्सवप्रसर्गा झालेल्या प्रचंड कविसमेलनात त्याचें गायन करण्याचा योगहि आम्हास लाभला), 'रामकृष्णपरमहंसियम्' (युगदेवताशतकम्, हे मद्रासमन्ता वृत्तात लिहिले आहे.) 'वात्सल्यरसायनम्' (बाललीलाशतकम् हे बालकृष्णभक्तिपर स्तोन घडतिल्ल्या वृत्तात लिहिले आहे.) शाकुन्तलशतश्लोकी हे काव्य आम्ही विद्यार्थ्यांकरिता लिहिले होते. 'कालिदासरहस्यम्' या शतकात सर्वत्र कालिदासाने शब्दप्रयोग व उपमा यांचा उपयोग करून कालिदासाचें गुणगान केलेले आहे. उदाहरणार्थ—

वाम वयोद्ग्रा. शतशोऽपि सन्तु कविप्रसूभारतभूस्त्वयैव ।

नक्षत्रताराग्रहसंजुलाऽपि ज्योतिष्मतीचन्द्रमसैव रात्रिः ॥४९॥

एवङ्गुण्णितश्लोकपरम्परानु सहस्रधात्मा ललु काव्यलक्ष्म्या ।

समस्तताहिस्वगुणंविभक्त पयोमुर्चा पङ्क्तिषु चिचुतेव ॥५१॥

विलोकयन्ती परमादरेण त्वरकाव्यगीरीं प्रतिभा मदीया

भूतार्थशोभा हियमाणभावा प्रसाधने न क्षमते क्षमाऽपि ॥७३॥

एवद्रूपेण कवीन्द्र ! नूनमभवत् चन्द्रः स कान्तिप्रदः

शूद्रगारिकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

गंवाणीमुकविप्रजापतिरसौ नो चेत् कथं जायतां

श्लोकेऽस्मिन् कवितोवंशीव मधुरा शूद्रगारताराऽपरा ॥१०५॥

मुग्धा मालविकाग्निमित्रपुरतः सा नृत्यरङ्गस्थिता
 बालिवेन्दुमती स्वयंचरज्ञास्यानप्रविष्टाऽथवा ।
 भीतिध्याकुलितोर्वशी मुल्ललिता श्रीविक्रमाश्यासिता
 मोहं ते रत्तराजराज ! कविता चित्ते विधत्ते मम ॥१०६॥

क्रन्दन्तीव रतिः स्ववत्सलभपरिवर्णय्य भावतुरा
 म्लायन्तीव च यक्षिणी प्रियकरालोके चिरं वञ्चिता ।
 मूर्च्छन्ती जनकात्मजा रघुपतिप्रवतेव वा कानने
 कावर्णकरसा दुनोति कविता ते मानसं मामकम् ॥१०७॥

स्यात्त्र्यंवीर शतकाच्या आरंभी भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राणार्पण करणाऱ्या
 तेजस्वी क्रान्तिकारकांचे वर्णन पुढील श्लोकात केलेले आहे—

येषां श्रुवो रीद्रपिनाकलेसाः नेत्राणि भालानलज-स्फुलिङ्गाः ।
 तर्जन्य उरुभ्रकुठारधारा जयन्ति ते राष्ट्रविमुक्तिवीराः ॥१०॥
 वित्तं स्वराष्ट्र-प्रविलीनचित्तं शस्त्रं च येषां रिपुनाशशास्त्रम् ।
 सेना स्वदेशोद्धृतिकामना सा जयन्ति ते राष्ट्रविमुक्तिवीराः ॥१०॥
 धर्मं समस्ताचलनिश्चलत्व वीर्यंखिलोप-ग्रह-तीव्रतेजः ।
 कार्यं च येषां शिधि-कर्ण-चर्पा जयन्ति ते राष्ट्रविमुक्तिधुर्याः ॥११॥
 येषां गिरी लेखणभापयोत्थाः भास्वद्रसापता इव विष्टुदुप्राः ।
 भुजङ्गसत्राग्निशिखा-प्रभा वा प्राञ्चालयंश्लोकहृदिग्धनानि ॥१२॥
 स्वशीर्णितरेव महाभिषेकः स्वशीर्षपद्मंश्चरणोपहारः ।
 नीराजना च प्रवहत्सवदेहैः येषां स्वभूपूजनरोतिरेषा ॥१३॥

आधुनिक संस्कृत साहित्यातील शतककाव्यांचा विस्तार व त्यांची विविधता
 यांची कल्पना येण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत प्रकरणांत दिली एवढी माहिती पुरेशी आहे,
 असें आम्हांस वाटते.

प्रकरण १४ वें

स्तोत्रसाहित्य

मम्मटाचार्यांनी सांगितलेल्या ६ काव्यप्रयोगनामधे 'शिवेतरशनिः'— म्हणजे अमंगलाचा नाग हे एक काव्यप्रयोजन आहे. या प्रयोगाच्या समर्थनार्थ मयूर, जयदेव यासारख्या कवींनी केलेल्या गौत्रामक काव्याच्या कथाहि सांगण्यात येत असतात. अमंगलाच्या नागासाठी, उपास्य देवताच्या वाह्मयपृष्ठेसाठी किंवा चित्रशातीसाठी लिहिलेल्या श्लोकांचा रोगी गर्भव भाषामध्ये आढळतात. किंबहुना जगत अशी एकहि भाषा नसेल की जीमध्ये स्तोत्रात्मयच नाही. संस्कृत साहित्यात अतिप्राचीन काळापासून शोभनाह्मयाचा प्रवाह सतत वहात आहे. वेदांमध्ये इन्द्र, अग्नि, मरुत्, वरुण इत्यादि देवतांच्या शोत्रामधून या प्रकारच्या काव्याचा प्रथम आविष्कार झाला. शोत्राचामध्य कवि भक्तिभावाने उपास्य देवताच्या माहात्म्याचे वर्णन करीत, आपल्या हृदयातील कोमल भावना व उदात्त स्वरूपाच्या प्रार्थना व्यक्त करीत असतात. त्यात उद्गुधा प्राधान्याने भक्तिमूलक कथनात रगांचा परिपोष झालेला असतो. 'शृङ्गार एव मधुर' पर प्रवृत्तानो रस.' या शिष्टान्तानुसार शृङ्गाराचा 'स्वराज' मानून प्राधान्य देणाऱ्या संस्कृत कवींनी श्लोत्रसाहित्याचाहि प्रचल प्रवाह निर्माण केला आहे. संस्कृतातील संपूर्ण श्लोत्र-वाह्मयाचा प्रिसो करायला एका रसत्र प्रथाची आवश्यकता आहे. प्राचीन काळापासून 'पुण्यदत्त' (शिवमहिम्न शोत्रकर्ता), मयूरमठ (सूर्यसतककर्ता) बाणमठ (चण्डीशतककर्ता), जगद्गुरु धरत्राचार्य, कुलशर (शुद्धमागशोत्रकर्ता), यामुनाचार्य (आद्यवन्दारश्लोत्रकर्ता), लीलाशर (कृष्णवर्णश्लोत्रकर्ता) यासारख्या कवींच्या प्रतिभेने संस्कृतातील शोत्रात्मय इतक समृद्ध केलेले आहे की त्यांच्या नावाचा उल्लेख होणाऱ्या नावाप्रकारचे श्लोत्रात्मक श्लोक रचिलेला आहेत त्यामुळे लक्षात. श्लोत्रात्मयाचा तो गगनान प्रवाह असांनीन जालाहि अनिच्छ गतीने वहात आहे. एवढेच नव्हे, तर तो अतिशय विशाल स्वरूप धारण करीत आहे. शर काव्याच्या प्रसरणात शोत्रामक अनन्य नावाचा उल्लेख केलेलाच आहे. प्रस्तुत प्रसरणात असातर श्लोत्रांचा परिचय दिलेला आहे

आधुनिक काव्यशास्त्रात श्लोक कवि पंडितराव जगन्नाथ, यांचे 'मंगलहरी श्लोक' असे नाव देण्यात आले आहे त्याच्या उपासनेला आताही मोठ्या भक्तीने गाविते

जाते. 'गंगालहरी' सारखे दुसरे लोकप्रिय संस्कृत स्तोत्र अर्वाचीन कालखण्डांत झाल्याचे दिसत नाही. पंडितराजांचीच 'अमृतलहरी' (यमुनास्तोत्र), 'लक्ष्मीलहरी', 'करुणालहरी', 'सुखालहरी', इत्यादि अवान्तर लहरी काव्ये आहेत. पण त्यांना गंगालहरीसारखी मान्यता मिळालेली दिसत नाही. 'भामिनीविलास' तील—

रे चेतः कथयामि ते हितमिदं यदावने चारयन्
 वृन्दं कौऽपि गवां नवाम्बुधनिभो बन्धुनं कार्यस्त्वया ।
 सीन्दर्याद्भूतमुद्गिरभिरभितः सम्मोह्य मन्द-स्मितः
 एष त्वां तव पल्लभांश्च विषयानाशु क्षयं नेष्यति ॥

यासारखे श्लोक किंवा रसगंगाधरातील—

रमृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणाम्
 अभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता गर्तविद्युताम् ।
 कलिन्दगिरिनन्दिनी [तटसुहृद्द्रुमालम्बिनी
 मदीपमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥

यासारखे अनेक श्लोक, किंवा—

“अयि ! गर्तमुखे गतः शिशुः पबिकेनापि निवार्यते जवात् ।
 जनकेन पतन् भवार्णवे न निवार्यो भयता कथं विभो ॥”
 “विहाय संसार—महामरुस्थलीमलीकदेहादि—मिलन्मरीचिकाम् ।
 मनोमृगो मे करुणामृताम्बुधे विगाढमीश ! स्वयि गाढमीहते ॥”

“ब्रधान द्रागेव द्रष्टिमरमणीयं परिकरं
 कपाले बालेर्दु नियमय पुनः पन्नगगणैः ।
 न कुप्यस्त्वं हेलामितर—जन—साधारणतया
 जगन्नायस्थायं सुरयुनि! समुद्धारसमयः ॥”

यासारख्या विविध श्लोकांतून सामान्यतः शृङ्गारिक जीवनाविषयीं सर्वत्र प्रसिद्धि पावलेल्या पंडितराजांच्या अन्तःकरणांतील प्रगाढ भक्तिभावनेचा परिचय होतो.

सहस्रकें

देवताविषयक शतकभाव्यांप्रमाणे कांही प्रसिद्ध सहस्रक काव्ये आधुनिक कालखण्डांत निर्माण झालेली आहेत. त्यातील कांही सहस्रकांचाहि उल्लेख मागील प्रकरणांत आलाच आहे. त्या व्यतिरिक्त कांही अविस्मरणीय सहस्रक काव्ये पाहा :—

‘लक्ष्मीसहस्रम्’— निखगुणदर्शचम्पू’चा निर्यात लेखक बेंकगच्चरि याने एका राजानून हे सहस्रक काय लिहिले, त्यात सर्व प्रकारचे अलंकार व उत्कट भक्तिरस याचा आस्वाद,

‘ परमादियु मातरादिम यदिम कोशट्टताहमध्यमम् ।

अमरः किलपामरस्तत स वभुव स्वपमेव मध्यम ॥

यासारख्या पाण्डित्यपूर्ण श्लोकानून व्यक्त झालेले आहे.^१

‘शिवदयासहस्रम्’—(ले. वृषिंह) व ‘शिवपादकमलरेणुसहस्रम्’ (ले. मुन्देरदर) हीं दोन शिवभक्तिपर सहस्राने विशेष उल्लेखनीय आहेत

१९ व्या शतकातील निख्यात संस्कृतलेखिका, प्रतिवादिभयकर बेकटा चार्यांची धर्मपत्नी त्रिवेणी हिच्या जीवनाचा व ‘शुकसन्देशम्’ ‘मृङ्गसन्देशम्’ ‘रङ्गाभ्युदयम्’ ‘सप्ततुमारनिन्दयम्’ ‘रङ्गारासमुदयनाटकम्’ ‘तत्त्वमुद्रामद्रोदय नाटकम्’ इत्यादि ग्रथाचा परिचय पुढील एका प्रकरणात सविस्तरपणे दिलेलाच आहे. या कथयित्रीने लक्ष्मीसहस्रम् व रङ्गनाथसहस्रम् हीं दोन सहस्रश्लोकात्मक स्तोत्रे लिहिलेली आहेत. आधुनिक काळातील विशेष उल्लेखनीय सहस्रक म्हणजे वासिष्ठगणपतिमुनींच उमासहस्रम् हे स्तोत्र होय. या स्तोत्रामध्ये गणपतिमुनींचे सपूर्ण आध्यात्मिक पांडित्य व्यक्त झाले आहे. त्याचे पट्टशिष्य ब्रह्मश्री कपाली शास्त्री यानी त्यावर अत्यंत मार्मिक भाष्य लिहिलेले आहे.

→ [शिवस्तोत्रे

शिवस्तोत्रांमध्ये अप्पय्य दीक्षित यांचे शिवमहिमकालिकारतच व शिव कामिस्तरत्नम् हीं दोन स्तोत्रे, कल्हरी श्रीनिवासशास्त्री यांनी शिवानन्दलहरी व शिवपादस्तुति हीं दोन स्तोत्रे विशेष उल्लेखनीय आहेत. अप्पय्य दीक्षिताने ‘आत्मारणस्तुति’ ‘पञ्चरत्नस्तव’ ‘भक्तामरस्तोत्रम्’ ‘शान्तिस्तव’ ‘वरदराजाष्टकम्’ ‘आदित्यस्तोत्ररत्नम्’ इत्यादि विविध स्तोत्रेहि लिहिलेलीं असून तीं सर्व मुद्रित झालेलीं आहेत. संस्कृत विद्वजपरिपेक्षे कार्यवाह श्री जयतृष्ण हरिकृष्ण देव यानी सोमनाथ मंदिराच्या प्रतिष्ठापन महोत्सवप्रसंगी श्रीसोमस्तवराज या नावाचे एक ४० श्लोकांचे शिवस्तोत्र लिहिले असून ते इंग्रजी अनुवादासहित भारतीय विद्यामवना तर्फे मुद्रित झालेले आहे.

भैरवस्तव —पत्राचे साहित्याचार्य सत्यव्रतशर्मा यानी हे स्तोत्र व मातृस्तोत्रम् आणि ‘भ्रमभञ्जननाटकम्’ हीं दोन अवान्तर पुस्तकेहि लिहिलेलीं आहेत.^१

“ कर्पूरधूलिधवलद्युतिधाम धाम भ्राजिष्णु सन्नलमूलप्रकटमंयूखः ।

सकल्पकल्पनकुलावलिक्लपशाल स्वत्पादपक्वजमिद विजयाय मञ्जु ॥ ”

यासारख्या भैरवत्पावतील श्लोकावरून सत्यव्रतशारत्रीच्या काव्यशैलीची कल्पना येते.

हरहरीयम्—नागपुरचे विख्यात संस्कृत पंडित म. म. कृष्णशास्त्री धुले यानी प्रस्तुत श्लोकगर्म व पांडित्यपूर्ण स्तोत्र लिहिले असून त्याची पाण्डित्यपूर्ण टीकाहि त्यानी स्वतःच लिहिली आहे. १९५३ मध्ये हे संपूर्ण स्तोत्र सङ्कृतभवितव्यम् या नागपूरच्या साप्ताहिकात (टीका विरहित) क्रमशः प्रकाशित झाले. पुढील दोन श्लोकावरील टीकेवरून म. म. कृष्णशास्त्री धुले याच्या पांडित्याची वाहीशी कल्पना येऊ शकेल.

“ मन्यान लिङ्गमग्निं र्ह्युत्पुनरररणिं वैदिकां वायवोति
तुण्डंमेषाजवाजिपनडहृदि गर्तः पञ्चभिः पञ्चतुण्डम् ।

चित्त्य भस्माऽबालिप्त हतपद्मपजनस्थानरूपे स्मशाने ”

वास्तव्य ते कपालान् घटशकलकृतास्त्वाञ्च जानेऽग्निमेव ॥

‘मन्यानमिति’-मन्यान लिङ्ग जाने तथ च अरणि-अधरारणिं वैदिका वेदी वा योनिं जाने । जानेति सर्वान्वयः । मेपद्वच अजस्व वाजी च ना च अनङ्गास्व मेपाजास्व पुरुषवृषभा. तेभ्यः अभिगतैः प्रापैः स्थेनचित्ति त्यागे, भूमो निपातैः पञ्चमित्तुण्डैः त्या पञ्चतुण्ड जाने । चित्त्य चित्तौ भव चित्त्य तन्नामके स्थडिले स्थित आवहनीय-रूपत्वात् भस्माबलिप्त, हताः पदाव यत्र तादश यत् यजनस्थान तत् रूप यस्य तस्मिन् स्मशाने वास्तव्य वसन्त जाने “स्मशान वा यन्मृताना पश्याना शीर्णांष्युपधीयन्ते” इति तैत्तिरीय संहिता । (५ २८) वास्तव्यः त वसेस्तव्यन्वर्तरिणिञ्च” इति कर्तरित व्यप्रत्यय. । ते कपालान् तव कपालास्व घटशकलकृतान् पुरोडासश्रवणार्थं विहितान् जाने । एव त्या च अग्निमेव जाने । तथा च श्रुति । “एष रुद्रो यद्रग्निं तै.स. २-६-६ ।” यस्मामुवनानि च्वच तस्मै रुद्राय नमोऽस्तवमये इति च्वसन् अथर्ववेदे ७ ८७ १ पुराण च “रुद्रमर्नीं दिवा. प्राहुरिति” वनपर्व अ २२४ श्लोक २६॥ ३९॥

“ उमा वाय्पूमा वा जगति तव पत्नीति कथिता—

म्बिका वा या वेदे भवति हर साध्या न शरदः ।

शरच्चासौ दुर्गा चरतु नवभिः सा स्वतुरगं

मन्त्रया नो तेषामिति शरदि तामर्चति जनः ॥४२॥

हे हर ! उमा वा ऊमा वा अम्बिका च या तव पत्नी इति जगति कथिता सा वेदे शरदः अन्या न इति कथितम् अस्ति । तथा च श्रुति. “एष ते रुद्रभाग सह स्वस्ताम्बिक्या इत्याह शरद्या अस्याम्बिका स्वया तथा वा एष हिमस्त्रीनि ” तैत्तिरीय ब्राह्मण (१-८-६) । सा दुर्गा शरद्रूप शरत्रिशारुपा इत्यर्थः. नवभिः स्वतुरगैः चरतु

न तु तनोधिकैः नमनप्रतिभिः । तावतिः रत्रिः न द्याप्नोतु इत्यर्थः । अतः इति हेतोः शरदि तां दुर्गां जनः अर्चति । तन्ना च श्रुति । ये ते रानियुक्तासो नमनिर्नम अशीतिः सन्त्वथ्वा उनो ते सप्तसप्ततिः इत्यादिः ऋग्यजुःपरिशिष्टम् ॥४२॥

अवतारस्तोत्रे

भगवान् विष्णुच्या विविध अवतारामर्था लिहिलेच्या स्तोत्रामध्ये वेङ्गम कोण्ड रामराय (याचे सविस्तर चरित्र पुढील एका प्रकरणत दिव्ये आढे.) याचे 'दशावतारस्तोत्रम्', अण्णोरच्या वेन्दरमण कवीची 'दशावतारगीता', वादिराजाची 'दशावतारस्तुतिः', विजयरायनाचार्यकृत 'दशावतारस्तव', सो गणपूरच्या राधाकृष्ण निरपरीचे 'दशावतारस्तवणम्' (या कवीने दशावतार-चरितम्' या नावाचे आणखी एक पुस्तक लिहिले आहे.), यासारखी कांही स्तोत्रे उल्लेख करण्यासारखी आहेत

'श्रीविष्णुचतुर्विंशत्यवतारस्तोत्रम्'— नागौर (राजस्थान) येथील संस्कृत पंडित रामो लामणशास्त्री यांनी चिदनायाच्या पद्धतीने प्रस्तुत स्तोत्र लिहिले असून त्यामध्ये श्रीमद्भागवतान्त वर्णिलेले भगवान् विष्णुचे वराह, यज्ञ, कपिल, दत्त, कुमार, नारायण, ध्रुव (वरद), वृषु (वैश्व), ऋषभ (नाम्यात्मज), हयग्रीव, मत्स्य, कूर्म, वृषिंह, हरि, वामन, मनु, हंस, घनन्तरी, परशुराम, श्रीराम, कृष्ण, व्यास, बुद्ध व कवी हे २४ अवतार वर्णिलेले आहेत. नवतः कवीने यांचे हिन्दी भाषान्तरहि केलेले आहे' श्री. लामणशास्त्री यांनी 'श्रीविष्णुचरितामृतम्' 'श्रीहरिदादशावतारस्तोत्रम्', 'श्रीरामवाद्युगुलीगतः', 'श्रीहरिस्तोत्रम्', 'श्रीराम-विवाहः' इत्यादि अन्तर्गत स्तोत्रहि लिहिलेली असून ती सर्व मुद्रित आहेत.

श्रीरामस्तोत्रे

श्रीरामस्तोत्रांमध्ये नागपूरचे म. म. केशव गोपाळ तागृहण यांनी लिहिलेली 'श्रीरामस्तवः', 'श्रीरामाष्टकम्', 'श्रीरामयष्टिकम्' व 'श्रीरामस्तुतिः' हीं स्तोत्रे; वेङ्गमकोण्ड रामरायाची 'वीररावस्तुति', 'रामायन्मरावतारम्' हीं दोन राम-स्तोत्रे, (वेङ्गमकोण्ड रामरायाची क्षसार स्तोत्र पुढीलप्रमाणे आहेत. 'निर्गोदि विष्णु-महत्सनामान'ी (गव्याया), 'हवागदि हयग्रीव-महत्सनामान'ी (सव्याया) 'परमान-महत्सनामान'ी', 'हयग्रीवाष्टोत्तरम्', 'हयवदनस्तव, हयग्रीव-

३. वृ २१७. ४. मागील एका प्रकरणत या वाक्याचा उल्लेख केला

आहे ५. निरपदगाणर प्रेम, मुंबई येथे मुद्रित

नरत्नमाला, व हयग्रीवपञ्चविंशतिः.) वैद्यरमण कडोची 'रामगीता' व 'कृष्णगीता' (ही दोन्ही स्तोत्रे 'नवगीतपुमुमान्जलीत' प्रकाशित झाली आहेत). बंगलोरच्या श्रीशैल दीक्षिताची 'वीराञ्जनेयशतकम्', 'हनुमन्मंत्रमाला' व गोपालयां हीं स्तोत्रे उल्लेखनीय आहेत.

महाराष्ट्रांतले विख्यात आधुनिक ऋषि श्री वामुदेवानंद सरस्वती महाराज (यांच्याबद्दल सवित्तर माहिती पुढील एका प्रकरणात आहे) यांनी अनेक देवतांचीं स्तोत्रे लिहिलीं असून तीं सर्व एकत्र मुद्रित झालीं आहेत. त्या व्यतिरिक्त त्यांचीं 'सप्तशती-गुरुचरित्रम्', 'दत्तश्रीलामृनाब्धिसारः' 'माघमाहात्म्यम्', 'श्रीगुरुचरित्र-त्रिशतीनाम्यम्' 'श्रीगुरुचरित्रसाहस्री', 'श्रीगुरुसंहिता', 'वेदनिवेदनस्तोत्रम्', हीं धार्मिक संस्कृत पुस्तके, वामुदेवानंदस्वामी महाराज ग्रंथ प्रकाशनाचे अप्यक्ष वामन इत्यानेय गुळवणी महाराज यांनी प्रकाशित केल्लीं आहेत. 'नटराज सहस्रम्' नांवाच्या अतिप्राचीन नामस्तोत्राचे माध्य शास्त्राचार्य आनन्दताण्डन दीक्षित व सोमशेखर दीक्षित या दोन विद्वानांनी लिहिलेले आहे.

विभूतिस्तोत्रं

उपास्य देवतांप्रमाणेच श्रद्धेय विभूतींवर लिहिलेलीं असलेल्या स्तोत्राव्ये फार मोठ्या प्रमाणांत उपलब्ध आहेत. वास्तविक असल्या सर्व पुढकळ काव्यांचा एकत्रित संग्रह एताद्या स्वतंत्र ग्रंथामध्ये करावयाची अत्यंत आवश्यकता आहे. कित्येक घोर पुरुषार्थग्रंथींचीं स्तोत्रे त्यांच्या चरित्रपर ग्रंथांत आढळतात. 'कवीन्द्रचन्द्रोदयः' नावाच्या ग्रंथांत (या पुस्तकाचा स्वतंत्र परिचय इतरत्र आलेला आहे.) ज्याप्रमाणे कवीन्द्राचार्यांच्या स्तुतीचे अनेकांनी लिहिलेले सर्व श्लोक संग्रहित केलेले आहेत, त्याचप्रमाणे आधुनिक काळांत झालेल्या लोकोत्तर पुरुषार्थग्रंथांचे स्तुतिपर व मुभाषित-गर्भे इत्येक स्वतंत्र पुस्तकांत संमिश्र करण्याचा उपयोग कोणीतरी करण्यासारखा आहे.

'कालिदासप्रतिभा'—मद्रासच्या संस्कृत अकादमीने दि. २५-१०-१९५५ या दिवशीं कालिदास दिनोत्सवानिमित्त प्रसृत काव्यसंग्रह प्रकाशित केला. त्यामध्ये कालिदासाच्या प्रतिमेला उद्देशून निरनिराळ्या २८ कवींनी लिहिलेलीं स्तोत्राव्ये गाण्यांत आलीं. तीं सर्व अष्टके त्रिंशो दशके 'कालिदासप्रतिभा' नांवाच्या पुस्तकांत संग्रहित केलेलीं आहेत, कवीन्द्रचन्द्रोदयाप्रमाणे या काव्यसंग्रहांतहि अनेक कवींच्या प्रतिभासामर्थ्यांना परिचय होतो. या संग्रहांत पुढील कवींचीं काव्ये प्रकाशित झालेलीं आहेत.

कवि — काव्य

१. आर. अप्पत्ताचार (कुम्भकोणम्) - 'नररत्नमालिका'
२. के. नालमुद्रहण्य शास्त्री (मद्रास) - 'कालिदासदशकम्'
३. धैररत्न प. एम्. डोरैरत्नामी अयगार - 'कालिदासप्रतिभा-प्रशंसा'
४. डॉ. पी. सी. छात्रा (दिल्ली) - 'कालिदासाष्टकम्'
५. म. म. काशी कृष्णभमाचार्य (गुडूर) - 'कालिदासोत्रति.'
६. म. म. के. कृष्णमूर्तिशास्त्री (मद्रास) 'कालिदासमाहात्म्यम्'
७. के. एम्. नागराजन् (संगेर) - 'कालिदासीयकाव्येषु प्रवृत्तिवर्णनम्'
८. आर. नारायणस्वामी (मजरगुडी) - 'कालिदासदशकम्'
९. व्ही. ए. रामस्वामी शास्त्री (पुण) - 'शृङ्गारद्वैतवादी कालिदासः १'
१०. डॉ. वे. राघवन् (कन्निकोविल), (मद्रास) - 'किं प्रिय कालिदासस्य ?'
११. सरल्लवि पी. राघवाचार्य (मथुरा) - 'कालिदासपञ्चकम्'
१२. पी. रामदास (आनटताण्डवपुर) - 'कालिदासपञ्चकम्'
१३. के. राममूर्तिशास्त्री (मद्रास) - १६ श्लोक
१४. शास्त्ररत्नाकर पी. एम्. रामशास्त्री (मद्रास) - १६ श्लोक
१५. गद्दोपाध्याय के. एल्. व्ही. शास्त्री (मद्रास) - १५ श्लोक
१६. व्ही. एन्. सुब्रह्मण्यशास्त्री (मद्रास) - 'कालिदासदशकम्'
१७. पी. एल्. शानभाग (चडोटा) - ..
१८. एम्. सुब्रह्मण्यशास्त्री (मद्रास) - ९ श्लोक
१९. साहितीवल्लभ टी. मुन्दरार्य (मिरसाडी) - १० श्लोक
२०. टी. डी. ताताचार्य (तिरुपति) - 'कालिदासस्य धर्मतत्परता'
२१. टी. एम्. जी. वरदाचार्य (मसलीपट्टम्) - १२ श्लोक
२२. ए. वेकटाचार्य (चिदम्बरम्) - अष्टक
२३. व्ही. एम्. वेकराराघवाचार्य (मद्रास) - 'सौन्दर्यदेवः कालिदास.'
२४. डॉ. जी. व्ही. सीतापति (मद्रास)
२५. बी. के. धीनिगासाचार्यल्ल (मद्रास) - पञ्चक
२६. टी. चन्द्रशेखर (मद्रास) - १० श्लोक
२७. विद्याधरशास्त्री (विशानेर) - ५ श्लोक
२८. एम्. पी. सारल्य (मद्रास) - ३ श्लोक

'कालिदासरहस्यम्' - या आग्नी लिहिलेखा (मुद्रित) शतक काव्याचा निर्देश मागील प्रकरणाल आलाच आहे.

श्रीदयानन्द सरस्वतीमधर्षी अनेक विद्वानानी रचूनान स्तोत्रे रचलेली आहेत. प. अग्निगानन्द शर्मा याच्या 'दयानन्दविग्विजयः' या २१ सर्गांच्या

महाकाव्यातील पहिल्या सर्गाच्या आरभीचे ३५ श्लोक म्हणजे दयानन्दसरस्वतींचे स्तोत्रच आहे. कविरत्न मेधाव्रत यांनी लिहिलेल्या 'दयानन्दद्विजयः' या २७ सर्गांच्या महाकाव्यातील सपूर्ण पहिला सर्ग म्हणजे दयानन्दांचे स्तोत्रच आहे., श्री. म. म. केशव गोवाल ताम्हन 'यांनी श्रीमच्छंकराचार्यस्तोत्रम्', 'श्रीसद्गुरु वासुदेवानन्द-सरस्वतीस्तोत्रम्' 'लोकमान्य-वाल-गगाधर-टिळकस्ताव.' हीं त्रिभूति-त्रिपयक स्तोत्रे लिहिलीं असून तीं श्री. ल. रा. कुळकर्णी यांनी प्रकाशित केलेल्या 'कवितासंग्रहः नावाच्या पुस्तकात प्रकाशित झालेली आहेत त्यापैकी श्रीमच्छंकराचार्य स्तोत्रातील तीन श्लोक म. म. ताम्हन यांच्या शैलीचा परिचय देण्यासाठी पुढे उद्धृत केले आहेत.

परा भारती दुर्मंतप्वान्तकीर्णा पदारभ्य काश्मोरमासेतुष्वभम् ।

तदा येऽर्कवद् द्वाविडेव्याविरासन् नमस्याम तान् शंकराचार्यपादान् ॥१॥

अधर्मं विलोपबंधनात् समन्तात् परिकीयनात् तवा श्रौतधर्मम् ।

क्षिति तस्य ये रक्षणायावतेरुः नमस्याम * * * ॥ २ ॥

अशेष जगत् सत्यलोकादि मिथ्या सदान्दक्षिण आरंभं वस्तु ।

रहस्य धुतीनामवोक्तं य इत्य नमस्याम * * * ॥ ३ ॥

श्रीगोवाल नावाच्या एका कवीने श्रीमन्नरसिंहसरस्वतीमानसपूजा-स्तोत्रम् लिहिलेले आहे. श्री महालिंगशास्त्री यांनी काञ्चीकामकोटी पीठाचे आचार्य श्री. चंद्रशेखर-सरस्वती यांच्या सुत्यर्थ देशीकेन्द्रस्तवाञ्जलिः (२९ श्लोक) विजयवादित्रम् (१८ श्लोक), धर्मचनानुशासनम् (२४ श्लोक), आचार्य पञ्चरत्नम् व गुरुराजाष्टरुम् हीं पाच स्तोत्र लिहिलीं असून तीं सर्व 'देशिकेन्द्र स्तवाञ्जलिः' नावाच्या पुस्तकात संकलित झाली आहेत. महात्मा गाधीसन्धी श्री. गणेशराम शर्मा कृत 'मोहनाभिनन्दनम्' व कमलकुमार जैन कृत 'गाधीवादाष्टकम्' यासारखी स्तोत्रे क्वचिन् आढळतात.

बंगलोरच्या संस्कृत महाविद्यालयाचे प्रधान आचार्य सी. वेक्टरमण यांनी 'नवगीतकुसुमाञ्जलिः', नावाचा काव्यग्रंथ लिहिला आहे त्यामध्ये 'रामगीता', 'कृष्णगीता', 'दशावतारगीता', 'गणेशगीता', 'सद्गुरुगीता', 'शिवगीता', 'वाणीगीता', 'लक्ष्मीगीता', 'गौरीगीता', या ९ गीता १०८ श्लोकामध्ये गुम्फलेल्या आहेत. याच कवीच्या 'कमलाविजयम्' (देनिसन्ध्या 'कप' नाटकाचे भागतर) या नाटकाचा उल्लेख एका प्रकरणात आलाच आहे.

वाराणसीचे गगाधरशास्त्री यांनी (१९ वे शतक) 'हसाष्टकम्' नावाचे एक तत्त्वज्ञानपर स्तोत्र लिहिले असून 'अलिबिलाससल्गापम्' नावाचे भाणरी एक काव्य लिहिलेले आहे संस्कृत नियतकान्ध्यान्त आजस्यैत शंभवा सत्पुरुषासन्धी

स्तोत्रनाथे प्रकाशित झालेली आहेत. त्या सर्वांचे सक्कल करण्याचा उद्योग कोणीतरी परावयास हवा. 'सकृत्तमभित्थयम्' च्या पहिल्या चार वर्षांत प्रकाशित झालेल्या महत्त्वाच्या स्तोत्रांचा उच्चैःश्रवण पुढे देत आहात—

१. परमहंस-शंकराचार्य-स्मरणार्चनम्-ले. कुर्तमोदी शंकराचार्य (वर्ष १)
२. काण्डिकासार्तिव्यम्—ले शिवदास कृष्ण नाटिके (वर्ष १)
३. विद्वद्रत्न-केशव-लक्ष्मण-दत्तारी महाशयस्य स्तुति.—
शिवदास कृष्ण नाटिके (वर्ष १)
४. प जगहराल-स्तुतिदशमम्-ले. ग. रा. सायडे (वर्ष १)
५. शिवराजस्तोत्रम्*-श्री. भा. वणेंकर (वर्ष १)
६. केशव-कळीराम-हेडगेकार-महोदयाना स्तवनम्
ले सगराम घुडीराज माहूरकर (वर्ष २)
७. श्री लोहमान्यस्तवनम्—ना. म. विष्णुळे, ग. रा. सायडे, त्रि. कृ. पेशवे. (लोहमान्य टिळकासमर्थी आज्ञावर धर्मेक संस्कृत स्तुतिकव्य टिपटिपणी प्रकाशित झालेली आहेत.)
८. भारतस्य अर्थमन्त्रिण चिन्तामणि देशमुख महाशयस्य स्तुतिपत्रम्—
श्री भा. वणेंकर (वर्ष २)
९. विनोद भाषे-महाभागाना स्वागतपुण्याञ्जलि.—काशिने. वैदिकपरिचितः
कृता (वर्ष २)
१०. श्री राजेंद्रप्रपाद-महोदयाना सुस्वागतभिन्दनम्—काशीनिद्वत्परिपदेने
केळेंडे (वर्ष २)
११. श्रीशंकराचार्य.—धर्मदेव त्रिशावचस्पति (दिल्ली)
१२. परीन्द्राय रवीन्द्राय समर्पिता काव्यदक्षिणा—सर. विं. द्वा. देशमुख
(वर्ष ४)
१३. काण्डिकासप्रदाम्नि—महाशिवशास्त्री (वर्ष ४)
१४. काण्डिकासकरोपहार—श्री लक्ष्मीनारायण ज्ञानभाम (वर्ष ४)
१५. परीन्द्रो रवीन्द्रः—धर्मदेव त्रिशावचस्पति (वर्ष ४)
१६. श्रीगुरुभद्राञ्जलि (शुंगरीश्रीशार्य श्री चंद्रशेखर भारती यांच्या
समर्थी) ले—रामहृष्णभट्ट (वर्ष ४)

रविप्रमंस्तुति.—महाशय्या वासुदेव नामक वर्षांने प्रस्तुत रांगाना मृचुन्धय स्वामीची स्तुति केलेली आहे याच वर्षांने 'दमयन्तीपरिणयम्' नांवाचे आणखी एक काव्य लिहिलेले आहे.

शतकनाट्याच्या प्रकरणामध्ये आम्ही आपल्या स्वतःच्या विभूति स्तोत्रात्मक शतकाचा परिचय दिला आहे. याव्यतिरिक्त वेदमूर्ति पं. श्री दा. सातवळेकर, गुरुवर्य म. म. वा. वि. मिराशी, जगन्नाथ पीठाधीश्वर भारतीट्टणतीर्थ, सरसचालक श्री मा. स. गोळवलकरगुरुजी, पडिराज राजेश्वरशास्त्री द्रविड, यासारख्या आम्हास आदरणीय घाटणाऱ्या काही थोर पुरुषांपर्यी आम्ही लिहिलेलीं स्तुतिवाच्ये निर-
निराळ्या संस्कृत व मराठी वृत्तप्रानून उचित समर्था प्रकाशित झालेली आहेत. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या स्तुत्यर्थे आम्ही लिहिलेले 'वाङ्मयी कृष्णमूर्ति' हे स्तोत्र शेवटी उद्धृत करून हें प्रकरण संपवितो.

मुनिजन-शुचिचेत.कुञ्ज-सञ्चारिणी सा

जनगण-चलचेतोवृत्ति-गोपी-मनोता ।

प्रतिपद-मपुरार्थ-स्फोटवेणुप्रणादा

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १ ॥

त्रिगुणघटित-रूपाकृष्ट-सर्वा-तरायाः

नवनरुचिर-नाया-पूतनायाः समग्रम् ।

धिषमय-विषयाख्य-स्तन्यमुच्छोषयन्ती

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ २ ॥

जननमरण-चक्रद्वन्द्व-सञ्चालिताङ्गं

शकटकपटरूप सारयन्ती प्रपञ्चम् ।

मुनिगणहृदयस्थेनैव लीलापदेन

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ३ ॥

भूशमतिदुद्धदीर्घोर्दामिभिर्भाष्यरूपं.

यदपि समुपवद्धाऽऽचार्य-धी-नखपरग्या ।

पुनरपि च नवार्यांश्वानमभ्युत्तरन्ती

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ४ ॥

ध्रमसरिववगाड-ज्ञप्ति-गोपी-विकार-

यसनमपहरन्ती सत्त्वपूषापिहृदा ।

रजसि समसि मग्नानुद्धरन्त्यार्तगोपान्

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ५ ॥

अविचलमतिगूडाध्यात्म-गोवर्धनाद्रि

स्ववचसि तमनग्याधारमभ्युद्धरन्ती ।

भवभयपरिवर्षोःपीडितान् पालयन्ती

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ६ ॥

- उपनिषद्ब्रह्मकुम्भेष्वाग्रहीतं श्रुतीनां
परमशुद्धविगणेनाभ्यासिक-ज्ञानदुग्धम् ।
सकलमपहरन्ती गूढमन्तः प्रविश्य
जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ७ ॥
- श्रुतिनिगदित-दुग्धदहा-तेजःप्रभाशा
स्मृतिविहितमयन्ती कर्ममार्गं पवित्रम् ।
उपनिषदमृतं सुदलोककुम्भदंधाना
जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ८ ॥
- अतिचिरमुपगूढा भाष्यकाराख्यगोपः
सुदुद्धतम-धियेकोद्वाहृभिर्गाढभस्त्रया ।
हृदयगतमिवाविष्कुर्वन्ती तत्सदुपतः
जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ९ ॥
- हृदयसरिदवस्त्रं पालियं पामरूपं
प्रमद-कुवलयभं लोभ-खानुरदंशयम् ।
प्रबलतममजयं निघ्नन्ती क्रोवकंसं
जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १० ॥
- प्रियसखामिव योगाहृदमाश्रयासयन्ती
गुरुमिथ गुरुबोधं ज्ञानिनं मानयन्ती ।
सुतमिय सुहितं सद्भक्तमुल्लालयन्ती
जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ११ ॥
- प्रणतजन-कुचेलं ज्ञानसम्पद्भिहीनं
प्रियमुहूर्धमिय द्राम् लीलया मोचयन्ती ।
अहित-हितविवेकाभाव-वारिद्र्यधरोपात्
जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १२ ॥
- बुरित-सदसि कृष्णं मोह-दुःशासनेन
सामधिगत-रजस्वां शोभुषी याज्ञसेनीन् ।
विमल-यजन-वस्त्रं गौपयन्ती स्मृताऽपि
जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १३ ॥
- कलमधिकलयन्ती ज्ञानजालं स्वयवश्रे
भूयनहितवदं सारकर्मवर्षं च हरते ।
हृदि नवविषभरितस्फोतररनं कृष्टारं
जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १४ ॥

- मतिकृतिकरणादयान् भोगमार्गप्रवृत्तान्
 सुविहित-निजकर्म-प्रेरणावाशय-तोषः ।
 रयिनमिय हि पातुं देहिर्न प्रेरयन्ती
 जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥१५॥
- जनिमृतिमय-घर्मक्षेत्रमप्ये विपणं
 विजयमुपदिशन्ती घर्मसम्मूढचित्तम् ।
 द्विगुणितनय-संश्याप्याय-सहस्यन्दनत्या
 जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥१६॥
- प्रयत्नपरि-भोष्मः सयंवा दुनिधारः
 विशसितुमभिद्युवतः स्वप्रियं भवत-पार्थम् ।
 तमवतुमभिसर्पन्तीव सत्तत्त्व-चक्रा
 जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥१७॥
- बह्विध-जनभाषानूषत-ताक्ष्योपविष्टा
 भूयन्तलमशेषं सञ्चरन्ती चिराय ।
 शक्तिविबुध-सन्निस्तोचनाम्भोज-दृष्टा
 जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥१८॥

प्रकरण १५ वें

दूतकाव्ये

कविमुल्लास कालिदासाच्या प्रत्येक ग्रंथाने संस्कृत साहित्यामध्ये एक अभिनव सम्प्रदाय निर्माण झालेला आहे. शकुन्तल, रघुनद्य, कुमारसभन यासारख्या काव्यातील क्रियेन मनोज कथना भारतीयच नव्हे तर अभारतीय कवींनी मुद्दा आत्मसात् केलेल्या आहेत. याच उदाहरण म्हणजे कावोदियातील एका शिलालेखावर कोरलेले भयवर्मा नावाच्या कवीचे पुढील श्लोक होतः—

“ शरत्कालाभिधातस्य परानावृत्य तेजसः ।
द्विवामसह्यो यस्यैव प्रतापो न रवेरिव ॥
यस्य सेना रजोवृतमुज्जितालकृत्तित्त्वपि ।
रघुसुग्रीगण्डदेशेषु चूर्णभावमुपागतम् ॥ ”

भयवर्माच्या या श्लोकामध्ये रघुनद्याच्या ४ व्या सर्गातील—

“ विशि मन्दापते तेजो दक्षिणस्या रवेरपि ।
तस्यामेव रघो. पाण्ड्या प्रताप न विरोहिरे ॥ ४९ ॥
भयोस्तुष्टविभूषाणां तेन केरलपोवितां ।
धलक्षेषु चमूरेणु चूर्णः प्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥ ”

या कालिदासाच्या दशमोच्च प्रतिनित्र स्पष्टपण उमटलेले आहे.

भयभृति, श्रीहृषि, राजशेखर, दिव्हण यासारख्या प्राचीन लेखकांनी आपापल्या कलाकृतींमध्ये कालिदासाच किती व कोठे अनुकरण केलेले आहे हे संस्कृत वाङ्मयाच्या रसिकाना मुद्दाम सांगायची आवश्यकता नाही. अशा प्रकारे अनेक कवींच्या प्रतिभेचा मार्गदर्शन करणाऱ्या कालिदासाच्या भयदूत या नितातद्दृष्ट रण्डकाव्याने संस्कृत साहित्यात दूतकाव्याची एक अभिनव परम्परा निर्माण झालेली दिसते. म्हणून दूतकाव्याचा आदिकवि कालिदासच ! भयदूतानंतर वायुदूत, भ्रमरदूत, हारितदूत, चक्रवर्तुदूत, शूद्रदूत इत्यादि अनेक दूतकाव्य निर्माण झालेली आहेत.

भाषाशास्त्रज्ञांनी ‘कालिदास’ या शब्दामध्ये या दूतकाव्य बद्धतीवर प्रामाण्य देता येलेली आहे. तो म्हणतो,

अपुवितपद् यथा द्रुता जलभृन्मास्तेन्दवः ।

तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः । (१-४२)

गवाचो मुक्तिपाचद्वेष दूरवेजविचारिणः ।

कथं द्रुत्य प्रपद्येरप्रिति पुश्या न युज्यते ॥ (१-४३)

यदि चोत्कण्ठया यत् तदुग्मत्त इव भापते ।

तथा भवतु भूम्नेद्र सुमेधोभिः प्रपुज्यते ॥ (१-४४)

अशा प्रकारे मामहाने या दूतकाव्य पद्धतिसंनधी प्रतिकूल अभिप्राय व्यक्त केला असला तरीहि कवींनी तिकडे लक्ष दिल्याचे दिसत नाही. मामहान्या टीकेनंतरहि दूतकाव्याची परंपरा अखण्डित चालूच राहिली.

वस्तुतः ही दूतप्रेषणात्मक काव्याची पद्धति ऋग्वेदादितकी प्राचीन आहे. ऋग्वेदान्या दशममण्डलातील १०८ व्या गूढतामन्ये उरमा नावाची कुत्री पणीकडे पाठविल्याचे दिसते. रामायणामध्ये मारुतीचे दौत्य अत्यंत प्रभावी रीतीने आदिकवि वाल्मीकीने चित्रित केले आहे. महाभारतात नलदमयती उपाख्यानामध्ये वर्णिलेले हसदौत्य आत्रालवृद्धाच्या माहितीचे आहे. अशा प्रकारे दूतकाव्याची परंपरा अत्यंत प्राचीन आहे. प्रत्यक्ष कालिदासाच्या दृष्टीपुढे रामायणातील हनुमद्दूताची कल्पना होती हे मेघदूतातील—

‘ इत्याख्याते पवनतनय मैथिलीवो-मुखी सा ।’

यासारख्या उपमेवरून स्पष्ट दिसते. पण पुढे मेघदूताचा अनेक कवींच्या अन्तःकरणपर सखोल परिणाम उतत राहिला व त्यातून दूतकाव्याची परंपरा निर्माण झाली. जर्मन कवि शीलर याच्याहि मनावर मेघदूताने प्रभाव पाडला होता असे दिसते. त्याने आपल्या ‘मरिया हट्टअर्ट’ नावाच्या नाटकात तुरुगात पितपत पडलेल्या नायिकेने मेघद्वारा प्रियकराकडे संदेश पाठविला असा प्रसंग वर्णिलेला आहे.

जैनधर्मामध्ये क्वरिद्र मुन्दर गणीचे (१५ वे शतक) ‘शीलदूतम्’^१ मेघदूत कवींचे (१५ वे शतक) ‘जैनमेघदूतम्’^२ यासारखी तत्त्वोपदेशक दूतकाव्ये आढळतात. नीतितत्त्वोपदेशासाठी लिहिलेली ‘काकदूतम्’^३, ‘इन्दुदूतम्’^४, ‘हंसदूतम्’^५ यासारखी दूतकाव्ये आढळतात.

फाकदूतम्^६ या काव्यात कारागृहात पडलेला एक पापी ब्राह्मण वचव्याच्या द्वारा कादम्बरी (मदिरा) नावाच्या आपल्या प्रेयसीकडे संदेश पाठवितो असे वर्णन असून त्या संदेशामध्ये नीतिमार्गांचा उपदेश केलेला आहे.

२. वाराणसीत मुद्रित, ३. भावनगरमध्ये मुद्रित, ४. ‘सहस्रपा’ मासिकांत प्रकाशित ५. मुंबईत प्रकाशित, ६. इ. ३२२ ।

मेघदूताला पूर्वाधे कव्येन त्याचा उत्तरार्ध म्हणून लिहिलेली अर्धाचीन कवींची काही काव्य आढळतात. त्यामध्ये यक्षाची स्त्री यत्राल उल्लेख पाठविते अस दाखविले आहे. सर्वशास्त्रीचा पुत्र कृष्णमूर्ति (१७ वे शतक) याने या पद्धतीचे 'यक्षोल्लास' हे काव्य लिहिलेले आहे व त्यामध्ये तो स्वतःचा निदेश 'अभिन्न कालिदास' म्हणून करतो याच कृष्णमूर्तिने 'मदनाभ्युदयभाग' लिहिला आहे.

मेघप्रतिसन्देशम् - म्हैयूर राज्याचे प्रधान पंडित मंडिकल रामदास्त्री यानी हे काव्य लिहिते असून ते म्हैयूर शासकीय मुद्रणालयात प्रसिद्ध झाले आहे. फोरड रामनटकीचे 'घनवृत्तम्' हे मद्रासमध्ये व मिथिणेचे म. म परमदार शा याच 'यक्षमिलनकाव्यम्' दरमगा यथे प्रकाशित झालेले आहे.

मेघदूतातीत कवींची समग्र्यापूर्ति करून काव्य लिहिण्याची स्फूर्ति काही कवींना झालेली दिसते. त्यापैकी शीलदूताचा (चरित्रसुन्दर गणीरचित) उल्लेख वर आलाच आहे. मेघविजयगणीने लिहिलेले त्याच पद्धतीचे 'मेघदूतसमस्या लेखम्' व एका अप्रसिद्ध कवीचे 'चेतोदूतम्' हीं दोन काव्य भावनगर येथे प्रकाशित झाली आहेत. सगमसुत विनय याने 'नेमिदूतम्' हे अशा प्रकारचे समस्यापूर्तिनिष्ठ काव्य लिहिले असून त्यामध्ये राजेदवयांचा त्याग करणाऱ्या नेमीकडे त्याच्या पत्नीने परतद्वारा सन्देश पाठविल्याच वर्णन आहे. आर. कृष्णाम्माचार्य यानी 'मेघसन्देशविमर्श' या नावाचा आधुनिक पद्धतीचा एक ग्रन्थ लिहिला असून तो मद्रासमध्ये मुद्रित झाला आहे."

दूतकाव्याची विशेष आवड बंगाली साहित्यिकांच्या दिवानी दिवून येते. कव्येचाचे प्रसिद्ध लेखक व शकृत कवि डॉ. जतीद्रविमल चौधरी यानी १९५३ मध्ये 'बंगीय दूतकाव्यतिहास' या नावाच उत्तम पुस्तक संस्कृतात लिहून कव्येचा यथे प्रकाशित केले. त्यामध्ये बंगाली साधारणतः पंचवीस दूतकाव्यांचा सविस्तर परिचय त्यानी दिला आहे त्यापैकी अर्धाचीन काव्यपदातील उल्लेखनीय दूतकाव्य पुढीलप्रमाणे आहेत.

दूतकाव्य — लेखक

उदयसन्देशम् — रूपगोस्वानी (१७ वे शतक) (यापूर्वी चैतन्य महाप्रभूचे शिष्य रूपगोस्वामी यानी याच नावाच दूतकाव्य लिहिले होते.)

विन्दुतम् — रुद्र न्यायवाचस्पति " (१७ वे शतक)

- हंसदूतम् — रघुनाथदास (१७ वे शतक)
 पवनदूतम्—भट्टारक ज्ञानभूषण यांचा शिष्य वादिराज. (१७ वे शतक)
 (हा जैन सम्प्रदायी होता.)
 पवनदूतम्—सिद्धनाथ विद्यावागीश.
 वातदूतम्—कृष्णानन न्यायपचानन (१७ वे शतक)
 अनिलदूतम्—रामदयाल तर्करत्न
 पादाङ्गदूतम्— श्रीकृष्ण सार्वभौम. (१७ वे शतक) मंगलचा राज
 रघुनाथराय याच्या आदेशेने लिहिण्यात आले.
 पादपदूतम्—गोपेन्द्रनाथ गोस्वामी (१७ वे शतक)
 कोकिलदूतम् — वेंकटाचार्य (१७ वे शतक)
 चन्द्रदूतम् — कृष्णचन्द्र तर्कालंकार (१८ वे शतक)
 हनुमददूतम्—नित्यानंदशास्त्री जोधपुरवासी.
 गोपीदूतम् — लक्ष्मोदर वैद्य.^{११}
 तुलसीदूतम् — त्रिलोचन (१८ वे शतक)^{१२}
 तुलसीदूतम् — वैद्यनाथ द्विज
 कोकिलदूतम् — हरिदास (१८ वे शतक)
 काकदूतम् — रामगोपाल (१८ वे शतक)
 पिकदूतम् — अधिकाचरण देवशर्मा
 मेषदूतम् — शैलोक्यमोहन (१९ वे शतक)
 पान्थदूतम्—भोलानाथ (२० वे शतक)
 भक्तिदूतम् -- कालीप्रसाद
 भ्रमरदूतम्—रुद्रबाचस्पति
 भ्रमरसदेशम्—वासुदेव

शुकसन्देशम् व हनुमत्प्रसादसन्देशम्—ले. रंगनाथ तातात्राय.
 (जन्म १८९४) हा कवि तंजावरच्या सरस्वती महाल या ग्रंथालयाचा प्रमुख अधि-
 कारी होता. 'काव्यस्नानवली' नांवाच्या याच्या एका काव्यसंग्रहात संस्कृत वाक्प्रकाराचा
 उपयोग अधिक प्रमाणात करण्याचा प्रयत्न दिसतो. याची सर्व काव्ये प्रकाशित
 झाली आहेत.

कीरसन्देशम्—श्री. ग. लक्ष्मीकांतच्या. हैद्राबादच्या निजाम कॉलेजामध्ये
 हा कवि संस्कृतचा प्राध्यापक आहे. त्याचे प्रस्तुत काव्य सर्वजनपुस्तकमालेतर्फे प्रका-
 शित झाले आहे.

कीरद्वृतम्—त्याच नागाचें आणगी एक काव्य रामगोपाठ करीने लिहिलें आहे.

भृङ्गसन्देशम्—लेखिका त्रिपेणी. हिचा सन्स्तर परिचय पुढील एका प्रकरणांत दिलेला आहे.

धमरसन्देशम्—ले. य. महाश्रियानारवी. याच्या अत्रातर काव्याचा परिचय इतर प्रकरणांत आला आहे.

मधुकरद्वृतम्—ले. चक्रवर्ति रागगोपाठ. हा कवि म्हैमूर विद्यविद्यालया-मध्ये ससृष्ट विभागाचा अध्यक्ष होता. 'वियोगिविलापम्' व 'गगातरंगम्' हीं काव्ये 'श्रीवलिनी', 'कुमुदिनी', 'विद्यामकुमारी' व 'सङ्गम' या चार आधुनिक पद्धतीच्या कादम्ब्या, 'तीर्थाटनम्' नागाचें प्रथम वर्णन 'कविज्ञानविचार' या नागाचा साहित्यशास्त्रीय ग्रंथ पृथ्वी वाङ्मयसभेने या करीने निर्माण केलेली आहे.

कोविन्दसन्देशम्—या एकच नागाची काव्ये नृसिंह, वरदाचार्य (बेंकटेशिवाचा पुत्र) वैष्णवाचार्य (भक्तवर्तु ताताचार्यांचा पुत्र) यांनी लिहिली. वागुशेव करीने लिहिलेल्या 'भृङ्गसन्देशम्' या काव्याला प्रत्युत्तर म्हणून उदण्टकरीने लिहिलेले 'कोविन्दसन्देशम्' नागाचें आणगी एक काव्य प्रकाशित झाले आहे.

त्या व्यतिरिक्त पिङ्गसन्देशम् या नागाची दोन काव्ये रङ्गाचार्य व षोचा नरसिंहाचार्य यांनी लिहिली आहेत. हिन्दु विद्यविद्यालयाचें प्राध्यापक म. म. प्रमथनाथ तसंबूरण या भगाली करीने 'कोविन्दद्वृतम्' नागाचें काव्य लिहिलेले आहे. या व्यतिरिक्त अण्णगटाचार्य, गुणरधेन, नरसिंह या करीनी 'कोविन्दसन्देशम्' याच नागाची काव्ये लिहिली आहेत "

हंससन्देशम्—ले. विद्याविधान करीन्द्राचार्य सरस्वती. 'करीन्द्रचन्द्रोदयः' नागाच्या काव्यसंग्रहांत याच करीन्द्राचार्यांची स्तुति आढळते. यांनी 'करीन्द्रवयद्रुम' नागाचा आणगी एक ग्रंथ लिहिला आहे.

हंससन्देशम्—या नागाची दोन रसान काव्ये बेंकटेश व सरस्वती या दोन करीनी लिहिली आहेत.

वसुदेवसन्देशम्—हे काव्य विदरगीच्या श्रीविद्यालयाचा पुत्र षोचा नरसिंहाचार्य यांनी लिहिलेले असून त्यांचे लिहिलेल्या पिङ्गसन्देशम् या काव्याचा निर्देश पर केवच आहे.

चकोरसन्देशम्—या नावाचीं तीन स्वतंत्र काव्ये वासुदेव, धेक व पेरसुरि या तीन कवींनी लिहिलेली आहेत. त्यातील पेरसुरीला 'नवीनपतञ्जली' ही उपाधि लाभली होती.

मयूरसन्देशम्—या नावाचीं काव्ये रङ्गाचार्य व श्रीनिवासाचार्य या कवींनी लिहिली आहेत.

सुरभिसन्देशम्—ले विजयराघवाचार्य. प्रस्तुत काव्यात भारतातील आधुनिक नगराची वगने केलेली आहे. हा लेखक तिरुपति येथे ताम्रघट-गिलालेखाचा अधिकारी (एपिग्राफिस्ट) होता. त्याने 'पन्वलक्ष्मीविलास', 'नीतिनवरत्नमाला', 'अभिनवहितोपदेश', 'कवनेन्दुमण्डली', 'वसन्तवासन्', 'धानप्रशसा', 'दिव्य क्षेत्रयात्रामाहात्म्यम्', 'आत्मसमर्पणम्', 'नवग्रहस्तौत्रम्', 'दशावतारस्तव', 'लक्ष्मीस्तुति' हीं अवान्तर काव्ये लिहिलेली आहेत. "पंचलक्ष्मीविलास या काव्यात विजयराघवाचार्यांनी धनलक्ष्मी, धायलक्ष्मी, जयलक्ष्मी, गृहलक्ष्मी व आरोग्यलक्ष्मी, या पाच लक्ष्मींच्या स्तुत्यार्थ ५ सहस्र श्लोक लिहिलेले आहेत.

मुद्गरदूतम्—ले रामावतार शर्मा. हे दूतकाव्य हास्यरसप्रधान आहे. या कवीचा व त्याच्या काव्याचा परिचय इतरत्र विस्ताराने दिलेला आहे. हास्यरसप्रधान दुसरे दूतकाव्य म्हणजे बरुकनाथ शर्मा यांचे वल्लवदूतम् हें होय.

सहस्रमुदकृत व राजगोपाल अयंगर कृत काकदूतम्, आणि वृष्णमूर्ति शास्त्री कृत शुभदूतम् या विदग्धनामक व विनोदी दूतकाव्यांचा परिचय पुढे हास्यरसविषयक प्रकरणाने येईल.

'सन्देश'—हे नीतिपर काव्य वाराणसीचे न्यायविजय मुनिमहाराज या जैन कवीने लिहिलेले आहे. या सन्देशकाव्यात 'प्रोत्साहनम्', 'सहिष्णुता', 'आश्वासनम्', 'आत्मप्रबोध' या चार भागांमध्ये छात्रोचित उपदेश केलेला आहे. पुढील ३ श्लोकावरून या उपदेशाची कल्पना येईल.

कुतूहलान्दरतिप्रवीण मन सदा मा कुरु हे विवेकिन ।

क्षणो गतो नैव पुन समेति ततोऽप्रगत पठनोद्यत स्या ॥ १-४

विनष्टपुस्तसाहचन यदीय मृत स जीयन्नपि भाष्यहीन ।

सर्वं समुत्साहबन्ध प्रकर्षे सिद्धि समारोहति साध्यवस्तु ॥ १-१०

आत्मोन्नतिर्मानवजीवनाद्य या न देवदेहादपि लभ्यते सा ।

इत्येवमालोच्य महानुभाव मा भू प्रभादीति समोपदेश ॥ ४-१९

इम्रजी व हिन्दी भाषातरासहित हा सन्देश प्रकाशित झाला आहे."

काव्य — कवि .

हंसदूतम्—हसयोगी^{१८}

उडवदूतम्—ले माधव (१९ वें शतक)^{१९}. रूपगोस्वामीकृत याच नामाच्या काव्याचा उल्लेख वर आला आहे.

सुभगसन्देशम्—या नामाचीं दोन काव्ये लक्ष्मणमूरि व नारायण कवि यांनी लिहिरीं असून तीं तज्ञावरमध्य मुद्रित झालीं आहेत.^{२०}

पान्थदूतम्—ले. भोलानाथ

कृष्णदूतम्—वृद्धि.

पद्मदूतम्—वादिचंद्र [मुद्रित]

मानससन्देशम् विज्जिरी वीरराघव.

मनोदूतम्—ले. व्रन्नाथ.^{२१} 'मनोदूतम्' याच नामाचीं आणखीं दोन काव्ये विष्णुदास व रामकृष्ण यांनी लिहिरीं आहेत. विष्णुदासाचें काव्य वसुधैवकुटुंबं वृत्तात असून रामकृष्णाचें^{२२} शिखरिणी वृत्तात आहे.

कोकसन्देशम्—ले. विष्णुनाथ.^{२३}

याव्यतिरिक्त 'हससन्देशम्', 'उडवसन्देशम्', 'मास्तसन्देशम्' (मद्रासमध्ये मुद्रित), 'मधुरोत्सन्देशम्', 'रत्नाङ्गदूतम्' (म्हैसूरमध्ये मुद्रित), 'चातसन्देशम्', 'पद्मदूतम्' (कन्नडा वधे मुद्रित), चाणरणी आणखी क्रियेक दूतकाव्य उपलब्ध असून त्यांच्या लेखकांचीं नाव मात्र उपलब्ध नाहीत.

'अलनामिलनम्'—जयपुरचें त्रिजेन्द्रलाल शर्मा पुरकायस्थ यांनी मेघदूताच्या उत्तराग्रहासारक्य हें काव्य लिहिलेलें आहे.^{२४} या काव्याच्या 'निरहावशेष' नामाच्या प्रथम सर्गांत (श्लोकसंख्या ४१) यक्षिणीची निरहावस्था व दुसऱ्या 'मिलनोत्सवः' नावाच्या ७१ श्लोकाच्या सर्गांत त्याचें मिलन वर्णिल्लें आहे.

अशाप्रकारे काळिदासापासून प्रवृत्त झालेली दूतकाव्याची स्रोतस्विनी निरतर वाहत असून तीमध्ये शेकडों संस्कृत कवींच्या प्रतिभेचे विविध तरङ्ग तळपत आहेत. बहुतेक सर्वच कवींनी काळिदासाची शैली व भावमधुरता आपल्या काव्यात आणण्याचा प्रयत्न केळ्या आहे. पण काळिदासीय मेघदूताच्या तोडीच दुसरें दूतकाव्य आजवर निर्माण झाल्लें दिसत नाहीं वासिष्ठ मणपति मुनींनी 'भृङ्गदूतम्'

१८. वृ. ३२२। १९. मुबईत मुद्रित. २०. वृ. ३२३। २१. मुबईत मुद्रित।

२२. बगीच साहित्य परिषद् पत्रिकेत मुद्रित २३. श्रीगम्वा वृज शिरीज.

२४. राजस्थान प्रिंटिंग वर्क, जयपुर

नांवाचें कान्य लिहिलें, पण त्यांत कालिदासीय दूतज्ञाव्याचें माधुर्य व सौन्दर्य उमटले नाही म्हणून त्यांनी ते नदींत टाकून दिले.

मेघदूताचीं भाषान्तरें

जगांत आयकल व पंचतन्त्र या दोन ग्रन्थांच्या रालोराल जर कोणत्या एका ग्रन्थाचीं सर्वांत अधिक भाषान्तरें झालीं असतील तर तीं मेघदूताचींच. मेघदूताचें सर्वांत प्राचीन भाषान्तर १३ व्या शतकांत तिबेटी भाषेंत झाले असे मानतात. या तिबेटी भाषान्तराची एक प्रत तंजावरच्या हस्तलिखित संग्रहालयांत आहे. याच भाषान्तराच्या आधारे जर्मन पंडित डॉ. बेक (Beckh) याने जर्मन भाषेंत मेघदूताचे भाषान्तर केले. सिंहली भाषेंतींत एक प्राचीन भाषान्तर सीलोनचे श्री. टी. व्ही. पानरोटे यांनी इ. १८८३ मध्ये प्रकाशित केले."

मेघदूताचा प्रो. मॅक्समुल्लर यांनी इ. १८४७ मध्ये केलेला जर्मन अनुवाद उत्कृष्ट मानण्यात येतो, तत्पूर्वी इ. १८१३ मध्ये एच्. एन्. निल्सन यानी इंग्रजी अनुवाद केला होता. इ. १८४१ मध्ये वोन व इ. १८४७ मध्ये ग्रील्ड मिस्टर या दोघानी मेघदूताचीं लॅटिन भाषान्तरें केळीं. आर्थर रायडर या अमेरिकन पंडिताने मेघदूताचे भाषान्तर केले आहे. यूरोपीय भाषांतील कांही प्रसिद्ध व उल्लेखनीय भाषान्तराचाच येथे निर्देश केला आहे. भारतांतील प्रत्येकच भाषेमध्ये अनेक विद्वानानी अनेक प्रकारें मेघदूताचीं भाषान्तरें आजवर केळीं अगून यापुढेहि तीं वेळोवेळीं होत राहतील.

सुभाषितसंग्रह

‘नूनं सुभाषितरसोऽन्यरसातिशायी’, ‘कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः सग्रहः’ यासारख्या सुकर्तृवून सुभाषितांचे महत्त्व प्राचीन कर्त्रींनी सांगितलेले आहे. सामान्य लेखकाच्या अनेक वाक्यांतून जो आशय स्पष्ट व्हायचा नाही, तो श्रेष्ठ कवीच्या एका सुभाषितानून स्पष्ट प्रकाशित होतो. त्यातहि ते सुभाषित जर मनु, शंकराचार्य, भर्तृहरि, काठियास, यासारख्या परममान्य पुरुषांच्या तोंडचे असेल तर त्याला एक प्रहारचे प्रामाण्य प्राप्त होते. वेदातील सूक्ते म्हणजे अनेक ऋषींच्या सुभाषितांचाच सग्रह आहे असे अनेकांचे मत आहे प तदनुसार वेद हे उगातील पहिले आर्ष सुभाषितसग्रह होत असे म्हणता येईल. महाभारत हा सुभाषितांचा रत्नाकरच आहे. महाभारतातील सुभाषिते भगवान व्यासाने इतर ग्रथांतून घेतलीं की इतर ग्रथकारांनी मारतातून घेतलीं याविषयीं विद्वानात मतभेद आहेत. ‘धम्मपद’ म्हणजे तर भगवान् बुद्धांच्या सुभाषितांचाच सग्रह आहे. गथासंपादाती हा महाराष्ट्री ग्रथ, एत सुभाषितांच्या ग्रथानातूनच निर्माण आहे. भर्तृहरिच्या शतश्रयामध्ये आद-ळणारीं नित्येक सुभाषिते तात्पूर्वीच्या ग्रथामध्ये आदळतात. सातव्या शतकात झालेल्या भर्तृहरिने तीं पूर्वीच्या ग्रथकारांपासून घेतलीं असतील, असे अनुमान करणे अनुचित होणार नाही. सात्वय, अनेक ग्रथामध्ये निखुरलेलीं सुभाषिते एतच संकलित करण्याची प्रवृत्ति अति प्राचीन काळापासून साहित्यिकामध्ये दिसून येते. अशाप्रकारे निर्माण झालेल्या सुभाषितसंग्रहात्मक ग्रथामध्ये प्रसिद्ध कवींच्या सुभाषिताप्रमाणे अनेक अप्रसिद्ध किंवा अज्ञात कवींचीं सुभाषिते आदळतात हे सग्रहग्रथ निर्माण करणाऱ्या विद्वानांनी जणु त्या अज्ञात कवींचीं कायमच शरीरेच जतन करून ठेविलीं. काही प्रसिद्ध कवींचीं बोधनर मोक्षपादतरीं सुभाषिते अगल्या सग्रहांतून आदळतात, य तेमदवाचकच त्यांच्या अलौकिक प्रतिभेची कल्पना आणखि येऊ शकते.

प्राचीन काळी ‘कवीन्द्रवचनसमुच्चयः’, नन्दनटून ‘प्रसन्नसाहित्यरत्नाकरः’ (१० वे शतक) अमिताभजीच्या ‘सुभाषितरत्नसंग्रहः’ (१० वे शतक); श्रीधरदाजचें ‘सदुक्तिर्णामृतम्’ (१३ वे शतक); इट्टणाची ‘सुक्तिमुक्तावली’ (१३ वे शतक); कल्याणदेवाची सुभाषितावली यासारखे विख्यात सुभाषितसंग्रह निर्माण झाले प त्यांतून संगृहीत ‘सुभाषितांचा’ सात प्रमापनने काढत रंग. नाराच्या काळपाहि हें कार्य

अतण्डितपणे चालू राहिले असें दिसते १७ व्या शतमानंतरच्या अर्वाचीन कालखंडात जे उत्कृष्ट सुभाषितसंग्रह निर्माण झाले, त्यापैकी काहींचा परिचय प्रस्तुत प्रकरणात दिलेला आहे.

भामिनीविलासः— हा पण्डितराज जगन्नाथाचा काव्यसंग्रह एका दृष्टीने सुभाषितसंग्रहच आहे. त्यामध्ये अन्योक्ति, शृंगार, करुण व शांत या चार उल्लासात त्याच्या स्वतःच्याच स्फुट काव्याचा संग्रह केलेला असल्याने तो मर्यादित झालेला आहे. या संग्रहाचे कारण त्याने आपल्या फटकळ पद्धतीने सांगितलेले आहे. ते असें—

“दुर्वृत्ता जारजग्मानः हरिष्यन्तीति शङ्कया ।

मदीयपद्यरत्नाना मञ्जूवंदा विनिर्मिता ॥”

सुभाषितसंग्रहाखेले वाङ्मयीन शक्तिप्रवाला आळा बघत असल्याने त्याची फार आवश्यकता असते.

पद्य — संग्रह

प्रस्तावरत्नाकरः—पुरुषोत्तमपुत्र हरिदास (१७ वे शतक)

सुभाषितहारावली—हरिकवि (१७ वे शतक)

पद्यावली—या नावाचे ३ सुभाषितसंग्रह रूपगोस्वामी, सुमुन्दरवि व विद्याभूषण, या ३ कवींनी केलेले आहेत.

पद्यमुक्तावली— या नावाचे २ संग्रह घाशीराम व गोविंदभट्ट या दोन विद्वानांनी केलेले आहेत.

सुभाषितमुक्तावली—या नावाचे २ संग्रह पुरुषोत्तम व मधुरानाथ या कवींनी केले आहेत.

प्रस्तावचिन्तामणिः—चंद्रभूष

प्रस्तावतरङ्गमिणी—श्रीराम

प्रस्तावमुक्तावली—केशवभट्ट

प्रस्तावसारसंग्रह—रामशर्मा

प्रस्तावसार—लोहित्यसेन

पद्यामृततरङ्गिणी—हरिभान्कर

पद्यामृतसरोवरः—संग्रहकाच नाच उपलब्ध नाही

पद्यसंग्रहः—कविभट्ट

पद्यप्रेणी—इतगणीधरपुत्र देवीदत्त

सुभाषितसौस्तुभ—चंदाश्वरी

सुभाषितावली—कविभट्ट

सुभाषितरत्नकोशः—भट्टभूषण

सुभाषितरत्नावली—उमामहेश्वर भट्ट

सारसंग्रहः—शम्भुदास (१६ व्या शतकातल्या गुजराथचा अक्षिपति
मुद्रापरशाह याची स्तुति या संग्रहात आढळते.)

सारसंग्रहसुधारणवः—भट्ट गोविंदस्मिन्

सुभाषितरत्नकोशः—भट्ट श्रीकृष्ण.

सुभाषितनीविः—वैकटनाथ.

सुभाषितपदावली—श्रीनिवासाचार्य.

सुभाषितमञ्जरी—चन्द्रवर्ति वैकटनाथ.

सुभाषितसर्वस्वम्—गोपीनाथ.

सुभाषितसुधानिधिः—सायणाचार्य.

सुनितचारिधिः—पेद्दुभट्ट.

सुनितमुक्तावलिः—नियानिवास भट्टाचार्यांचा पुत्र विररनाथ

सुक्तावलिः—लक्ष्मण.

सुभाषितसुखदुःखम्—या नागाचे २ संग्रह अनुक्रमे कल्याणी रमयण्या नायक
व राण्डेराय रमयतीन्द्र यांनी केलेले आहेत.

सुभाषितरत्नाकरः—या नागाचे ४ संग्रह मुनिदेवाचार्य, कृष्ण, उमापति.
व के. एम्. भाटवडेकर यांनी केलेले आहेत.

सुभाषितानि—हरिहर.

सुभाषितरत्नसारः—उगनाथ

रत्नकजीवनम्—गदाधर भट्ट

सभ्यालङ्कारणम्—गोविंदस्मिन्.

सभ्यभूषणमञ्जरी—गौतम.

पद्यतरङ्गिणी—मरुनाथ. अठराव्या शतकातील मारव नागाच्या राजाचा
हा आश्रित पद्विण होता. प्रस्तुत संग्रहात १२ तरंगानख्ये
पृथक् पृथक् सुभाषितांचा संग्रह केल्या आहे.*

सुनितमुन्दरम्—१७ व्या शतकातील मुन्दरदेव नागाच्या पद्विणाने प्रस्तुत
सुभाषित संग्रहाचे संकलन केले आहे. त्यामध्ये १६ व्या व १७ व्या शतकातील
'अक्षय्यरियमात्रिकास' वरीलसर, वैशंप दीक्षित, गान्धि, गौरी, चन्द्रचूड,
पनस्याम, उगडीरन, धरणीधर, द्वायजीभट्ट, मध्यामट्ट, भातुकर, मीनीरगनाथ,
भीवादिऊ, रामचन्द्रभट्ट, लक्ष्मण, वेनीरत्त, वाकरनिध, हनुमान, हरिगारावणमुनि
इत्यादि अग्रशिल्पी वरींची सुभाषितां आढळतात. त्यामध्ये अकर (अक्षय्यरिनि,

* वृ. ३७१, ३७२ व ३७३ मध्ये या मंडे वरींचा मुद्रा संग्रह आहे.

कानिसेन्द्र) मुद्गापरशाह, निजामशाह, शहाजहान इत्यादि मुसलमान राजांची स्तुति आढळते.

अशा प्रकारे आजवर झालेल्या अनेक सुभाषितसंग्रहातून संग्रहकारानी मुख्यतः प्राचीन कवींचींच सुभाषिते संकलित केल्याचे दिसून येते. फारच थोड्या संग्रहकारानी काही समकालीन कवींचा परामर्श घेतल्याच दिसत. समकालीनाची उपेक्षा होण्याचे कारण आजच्यासारखी परस्पर सत्रधाची यात्रिक साधन त्या काळात उपलब्ध नसल्याने देशभर विखुरलेल्या प्रसिद्ध किंवा अप्रसिद्ध कवींच्या सुभाषितांचा संग्रह करणे या संग्रहकाराना सर्वथा अशक्य होते.

आधुनिक काळातल अत्यंत महत्वाचा सुप्रसिद्ध सुभाषितसंग्रह म्हणजे काशीनाथ पाडुरग परब यानी संपादित केलेला व वामुदेव लक्ष्मण पणशीकर यानी सुधारलेला 'सुभाषितरत्नभाण्डागारम्' हा ग्रंथ होय. या ग्रंथाच्या आजवर ८ आवृत्ति प्रकाशित झाल्या आहेत. पण त्यामध्येहि प्राचीन कवींच्याच सुभाषितांचा संग्रह प्राप्तल्याने केलेला आहे. अर्वाचीन कवींच्या नवीन विषयांवरील सुभाषितांचा संग्रह करण्याची आज अत्यंत आवश्यकता निर्माण झालेली आहे. निरनिराळ्या संस्कृत नियतकालिकातून असंख्य कवींची प्रतिभा सर्वथा नवीन विषयावर आजवर पल्लवित झालेली आहे. ज्या नियतकालिकातून ही काव्य आजवर प्रकाशित झाली, ती नियत कालांमधे आज नामशेष झालेली आहेत. अशा परिस्थितीत त्यात प्रकाशित झालेली असंख्य सुभाषित नवीन सुभाषितसंग्रहाच्या अभावी कोणासहि कधीहि उपलब्ध होण्याची शक्यता राहिलेली नाही. आधुनिक संस्कृत साहित्यातील या उपेक्षित विषयाकडे जिज्ञासू लक्ष केन्द्रित व्हाव यासाठी आम्ही प्रस्तुत प्रकरणाने विविध प्रकारची सुभाषित संकलित केली आहेत. त्यामुळे हे प्रकरण काहीच मोठे होईल. पण त्यामध्ये विविध प्रकारच्या आधुनिक सुभाषितांचे संक्षिप्त संग्रहनाचे उपलब्ध होईल.

सुश्लोकलाघनम्- आधुनिक कवींच्या सुभाषितांमध्ये महाराष्ट्रमाले प्रसिद्ध कवि निहलपत (विठोबाअण्णा टांतरदार) यांचा सुश्लोकलाघनम् हा काव्यसंग्रह विशेष उल्लेखनीय आहे. या सुश्लोकलाघनात ५०० पेक्षा अधिक श्लोकसंग्रह 'सुभाषित' आहेत. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे विषयाचे वैचित्र्य होय. प्राचीन संस्कृत कवींनी न सादिलेले अनेकविध विषय या 'सुश्लोकलाघनात' आढळतात. कवींच्या समकालीन लोकजीवनाचे प्रतिबिम्ब हे या सुभाषितातून स्वच्छरण पहाण्यास मिळते. विठोबाअण्णाचे साहित्य, वेदान्त, व्याकरण, आयुर्वेद, इतिहास इत्यादि विविध विषयांवरील प्रमुख अनेक श्लोकातून व्यक्त होत. त्यांच्या समकालीन अनेक

मराठी कवीपिशा ते अत्यंत श्रेष्ठ प्रतीचे कवि होते, असं म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. महाराष्ट्रातल्या सर्व हरिदास मठळींच्या जिथेवर विटोत्राजणाची मुभाषिते कालपर्यंत नाचत होती. आपल्या 'मुश्लोमलाधनाचे' महत्त्व कवीने स्वतः पुढील मुभाषितात दर्शिलेले आहे.—

“ इतिहास-पुराणागम-विचक्षणद्रूपणस्य बलिनीऽपि
मुश्लोकलाघवस्य दत्तोवे बिल नामशेवतैव स्यात् ॥१२॥

“ मूढन्यंञ्जलि विरघम्मुहुरस्यवेऽह
मुश्लोकलाघवमहो नृणुतानसूयम् ।
जायेत चेतसि तत. सुमहाप्रसादः
स्यादेव धामविषयः सहज. प्रमोद ॥१३॥

मुश्लोकलाघवश्लोक विचित्रानन्ददायकम् ।
सकला. स्पृहयन्नेव हरिदासा विशेषत. ॥१४॥
मुश्लोकलाघवश्लोकः प्रस्तुतो जनसतदि ।
न कर्म रोचतां नूनमेकां पुरस्त्तम् विना ॥१५॥

निष्पत्तानी आपल्या काव्यातून अनेक श्रेष्ठ महाराष्ट्रीय सताची श्लेष-गर्भं स्तुति केलेली आहे अशा प्रकारची सताची स्तुति इतरत्र कोठेहि आढळत नसल्याने ती उद्धृत करण्याचा अनावर मोह होत आहे.

श्रीसमर्थ रामदास—

वर्षिचन-वरेण्योऽपि समयंपदवीं गत ।
दासोऽपि य बिल स्वामी स साधु. कोऽपि राजने ॥
यो हि श्रीरामदास स्वान् परिरय्येय धिय स्थिरयम् ।
असौ न परलीन स्यादिति क सज्जनो वदेत् ॥३३३॥

(परलीन - परब्रह्मलीन, परळीप्रामनायी)

यो रामदास स्वान् तस्य कल्याणास्त्यतिरालये
सभाजयति तं प्रेम्णा दुर्गाधीश. सदा शिर ॥३३४॥

(दुर्गाधीश - दुर्गाणाम् अधीश शिरराज । दुर्गायाः अधीशः सदाशिर.)

तगाधरप्रेमरसात्पद यो य मूर्ध्वगोचमनिप्रवेक ।
सरागतक शोभनसममनाऽय स रामदास. बिल राम एव ॥३३६॥
स्वतन्महादोषवत दित्तार्थ सद्गुणरत्नावामम् ।
बल्याणनिवत्रभुवदसोत्तम रामदासमवलम्बे ॥३३७॥

(अशः = राक्षस, इन्द्रियम् । सद्गुणरत्नावामम् - मारुतिविशेषण ।
गन्-द्रु-घाकलावामम् = रामरामम् ।)

श्रीरामदासांच्या पुण्यतिथीसंबंधी सुभाषितें

य पुसा मनसा नियम्य सहसा स्वाययि पुण्यन्तवो-
यीगत्त्वास्थित एनमार्यमहित सत्यज्य सर्वात्मना ।
स्यापो नैव वरस्तनोरिति जतान् सदशंयन् कि तपो-
योगे तापसशेखरे निजतनु श्रीरामदासोऽत्यजत् ॥३४४॥

(तपस्-भाष महिना)

आदौ दुर्मतिसगतिस्त्यमुभूता प्रायो मनोऽशिका
चेत् तत्रापि भगप्रसंग उदयेत त्यागस्तनोस्तदवर ।
स्थेय न क्षणमात्रमित्युपदिशन् पक्षेऽन्तिमे सत्तपो
भाषे भासि जगदगुहनिजतनु श्रीरामदासोऽत्यजत् ॥३४५॥

(दुर्मति = दुर्जन, दुर्मतिनाम अस्तर भगप्रसंग = नियमसेवन; फाल्गुनारम्भ ।)

अस्मिन् भूवलये विधाय विभ्रला च्चद्रप्रभा शोमला
कीर्ति जेतुमितो नर परपद यो रामदासो प्रजेत् ।
तत्रैवंप चिर वसेन्न पुनरागच्छेदिति घोतयन्
जेतु मन्ददिने जनेशपदवी श्रीरामदासो ययौ ॥३४६॥

स्नाताना गुहाराजपूर्णकरुणा-पीयूष-धाराम्बुजि
श्रीगीविन्द पदाम्बुज स्मृति-मुधा स्वादेकतृप्तात्मनान् ।
सस्या नैव च शुक्लपक्ष उदयेदेव जनान् सूचयन्
सस्थामाप त कृष्णपक्ष इव न श्रीरामदासो गुर ॥३४७॥

(शुक्लपक्ष = शुक्लपक्ष, गुहाराज = देवगुरुगृहस्थाति)

पुण्यादौ मधुनुपलपक्षगवमी श्रीरामजन्मोत्सव
दासस्याप्यय तेन सा विजहमुस्ता कृष्णपक्षस्थिता ।
ता एन शरणं गता इव सता प्रागप्रयाणोत्सव-
कारुण्यात् तपसि स्थिता द्यश्चयत् पुण्या शरण्याप्रणो. ॥३४८॥

(तपसि स्थिता - मापमासे स्थिता)

श्रीरामदासकृत दासबोध ग्रंथारम्भा सुभाषित—

बोधस्य घनं सृज राक्षसस्य दासो भयं त्वं यत एव बोध ।
न दासपृष्ठं त्यजतीति गृह्य प्रबोधयन् भाति स दासबोध ॥३५२॥

रामदासशिष्य रंगनाथस्वामी — निगदीवर

दूरबुलालकार विद्युत्पादादत्त-पदाम्बुज द्वितयम् ।
निगदीकृतसंस्थानं विनाय रंगनाथमवलम्ब्ये ॥ ३५३ ॥

यस्य मगोहरनामा हरि सहायो नरस्य नीगडग ।
 थरिवर्गं विजितयतो द्रुतसदगतापरम को नु विववेत ॥ ३५४ ॥
 गगा तत्र सरस्वती च यमुना तत्रैव चेत्यादिना
 प्रोक्ता श्रीधरकीर्तनस्य मुनिभिर्नि गयतीर्थरिम्ना ।
 लोकप्रत्ययगामिनी तु विहिता सा तेन च यादमना
 नके यत्कृतकीर्तन गतिमगुवत्ब्रह्मरक्षोगणा ॥ ३५५ ॥

कवीर—

अहो सदारामपद धितस्य कुत्र मन मद्रसगम्प्लुतस्य ।
 समुदभवेत् स सुमनस्कताऽस्य विदगताय धवन कवीर ॥ ३७७ ॥
 यो ह्यादिमथर्णात्तर-रस गनी मी फुज म्यपि कवीर ।
 सुमन सहस्रम य श्रुत्व न समाश्रयत कथकारम् ॥ ३२८ ॥

कवीरपुत्र कमा—

नृणां मूढसकथ (य य) क-वति कवीरस्य तनय
 कमा-रैवतस्मिन् विषय इह हेतून समुच्चितान ।
 उप यस्तु यावत् कृतपरिहारस्तापचिरान
 समाप्त्यवाप्तय मम समयश्च य गतिगतिम् ॥ ३२९ ॥
 (कमा = क मन्तु मात्वा यस्य य । क (मन्तर) मात्वा = कर्मणि)

तुलसीदास—

शास्भारामतनुदभूतिस्तु-स्वामोदमदिरम ।
 सुमन कोटित प्रीत्य श्रीरामस्य भवप्र दिन ॥
 (आमाराम-जुगुपीनाख्य निना । आमा आराम ।)
 लोकोऽयं किन् मोहिता ममया वा वा न मामाचरेत्
 प्रतातग-महाभुगम-परिष्वगादि-पोरत्रिया ।
 तां जह्याद् यदिरामदगागमुधाडाभस्य सद्भाजन
 स्यादिपथ निदगनाप तुगुपीदास समुत्सुम्भने ॥ ३३० ॥

नाथगम्प्रदाय—

अथ नाथपय तात कचं कचयितु क्षमे ।
 मूर्ता यत्रोपलभ्यन्ति तिश्रुति ज्ञात मुखाय ॥ ३८६ ॥
 यदि ज्ञानं च मयि च तन्मनिष्ठस्ययता ।
 नि गोमत्रमभरिता तिश्रुति निरयमाश्रय ॥ ३८७ ॥

ज्ञानेश्वर—

यद्विलासबशादात्मद्वस्तु नैव प्रकाशते ।
अलं दीपो विनाशाय तमसस्तस्य केवलम् ॥ ३८८ ॥

नामदेव—

सिधेविरं हृषीकेशं सन्तो नाम सहस्रशः ।
सोयकत्वं परं नामदेव एव व्यपस्थितम् ॥ ३९० ॥
यस्य नाम्नः पराएवातिः तवा सर्वत्र राजते ।
सत्यं ब्रवीमि लोकेऽत्र सदाभोदरसंगतः ॥ ३९१ ॥
(स दाम (दामाशेटी) उदर संगतः । सदा भोदरं गतः)

एकनाथगुरु जनार्दनस्वामी—

विध्यस्त तमस्तोमो जयति द्विजराज एव आश्रयः
श्रितसञ्जनैकनायो जनार्दनी यस्य वंशोऽभूत् ॥ ३९५ ॥
युक्तायुवततया किमप्यगणयन् जागर्त्यहो सर्वथा
सत्संकल्प-समर्थनाय भगवान् विन्यस्तपर्यस्तिरकः ।
यन्नायस्य जनार्दनी घनरसं यञ्छस्त्विति व्यातवान्
दत्तस्तावदिहोदवीवधमपि स्कन्धे बधार स्वयम् ॥ ३९६ ॥

मुक्तेश्वर—

श्री विद्यंभरलीलायोगो मुक्तेशभूतिमातनुते ।
या हि महाभारतरणसमूहमे प्राकृतान् सन्तुणयति ॥ ३९८ ॥
(महाभारत-रणसमूहमे । महाभार-तरण-समूहमे ।)
भायन्ते विवधा सुधामधुरिमोद्गारं विद्यते मुधा
स्फारं मृगधकुमारयागिति पुनः सा नैव किञ्चिद् वपम् ।
व्यापन्नाऽस्ति धिराय यत्पुनरियं मुक्ताऽप्य मुक्ताधिपा-
दुक्ता पर्वचतुष्टयी मधुरतां तस्यां किम भूमहे ३९९ ॥
या नाथेन समरिता भगवते विद्युद्युद्धया तिता
या धारयाद्य मुखामृतेन हरिणा संभाव्य दत्ता पुनः ।
ग्यस्ता सामृतपाणिनास्य ददतो वषत्रेऽङ्ग यत्सेदुं
युहोति प्रभूर्णय तस्य यत वाक् स्वाद्वीति वि भूमहे ॥४००॥
मुक्तेश्वरतेः पर्वचतुष्टयमार्थां यदग्नि सर्वत्र सत्तोक्तादि ।
तामन्ययाऽसी कथमंग कुर्वाद् धूर्वान् रावन्तः सवतिवसस्य ॥४०१॥

तुकाराम—

अभंगकीर्तिप्रामेण तुकारामेण साधुना ।
अजो दशरथो नित्यं परमानन्दसम्भूतः ॥४०३॥

(तुला-अपत्य ?)

दृष्वन् वचांसि स जघन्य तुकोदिताग्य—
व्यपताग्यपि प्रमुदमेति पिता प्रकामम् ।
तैः शास्त्रगर्भभरितैः किमभंगरूपैः
युक्तं द्रवीभवति विश्वगुहस्तदेवः ॥४०४॥
रक्षार्याग्यजनापितर्तन्नु धनेनिरयं द्विजानां यदि
स्यात् सन्तं णमेव विस्रपतिना गठयो ध्ययो न वयचित् ।
तद्योगेन हरेः प्रसाद उदितः प्राज्ञप्रकल्पतो यत—
इच्छात्मप्रत्यय उद्भवेदिह तुकारामं स्मरामो वयम् ॥४०५॥

आनन्दतनय—

गोरससेवी सामुद्रजतीपकरो यशोदया युक्तः
आनन्दसुतो हरिणा सम इत्याकारतः परं भेदः ॥४०६॥
अरणिममुद्भूतो यो गोरससेवी परिस्फुरत्कान्तिः
आनन्दसुतोऽग्निसमो भेदस्तु पर नरातरत्वेन ॥४०७॥
प्रकटितघाहृरिगुणं मञ्जुमयुरवधसमरणिसम्भूतम् ।
तं कृष्णलिलकण्ठं शुकमहमानन्दनन्दनं वन्दे ॥४०८॥

यामन पण्डित—

स्वयोपयुक्तिक्रीडालयं यामनस्य महाद्भुतम् ।
गिरेरपि समुद्भूता येन चिद्धनना द्रुतम् ॥४११॥
यामनस्य गिरीदारस्य चंकमयं तु सर्वथा ।
इत्याह यामनो भूत्या स्वयमेव निदोतम् ॥४१२॥

मयूरकवि (मोरोपंत)—

इह मुरयकलोपेनो कोऽभवन् कविनायकः ।
इति भीर्मास्यमाने तु मयूरेणः स्मरायलम् ॥४१९॥
(मुरय क-लोपेनः कविनायकः = विनायकः)
आर्यापितमहानन्दः सख्यलोककृतगवरः ।
दिरामते मयूरेणः कलापरनिरोमणिः ॥४१४॥

या मिठलपतानी आपल्या सुश्लोत्रलाघवामध्ये वर उल्लेखिलेल्या सत्पुरुषा व्यतिरिक्त, भास्कराचार्य-नीलावती (श्लो. ३०६), व्यास (श्लो. ३१६ ३१७), शुकाचार्य (श्लो. १७८), काण्डिदास (श्लो ४१६ ४१८), भारवि (श्लो. ४१९), शंकराचार्य मध्वाचार्य (श्लो. ३८२), मत्स्येन्द्रनाथ (श्लो. ३८३ ३८४), गोरक्ष नाथ (श्लो. ३८७), इत्यादि प्राचीन सत्पुरुषांची स्तोत्रगर्भ स्तुति केलेली आहे. भाषि आनन्दमूर्ति (श्लो. ३५७), केशवस्वामी (श्लो. ३५८), अमृतराज (श्लो. ३६०), शिद्धराज (श्लो. ३६२), रामचंद्र पंडित (श्लो. ३६३), खंचर साधु (श्लो. ३८९), जनाबाई (श्लो. ३९२), सावनामाळी (श्लो. ३९३), माखडस (श्लो. ३९४), दामाजीभन (श्लो. ४०२), आनंदतनय (श्लो. ४०६ ते ४१०), इत्यादि महाराष्ट्रीय सताची व कवींची स्तुति आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीमध्ये केलेली आहे. अशा प्रकारची सुभाषित इतरत्र आढळत नाहीत.

श्री. ग. गो. जोशी यांनी ' फाज्यकुसुमगुच्छ ' नावाचा एक काव्यसंग्रह लिहिला आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्रातील अर्वाचीन काळातले अत्यंत श्रेष्ठ सस्कृत पंडित म. म. घासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यांची स्तुति पुढील श्लोकात केलेली आहे.

शब्दतान्त्रिय ' बागुदेव ' वचन पुण्यभिधान तथा
सत्य ज्ञानमनतवेदकयिन श्रीशारदामगलम् ।
शाचापैरनुमोदित कविवरं कोलेजविद्यार्थिभि-
रानदाश्रमपंडितैरनुमत गीर्वाणवाणीपदम् ॥ १ ॥
सम्मान त्रियते बुधं समुच्चिनो ब्रथ्यादिकै साम्प्रत-
मेतद्भारतभूषण भवति भो विद्वत्तपर्यात्मकम् ।
हृद्भावानुपतप्रतीकमुचित "धोवागुदेवस्य" च
सद्यस्ते फलपुण्यवत्सहित गीर्वाणवाणीपदम् ॥ २ ॥
जगन्माग्य पूर्णं नरकविगुरानदफलद
"महाभाष्य" प्रथ प्रणयति महाराष्ट्रवचसा ।
न सीकर्यं ह्यस्मिन् मतिकुशलतावभवगुणे
सरस्वत्या मेहे भरतकुलदोषो भवति यत् ॥ ३ ॥
विद्यादेवी प्रणततिरसा पूजिता येन नसदा
सत्रूपाने अधिरतरती रज्यते स्नेहपूर्णा ।
कीर्ति दातिमंसतरसजे दिव्यरूपा विभाति
नित्य वन्दे धरणयुगल शारदापादपद्मम् ॥ ४ ॥
अभ्यंकरकुलदोषसंशयं दोष सरस्वतीमेहे ।
भारतपर्याभरण तार्यं धोवागुदेवपदमस्ति ॥ ५ ॥

भारत सरकारचे माजी अर्थमंत्री व विद्यापीठ आयोगाचे अध्यक्ष, सर चिंतामण डारकादास देशमुख हे उत्कृष्ट संस्कृत कवि आहेत. त्यांच्या 'गाधीसुविनमुक्तावली' चा उल्लेख मागे एका प्रकरणात केलेला आहे. श्री. देशमुख हे कविवर्य रवीन्द्रचाथ यागोर याना एकदा (इ. स. १९३९) भेटायचास गेले. त्याप्रसंगी त्यांनी कवि-वर्यांना जी काव्यदक्षिणा समर्पण केली ती मुभाषितशुणानी युक्त असल्यामुळे येथे उद्धृत केलेली आहे.

राज्ञोऽन्तिक रिक्तकरो न यायात् पुरो गुरुणा न विद्यायशून्यः ।
न मन्दिरं विस्मृतगन्धमाल्यो द्रष्टुं च बन्धुं न विनोपहारम् ॥ १ ॥

राजा बृहद्वाङ्मयसमृतेस्त्व गुरुनरोद्धारपराशयानाम् ।
नग्योश्वरो भारतभावनानां सर्वस्य बन्धुर्बुधाकृट्स्वः ॥ २ ॥

उपस्थितोऽहं तव दर्शनाय कवीश ! किं ते गुरु कल्पयेऽर्घ्यम् ।
मन्वप्रबोधस्ततसावृतीजा रवीन्द्र मृत्पात्र इव प्रदीपः ॥ ३ ॥

स्मरामि रामाय तु बन्धुरामा दन्तन्नणाङ्कानि ददौ फलानि ।
मेघार्थमर्घ्यं कृत्वाप्रसूनैः सवार यक्ष कृपणो विवासे ॥४॥

पूगीफल मान्यमवित्तदत्त भवेत् कदाचिद् विजयाह्वतिष्याम् ।
शम्यादच घामीकरमेव पत्र दानार्थमाप्तुं गणनावलम्बि ॥५॥

तस्मात् कवे साहसमातनोमि कृताञ्जलिस्ते कश्चनोपहारम् ।
समर्पयन् विस्तलितानुषिद्ध विवक्षुरल्प हृदयस्त्विष न यत् ॥६॥

धन्योऽस्मि यद्दर्शनमाप्तवांस्ते आर्षप्रभामर्गविचक्षणस्य ।
वाग्वंजयन्तीधरनायकस्य मनुष्यकल्याणघृतवतस्य ॥७॥

स्वस्तः समिद्धा हृदये स्फुलिङ्गा ये ये जनानां विविधामु दिक्षु ।
तेषां ज्वलत्यन्यतमो ममापि स्वान्त प्रविश्य स्वर्गानि विनादय ॥८॥

आशा मर्मया यवय स्फुलिङ्गः सवर्धमानो ज्वलतु प्रकाण्डम् ।
संच प्रदेया गुरुदक्षिणा ते सन्देशपूर्तिः कवमन्यरूपा । ९॥

अल प्रलपेन न दण्णकाया ज्वदेजनीया गुरवः धमार्ताः ।
शान्तिः सदा शान्तिनिवृत्तेने ते धिराजतां स्वान्तविशोधजग्या ॥१०॥

(संस्कृतभक्तव्यमूमध्ये प्रशशित)

श्री महालिंगशास्त्रींच्या "व्याजोक्तिरत्नावली" तीठ काही मुभाषिते पुढीलप्रमाणे आहेत.

२. 'व्याजोक्तिरत्नावली'- महालिंगशास्त्रीविरचित. 'साहित्यचन्द्रशाळा'-
तिरुवलगाडु, [P. O. तञ्जावर जिह्दा.]

यस्माद्वसरसः सुधा हिमकरः श्रीरित्यभूपंज् जगत्
 प्रह्लादंकरसाः सुपर्वपरिपन्निर्व्याजिभाग्योदयाः ।
 तस्मादेव पयोनिषेयंदुदगाढालाहलोऽपि स्वयं
 प्राणिप्राणहरः किमस्ति गमकं सौजन्यदौर्जन्ययोः ॥ ३८ ॥
 वातरेव तु दतंनं घनभुवि स्वैरो निवासप्रहो
 निर्मुञ्चापि निघःवचः फणिपतेस्त्यागस्तयाऽन्यावृशः ।
 खेला मण्डलबन्धविस्तृतकटाटोपेर्दृशोक्तसवो
 नो चेत् प्राणहरं मुखे विपमसौ कस्यास्तु नो दल्लभः ॥ ३५ ॥
 क्षायुः पुष्टिब्रिचधनं तव पयः साकं विवर्तेनिजैः ।
 दातुं रक्षितुमुत्तमं भुवि धनं धर्मयिनां स्वां विदुः ।
 तोषं मङ्गलघाम दैवतनिभा हा धिक्, स्वमर्याजया
 मातर्गाः कथमद्य दानककरे पापाशयः पात्यसे ॥ ९२ ॥

नागपूरचे म. म. केशव गोपाळ ताम्हण यांच्या कविता संग्रहांतील^१
 समस्यापूर्तीचीं चार सुभाषिते लक्षात ठेवण्यासारखी आहेत, तीं अशीं:—

दुरासाया लंका जलधिपरिखा राक्षसवृत्ता
 द्विपञ्चास्यः स्वामी परमनिभृताऽशोकवनिका ।
 कपिसत्वेकस्तीर्त्वा जलनिधिमपश्यन्नकजां
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥१॥
 नवच्छिद्रः कायः सततगतयः पञ्चमदतः
 चलं चेतोऽत्यन्तं परगमवशाश्चेन्द्रियगणः ।
 दण्डधेतव्यगतनियमविधिमास्थाय पुरुषः
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥२॥
 घधूरेका मूर्ध्नि प्रतिवसति चान्वाद्धंघपुषि
 क्षपानायो भाले सततविजयाप्राप्तनरुचिः ।
 तवापीक्षामात्रात् स्मृतिपथमनैधीन्मनसिर्जं
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥३॥
 घयोऽत्यल्पं वागः कसिपयदिनानि क्षितितले
 प्रघण्डः पालण्डश्चनपटुर्वादिनिवहः ।
 घ्यजेष्टैकः श्रीमान् शिशगुरुमुतो दुर्मतजुषः
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥४॥

१. कवितानग्रहः—महामहोपाध्याय केनय गोपाळ ताम्हणवृत; र्नाटक
 मूद्रपातप; ठाकुरद्वार, गुण्यापुरी.

खानान्याचे कवि श्री. दिगंबर महादेव कुळकर्णी यांच्या 'धारायशोधाराः' यामधील उत्कृष्ट सुभाषिते पाहा —

आपुर्वपंशतं नृणां परिमितं रामो तदर्थं गतं
वाक्यं भर्तृहरेर्यथार्यमभवद् ह्यज्ञातदीपे युगे ।
सम्प्रत्यप्ययनं त्रयः प्रवसतं क्रीडा तथार्यजितं
शक्यं येन कृतं निशीथसमये दीपाय तस्मै नमः ॥

धरं नश्यति दुःखमेति सुखितां कीर्तिं गुणो विन्दति ।
सर्वं हीनगुणं प्रयाति विलयं श्रेष्ठं पुनस्तिष्ठति ।
धीतं भाति यपो युगादिमधुरं दूराद् यथा पर्वता
मत्ता यस्यवशाद् भवन्ति विमदाः कालाय तस्मै नमः ॥

गीताः सुगीता विलसन्ति भरि तयापि मृष्टया भगवत्प्रणीता ।
अंशावताराः परमेश्वरस्य पूर्णवितारेण कथं समानाः ॥ (१२६)

पपाठ वेदं महिषोऽपि सम्पद् ज्ञानेश्वराणां कृपया तथैव ।
अग्नस्य दुष्टिर्गमनं च भित्तेः सतां प्रभूताः किल सन्ति लीलाः ॥ (११३)
चिच्छेद रामो जननीशिरोऽपि तस्याजं राज्यं रघुराजसूनुः ।
इदो पुद्वोऽवनमात्मपित्रे आशां गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ १३ ॥

श्री. लाटकर शास्त्री यांच्या साहित्यसेवेचा उल्लेख इतरत्र आलेला आहे. त्यांच्या 'अनंतचरितम्' (अनंत शिवाजी देसाई टोपीनाले यांचे चरित) या गद्य प्रयांगील वांदी पत्र सुभाषिते पुढीलप्रमाणे आहेत.

वाल्मीकी राममस्तौदपि सा कुलगुणः कालिदासस्तमेव
श्रीव्यासो नन्दसूनुं कक्षमपि च रिपुं भार्गवः स्वोचकार ।
भोदग्ने विप्रपुत्र्याः जनूयि रघुपतेः क्षत्रियस्यापि यद्बद्
वासिष्ठे नो तथा ते श्वचिदिह हि गुणाः प्रीतये नैव जातिः ॥ (पु. ३)

स्वार्थं चिन्तयतः कुटुम्बभरण-व्यापारशीलोऽपि श्वः
तस्माद् भद्रतरः स्वयान्पथ-जनोद्धारोद्यमी मानवः ।
एवं जातिहिते रतोऽपि पुद्वोऽनल्पप्रसंतोऽपि
वेशोद्धार-समपितासिद्ध-यनात् हीनोऽपि मर्योत्तमान् ॥ (पु. ४)

४. धारायशोधाराः—शक्ति दिगंबर महादेव कुळकर्णी, संतन्य मुद्रणालय, सातारा.

धर्मैर्विष्णुपदात् तथा हिमगिरेरघात् समानीय यद्
 गङ्गं वारि वित्तीयंते बुधजनस्तत् सादरं सेव्यते ।
 गङ्गीभूतजला तु पर्वणि नदीं कृष्णा गदन्तो द्विजाः
 ततोयं विभजन्ति किन्तु सुजनास्तत्रापि बद्धादराः ॥ (पृ. ५)
 दीपात्कञ्जलमकंतोऽपि च शनिः क्षाराम्बुधेः कोस्तुभो
 व्यासदत्तापि पराशराच्छिवनृपात् संभाजिराजोऽभवत् ।
 एवं सन्वमिता महालघुमुताः क्षुद्रा महान्तोऽप्यतो
 जानीमोऽन न केवलात् पितृगुणात् साधुस्वभाजो जनाः ॥ (पृ. १५)

अप्राप्तपक्षराजिस्ताक्ष्यो नीडस्थ एव भुङ्क्तेऽजम् ।
 अम्बरगतिजमस्तु स आश्रीपतिपदयुगं भ्रमति ॥ (पृ. ४२)

लब्ध्वाऽपि पैतृकधनं विपुलं विमूढाः

काश्यं नयन्त्यनुदिनं क्रयधिक्रपाभ्याम् ।

ये बुद्धिपीरुषमुता अपि तेऽधना द्राक्

अल्पंरहोभिरलका-पतितां प्रयागति ॥ पृ. ४९ ॥

तोयेऽप्ये यस्तरति शिशुको लीलया योवने स

स्त्रोतःसद्गतात् प्रविशति शयोऽम्भोनिधिं तत्र चापि ।

आपाताल मुहुरुपगतः स्वेच्छया रत्नराशीन्

क्रोडीकुर्वन् विहरति सुखं कौतुकाद् यावदायुः ॥ पृ. ६०

विद्वांसः स्वगुणोत्सुकान् सुवणिजः केतूनल्पस्तथा

लीलाहार्यधनांश्च चौर्यनिपुणाः सेव्यान् मरान् सेवकाः ।

मुग्धान् यच्चनजीवितोऽपि कित्वा यस्यां लभन्तेऽल्लिखः

संया सर्वशरण्यतामुपगता मुम्बापुरी राजते ॥ पृ. १५

नाह क्षत्रियव्रजजो न च मटो नो गायको मान्त्रिको

नो, नो चित्रपटादिदंनपटूर्नो साक्षरोऽस्पृश्यजः ।

ज्योतिर्जनिविशारदा न हि मतिर्वैदेशिको नो भिषग्

बद्धो राजकृपा कुतो नु सुलभा तद् ब्राह्मणस्याधुना ॥

(लाटकरकृत शाहुचरितम्, पृ. ७)

अत्तिलानन्दशर्मा यांनी रचलेल्या दयानन्ददिग्गिजयः या ग्रंथातील काही
 सुभाषिते पहा-

'परहितानुरतो न हि ब्रूयते जगति कोऽपि महान् पुरुषोत्तमः । ४-१२

यहव एव भवन्ति गतानुगाः सकलकृत्यविधौ जगतीतले । ४-१४

मालिनता न दधाति गुणे पदम् । ४-१५

न भयुरेऽस्ति कपायवतां हचिः । ४-१६

दिवसभीत निशाटन सन्ततिर्न रविदर्शनमिच्छति कर्तुञ्चिन् । ४-१८
 विमलदर्वेण एव विराजते मुखशशिद्युतिरुत्तमवर्त्मणाम् । ४-२०
 जगति धे विमुखा प्रकृति जडामनुनयन्ति कथं न हि ते जडा । ४-२१
 तदपरं किमिहास्ति महीतले यदुदरंभरिभिर्न फलक्षितम् । ४-२६
 परंपुरनुवर्तनं सलु विवाहिताया धृत परो धर्मं ।
 मनसो यत्र न वर्तनमम्ब विवाह कथं स धर्मिय ॥

सयोगितास्वयवरम् पृ. ३१

भक्ता परेश यनिता पुमात् लतास्तव पूर्वजनास्तु लुम्बम ।
 सगाश्च नीड सरित समुद्र भ्रजन्ति तदवत् कथयो नरेन्द्रम् ॥

सयोगितास्वयवरम्, पृ. ५३

आच्छादितो जलपरंरपि किं वियस्यान्
 नापिक्करोति निजमप्रतिम प्रकाशम् ।

सयोगितास्वयवरम्, पृ. ५५

भातुर्गुणा हि तनयानुगता भवति ॥

उ. स्व., पृ. ६४

साप धिना वा घटना दृढा स्यात् ॥ काष्ठिदासप्रतिभा, पृ. १८-६,

वेङ्कराधववृत्त.

ननु रसमयसृष्टिर्घातिसृष्टेर्विशिष्टा ॥ काष्ठिदासप्रतिभा प्रयात-

श्रीनिवासाचार्युल्लु ४०-३

रम्यावृत्तीना न हि देशकाली ॥

४०-४

तारापयस्तारकाभि क्षुण्ण किं घाति सक्षयम् । आह्लिकस्तव, पृ. ३०

पुस्तकमन्त्रैर्मस्तकभार । नियह न्धो वेद न सारम । ॥ पृ ८३

लोकोत्तर सलु गुणो बहुदु लमूलम् । सिद्धिणीमाला, ९५-२४

सर्वं स्फुटेऽपि निजशोयणो न विद्वान् । किं. माला, ९२-१२

स्यानप्रभाय परपीडकानाम अर्थोपपत्ति कृपणाशयानाम् ।

दम्भान्वितानां महनोयनेति श्रोण्यत्र मे मर्मविषट्टानि ॥ ॥ ९३-१७

काव्यवद् शय्यहारेऽपि व्यङ्ग्यस्यैव प्रधानता । किं माला ९३-१७

धम्भो यहन प्रतिहन भवति प्रथम

लडगारराशिरनिलोपहत समिधे ।

उ मेघमुञ्ज्वलधियामुपरोद्धमेते

दक्षयन्ति किं भयपरिश्रमजा विपाका ॥ किं. माला १००-७

शरीरं घातमयानित्य कल्पातेऽव्ययभङ्गुरम् ॥ किं. माला १०१-५

न नृपा क्षुद्रधिय बवत्तिद् भवन्ति । द्राविडार्यासप्तशति २-२९

नारीवय सलु कुक्षद्विमानुमेयम् । द्राविडार्यासप्तशति १-४०

यज्ञैर्जगत्कृ शम्भमादपते पुलीना । हीना वयास्तदितरे तु न धे यजन्ते । १-३

व्यस्तस्य चिह्नं व्यस्तनोन्मुखत्वम् ॥ ४७ ॥	पृ. २४
पातः पदव्यत्ययपूर्वको हि ॥ ४८ ॥	
घाघ्ना घनं ये लघयति तेषां संपद् विपद् वा न सतां प्रमाणम् ॥५६॥	
लोकोपकारस्विरनिश्चयाना कुत्राऽनपानां परिहीयते किम् ? ॥५७॥	
नूनं दुरंतः फलितः कदाचित् किं दुर्नयः स्यात् सफलः सदैव ॥५८॥	
दैवी हि दाषितः प्रतिभूर्जयस्य ॥ ६१ ॥	पृ. २७
स्वास्थ्यं कुतो दुर्जनसंप्रसक्तो ?	
रज्जुः किलाऽसानुभयाप्रपाशा ॥ ६३ ॥	
वचचिन्व्यापणोऽं रणासाऽभ्यदस्ति ॥ ६५ ॥	पृ. २८
गह्रं हि पर्मं महता भयति प्रवार्य ॥ ७ ॥	पृ. ३०
भ्यूनं हि पूरयति यः स सलूपवेष्टा ।	
द्वेष्टा तु दुष्टवचसा रसिकः प्रयोगे ॥ १३ ॥	पृ. ३१
घोष. वचचिद्धि विषये गुरुसध्यपेक्षः ॥ २६ ॥	पृ. ३४
ज्ञान गुपात्रनिहितं महितार्थवारि ॥ २८ ॥	पृ. ३५
भस्मोच्चये हि रभसं वितय हृतं स्यात् ॥ ३१ ॥	पृ. ३६
देहाद्युपाध्यपहत सुसनातनोऽपि	
भ्रातृपंथ नूतन इति प्रतिपद्यतेऽयम् ।	
यातीति चोदयलयो क्रियते ततोऽस्मिन्	
भूमेभ्रमेरिव रवी विपरीतवृद्धिः ॥ ३९ ॥	पृ. ३७
मृशयोर्न विभ्रति हि ते सुधिय. वृत्तार्था ।	
योगात् ऋतश्चिदगूज यूनते च पक्षम् ॥ ४३ ॥	
अप्यात्मपीभुवि ततो नियत प्ररोहेद् ।	
पर्मद्रुम गुलफलः समतंकयीजः ॥ ४६ ॥	
स्वस्थ्याप्रिय किमपि यच्चरित परेण ।	
तत्तु स्वयं हि वितय न परस्य कुर्यात् ॥	
सर्वेषु साधु च ययाविभय विदप्याद् ।	
धर्मस्य तत्त्वमुचित तदिदं समस्यम् ॥४८॥	
ज्यायात्रतु स्वजनतः सहज. स्वयमर्मः ॥५१॥	पृ. ४०
ज्ञानं न सामिभृतधीलसितं ययार्थम् ॥६२॥	पृ. ४३
शोक्तिमान् हि भगवद्बच.क्रमः ॥२॥	पृ. ६८

निश्चयो हि ननु मार्गदर्शकः ॥८॥	पृ. ६९
पंकिलं हि जलमल्पपल्वले ॥२५॥	पृ. ७३
केवलं च फलमिच्छतां कुतः कर्म सम्यगुचितं विधायते ? ॥२६॥	पृ. ७३
तस्य तस्य विषयस्य संततं चिंतनं हि विषमत्वजीवनम् ॥	पृ. ७४
पारतन्त्र्यमिह कस्य नाऽप्रियम् ?	पृ. ७५
ईश्वरप्रणिहितं शनैः शनैः शर्म किं किमिव नाऽऽवहेऽमनः ? ॥	पृ. ७५
या च भवितरुनुरवितरोश्वरे सा हि शवितरपिल्लातिशायिनी ॥	पृ. ७५
नूनं सार्वदिकोपयोगि तदिदं तत्त्वं समत्त्वं पुनः ।	
कालेये कलहाकुलेऽस्तु सुतरां काले किलाऽऽलंबनम् ॥ . . .	पृ. ८०
निमित्तमात्रकर्तृत्वं जनस्याऽस्य बहिर्भवम् ।	
रा प्रयोजककर्ताऽन्तः प्रचोदयति यो विषयम् ॥५९॥ . . .	पृ. ८०

शिवकुमारशास्त्रीकृत यतीन्द्रजीवनचरितांतील मुभाषित—

“दिने दिने कालफणो प्रकोपं

कुर्वन् समागच्छति सन्निधानम् ।

निपीत-मोहासय-जातमादो

न भीतिमायाति कदापि कोऽपि ॥”

अर्वाचीन संस्कृत साहित्यांत य मुभाषितसंग्रहात अनुवादित साहित्याने पार भर घातली आहे. अनुवादित साहित्यायंभीं उविस्तर माहिती पुढे एका त येईलच. येथे विविध भागांतील उत्तम मुभाषितांचे संस्कृत अनुवाद दिने आहेत; त्यांमून संस्कृत साहित्यांतील मुभाषितांचा संग्रह यथा समृद्ध होत आहे याची सहज कल्पना येईल.

समिधे शानाग्नि दिनयहृदिरह्णाय रुचिरम्

तिरोपत्ते धनं मद-रचित-पूम्नोरुपटलम् ।

सुविद्यां वन्द्याहः रुच उदानतः प्राप सुभगाम्

विषदिवत् कोऽप्ययः स्वयं विहित. योजयामास ॥ सुविद्यावनादी, २४

स्निग्धात्मा परदृष्टयानुरागशीलः ।

सम्प्राप्तोत्पन्नयलान्वितो विभूतिम् ।

५. 'सूत्रितरशावलि' चे, प्रभाकर रामोदर रचित, श्री बायनी मुद्रणालय, जळगांव (पू. ता.)

सद्विलप्टा तरुमनुरपतवल्लरीपम् ।

उच्छ्राय स्वयमधिगच्छति प्रकामम् ॥

सु. र., १५

मन्दोऽप्यनारतमनुष्ठित उद्यमश्चेद् ।

अत्यद्भुत किल फल तनुते विशालम् ।

पीत्वा दानंरनिशमभ्यरसोत्पयाप्य ।

जातो विहायति बलाहक एव भीम ॥ सुनितरत्नानलि, १७

ब्रह्म साम्प्रतिकार्यं—तिद्धि—निपुणस्तारकालिक सङ्ग्रह

अस्यास्नुनिजजङ्गमार्यनिवहो माऽभूद्गुणा दैवतम् ।

रम्य श्रीडनक विनोदनपटु स्वल्पावधि स्याच्छिशो

शश्वच्छान्ति—सुलक्षयाम—सुभग मातु पदं मङ्गलम् ॥ सु. र., ८

दिस्यदातिप्रदो लोके पश्य दोषाकर स्वयम् ।

निर्दोषोऽपि रविदक्षणे सलाहकतप ऊत्सवे ॥१॥

गान्धीसूचितमुपतावलींतील^१ सुभाषिते

यद्यच्चिद् भवेदल्पयथा विवेकभ्रष्टो द्रुवाण प्रतिशब्दमाता

भूयिष्ठसाहाय्यदमस्ति मीनं स्वस्माद्गुण सरयगवेषणस्य ॥५७॥

अवितयमुपमाणामुदभवो निर्मितोनां

भवति तदवबोध सशियोऽभ्रान्तिमांश्चेत् ।

अथ तु विरल्पाता जीयोऽमी क्षणाश्चेत्

विरलतरनिपातास्तानयेम बलायाम् ॥७६॥

बलाया शृङ्खलाया गुरुतरमहो जीवनमत

प्रयच्छ्यन्ते यस्य व्रजति निवृत्त जीवनमति ।

प्रक्षयं स श्रेष्ठो भवति हि बलाहृतु न बला

अतुष्णोर्णं हित्वा विहितदुग्धमूल गुचरितम् ॥८०॥

तथा शरीर मम दोषपार्श्वं यथाऽवल्लिच्छस्य नरातरस्य ।

तस्मादिय मे प्रतिपत्तिरस्ति यथाऽपरो भ्रातिपरस्तथाऽहम् ॥१२॥

यद्य सर्वे द्रुता भवितुमलमीशस्य बलमे

यदि त्यक्त्वा नुभ्यो भयमनुत्तरेभंश्चरन्तम् ।

अयं मे विश्वातो यदहमनुगच्छामि ननु तत्

प्रभो तस्य त्यक्त्वाऽतिलमनुजजातेरपि भयम् ॥

१ प्रकाशा—गान्धी स्मारक निधि, राजपाट, नवी दिल्ली. मुख्य

विप्रेता—सस्ता साहित्य मण्डल, काठ सप्त, नवी दिल्ली, १

अभङ्गरसवाहिनीतील सुभाषितें

सुवर्णवात्रं पयसा प्रपूर्वं पुरो हितं चेद् बत कुक्कुरस्य ।
 मुक्ताफलानां यदि नाम हारः खरस्य कण्ठे निहितः कदाचित् ॥
 कस्तूरिका घ्राणमुखस्य हेतोः दत्ता कदाचिद् यदि सूकराय ।
 ज्ञानोपदेशो घधिरस्य धर्मे कृतो यदीमानि कुतः फलेषुः ॥
 यद् येन वेद्यं स तदेव वेद भवतेतरो भवितरसानभिज्ञः ॥

अभङ्गरसवाहिनी, ३५

सा श्रेयसी नीचदशा मता मे मूच्छन्ति यस्यां न हि मत्सराद्याः ।
 पूरेण हार्वा महता हि वृक्षाः तिष्ठन्ति सुखाः खलु वेतस्तास्तु ॥
 ये सन्ति नीचैः शिरसः पुरतान् तुद्गास्तरद्गा अतियन्ति सिन्धोः ।
 अहो व्रताग्रे चरणानतानां नूनं बलाढ्या अपि दुर्बलाः स्युः ॥ ५५
 हस्तौ पादौ चान्दनो चन्दनस्य स्पर्शस्पर्शं सर्वतः स्पर्शरूपम् ।
 एवं तावद् दुर्गुणो नाम कश्चिद् नैव द्रष्टुं शक्यते सज्जनेषु ॥

श्री. तुकाराम महाराजांच्या अभंगपदांचा हा संस्कृतानुवाद श्री. म. पां. ओक,
 (संस्कृताध्यापक, पुणे) यांनी केलेला असून तो 'अभङ्गरसवाहिनी' नांवाने
 प्रकाशित झाला आहे.

'द्राविडार्यासुभाषितसप्तति'तील सुभाषितें

साधूनामुपकृतमश्मलपण्डप्रोत्कीर्णक्षिरवन्धवन्निरुद्धम् ।
 यन्मुखैर्ध्वघृणिषु तत्तु तुल्यं कीलाले लिखिताक्षरानुपूर्व्याः ॥ २-३
 सन्तप्तं मधुरमतीवदुर्ग्यं निर्दग्धो घवलतरश्च शङ्करः ।
 विद्विष्टा अपि साधवस्त एव स्निह्यत्स्वप्पयसोद्वास्तु नीचाः ॥ २-५

'अमृतोर्मिल' नांवाच्या नवीन स्वकल्पित वृत्तांमध्ये दोन श्लोक महालिंगाशास्त्रींनी
 रचले आहेत ते असे—

साक्षात्सन्त्येत्तमपि, महत्तं, १. नेष्टं, वाङ्मये क्रियतिरजप्रदाया १.
 तत्साद्गुण्यस्तुतिरपि भूत्यं । साक्षात्सद्गुणो निरुपमकलदः ॥ २-९
 व्याघ्रस्यामयहतां वंशः । सस्येयादानमधिराद् भविता ।
 प्रायः दाद्रे वृत्त उपकारो । याति प्रावाहतभाण्डदशाम् ॥ २-६१
 भोगार्हं चयति च दुर्वित्तं । वार्षिक्ये विनवागमं च धिगु धिक् ॥ २-४
 मानोदरा रिपुषु न कृपणा । २-७

अशा प्रकारं अनेक कवींचीं सुभाषिते उद्धृत करून प्रस्तुत प्रकरण हवें तेवढें वाढविता येईल. शेवटीं मन्दोर्मिमाला या आमच्या रचून सुभाषितप्राय वाच्य समहातीळ काही सुभाषिते उद्धृत करून हे लक्ष्मणें प्रकरण संपरीत आहे.

प्रकृतिमहता दोषोऽप्येषा ध्रुव सुगुणावहः ।	१३-४
श्रीदासीन्य भजति हि महान् यत्र नीचोऽप्रगामी ।	१३-६
काम चरन्ति मुजना अपि दुर्जनेषु नाड्गोमृता तदपि तं विवृतिस्तवीपा ।	१३-९
किं हसी सिक्तामु तुष्यति लसन्मुक्तावणास्वादिनी किं वा दग्धवने रमेत नितरा चूतप्रिया कोकिला ।	
किं दृष्टा भ्रमरी क्वापि कुटजे फुल्लारविन्दप्रिया किं क्लृप्याणपरायणा मुजतधी सञ्चिन्तयेत् पातकम् ॥	१४-१४
घारा निधि किमभिदुष्यति विन्दुशोषे पर्णेष्यवा विगलिते किमरष्यनाशः ।	१५-१९
प्रोक्चण्डो जलधिन्दुना किम् कदा दावानलः शाम्यति ।	१६-२३
वैर सदैव परित परिडाङ्कनीयम् ।	१९-३७
नाशोऽप्यल्पीयसा श्रेयान् मुक्ष चेद् भूयसां भवेत् ।	१९-४१
दुष्काव्य यदि रत्नवर्णल्लित किं स्याद्गुणमंगिडत । गीता यत्रपि भूर्जपत्रल्ललिता किं स्याद् विहीना गुणैः ॥	२०-४३
पादापात लभन्तेऽमी प्रावाणश्चिरजीविताः मूर्ध्नि तिष्ठन्ति पुण्यानि स्वल्पीयस्यपि जीवने ॥	२०-४४
नभश्चरतया किं स्यान्मशको गौरवास्पदम् ॥	२०-४६
श्रेष्ठत्व भुवि को लभेत नितरामुर्ध्वं प्रभाव विना	२०-४७
सुगन्धसारस्य तु चन्दनस्य धूमावितेनेष यशोविनासः	२१-५०
तेषा भूतलभारभूतवपुषां भूषार्जपि दोषास्पदम्	२०-५१
तिलप्रायेण लोकानां सुप्तेन मुक्तिनो हि ये । विदन्ति पयंतप्राय सुख हि नीजजीवने ॥	२१-५८
दुल्लारविन्दमधुवान विधो निमग्नो निर्वेदमेति किम् नाम मधुवनोऽसी ।	२३-६४
योऽस्मान् विवातयति त सत्वर स्मराम ।	२३-६८
हन्त प्राप्य सुपूर्वतथ गलन्ति मुकुराण्यपि ।	२३-६६
शोर्णानि किन्तु कुमुदानि पुनस्तथैव । विदन्ति वाग्विषय मामृतसिञ्चनेन ॥	२४-६८

सर्वः करोति सरसेषु हि पक्षपातम् ।	२५-७७
जीवतस्तु मृतप्राया भासन्ते ये गुणाः सदा । त एव भ्रियमाणस्योज्जीवन्तीव पुनः पुनः ॥	२५-७८
आश्चर्यं गुणिनां न चैकमपि यद्दोषं सहन्ते जनाः ।	२५-७९
लब्धोःकर्षो भवति बहुधा बुद्धिहीनोऽविनीतः ।	२५-८०
प्रीतिविश्वासमोल्लोके हानोपादानतुल्यता ।	२५-८२
विधिरिह यदि हन्त प्राप्नुयात् प्रातिकूल्यं भवति गुणनिधीनामप्यध.पात एव ।	२६-८४
पुष्पशय्यासु भाग्येन कश्चित्संस्थाप्यते सदा । हन्त दुर्भाग्यतोऽन्येषां बह्विधशय्याऽपि दुर्लभा ॥	२९-१०२
विश्वस्तम्भं क्षणमपि न तत्सञ्जनैश्चञ्चलेषु ।	३१-११२
क्रिया न क्षुद्राणां फलति सुखलभ्येऽपि करणे ।	३१-११६
गद्याध्यावादकत्वं हि लक्षणं परमं सताम् ।	३२-१२१
वियकन्यासमाश्लेषः खलस्य मधुभाषणम् ।	३२-१२३
मुञ्चन्ति ते जलमुधो न सुवर्णबिन्दून् ।	३२-१२७
ते राजवल्लभाः खलु प्रतिष्ठितास्ते गुणैर्विना लोके । लाङ्गूलचालनकलां प्रकटयितुं यैः प्रदक्षिता प्रतिभा ॥	३४-१३४
विकसति कलिका किं बन्धनाद् विप्रलूना ।	३५-१४३
तद् विश्वोन्नतमाप्तुर्मेहितं पदं को नाम वैनायकम् ।	३५-१४५
भक्तानां प्रविशन्ति कर्णकुहरे दीनस्य नाभ्ययंनः ।	३६-१५१
कः संसारे लवमपि सुखं विन्दते पारतन्त्रे ।	३७-१५७
वरं मुकुलितावस्त्रा न गन्धो न प्रफुल्लता । लिहन्ति घञ्चरीका यत् कृन्तन्ति ललना अपि ॥	४३-१८६
दानं स्यादुचितं परं जलनिधे नोर्चस्तरो गर्जनम् ।	४३-१८७
न किं पायकः कानमे दह्यमाने शिवया चन्दनं भस्मशोयं करोति ॥	४९-२२१
न हि न हि खलु दुःखं पारतन्त्रेण तुल्यम् ।	५१-२३२
आङ्गलानां समुपासते हि बहवो भाषां घनाकांशया उर्ध्वैर्षोषमय स्तुवन्ति बह्वस्ते राज्यभाषां हि ताम् । सेवन्ते ह्यभिमानतः सुकृतिनस्तां मातृभाषां निजाम् . वस्माभिः सुरभारती रसवती शैवार्यमङ्गीकृता ॥	

सौवर्णं शकल वपु सुललिता चञ्चू सुभाषिण्यवत्
 मुक्ता मानसपद्मवैसरमहो जानामि भोज्य तव ।
 निरक्षीरविवेकिनी मतिरदो लीलोपमान गत
 किं सर्वैरपि हस ! मण्डनगर्णर्नायासि धेहू दूक्ष्यम् ॥

कान्ति विदन्ति य पराप्य सतत तेजो मदीय विधु
 सिन्धुर्नामयमाय हर्षमतुल तस्योदये विदन्ते ।
 बाष्पीकृत्य रवि करंजलनिधि चन्द्र करोत्यप्रभ
 नेर्वाचितमानसा खलु परोत्कर्षे सहन्ते जना ॥

दुष्टानां परपीडन सुखकर लोकोपकृत्य सता
 मूर्खाणामतिभाषण च विदुषा सत्य मित भाषणम् ।
 भोरुणा शरण परन्तु मरण वीराग्रणीना रणे
 स्त्रीरूप खलु कामिना प्रियतम स्त्रीणां स्वरूपस्तुति ॥

माधुर्यं वचसा गुण सुचरिते शान्त प्रधानो रस
 बोधभ्यञ्जकता तथा प्रतिपद सच्छास्त्रपूता गिर ।
 दोष क्वापि कदापि नैव घटितो नालकृतौ यासना
 तन्मन्वेऽखिललोकनिर्वृतिकर वाच्य सता जीवनम् ॥

अशा प्रकारे आधुनिक कर्मींची सहसावधि सुभाषिते संकलित करता येण
 शक्य आहे, याची ऐशमान कल्पना देण्यासाठी या प्रकरणात आम्ही काही सुभाषित
 (संपूर्णश व सण्डश) उद्धृत केले आहेत. संस्कृत भाषण्या प्रचारासाठी य
 पुनरुदारासाठी प्रयत्न करणाऱ्या एखाद्या अल्पभारतीय संस्थेने अर्वाचीन सुभाषि
 तांचे रत्नभाण्डार प्रकाशात आणण्याचा प्रयत्न करावयाच हवा. नाहीतर हे सर्व
 निधान माळाऱ्या भ्रष्टाचारी पद्धत्यांमिना राहणार नाही.

प्रकरण १७ वे

धार्मिक आश्रमांची संस्कृतसेवा

संस्कृत वाङ्मयादत्ते इतर कोणत्याहि भाषेतील वाङ्मयामध्ये अध्यात्मिक विषयाला वाहिलेले वाङ्मय आढळत नाही. इतर भाषामध्ये जे वाही अध्यात्मिक साहित्य आज आढळते, त्या सर्वांचे मूळ संस्कृतातच आहे. द्वैतवादी, अद्वैतवादी इत्यादि तात्त्विक सम्प्रदायांचे किंवा भक्तिमार्गी, कर्ममार्गी व ज्ञानमार्गी साधकाचे आधारभूत ग्रंथ संस्कृतातच आहेत. वेद, उपनिषदे व भागवतादि पुराणे यांच्या आधारावरच विविध तत्त्वज्ञानाचा व साधनामार्गांचा विकास भारतात झालेला आहे. आपल्या सिद्धांताच्या परिपोषासाठी किंवा प्रचारासाठी शैव, वैष्णव, जैन, बौद्ध इत्यादि नामानिष्ठ सम्प्रदायांच्या विद्वान् अनुयायांनी आपल्या सिद्धान्ताला अनुकूल असे कव्यनाटकादि साहित्य फार मोठ्या प्रमाणात संस्कृतात निर्माण केले. या विविध सम्प्रदायातील आचार्यांची संस्कृत साहित्य सेवा निरन्तर चालू असून त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य हि फार मोठे आहे.

साधारणतः अकराव्या शतकापासून इतिहासातले मध्ययुग सुरू होते. या मध्ययुगाच्या आरम्भापासून ज्ञानेश्वर, तुळसीदास, चण्डीदास, नरसी मेहता इत्यादि श्रेष्ठ साधूंनी संस्कृतानिष्ठ जनतेच्या उद्धारासाठी, प्राकृत भाषेमध्ये संस्कृतातील अध्यात्म विद्येचा मुल्लूळ करण्यासाठी किंवा भक्तिमार्गाचा प्रचार वाढविण्यासाठी आपले लोकोत्तर ग्रंथ निर्माण केले. त्यांच्या प्रभावाने मध्ययुगाच्या आरम्भापासून सर्व प्रादेशिक भाषामध्ये नवचैतन्य निर्माण झाले. हे सत्पुरुषच विविध प्रादेशिक भाषातील साहित्याचे आव्यप्रवर्तक आज गणले जातात. अशा प्रकारे प्रादेशिक भाषांचा विकास होत असता शैव, वैष्णव इत्यादि सम्प्रदायातील संस्कृतशः सत्पुरुषांनी संस्कृत भाषेवरील परम श्रेष्ठेमुळे संस्कृत भाषेतच आपल्या प्रतिभेचा आविष्कार केला. प्राचीन व अर्वाचीन संस्कृत साहित्यात शिव, विष्णु, राम, कृष्ण इत्यादि दैवतांच्या व धर्मधुरीणांच्या चरित्रावर आधारलेल्या एवढा मोठा ग्रंथसंग्रह संस्कृतात आढळतो हे आरभीच्या प्रकरणात दाखविले आहे. त्याच कारणे हेच की त्या ग्रंथाचा लेखकवर्ग हा मुख्यतः धार्मिक

प्रवृत्तीचा होता. राजाश्रयाच्या लाभ झाल्यामुळे, किंवा धनमानाचा लोभ मुक्त्यामुळे, किंवा काही श्रेष्ठ राजपुत्रांच्या धीरोदत्त गुणांचे आकर्षण निर्माण झाल्यामुळे साहित्यनिर्मितीस प्रवृत्त झालेल्या लेखकांनी लौकिक दृष्ट्या महत्त्वाचे साहित्य बन्याच मोठ्या प्रमाणात निर्माण केले आहे. तथापि आध्यात्मिक प्रवृत्तीच्या लेखकांनी मात्र आपली संपूर्ण प्रतिभा उपास्य दैवताच्या चरणी वाहिली होती व म्हणून त्यांच्या हातून निर्माण झालेले विविध प्रकारच्या साहित्याचे स्वरूप केवळ धर्मनिष्ठ होते. साहित्यातील हे प्रवाह केवळ सवृत्तातच नाही तर इतर भाषांतील साहित्यातहि आपणास पाहावयास सापडतात. मुद्रणकलेच्या उदयापूर्वी, आधुनिक काळात ज्या प्रमाणे कागद तो उदयामुगला लेखनकार्यास प्रवृत्त होतो, त्याप्रमाणे कोणीहि प्रवृत्त होत नसे. त्यामुळे आजच्या काळात सर्वच भाषांमध्ये जसे विविध स्वरूपाचे भरपूर साहित्य निर्माण होत असण्याचे आपणास दिसते, तसे पूर्वी होत नव्हते. असा वारण प्रतिभाशाली व भक्तिवत विद्वान, तौन अन्त प्रेरणेमुळेच ग्रथलेखनास प्रवृत्त होत. अशा प्रकारे अन्त प्रेरणेने लेखनकार्यास प्रवृत्त झालेल्या लेखकांमध्येच विविध धर्माश्रमातील विद्वान आपणास प्रामुख्याने दिसून येतात. त्यामध्ये वैष्णव सम्प्रदायामध्ये श्रीभाष्याचे लेखक रामानुजाचार्य (११ वें शतक), अणुभाष्याचे लेखक श्रीवल्लभाचार्य, 'वैजुण्ठस्तव' व 'सुन्दरब्राह्मणस्तव' यांचे लेखक श्री वत्साङ्कमिश्र जुट्टल्वार (११ वें शतक), 'हंससन्देश', 'यदुवदाम्', 'मारसम्भर', 'पादुकासहस्रम्' इत्यादि ग्रथांचे लेखक श्रीवैकटनाथ अथवा श्रीवैकटेशिक इत्यादि नावे चिरस्मरणीय आहेत. त्याच प्रमाणे अहोचिल मठाच्या अनुयायांमध्ये 'नारायणचरितम्' इत्यादि साठ ग्रथांचा लेखक श्रीनारायण (१५ वें शतक), 'नरसिंहस्तव' कर्ता पराङ्कुश (१६ वें शतक), 'वासन्तिकपरिणयम्' नाटकाचा लेखक शटगोप (१६ वें शतक); 'श्रीप्रपत्ति', 'नरसिंहमङ्गलाशसनम्', 'धीरनदीस्तव', 'विहगेररस्तव', 'देवराजस्तव', 'लक्ष्मीनरसिंहस्तव', 'वैजुण्ठविजयचम्पू' इत्यादि ग्रथांचा लेखक पराङ्कुश रामानुज (अठरावें शतक), 'कविहृदयरन्जिनी' व 'वेदगिरि वर्णनम्' यांचा लेखक शटगोप रामानुज (१९ वें शतक), 'शारीरि-सुप्रमातम्' व 'श्रीगोप्तीनाथस्तव' यांचा लेखक वीरराघव हे प्राचीन व अर्वाचीन लेखक अविस्मरणीय आहेत.

माध्यसम्प्रदायामध्ये प्रस्थानत्रयीचे भाष्यकार व यमनभारतादि ३७ ग्रथांचे लेखक पूर्णप्रभ श्रीमध्वाचार्य (१३ वें शतक) व त्याचा शिष्य उपाहरणम् काव्यकर्ता निनिम (१४ वें शतक), 'मध्वविजय', 'अणुमध्वविजय', व 'मणिमञ्जरी' यांचा लेखक निनिमपुत्र नारायण, 'जयतीर्थविजय' चा लेखक व्यासतीर्थ, 'जयतीर्थविजयाधिः' चा लेखक कृष्ण, 'व्यासयोगिचरितचम्पू' चा

लेखक सोमनाथ', 'कविमणीशविजय.', 'सरसभारतीविलास:', 'तीर्थप्रस्थ.', 'एकीभावस्तोत्रम्', 'दशावतारस्तुति:', इत्यादि ग्रथाचा लेखक वादिराज (या वादिराजाला विजयनगरच्या राजसभेत मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती.); 'सत्यनाथाभ्युदय:' व 'सत्यनाथमाहात्म्यरत्नाकर:' याचा लेखक सक्वर्ण 'सत्यनाथविलास:' ग्रथाचा लेखक श्रीनिवास 'सेतुरायविजय:' व 'सत्यबोधविजय.' याचा लेखक कृष्ण, हे लेखक विशेष उल्लेखनीय आहेत.

धीरशैव सम्प्रदायामध्ये १२ व्या शतकात गुरुशिवापुत्र सोमनाथ याने लिहिलेले 'पण्डिताराध्यचरितम्', 'वसवपुराणम्' व 'वसवगद्यम्' हे तीन ग्रथ व शंकराराष्याने लिहिलेले 'वसवराजीयम्' याव्यतिरिक्त आणखी उल्लेखनीय ग्रथ आढळत नाहीत. अर्थाचीन काळात वसवराजाचा हा सम्प्रदाय संस्कृत साहित्य निर्मितीच्या कामी उदासीन झालेला दिसतो

बंगालच्या चैतन्य सम्प्रदायाने भक्तिमार्गीयाना उपयुक्त वाटणारे व काव्यदृष्ट्या अतिश्रेष्ठ असें बरेच मोठे वाङ्मय संस्कृतात निर्माण केलेले आहे. स्वतः श्रीचैतन्यदेवानी (१५ वें शतक) 'गोपालचरितम्', 'प्रेमामृतम्', 'संक्षेपभागवता गृतम्', 'हरिनामकवचम्', 'दानकेलिचिन्तामणि.' इत्यादि सुप्रसिद्ध काव्यग्रथ निर्माण केले आहेत. चैतन्य सम्प्रदायातील दुसरे श्रेष्ठ लेखक म्हणजे श्रीरूपगोपस्वामी हे होत. 'विदग्धमाधवनाटकम्', 'ललितमाधवनाटकम्', 'दानकेलिकौमुदी' (भाग), 'हंसदूतम्', 'उद्धवसन्देशम्', 'पद्यावलि:' व 'उज्वलचन्द्रिका' हे रूपगोस्वामीचे ग्रथ त्यांच्या सम्प्रदायात फार मान्यता पावलेले आहेत 'उज्वलनीलमणि.' या साहित्यशास्त्रीय ग्रन्थामध्ये त्यांनी भक्तिरसाचे स्वतंत्र अस्तित्व तात्विकदृष्ट्या प्रतिपादन केलेले असल्यामुळे त्या क्षेत्रातहि त्यांना मोठी मान्यता आहे. याव्यतिरिक्त 'यमुनास्तोत्रम्', 'गन्धर्वप्रार्थनास्तोत्रम्', 'गौराङ्गस्तवकल्पतरु', 'कुसुमस्तवक.', 'सुमुन्दसुकतावली', 'चाण्डुपुष्पाञ्जलिस्तव', 'उत्कलिकावल्ली', 'लघुभागवतम्', 'आनन्दमहोदधि', 'मथुरामहिमा' इत्यादि रूपगोस्वामींची भक्तिस्तोत्रे त्यांच्या सम्प्रदायात सर्वतोमुखीं झालेलीं आहेत. रूपगोस्वामीचा भाऊ सनातन याचे 'हरि भक्तिविलास:', 'भागवतामृतम्' हे दोन ग्रथ व पुतण्या बल्लभपुत्र जीवगोस्वामी (१६-१७ शतक) याचे 'गोपालचम्पू', 'माधवमहोत्सव', 'भक्तिरसामृतसिन्धु.' व 'गोविन्दविरुदावलि.' हे ग्रथ प्रसिद्ध आहेत. चैतन्यसम्प्रदायातील कविकर्णपूर (१६ वें शतक) याने 'गौराङ्गगगोद्देशदीपिका' नावाच्या काव्यामध्ये आपल्या सम्प्रदायातील अनेक साधूंचे रामावतार व कृष्णावताराच्या काळातील पूर्वजन्म वर्णिलेले आहेत. या कवि कर्णपूराने 'चैतन्यचन्द्रोदयम्' (नाटक), 'अलङ्क

कारकीर्णम्', 'चमत्कारचन्द्रिका', 'आनन्दवृन्दाननचम्पू' हे ग्रंथ लिहिले आहेत.

गोस्वामी सम्प्रदायातील कांही लेखक

श्रीदास - राधामकुन्दस्तव.

रघुनाथ - विलापकुसुमाञ्जलि

गोविन्ददास - सङ्गीतमाधव व कृष्णामृतम् (१६-१७ शतक)

धनातन - भक्तिरसामृतसिन्धु

कृष्णदास - गोविन्दलीलामृतम्, कृष्णलीलास्तव

अशा प्रकार चैतन्य सम्प्रदायातील विद्वान् साधुसतानी नाना प्रकारची कृष्णभक्तिपर काव्ये लिहून संस्कृत साहित्य समृद्ध केले आहे.

वल्लभसम्प्रदाय

या सम्प्रदायाचे प्रवर्तक श्रीवल्लभाचार्य यानी आपल्या प्रस्थानत्रयीवरील विख्यात भाष्याव्यतिरिक्त 'प्रेमामृतम्', 'मयुरामाहात्म्यम्', 'यमुनास्तव' इत्यादि उद्भृष्ट काव्य लिहिलेली आहेत. त्याचा पुत्र विठ्ठल याने 'कृष्णप्रेमामृतम्' 'रसार्णव' व 'गीतगोविन्दटीका' लिहून साहित्य सेवा केलेली आहे. वल्लभाचार्यांचा बंधू रामचन्द्र याने 'कृष्णकुसुमहलम्', 'गोपाललीला', 'रसिकरञ्जनम्', 'रोमावली शतकम्' यासारखी काव्ये लिहिली आहेत. व्याव्यतिरिक्त गोपालदासांचे 'वल्लभा रयानम्' व बाबू सीताराम शास्त्रीकृत 'वल्लभसम्प्रदायातील ग्रंथ विशेष उल्लेखनीय आहेत.'

परकालमठ

म्हैसूरच्या परकालमठाच्या अनुयायांमध्ये अल्कारसंग्रहकर्ता श्रीनिवास (१९ व शतक) व 'रगराजविलास', 'कार्तिकोत्सवगीतिका', 'श्रीनिवासविलास' हे तीन चम्पू आणि त्याव्यतिरिक्त 'चपेगहृत्सुति', 'उत्तरङ्गमाहात्म्यम्', 'रामेश्वरविजय', 'दुसिंहविलास', 'मदनगोपालमाहात्म्यम्', 'अल्कारमणिहार' इत्यादि साठपेक्षा अधिक ग्रंथांचा लेखक श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्र परकालस्वामी (१९ वें शतक) हे दोघेजण विशेष उल्लेखनीय आहेत.

जैन सम्प्रदाय

जैन सम्प्रदायातील संस्कृत लेखकांची परम्परा इ. स. ७ व्या शतकापासून आढळते. सातव्या शतकात आचार्य रविसेन, ८ व्यात जिनसेन, १४ व्यात

जिनप्रभ, १५ व्यात कीर्तिराज व सोमकीर्ति, गुरुगुणरत्नाकराचा लेखक सोमचरितगणी, १६ व्यात पद्मसागरगणी, शुभचन्द्र व पद्मसुंदर, १७ व्यात रामचन्द्र अशी सामान्यत थोर लेखकाची परम्परा आहे. या रामचन्द्राने 'प्रगुम्न-चरितम्' नावाचे १८ सर्गांचे महाकाव्य लिहिले असून त्यामध्ये जैन सांघ्रदायिक कथेनुसार श्रीकृष्णपुत्र प्रगुम्न याचे चरित्र वर्णिलेले आहे. याव्यतिरिक्त १७ व्या शतकात झालेला मोठा लेखक म्हणजे सयलकीर्ति हा होय. त्याचे 'महावीरपुराणम्', 'सुदर्शनचरितम्' 'श्रीपालचरितम्', 'कृपभानुचरितम्', 'धान्यबुमारचरितम्', हे ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहेत. 'द्वादशविद्यापति' म्हणून प्रसिद्धी पावलेल्या १७ व्या शतकातील लेखक वाटिराजगुरी याचे 'यशोधरचरितम्' व 'पार्ष्वनाथचरितम्' हे दोन ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. याव्यतिरिक्त १७ व्या शतकामध्ये 'परमहंसचरितम्' चा लेखक नवरङ्ग व 'वर्धमानचरितम्'चा लेखक असङ्ग हे दोन महात्वाचे लेखक झाले. यानंतरच्या काळात जैनांच्या संस्कृत साहित्यात भर टाकणारे प्रसिद्ध लेखक फारसे आढळत नाहीत. जैन संघ्रदायाच षष्टीतेक सर्व साहित्य सांघ्रदायिकांकडून मुद्रित झालेले आहे व जे काय थोडे फार साहित्य अमुद्रित असेल ते लवकरच मुद्रित होण्याची शक्यता आहे.

आतापर्यंत काही जुन्या धर्मसंघ्रदायातील संस्कृत साहित्याचा परिचय दिलेला आहे. इंग्रजी साम्राज्याच्या स्थापनेनंतर भारतामध्ये आर्यसमाज, ब्राह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, श्रीरामकृष्णाश्रम, रामतीर्थाश्रम, अरविन्दाश्रम इ. नवीन धर्मसंघ्रदाय किंवा धर्माश्रम उदयास आले. दयानंद सरस्वतीसारखे काही नवीन संघ्रदायाचे प्रवर्तक अत्यंत श्रेष्ठ श्रेणीचे संस्कृत पण्डित होते. त्यामुळे आपल्या संघ्रदाय प्रवर्तकांच्या अभिरुचीच्या अनेक विषयांपैकी त्या संघ्रदायातील काही विद्वानांची संस्कृतावरहि मोठी भक्ति आढळते. पण संस्कृत साहित्यनिर्मितीच्या दृष्टीने या नवीन संघ्रदायाच्या विद्वानांकडून विशेष भरीव कामगिरी झालेली दिसत नाही. श्री दयानंदाच्या संस्कृत लिखाणामध्ये त्याचे वेदभाष्य व सत्यार्थप्रकाश याव्यतिरिक्त विशेष उल्लेखनीय साहित्य नाही. श्रीदयानंदाच्या चरित्रावर मात्र दोन महाकाव्ये त्याच्या भक्तानी लिहिली आहेत. त्यापैकी पहिले 'दयानंदद्विचित्रय' श्रीअरिला नंद शर्मा यानी लिहिले असेल त्यामध्ये एकूण २१ सर्ग आहेत."

दुसरे महाकाव्य आचार्य मेधाप्रत यानी लिहिले असून त्यामध्ये एकूण २७ सर्ग (श्लोकसंख्या २७००) आहेत आचार्य मेधाप्रतापे हे काव्य २ खंडामध्ये (राष्ट्र पहिला १२ सर्ग, राष्ट्र दुसरा १५ सर्ग) हिन्दी भाषान्तरासहित प्रकाशित झाले आहेत." कविरत्न मेधाप्रत यानी कुमुदिनीचन्द्र या नावाची एक ३५०

पानाची कादम्बरी आधुनिक तन्त्रानुसार लिहिलेली असून तिचा सर्वत्र बराच प्रचार झालेला आहे. याव्यतिरिक्त 'प्रकृतिछांटयम्', 'दयानन्दलहरी', 'ब्रह्मचर्यशतकम्' हीं अत्रान्तर पुस्तकें त्यांनी संस्कृताने लिहिलीं असून हिन्दी भाषेंतहि काही लिपण केलेलें आहे.

अरविन्दाश्रमाची संस्कृतोपासना

योगी अरविन्दाच्या पाठचरी येथीं आश्रमामें ये संस्कृत साहित्यसेवा योडपा अधिक प्रमाणात निश्चिते. या आश्रमामें अरविदाच नामत्रत शिष्य श्रीकपालीशास्त्री याची संस्कृत साहित्यसेवा आधुनिक काळात अतिशय आहे. श्रीकपाली शास्त्रींच चरित्र सविस्तरपणे प्रस्तुत प्रबंधात पुढे दिल्ल आहे. त्यांनी लिहिलेले अय पुढीं प्रमाणे आहेत.

ऋग्वेद-सिद्धाञ्जनभाष्यम्—श्रीअरविदाच्या तत्त्वज्ञानानुसार ब्रह्मणी कपाली शास्त्री यांनी ऋग्वेदावर एक सहस्र श्रुत्यांचा प्रचंड भाष्यग्रथ लिहिला असून तो अरविन्दाश्रमातर्फे प्रकाशित झालेला आहे. या सिद्धाञ्जनभाष्याची प्रस्तावना ऋग्भाष्यभूमिका या नावाने स्वतंत्र पुस्तकाच्या रूपात प्रकाशित झाली असून त्याचा इंग्रजीत अनुवाद अरविदाश्रमाच एक साधन श्री माधन पण्डित यांनी केलेला आहे.

भारतीस्तर — श्रीअरविन्दानी प्रतिपादन केलेल्या राष्ट्रवादानुसार कपाली-शास्त्रींनी १८ ऑगस्ट १९४७ (१५ ऑगस्ट हा योगी अरविदाच्या जन्मदिन आहे.) या स्मृत्युगातीच्या दिवशी—

अथ श्री दिनमद्यभारतकुलखात-पदीक्षापुरो
स्वाराज्यायंदूशोऽरविन्दभगवत्सुरेजंयन्तीदिनम् ॥

अद्यास्तगतमटगवद्गुलप्लेश च पूर्व युग
नून सन्ततमद्य मङ्गलपुग जेजीयतां भूतले ॥

या सारख्या श्लोकानून भारतमातच स्तवन के आहे.

कविताञ्जलि.—श्रीअरविन्दानी लिहिलेल्या तीन इंग्रजी काव्यांचा संस्कृत पत्रानुवाद श्री कपाली शास्त्रींनी कविताञ्जलीच्या रूपाने केला मूळ इंग्रजी कवितापेत्रादि हा संस्कृतानुवाद अधिक सरस झाल्यामुळे इंग्रजी भाषेपुढा संस्कृत भाषा ही जास्त काव्यात्मक आहे, हे सिद्ध करणारे निदर्शन कविताञ्जलीच्या रूपाने कपालीशास्त्रींना उपलब्ध करून दिले, असे म्हणावस वाटते.

मातृतत्त्वप्रकाश — श्री अरविन्दानी लिहिलेल्या Four Powers of the Mother या इंग्रजी काव्याचा अनुवाद कपाली शास्त्रींनी केला. हाहि अनुवाद कविताञ्जलीप्रमाणेच सरस उतरलेला आहे

आह्निकस्तवः—या ग्रयामध्ये 'श्रीमदरविन्दत्रिपदास्तवनयम्' या नावाचें कपालशास्त्रींनी लिहिल्लें एक भाष्यात्मिक काव्य आहे. या आह्निकस्तवामध्ये 'सूक्तस्तव' या नावाचें भाणरी एक काव्य आहे. ऋग्वेदाच्या प्रथम मण्डलातील १२ व्या अनुवाकामध्ये पराशर ऋषींची जी अग्निस्तीर्णे आहेत, त्यातील भाव अरविंदाच्या तत्त्वज्ञानानुसार कपालीशास्त्रींनी यामध्ये आळविलेला आहे 'कुमारस्तव' या काव्यामध्ये हृदयातला दिव्य अग्नि म्हणजेच कुमार गुह होय, हा आशय व्यक्त केला आहे.

वासिष्ठवैभवम् — कपालीशास्त्रींचे एक गुरु वासिष्ठ गणपतिमुनि हे मोठे विद्वान् योगी पुरुष होते. कपालीशास्त्रींनी त्याचें चरित्र वासिष्ठवैभवम् या नावाने चरित्रलेखनाच्या आधुनिक तंत्रानुसार लिहिल्लें आहे." चरित्रनायक श्री. गणपतिमुनि हेहि मोठे सस्कृत लेखक होते (याच सवित्तर चरित्र पुढे यथाक्रम येईलच). त्यांनी लिहिल्ल्या प्रथावर 'उमासहस्रप्रभा', 'रमणगीत-गीताप्रकाश' 'सर्वदर्शनभाष्यम्', 'अरुणाचल्पञ्चरनदर्पण' हे टीकाग्रंथ कपालीशास्त्रींनी सस्कृतात लिहिले आहेत

कथामञ्जरी—अरविंदाश्रमाच्या सचालिका माताजी यानी Bells Histoires (बेल्लिस्तार) या नावाचें एक नीतिकथांचे पुस्तक फ्रेंच भाषेंत लिहिलें आहे. त्याचा सरळ सुगोध सस्कृतानुवाद अरविंदाश्रमातील एक सस्कृतज्ञ श्रीजगन्नाथ यानी 'कथामञ्जरी' या नावाने केल्या असून त्यावर त्यांनी स्वतःच सस्कृत टिप्पणी लिहिली आहे. याच श्रीजगन्नाथ महाशयानी 'श्रीभावु सक्तिमुधा' या नावाचा माताजींच्या फ्रेंच मुमापिताचा सस्कृत अनुवाद केल्या आहे. त्यातील काही मुमापितें पुढील प्रमाणे आहेत —

- “ स्मित शत्रो प्रयुक्त सन्निरस्त्रीकुशले हि तम । ”
 “ ददाति भयवान् यत्ते गृह्यता तन्मुदा शदा । ”
 “ चंत्य विना स्थिर किंचिज्जीवे नास्तीह पाथिवे । ”
 “ ईश्वरेच्छा त्वदिच्छा स्याद्रहस्य ह्येतदुत्तमम् । ”
 “ जोधित स्यादशेष न प्राथंनैव प्रभु प्रति । ”

फ्रेंच भाषतील मुमापिताचा सस्कृतात झाल्ल्या हा एकमेव अनुवाद होय.

पूर्णयोगसूत्राणि—अरविंदाश्रमातले सस्कृत पण्डित प्रा श्री. अन्नालाल पुराणी यानी अरविंदाचें सर्व तत्त्वज्ञान प्रस्तुत पुस्तकात सूत्ररूपाने संग्रहीत केले आहे

अरविदाश्रमाने आजपर केलेली ही संस्कृत साहित्यसेवा इतर धार्मिक आश्रमांनी अनुकरण करण्यासारखी आहे. त्रिविध धर्माश्रमानून अशा प्रकारे निष्पन्न बुद्धीने संस्कृत साहित्याची निर्मिती सतत होत राहिली तर, संस्कृत मापेची आजची प्रतिकूल दशा बदलण्याची बरीच आशा आहे

इ. स. १९५६ मध्ये भारत सरकारने भगवान् बुद्धाचा २५००वा जन्मदिवस तसव प्रचण्ड प्रमाणात साजरा केला, त्यामुळे प्रेरणा मिळून बुद्ध व बौद्धधर्म या विषयी सर्वत्र भारतीय भाषातून भरपूर लिखाण त्या मुनारास प्रकाशित झाले. संस्कृत नियतकालिकात प्रकाशित झालेले लिखाण चगळता, दोन पुस्तके उल्लेखनीय आहे. त्यापैकी कुस्वेत्र विद्याविद्यालयाचे प्राध्यापक इन्द्र यानी केलेला 'भगवद् (बुद्ध) गीता' नामक जो धम्मपदाचा संस्कृत अनुवाद त्याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. दुसरे पुस्तक म्हणजे दिल्ली विद्याविद्यालयाचे संस्कृत प्राध्यापक डॉ. सत्यव्रतशारत्री यानी लिहिलेले 'श्रीबोधिसत्त्वचरितम्' हें होय. एक सहस्र श्लोकांचें हें काव्य अकरा सर्गांत विभागलेलें असून त्यामध्ये पाली भाषातील जातव कथामधून वर्णिलेल्या भगवान् बुद्धाच्या पूर्वजन्मातील काही कथा सरळ व सुस्पष्ट पद्यात गुपिलेल्या आहेत. डॉ. सत्यव्रत याची माया निर्दोष, मुनोष व प्रसन्न आहे. बरील टोन्ही लेखक बौद्ध सम्प्रदायी नसले तरी त्याचे ग्रन्थ साम्प्रदायिक साहित्यात समाविष्ट होण्यासारखे आहेत.

प्रकरण १८ वें :

नाट्यवाङ्मय

मागील प्रकरणातून अनेक लेखकांच्या अवान्तर साहित्याचा परिचय देताना त्यांच्या नाटकाचाहि उल्लेख अनुपगिकपणे आलेला आहे. सस्कृत नाटकाची परंपरा किती प्राचीन आहे याची कल्पना सस्कृत नाट्यशास्त्राचा इतिहास वाचणाऱ्यांना आहेच. ही नाटकसाहित्यनिर्मितीची परंपरा कधीहि रूढित झालेली नाही. महाकाव्याच्या परंपरेंत पौराणिक विषयाचे प्राधान्य आढळून येतें, तसेंच नाट्यसाहित्यातहि तें आढळतें; पण याबद्दल लेखकांना दोष देण्यात काहीच अर्थ नाही. 'नाटक ख्यातवृत्त स्यात्' या नाट्यशास्त्रीय दृष्टकाप्रमाणेच पौराणिक कथापेक्षा अधिक प्रख्यात कथानर्तें न आढळल्याने सस्कृत लेखकांनी तींच नाटकासाठी निवडलीं. बहुतेक सर्व नाटककारांनी नाट्यशास्त्राचे नियम व कालिदास भवभूति इत्यादि श्रेष्ठ नाटककारांनी निर्माण केलेले आदर्श गिरविण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला आहे. पौराणिक कथाव्यतिरिक्त काही नाटकांतून क्वचित् ऐतिहासिक किंवा समकालीन राजपुराणांच्या जीवनातील प्रेमप्रकरणें 'अभिज्ञान-शकुन्तलम्' व 'मालविकाग्निमित्रम्' या कालिदासाच्या नाटकांचा आदर्श पुढे ठेऊन चित्रित करण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो पण असलीं नाटके अपवादात्मकच. सस्कृत नाट्यशास्त्रात रूपक वाङ्मयाचे जे १० प्रकार उल्लेखिले आहेत ते सर्व अर्वाचीन कालखंडातील लेखकांनी मोठ्या कौशल्याने हाताळलेले दिसतात. विशेष आश्चर्याची किंवा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या अर्वाचीन कालखंडाच्या ज्या भागात एकाहि प्रादेशिक भाषेमध्ये नाट्यसाहित्य निर्माण झालेलें दिसत नाही त्या मुमाराय (म्हणजे १७, १८ व १९ पूर्वार्धे या अडीच शतकात) सस्कृतात मात्र देशभर नाट्यसाहित्य निर्माण होत होतें. १७ व्या व १८ व्या शतकातील मराठी नाटक आज हुडनून देतील सापडत नाही; याचा अर्थ महाराष्ट्रात त्या काळात नाटकें होतच नव्हतीं असा नाही, पण त्या नाटकांचा दर्जा दक्षरीपेक्षा किंवा तमाशापेक्षा अधिक वरचा नव्हता गणटी, हिंदी, उगाली इत्यादि प्रादेशिक भाषातील नाट्यसाहित्यातील परंपरा रो-सव्याशे वर्षांपेक्षा अधिक प्राचीन नाही. द्रमजी साहित्याच्या संपर्काने त्या नाटकात एका अर्थां थोडें नावीन्य आलेलें दिसतें, पण हें नावीन्य या कालखंडातील सस्कृत नाटकात आले नाही असे नाही. द्रमजी चित्रा शिकलेल्या सस्कृत लेखकांनी द्रमजी काव्याप्रमाणे अनेक द्रमजी व क्वचित् जर्मन, फ्रेंच इत्यादि नाटकांचे

संस्कृता अनुवादमुद्रा केलेले आहेत. संस्कृतातीत हे अर्वाचीन नाट्यसाहित्य इतके विपुल आहे की त्याचा एकल्याने परामर्श या एका प्रकरणात घेणे शक्य नाही; तथापि काही उल्लेखनीय नाटकांचा व नाटककारांचा परिचय आम्ही येथे देत आहोत. त्यापैकी बहुतेक नाटककारानी महाकाव्ये लिहिलेली असल्याने महाकाव्यानिपयक प्रकरणातून त्यांचा सविस्तर उल्लेख झालेला आहे.

आपण्य दीक्षिताच्या प्रचंड साहित्यसेवेचा परिचय मागील प्रकरणात आलाच आहे. त्यांनी वसुमतीचित्रसेनविलासम् ' या नावाच एक नाटक लिहिलेले आहे. 'रत्नरेणु' दीक्षिताने भायनापुरयोत्तमम् ' या नाटकामध्ये जिंजीचा राजा मुराया याचा पराक्रम चित्रित केला आहे. याच 'रत्नरेणु' श्रीनिवास दीक्षिताने दमयन्तीपरिणयम् ' या नावाच आणखी एक नाटक लिहिलेले आहे. रत्नरेणुचा मुलगा राजचूडामणि दीक्षित याने आनंदराघवम् ' व कमलिनीफलहसम् ' हीं दोन नाटक लिहिलीं. त्यांचा प्रयोग तजावर येथे रघुनाथनायकाच्या राजसभेत झाला होता. १७ व्या शतकातील वर उरिलेल्या नाटकांनिरिक्त अग्या दीक्षितांचे (नीलकण्ठ दीक्षितांचे) नलचरितनाटकम्, त्यांचा भाऊ अतिराज्यज्वा यांचे कुशकुमदधर्तीयम् ' वेंकटाचार्यांचा पुत्र कुमार ताताचार्य यांचे पारिजातनाटकम् (५ अंकी) यासारखी आणखी काही नाटक उल्लेखनीय आहेत. हा कुमार ताताचार्य रघुनाथनायक व विजयराजन या तजावर-नरेशांचा पुरोहित होता.

वासंतिनापरिणयम्—अहोत्रिप्रगटाचे सातवे आचार्य शतकोपाचार्य यांनी ह ५ अंकी नाटक लिहिले आहे. या नाटकात अहोत्रि वृत्तिहाचार्यांचा वासंतिना नावाच्या वनेपतेशी विवाह झाल्याच दाखविलेले आहे. प्रस्तुत लेखक शतकोपाचार्य हे शतावधानी पन्थि होते व त्यांना 'वदितार्किककण्ठीरवाचार्य' ही पदवी लाभली होती. विजयानगरच्या मुकुंददेव राजपतीने यांचा मोठा सत्कार केला होता.

धर्मविजयम्—जम्मू येथील शुक्रदेव पंडिताचा पुत्र व श्रीकण्ठ दीक्षिताचा शिष्य भूदेव शुक्र याने सदान्वारान माहात्म्य प्रतिपादन करण्यासाठी ह ५ अंकी नाटक लिहिलेले आहे.

अतन्द्रचन्द्रिका—मिथिला येथील पीतामराचा पुत्र जगन्नाथ याने पतेहसाहा (१७ वे शतक) याच्या राजसभेत जमलेल्या राजपुरुषांच्या मनोरंजनासाठी ह नाटक लिहिलेले होते.

१. कृ. डी १४३। २. कृ. १५१। ३. कृ. डी ६५। ४. कृ. ६९८।

५. मुंबई व वाराणसी येथे मुद्रित कृ. ६९७। ६. कृ. ७००।

रतिमन्मथम्—ले. जगन्नाथ (१७ वे शतक). तैजायर राज्याच्या मन्थाचा हा पुत्र होता.

राघनाभ्युदयम्—ले. गूणधर अमात्याचा पुत्र भगवत. याच भगवताने उत्तररामचम्पू हा आणखी एक ग्रंथ लिहिला आहे.

फौतुकरत्नाकरम्—ले. वाणीनाथाचा पुत्र कवितार्विक. (१७ वे शतक).

वसुमतीकल्याणम् ले. रामानुजकवि (१७ वे शतक) या नाटकात उर्वरनचीयार येथील क्षेत्रवता वसुमती हिचा भगवान् रागनाथाशी विवाह झाल्याच दाखविले आहे. हा कवि मद्रास जवळ निवेल्लोर येथे राहात होता प्रसृत नाटकाव्यतिरिक्त **वीरराघवमकणवह्नी-विवाहम्**, **धाधिम्न्या-परिणयम्** **रामायणचम्पू** व **चेदपादरामायणम्** हे ग्रंथ रामानुज कवीने लिहिले आहेत.

कृष्णकुतूहलम्—लेखक कृष्णसरस्वतीचा शिष्य व नारायणाचा पुत्र मधुसूदन.

जानकीपरिणयम्—रामायणविषयक अनेक नाटकांमध्ये, १७ व्या व १८व्या शतकात अत्यंत लोकप्रिय झालेले हें नाटक रामभद्र दीक्षित याने लिहिले. हा कवि सरफोजी भोसल्याचा आश्रित होता. या नाटकात नित्युज्ज्वल, रावण व शरण यांचे अनुक्रमेण कौशिक, राम व लक्ष्मण यांच्याशी व तातुंकेचें सीतेशी विलक्षण सादर्य दाखविले असून त्यामुळे प्रेक्षकांच्या अंत करणात सशयकल्लोळ निर्माण होतो. नाटकाच्या शेवटी शरणागता तापसी वेपाने प्रवेश करून भरताला रामाच्या मृत्यूची बातमी सांगते त्यामुळे भरत अग्निप्रवेश करावयास सिद्ध होतो. तोंच राम आपल्या परिवारासह तेथे प्रकट झाल्याने नाटकाचा शेवट सुरजान्त होतो. उत्तररामचरिताग्रमागे या नाटकात रावणाच्या राजसभेत एक उपनाटक योजिलेले आहे अशा प्रकारच्या वैशिष्ट्यांमुळे हे नाटक बरेच लोकप्रिय झाले होते. रामभद्र दीक्षिताने 'रामनागस्तव', 'रामनापस्तव', 'रामाष्टप्रास', 'रामभद्राष्टकम्' व 'शगारतिलक' (मग्न) हीं काव्ये लिहिली आहेत. फतञ्जलिचरितम् नावाच त्याच ८ सर्गांचें त्याचें काव्य मुबद्दमध्ये मुद्रित झालेले आहे.

प्रशुम्नविजयम्—बुल्लराजाच्या भुतकीर्ति छत्रसाराचा नाव् सभासुदर याच्या राज्याभित्कानिमित्त, बालकृष्ण दीक्षिताचा पुत्र शंकर दीक्षित याने हें नाटक लिहिले.

शेवंतिकापरिणयम्—ले. कौक्यनाथ (१८ वे शतक). प्रस्तुत नाटकात कवीने दक्षिण कॅनराचा राजा उत्तरराज व मल्लारची राजकन्या शेवंतिका याचा विवाह वर्णिलेला आहे.

कान्तिमतीपरिणयम्—कवील नाटकाप्रमाणेच कक्कोण नाटकाच्या कवीने (१८ वे शतक) तज्ञावरचा राजा शहाजी याचा कान्तिमतीशी विवाह प्रस्तुत नाटकात निरित केला आहे.

चन्द्रशेखरप्रिलासम्—तज्ञावरच्या व्यक्तीराजाचा पुत्र शहाजी (१८ वे शतक) याने हे नाटक लिहिले आहे.

रतिमन्मथम् व वसुमतीपरिणयम्—ही दोन नाटकं तज्ञावरच्या सरफोजी मोखल्याचा मंत्री बालकृष्ण याचा पुत्र जगताथ याने लिहिलीं आहेत.

कदानन्दम्—हे नाटक तज्ञावरच्या तुळाजीराजाच्या आदेशानुसार रामचन्द्र-शेखर नावाच्या कवीने " लिहिले अमून त्यामध्ये कल्यावती व नटक यांच्या संयोग नियोगाची कथा रंगविष्ट्री आहे.

कुण्डलाद्रीयम्—मिथिला येथील सदारामाचा पुत्र कृष्णदत्त याने प्रस्तुत ७ अंकी नाटकात कुवण्याच व मद्रालसा याचा शृंगार रंगविलेला आहे. या कवीने पुरञ्जनप्रियम् नावाच (भागवतातील पुरञ्जनाच्या उपाख्यानावर आधारलेल) व सान्द्रकुतूहलम् नावाच नाटक लिहिले आहे. राधारदरयम् या नावाच २२ सर्गांच महाकाव्यहिं न्याने लिहिले आहे. ' गीतगणपति ' नावाच एक गीतगोविंदाच्या धर्तीचें काव्य व गीतगोविंदाची टीका या कृष्णदत्ताने लिहिलेली आहे."

वृष्णनाटकम्—ले. मानेद अर्धात् एरलपट्टी. ११८

ललितराघवीयम् व पादुकापट्टाभिषेकम् हीं दोन नाटकं रामयाणिनाद या १८ व्या शतकातील प्रसिद्ध लेखकाने लिहिलीं आहेत. रामयाणिनादाच्या इतर काव्यांचा परिचय इतर अवान्तर प्रकरणात अत्रेण आहे. मदनकेतुचरितम् नावाच एक प्रद्यनदि याने लिहिले आहे.

वृष्णप्रियनाटकम्—ले. कटरद (१८ व शतक). या नाटकाच्या प्रमाणानें लेखकाने आपल्या पुराणच्या काव्याचा निर्देश केलेला आहे.

रत्निमणीपरिणयम्—ले. विदयस्वरपति. अन्वोडा येथे हा कवि रहात होता. (१८ व शतक). याच कवीने नरमालिका नावाची एक नाटिका लिहिली अमून त्यामध्ये अर्न्ताच्या नरमालिका व विद्ययन यांचा शृंगार वर्णिलेला आहे.

इंदिरापरिणयम् नांवाचे याच स्वरूपाचें एक नाटक श्रीशैल नांवाच्या कवीने लिहिल्लें आहे.

वालमार्तण्डविजयम्—हें ५ अंकी-नाटक त्रावणकोरच्या मार्तण्डवर्मा (१७२९ ते १७५८) राजाचा समापंडित शैपाटिसुत देवराज याने लिहिलें असून त्यामध्ये मार्तण्डवर्म्याच्या शौर्य, औदार्य इत्यादि गुणांचें दर्शन पडविलें आहे. याच मार्तण्डवर्मा राजाने त्रावणकोरच्या विख्यात पद्मनाभ मंदिराची सुधारणा केली होती. "मार्तण्डवर्म्याचा पुत्र रामवर्मवंची युवराज याने रुक्मिणीपरिणयम् व शृंगारसुधाकरम् हीं दोन नाटके लिहिलीं. हा रामवर्मा अश्विनीमहाराज या नांवाने प्रसिद्धीस आला. इ. स. १७५८ ते १७८९ पर्यंत तो त्रावणकोरच्या गादीवर होता. 'मार्तव्रीर्यविजयचम्पूः', 'सन्तानगोपालचम्पूः' 'वंचीशस्तवः' यासारखे ग्रंथ ह्या रामवर्म्याने लिहिले आहेत."

वसुलक्ष्मीकल्याणम्—अपय्य दीक्षिताचा वंशज वैक्यसुब्रह्मण्य याने त्रावणकोरच्या उपरिनिर्दिष्ट राजा रामवर्मा याच्या सन्मानार्थें प्रस्तुत नाटक लिहिलें "या नाटकांत सिन्धुराजकन्या वसुलक्ष्मी हिचा विवाह वर्णिलेला आहे.

सुबालावग्रतुण्डम्—मलबारच्या राजवंशातील रामवर्माने हें ५ अंकी नाटक लिहिलें असून त्यांत वग्रतुंड नांवाच्या उदराचा सुबाला नांवाच्या रत्नांगद भुजंगाच्या त्रिहिणीशी विवाह वर्णन केलेला आहे."

चन्द्रिकाकलापीडम्—मलबारच्या रविवर्म राजाचा संबंधी रामवर्मा याने लिहिलेल्या या नाटकांत चंद्रिका व कन्दर्पशेखर यांचा प्रणय वर्णिलेला आहे."

रामानुजाचार्यांच्या चरित्रावर आधारलेलें **यतिराजविजयम्** किंवा **वेदान्तविलासम्** या नांवाचें एक ६ अंकी नाटक काचीवरमच्या घटिकाशत मुद्रर्शनाचार्यांचा पुत्र बरदाचार्य याने लिहिल्लें आहे." रामभद्राने लिहिलेल्या 'शृंगारतिलकभाण' (अभ्याभाण) या पुस्तकावर मात करण्यासाठी त्याने **घसंततिलकभाण** लिहिला.

चैत्रयज्ञम्—नडिया येथील दिश्वनाथ्याचस्पति मठ्याचार्य (१९ वें शतक) याने राजा ईश्वरचन्द्र याच्या आदेशानुसार हें नाटक लिहिलें."

भोजराजाङ्गम्—सिक्वलूर येथील कल्लूरी संगनाथाचा पुत्र सुंदरवीरराघव याने प्रस्तुत नाटकांत भोजराजाच्या घपासाठी मुंज राजाने केलेले कपट चित्रित

केलेले आहे. याच मुद्रवीरराज्याने अभिनवराघवम् व रंभाराजणीयम्" या नाट्यांची आणखी २ नाटक लिहिली आहेत. रंभाराजणीयम् मध्ये रावणाने रंभेवर वयात्कार केला असताना तू दुसऱ्या कौणत्याहि स्त्रीवर असा बलात्कार करतील तर तुझ्या मत्तनाच सहस्र तुझे उडतील असा नल्ल्वरान (रंभेच्या प्रियवराने) शाप दिला, अशी कथा रंगलेली आहे.

रामराज्याभिषेकम् (७ अंकी) व बल्लीपरिणयम् (५ अंकी) हीं दोन नाटक तज्ञावरचा राजा शिवेद्र (इ. स. १८३५ ते १८६१) याचा आश्रित कवि वीरराज (कामेशी व इंदवर याचा पुत्र) याने लिहिली आहेत."

ययातितरुणानन्दम्—विरिचिपुर येथील नारायण पत्तिनाचा पुत्र बल्लीसहाय (१९ व शतक) याने शर्मिष्ठा व ययाति यांच्या प्रणयस्थेवर आधार लेले हे ५ अंकी नाटक लिहिले आहे." रोचनानन्दम् नाट्याच्या दुसऱ्या एका नाटकात रोचना व अनिरुद्ध यांचा विवाह दाखविला आहे. त्याने लिहिलेल्या 'आचार्य दिग्विजयचम्पू' " या चक्राचार्य चरित्रपर ग्रथाचा उल्लेख मागे आल्या आहे.

सुप्रविजयम्—रावणकोरमधील एलानूर गावच्या सुप्रराजचार्य (इ. स १८४१ ते १९०८) या विद्वानाने हा सामाजिक नाटक लिहिले. हा लेखक मोठा मानिक व विविधशास्त्र पारंगत होता. रावणकोरचा राजा केरळवर्मा याचा हा परममित्र होता. पद्मिनीपरिणयम्, धैर्यवामुदेवम्, हनुमद्विजयम्, रसिकरजनम् हीं याचीं पौराणिक नाटक सुदृढ शैली आहेत या नाट्यांनिकरिक्त 'गोपालपरिणय' 'कस्यध' 'रामभद्रविजय' 'श्रीनिवासगीशितत्रिविजय' हे चार चम्पू या सुप्रराजाचार्याने लिहिले आहेत त्यांचा निरंश चम्पू प्रसृणत आलाच आहे. 'नीतिरामायणम्', 'रामभद्रस्तुति', 'कृष्णायस्तुति', 'कस्यधम्' व स्वामिनीपितृवृत्त 'बल्लीपरिणयम्' आणि 'गोपालपरिणयम्' एवढ्या ग्रथांवर या सुप्रराजाचार्याने टीका लिहिलेल्या आहेत " वरप्रराज नाट्याच्या यांच्या वशाजने 'सुप्रराजचरित्रचम्पू' मध्ये त्याच चरित्र वर्णिलेले आहे.

कुशास्त्र विजयनाटकम् - ले. वैकुण्ठ (निदम्बरवासी) (१९ व शतक).

मन्मथविजयम् - ले. वैकुण्ठाचार्य. हा कवि विचनापलीमध्ये उत्कृत प्राप्यापर होता.

विजयनाटकम् - ले. विजयराजचार्य हा विष्णु शिखरनाथचे ताम्रपत्र शिलालेख विभागाचा मुख्य अधिपती. तज्ञावरच्या सरस्वतीमहाल या

२३ वृ ७२४। २४ वृ ७२३। २५ वृ ७२५। २६ मुद्रित।

२७. वृ ७२१

ग्रथालयाचे प्रमुल अधिकारी रगनाथ ताताचार्य यानी न्यायस्तभा नावाच एक नाटक लिहिले असून कुत्सितकुसीदम् नावाच त्याच आणरी एक नाटक मज्जरा मासिकात प्रकाशित झाले आहे.

गोपीचन्द्रचरितम् - हे ७ अकी नाटक शास्त्रीय वैक्यचतम् अस्या" याने लिहिले आहे.

मणिमञ्जूषा - याचा लेखक रामनाथशास्त्री हा मद्रासमध्ये सस्कृत अध्यापक होता. प्रस्तुत ७ अकी नाटकात अनेक सस्कृत गीते आदित.

दिल्लीसाम्राज्यम् - मद्रासच्या पंचैयप्पा कॉलेजचे प्राध्यापक म. म. लक्ष्मणसुरि यानी 'दिल्लीद्वाराच्या' घटनेवर आधारिलेले प्रस्तुत नाटक लिहिलेले असून पौलस्त्यवधम् नावाचें एक पौराणिक नाटकहि लिहिलेले आहे.

ताटंकप्रतिष्ठामहोत्सव." - ले कविराज पंगनाडु पंचपागेशशास्त्री.

सौम्यसोमम् - ले. श्रीनिवासशास्त्री. ('ब्रह्मविद्या' मासिकाचे संपादक.) दाक्षा येथील सस्कृत प्राध्यापक गुरुप्रसन्न भट्टाचार्य (राजालदास भट्टाचार्य याचे चिरजीव) यानी नाभागचरितम् (६ अकी) मद्रालसा-कुचलयादवम् व भामिनीविलासम् ही तीन नाटके" लिहिली आहेत.

आधुनिक सस्कृत नाटकलेखकात नारायणशास्त्री (सन १८६० ते १९११) सारखा अदभुत लेखक दुसरा कोणी झाल्याचे दिसत नाही. सस्कृतातच काय पण इतर भाषामध्ये सुद्धा नारायणशास्त्री इतकी विपुल व विविध साहित्यसंपत्ति दुसऱ्या कोणी लेखकाने निर्माण केली असेल असे वाटत नाही. हा नारायणशास्त्री तनावर जिल्ह्यातील नडुकावेरी या गावचा राहणारा. सौम्यसोमम् या नाटकाचे लेखक व 'ब्रह्मविद्या' मासिकाचे संपादक श्रीनिवासशास्त्री याचे नारायणशास्त्री हे बंधु होते. त्यांना त्यांच्या पादित्य व कवित्व गुणाप्रतीत्यर्थ 'भट्टश्री' व 'बालसरस्वती' अशा पदव्या लाभल्या होत्या. त्याचे वक्तृत्वहि असाधारण होते. मद्रासमध्ये त्यांच्या गीताप्रवचनासाठी असह्य श्रोतृवसुदाय जमत असे. 'सुन्दरविजयम्' हे २४ सर्गांचे महाकाव्य 'गौरीविलासचम्पू', 'चिन्तामणि' ही आख्यायिका 'आचार्य चरितम्' हा गणग्रंथ, नाटकदीपिका हा बारा भागांचा नाट्यशास्त्रीय ग्रंथ, 'विमर्शः' नामक ६ भागांचा साहित्यशास्त्रीय ग्रंथ व काव्यमीमांसा (२ अध्याय) हे त्याचे अवान्तर लिखाण होय. त्याचे मुख्य लिखाण नाटकात्मक होते. त्यांनी एकूण ९२ नाटके लिहिली असून त्यामध्ये पुराणातील बहूतेक रोचक विषय समाविष्ट

शालेले आहेत. त्यापैकी १० नाटके मद्रास व चिन्नरम् येथे प्रकाशित झाली आहेत." मैथिलीयम् या १० अंकी नाटकात सपूर्ण रामायण कथा लिहिली आहे. त्याच-प्रमाणे कलिविधूननम् या १० अंकी नाटकात सपूर्ण नल्क्या समाविष्ट झालेली आहे. त्याच्या सर्व नाटकाची नामावली पुढील प्रमाणे आहे—

१० अंकी नाटके—‘मैथिलीयम्’, ‘चिन्नरीयम्’, ‘बालचन्द्रिका’ ‘सुकुतमन्दारम्’, ‘वृत्तकथोपनम्’, ‘मधुमाधवीयम्’, ‘अयकीर्णकौशिकम्’, ‘माकदमकरदम्’, ‘ब्रह्मनिगा’ व ‘दृष्टरोहितम्’.

‘निपुरविजयम्’ हे एकच नाटक १२ अंकी आहे

९ अंकी नाटके—‘सुखोपनम्’, ‘भट्टभाषीयम्’, ‘बालचन्द्रिका’, ‘मृकण्डुमोदम्’.

८ अंकी नाटके—‘रक्तसारसम्’, ‘अमृतमयनम्’, ‘मैथिलीविजयम्’ ‘निदवधीरुतम्’ ‘वीरवैश्वानरम्’.

७ अंकी नाटके—‘साम्प्रतसौनिदल्लम्’, ‘सुदतीखगिनिजयम्’, ‘भामामि पद्मम्’, ‘चित्तिनिग्रहम्’ ‘गूढकौशिकम्’, ‘मदालसा’ ‘मन्दारिकाविलासम्’ ‘महिलानिलसम्’, ‘रत्नमाला’, ‘वरगुणोदयम्’, ‘हारहैमवतम्’, ‘कलिविजयम्’, ‘सुकुताप्रनालम्’, ‘मन्नाशोकम्’, ‘अयस्वचणकम्’, ‘कनकागी’, ‘वाचनमाला’, ‘प्रौढपरतपम्’, ‘मारुतिमेराधनम्’, ‘लवणलक्ष्मणम्’, ‘कलान्तवैन्तेयम्’ ‘व्यत्यस्तपत्रम्’, ‘विजययादवम्’, ‘जैनजैवातकम्’ ‘सुरमयूरम्’.

६ अंकी नाटके—‘सुधमन्थरम्’ ‘राजीविनी’ ‘अशिशारद्रीयम्’, ‘मञ्जुलमन्दिरम्’, ‘काममञ्जरी’, ‘सुभद्राहरणम्’, ‘मन्दारमाला’, ‘पुष्करराजवम्’, ‘कूरसापन्यम्’, ‘शिगुविनिमयम्’, ‘शिवदूतम्’, ‘विद्राणमाधनम्’, ‘बाल-प्राणिकम्’.

५ अंकी नाटके—‘पारशामन्तम्’, ‘सुष्टपाथेयम्’, ‘त्रिन्दरम्’, ‘निह्णणीयम्’, ‘भीमरथी’, ‘प्रयत्नपार्थम्’, ‘कातीमती’, ‘मद्राजीयम्’, ‘मृदुपौशिकम्’, ‘सीताहरणम्’, ‘सन्ध्यापाण्डवम्’, ‘किल्बकीचकन्’, ‘प्लुष्टपाण्डवम्’, ‘धृष्टधीरेयम्’, ‘निह्णानिरुद्धम्’, ‘श्येनदूतम्’, ‘निद-धेदनम्’, ‘विष्टन्धचापलम्’, ‘द्रुतवीरम्’, ‘मनोरमा’, ‘बदनादवम्’, ‘सुकुतमन्दरम्’.

४ अंकी नाटकें—‘मुक्तावली’.

३ अंकी नाटकें—‘तरुंगिणी’ ‘स्वैरचारः’, ‘मधुविधुननम्’,
‘बहुलालिशम्’.

२ अंकी नाटकें—‘शोभावती’.

एकांकी नाटकें—‘शरमविजयम्’, ‘मुक्तवेशी’, ‘मणिमेखला’
‘महिषासुरवधम्’.

गोवर्धनविलासम् - कोईमतुरचे अॅटव्होकेट पद्मनाभाचार्य यांनी आधुनिक पाश्चात्य संज्ञानुसार प्रस्तुत नाटक लिहिले आहे. यामध्ये कथानक अंकांमध्ये विभागले नसत प्रवेशांमध्ये विभागलेले आहे. ध्रुवतपः नावाचे भागरी एक नाटक या पद्मनाभाचार्यांनी लिहिलेले आहे.

सावित्रीचरितम्, ध्रुवाभ्युदयम्, भद्रायुर्विजयम्, गोपालचिन्ता-
मणिः, वृष्णाभ्युदयम्, वामनविजयम् व पार्वतीपरिणयम् हीं पौराणिक
नाटके मोर्बीचे म. म. शंकरलाल (सन १८४४ ते १९१६) यांनी लिहिलीं.
यांच्या वडिलांचे नाव महेश्वर असे होते. ‘रावजीविलासम्’ नावाच्या काव्यत
शंकरलालाने मोर्बीवंशाच्या राजपुरुषांचे गुणवर्णन केलेले आहे. याव्यतिरिक्त
‘अतुल्यभ्युदयः’, ‘भगवतीमाभ्युदयः’, ‘चन्द्रप्रभाचरितम्’ व ‘महेश्वरप्राणप्रिया’
या कथा यांनी लिहिल्या आहेत. ‘पान्चालीचरितम्’, ‘अरुपतीविजयम्’,
‘प्रसन्नलोपामुद्रम्’, ‘केशवद्वैपालेशलहरी’, ‘भोगवतीभाग्योदयम्’, ‘त्रैलोक्य-
यात्रा’, ‘भ्रान्तिभयभञ्जनम्’, ‘मेघमार्थगा’ यासारखीं अवांतर काही काव्ये
यांनी लिहिलीं असून तीं सर्व त्यांच्या शिष्यांनी मुद्रित केलेलीं आहेत. श्री. शंकरलाल
हे यावर्गीय मोर्बीच्या संस्कृत महाविद्यालयाचे मुख्याध्यापक होते. त्यांच्या धरणास
शंकरभाश्रम नावाची सस्था मोर्बी येथे उभारली असून, तेथे धार्मिक विषयानर
नित्य प्रवचने होत अघतात.

नाट्यशास्त्रकारांनी रूपनवाक्याचे नाटक, प्रकरण, भाग, व्यायोग, समवकार
दिम, ईहासृग, अंक, बीधी, प्रहसन, नाटिका इत्यादि प्रकार कल्पिले आहेत व
त्या सर्व प्रकारचे साहित्य अर्वाचीन लेखकांनी प्राचीन परपरेनुसार निर्माण केले.
त्यापैकी नाटकाव्यतिरिक्त कांहींचा निर्देश पुढे दिलेला आहे.

शृंगारस्तुधान्वभाषाः—मसलीपट्टीच्या मोरठ कॉलेजचे प्राध्यापक
धीरामचंद्र यांनी हा भाग लिहिला असून त्या व्यतिरिक्त ‘कुमारोदयचमूः व
देवीविजयकव्यम्’ हीं दोन पुस्तकेहि त्यांनी लिहिलेलीं आहेत.

३२. कोईमतुर येथे इप्रजी भापांतरासहित मुद्रित.

३३. मसलीपट्टी येथे मुद्रित.

शृंगारतरङ्गिणीभाणः--कुम्भोणच्या गव्हर्मेट कॉलेजचे संस्कृत प्राध्यापक श्रीनिवासाचार्य (इ. स. १८४८ ते १९१४) यांनी हा भाण लिहिला. याच्या वदिल्याचे नाव वेदान्ताचार्य असे होते. उपापरिणयम् नावाचे आणखी एक नाटक व 'हसप्रियसम्' हे ५ सर्गांचे काव्य, 'श्रीकृष्णलीलावितम्' हे गयसाव्य, 'अमृतमथनम्' हे गेयसाव्य या 'शाङ्गिकीपाख्यानम्' हीं अवातर काव्ये त्यांनी लिहिली आहेत. नागानट व मृच्छकटिक यांच्या टीसाहि त्यांनी लिहिल्या आहेत. "(याचे वडील वेदान्ताचार्य हे निरुवाहीन्द्रपूर या गावी रहात असत. त्या गावात देविप्रमद वेदान्ताचार्य या नांवाचा एक कवि रहात होता. तो आमरण संस्कृत पत्रातच भाषण करीत असे.)"

मदनानन्दभाणः--ले. वैय्याकरणपचानन पार्थसारथी. नुज्विड गावचा जमीनदार वेकटादि अप्याण हा या कवीचा आश्रयदाता होता. आर्तिसूत्र. व स्वापप्रत्यय. हीं दोन स्तोत्राव्ये" या पार्थसारथीने लिहिली आहेत.

शृंगारसर्वस्यभाणः"--ले. राजबूडामणि (१७ वे शतक)

शृंगारकोशभाणः"--ले. गीर्वाणन्द्र (१७ वे शतक)

शृंगारकोशभाणः"--ले. अमित्र कालिदास.

शृंगारतिलकभाणः"(अव्याभाण)--(मुद्रित) ले. रामभद्र. हा तगरच्या सफोजी भोसल्याचा आश्रित कवि होता. मदुरेच्या भुजगेश्वराच्या शृंगारलीला यात वर्णिलेल्या आहेत.

घसंततिलकभाणः" (अमालभाण)--ले. वरदाचार्य. रामभद्राच्या शृंगारतिलकभाणवर मात करण्यासाठी वरदाचार्यांनी हा भाण लिहिला. त्यामध्ये 'इद्रजाल', 'सर्गोहन' यासारखे अद्भुत प्रथम वर्णिलेले आहेत. याने लिहिलेल्या यतिराजविजयम् या ६ अंशी नाटकाचा उल्लेख वर आलाच आहे.

अनंगविजयभाणः"--ले. जगन्नाथ कवि (१८ वे शतक)

रससदनभाणः--प्रागनूरा सुवराज गोदयमी (१९ वे शतक) याने हा भाण लिहिला अथवा त्या व्यतिरिक्त 'रामचरितम्' 'मुररिपुस्तोत्रम्' 'मुषानन्दरुद्रा' इत्यादि याची काव्ये मुद्रित झालेली आहेत.

३४. माघे वटनेत्र सर्वं प्रथम मद्रास येथे प्रसिद्ध झाले. ३५ इ. ७३०

३६. नुज्विड येथे मुद्रित । ३८. इ. १५२ । ३९. इ. १५४ । ४०. इ. ७८७ ।

४१. इ. १६० मुद्रित ४२. इ. ७१८ । ४३ इ. ७८७.

वैकटभाणः—छ. वैकटपुत्र पेर्यूरि (१९ वे शतक). "याने वसुमंगलम् नांवाच्या नाटकांत एका मूर्तिच्या उपरिचर वगूडी विवाह झाल्याचे दारविले आहे. 'रामचन्द्रविजयम्', 'मरताम्बुदयः' व 'चमोरसदेशः' हीं अवान्तर काव्येहि त्याने लिहिली आहेत.

अनंगविजयभाणः व विदराजभाणः हे दोन भाण क्रांगनूरच्या राजवंशांतील कवितार्वभौम कोचिन्नुतथुरान् म्हणून प्रख्यात असलेल्या सुवराज रामवर्मा (सन १८५८ ते १९२६). याने लिहिले याने 'त्रिपुरदहनम्', 'वत्स्यदुग्धम्', 'विप्रसन्देशम्', 'देवदेवेश्वरशतकम्', 'उत्तररामचमूः', 'बाणायुधचमूः' 'देवीसप्तशतीसारः' हे अवान्तर ग्रंथ लिहिले असून ते सर्व मुद्रित झाले आहेत.

लीलादर्पणभाणः—ले. पद्मनाभ. "हा कवि मूळचा आंध्रांतील राहणारा. याने काशीमध्ये प्रसृत शंगारिक भाण लिहिले. १९८

किरातांजुनीयव्यायोगः व **जरासंधवधव्यायोगः** हे दोन व्यायोग क्रांगनूरच्या राजवंशातील कुञ्चीकुट्टम् तथुरान् या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या रामवर्मा सुवराज नांवाच्या कवीने (इ. स. १८६५ ते १९१३) लिहिले.

त्रिपुरविजयव्यायोगः—आंध्रांतील कोट्टिल्ली गावाच्या सोमेश्वर मंदिराच्या महोत्सवाच्या प्रसंगी दासविण्यासाठी कामशास्त्रीचा पुत्र पद्मनाभ (१९ वे शतक) याने हा व्यायोग लिहिला.

पाण्डित्यताण्डवितम्—हिन्दुविश्वविद्यालयाचे प्राध्यापक श्री पट्टनाथ शर्मा यांनी हे ग्रहण लिहिले १९८

उन्मत्तकविकलशम् अर्थात् लम्बोदरग्रहसनम्—तंजावर येथील शाहजी व सर्फाजी यांच्या आश्रयास असलेल्या केशेश्वर नांवाच्या कवीने हे ग्रहण लिहिले. हा कवि मनसूर येथे रहात असे. त्याने कवी 'राघवानन्दम्', 'नीलापरिणयम्' 'सभापतिविलासम्' हीं तीन नाटके व 'भोसलवशावली' हे काव्य लिहिले आहे.

चन्द्रलेपासहकम्—ले. रुद्रदास. "मानवेद नावाच्या कालिक्रतच्या राजचे विलसी जीवन या सद्वांत चित्रित केलेले आहे.

वृषभानुनाटिका—ले. मथुरादास. याच्या गुरुत्वे नांव कुण्णदास असे होते. यमुनातीरावरील मुवर्णशेखरपुर हे याचे निवासस्थळ होते. "प्रस्तुत नाट्यिकत राधाकृष्णांना प्रणय दाखविलेला आहे.

मुन्नावलीनाटिका—पीठापुर येथील सोडीभद्रादि रामस्वामी (इ. स. १८५६ ते १९१५) याने ही नाटिका लिहिली असून त्याने या व्यतिरिक्त 'शंभुरामविजयचमूः' व 'रामविजयम्' हे काव्य लिहिले आहे.

मृगाङ्गलेखा (नाटिका)—ले. निमालदेवमुत् विद्यनाथ (१८ वें शतक);
मृगाङ्गलेखा व कर्पूरतिलक याची प्रणयस्था रत्नावली नाटिकेच्या धर्तीवर प्रस्तुत
नाटिकेत दासविली आहे. काशीमध्ये विश्वेश्वर मदिराच्या एका महोत्सव प्रसंगी
या नाटिकेचा प्रयोग झाला होता. " विश्वनाथ हा मूळचा आघातील गोदावरी
जिल्ह्यातला निवासी होता. पण तरुणपणीच तो काशीत राहावयास गेला. तेथेच
त्याच्या आयुष्याचा अधिक काळ व्यतीत झाला.

नवमालिका (नाटिका)—ले. विश्वेश्वर कवि. (१८ वे शतक).
हा अत्मोद्योगे राहत असे."

शृंगारवाटिका—ले. विश्वनाथ. " अवन्तीचा राजा चंद्रवेली याचा
चण्यावती आणि कान्तिमती यांच्यासह शृंगार या नाटिकेत दासविला आहे.

चन्द्रिका (वीथी)—ले. रामभाणिनाद."

वृत्तशक्तिच्छत्रम्—ले. फटिता क्षमादेवी राव. मन्मथ मासिकाच्या १९५७
एप्रिलच्या अंकाने हे नाटक प्रकाशित झाले.

अन्दुल्लभदर्शनम्—ले. धारनाथचे सहस्रमुद्रे शारंगी यानी हे ऐतिहासिक
नाटक लिहिले अगून त्यामध्ये हास्यरसाला प्राधान्य आहे. प्रस्तुत लेखकाने
' चहागीता ' व ' कावदूतम् ' हीं निवृत्त काव्ये लिहिली आहेत."

विनम्राश्वत्थामीयम्—ले. चिन्मुरी नारायणराव, एम. ए., पीएच्. डी.
प्रस्तुत लेखक अनंतपुरीमधील एका निग्रालयात संस्कृत व कानडी भाषेचा अध्यापक
होता. हा व्यायोग खाने निग्रार्थीसाठी मुख्यतः लिहिलेला असल्यामुळे खाल
स्वीपात्र नाही. त्याची भाषाशैलीहि समाज-निरहित आहे.

याचप्रकारच निग्रार्थीसाठी लिहिलेले भाणगी एक नाटक म्हणजे के. एम्.
रामस्वामी शारंगी याच रतिप्रियम् हे होय. " प्रस्तुत नाटक ५ अंकी अगून
ते कुमारसभनाच्या कथेवर आधारित आहे. " त्यात काही आधुनिक पद्धतीची गेय
काव्येहि आहेत उदा.—

(पञ्ची) गुणे सदा राजराजेश्वरीम्

(अनुपस्थी)—साम्राज्य प्रदायिनीम् । चतुरस्र वेश्वरीम् ॥ तुणे सदा ॥

दीपितां दैत्यसमनीम् । संप्लोकशशरीम् । गुणे सदा ॥ ६.

५४. वृ. ७१० । ५५ वृ डी ३१२ । ५६ वृ. ७०७ ।

५७ वृ १७७ । ५८ न वि वेळसररुत हास्यविनोद मोमांगा, प्रथम
परिसिष्ट-वृ. ८१ । ५९. श्रीरंगपट्टम् यथील बाणीविलास मुद्रणालयांत मुद्रित.

• उज्जयिनी येथे १९५७ मध्ये झालेल्या काशिदास महोत्सवानिमित्त
गुजन कवीने लिहिलेल्या 'सिधमद्वलम्' या कुमारसभयातील कथेवर आधारित
गेय नाटकाचा (मुद्रित) प्रयोग झाला होता.

नागपूरचे श्री स्वद शंकर रसोत यानीहि विद्यार्थ्यांसाठी 'लालवैद्यम्', 'ध्रुवावतारम्', 'अरघद्रुघटम्' व 'हा हन्त शारंगे' हीं लघुनाटके लिहिलीं. तीं सर्व सुदृढित झालीं असून त्यांचे प्रयोग नागपूर व मुंबई येथे उत्सवप्रसंगीं शाले होते.

ऐतिहासिक नाटकें

संस्कृत नाटककारानी प्रायः प्राचीन पौराणिक विषयच सतत हाताळले. पौराणिक कथाची गोडी अवीट असल्याने प्रादेशिक भाषातहि पौराणिक कथावर आधारलेलीं सहस्रावधि नाटक आजहि निर्माण होत आहेत. आधुनिक इंग्रजी व अन्य भाषीय साहित्याच्या प्रभावाने संस्कृत साहित्यिकानी त्यांच्या शारंगेच विषय नाटकासाठी निवडण्यास आरंभ केला. इंग्रजी भाषा जाणणाऱ्या संस्कृतज्ञानी काही नाटकांचीं उत्कृष्ट भाषान्तरें संस्कृतात केलीं. यांचा उल्लेख भाषान्तरित साहित्य विषयक प्रकरणात आलाच आहे. स्वतःपणे उल्लेख करण्यासारखीं आधुनिक नाटकें म्हणजे ऐतिहासिक नाटकें होत. या नाटककारात घटोद्याचे श्री मूलशंकर माणिकलाल याशिक यांचें स्थान फार श्रेष्ठ आहे. यांचा जन्म नडियाद येथे ३१ जानेवारी १८८६ रोजीं झाला. 'छन्दपतिमाम्राज्यम्' या आपल्या दहा अनी नाटकात श्री. मूलशंकरजींनी पुण्यश्लोक शिवाजी महाराजांचे संपूर्ण जीवन चित्रित करण्याचा सृष्टणीय प्रयत्न केला आहे. त्यानी 'प्रतापविजयम्' नामक नऊ अनी नाटकांतून वीरभेट्ट प्रतापसिंहाचे जीवन व 'सयोगिता स्वयंवरम्' या नावाच्या तीन नाटकांतून पृथ्वीराज चव्दाणाचें जीवन रंगविले आहे."

उत्तर प्रदेशातील भगवन्तनगरचे निवासी महामहोपाध्याय मधुराप्रसाद्रीडिन (जन्म इ. १८५८) यानी व्याकरण, भाष्येंद या आपल्या आवडत्या विषयावर काही लिखाण केलें आहे. त्याच महत्त्वाचे कार्य म्हणजे त्याची ऐतिहासिक नाटकें 'वीरप्रतापम्', 'शंकरविजयम्', 'पृथ्वीराज', 'भक्तमुदर्शनम्', 'गान्धिविजयम्' व भारत-विजयम् हीं सहा नाटक त्यानी आधुनिक तन्नाटुसार लिहिलीं आहेत.

या ऐतिहासिक नाटकांच्या परम्परेत महामहोपाध्याय हरिदास सिद्धान्त वागीशहृत (जन्म इ. स. १८७६) याची मेवादप्रतापम्, वगीयप्रतापम् व शिवात्रीचरितम् हीं नाटकें उल्लेखनीय आहेत. निराजसरोजिनी, जननीविश्रमम् व वसवधम् हीं अवांतर नाटकेहि सिद्धान्तवागीश यानी लिहिलीं आहेत. याव्यतिरिक्त मुदर्शनपनिहृत सिंहलविजयम्" व पन्थाननतरं महाचार्यहृत 'अमरमङ्गलम्" या ऐतिहासिक नाटकाचा उल्लेख करण्यासारखा आहे.

६० १९२९ मध्ये बडोदा येथें मुद्रित । ६१ सयोगिता स्वयंवरम् मधील गेय भाष्यांचा परिचय गेय भाष्यविषयक प्रकरणात दिला आहे। ६२ १९३७ मध्ये लाहोर येथें मुद्रित । ६३, महाराजपुर येथें १९५१ मध्ये मुद्रित । ६४. धाराणवी येथें १९३९ मध्ये मुद्रित ।

रजपूताच्या इतिहासातील विविध घटनांवर काही नाटके लिहिण्यात आली ती अशी—

नाटक	लेखक
प्रतिन्रिया	— वी. के. यशी.
वनज्योत्स्ना	— ”
धर्मभ्य सुमा गतिः	— ”
कल्याहम्	— सी. वरदराज शर्मा.
मनोहर दिनम्	— ए. आर. हेवरे.
अरण्यरोटनम्	— सीतादेवी.
अमर्षमहिमा	— के. तिरुधेंद्राचार्य.
वाणिकमुता	— सुरेन्द्रमोहन पञ्चतीर्थ.

हास्यरसात्मक नाटके

संस्कृत नाट्यशास्त्रानुसार प्रहसन हा स्वतंत्र एकाकी नाट्यप्रकार मानण्यात आला आहे. पण तो प्राचीनकाळातील विशेष लोकप्रिय शाल्यांचे दिसत नाही. अर्वाचीन काळात पाश्चात्य साहित्यातील एवात्मिकाच्या प्रभावाने हा प्रकार एका अर्थी पुनरुज्जीवित झाला. एस्. वी. शास्त्री (मद्रास) कृत 'लीलाविलासम्' चामुण्डा व निपुणिका, एस्. के. रामनाथशास्त्रीकृत 'दोलापञ्चीलम्' व मणिमन्त्रा; वायू. महालिङ्गशास्त्रीकृत 'कौण्डिन्यप्रहसनम्' व 'शुगारनारदीयम्'; सुरेन्द्रमोहनकृत 'कान्चनमाला'; जीतन्यायतीर्थकृत 'पुष्करमणीवम्' व 'क्षुण्णधेनुम्' व श्री. स्कन्द शंकर रयत (नागपूर) कृत 'मालामविषयम्' ही सामाजिक व कल्पित त्रिपायीतील प्रहसनं गेल्या दहा बारा वर्षांत टिस्टिकाणी लिहिण्यात आली. संस्कृतांत हा प्रकार सर्वथा अस्मिन्न आहे. यामध्ये के. के. आर. नायरच 'आलस्यकर्मियम्' (बेसारी); बटुकनाथ शर्मांचे 'पाण्डिन्यताण्डवम्'; काव्यतीर्थ मधुसूदनकृत 'पण्डितचरितप्रहसनम्'; वायू. महाश्रीशास्त्रीकृत 'मर्षमर्षा' (माण) व सुदर्शनशर्माकृत 'शुगारदेशपरः' (माण) ही पुढाकें हास्यरसामय साहित्याच्या दृष्टीने उल्लेखनीय आहेत. अर्वाचीन कालखण्डातील आरभीच्या प्रहसनामध्ये १७ व्या शतकातील कविनातांकिक कृत 'वीतसरलाकरम्' व रामगज दीप्तिाकृत 'धर्मवर्षम्', १८ व्या शतकातील पनन्याम (तशवरच्या तुसोनीचा मनी)कृत 'रमरम्' ही प्रहसनं उल्लेखनीय आहेत.

लाक्षणिक नाटके

मागील प्रकरणांत रूपक वाङ्मयातील नाटक, प्रकरण, भाग, व्यायोग, नाटिका इत्यादि विविध प्रकारच्या साहित्याचा सक्षिप्त परिचय दिला. प्राचीन नाट्यलेखकांनी चोखाळलेले सर्व नाट्यप्रकार आजतागायत संस्कृतात हाताळण्यात येत आहेत एवढे सिद्ध करण्यासाठी दिली एवढी माहिती पुरे आहे. व्याकरण, अल्कार इत्यादि शास्त्राच्या निदर्शनासाठी संस्कृत महाकवींनी त्या त्या शास्त्रांना वाहिलेलीं महाकाव्य लिहित्याचें महानाट्यरिपयक एका प्रकरणात आपण पाहिलेंच आहे. त्याच परंपरेत अनुसरून नाट्यसाहित्यात एक वैशिष्ट्यपूर्ण संप्रदाय संस्कृत साहित्यात आढळतो. नाटकाच्या द्वारा आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान लोकांच्यापुढे उभे करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या लेखकांनी आपल्या नाटकांतून काम, क्रोध, लोभ, मोह, भ्रद्धा, दया, धृति यासारख्या तत्त्वाना पात्ररूपाने चित्रित केले. असल्या नाटकांतून ज्ञानयोग विद्या भक्तियोग जीवाच्या उद्वाराकरिता आवश्यक असतो ह्या सिद्धांत प्रतिपादन केलेला असतो. आध्यात्मिक शास्त्रातील अत्यंत गहन विद्धांत सुद्धा असल्या नाटकांमुळे सुगम झालेले दिसतात. दोन चार शास्त्रीय ग्रंथ शिकून देखील जे सिद्धान्त एरव्ही रामान्य बुद्धीच्या लोभाना उमगणार नाहीत ते या नाटकांमुळे सहज उमगू शकतात. मर बुद्धीच्या राजकुमाराना राजनीतिशास्त्र शिकविण्यासाठी पंचतन्त्राने वाघ, सिंह, कोळे, लाडगे यासारख्या पशूंचे माणसासारखे व्यवहार वर्णन केले. अश्वघोष कवीने आपल्या 'सारिपुत्र' प्रकरणात बुद्धि, कीर्ति, धृति यासारखे अव्यक्तभाव मानवीरूपाने चित्रित केले असून त्याचा विवाद भगवान् बुद्धाने शमविला, असे दाखविले आहे. ही लाक्षणिक वर्णनपद्धति वेदकाळार्तकी प्राचीन आहे. कृष्णयजुर्वेदग्रंथे,

'अठमस्फार वाक् च मनस्वातीर्येताम् । अह देवेभ्यो हृष्य बहाम्नीति यागप्रवीन् । अह देवेभ्यः इति मन । तौ प्रजापतिं प्रश्नमेताम् । सोऽप्रवीन् प्रजापतिर्दुर्तिरेव त्व मनसोऽसि । यदि मनसा ध्यायति तद् वाचा यदति, तद् मत्ः शुभ्यम् । न वाचा अद्भुवन्नित्यप्रवीन् । तस्मान्मनसा प्रजापतये जुहानि । (कृष्ण यजुर्वेद २-५-११४)'

यागारंभे लाक्षणिक संवाद आढळतात. बृहदारण्यकोपनिषदाच्या ६ व्या अध्यायात सर्व इन्द्रियांच्या विवादाची एक कथा आढळते. त्या कथेत लाक्षणिक पद्धतीने सर्व इन्द्रियांतून प्राणच श्रेष्ठ आहेत असे प्रतिपादन केलेले आहे

या लाक्षणिक पद्धतीस अनुसरून उच्च विचार विंगा गहन तत्त्वज्ञान प्रतिपादन करण्यासाठी नाटक लिहिण्याचा पहिला यत्नाची प्रयत्न १२ व्या शतकात कृष्णमिश्र नायकाच्या अद्वैतवादी यतीने केला. त्याच्या 'प्रबोधचंद्रोदयम्' या नाटकानील कथानक भागवतातल्या पुराण उपाख्यानावर आधारलेले आहे. हे नाटक इतके लोकप्रिय झाले की त्यावर रुद्रदेव, गणेश, सुब्रह्मण्यसुधी, रामदास, सदात्ममुनि, घनश्याम, महेश्वर न्यायालंकार, आर. व्ही. दीक्षित, आद्यनाथ, गोविंदामृत इत्यादि अनेक विद्वानानी टीका लिहिल्या आहेत. प्रबोधचंद्रोदयाचा भावार्थ पुढे ठेवून अनेक नाटके लिहिण्यात येऊ लागली. त्यामध्ये कर्णपूरकधीचे 'चैतन्यचन्द्रोदयम्' (या नाटकात चैतन्यमहाप्रभु देवर्षी आदिभूत झाल्याचे दाखविले आहे.) वेदान्तदेशिक वैष्णवाचार्ये 'संकटपसूयोदयम्' (या नाटकात कृष्णमिश्राने प्रतिपादन केलेल्या सिद्धांताचे उद्घाटन करण्याचा व निशिद्धाद्वैतमत प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.), यशपालाच (१४ वे शतक) मोहपराजयम्, भूदेव शुभ्र कवीच (१६ वे शतक) धर्मत्रिजयम् यांमार्गी लाक्षणिक नाटक म यतरीच्या काळात लिहिली गेली. आधुनिक काळखळातहि हा नाट्यप्रकार अनेकानी उतत हाताळलेला आहे त्यापैकी काहींचा परिचय पुढीलप्रमाण आहे.

श्रीरामचरितम्—१७ व्या शतकातील सामराज दीक्षित नायकाच्या मथुरा येथे राहणाऱ्या कवीने दारिद्र्य व वैभवं याच गुणद्वय दाखविण्यासाठी हे ५ अंकी नाटक लिहिले, त्यात मुत्तमा बाहणाच दारिद्र्य व त्याला शालेय आश्रमिन् वैभवंलाय दाखविलेला आहे. बुदेलखंडाचा राजा आनंदराय हा सामराज दीक्षिताचा आश्रयदाता होता. या सामराजाने निपुरीस्तोत्रम्, 'धूर्तनाटकम्' व 'काव्येन्दुप्रकाश.' (साहित्यशास्त्रनियमन) हे आणगी तीन ग्रंथ लिहिलेले आहेत. त्याचा मुलगा सामराज याने 'दृगारविण्यम्' कव्ये, नाग प्रवराज याने 'रसमञ्जरी टीका' व पणतु जीवराज याने 'रसतरङ्गिणी टीका' या प्रकारे ग्रंथलेखन केलेले आहे.

चित्तवृत्तिरल्याणम् व जीवनमुक्तिरल्याणम् ही दोन लाक्षणिक नाटके भूमिनाथ उर्फ नल्लू दीक्षित (१७-१८ शतक) याने लिहिली आहेत. त्याच्या 'दृगारविण्यम्', 'धर्मनिश्चयचम्पू', 'मुद्द्रापारिणयम्' या अनांतर प्रथाचा परिचय प्रस्तुत प्रथांत तन्वयधिन प्रकरणातून आलेला आहे.

सीभाग्यमहोदयनाटकम्—१७ व्या शतकात काठियावाडमध्ये झालेल्या जंगलाय नायकाच्या शीघ्रवादीने प्रस्तुत लाक्षणिक नाटक लिहिले. त्यामध्ये मावनगरच्या कान्तगिह राजाच्या सभेतील अधिकाऱ्यांनी चित्रित केलेला आहे.

विद्यापरिणयम्—ले. वेङ्कवि (१८ वे शतक). या नाटकात विद्या आणि जीवात्मा यांचा विवाह लाक्षणिक पद्धतीने वर्णिलेला आहे. लेखकाने हे नाटक तंजावरच्या सर्फोजी भोसल्याचा मंत्री आनंदराय मखी याला अर्पण केले होते; त्यामुळे आनंदराय मखी हाच या नाटकाचा लेखक होता असे मानले जाते.

पूर्णपुरुषार्थचन्द्रोदयम्—या नाटकाचा लेखक जटादेव (१८ वे शतक) याने सोमयाग घेतल्यानंतर संन्यास ग्रहण केला व त्यानंतर मलबारमध्ये वास्तव्य असताना हे नाटक लिहिले. या नाटकांत दशाश्वरानाचा (१० इंद्रियरूपी अस्त्राचा नियंता असलेल्या आत्म्याचा) आनंदपक्षवल्लीशी समागम वर्णिलेला आहे. हा समागम सुश्रद्धा व सुभक्ति यानी घडवून आणला. श्रद्धा व भक्ति याना विरोध करणारे राक्षसरूपी सर्व विकार पराभूत झाल्याचे कवीने दाखविले आहे.

शिवालिंगसूर्योदयम्—ले. मल्लारी आराध्य (१८ वे शतक). हा कवि आंध्रप्रदेशातील कृष्णा जिल्ह्यातला राहणारा होता. त्याच्या वडिलांचे नाव सरगणाराध्य असे होते. वीरशैव सभ्यतायाचे भोक्तृत्व प्रतिपादन करण्यासाठी त्याने प्रस्तुत लाक्षणिक नाटक लिहिले.

अनुमितिपरिणयम्—१८ व्या शतकाच्या आरम्भी मद्रास येथील ट्रिप्लिखेन विभागात राहणाऱ्या नरसिंह नाथाच्या नैय्यायिक पंडिताने प्रस्तुत नाटक लिहिले. त्यामध्ये परमशार्ची कन्या अनुमिति हिचा न्यायरसिंकाशी विवाह शास्त्राचे दाखविले आहे. न्यायशास्त्रातला अनुमितिराड सुसोध करण्याच्या हेतूने हे नाटक लिहिण्यात आलेले आहे.

प्रपन्नसपिण्डीकरणनिरासम्—ले. घटशेपाचार्य (१९ वे शतक). मद्रास प्रांतामध्ये मंचलगाड येथे या आचार्यांचे वास्तव्य होते.

नाट्यपरिशिष्टम्—ले. कृष्णानंद धाचस्पति. नाट्यद्वारा व्याकरणाचे पाठ देणे हा या नाटकाचा हेतु आहे.

शिवनारायणमहोदयम्—ले. नरसिंहकवि. वेशोशोरच्या राज्याच्या सन्मानार्थ हे तत्वचर्चात्मक नाटक लिहिण्यात आले.

शुद्धसत्त्वम्—अनंताचार्यांचा पुत्र मद्रासी वेङ्कटाचार्य (१९ वे शतक) याने विशिष्टद्वैत मतान्या प्रचारार्थ प्रस्तुत नाटक लिहिले.

चित्सूर्यालोकम्—१९ व्या शतकांत आंध्रप्रदेशातील गोदावरी जिल्ह्यांतल्या येदुगुमटल नांवाच्या गावी, चिजानरसिंह नाथाचा गणित, ज्योतिष इत्यादि शार्ये ज्ञानगारा एक विद्वान होता. वराच बाळय्या तो निरूपणगट येथे एका राज्याच्या आश्रयास होता. आयुष्याच्या उत्तरार्धात संन्यास घेतल्यानंतर त्याने प्रस्तुत लाक्षणिक नाटक लिहिले.

चिद्वन्मोदतरङ्गिणी-१८ व्या शतकाच्या आरंभी बंगालमध्ये झालेल्या रामदेव (किंवा वामदेव) नांवाच्या कवीने प्रस्तुत लाक्षणिक नाटक लिहिले. त्यामध्ये विविध संप्रदायाच्या धार्मिक व अधार्मिक संवादांतून महत्त्वाचे सिद्धान्त कवीने प्रतिपादन केलेले आहेत. रामदेवाचा पिता राघवेन्द्र भट्टाचार्य हा शतावधानी म्हणून प्रसिद्ध होता. स्वतः रामदेवहि पुढे 'चिरंजीव' म्हणून प्रसिद्धीस आला. ढाक्याचा नायब दीवान यशवंतरिंह याचा आश्रय या रामदेवाला लाभला होता. वृत्तरत्नावली नांवाच्या काव्यांत त्याने यशवंतरिंहाची स्तुति केलेली आहे शृंगारतटिनी, कल्पलता, शिवस्तोत्रम्, महादेवचम्पू व काव्यविलासः (साहित्यशास्त्रविषयक) हे ग्रंथ या रामदेवाने लिहिले आहेत.

चित्सूर्यालोकम्—ले. मुहुर्म्भी देवटराम नरसिंहाचार्य (इ. स. १८४२ ते १९२८). याच्या आईचे नांव रङ्गाभना व वडिलांचे नांव वीरराघव असे होते. विजयानगरचा गजपति विजयराम याचा हा कवि आश्रित होता. प्रस्तुत लाक्षणिक नाटकांत सूर्यग्रहणाची कथा त्याने रंगविली आहे. त्याने एकूण ११४ ग्रंथ लिहिले असून त्यांपैकी 'गजेन्द्रव्यायोगः', 'राजहंसीयनाटकम्' 'वासवीपाराशरीयप्रकरणम्' 'रामचन्द्रकथामृतम्', 'भागवतम्', 'एतयवहेलनम्', 'नीतिरहस्यम्' 'उज्ज्वलानन्दचम्पूः' 'काव्यालंकारसंग्रहः', यासारखे कांही ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत.

प्रचण्डराहस्यम्—तजावरच्या तुकोजीराजाचा मंत्री घनश्याम आर्यक याने प्रस्तुत लाक्षणिक नाटक वेदान्तदेशिक बेंकटनाथाच्या विशिष्टद्वैतवादी 'संकल्पस्योदयम्' या नाटकातील सिद्धांतांचे संडन करण्यासाठी लिहिले. याव्यतिरिक्त 'गणेशचरितम्', 'मदनगन्जीवनम्', 'कुमारीविजयम्', 'अनुभूतिचिन्तामणिः', 'आनन्दमुन्द्री' ही नाटके या आर्यक कवीने लिहिली आहेत. भवभूतीच्या महावीरचरिताचे अनुपलब्ध २ अंक याच कवीने लिहिले.

वर उल्लेखिल्या नाटकाव्याव्यतिरिक्त

- मर्तृहरिनिवेदम्—ले. हरिहर.
- ब्रह्मविद्या—ले. नारायणशास्त्री.
- ज्ञानस्योदयम्—ले. वाडिचन्द्र.
- सत्यगतिदयम्—ले. वैद्यनाथ.
- सन्मतनाटकम्—ले. जयंतभट्ट.
- मुक्तिपरिणयम्—ले. मुन्दरदेव.

- भक्तिवैभवम्—ले. जीवदेव.
 विवेकचन्द्रोदयम्—ले. शिव.
 विवेकविजयम्—ले. रामानुज.
 शान्तिरसम्—ले. पैकुण्ठपुरी.
 वेदान्तविलासम्—ले. वरदाचार्य.
 मिथ्याज्ञानखण्डनम्—ले. रविदास.
 शिवभक्तानन्दम्—ले. बालकवि.
 गैर्वाणीविजयम्—ले. बालकवि.
 स्वानुभूत्यभिधा—ले. अनंतराम.
 जीवनमुक्तिकल्याणम्—ले. मल्लासोमयाजी.
 प्रमाणादर्शम्—ले. शुक्लेश्वर.

यासारख्या आणखी कांही लाक्षणिक नाटकांची नामावली देतां येईल, भारतीय तत्त्वज्ञानांतोळ अनेक जटिल सिद्धांत सामान्य जनतेपर्यंत पोचविण्याच्या प्रचाराची हेतूनेच हीं नाटके लिहिण्यांत आलीं. त्यामुळे त्यांना शाकुन्तल, उत्तररामचरित यासारख्या रसनिष्ठ नाटकांची प्रतिष्ठा प्राप्त झाली नाही.

प्रकरण २० वे

गेय काव्ये

जयदेवाच्या गीतगोविंदापासून गेय काव्याचा एक अभिनव सम्प्रदाय सस्कृत साहित्यात १२ व्या शतकापासून मुरू झाला. 'गीतगोविंद' या नावाचे शतके विलक्षण आकर्षण पुढील काळातील कवींच्या टिकाणी उत्पन्न झालेले दिसते की त्यांनी जी गेयकाव्य लिहिली त्यांना त्यासारख्याच नावे त्यांनी दिली. उदा०

- 'गीतराघवम्'—ले. प्रभाकर (इ. स. १६७४)
- 'गीतराघवम्'—ले. हरिशंकर
- 'गीतराघवम्' व 'गीतगिरीशम्'—ले. रामकवि
- 'गीतगौरीपति'—ले. मानुदास^१
- 'गीतवीतरागम्'—ले. अभिनवचाराक्षीर्ति
- 'गीतगगाधरम्'—ले. कल्याणकवि
- 'गीतगगाधरम्'—ले. नञ्ज राजशेखर (२० व शतक)
- 'गीतगगाधरम्' ले. चंद्रशेखर सरस्वती
- 'गीतशंकरम्'—ले. मृत्युंजयपुत्र अनंतनारायण
- 'गीतदिगम्बरम्'—ले. रामचन्द्रसुत वशमणि (१७ वे शतक)

नेपाळचा राजा प्रतापमल्ल याच्या तुलापुरुषदानोत्सवाच्या प्रसंगी गाण्याकरिता हे काव्य लिहिले वशमणि हा मैथिल ब्राह्मण होता. नेपाळेश्वर प्रतापमल्ल हाहि कवि होता. त्याने अनेक अष्टक लिहिली असून ती नेपाळातील मदिरावरावर कोरलेली आहेत.

- 'सगीतमाधवम्'—ले. गोविंददास. हा कवि भगालमध्ये १७ व्या शतकात होऊन गेला.
- 'सगीतरघुनन्दनम्' ले.—निश्वनाथ
- 'सगीतसुन्दरम्' ले. सदाशिवदीक्षित
- 'सगीतराघवम्' ले. चिन्नामोम भूपाल

‘संगीतरघुनन्दनम्’ ले. प्रियदास. हा कवि रेवा संस्थानातील विद्यनाथ (१६ सर्ग) -सिंह नांवाच्या राजाच्या आश्रित होता. हा विश्वनाथ-सिंह यांचेला नावाच्या वंशांत जन्मास आला (१९ वे शतक) होता. त्याने स्वतः ‘रामचन्द्राह्निकम्’ या नांवाचें गेय काव्य टीकेसहित लिहिले आहे.

‘संगीतसुन्दरम्’—ले. सदाशिव दीक्षित.

‘गीतशतकम्’—ले. सुन्दराचार्य.

‘दयाशतकम्’, ‘मातृमृतशतकम्’ व ‘तारावलीशतकम्’ हीं तीन गेय काव्ये श्रीधर वैकटेश (१८ वे शतक) या कवीने लिहिलीं आहेत.

—‘शिवगीतमालिका’—ले. चण्डसिखामणि.

—‘शिवाष्टपदी’—ले. वैकटप्या नायक. हा कवि १७ व्या शतकामध्ये म्हैसूरचा अधिपति होता.

‘भज्नोत्सवकौमुदी’—या ग्रंथांत अनेक संस्कृत कवींचीं गेय काव्ये संकलित केलीं आहेत.

‘गानामृततरङ्गिणी’—ले. टी. नरसिंह भय्यंगार. हा कवि ‘कविसिंह’ या नांवाने प्रसिद्ध होता. बंगलोरमध्ये तो एका महा-विद्यालयाच्या प्राध्यापक होता. प्रस्तुत पुस्तकांत विविध विषयांवरील त्याचीं गेय काव्ये संकलित केलेलीं आहेत.

—‘शंकरसंगीतम्’—ले. जयनारायण.

—‘शंकरगीतिः’—ले. शार्ङ्गदेव.

—‘शिवगीतमालिका’—ले. श्रीचन्द्रदत्त-सरस्वती. १८ व्या शतकांत शंकराचार्यांच्या कांचीकामकोटी पीठाचे हे ६३ वे आचार्य होते. प्रस्तुत काव्यांत एकूण १२ सर्ग आहेत. त्यांच्या ‘गीतगङ्गाधरम्’ या काव्याचा उल्लेख वर आलाच आहे.

‘शहाजिवित्तसंगीतम्’—ले. दुंदिराज. (यांच्या अर्वांतर काव्यांसंबंधी माहिती इतर प्रकरणांत आलेली आहे.)

गीतकाव्य लेखकांमध्ये पुढुकोटा येथील राज कॉलेजचे संस्कृत प्राध्यापक सुब्रह्मण्यय्यरि (जन्म इ. १८५०, स्थान-कटायपुडी), यांचें कार्य बरेच मोठें आहे.

त्यानी रामावतारम्, विश्रामित्रयागम्, सीतामल्याणम् हीं रामायणविषयक गेय काव्य व रश्मिमणीकल्याणम्, विभूतिमाहात्म्यम्, हल्लीशामञ्जरी व दोलागीतानि हीं आणर्षीं चार गेय काव्य लिहिलीं आहेत. मुद्रहण्यसुरि हे विविध शास्त्रे व कला यावरील प्रभुवासुळे व विशेषरून वक्तृत्वामुळे दक्षिण भारतात अत्यंत प्रसिद्ध होते. प्रस्तुत गेय काव्याव्यतिरिक्त 'वल्लीनाहुलेयम्' हे ७ अवी नाटक, वल्ली व कार्तिकेय याच्या विवाहासंगी दक्षिण भारतात प्रचलित असलेल्या कथेवर त्यानी लिहिलें आहे. 'शन्तनुचरितम्' नावाचा एक गद्य ग्रन्थहि त्यानी लिहिलेला आहे याव्यतिरिक्त 'ममथमन्यनम्', 'बुदिसन्देशम्', 'पद्य-पञ्चरत्नम्', 'हरतीर्थेश्वरस्तुति', 'शुन्यस्तुतिगुधारगयनम्' हीं काव्ये मुद्रहण्य सुरिने लिहिलीं आहेत.

कृष्णलीलातरङ्गिणी—१८ व्या शतकात गोदावरी जिल्ह्यातील कुचि मन्टी या गावीं राहणाऱ्या नारायणतीर्थ नावाच्या कवीने गीतगोविंदाप्रमाणेच १२ तरङ्गांचें हें गेय काव्य लिहिलें आहे. या काव्यात सर्वत्र संगीतविषयक सूचनाहि जयदेव कवीप्रमाणेच नारायणतीर्थाने दिल्या आहेत. बेल्लमकोण्डरामराय यानेहि याचप्रकारच व याच नावाचें एक गेय काव्य लिहिलें आहे. या सर्व गेय काव्याचा आदर्श असलेले गीतगोविंद हें कृष्णभक्तिपर असल्याने तद्विषयक अनेक काव्ये सस्कृत कवींनी जयदेवाच्या पावलावर पाउल टाकून लिहिलीं. त्यामध्ये निरव नाथाचें 'कृष्णभावनामृतम्', वक्रेद्याची 'कृष्णामृततरङ्गिणी' हीं दोन काव्ये विशेष उल्लेखनीय आहेत. 'कृष्णभक्तिचन्द्रिका', 'कृष्णानन्दहरी' व 'कृष्ण लीलामृतम्' (अच्युतराय मोडक याच्या टीकेसहित), यासारख्या काव्याच्या लेखनाचीं नांवें उपलब्ध नाहीत.

अशा प्रकार सस्कृतात गेयकाव्याची काही वाण नाही पण सामान्यपणे गीतगोविंदातील अष्टपदीव्यतिरिक्त इतर गेय काव्य सस्कृतज्ञाना मुद्रा माहीत नाहीत. प्रस्तुत प्रकरणात काही उल्लेखनीय गेय काव्ये सहेतुकपणे दिलीं आहेत. त्यामध्ये मराठीचे सुप्रसिद्ध लावणीकार श्री. रामनोशी यांच्या सस्कृत-प्राकृत-मिश्रित (द्विभाषी किंवा चतुर्भाषी) लावण्या व सस्कृतात वाटेले त्या प्रसाराचें गेय काव्य लिहिता येते ह सिद्ध करण्यासाठी बद्धपरिकर होऊन प्रचंड लेखन करणारे जयपूरचे विख्यात पण्डित भट्टश्री मधुरानाथ शारत्री (मन्जुनाथ) यांचीं आधुनिक विषयावरील गेय काव्य व काही नाटकातील गेय काव्य आम्ही उद्धृत करीत आहाम. चित्तूर (कोचीन) चे वारवुर कृष्णमेनन यांच्या गाथाकादम्बरीत मराठीतल लावणीप्रमाणेच मल्याळी

भाषेतील लोप्रिय चालींचा नमुना पहावयास मिळेल. चांदोद (गुजराथ) येथील संस्कृत भाषा प्रचार मंडळाने गुजराथी चालीवर लिहिलेल्या संस्कृत नृत्यगीताचा एक संग्रह प्रकाशित केला आहे. त्यांतील काही नमुनेहि येथे पहावयास मिळतील.

रामजोशीकृत लावण्या—(प्रकाशक—शंकर तुकाराम शाल्मिभ्रम)

लावणी ३४

पुढील गीतात संस्कृत, मराठी, हिन्दी व कानडी या चार भाषा कवीने उपयोगांत आणल्या आहेत.

- संस्कृत—याहि याहि निजभुवनम् । प्रतीका बोलशी मुडदारा—मराठी ।
 कानडी—निभमातना केळु दिल्ला । चल छोट पल्लो मेरा—हिन्दी ।
 संस्कृत—देहि देहि पदमिदं सुरारे । उचित नव्हे तुजला—मराठी
 कानडी—मी परगतिणी याक्क पकडता । यव क्यारे किने करमुला ।—हिन्दी
 संस्कृत—पाहि पाहि निजजनक—यशस्व्यं । सोडी वाट मजला ।—मराठी
 कानडी—नन पती निन मनमुणगीशी । क्यंवेरे तुजे किने बोला ।—हिन्दी
 घृ. ॥ संस्कृत—त्वं कथात्रिनोदं कुरूपे । वेडे भूल ।—मराठी
 कानडी—इनगडो माधव । ना शिरपर डारोगो धूल ।—हिन्दी
 संस्कृत—त्वदर्शनं तत्सलु । उठतो मस्तकी शूल ।—मराठी
 संस्कृत—मुञ्च मुञ्च चैलाधरमधुना । नंदाच्या पोरा ।—मराठी
 कानडी—हिहनिन तंदिग मन्त्याग । पिय जन बहुत बुरा मेरा ।—हिन्दी
 ॥याहि॥ संस्कृत—तिष्ठ तिष्ठ सती । इतुकि रागाने कागे थोडी ।—मराठी
 कानडी—ना गोकुळपति निन्न म्याल । सखी सुनरी अलयेली ।—हिन्दी
 संस्कृत—अद्भुतभङ्गमो मया सह तव । दैवदशा खुल्ली ॥—मराठी
 कानडी—इधभालडी निन्न मनसा । गवळणं माग भरनवाली—हिन्दी
 ॥ चाल ॥ संस्कृत—यन्मयोदितं तत्सत्यं । निजमनी मान ।—मराठी
 कानडी—नवी मुञ्जगवळगे । मै तुजे नहीं बेमान ।—हिन्दी
 कानडी—इग दया माडकिशी । देस हमारी शान ।—हिन्दी
 संस्कृत—किं रोपं कुरूपे । मागतसे तुज वान ।—मराठी
 संस्कृत—त्वं तु रमे मयोचिता । नको भाव धरु दुहरा ।—मराठी
 कानडी—इध गात निन्न केळु दिल्ला । सखी क्योँ उतरवया वेहरा ॥याहि॥ ?

*

*

*

(लावणी ८८) संस्कृत-मराठी भाषांची संगृष्टि येथे दिले.

- (॥ चाल ॥ पती गेले हो आज कोठेवाडी । गिरनार अथूच्या पहाडी)
 नन्दात्मज मन्दं मन्दं मा याहि । तुज अरुच नाही ॥ घृ ॥

गेहादपसर त्यमित. कंसारे । जन जागति सारे ।
 कान्तादेकान्त. किमु संसारे । हे नेणसि करे ?
 लोके निजजनकयशस्कं पाहि । स्वकुळीते पाहि ।
 नन्दात्मज मन्द मन्द० ॥ १ ॥

दैवादिह जीवस्यहमतिगूढा । का नेणसि मृदा ।
 स्वथ्रु सम्प्रति मयि कोपारूढा । का भस्त्री हूडा ।
 केपामपि करगा भजति नवोढा । किति होसिल वेडा ।
 सिंहादप्युग्रतरौ मे भर्ता । सावध हो पुर्ता ।
 मन्ये त्यज्जीवनस्य मन्थनकर्ता । बोलावू आर्ता ।
 मा भूत्ते जीवितसंशयपार्ता । वाचुनि जा पर्ता ।
 जाने त्वं मदनादन्तर्दाही । कविराय असा ही ।
 नन्दात्मज मन्द मन्द मा पाहि ॥ २ ॥

* * *

[चाल—दामाजीपताची रसद । यवन बेदरचा अभिनारी । या मराठी
 गाण्याच्या चालीप्रमाणे चाल असलेले हे शुद्ध सङ्कृत मन्त्रितनिष्ठ गीत आहे.]

यन्दे धीगजमुत्तमगजनिचाल । विधुसुललितमाल ॥ धृ. ॥
 चन्दनमण्डितगुण्डादण्ड । मदमर्दितगण्ड । सग श्रीविभवरूढ ।
 कुलदिति—कुलदण्ड । दूरीकृत—पदनत—भजनाल । वन्दे ॥ १ ॥
 गौरीपरमेस्वर—कुतुराम । इतविचविराम । काम त्रिभुवनेकपूरितकाम ।
 सुगवरदमभिराम । शरणागत—परिजन कक्षणापाल । वन्दे ॥ २ ॥
 आद्य विद्यामृतपारावार विधिजगदाधार । कण्ठालम्बित—मणि—मुक्ता—हार ।
 श्रितसम्पदगार । धीर कविरायपिबैकरसाल । वन्दे ॥ ३ ॥ (लावणी क्र. ५)

लावणी हा शृंगारिक गाण्याचा प्रकार महाराष्ट्रात अद्यापि सुद्धा अतिशय
 लोकप्रिय आहे. हा रामबोशी नावाचा कवि महाराष्ट्रसाहित्यात लावणीकार म्हणून
 फार प्रसिद्ध होता. त्याच्या मराठी लावण्या महाराष्ट्रसाहित्यात फार प्रसिद्ध आहेत.
 त्यांतील काही सङ्कृत लावण्या या ठिकाणी दिल्या आहेत.—

(लावणी क्र. ६)

[चाल—दामाजीपताची रसद । यवन बेदरचा अभिनारी]

सुभग सखीय नितान्तचपला चलयति मन मानसम् ।
 कदा मे चुम्बति मुग्धसारसम् ॥ धृ. ॥
 गनपतिगति—रतिमानमृदुतरवर—मन्त्ररी । तथेय भाति सुभग मुन्दरी ।
 चन्द्रप्रखल—सुललित—यदनादितिमुत्तरी । निजकुच—मुल्लित—मणिमन्त्ररी ।

चरण-रणित-निजगुण-चकिता यत्पुरतः पामरी । गुणानामपि रंभा सखरी ।
करिभरिपरी-मुश्चिर-रुद्रिभागा-मत्तगुणजितगुर्जरी । सुस्था पदपद्धति-कुञ्जरी
॥ चाल ॥ सा कथं भवति मो मदीय-रतभोगिनी ।

जनकेयं तदृणी नितम्बकुचशालिनी ।

सुरवर-किञ्जर-चलन-चकित-कामिनी ।

कुच-विलिखित-मृगपद-लसित-सुरभामिनी ।

सुदूरतर-मृदुनलिन-दलायत-लोचनारसाहसं । न सोढुं शक्नोम्यतिराजसम् ॥ १ ॥

*

*

*

(रामजोशीकृत लावणी क्र. ७२)

तरुणि तवेयं कुचतटमतिगुरु कुरु मम हृदि सादरं
मनो मे भवति मनोभवदरं ॥ धृ. ॥

अधर-मधुर-मधुरस-रसिकं मामुज्जीवय तावकम् ।

प्रिये मे शमय विरहपावकम् ॥

मुञ्चति मदनः स्वीकृतकदनो मयि विपमं सायकम् ।

निवारय तं सखि रतिनायकम् ।

दगन्तं पाहि निजसेवकम् ।

जहि जहि मानं माप्रजमौनं अगुरुये कि वकम् ।

त्वदीयं लपितं सुखयति न कम् ।

॥ चाल ॥ किं कृतं मया वरमानिनि रुचिराधरे ।

कुरु कृपामरुणरुचि-पल्लव-फोमलकरे ।

साहसं किमिदमतिक्रोपभरे मन्थरे ।

मञ्जुलतार-मृदुसिञ्जित-मणिमय-मञ्जीर-च्युतिधरम् ।

नतोऽहं तावकपटपुष्करम् ॥ १ ॥

*

*

*

मूलशंकर याज्ञिक यानी संयोगितास्वयंवरम् या नाटकान्त कांही गेय काल्यं
रनलेलीं आहेत तशीच इतर कांही कवींनी आपल्या नाटकान्त गेय पद्यरचना केलेली
आहे. संयोगितास्वयंवरम् मधील पुढील गीत पहा.

[वसंतराग, त्रिताल]

वितरति नतिमयि रतिरमण

युवतिजनस्ते रतिरमण

नवमुमसायक वसन्तनायक ।

अम्बिकुलगायक रतिरमण ॥ वितरति ॥ १ ॥

वनिनाशरण रसिकविधरण
 भ्रमसन्तरण । रतिरमण ॥ नितरति ॥ २ ॥
 मुरगणवन्दित । निजरतिनन्दित ।
 स्ताननानन्दित रतिरमण ॥ चितरति ॥ ३ ॥
 वाञ्छितमर्पय मनासि तर्पय
 स्वजनं दर्पय रतिरमण ॥ नितरति ॥ ४ ॥

[केदार राग, मिताल] [पृ. ५१]

माधव यमुनातीरनिहारी । मृदुराधाऽधरमधु-मधु-मधुकर
 -नटवर गिरिवरधारी ॥ माधव ॥ १ ॥
 राधायौवनवननमाली । गोपीजनसुनकारी ॥ माधव ॥ २ ॥
 मुमतिमतिजनय नय जयशाली । त्वमु जयपथमविकारी ॥ माधव ॥ ३ ॥

* * *

साहित्यसैभयम् [मद्रुश्रीमधुरानायशारनी] नययुगनीधि (पृ. ४८८)

रेलशक्तिः— (आगगाडी)

अञ्जनश्लेष्म दूरदेशानपि दर्शयन्ती
 मार्गं लट्ठयन्ती योगमहिममहीयसी ।
 नानात्रातिलोकानेऽप्यस्ती समावेशयन्ती
 शसन्ती मुधारपचरितमऋषीयसी ।
 रात्रिन्दन यान्त्या अपि शीघ्रगतेऽप्येवो नास्ति
 चित्र लोहलेख्योपरि गमनाद् गरीयसी
 प्रायः प्रसटीरुत्तमराग्द्वितटीरनश्रेष्वपि
 जगदीनि कैना धूमरागदी पटीयसी ॥ ५ ॥

* * *

वायुयानम्

उत्पतत्पाद्म इव परिप्लवत्तुद्रयो ।
 वापि निर्भयोऽनितवेग गगनालये ।
 मीनाऽऽवृत्तिमप्यदेशमारोहन्ति छाह्मिनो
 भ्रमगणितानिनो नियुदे नियुगास्व ये ।

मञ्जुनाथ मन्त्रमिदं लब्ध्वा द्वाप्ययन्त्रवले
 पुं करोति धोरं व्योम्नि गमनबोधये
 वर्तमान-वैशानिक-लोकस्याऽभिमानभूमि-
 माकारे विमानमयमानमवलोकये ॥ ७ ॥

*

*

*

अधियानम्—(जहाज) : [साहित्यवैभवम् (पृ. ४९०)]

यस्य पुरुष्टमधिष्ठ्य शैलशृङ्गायितान्
 सागरतरङ्गानिमानभितोऽभिवर्णये ।
 मध्यतले भोजन-शयन सभा-शाला इमा
 विसद्विद्यालाऽऽङ्गीटभूमिरपि निर्णये
 नीचैस्तले नादिकनिवासा द्वाप्ययन्त्रगृहा
 वारिप्रवाहाणि बहिर्देशेऽस्याऽन्यकर्णये
 संमुखमुपेतं सर्वसामग्रीसमेतं सरे
 पारावारपति-पोतमेतं बहु वर्णये ॥ ८ ॥

*

*

*

द्रामवे

धावति ज्वेन तडित्त्रयीमवलम्ब्य भ्रुशं
 गन्त्री मार्गमध्ये ल्येहनिर्मितसरण्याऽसौ ।
 यस्याः शतमासते तलद्वयेऽपि यात्रिजनाः
 प्राप्यतेऽथ सर्वदोऽतिमुलभरण्याऽसौ
 मञ्जुनाथ मोहमयीमीक्षितुमभीप्सति चे-
 दवधर चेतसा समीहितहिरण्यासौ
 कामसि किमथ गिरिप्रामनिकटीकृतये
 द्रामशकटी ते पश्य पुरतः शरण्याऽसौ ॥ ९ ॥

*

*

*

कमलाविजयनाटकम् (पृ. २) ले. वैशङ्कराचार्य

जयति वसन्तो त्रिविधविलासै-
 बिहितसुमोदो बहुविधकरणैः ॥ ३ ॥

गायति कोकिलमिधुने मधुरं
 पञ्चम-तान-मुशोभितगीतम्

योषिदद्यात् परधृतवीणा
क्वणति गुणान्वितरागविशेषा ॥ ४ ॥

पुष्पाति सूतो बहु मनरन्दं
वर्णति पद्मदृष्टन्दं नीडे ।
रात्राविन्दुस्तपनसमानो
गूनां मानस-मर्म-विभेदात् ॥ ५ ॥

क्रीडति तोषाद् बालकदम्भं
विद्याशालाविरतिविधानात्
विहरति शैलेष्व्यात्तनिवासं
धनचयमिहितं राजकटम्भम् ॥ ६ ॥

प्रातर्वाञ्छति सेवकवर्गो । नियमितकार्ये विहितोद्योगम् ।
सुग्नरहितदाः शुभरदिवसाः । साधुजनादृत-धर्मविशेषाः ॥ ७ ॥

कमलाविजयनाटकम् (पृ. ४)

देवि दाक्षायणि ते नमो नमो ।
गौरि ! देवि दाक्षायणि ते नमो नमो ॥
आर्ये । पायाः ॥ ८ ॥ (देवि)
मायातीते । मायाप्यक्षे ॥ ९ ॥ (देवि)
अपणं प्रसन्ना । सदा त्वं भवेत्यम् ॥ १० ॥ (देवि)
सर्वाधाराम् । शर्वाधाराम् । त्वामर्चामो युक्त्या भक्त्या ॥ ११ ॥ (देवि)
शङ्करि नस्त्वं संमृतिदुःखम् ।
भञ्जनदुर्गे सन्तनु सौख्यम् ॥ १२ ॥ (देवि)
भवतरणिनीं भवतरुणि त्वम् ।
भवतरणेऽस्मान्ध करुणादद्या ॥ १३ ॥ (देवि)
कुमारजननि त्वं सुमानय सदार्यान्
कुमानपरिश्रुतान् समानगुणदीप्तान् ॥ १४ ॥ (देवि)
हरिसोदरि भवतोपिणि भयहरिणि कृपया ।
परिपालय भवदाश्रितजनतामिह गिरिजे ।
सुदतीमणि-परिसेवित-पदभूषितभवेने ।
कमलजयसुगुणावनपरिपोषकवरदे ॥ १५ ॥ (देवि)

कमलविजय नाटकात कवीने काही अगदीच नवीन गेय काव्याच्या चाली स्वतः सांगितल्या आहेत. त्या याप्रमाणे—

अक्षर	वृत्त	लक्षण	प्रस्तार	उदाहरणें	
				अक्ष	श्लोक
१	श्रीः	श्रीः	(—)	१	८
२	स्त्री	गौ स्त्री	(— —)	१	९
३	सुधीः	सुधीर्यः	(u— —)	१	१०
४	कन्या	मौ चेतकन्या	(— — — —)	१	११
५	पङ्क्तिः	भौ गिति पङ्क्तिः	(—uu— —)	१	१२
६	शशिवदना	शशिवदना न्यौ	(uuuu— —)	१	१३
७	विणुल्लेखा	विणुल्लेखा मो ग*	(— — — — —)	४	२२
७	कुमारललिता	कुमारललिता ज्जाः	(u—uuu— —)	१	१४

*

*

*

गाथाकादम्बरी = [ले. वारवूर कृष्णमेनन, चित्तूर (कोचीन)].

एव प्राय मुगयाघोष । श्रुत्वा चकितस्तातोत्सगे
 वास कृत्वा शान्ते घोषे । किं स्यादिति जातदिदृक्षो ।
 नीडाप्रसृतशिरोधरमात्र- । स्तामेवदिश प्रति कृतदृष्टि
 र्यावच्चाभवमब्राक्ष हो । गुजामालल्लुतयूना ।
 नायकरत्नेनारूढाय । काकश्यामलतनुमृत्सैन्य
 गणनाया गुरु ज्ञात्या शत्रु मागच्छन्त तावन्मन्दम् ।
 आगत्याषी गुजामाली । अस्मदोक्तो वृक्षस्याध ।
 किंकरनिर्मितपल्लवतल्पम् । अध्याचीन, पम्पासरण- ।
 स्वरयानीतैरम्बुत्रिसादिभि- । रपहतमुगयाजातश्रान्ति ।
 सैन्यसमेतमगात्रिजमार्गम् । वृद्धस्त्वेकशत्रुः सैन्या-
 च्छिथिले भूत्वा वृक्षान्तरित । स्तिष्ठति पश्चादामूल्याय ।
 वृक्ष पठति न्व माहिपचन्वो- रस्त्र घृत्वा दक्ष वृक्ष ।
 आरोहत्यथ निष्ठुरहृदयः । कर्णशतत्वरगतानि धयासि ।
 क्रूर क्रूर कण्ठेपेय । कार कार नलृन्तवयासि ।
 निशेपीकृतपक्षिसमूहो । वृक्षादयवृक्षाचानन्दम् ।
 सञ्चितभाण्डो गच्छति मार्गम् । मारिततातस्योत्सगान्त ।
 स्तल्लोह तेनादृष्ट-स्तातेन सह प्राप्तापातो ।
 देवाधीनादवकरनिकरे । किञ्चिज्जीव. स्तात त्यक्त्वा ।
 हा ! हा ! कष्ट ! मन्द मन्द । प्राप्य च मूल निकटस्तरवो- ।
 रूढावास कृतवान्त्र । शत्रे याते आतपिास ।

पपातीरं प्रति कृतयानो । मध्येमार्गं निर्मल्यलिले ।
 तग्मिन् सरसि स्नानं कर्तुम् । सहस्रनिपुत्रैस्वरता हारी-
 ताख्येनाह दृष्टः कृपया । सरस्मीरं नीतो निष्कर ।
 दत्तज्ञेन प्रापितशक्ति- । र्जनाल्याह्वयतत्तातम्य ।
 प्रापितयान्महदाश्रमरत्नम् ।

*

*

*

सोऽहं मन्दिरस्य भजनम् । ॐ सोऽहं धाम, बटिकाश्रम, चान्दोद (नर्मदा)

भक्तसमुद्रं तनुं काम, भक्त्य त्व मन ॐ सोहम् ।
 प्रसृत्यितु ब्रह्मज्योतिः, भक्त्य त्व मन ॐ सोहम् ।
 ॐ सोहम् इत्यागिन्द्र विन्मम्, सगुणं विन्ममपि ॐ सोहम् ।
 प्रसृत्यितु विन्मममम् । भक्त्य त्व मन ॐ सोहम् ।
 भक्तन्ति ब्रह्मविष्णुमहेश्याः शक्तिरपि भक्तन्ति ॐ सोहम् ।
 नरात् नारायण मवितु । भक्त्य त्व मन ॐ सोहम् ।
 पर्यटनजातः पथभ्रष्टम्बं, नास्ति पथप्रदर्शन. कोऽपि ।
 सरले मार्गे गन्तुकामम् भक्त्य त्व मन ॐ सोहम् ।
 ॐ सोह यो महात्मनो वेदैः स्वमुक्तो गीतः ।
 ॐ सोह इति भक्तन् वै टाकोरः वक्ति भक्तिप्यसि ॐ ॐ ॐ ।

*

*

*

[चान्दोद] सस्कृतभाषाप्रचारमण्डलाची मण्डल गान-चल्ली
 मुग्धा गुर्जररमणी

मुग्धा गुर्जर रमणी, मण्डलगानाय चचाल
 इतस्तस्य हित्वा ज्ञान, मण्डलगानाय चचाल । (२)
 हो मण्डलगानाय चलाल । मुग्धा० ।
 परिधाय हस्तगता शाटीम् । ससभ्रम चचाल ।
 मुक्त नामुक्त विधायेय, मण्डलगानाय चचाल ॥ मुग्धा०
 इवधुः स्या खण्डी भूता, याता च वनीभूता
 दृष्ट नादृष्ट कृत्वेयेय मण्डलगानाय चचाल ॥ मुग्धा० ॥
 हो मण्डलगानाय चलाल । मुग्धा० ।
 हसन्ती व्रीहन्ती सपिमिः समागता गानभूमी
 प्रपूर्णन्ती गृह्णन्ती ताल सर्वप्रिया सन्ताप्री (२)
 हो मण्डलगानाय चचाल । मुग्धा० ।

प्रकरण २१ वें.

गद्य साहित्य

संस्कृत न जाणणाऱ्या सर्वसामान्य आधुनिक सुशिक्षितांची समजूत अशी आहे की संस्कृतातले सर्वच साहित्य पद्यमय आहे. संस्कृताची तोडभोळख असलेल्या सुशिक्षितानामुद्धा ब्रण, दण्डी व मुद्गधु याव्यतिरिक्त गद्यलेखकांची नांवे मुद्दा सहसा टाऊक नसतात. परंतु संस्कृत गद्याची परंपरा इतर यादवप्रकारांच्या परंपराप्रमाणे वेदवाङ्मयादरती प्राचीन आहे. यजुर्वेद व अथर्ववेद यांमध्ये गद्य लिखाण प्रामुख्याने पाहावयास मिळते. कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय, काटक व भैत्रायणी या संहिता सर्वथा गद्यमय आहेत. ब्राह्मणग्रंथ तर गद्यात्मकच आहेत. त्यातील गद्य समासविरहित व अति सरळ आहे. उदाहरणार्थ ऐतरेय ब्राह्मणाच्या शुनःशेष कथेंतील पुढील गद्य पहा—“अथ ह विद्वामिनः पुनानामन्वयामाण । तस्य ह विश्वामिनस्य एकशतं पुना आसुः । पन्चाशदेव ज्यायांसः मधुच्छन्दसः । पश्नाशत् कनीयांसः । तत् ये ज्यायासः ते कुशलं न मेनिरे । ताननुव्याह्वार । अन्तान् वः प्रजाम्क्षीष्ट इति । त एते अंध्राः पुष्ट्राः शत्रवाः पुलिन्दा मृतिवा इत्युदन्ता बहवो वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः । ” या उताऱ्यावरून ब्राह्मण ग्रंथातील गद्य किती सरळ व सुगोप होतें याची कल्पना येईल.

उपनिषदांतील गद्य मुद्दां असेच सरळ व सुगोप आहे. छांदोग्योपनिषदांतील—“न्यग्रोधफलमत आहर इति । इदं भगव इति । भिन्धि इति । भिन्न भगव इति । किमत्र पश्यसि इति । अप्य इव इमा धाना भगव इति । आसामद्ग एकां भिन्धि इति । भिन्ना भगव इति । किमत्र पश्यसीति । न किञ्चन भगव इति । तं होवाच ये वै सोम्य एतमणिमानं न निमाल्यसे एतस्य वै सोम्य एष अग्निमः एव महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति । अदत्त्स सौम्य इति । स य एष अग्निमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । ” य उताऱ्यावरून उपनिषदाऱ्या भाषाशैलीची यथार्थ कल्पना येईल. महाभारतांत उपमनुस्मृत्येसारख्या कांही कथांत व पुराणांमध्ये टिक्डिकाणीं आदळणारें गद्य असेच ब्राह्मण व उपनिषदांतील गद्याप्रमाणे सरळ व सुगोप आहे.

सूत्रग्रंथाचें विवरण करण्यासाठी भाष्यात्मक गद्य वाङ्मय उद्यास आलें. या भाष्यग्रंथांचे प्रतिपाद विषयच कठीण असल्याने त्यांतील भाष्यमध्ये कांहीसा

दुर्बोधना भासतो. तथापि पात्ररुचि, शरणाचार्य यासारख्या श्रेष्ठ भाष्यकारानीं सुसोप य प्रयत्न गजशैलीचा आदर्श निर्माण करून देण्या आहे. तात्त्विक व विवेचनात्मक गजवादनयाप्रमाणेच ललितमधुर गजवादनयाची परंपराहि फार प्राचीन आहे. पातञ्जलमहाभाष्यामध्ये वचनरत्ना, मुन्नोत्तरा, भैरीरणी, या आख्यायिकांचा उल्लेख आहे. वाचनरत्नें अभ्ययन करणाऱ्या विद्याप्यांना 'वाचनरत्निक' अशी विशेषता प्राप्त होता. या आख्यायिकाव्यतिरिक्त वररुचिभूत चारुमी, धीमालिनीची तरंगनी, रामिन्द्राणिनीची सद्रूपमया, त्याचप्रमाणे मनोरंजी, शतकर्णाहरणम्, इत्यादि आख्यायिका निरस्त शतकापूर्वी प्रसिद्ध होत्या. हरिश्चंद्राची 'मागरी', भोग्याची 'शृंगारमगरी' कुलशेखराची 'आस्वर्यमगरी' रुद्राची 'त्रेणवयमुदरी', अरराजिनीची 'शृंगारमगरी' या अत्रान्तर आख्यायिकांचा आदरपूर्वक निर्देश समृद्ध लेखनांनी केलेला आहे.

ललित गजशैलीमध्ये बाणमट्ट, टण्डी व मुद्रघु या विधानी जे लोकोत्तर प्रतिभाशाली व शक्यतः ऐश्वर्य व्यक्ता हे त्यांची कवना रसानुभवावाचून येणार नाही. त्यांच्या शैलीचे अनुकरण करू इच्छिताऱ्या भूषणमट्ट (बाणमट्टाचा पुत्र व कादरीच्या उत्तरार्थाचा लेखक), स्वर्णणी दीर्घ (दशकुमारचरिताच्या उत्तरार्थाचा लेखक), आनंदधर, धनराज, सोदरु, काटीमहिंद्र, विशाचक्रवर्ती, अमृत्य, वामन (यांचा 'अभिनव बाणमट्ट' पदवी लाभली होती), देवविजयगणी यासारख्या अनेक लेखकांनी बाण, टण्डी व मुद्रघु या श्रेष्ठ ललितलेखकांची परंपरा अखण्डित राखली. त्यानंतरच्या अर्वाचीन काळातहि ती परंपरा अखण्डित झाली नाही. अर्वाचीन साहित्यिकांनी गिहिलेल्या गजप्रधाना व त्याच्या गजशैलीचा सविस्तर परिचय प्रस्तुत प्रकरणत देण्यात येईल; त्यावरून उल्लेखित गजप्रामध्ये कसे स्थिततर शालें याची काहीशी कल्पना येऊ शकेल.

सकृत् गद्यलेखनांनी गजप्रामेचे नानाविध प्रकार प्रचारात आणले. त्यांचीं लक्षणहि साहित्यशास्त्रकारांनी दिलेली आहेत. आजच्या काळात सरळ व सुसोप गज वाचनांना आवडत असल्याने या शृंगिम प्रकाराविषयी त्यांना विशेष आस्था

१. 'माधवानल' कथेचा लेखक, १० वें शतक.
२. तिलकमगरीचा लेखक, ११ वें शतक
३. 'उदयमुदरी' कथेचा लेखक, ११ वें शतक
४. गद्यचिन्तामणीचा लेखक १२ वें शतक
५. शतकर्णावृताचा लेखक, १३ वें शतक.
६. शृण्वरिणाचा लेखक, १४ वें शतक
७. वीरनारायणचरिताचा लेखक, १५ वें शतक.
८. रामचरिताचा लेखक, १६ वें शतक.

वाटणार नाही. साहित्यदर्पणकार विश्वनाथाने 'वृत्तमन्धोज्जित गद्यम्' अशी गद्याची व्याख्या केली आहे. दण्डीने काव्यदर्शनामध्ये 'ओन समासभ्यस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्' या वाक्यात गद्याच प्राणभूत तत्त्व काय आहे तें सांगितलें विश्वनाथाने साहित्यदर्पणाने मुक्तक, वृत्तगन्धि, उत्कलिप्राय, चूर्णक असे चार गद्याचे प्रकार सांगितले असून त्यांचीं लक्षणें व उदाहरणेंहि दिलेलीं आहेत तीं सर्व येथे उद्धृत करण्याची आवश्यकता नाही. १० व्या शतकापासून 'चम्पू' नावाचा एक गद्यवाङ्मय प्रकार संस्कृतात लोकप्रिय झाला. नल्लचम्पूकार त्रिविक्रमभट्ट, यशस्तिलक चम्पूकार सोमदेव व विश्वगुणादर्शचम्पूकार वेंकटाधरि यांचीं नावें संस्कृत साहित्यात अजरामर झालेलीं आहेत. चम्पूविषयक प्रकरणात, प्रस्तुत लेखनपरंपरा कशी अग्नित्त चालू आहे तें आम्ही दाखविलेंच आहे

वृत्तरत्नाकरामध्ये दण्डक नावाचा एक लेखनप्रकार सांगितलेला आहे वृत्तरत्नाकराचा टीकाकार नारायण याने सिंहचिन्तान्त, मत्तमातङ्ग, अनग शेखर, अशोकमंजरी, कुसुमस्तवक, कुसुमास्तरण, मेघमाला, उत्तरकाम, घाण, इत्यादि दण्डकाचे प्रकार सांगितलेले आहेत. १२ व्या शतकात झालेल्या पुरातकाने शामलादण्डक नावाचा आणखी एक प्रकार सुरू केला. १९ व्या शतकातील चालचुर कृष्णम्माचार्याने ('कचशतकम्' व 'विधवाशतकम्' याचा लेखक) शामलादण्डकासारखाच कोमलादण्डक नावाचा गद्यलेखनप्रकार सुरू केला या प्रकाराव्यतिरिक्त चूर्णिका, तूणक, भुजङ्ग, खड्ग यासारखे आणखीहि काही गद्यलेखनाचे प्रकार आढळतात. या सर्व प्रकारामुळे वेदोपनिषदांच्या काळात सखळ सुशोभ असलेलें संस्कृत गद्य अत्यंत वृथिम व क्लिष्ट झालें.

बाणभट्टाच्या कादंबरीचा सर्वच संस्कृत गद्यलेखनावर ग्लिच्छण प्रभाव पडलेला दिसतो त्यामुळे दुर्दीराज व्यासकृत अभिनवकादम्बरी (१८ वे शतक) मणिरामकृत 'कादम्बर्यर्थसार' काशीनागकृत सशिक्षकादम्बरी, व्ही. अनताचार्य कृत 'चद्राप्रीडचरितम्', आर. व्ही. कृष्णम्माचार्यकृत 'कादम्बरीसंग्रह व 'हर्षचरितसार', म. म. डॉ. वा. वि. मिराशीकृत हर्षचरितसार (संग्रह) व अहो निल नरसिंहकृत अभिनवकादम्बरी, यासारखे कादम्बरीनिष्ठ गद्यग्रंथ संस्कृतात निर्माण झाले. त्यातील काही बाणभट्टाचें अनुकरण करण्यासाठी तर काही बाणभट्टाच्या ग्रंथाचा सारांश सांगण्यासाठी लिहिले गेले. अहोनिळ नरसिंहाने आपल्या 'निर्मूर्तिकल्याणम्' या ग्रंथाला अभिनवकादम्बरी हें नाव याच हेतूने दिलें होत. बाणभट्टावर मात करण्याची त्याने प्रतिज्ञाच केली होती. या निर्मूर्तिकल्याणम् ग्रंथात त्याने आपला आश्रयदाता तृतीय कृष्णराज बोडियर राजा यानें चरित वर्णिलेंच आहे. लेखनाचा हेतु असफल झाला हें सागावयास नकोच.

श्रीकृष्णाभ्युदयम्—बंग्लोर चर्चात 'कनाटक-प्रसासिना' वृत्तपत्राचे संपादक श्रीशंभू दीक्षित यांनी हे श्रीकृष्णाचे गद्यचरित्र 'अत्यंत हय मायेन लिहिले आहे. प्रस्तुत ट्रेडमाला 'श्रीकृष्णै तिरुमंगलार्च्य' व 'कादम्बरी-तिरुमलाचार्य' अशा पदव्या मिळाल्या होत्या. प्रस्तुत गद्य ग्रंथाध्यनिरिक्त 'फोबेरीगद्यम्' नांवाचा प्रकाशनकर्ता गद्यग्रंथ या लेखकाने लिहिला आहे. 'कॉमिटी ऑफ एरर्स' या संस्थेची नाटकाची 'भारती-त्रिदाम्' नामक कथा याच लेखकाने संस्कृत भाषेत लिहिली आहे. (हनुमत्तन-तनमाला, श्रीरामज्जनेयशतकम् व गोपाल्यां हीं स्तोत्रादि प्रस्तुत लेखकाने लिहिली आहेत.)

सुरशीला—परबन्तु रगाचार्यांचा पुत्र आर्. कृष्णम्माचार्य (इ. स. १८६९-१९२४) यांनी हिंदू स्त्रींचे आदर्श जीवन चित्रित करण्यासाठी प्रस्तुत गद्यकथा लिहिली. 'पातिव्रत्यम्', 'पाणिग्रहणम्' व 'घररुचिः' हे तीन ललित गद्यग्रंथ यांनी लिहिले अशा 'सहृदया' या संस्कृत मासिक पत्रिकेचे संपादनकार्य त्यांनी केले. सहृदयेमध्ये आर्. कृष्णम्माचार्यांचे अनेक ललितग्रंथ वाचावयास मिळतात."

मन्दारवती—रगाचार्यांचा पुत्र कृष्णम्माचार्य याने आयुर्निर्णय कादम्बरीच्या पद्धतीत अनुसूचन ही १८ प्रकरणांची कादम्बरी लिहिली आहे." त्रिलोपतरङ्गिणी व रत्नार्णवतरङ्गभाणः हीं आणखी दोन पुस्तके प्रस्तुत ट्रेडमाले लिहिली आहेत. त्यांच्या भाषाशैलीची कल्पना पुढील उदाहरणाने येईल.

"अथ भगवानम्बरमणिरभूदुदयोन्मुग्यः । अमायिषुः कुल्यायान् पञ्चनि-
निधनेनैक्यतनोप्रतानि शकुन्तसुगनि । अल्मसापुंगुंहाङ्गणानि गोमयानुत्पेनान्दिभिः
परिचारिकाः । अङ्गुभिस्त रथ्यासु पामुद्रीटारतानामर्भकाणा कोयहलाराणाः ।
उद्वालिषुस्सरोमिसुग निष्णासदो द्विङ्गमानः । अनुशुनयन्विवातानामीक्षेपीत सैनिराना
सरोधसभ्रमोत्याहः । अनतारितानि निग्रहकेतनानि सवेनः शोभावयाम् ।
अव्यारोपिता सन्धिपताका । अपावृतानि गोपुरद्वाराणि । प्रनस्थिरे राजह्यहादुपा-
यनहस्ताः पुरसृष्ट्य पुगुंभय, दंडुरकप्रमुखाः सन्निपुद्यत्वाः सेनाशित्रि प्रनि ।"

प्रस्तुत लेखकाचे बघीट रगाचार्य यांचे बालव्य निरूपणे येथे होतं. त्यांनी-
'सुभाषितशतकम्', 'शुभारनायिकातिग्रम्', 'पादुकासहस्रवतार-कथासंग्रहः',
'गोदाचूर्णिका', 'रहस्यत्रयमाररत्नावली', 'सन्मतिकल्पलता' व 'अलकार-
संग्रहः' ही पुस्तके लिहिली आहेत."

१३ इ ४८८ । १४. वाबिळ्ळ प्रेस मद्रास येथे इ. स. १९२९ मध्ये
मुद्रित । १५. मन्दारवती, ३९ पृष्ठ । १६. इ. ४९३,

दिन्यदृष्टि—वाराणसी येथील सरस्वतीभवन या सरकारी ग्रंथालयाचे उपाध्यक्ष व 'अमरभारती' या संस्कृत मासिकाने संपादक श्री, नारायणशास्त्री तिस्रो यानी अपक्व बुद्धीच्या वाचनासाठी सल्ल संस्कृतात प्रलुत कथा लिहिली आहे.^१

शैवलिनी व कुमुदिनी—या दोन संस्कृत कादंबऱ्या ग्हेसर विश्वनिया ल्यातील संस्कृत विभागाचे अध्यक्ष चक्रवर्ती राजगोपाल यानी लिहिल्या. 'विलासकुमारी' व 'सगरम्' या नावान्या भाणरी दोन दीर्घांया यानी लिहिल्या असून हे सर्व साहित्य मुद्रित आहे.

जयन्तिका—ले. कविवर जगु श्री बकुलभूषण. हा लेखक जगु अल्वार ज्ययगार या नावाने प्रसिद्ध होता. याच्या पहिल्या नाव तिरुनारायण असे होते. ग्हेसर प्रांतातील मेलवोट्टे या नगरात त्यांचे वास्तव्य होते. बाणभद्राच्या कादंबरीचे अनुसरण करण्याच्या उद्देशाने त्याने 'जयन्तिका' ही कथा रगविली आहे.^२ 'स्यमन्तक' व 'अदसुतापुत्रम्' हीं दोन नाटके व 'कृष्णारसतरङ्गिणी' आणि 'हयग्रीवस्तुति' हीं दोन स्तोत्रकाव्ये त्याने लिहिली आहेत.

उद्यनचरितम्—मद्रासच्या पंचैव्यप्पा कॉलेजचे प्राध्यापक श्री ड्डी. अनताचार्य कोडनरुम् यानी १५ अध्यायांची प्रलुत आख्यायिका गालनाचसाठी लिहिली आहे. याव्यतिरिक्त 'रघुवशचरितम्', 'चिन्त्रीपीठचरितम्', 'हर्षचरितसार.' 'कथामन्जरी', (गणपयनयी) व 'नाटकनयासग्रहः' हीं छात्रोपयोगी संस्कृत गद्यात्मक पुस्तके श्री अनतान्नायानी लिहिली असून तीं सर्व मुद्रित झाली आहेत.

सरला—आधुनिक कादंबरीतनाच अनुसरण करण्यासाठी कव्यकाव्याचे महामहोपाध्याय हरिदास सिद्धान्तवागीश यानी ही कथा लिहिली^३

निबन्धग्रन्थ

ललितान्धाप्रमाणेच धर्म, इतिहास, तत्त्वज्ञान इत्यादि विविध विषयांवर संक्षेप गण्यल्लिखण आधुनिक लेखकांनी केलेले आहे. त्यामध्ये पंडित श्री देवदूषण यानी सनोनी महाराजकुतुरमुण्डकर यांच्या आदेशानुसार लिहिलेल्या धर्मादर्श याग्रन्थाचा^४ सविस्तर परिचय पुढील एका प्रकरणान दिलेला आहे. गालटीच्या रामदूषणाभाषांचे कार्यकर्ते यानी आगमानंद यांचा 'धर्म' हा ५ निबन्धांचा संग्रह (पृ. प. ७५), श्री

१७ मास्टर प्रिंटिंग प्रेस बनने वाराणसी येथे १९३६ मध्ये मुद्रित ।
१८. पृ. ४९४ । १९. प्राप्तिस्यान-श्री हरिदास सिद्धान्तवागीश, ४१
देव दिन, कव्यकाव्य १४ । २०. प्राप्तिस्यान : आभारदास विनोददास
श्रीशरी, वटोदा, प. गा.

वामुदेवानंद सरस्वती टेंपे महाराज यांचा 'शिजात्रयम्' हा कारिका दीक्षान्मक ग्रथ यासारणे काही निरवग्रथ विशेष उल्लेखनीय आहेत.

म्हैसूर विद्याप्रियालयाचे श्री नथौनम् रामानुजाचार्य यांनी सरळ मुग्ध रीतीने सस्कृत भाषेत निरधेल्लेखनाचा प्रचार व्हावा या उद्देशाने क्लियेन वर्षांपासून एक सस्कृत निरव लेखनस्पर्धा सुरू केली. दर तीन वर्षांनी ही स्पर्धा होत असेत व त्यामध्ये उत्कृष्ट निरधेल्लेखनाला १०० रूपयांचे पारितोषिक देण्यात येत. इ. स. १९४४ मध्ये 'कर्मन्तम्' या विषयावर निरधेल्लेखनाची स्पर्धा झाली. त्यामध्ये नागपूरचे श्री. न. ना. मिटे यांचा निरध सज्जंतुष्ट ठरला. म्हैसूर विद्याप्रियालयाने इ. स. १९५० मध्ये तो ग्रथगणने प्रकाशित केला. विद्यार्थ्यांच्या मार्गदर्शनासाठी प्रबंधमन्जरी हा पठित टपीवेश भट्टाचार्यांच्या लेखाचा संग्रह श्री काशीनाथगर्मा यांनी प्रकाशित केला. भट्टाचार्यांचे हे निरध त्यांच्या 'विशोदय.' या सस्कृतातील भाष्य मासिकात प्रकाशित झाले होते.

संस्कृतनिरवग्रथप्रदीपः हा ४०० पानांचा निरवग्रथसंग्रह^१ लुवियाना येथील सस्कृत प्राध्यापक श्री हसरान्न अग्रवाल यांनी त्रिहिला त्यात प्रथम प्रदीपामध्ये प्रथम कलेनिपयी ६ निरध, द्वितीय प्रबंधामध्ये साहित्यिक व सामाजिक विषयांतील विवेचनात्मक ३२ निरध, तृतीय प्रदीपामध्ये वर्णनात्मक ८ निरध, चतुर्थ प्रदीपामध्ये आख्यानात्मक ११ प्रबंध व पाचव्या प्रदीपात विविध विषयांतील २४ प्रबंध अन्तर्भूत झालेले आहेत. प्रथाच्या शेषर्षी निरधोपयोगी सुभाषितांचा भरपूर संग्रह दिलेला आहे. या हसरान्न नगरवालानी 'संस्कृतसाहित्येतिहास' या नामाचे दोन सद्य त्रिहिले आहेत. सस्कृत साहित्याचा सस्कृत भाषेत इतिहास सांगणाने हेच पहिले ग्रंथ होत. त्यानंतर कविराज श्री द्विजेन्द्रनाथ शास्त्री यांचा 'संस्कृतसाहित्य-निर्माश' हा व्यापक स्वरूपाचा ग्रंथ इ. स. १९५६ मध्ये प्रकाशात आला.^२ विद्यार्थ्यांच्या मार्गदर्शनासाठी त्रिहिल्यात आलेल्या निरवग्रथसंग्रहामध्ये वाराणसीचे डॉ. मंगळदेव शास्त्री यांचा प्रबंधप्रकाश, चाभटेय शास्त्री यांनी प्रस्तावतः गणिणी व प्राध्यापक भुक्तिमत यांची लघुनिबंधमणिमाला हे ग्रंथ विशेष उल्लेखनीय आहेत. श्री चाभटेयशास्त्री यांनी गान्धिवचरितम् नावाच एक अनोपयोगी पुस्तकहि त्रिहिले आहे.

निरधोपयोगी ग्रंथांमध्ये विशेष उल्लेखनीय व वैचारिकदृष्ट्या अत्यंत शक्ति काळ असा ग्रंथ म्हणजे आर्यसमाजाचे महान् संस्थापक श्री दयानंदसरस्वती यांचा

‘ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका’ हा ग्रंथ होय. याची लेखनशैली अत्यंत सुगंध अखन वैचारिक क्षेत्रामध्ये या ग्रंथाचा मोठा प्रभाव पडला आहे.

दयानन्दानी त्रिपाठ्यांमध्ये संस्कृत भाषणाची क्षमता वाढायी या उद्देशाने ‘संस्कृतवाक्यप्रगोध’^{२३} हे बालोपयोगी पुस्तक लिहिले आहे. दयानंदाच्या ‘ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका’ या ग्रंथासारखा दुसरा महत्त्वपूर्ण आधुनिक निबंध ग्रंथ म्हणजे श्री कपालीशास्त्रीकृत ‘ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका’ हा होय (कपालीशास्त्रींच संपूर्ण चरित्र व वाङ्मयकार्य पुढे दिलेले आहे.) पाठेचरीचे योगी श्री अरविंद याच्या विद्वान्ता नुसार कपालीशास्त्री यानी ‘सिद्धाञ्जन’ नावाच ऋग्वेदांचे प्रचंड भाष्य लिहिले, त्याची प्रस्तावना म्हणजेच प्रस्तुत ग्रंथ होय. इ. स १९५२ मध्ये अरविंदाभ्रमा तर्फे इंग्रजी भाषांतरासह प्रस्तुत ग्रंथ स्वतःपणे प्रकाशित झाला आहे.

काव्यात्मसंशोधनम्—ले. म. मानवल्ली गगाधरशास्त्री सी वायू ई या आभ्र पंडितांचे वास्तव्य वाराणसी येथे होते. आधुनिक पद्धतीनुसार वाक्यात्म तत्वाविषयीची चर्चा त्यांनी प्रस्तुत निबंधात केलेली आहे.^{२४} श्री गगाधरशास्त्रींनी रसगगाधराची टीका, राजारामशास्त्री व ऋषिशास्त्री या आपल्या गुरुंची पयबद्ध चरित्रे व वाक्यपदीय आणि तन्त्रवार्तिक या व्याख्यानविषयक ग्रंथांची सस्करणे या प्रसाराचे अवांतर लेखन केलेले आहे.

कीदृशं संस्कृतम्—या नावाचा एक ५ अध्यायान्त (प्र स. १८०) ग्रंथ आभ्र येथील आचार्य दयानंदुमार यानी संस्कृत भाषेच्या सत्र परिस्थितीसंबंधी लिहिला आहे.^{२५}

चर्चात्मिक निरवाची पद्धति पाश्चात्य साहित्याच्या सर्वांगीन भारतीय साहित्यात विकाश पावली जु्या ऋषिच सर्व चर्चात्मक लिखाण गीरा व भाष्य ग्रंथांच्या द्वारा झालेले आहे. पाश्चात्य संस्कृतीच्या संपादने अनेक नवीन नियम चर्चासाठी मिना समालोचनासाठी पुढे आले व त्यामुळे हे निरवामन वाङ्मय विकाश पावले. त्यामध्ये भाषाशास्त्रविषयी पुढील निबंधग्रंथ प्रकाशित झाले —

लघुपाणिनीयम्—ले. राजराजर्मा^{२६}

भाषातन्त्रम्—ले. आर दयानंदास्त्री

आर्यभाषाचरितम् व देवभाषा देवनागराक्षरयोः उत्पत्ति हे दोन श्री द्विवेद्रनाथ गुरु चौधरी यांचे निबंध संस्कृत्या मणिनात प्रकाशित झाले होते

२३ वैदिक मुद्रणालय अजमेर येथे मुद्रित । २४ वृ ४९६।

२५ भारत मुद्रणालय, तिलगपारडी येथे मुद्रित ।

२६ त्रिचनापल्ली येथे मुद्रित

'भाषाशास्त्रप्रवेशिनी'—ले. आर. एस्. वेंकटरामशास्त्री.

भाषाशास्त्रसंग्रहः—ले. एस्. टी. जी. बरदाचारियर.

साहित्यचर्चाविषयकः निम्नधामध्ये पुढील निम्न उल्लेखनीय आहेत—

गीर्वाणभाषाभ्युदयः—ले. आर. श्रीनिवासरायवन्.

कविकायविचारः—ले. राजगोपालचक्रवर्ती.

पी. पी. एस्. शास्त्री व के. एल्. व्ही. शास्त्री या दोघानी मॅकडोनेलच्या

'हिस्ट्री ऑफ सस्कृत लिटरेचर' या ग्रंथातील वैदिक वाङ्मय विषयक प्रकरणाने संस्कृतानुवाद केले आहेत."

आर. एस्. वेंकटरामशास्त्री यानी लिहिलेला वैदिक वाङ्मय व निम्न गद्य साहित्यविषयक ग्रंथ ग्रंथ मद्रासमध्ये प्रसिद्ध झाला आहे.

धर्मशास्त्रविषयक निबंधः—

अध्विनौयान-मीमांसा—ले. काशी शेष वेंकटचलशास्त्री.

विवाहसमयमीमांसा-अध्वियानविमर्श—ले. एन्. एस्. वेंकटकृष्ण शास्त्री.

वालविवाहहानिप्रकाशः—ले. रामस्वरूप. (एटा) (इ. स १९१२ मध्ये मुद्रित.)

श्रुतमतीविवाहविधिनिषेधप्रमाणानि." ले. ?

परिणयमीमांसा—ले. के. जी. नेंदशाशास्त्री.

वयोनिर्णयः—ले. पी. गणपतिशास्त्री.

उद्धारचन्द्रिका—ले. काशीचंद्र. समुद्रपर्यटनामुळे परधर्मांत गेल्याना स्वधर्मांत परत घेण योग्य आहे, हा पक्ष या निम्नघात प्रतिपादन केला आहे.

२७. वालमनोरमा प्रेस, मद्रास येथे इ. स. १९३८ मध्ये मुद्रित ।

२८. चिट्टट्टुगुडूर व मद्रास येथे मुद्रित इ. स. १९३३ ।

२९. महूदया मामिकात मुद्रित ।

३०. पाठपाठ येथे १९२७ मध्ये मुद्रित ।

३१. मुंबई येथे १९०३ मध्ये मुद्रित ।

३२. १९१३ मध्ये मुद्रित ।

३३. इ. स. १९१२ मध्ये मद्रास येथे मुद्रित ।

३४. श्रीरंगम् येथे १९१३ मध्ये मुद्रित ।

३५. बुम्बरोण येथे १९१० मध्ये मुद्रित ।

मानवधर्मसारः—ले. डॉ. भगवानदास. (महाराष्ट्राचे राज्यपाल डॉ. श्रीप्रकाश यांचे वडील.)

आर्यविधानम् अर्थात् विश्वेश्वरमृतिः—ले. म. म. विश्वेश्वरनाथ रेवू, जोधपुर.

विस्तधर्मकौमुदी-समालोचना—ले. वज्रलाल मुखोपाध्याय. डॉ. वॅल्नट्याईन यांनी ख्रिस्तधर्मकौमुदी या ग्रथात हिन्दुधर्माची निन्दा केली होती. तिचा समाचार घेण्यासाठी प्रस्तुत निबंध लिहिण्यात आला.

शाङ्करभाष्यगाम्भीर्यनिर्णयखण्डनम्—ले. गौरीनाथशास्त्री.

भाष्यगाम्भीर्यनिर्णयखण्डनम्—ले. वेंकटराघवशास्त्री. या दोघाहि लेखकानी शंकराचार्यांच्या भाष्यग्रथातील सिद्धांतांचे खंडन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

नूतनगीतावैचित्र्यविलास.—ले. भगवद्गीतादास.

मूलाविद्यानिरासः—ले. वायू. मुख्याराव (बंगलोर) या लेखकाने सन्यास ग्रहण करून 'सच्चिदानंद-सरस्वती' हे नाव धारण केले व त्या नावाखाली 'सुगम' नावाचा एक निबंध शंकराचार्यांच्या 'अध्यास' भाष्यावर लिहिला.

मार्गदायिनी—ले. के. वेंकटरत्नम् पन्तलू. प्रस्तुत ग्रथात लेखकाने 'अक्षर साख्य' नावाचा नवीन सिद्धान्त प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अप्यव्याचार्य नावाच्या विद्वानाने श्नुभवाद्धेत नावाचा सादय-योग-समुच्चयात्मक सिद्धान्त प्रतिपादन करण्यासाठी ग्रथ लिहिला.

ईश्वरस्वरूपम्—ले. एम्. ए. उपाध्याय, बडोदा. महात्मा गांधींच्या सिद्धान्तानुसार एक नवीन तत्त्वज्ञान प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न या ग्रथात केला असून त्यात जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता व पुनर्जन्म याविषयी प्रतिकूल मत व्यक्त केले आहे.

३६. कलकत्ता येथे १८९४ मध्ये मुद्रित.

३७. वाणीविलास प्रेस येथे मुद्रित. ३८. १९१३ मध्ये मुद्रित

३९. मद्रास येथे १९१७ मध्ये मुद्रित

४०. बंगलोर येथे १९२९ मध्ये मुद्रित.

४१. हॉले नरसिपुर येथे १९५५ मध्ये मुद्रित

४२. कॉन्टेम्पोररी इंडियन लिटरेचर पृ. २२४।

४३. इ. स. १९५३ मध्ये बडोदा येथे मुद्रित

पूर्णज्योति — ले. स्वामी पूर्णानंद, हृषीकेश. " वैराग्य, भक्ति व योग या साधनमार्गांचा अखिल मानवजातीसाठी पुरस्कार या गद्यग्रंथात्मक प्रयात केलेला आहे.

चिद्रविलास — डॉ. सपूर्णानंद. (उत्तरप्रदेशाचे माजी मुख्यमंत्री.) " याच्या तत्त्वज्ञानात्मक विविध लेखांचे संकृत अनुवाद प्रस्तुत ग्रथांत संकलित केले आहेत.

पाश्चात्यप्रमाणतत्त्वम् व मानसतंत्रम् — हे दोन पाश्चात्य तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ डॉ. श्यामशास्त्री यांनी लिहिले व ते १९२९ मध्ये प्रकाशित झाले.

सनातन-भौतिक-विज्ञानम् — ले. सी. चक्रवर्तणनाचार्य प्राचीन भारतीय विज्ञानाचा परिचय प्रस्तुत ग्रथात लेखकाने दिला आहे.

प्रत्यक्षशारीरम् व **सिद्धान्तनिदानम्** — ले. रविराज गणनाथ सेन.

नेत्रचिकित्सा — ले. डॉ. बा. वि. मुंजे, नागपूर.

रसजलनिधि — ले. भूदेव मुग्गी भारतीयान्या रसायनशास्त्राचा परिचय यामध्ये दिला आहे.

अनुग्रहमीमांसा — ले. व्ही एन्. नायर. जन्तु-शिद्धांताविषयी प्रस्तुत ग्रथात चिकित्सा केली आहे.

आयुर्वेदीय-पदार्थविज्ञानम् — ले. चि. ग. काशीर, पुण.

यामध्ये शास्त्रीय विषयांशील अनेक गद्यग्रंथ गेल्या ५० वर्षांत विशेष प्रमाणात लिहिले गेले. अशा स्वरूपाचे अनेक ग्रंथ सहाय्याच्या अभावी मुद्रित होऊ शकले नाहीत. (उदा.—विद्वेदर शिदान्त शिरोमणी याचा 'नीतिशास्त्रम्' हा ग्रंथ.)

भाषांतर विषयक प्रकरणांमध्ये अनेक गद्य ग्रंथांच्या अनुवादाचा परिचय दिलेला आहे. त्यापैकी काहींचा पुनर्निर्देश अप्रस्तुत होणार नाही.

४४ इ ग १९२९ मध्ये मुद्रित

४५ इ ग. १९५० मध्ये वाराणसीत मुद्रित.

४६ म्हैसूर येथे १९३९ मध्ये मुद्रित

४७ कलकत्ता येथे १९१९ मध्ये मुद्रित

४८. १९२२ मध्ये मुद्रित.

* प्रस्तुत ग्रंथांच्या मुद्रित प्रती आता दुर्मिळ झाल्या आहेत

४९ १९३८ मध्ये कालिका येथे मुद्रित

५० १९५३ मध्ये मुद्रित.

अनुवादग्रथ	अनुवादक	मूळलेखक (किंवा ग्रथ)
संसारचक्रम्	— वनन्ताचार्य	— जगन्नाथप्रसाद.
कपालमुण्डला	— हरिचरण भट्टाचार्य	— वकिमचंद्र
दुर्गेशानन्दिनी } क्षत्रियरमणी }	— श्रीशैल ताताचार्य	— वकिमचंद्र
लाघव्यमयी	— अण्णाशास्त्री राशिवटेकर	— वकिमचंद्र.
रामकृष्णकथामृतम्	— जगन्नाथस्वामी	— महेंद्रनाथ
दुःसोत्तरं सुखम्	— एम् अहमद	— (देहस्थानी) याचा 'जामे उल्लीकायान्' हा फारशी ग्रथ व अल्फ्रेदयानी याचा 'अल्फ्रेदनादधिद' हा भारती ग्रन्थ.
कथाकोतुकम्	— श्रीवर	— मूळ ग्रन्थ युमुक्कुलेखा
आख्ययामिनी	— जगद्वन्धु	— अरेनियन नाईट्स हा मूळ ग्रन्थ.
वलिदानम्	— लटकशास्त्री	— न. वि. वेळकर
भारतीयविलासम्	— वादगरी तिरुमलाचार्य	— शेन्सपीथरचे कॉमेडी ऑफ एर्स.
“कण लुप्त गृहं दहति”	— को कृष्णसोमयाजी	— डॉल्फॉय (ए सार्क निग्लेकेड् जर्नल् दी हाऊस)
“धर्मपुस्तकस्य शेषांशः”	— वगदेशीयपंडिता	— चायबल

— आधुनिक गद्य लेखकामध्ये 'शिखराजविजय' या ग्रथाचे लेखक महाकवि श्रीमदम्बिकादत्त व्यास यांच्या लेखनशैलीची प्रशंसा सर्व विद्वानांनी एकदुसऱ्याने केली आहे. जुन्या काणमहानुसारी शैलीमध्ये शिवचरित्रासारख्या सापेक्षत आधुनिक विषय यांचे उत्कृष्ट वर्णन करून आधुनिक लेखकामध्ये त्यांनी मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त केलेली आहे. त्यांच्या शेषरत्नशैलीच्या परिचय देण्यासाठी शिखराजविजयातील अष्टश्लोकान प्रकरणातला बाही भाग पुढे उद्धृत केला आहे —

(४ ५४)

अथ तौ त्वरित गच्छन्तौ, सपद्येव पर शत श्वेतपङ्कुटीरं शारद-मेघ-
मण्डलावितम्, दीपमाला-विहित-गुह्य-चाक्रचक्रम् “अपञ्चरान्त” — शिखर
दूरत एव पश्यन्ती, यावत्समीपमागच्छतस्तावत् कश्चन यौवनदच्छवि-वसनतण्ड-

वेष्टितमूर्द्धा, कटिपर्यन्त-मुनद्धकाक-श्यामाङ्गरञ्जिक, कर्पुराधोवसनः, शोण-श्मश्रुः, निजयपुराधीश-नामाङ्कित-वर्तुल-पित्तल-पट्टिका-परिकल्पित-धाम-बुध-स्थलः, स्वप्ने सुशुण्डी निधाय, इतस्ततो गतागत कुर्वन् सावष्टम्भमुर्द्धभापयोगाच्च, “कौट्यमिति?” ततो गौरसिंहेनापि “गायकोऽहं श्रीमन्त दिदधे” इति समर्पय व्याख्यायि । ततो “गम्यतामन्येऽपि गायका वादकाश्च सम्प्रत्येय गताः सन्ति” इति कथयति प्रहरिणि; “धृतेन स्नातु भवद्रसना” इति व्याहरन् शिविर-मण्डल प्रविशेत् ।

तत्र न काचिन् गद्वासु पर्यङ्केषु चोपनिष्यान्, सगदगदाशब्द तास्रक-धूममाह्वय, मुग्धात् कालसर्पानिच श्याम-निद्रासानुद्विरतः, स्वहृदय-वाल्किमानमिव प्रकटयत, स्वपूर्वपुरुषोपार्जित-पुण्यलोभानिच पृत्कारैरस्मिन्नात् कुर्वत, मरणोत्तर मन्वतिदुर्लभ मुग्धाग्निखयोग जीवन-दशायामेनाऽऽकल्पयत प्राप्ताधिकारकथिता खनंगरान्, “कचिद्-हरिद्रा, हरिद्रा, एगुन एगुनम्, मरिचम् मरिचम्, चुक्र चुक्रम्, वितुनक वितुनकम्, शृङ्गेवर शृङ्गेवरम्, रामठ रामठम्, मत्स्यण्डी मत्स्यण्डी, मत्स्या मत्स्या, कुक्कुटाण्ड कुक्कुटाण्डम् पल्ल पल्लम्” इति कल-कलैरालना निद्रा विद्रावयत, समीप-सस्थापित-कुक्कुतुप-कर्करी-कण्डोल-कट-कनाह-कम्बिकडम्बान्, उग्र-गन्धानि मासानि शूलाकुर्वत, नरत्स्यचा यवाग्-स्थालिकामु प्रसारयत, हिट्टगुग्णधीनि तेमनानि तिनित्डीरसैर्मिश्रयतः, परिपिष्टेषु कल्पेषु जम्बीर-नीर निरुच्योत्पयत, मध्ये मध्ये समगच्छतन्ताप्रचूडान् व्यवन-तादने. पराकुर्वत, उपुत्रितेषु ताम-भोजनेष्वारनात् परिवेपयतः सुदान्;

कचिद्वज्रप्रसाधित-काकपञ्चान्, मट-व्याघूर्णित शोणनयनान्, सपाररपरिक-कण्डमह पर्य्यदत, यौन-सुम्भित-शरीरान्, स्वयौन्दर्य-गर्भ-भारेणैव मन्दगतीन्, अनरताऽऽङ्कित-पुगुमपुगणरिष कुमुमैर्भुविगान् वसनातिरोहिताङ्गच्छान्, विविध-पटवाधवाकितानपि चिरास्नान-महामलिन-महोत्कट-स्वेदपृतिगन्धप्रयटीटनाहृदयतान् यवन-सुम्भान्;

कचिद् “अहो ! दुर्गमता महाराष्ट्रदेशस्य, ‘अहो ! दुराधरता महा राश्ट्राणाम्, अहो ! चीरता शिवनीरस्य, अहो ! निर्भयततन्नेनानीनास, अहो ! स्वरितगतिरेतदुषोदशानाम्, आ ! किं कथयामो हृदयैव चमत्कार शिपनीर-चन्द्रहासस्य ? न वय परथामो धैर्य धर्तुम्, न च शस्तुमो सुद-स्थाने रथागुम्, को नाम द्विशिर य शिवन योर्धु गच्छेत् ? कश्च नाम द्विश्रुयो वराश्रुत्रैरपि छालाप विदध्यात् ? यस त्रिभि, अस्मादीना महती सेना, तथापि न जनीम विमिति कम्प इव क्षुभ्यतीव च हृदयन् ? यन्नानां परान्यो मन्विष्यति अपन्न रानो विनद्गत्पतीति न रिषः को जस्तीव कणे ? त्रिजनीय सगुणे, त्रिजनीय शान्त-ररणे, मा र्म भो ? मैव स्वत्, रथ भो रथ, जग्दीस्वर ! अयना सगोभरीरितमामेभमपि योऽयमप-प्रयान सेनापति-पद-विदम्बनोऽपि शिवेन योरथे,

हनिष्यामि, प्रहीष्यामि, वेति सर्वौट्टि विजयपुराधीशमहासभाया प्रतिशय
समायातोऽपि, शिवप्रताप च विद्वजपि, अद्य नृत्यम्, अद्य गानम्, अद्य
लास्यम्, अद्य मयम्, अद्य वाराङ्गना, अद्य म्हुसुक अद्य वीणावादनमिति
स्वच्छन्दैस्त्वृङ्खलऽऽक्षरैर्दिनानि गमयति । न च य कदापि विचारयति, यत्
कदाचित् परिपन्थिभिः प्रेषिता काचन बारवधूरेव मामाश्वेन सह विप पाययेत्, कोऽपि
नट एव ताम्बूलेन सह गरल प्रासयेत्, कोऽपि गायक एव वा वीणया सह
खड्गमानीय लण्डयेदिति । ध्रुव एव तस्य विनाश, ध्रुवमेव पतनम्, ध्रुवमेव च
पुण्डरीकमरणम् । तत्र वय तेन सह जीवन-रत्न हारविष्याम ”—इति व्याहरत,
इतराश्च—

“ मैव मो । श्व एवाऽऽहव-श्रीडास्माक भविष्यति, तच्छ्रूयते सन्धि-
वाचा-व्याजेन शिव एषत आकारयिष्यते, यावच्च स स्वतेनाम् अपहाय एकाकी-
अस्मत्स्वामिना सहाऽऽख्यपितृमसन्तस्थाने चास्यति, तावद्वय श्येना इव शकुनिमण्डले,
महाराष्ट्र-सेनायाम्, छिन्धि मिन्धि इति कृत्वा युगपदेव पतिष्याम, यसन्त-थाताहत
नीरखच्छदानिन च क्षणन विद्रावयिष्याम । इतस्तु छेत्नास्मत्स्वामिसहचरा
शिव पादौर्ध्वा विज्येरे स्थापयित्वा त जीवनमेव वशवद करिष्यन्ति । परन्तु
गोप्यतमोऽय विषयो मा स्म भूत् कस्यापि कर्णगत ”—

इति कर्णान्तिक मुखमानीयोत्तरयत साद्ग्रामिक-भटानवलोकयन् “ शन्या
भवन्तो येषा गोप्यतमा अपि विषया एव वीथिषु विकीर्यन्ते, माहाराष्ट्रा घूर्तानार्या,
नैतेषु भवता घूर्तता सफला भवति ” इत्यात्मन्येवाऽऽत्मना कथयन्, स्व-प्रभा-
धर्षित-सकल-रक्षण, स्वसौन्दर्येणाऽऽकर्षयतिव विश्वेषा मनासि, सपदेव प्रधान-
पङ्कगीर-द्वारमाससाद् । तत्र च प्रहरिणमालोभयनुक्तवाश्च यत् “ पुष्यनगर ”-
निवासी गायनोऽहमनभवन्त गान-रस-रसायनैरमन्दमानन्द्रयितुमिच्छामीति ।
तद्वगत्य स भ्रूसचोरेण कञ्चिद् निवेदक सूचितवान् । स चान्त प्रविश्य, क्षणान्तर
पुनर्निर्गम्य, गायकमवृच्छत्—“ किं नाम भवत ? पूर्वं च कदापि समायातो न
वा ? ” अथ स आह ” तानरद्वगनामाऽह कदाचन सुष्मत्वर्णमसृशम् । न पूर्वं
कदापि ममात्रोपस्थात् सयोगोऽभूत्, अथ भाग्यान्वयबुलानि चेष्वरीमन्तमव
लोकयिष्यामि ” इति । स च “ आम् ” इत्युदीर्य, पुन प्रविश्य, क्षणान्तर निर्गत्य
च, निचित्र-गायकमसु सह निनाय ।

तानरद्वस्तु तेनैव तानपुरिका-हस्तेन शल्लकेनानुगम्यमान, शनै शनै प्रविश्य,
प्रथम द्वितीय तृतीय च द्वारमतिन्म्य, काश्चिन् मृदङ्ग स्वरान् सन्दधत,
काश्चिद्वीणावरणमुन्मुच्य, प्रवाल प्रोच्छद्य, कोण कलयत, काश्चित्क्विलोऽयमेतनैव
सह योज्यन्तामपरवाद्यानीति वशीरव साक्षीपुर्यत, काश्चित् कलित-नेपथ्यान्
पादयोर्नूपुर बन्धत काश्चित् क्लृप्तावलम्बिगुणिकात्. कर्ताल्लिखामुत्तोलयत, काश्चित्क्व

कणं दक्षिणकर निधाय, चतुर्थी सम्मिल्य, नासामाकुञ्च्य, पातितोभयजानुपविश्य
 यामहस्त प्रसार्य, तन्नीधरेण स्व-कालीं भेद्यतः, सम्पुरे च पृष्ठतः
 पार्श्वतश्चोपविष्टैः, वैदिचन् ताम्बूल-वाहकैरपरैर्निष्ठसुतादान-भाजन-हस्तैः,
 अन्यैरनवरत चाश्रित-चामरैः इतरैर्द्वान्जलिभिर्लाल्टिकैः परिवृतम्, रत्नञ्जितो-
 ण्णीभिर्नामस्तवम्, सुवर्णं सूत्र रचित त्रिभिध कुसुम कुङ्कुम-लताप्रतानाङ्कित-
 कन्तुफ महोपग्रहमेक श्रोत्रे सस्थाप्य, तदुपरि सन्धारितभुजद्वयम्, रजतपर्यङ्के
 त्रिनिवपेन-केनिल-क्षीरधि-जल-तलच्छदि-भङ्गीकुर्वन्त्या स्त्रियायानुपविष्टमपजलत्पान
 च ददर्श ।”

प. हरीवेश भट्टाचार्य हे संस्कृत नियतकालिक साहित्याचे जनक. त्रिशोदय
 मासिमाचे सम्पादक म्हणून त्याचा निर्देश नियतकालिकसाहित्यविषयक प्रकरणात
 आलाच आहे. त्याचें बहूशी लिंगाण वृत्तपत्रद्वारे झाले. तथापि त्यामध्ये
 सर्वसामान्य वृत्तपत्रीय लेखनाचा स्वरूपणा दिवत नाही. प्राचीन लेखनाची गुणा
 ल्कारमियता व आधुनिकाची धारावाहिता याचा उत्कृष्ट उगम प. हरीवेश भट्टा-
 चार्यांच्या लेखनशैलीत झाला आहे. त्याचे त्रिशोदयातील उत्कृष्ट निरप सखलित
 कन्न ते ‘प्रश्नमञ्जरी’ या निरुपसग्रहान्या रूपाने प्रकाशात आणण्याचें कार्य
 श्री. पद्मसिंह शर्मा (प्रश्नमञ्जरीचे संपादक) व श्री. काशीनाथ शर्मा, काव्यतीर्थ,
 (प्रकाशक) यानी केले. त्यातील सम्भृतभाषाविषयक प. हरीवेशजीचा पुढील
 निरप पाहाः—

संस्कृत-भाषाया वैशिष्ट्यम् (पृ २०७)

इह एतु रत्नाकरमेखला परिवेष्टिते ऋषिधरीपमण्डलमण्डितेऽम्ण्डिते
 महीमण्डिते तत्तत्प्रदेशप्राकृतभावभेदसम्भृतप्रभृतभेदवद्वयवसम्पन्नेषु मनुष्यमात्रेषु
 नियतितृप्तनियमवशाद् वा निरन्तरवैचित्र्यदर्शनानुरागिण परमेष्ठिनोऽवस्थाभिलाषाद्
 वा, दुर्बोधस्यकारणधाराप्राक्त्याद् वा मानवानो वाग्यन्तगानैर्गर्भितैरभ्यान्
 समुपजाः स्युः परस्परं विभिन्नरूपा ऋषिधा भाषा ।

यथा यथा देशस्वभावभेदेन समसभेदेन मनुष्याणां परस्परमाहृतिराचारो धर्मो
 मनोवृत्तयश्च परस्परं भिद्यन्ते तथा तथा तेषां भाषा अपि परस्परं भेदमाप्नुवन्ति ।
 तत्र च परया अपि भाषाया. काल्पयनात् भिन्नदेशवर्णनञ्च तथा विरुति. सम्पन्नो
 यथा सा सर्वथा भिन्नेव प्रतिभाति ।

इत्थं गृहेरादिन एतावन्मयपर्यन्तं प्रवृत्तसु ऋषिधामु भाषासु समुदाभाषित
 अन्या. सर्वा अभिभूय तिष्ठतीति भाषातन्वदिदं समुदाहरति ।

५१ प्राक्विराट्-वाच्यरुटोर कार्वाण्य, प्राण-नादजनगला, पं. चारुदर,
 त्रि. विजयोर (मु ११ पं)

सन्ति खल्वन्यासु भाषसु काव्यनाटकदर्शनेतिहासविषयका ऋषिधा निरूपा ये नाम जगतीतले स्वस्वनिर्मातुरलीलि-कवित्व-चिन्ताशक्योरनन्यसाधारणानुशिखा स्तायाश्च परमुत्कर्षे 'प्रतिपाद्यन्ति । सन्ति च पुनरन्यत्र महान्त प्रख्यातनामान कवयो येषामसाधारण-प्रतिभा-प्रभावेण कालिदासादीनामपि यथासि सशयसागरे निमज्जन्ति ।

वस्तुतो यत्र यत्र मनुष्यसमानस्तस्य च ऋमोत्वर्थो विद्यते, विद्यते च तेन सम दैन्य-गुहीना वातर्यमुखाहप्रभृतयश्च स्फुत्तामुपगता ' मानसभावास्तत्र तत्रेव तत्तद्भावप्रमत्तचतुरा भाषा ऋमशो निशाशमीयु । ततश्च मानवीयमानस भानामियक्तौ समाना एवान्या सस्कृतभाषया, न तदर्थं गीर्वाणश्रीणी प्रशस्यतेऽप्रमामि ।

अलि हि संस्कृतभाषाया किमपि लोकोत्तरेचमन्कारिणः युगपद्विस्मयभाव प्रकाशनशक्त्यरूपम् अन्यद्वि वैशिष्ट्यं यद्भूतपूर्वमैन्द्रजालिकफर्मेन समानपति हृद्य, देवन्ध्यापारपरस्परैव समुत्पद्यति विस्मयमन्तस्तत्त्वेषु यनेय देवी वागिनि कथ्यते ।

रौद्रमाधुर्ययोर्वीरशङ्कारयोर्वैरूप्यसौन्दर्ययोः काठिन्यमार्दवयोः कर्पावसन्तयोः शिथिलमर्मयोश्चैत्र सुलिष्टतया सगावेश केवल संस्कृत एव दृश्यते ।

भीरणभङ्गच्छुरित-अनुरोधित-सरसजुनुमन्तरसशोमि स्निग्ध धम्मिल्ल शोभोद्भावित, भयकराशीविपत्तिताडनोक्ति-सरसमुज्ज्वल, सद्य हृत्तदोणितास्त शार्दूलवृत्तिसामिधित्तविमलमाङ्गल्य क्षौमाच्छादिततावयवमर्धनारीश्वररूप हि केवल संस्कृतभाषायामेताविर्भावितमस्ति । युगपदेव व्यधिकरणभावसामञ्जस्यस्थापनमेव संस्कृतभाषायाया वैशिष्ट्यं देवभावश्च ।

केचन संस्कृतभाषैकस्मिन्नधिकरणे तरकङ्काश्रमात्स्वार्थधारिणीं घनतमाल-नीलच्छविं प्रत्यन्नरशोणितोपलिप्तावयवा वृत्तान्तसहचरीमिव भयङ्कराकारा निशाचरीं ताडना समभिसरणकृतोत्तमाम् अभिनयसुसुमद्रामविभूषिता सुरभिरन्तरसार्द्रावृत्तामथना घनज्घनगौरवमन्धरा मूर्तिमतीं रतिमित्र तावप्यमर्या सौन्दर्यमर्या लीलामर्या मृदुल्लतुल्लता तनुमया महिलाकुल्लत्पामभूता कुल्ललना दर्शयितु समर्या भवति । एका संस्कृतभाषैकत्र राघवपाण्ड्यचरितयोरपूर्वसमावेश विधातुमलमस्ति । पारयति चैकेनैव वचननिष्पासन नृपकुमारा विप्रामान्त्रिशक्ति महाविद्याश्च प्रशयितुम् ।" । इति ।

याप्रमाणे प्राचीनसूरींच्या लेखनशैलीच अनुसरण करणारे अनेक गद्यलेखक अर्वाचीन काळात उदयाच आले त्याच सरोवर संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाचा क्रमच न्हास होत असल्याने नवीन वाचकांच्या भाषणनाचा स्तर ओळखून

अनेक लेखनी अंति सरळ, सुगंध व निरलंकार अशी लेखनशैली सवृतांत प्रयुक्त होती. अशा शैलीचा योग्य परिचय येण्यासाठी अर्वाचीन काळातील शिवाजी महाराजांसारखेच थोरपुष्प जे लोकमान्य टिळक यांच्या चरित्रावर श्री कृष्ण वामन चितळे यांनी लिहिलेल्या 'सुगंध-संस्कृत-लोकमान्य-टिळक-चरितम्' या पुस्तकातील दहाव्या प्रकरणांतला काही भाग उद्धृत केला आहे.

१० मुक्ततापर्यं

(१) मण्डालेकारावासः—

मण्डालेनामि नगरे समानीतेषु लोकमान्येषु काळक्रमेण सार्धपञ्चवर्षाण्यु-
तीतानि । प्रत्यहं स एव नित्यक्रमः । लोकमान्यानां नियामार्थम् एकः प्रसोप्टो
दत्तः । एकः सुदः तेषां सहचरः । कारागृहाधिकारिणो भिन्नमूर्त्यस्व लोकमान्यानाम्
अतिथयः ।

लोकमान्यानां भागिनेयो घोटोरत-निद्रासमहाशयः वत्सरस्य सृष्ट्वा द्विर्वा
लोकमान्यान् द्रष्टुं गच्छति स्म । तद्दर्शनमपि अधिकांशतयांन्येऽस्मू । निद्रास-
महाशयेन लोकमान्यानां निद्रासस्थानमपि न दृष्टम् । प्रतिमासमात्मनो कर्ता निवेदयितुं
पत्रलेखनायानुजाऽऽसीत् । तेषां व्यवसायः अतिरिष्टन्यायालय प्रेक्षणीयानां
मभियोगानां निर्णयपरीक्षणार्थे प्रार्थनापत्राणां टिप्पणीकरणं गीतारहस्य-ग्रन्थेलेखनं च ।

(२) लोकमान्यकथित-कारावासवृत्तान्तः—

मण्डाले-नगरकारावासात् पुण्यपत्तनं समागतं लोकमान्येषु वेगपरिवरात्कं तु
ग्रहार्थमेकं कारावासवृत्तनिवेदनं मुद्रितम् । तस्मिन्निवेदने रक्षेपतः सप्तवृत्तान्तो विज्ञेते ।
अतो लोकमान्यैः स्वयं कथितं कारावासवृत्तं वयमत्र समांसनादलोचयामः ।

“अभियोगेन कारावासदण्डे जाते कस्यापि पुरुषस्य दर्शनं विना न्यायां
लयस्याधोमासे गीचा पूर्वनियोजित-तैलमण्डपभ्यन्तरे मा सत्याप्य ' श्री. वी. सी. आय्.
नामस्य लोहमार्गस्य अग्निरवशिथान्तिस्थानं रक्षापुरणं माननयन् । तत्र पूर्वमेव
विशेषनाथस्यः सखड आसीत् । सारथिना सह रथापुरणाणां सनादो जन्तः ।
तत्र मा नयन्ति इति न केनापि मल कथितम् । अन्येषुः प्रभानेऽग्निरवशिथान्ति
स्थाने सारमतिकाराहस्यजन. वायस्यो तिष्ठन् । अहमदावादभिभागप्रधानः
तत्रोपस्थित आसीत् । न मां काराहमनयत् । तत्र मम भोजन-वस्त्रा सधमनारा
वायसनिद्वन्द्वस्थेन आसीत् । तेन मम मस्तरिमाण न्यूनं जन्तम् । अतस्त्वदुत्तर
पूनादिपदार्थां मय दत्तः । द्वीशान्तरकारावासेन दण्डितोऽहं वृत्तिसान्तर न स्यान्त्ये

इति मयां शतमेव । अतः १९०८ वत्सरस्य सप्टेम्बरमासस्य त्रयोदशे दिवसे कारागृहाधिकारी मा स्वकार्यालयमनयत् । मम प्रवासस्य सकला सामग्री तत्र आसीत् । कारागृहाद् गृहनिर्गमः सज्जोऽवर्तत । गुर्जरदेशीयो ब्राह्मणः सत्येन नियुक्तः । अत्रावधि कारागृहवेगे मह्यं न दत्तः । परिधानवस्त्राणि, कन्तुः उष्णीषं चेति मम वेपस्तनासीत् । सशम-झीपान्तरं-कारावासदण्डः केवलतारावासत्वेन परिवर्तित इत्याज्ञापत्रकं मह्यं मण्डलेकारागृहे दत्तम् । चाप्यरथद्वाराणि वातायनानि च विहितानि । मम रक्षणार्थं (!) नव रक्षापुरुषा (!) आसन् । तेष्वेकः आन्ध्र-देशीयः । अन्येऽष्टौ यवनाः । शनिमङ्गलादि-नव-ग्रहा इव ते सर्वे मा परितः आसन् । एव स्थितेऽपि एकस्मिन् स्थले 'जयतु तिलकमहाराजः' इति शब्दो मया श्रुत एव । प्रमाताया रजन्यामग्न्यावमग्निरथो भुजापुर्या नौश्राभयस्थानं प्राप्तः । हाईडिगनामकं प्रवृत्तमासीत् । तस्याधोभागे एकस्मिन् प्रकोष्ठे मम रुद्रः स्थापितः । अहोरात्रमहं तत्रावसम् । तीनो निद्राघः । प्रत्यहं होरामात्रं नौश्रायाः ऊर्ध्वभागे रक्षापुरुषा मामनयन् । मुन्नापुरीं विहाय विना विश्रान्तिगुप्तं मम प्रवृत्तं नगरात् नन्तर 'रगून'-नामकं नौश्राभयस्थानमगच्छत् । मम तत्र गमनात् प्रागेव रगूननागरिर्नैर्मागमनवार्ता श्रुता । आसन्नद्विसहस्र जनाः नौश्राभयस्थाने उपस्थिताः । प्रवृत्तानामामनतार्थं सन्निहितधूमशस्त्रे मा, मम सेवकाश्च प्रवेश्य प्रस्थितोऽस्माकं सारथिः । अन्येऽपि प्रातः काले अग्निरथो मण्डलेनामकं विश्रान्तिस्थानं प्राप्त । तत्र कारागृहे पूर्वनिर्गमितस्थकं मा नीत्वा एकस्मिन् प्रकोष्ठे मम स्थापना कृता । विशनिहस्तदीपि द्वादशहस्तविततं मम निवासस्थानम् ।

कारागृहं परितस्तुगः प्राकार आसीत् । सर्वाणि द्वाराणि विनष्टानि । मम प्रकोष्ठे एको निष्करः, एको लेग्नमचः एक मुन्नासनम्, निद्रासुनाथमेको मन्नास्त्र आसन् ।

पानसिद्धयर्थं प्रथमं गुर्जरदेशीयः रुद्र आसीत् । मासेन कारावासात् तस्य मोडे जाते अपरः 'कुञ्जर्णो'-नामकः पञ्चवर्षभोग्येन कारावासेन दण्डितस्तनानीतः । सोऽपि कालान्तरेण गतः । अत्रे उत्तरभारतीय एको त्राटणो मया सहासीत् । तण्डुलगोघृणादिभान्यरणाः दुग्धपुत्रादिपदार्थाः तथा सप्ताहस्य सञ्चरु कानिचिद् फलानि मग्नाहारस्य दत्तान्यासन् । गृहादानीतानि वस्त्राणि धारयितुमनुशास्यन् । पानार्थं स्यात्पदिनात्राणि स्वधनेन क्रीतानि । विशेषतः पूगीफलभक्षणाय मया मनुशा दत्ता । शान्तार्थं पुष्पमग्न्यासन् इति पूर्वमुक्तमेव । परं सुगन्धं चन्दयैव पुष्पाणि सन्निहितानि स्युः इत्याज्या महत्यरुद्रं प्राप्तम् । अतो व्रतदेशशासनमस्यै मया प्रार्थनारतं प्रहितम् । यत् क्रय्येणानार्थं मया क्रय्येणहित्यमनेष्यते । तन्मत् कृपयाश्रुता दानया इति । अनुग्रहीतं मम प्रार्थनापत्रम् । अतो क्रय्येणानार्थं पुष्पासम्भारः सन्निहितो जातः । सर्वे ग्रन्थाः सम्पद्वपरीशयः, तथा कृत्तव्या प्रति

पुस्तकं त्रिलिख्यं मेधं दत्ताः । लेखनार्थं लेखनपुस्तकान्यपि पृष्ठसंख्यां गणयित्वा दत्तानि । आसन्नचतुःशतं ग्रन्थसंख्या । एतान् सर्वान् ग्रन्थानधीत्य केचन पन्थरेषु मासेषु गीतारहस्यग्रन्थो विरचितः ।”

निबंधलेखन हा प्रकार भारतीय साहित्यांत सर्वथा आधुनिक आहे, असे म्हटल्यास चूक होणार नाही. आधुनिक संस्कृत साहित्यिकांनी हा प्रकार अपेक्षेपेक्षा नाही हे टिकटिनाणीं आनुपगिकरणे उल्लेखिलेल्या निबंधग्रन्थांच्या निदेशावरून वाचकांच्या लक्षांत आलेलेच असेल. पुढीं एका प्रकरणांत ‘धर्मदर्शः’ व ‘संस्कृतसाहित्यविमर्शः’ या दोन मोठ्या निबंधग्रन्थांचा सविभार परिचय दिलेला आहे. या निबंधग्रंथक लहान मोठ्या ग्रन्थांत, जुन्या लेखनांतील अलंकार-प्रचुरता व क्लृप्तता नाहीशी होऊन प्रादेशिक भाषांतील विषयानाची धारावाहिकता आणि सुबोधता उत्पन्न झालेली दिसते.

फाल्गुनी (केरळ राज्य) येथील श्रीरामकृष्ण अद्वैताश्रमाचे स्वामी श्री आश्वमेधनाथ यांच्या ‘धर्मः’ या नावाच्या निबंधांतील पुढील उगारा पहाः—

धर्मश्च राज्यतन्त्रं च (पृ. ५६)

“धर्मो रक्षति रक्षितः” इति एषः भारतस्य मुख्यः मन्देश । लोकस्य-हारेऽग्निन् धर्मः अप्रधान इति, स हि परलोकात्प्राप्तमभयं इति, स गच्छेत् भारतेऽन्यत्र वा प्रभूतस्य दुर्भिक्ष-दौर्भागस्य-आरक्षितस्य-सर्वस्य-संरक्षण-राष्ट्रसोनादिनिषेधकनिषेध-विमर्शस्य न प्रतिस्माधानस्य इति, अतश्च एतेषां प्रतिस्माधननन्तरं वा भवतु धर्मविचार इति अयं पुनः अपेक्षितं राज्यतन्त्रं (Politics) धनशास्त्रं चेति द्वयमेवेति यादवना सुवनः भूयासः पाटिताः तथा वदन्तश्च ते, तथैव उपन्यस्यन्तश्च प्रकृतमुप-स्यन्ते सर्वमेतद् धर्मस्यैव भागिण्यान्निर्गतमेव ।

“यतोऽभ्युदयानिः श्रेयससिद्धिः स धर्मः” इति हि धर्मभूतास्त्वस्ति महान्तः

“उत्सव्याहृतिरोष्येव न च पश्चिच्छुनोति मे ।

धर्माश्चैवैव दानस्य च विमर्शं न तोष्यते ॥

इति हि शोचति वेदव्यासः । अर्धरात्री राज्यतन्त्रस्य विषयी । तथा हि धनस्य विमर्शस्य वा सुधितिवरणेन ऐक्षिकशुभाशयः साध्यान्वयस्य लक्ष्योऽर्थः । पान्थु पश्य पश्य तथा वा राष्ट्रतन्त्रं, धर्म एव सुख प्रतिष्ठापन । यतोऽभ्युदयः—

“सुतापार्थाः सर्वभूतानां माताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

सुखं च विना धर्मात्सामाज्यमंवरौ भवेत् ॥

इत्यतश्चैव वेदव्यासः । महर्षिः दुर्लभः साम्प्रतिसमसमस्य रोगस्य वा समाधाने सर्वेभिरुपेयम् । तत्र परमो मनुष्यादिभिः । नान्यतः क्षयोः

आकारात् वृथात् पक्षिणः मृगाद्या सम्भूतम् । अपि तु मनुष्यस्यैव मनसो जातमेत-
दग्नितम् मनसो हि वशे इन्द्रियाणीतराणि प्रवर्तन्ते । यतो मनसो जातान्येतानि
तत एतेषा परिहारे मनस एव शुद्धीकरण समीचीने उपाय इति युक्तम् । यथा
रोगस्य उद्भवः कुतः, कस्मान्च कारणादित्यवगम्य रोगनिदानापनोदनाय
चिकित्सनो वैद्य प्रवर्तते । “अन्तरशुद्धो यद्यपि शान्तो भूयः स्फुटति व्रण एष
चिरात् ” इतीदं सर्वसाधारण सर्वेषामपि सुबिद्धित व्रतम् । प्रवृत्ते च मानसदोष
प्रयुक्तत्वाद् एतेषा मनुष्यस्य मनःस्थिते, शुद्धीकरणादृते नोक्तक्लेशनिवृत्ति ।

अथ के मानसा दोषाः ? रागद्वेषाविति ब्रूमः । तथा रागद्वेषाधीने
महद्भिरपि पुरुषैः निर्मायमाणा नियमा अपि रागद्वेषानुगता एव भवेयुः । तादृशाना
राज्यभरणमपि रागद्वेषयुत भवेत् । राष्ट्रस्य नेतृभिः नियमाणा उपदेशा अपि
रागद्वेषयुक्ता एव स्युः । “लघुनमस्त्रिणे जिह्वात नि सरन्वायु, लघुनगन्धो भवेत्
इति रामकृष्णदेवोपदेशस्याययमेवार्थः । तस्माद्रागद्वेषनिरसनेन चित्तशुद्धीकरणमेवाय
अत्यावश्यक जनानाम् । सा च चेतसः शुद्धिः धर्माधीनेति धर्म एवाद्वैतस्यः सर्व-
शुद्धिकामे ।

अत्र एकः व्यक्तिभि सृष्टेः परैश्च नियमाण नेतृविषयकमधिष्ठितपुरुष
विषयक च निरूपण पश्यतामस्मात् इय चिन्ता समुन्मिपति । तथा हि—यद्येते
नेतारः अधिष्ठता या यथोक्तदोषारोपणपानीभूता, तदा ते भवन्ति नियत रागद्वेष-
वशीकृता । अथ यदि न ते तथाभूता वस्तुत तदा तानेव वदन्तः निरूपणा-
गत् रागद्वेषप्रशंगा इति निश्चितमेव । सर्वथा हि रागद्वेषप्रशो-य क्लेश इति ।
तथा च यत्रैव सत्र रागद्वेषप्रशता मूरिपदानुगृत् राष्ट्र च तादृशभरणधिकारपातित
भवेत्प्रदि तदा तद्राष्ट्र समराय कल्पते । तथा “ धन त्यागाय अथवा यशाय
कल्पित ” इत्येतद्वन्नता गृहस्थाना रागद्वेषप्रशतामधिकारसंघे भवति साम्प्रतिमसमस्य,
प्राकुर्भवति च राष्ट्र दुर्भिक्षम् । तथैव निस्तु-मुहम्मदुनवि-उद्दानामुपदेशवचनानि
रागद्वेषाधीनपुरुषहत्यापानितानि कर्तव्यारणान्यासन् । एतत्परिहारकरणे न केवल
राज्यतन्त्र पर्याप्त भवति । युग इति चेद् राज्यतन्त्रमेतत् रागद्वेषप्रशता पुरुषा
णामधिकारे पतित संशोषद्वेषनरणायैव प्रभवति । रागद्वेषनिहीनसंज्ञनयागर्थ्ये तादृश
सृष्टिनिष्पन्नरूपय धर्मस्यैव स्यात् । अतो भवति धर्माश्रित राज्यतन्त्रम् । अधर्म्ये हि
राज्यतन्त्र भवति निर्वि क्लेशकारण च । तेन हि धर्मनिष्ठो राज्यतन्त्राचर्यो
महामा पथयति—“ Politics built of religion are a death
trap, because they kill the soul ” इति । अनोपयाना अपि
राज्यतन्त्रप्रवर्तकाः यद्येन तत्त्वमवगम्य प्रवर्तन्त तदा तत्त्वमन्येयमपि भवेत्
क्षेमाय, अन्यथा तेन प्रवृत्ति, उद्दृश्यैव अफवाताय भवेत् । “यतो धर्मस्ततो जयः”

इत्याप्तोक्तिमनुसृत्य धर्मानुगृता प्रवृत्तिरेव ज्यायाभ्युदयाय च भवेत् । ज्ञान
तथाविधप्रवृत्त्युन्मुग्वान् भवितुं सर्वैस्सरोऽनुग्रहानु ॥ ११ ॥

पाश्चात्य साहित्याना परिचय शाल्यापायन संस्कृत साहित्यांत भाषान्तरित
ग्रन्थांची एक अभूतपूर्व लाट उगळतेची दिसते. या भाषान्तरामक ग्रन्थांच्या
शैलीचा यापुढील काळांत एवण संस्कृत लेखकांच्या शैलीवर फार मोठा परिणाम
होणार आढे. कारण नरा संस्कृत हा मुख्यतः अन्यभाषीय माध्यमाच्या
संस्काराने तयार झालेला असतो. त्याच्या लेखनाचे माध्यम संस्कृत असले तरी
विचारांचे माध्यम इंग्रजी किंवा प्रादेशिक भाषा असते. त्या चिन्तनाच्या भाषांतील
वाचप्रचारादिकांचे ठसे अभिविज्ञाने असल्या लेखकांच्या संस्कृत लिखाणांत उमटलेले
दिसतात. उदा० 'पुस्तक' हा शब्द हिंदी भाषा स्त्रीलिंगी असल्याने अनेक हिंदी
भाषीयांच्या संस्कृत लेखनात व भाषणांत तो स्त्रीलिंगी मानण्यात आलेला आढळतो.
मराठीत 'सन्धि' हा शब्द स्त्रीलिंगी असल्याने मराठी लेखक किंवा वक्ते आपल्या
संस्कृत लेखन-भाषणांत त्या शब्दाचा स्त्रीलिंगी प्रयोग न करून करीत असतात.
असो ! अशा प्रकारे भाषान्तरित संस्कृत साहित्य अनेक कारणास्तव संस्कृत लेखनशैलीवर
हळू हळू प्रभाव पाडणार अशी लक्षाणे दिसत आहेत. भारताच्या आंग्लभाषीय राज्य-
घटनेचे भाषान्तर मारतांतील सर्व भाषांत शांल. त्यापैकी संस्कृत भाषान्तर पारच
उत्तम घटले असा अभेदांना अभिप्राय असल्याने भाषान्तरित संस्कृत गद्याचे उदाहरण
म्हणून 'भारतस्य संविधानम्' या ग्रन्थातील कांही भाग पुढे उद्धृत केला आहे.

भाग : ५

संघः

अध्यायः १ — कार्यपालिका

राष्ट्रपतिः उपराष्ट्रपतिश्च

भारतस्य राष्ट्रपतिः

५२ भारतस्य राष्ट्रपतिर्भवेत् ।

५३ (१) संघस्य कार्यपालिका शक्तिः राष्ट्रपतौ निहिता भवेत् । सा च तेन स्वयम्
अधीनस्थानां पदाधिकारिणां द्वारा या अस्य संविधानस्यानुसारेण प्रयुक्ता
भवेत् ।

५३. १९२७ मकरमासस्य चतुर्दशदिने प्रतिष्ठीकृत— "मल्हाळराज्य"—
वारपत्रिकातः समूहीतम् ।

(२) पूर्णगामिन उपरन्धस्य व्यापकताया प्रतिबुल प्रभाव परिहाय सधस्य रथा वलानामुच्चतम समोदशो राष्ट्रपतौ निहितो भवेत् । तस्य प्रयोगश्च विधिना विनियमितो भवेत् ।

(३) एतदनुच्छेदगत किमपि —

(क) कस्यापि राज्यस्य शासनाय अन्यस्मै वा प्राधिकारिणे केनापि वर्तमानेन विधिना दत्ताना केपाचिदपि कृत्याना राष्ट्रपतौ हस्तान्तरितमिति न मन्येत,

(ख) ससद राष्ट्रपतेरन्येभ्य प्राधिकारिभ्यो विधिना कृत्याना प्रदानान निवारयेत् ।

राष्ट्रपतेर्निर्वाचनम्

५५ राष्ट्रपति —

(क) ससद उभयो सदनयोर्निर्वाचितै सदस्ये ,

(ख) राज्यविधानसभाना निर्वाचितै सदस्यैश्च ;

भूतस्य निर्वाचक्राणस्य सदस्यै निर्वाचितो भवेत् ।

भागः ५—सघ —अनुच्छेदः ५५

राष्ट्रपतेर्निर्वाचनरीतिः

५५ (१) यावत्सभन राष्ट्रपतेर्निर्वाचने मित्राना राज्याना प्रतिनिधित्वस्य माने सम रूपता भवेत् ।

(२) राज्याना मध्ये परस्परम् एतादृशीमेकरूपता तथा समस्ताना राज्याना च मध्ये समगुल्यता सपादयितुम्, ससद प्रत्येक-राज्य-विधानसभायाश्च निर्वाचित प्रत्येक सदस्यो येषा दानेऽधिदृष्टस्तेषा मताना सरया प्रतिनिर्वाचन निर्धारिता भवेन् निम्नलिखितेन प्रकारेण—

(क) राज्यविधानसभाया प्रत्येक निर्वाचित सदस्य येषा दानेऽधिदृष्टस्तेषा मताना सरया प्रतिनिर्वाचन निर्धारिता भवेन् निम्नलिखितेन प्रकारेण —

(ख) राज्यविधानसभाया प्रत्येक निर्वाचित सदस्य . तावन्ति मतानि भवेन् यावन्ति एकगहस्य गुणितानि तासभया निर्वाचितसदस्याना पूर्ण संख्याया राज्यस्य जनसंख्यां विभज्य प्राप्ते भागफले सु ।

(२) एकसहस्रस्य उक्तानि गुणितानि स्वीकृत्य यदि शेषः पञ्चशतेभ्योऽ-
न्यूनः स्यात् तदा (क) उपखण्डे उक्तस्य सदस्यस्य मतानि वर्धेरन्
एकसहस्रया; (ग) सदस्यः प्रत्येकसदनस्य प्रत्येक निर्वाचिनः सदस्यः
मतानाम् एतादृशीं सत्या मन्त्रे यादृशीं राज्याना विधानसभाना
सदस्यानामर्थे (क) (ख) उपखण्डाभ्या नियता मताना पूर्णसहस्र्या
ससत्सदनयोः सदस्याना पूर्णसहस्र्या विभय प्राप्ता भवेत्, भिन्नानि
अर्थाशायेभ्यः अधिकानि एकम् इति गणितानि स्युः अन्यानि मित्रा-
न्युपेक्षितानि स्युः ।

(३) राष्ट्रपतेर्निर्वाचनम् अनुपाति प्रतिनिधित्वपद्धतिमनुगृह्य एकलसकमणीयमतेन
भवेत्, किं च एतादृशि निर्वाचने मतदान गृह्यलक्षणा सप्रेत ।

व्याख्या—अस्मिन् अनुच्छेदे “ जनसहस्र्या ” शब्दस्य अर्थोऽस्ति सा जन-
सहस्र्या या निश्चिता अन्तिमाया पूर्ववृत्ताया जनगणनायाम्, यस्या. अपेक्षिता अङ्काः
प्राप्य प्राप्ताः ।

भाग ५—सघः—अनुच्छेदः ५६-५८

राष्ट्रपते पदावधि.

५६ (१) राष्ट्रपतिः पदं पञ्चवर्षावधिं तस्मादिनाङ्कात् धारयेत् यस्मिन् स
स्वपदमारोहति—

परन्तु—

(क) राष्ट्रपतिः उपराष्ट्रपतिं सञ्चोच्य लिखितेन स्वहस्ताङ्कितेन लेखेन पदं
त्यक्तुं क्षमते;

(ख) राष्ट्रपतिः संविधानातिक्रमेण ६१—तमानुच्छेदे उपबन्धितया रीत्या
कृतेन महाभियोगेन पदादपहारितो मन्त्रितुमर्हति;

(ग) राष्ट्रपतिः स्वपदावधे समाप्तावपि पदस्य धारणं अनुवर्तयेत्
यावत् अस्योत्तराविनारी पदं नारोहति ।

(२) (१)—राष्ट्रीय पार्लुमेन्टस्य (क) उपखण्डाधीनम् उपराष्ट्रपतेः
सम्बोधकं किमपि त्यागपत्रं तेन लोकसभाया अप्यत्र प्रति अनिलम्ब
निवेदितं भवेत् ।

५७. पुनर्निर्वाचने पात्रता—

यो जन राष्ट्रपतिरूपेण पदं धारयति धृतवान् वा त्रितरे सोऽस्य संविधानस्य
अन्योपबन्धानामधीनं तस्मै पदाय पुनर्निर्वाचनस्य पात्रं भवेत् ।

५८. (१) राष्ट्रपतिनिर्वाचनस्य अर्हताः—

(१) कोऽपि जनः राष्ट्रपतिरूपेण निर्वाचने पात्रं न भवेत् यदि नासौ—

(क) भारतस्य नागरिकोऽस्ति; ।

(ख) वयसः पञ्चविंशद्वर्षाणि पूरितवान्; किं च

(ग) लोकसभायाः सदस्यरूपेण निर्वाचने अर्होऽस्ति ।

(२) स जनः राष्ट्रपतिरूपेण निर्वाचनस्य न पात्रं भवेत् यदि भारतशासनस्य कस्यापि राज्यस्य शासनस्य वाचीनम् उक्तशासनानामन्यतमस्य नियमणे स्थितस्य कस्यापि स्थानीयस्यान्यस्य वा प्राधिकारिणोऽधीनं वा स लाभस्य पदं धारयति ।

व्याख्याः—कोऽपि जनः लाभस्य किमपि पदं धारयतीति अस्यानुच्छेदस्य प्रयोजनानामर्थं न मन्येत अस्मादेव हेतोः, यत् सोऽस्ति राष्ट्रपतिः उपराष्ट्रपतिर्वा सद्यस्य, अथवा राज्यपालो वा राज्यप्रमुखो वा उपराज्यप्रमुखो वा कस्यापि राज्यस्य, अथवा मन्त्री वा सद्यस्य कस्यापि राज्यस्य वा ।

राष्ट्रपतेः पदस्य प्रतिबन्धाः ।

५९ (१) राष्ट्रपतिः ससदन्यतरस्मिन् सदने कस्यापि वा राज्यस्य विधानमण्डलस्य सदने सदस्यो न भवेत् किं च यदि कोऽपि अन्यतरस्य ससत्सदनस्य कस्यापि वा राज्यस्य विधानमण्डलसदनस्य सदस्यः राष्ट्रपतिरूपेण निर्वाचितो भवेत् तर्हि असौ तस्मिन् सदने तस्मिन् दिनाङ्के रिक्तीकृतस्थानो मन्येत यस्मिन् असौ राष्ट्रपतिरूपेण स्वपदमारोहति ।

(२) राष्ट्रपतिः किमप्यन्यत् लाभस्य पदं न धारयेत् ।

(३) राष्ट्रपतिना भाटकप्रदानं स्वपदासासानुपयोगे स्वत्ववान् भवेत्; किं चापि उपलब्धिषु भक्तेषु विशेषाधिकारेषु च एतादृशेषु स्वत्ववान् भवेत् यादृशानि ससदा विधिना निर्धारितानि भवेयुः, किं च एतदर्थं यावन् उपबन्ध एव न कृतः, उपलब्धिषु भक्तेषु विशेषाधिकारेषु च एतादृशेषु, यादृशानि द्वितीयानुय्यामुल्लिखितानि विद्यन्ते ।

(४) राष्ट्रपतेः उपलब्धयः भक्तानि च स्वपदावधि नापट्टानि भवेयुः ।

राष्ट्रपतेः शपथः प्रतिज्ञानं वा ।

६० प्रत्येकं राष्ट्रपतिः राष्ट्रपतिरूपेण कार्यकारी वा राष्ट्रपतेः कृत्यानि निर्देहन् वा प्रत्येकं जनः स्वीयपदे आरोहणात् प्राक् भारतसुरक्षणायादान्याधिनेतः समर्थं

तस्यानुपरिधतौ उच्चतमन्यायालयीयस्य प्राच्याप्रतमस्य न्यायाधीशस्य वा समर्थं शपथ परिज्ञानं वा निम्नलिखितेन रूपेण कुर्यात् स्वहस्ताक्षरत च कुर्यात्, यथा—

अहं-अमुकः निश्चयेन परमेश्वरस्य नाम्ना शपे सत्यनिष्ठया प्रतिज्ञाने यत् अहं श्रद्धासमन्वितं

भारतस्य राष्ट्रपतेः पदस्य कार्यपालनं करिष्ये (अथवा राष्ट्रपतेः कृत्यानि निर्वह्यामि) मम संपूर्णयोग्यतया सविधान विधिं च परिरक्षिष्यामि सरक्षिष्यामि प्रतिरक्षिष्यामि च, किं च अहं भारतस्य जनतायाः सेवार्थं कर्तव्याणार्थं च निरतो भविष्यामि ।

राष्ट्रपतौ महाभियोगे प्रक्रिया

६१. (१) यदा सविधानानिर्गमणात् राष्ट्रपतिः महाभियोगेनाभियोग्यो भवति, तदा ससदः अन्यतरत् सदन दोषारोप कुर्यात् ।

(२) एतादृशः कोऽपि दोषारोपः तावत् कृतो न भवेत् यावत् न

(क) एतादृशदोषारोपणं कुर्यती प्रस्थापना अन्तर्निश्चिताऽस्ति कस्मिंश्चित् सकल्पे यः तत्सदनसदस्यानां समस्तसख्यायाश्चतुर्थांशपेक्षयाऽन्यून सख्यया कृतहस्ताक्षरया न्यूनान्यून चतुर्दशानां दिवसानां लिखितायाः सूचनायाः पश्चात् प्रस्तुतपूर्वोऽस्ति, यस्यां तेषां (सदस्यानां) सकल्पप्रस्तावस्याभिप्रायोऽभिहितोऽस्ति किं च

(ख) एतादृशः सकल्पः तत्सदनस्य समस्तसदस्यानां तृतीयांशपेक्षयाऽन्यूनैः बहुमतेन पारितोऽस्ति ।

(३) यदा कश्चित् दोषारोपः संसदोऽन्यतरेण सद्नेन एव कृतोऽस्ति तदा तस्याः अन्यत् सदनम् अनुसदधीत त दोषारोपमनुसधायैद्वा, राष्ट्रपतिश्च एतादृशोऽनुसधाने उपस्थितो स्वप्रतिनिधित्वस्य करणे च अधिकृतो भवेत् ।

(४) यदि राष्ट्रपतेर्विरोधेन कृतो दोषारोपः सिद्धोऽस्तीति घोषणा कुर्वन् एतदनुसधानस्य फलस्वरूपं सकल्पः तस्य सदनस्य समस्तसदस्यानां तृतीयांशपेक्षयाऽन्यूनैः बहुमतेन पारितोऽस्ति चेन स दोषारोपः अनुसहितोऽनुसधापितो वाऽभवत्, तदा एतादृशः सकल्पः राष्ट्रपतेः रूपदात् प्रच्यावनाय प्रभवेत् तस्मादिनाइसात्, यन्मित्रसी सकल्प एव पारितोऽस्ति ।

राष्ट्रपतिपदस्य रिक्ततापूर्तये निर्वाचनम्

६२. (१) राष्ट्रपतेः पदत्यागवधे समाप्त्या वृत्ताया रिक्ततायाः पूर्तये निर्वाचनम् अवधे समाप्तेः पूर्वं पूर्णं भवेत् ।

आकस्मिकरिक्ततापूर्तये निर्वाचितजनस्य पदावधिश्च

(२) राष्ट्रपते मृत्युना वा पदत्यागेन वा अपसारेण वा अन्येन वा हेतुना भवन्त्याः रिक्ततायाः पूर्तये निर्वाचनं प्रवर्तितं भवेत् यथासम्भवं विलम्बेन, न तद्विक्ततायाः प्रारम्भदिनाद्वात् षड्मस्यो मासेभ्यः परं कस्यापि अवस्थायाम्, किं च रिक्ततापूर्त्यर्थं निर्वाचितं स जन ५६-तमानुच्छेदीयानामुपबन्धना नामर्धीनं पदधारणे पञ्चाना वत्सराणा पूर्णावधिं सत्त्ववान् भवेत् तस्मादिनाद्वात्, यस्मिन्नसौ स्वपदमारोहति ।

भाषान्तरित संस्कृत साहित्य

संस्कृत ही सगळ्या जगाची प्रथम ज्ञानदात्री भाषा आहे. अनिप्राचीन काळापासून चिनी, जपानी, भोट, इत्यादि पौरात्य व त्यानंतर अरेबिक, फारसी, ग्रीक, जर्मन, इंग्रजी इत्यादि विविध पाश्चात्य भाषामध्ये संस्कृत प्रभाची भरपूर भाषांतरे झालेली आहेत. या संस्कृत भाषान्तराच्या द्वाराच जगात सर्व शान-विज्ञानाचा प्रथम प्रचार झाला, असे इतिहास सांगतो. बौद्धगम्प्रदायाच्या बहुतेक सर्व संस्कृत प्रभांचे अनुवाद देगोद्रेचीच्या बौद्ध पंडितांनी भाषांतारून व संस्कृतचा अभ्यास करून घेऊन, पण ही भाषान्तराची प्रक्रिया निरंतर एकागीच राहिली. देगोद्रेचीच्या पंडितांनी प्राचीन काळाचे संस्कृत प्रभांचे अनुवाद घेऊन, तसे त्या काळातील संस्कृत पंडितांनी अन्यभाषीय प्रभांचे संस्कृत अनुवाद करण्याचा प्रयत्न कधीही घेतला दिसत नाही. पण कालप्रमाणाने संस्कृत साहित्यात पूर्वी नसलेल्या भाषान्तरित साहित्याचा एक स्वतंत्र प्रसार असावीच काळात उदयास आला. परकीय संस्कृतीच्या दृष्टी संपर्काने संस्कृत पंडितांना परकीय भाषांमध्ये उद्वृष्ट प्रभांचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीत्या परिचय झाला. त्या प्रभांचा परिचय इतर संस्कृत विद्वानांना करून देण्याच्या आवाजाने वाढी विद्वानांनी संस्कृतात अनुवादप्रयत्न निर्माण केले.

भारतातील सर्वच प्रादेशिक भाषांचा साहित्य संस्कृत वाढण्याचे अज्ञानाने व पुढे शास्त्रे आहे प्रादेशिक भाषांमध्ये बहुतेक सर्व मूलभूत आदर्श व संस्कृत प्रभांच्या अनुवादांतून किंवा अनुकृष्टांतून उत्पन्न झालेले आहेत; असे त्या भाषांचे साहित्येतिहास वाचते क्षमतांना आढळून येते. या प्रादेशिक भाषा जगज्जा मीठ होऊ लागल्या तसतसे त्यामध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण मौखिक ग्रंथ निर्माण होऊ लागले. मराठीतील जनेश्वरी, हिन्दीतले तुष्टीसामयग यासारखे ग्रंथ मूळात संस्कृतोपरीच आहेत तरी त्यांच्या अणुभाषण वैशिष्ट्यांमध्ये ते मूळच्या संस्कृत भाषांसारखे किंवा लोकात्मिक आहेत. अशा लोकात्मिक व वैशिष्ट्यपूर्ण प्रभांचे अनुवाद संस्कृतात करण्याची प्रवृत्ति संस्कृत वेदांच्या विवाही उत्पन्न झाली असल्यास त्यात आश्चर्य नाही. आज वरळ संस्कृतांचे नवे तर इतर सर्व भाषांही असल्या वैशिष्ट्यपूर्ण भाषांचे अनुवाद शास्त्रे पदावयव मिळवता. मानांतिल भाषांचा

हा नवीन प्रवाह आज फार मोठ्या प्रमाणात संस्कृत साहित्यामध्ये भर टाकित आहे असे दिसते.

भाषान्तरकारांचे आत्मनिवेदन

संस्कृत भाषा अत्यंत शब्दसमृद्ध आहे. इतर भाषेतील लेखक, भाषान्तर करताना संस्कृतचे सहाय्य घेऊन आपले काम उरकतात. पण जेव्हा संस्कृत लेखकाना अन्यभाषीय ग्रथांचे भाषांतर करावयाचे असते, तेव्हा त्यांना काही अडचणी जाणवतात. प्रत्येक प्रादेशिक भाषेमध्ये असे अनेक शब्द असतात की ज्यांची खुमारी कोणत्याही अन्य भाषीय शब्दांच्या द्वारा व्यक्त करता येत नाही. मग ती भाषा संस्कृत असो की आणखी कोणती असो ।

कुश्चेन विद्वविद्यालयाचे प्राध्यापक इन्द्र याना धम्मपदाचा संस्कृतानुवाद करताना जो अनुभव आला तो त्यांनी पुढील शब्दात व्यक्त केला आहे.

“इसमें पाली धम्मपदका संस्कृत में छायानुवाद किया गया है। इस छायानुवाद में पाली तथा तद्भा शब्दोंको संस्कृत मूल शब्दों में परिणत किया गया है। और यथा सम्भर उन्हें अपनेही प्रयुक्त रूपमें रखनेका यत्न किया गया है।

जहाँ जहाँ भाषा के कारण अर्थ विकार की तनिक भी सम्भावना हुई है। वहाँ भाषा को अपने ही रूपमें रहने दिया गया है। और छन्दको अशास्त्रीय रूप में छोड़ दिया गया है।”

“धम्मपदमें कुछ वैदिक शब्दों (मेघना मद्, म्रधा, आदि) का भी प्रयोग हुआ है, उन्हें अपने रूपमें रखा गया है। क्यों कि वैदिक संस्कृत पाणिनीय संस्कृतका पूर्व रूप ही है। कुछ एक संस्कृत शब्दोंके पाली में अर्थ बदल गये हैं। कुछ के अर्थ अधिक भावपूर्ण हो गये हैं। संस्कृत में यदि वे साधारण साहित्यिक शब्द हैं, तो पाली में गम्भीर दार्शनिक परिभाषाएँ उन गयी है। ऐसे पाली शब्दोंके संस्कृत में रूपान्तर पूर्ण आशय अभिव्यक्त नहीं हो सके हैं। परन्तु इस अवस्थामें केवल साधारण संस्कृत रूप देकर ही संतोष करना पडा है। जैसे “सुमार”, का अनुवाद “सुमार”, “सुवा” का “रुच्य”, “पञ्जा” का “प्रज्ञा”, “दिदि” का

१. य च तया विजानन्ति तथा साम्बन्धि मेघनाः । (६)

२. पृ. १० । अत्रोत्तरवर्षीयमा स अजयददहरुच्य मे । (३)

अर्षरेण हि साम्बन्धि एष धर्मः सनातनः । (५)

पापकारी उभयत्र सोचति । (१५)

“दृष्टि”, तथा “अविज्ञा” वा “अविद्या” निया गया है। नि सदेह ये सस्कृत रूप पाली शब्दां के पूर्णतया अभिव्यञ्जक नहीं हैं।”

पाली शब्दांचे अनुवाद प्रा. इन्द्र यानी जसे तत्सम शब्दांनी केले, त्याच प्रमाणे उर्दू, इंग्रजी यासारख्या परकीय भाषातील शब्दांचे विशेषत विशेषनामांचे सस्कृतानुवाद गृह्यतेक लेखकांनी तत्सम सस्कृत शब्दांचा उपयोग करून केलेले आहेत. अशा प्रकारच्या शब्दांची निर्मिती ज्याच मोठ्या प्रमाणात शालेली पहावयास मिळते. पुढील एका प्रकरणात असल्या शब्दांचा सविस्तर परिचय आम्ही दिलेला आहे.

सस्कृत अनुवादासंबंधी श्री महालिंगशास्त्री यांचा स्वानुभव अत्यंत उद्गोषक व उत्तेजक आहे “द्राविडार्थाभुमापितसप्तति” या आपल्या अनुवाद ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत ते लिहितात—

“My experiments in translating English and Tamil poems have shown me that the poetic efforts in the other languages come off beautifully in Sanskrit and even look enriched, more tidy and majestic in the new garb. Every attempt in that line seems to reveal to me the immense potentialities of this most ancient language—its flexibility, roominess, surprising aptitude for suppling into felicitous moulds of excelling brilliance and bravety. Due to the kinship of the two cultures, translation from Tamil into Sanskrit is not literary feat, but an easy walk over into an equally commodious well-furnished adjacent parlour.”

श्री. महालिंग शास्त्रींचा हा स्वानुभव अत्यंत उद्गोषक आहे. अज भाषातील ग्रंथांचे सस्कृतात अनुवाद केले असता ते अधिक तेजस्वी होतात, निरापत प्रादेशिक भाषातील ग्रंथांचे सस्कृतानुवाद मुळापेक्षा अधिक स्वच्छ अर्थ व्यक्त करतात, असे आमचहि मत आहे. ज्ञानेश्वरी, मनोगोष (मनाचे श्लोक) यासारख्या जुन्या मराठी ग्रंथांचे सस्कृतानुवाद वाचीत असताना श्री महाश्री शास्त्रींचा हा अभिप्राय आम्हास वारवार आठवला. प्रादेशिक भाषांतल्या प्राचीन ग्रंथांचे नवीन स्वरूप काढायचा शक्यतास त सस्कृतानुवादासह काढाय अज आम्हांस वाटते. कारण प्रादेशिक भाषांचे स्वरूप सस्कृतप्रमाणे चिरस्थायी नाही.

जुनी मराठी किंवा हिन्दी भाषा आज जशी दुर्बोध झाली आहे तशी आजची हिन्दी किंवा मराठी काळातराने दुर्बोध झाल्याविना राहणार नाही. संस्कृतची अवस्था तशी नाही. कारण संस्कृतचे व्याकरण निश्चित स्वरूपाचे आहे. त्यामुळे सहस्रावधि वर्षांपूर्वीचे ग्रंथ आज जसे सुबोध (भाषादृष्ट्या, विषयदृष्ट्या नव्हे) आहेत, तसेच आजचे संस्कृत ग्रंथ कित्येक वर्षांनंतरहि सुबोध राहतील याची खात्री आहे. 'गीर्वाणज्ञानेश्वरी'च्या प्रास्ताविक लेखामध्ये विद्याभूषण तावेशास्त्री यांनी या सप्रधान व्यक्त केलेले मत उद्धृत करण्यासारखे आहे. श्री. तावेशास्त्री लिहितात -

“यत्रपि ज्ञानेश्वर्यां प्रचलितभाषानुवादके महाराष्ट्रीयया उपकृता तथापि तेया वृत्ति महाराष्ट्रभाषानभिज्ञाना कन्नड-तेलगु-तामिळ-गुर्जराग्लादि-भाषानिष्ठा नोपकरणे समर्था । प्रतिभाषाया ज्ञानेश्वर्या अनुवात्करणे तु अक्षययम् । काऽनोपाय ? येन सकलोपनिषद्सारभूताया भगवद्गीताया गूढार्थप्रतिपादिका दृष्टान्तादि-नानालम्कारै समलकृता ज्ञानेश्वरी स्वकीयाना परकीयाना च जगतीतज्वालिना नानाभाषाभिज्ञानं भगवद्गीतागूढार्थं दर्शयिष्यति । मोक्षमार्गं चोपदेश्यति । एक एवानोपाय सम्भवति । गीर्वाणभाषया ज्ञानेश्वर्या अनुवाद कर्तव्य तेन स्वेषा परेषा चापि लाम । अथ केचिद् वदिष्यन्ति गीर्वाणभाषा तावन्मृतेति । कस्तर्हि तया भाषयाऽनुवादकरणेन लाम ? गीर्वाणवाणी मृतेति ये मन्यन्ते तेया जडाना प्रक्षिप मृतति सत्यम् । यावद् वेदा प्रवर्तन्ते तावद् विप्रमुग्धे साऽपि वरीयते इति सिद्धात ।”

आजच्या काळात संस्कृतचा प्रचार जराच क्षीण झाल्याने श्री तावेशास्त्रींचा हा अभिप्राय काही अशा व्यर्थ झाल्यासारखा दिसत असला तरी देखील त्यामध्ये बरेच तथ्य आहे. इतर कोणत्याहि भारतीय भाषेमध्ये केलेल्या अनुवादापेक्षा संस्कृताने केलेल्या अनुवादाला अजिबात भारतीय स्वरूप तत्वाळ प्राप्त होत असे. संस्कृताने निरिक्त अंगित-भारतीय स्वरूपाची दुसरी भाषा आज तरी इंग्रजीच आहे. आणि म्हणूनच अनेक संस्कृत लेखनांनी मुळाव्या स्वतःच्या संस्कृत ग्रंथाचे अनुवाद इंग्रजीत केलेले आहेत. असो ! अशा प्रकारे निरनिराळ्या उद्देशानी प्रेरित होऊन अनेक संस्कृत लेखन अभ्यासीय ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद लिहिण्यात प्रयत्न झालेले दिसतात. प्रस्तुत प्रकरणात अशा अनेक अनुवादित ग्रंथांचा सजिब परिचय देण्यात येत आहे. आरभी वैदिक सुक्त व त्यानंतर पाली-ग्राहृत भाषेतील ग्रंथांच्या अनुवादाचा परिचय दिला आहे. कारण या दोही भाषा भारतीय अगून अति प्राचीन आहेत. त्यानंतर इतर भाषातील अनुवादित ग्रंथांचा परिचय विशिष्ट प्रमाणे दिलेला आहे.

सूक्तस्तव — ऋग्वेदाच्या प्रथम मंडलातील १२ व्या अनुवाकामध्ये पराशर ऋषींनी ९ आम्बेयगमन आहेत. त्यांचा गान भी भरविंगच्या तत्परशानुवाक

विद्यत करण्यासाठी श्री कपालीशारनी यानी ६८ श्लोकामध्ये प्रस्तुत अनुवाद केला आहे.^५

दूतकरनिर्घेद — श्रग्वेदान्या १० व्या मंडलामध्ये 'अश्रदेवनम्' या नावाचे ३४ व सूक्त आहे. त्याचा संस्कृत पद्यामध्ये प्रस्तुत अनुवाद श्रीमहालिंग शास्त्री यानी केला आहे.^६

मिलिन्दप्रश्ना.—मिलिन्दपन्हो या नावाच्या विख्यात पाली ग्रथाचा संस्कृतानुवाद श्री त्रिवुंगेर भद्राचार्य यानी केला श्री भद्राचार्य हे 'मित्रगोटी' नामक संस्कृत मासिक पत्रिकेचे संपादक होते. त्या या मासिकाने हा अनुवाद 'क्रमेश' प्रकाशित झाला होता.

संस्कृत-धम्मपदम्—१९५६ साली भगवान् बुद्धाच्या २५०० व्या जन्मसहोत्सवानिमित्त सर्वत्र भारतीय भाषामध्ये गौडधर्मविषयक भरपूर वाङ्मय प्रकाशित झाले. त्या वेळी कुव्हेराचे प्रा. इन्द्र यानी संस्कृत धम्मपद हे पुस्तक हिन्दी ग्रन्थानुवादासहित प्रकाशित केले.^७ धम्मपद हा अतिप्राचीन व विद्यमान्य ग्रंथ असताही त्याचा हा पहिलाच संस्कृतानुवाद दिसतो.

संस्कृत-गाथासप्तशती—हाल कवीच्या प्रख्यात गाथासप्तशती या महाराष्ट्री काव्याच समृत्त संस्कृत भाषांतर जयपूरचे नामांकित संस्कृत कवि श्री मद्र मथुरानाथ (सुपरिंटेंडेंट ऑफ संस्कृत स्कूलीज्, जयपूर स्टेट) यानी केला आहे मद्र मथुरानाथासमर्थी सनिस्तर माहिती गेयकाव्यविषयक प्रसंगाने आलेलीच आहे.

तामिळ ग्रंथाचे संस्कृतानुवाद

सुर्येन्द्रगाथाधनुकरणम्—शटगोप नम्मालार नावाच्या लिखितपूर्व ३१ व्या (१) शतकात झालेल्या तामिळ कवीने गादलेल्या 'तालायिरम्' या नावाच्या ग्रथाचा प्रस्तुत संस्कृतानुवाद कुव्केपुरवासी गोविंदसुत रामानुज या नावाच्या एका प्राचीन कवीने केला आहे.^८ प्रादेशिक भाषेंतोल ग्रथाचा अनुधा हा पहिलाच संस्कृतानुवाद असावा. या अनुवादाचा काळ सांगण अशक्य आहे.

गोर्वाणदात्रगोपसहस्रम्—तामिळ भाषेतील अनेक भक्तिकाव्याचा संस्कृत अनुवाद मेडपत्नी वस्तरमणाचार्य (जन्म १८६२) यानी केला. श्री वस्तरमणाचार्य हे त्रिबयनगरच्या महाराज महानिवाल्यामध्ये संस्कृत पंडित होते.

५. आह्निकस्तव या पुस्तकात प्रकाशित । ६. विविणीमाला पृ ६७ ।

७. न्यू इटिया प्रेस दिल्ली येथे मुद्रित । ८. पृ २०५ ।

लेंम्बच्या शेक्सपीयरनाट्यकाचा "शेक्सपीयरनाट्यकावली" या नावाचा सुनोध संस्कृत अनुवाद यानी केला आहे ।

रामायणतनिदलोकीयारया—पेरियवाचाबुलै नावाच्या एका द्राविड विद्वानाने रामायणावर तामिळ भाषेमध्ये एक टीका लिहिली होती. तिचा संस्कृतानुवाद एका अज्ञात संस्कृत पंडिताने प्रस्तुत ग्रथाच्या रूपात केलेला आहे. ।

द्राविडार्यासुभाषितसंग्रह—तामिळनाडमध्ये औष्यी या नावाची एक प्रख्यात कवयित्री होऊन गेली. तिच्या लोकप्रिय सुभाषितांपैकी 'नरुवशी-वक्कुण्डम्' या नावाचीं सुभाषित "सन्मार्गसोध" व "वृद्धोक्तिसंग्रह" या दोन विभागांमध्ये श्री महालिंगशास्त्रींनी सापातरित केलेलीं अमून तीं प्रस्तुत पुस्तकात संकलित करताना महालिंगशास्त्रींनी मत्तभ्रमरी व अमृतोर्मिला या नावाचीं स्वयं लिपित वृत्ते उपयोक्तिलीं आहेत ।

सुनीतिकुसुममाला—प्रयात तामिळ कवी तिरुवल्वार याच्या 'तिरुक्कुरळ' नावाच्या लोकप्रिय काव्यग्रथाचा प्रस्तुत संस्कृतानुवाद आप्पा वाङ्मयी यानी केला असून, त्यावर के. व्ही. सुनहाण्यशास्त्री यानी संस्कृतात टीका लिहिली आहे. इ. स. १९२७ मध्ये कुम्भकोणम् येथे ही 'सुनीतिकुसुममाला' संस्कृत टीकेसहित प्रकाशित झाली.

मेनका—बडुपुर डोरस्वामी अयंगर यानी लिहिलेल्या 'मेनका' नावाच्या तामिळ काव्यग्रथाचा प्रस्तुत संस्कृतानुवाद ताताचार्य यानी केला व तो उग्रानपनिषेमध्ये समाप्त प्रकाशित झाला.

मणिमेखला व प्रवालरल्ली । हे दोन संस्कृत उपन्यास भूतपुरीनिवासी श्रीनिवासचार्यांनी एका तामिळ कथेच्या आधारे लिहिले आहेत. डॉ. राघवन् यानी महतीपो मनुनीतिचोल व देवयन्दी वरदराज हीं दोन लघुकथे तामिळ कथांच्या आधारे स्वतंत्रपणे लिहिली आहेत. मेल्लोट्टे येथील टी. नरसिंह अयंगर (१८६७ ते १९३५) हा लेखक 'कल्ली' या नावाने प्रसिद्ध होता. त्याने तामिळ भाषेतील कित्येक वैष्णव गीतांचा संस्कृतपत्रात अनुवाद केला आहे. काव्याच्या प्रतिपादादी भयकर मटाचे श्री अन्नगराचार्य यानीहि अनेक तामिळ काव्यांची संस्कृत पत्रात भाषांतरं केलेलीं आहेत ।

९. प्राप्तस्थान व्ही रामस्वामी शास्त्रालू अॅन्ड सन्स, २९२ एस्प्लेनेड, मद्रास । १०. मुंबई येथे मुद्रित ।

११. श्रीनिवास प्रेम, तिरुवंग्याळ, येथे मुद्रित इ. स. १९५२ ।

१२. मॉडर्न संस्कृत रायटिंग्ज रे. व्ही. राघवन् पृ. १९ ।

तेलुगु ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद

सुजनमन कुमुदचन्द्रिका—पीठापुरज्यळ चन्द्रपालयम या गावात राहणाऱ्या जग कवीचा पुत्र तिममकवी याने प्रस्तुत अनुवादग्रंथ लिहिला आहे. मूळ 'रविकननमनोभिराम' हा ग्रंथ कवीच्या पितामहाने तेलुगुभाषेत लिहिला होता. या कथांमध्यात शिवभक्तीचे माहात्म्य प्रतिपादन केलेले आहे.^{१३}

सुनाथकवीने लिहिलेल्या एका तेलुगू रामायणाचा रौर संस्कृत अनुवाद १७ व्या शतकातील मधुरवाणी नावाच्या कवयित्रीने केला आहे.^{१४} चिड्रिगुडरच्या नरसिंह सस्कृत कलाशाळेचे संस्थापक श्री. चिड्रिगुडर वरदाचारीवर यानी वामन-शतकम्, सुमतिशतकम्, दाशरथिशतकम्, कृष्णशतकम्, भास्करशतकम् या नावाची शतककाव्ये मूळ तेलुगू काव्यांचे सस्कृत अनुवाद करून रचलेली आहेत.

मल्याळी ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद

कावणकीकोवलम्—मल्याळी भाषेतील शीलपट्टिकारम् या नावाचा काव्यग्रंथ कावणकोर राज्यातील नेम्मर गावचे रहिवासी श्री. नारायण नायर यानी ६ सर्गांच्या प्रस्तुत काव्याच्या रूपाने अनुवादित केला.^{१५}

केरलभाषानिर्वर्तः " य महानचिदृतय " या नावाचे २ ग्रंथ मूळ मल्याळी ग्रंथांचे अनुवाद करून श्री. ई. व्ही रामन् नम्बुद्रि (नम्मुतिरी) यानी लिहिले.

सीताचित्रारलहरी—मल्याळी कवी श्री. कुमारन आसन् याने लिहिलेल्या 'चिन्तानिष्ठाय सीता' या काव्याचा प्रस्तुत सस्कृतानुवाद कावणकोरच्या सस्कृत कलाशाळेचे मुख्य प्राचार्य एन्. गोपाल पिल्ले यानी केला आहे.

कथाशतकम्—म्हैसूरचे एम्. वैकरामशास्त्री यानी निरनिराळ्या प्रादेशिक भाषातील १०० कथा सस्कृतात भाषांतरित करून प्रस्तुत पुस्तकात सज्जीत केल्या आहेत.^{१६}

१३. इ. ४८५ । १४ इ. १४७ । १५ नरसिंह सस्कृत कला-शाळा ग्रंथमालेतर्फे प्रकाशित (इ स ५४-५५)

१६. गाल्देम येथे १९५५ मध्ये प्रकाशित

१७ १९४८ मध्ये कावणकोर येथे मुद्रित

१८ १९४५ मध्ये कावणकोर येथे मुद्रित

१९ मॉडर्न सस्कृत रायटिंग्ज्-५ २० ।

२०. म्हैसूर येथे मुद्रित

हिन्दी ग्रंथांचे अनुवाद

संसारचक्रम्—काञ्चीवरमुच्या प्रतिमादिभयङ्गराचार्याच्या बक्षानील निदान् पण्डित श्रीमद् अनंताचार्य यानी जगन्नाथप्रसादद्वारा प्रस्तुत हिन्दी कादम्बरीचा संस्कृतत अनुवाद केला आहे.

कामायनी—विरयात हिन्दी कवी जयशंकरप्रसाद याच्या प्रस्तुत महाकाव्याचा संस्कृत अनुवाद प. भगवद्दत्तशास्त्री (रावेरा) यानी केला असून त्यातील ३ सर्गांचा पहिला खण्ड प्रथम प्रकाशित झाला होता । इ. १९६० मध्ये संपूर्ण अनुवाद राहुल सास्त्र्यायन याच्या प्रस्तावनेसह प्रकाशित झाला.

सत तुलसीदासाच्या रामचरितमानसाचा संस्कृतानुवाद ग्हेयूरचे के निरु वेङ्कटाचार्य यानी केला असल्याचा उल्लेख डॉ राधवन् यानी आपल्या 'मॉडर्न संस्कृत रायनिर्गम' या लेखात केला आहे. (पृष्ठ १८)

वंगाली ग्रंथांचे संस्कृत अनुवाद

कपालमुण्डला—प्रशिद्ध बंगाली लेखक बकिमचन्द्र यांच्या कपालमुण्डला नामक बंगाली कादम्बरीचा प्रस्तुत अनुवाद हरिचरण भट्टाचार्य यानी केला श्री. भट्टाचार्य हे कान्पूरच्या मेट्रोपोलिटन महाविद्यालयात संस्कृत प्राध्यापक होते त्यांनी कर्णधारा, रूपसुनिर्झर, हा दोन संस्कृत काव्यकेलीं असून त्यायतिरिक्त उमरसय्याम्याच्या कान्पूरच्या संस्कृतानुवाद पिटिशेरॉटद्वारा इंग्रजी भाषांतराच्या द्वारे केलेला आहे. ११

लावण्यमयी - बकिमचन्द्राच्या प्रस्तुत कादम्बरीचा संस्कृत अनुवाद महा गण्पतके आप्त संस्कृत वृत्तवन्नर श्री आप्पाशास्त्री राशिबडेकर यानी केला व तो त्यांच्या 'संस्कृत-चन्द्रिका' या मासिकपत्रिकेत प्रकाशित झाला. त्यानंतर मुंबई व मद्रासमध्ये त्याची पुस्तकरूपाने संस्करण निघाली. १२

दुर्गेसनन्दिनी व क्षत्रियरमणी या बंगाली काव्यांचा संस्कृतानुवाद कान्पूर वरम् यथीन् प्रशिद्ध बन्धुवरदत्तु श्रीगण्पतानाचार्य (निरुमन् ताताचार्य) यानी

२१ चौसत्या वाराणसी, मूल्य १। रुपा । जगन्नाथ प्रिण्टर्स एण्ड पब्लिशर्स ३६ वाराणसी, प्रोग्रॅस स्ट्रीट, कान्पूर ७

२२ हा अनुवाद अद्यापि प्रकाशित नाही

२३. इ. ४९९ मध्ये पुस्तक मुद्रित. २४. इ. १९८ ।

केला आहे. याच लेखनाने “सुगुलाङ्गुलीयम्” व वेदान्तदेशिकम् या नावाचीं नाट्यहि लिहिलीं आहेत.”

गीतान्जली—स्वीन्द्रनाथ टागोरांच्या निर्यात गीतान्जलीचा संस्कृतानुवाद “संस्कृतभारती” नावाच्या मासिकपरिचेंत नमरा प्रकाशित झाला “पद्मिणी” नावाच्या मासिकपरिचेंत टागोरांच्या आणखी काही काव्यांचा संस्कृतानुवाद प्रसिद्ध झाला. मन्जूषा^१ मासिक परिवेचे संपादक श्री त्रिनीचन्द्र चट्टोपाध्याय यानी केलेल्या टागोरांच्या कथाकादम्बयाच संस्कृतानुवाद त्याच्या मासिकात नवीच वर्षे नमरा प्रसिद्ध होत असत.

श्री श्रीरामकृष्णकथासमृतम्—रामकृष्ण परमहंसाचे निकटवासी शिष्य श्री महेश्वरनाथ यानी लिहिलेला ‘श्री श्रीरामकृष्णकथासमृत’ हा ७ खण्डांचा ग्रंथ जगातल्या अनेक भाषांमध्ये भाषांतरित झाला आहे त्याचा प्रस्तुत संस्कृतानुवाद श्री जगन्नाथस्वामी यानी केला आहे यामध्ये मूळ ग्रंथाच्या ४ खण्डातील ७ भाग संपूर्ण केलेले आहेत. याचा उरलेला भाग ‘मनोरमा’, ‘सुयोदय’, ‘सन्देश’ व ‘संस्कृतसाहित्यपरिपक्वता’ यामध्ये वेळोवेळीं प्रकाशित झाला आहे.^२

मराठी ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद

गीर्वाणज्ञानेश्वरी—श्री ज्ञानेश्वरानी भगवद्गीतेचा भाषार्थ संस्कृत न जाणणाऱ्या सामान्य जनता कडारा म्हणून ‘भावार्थदीपिका’ (ज्ञानेश्वरी) हा नितान्तमुन्दर ग्रंथ मराठीत लिहिला. त्याचा संस्कृत अनुवाद जत संस्थानचे न्यायाधीश श्री अनन्त त्रिपुण्ण रासनीस यानी केला असून तो ६-६ अध्यायांच्या २ खण्डांमध्ये मुद्रित झाला आहे.^३

ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या ६ अध्यायांचा संस्कृत अनुवाद पुण्याचे श्री महादत्त पाण्डुरंग ओरु यानी करून मुद्रित केला होता. त्या उपरान्त ‘गीर्वाणज्ञानेश्वरी’च्या प्रस्तावनात त्रिपुण्ण श्री तात्रे लिहितात की, ‘गीर्वाणज्ञानेश्वरीय रासनीसमहोदय पुण्यपत्तनस्थम्य ओरोपाह्व-महादत्तप्रमण सहाय्यन भुद्रयितव्या इति मनसि निधाय ते सह समय कृत । तेन च सवत्सरपर्यंतम् इय (रासनीसलिपिता) हस्त लिपिता ज्ञानेश्वरी आरम्भप्रकाशना हस्ते निरुद्धा । छत्रोपरगिराण्यसि रासनीस

२५. वृ. ४८७ । २६. ८१ इयाम बाजार स्ट्रीट, कटकता वा मूल्य ६ रु

२७. सिरामणी मुद्राशाळा, ब्रह्मपुरम् उत्तरल यचे मुद्रित (१९५१)

२८. निजमगानर प्रेस, कोल्हाट रन, मुंबई ।

महोदयै. दत्तम् । ओकमहाशयैरपि गृहीतम् ।. सवत्सरान्तेऽभिनवा स्वलिप्तिना
पदध्यायपर्यन्ता संस्कृतपत्रमयी शानेश्वरी मुद्रिता (पृ. १४) ।” श्री तात्रे शास्त्रीने
प्रस्तुत अत्रतरण साहित्यत्रेत्रात नेहमी होणाऱ्या भागगडीचे एक उदाहरण म्हणून
उद्धृत केलेले आहे.

गीर्वाणशानेश्वरीतील काही वैचक उतारे भाषातराचे उत्तम नमूने म्हणून
पहा :—

मूळ- तरी स्वाधिकाराचेनि मागें । आलें जें मानिले आग
पतित्रतेचेनि परिचये । प्रियाते जेंसं ॥ १८-५८६

अनुवाद-स्वाधिकारेण संग्राप्तम् यत् तत् कर्म प्रिय यथा ।
पतित्रतापरिष्वङ्ग प्रियाय भवति प्रियः ॥ (*प्रियस्य)

मूळ- सावळ्या अंगा चदन । प्रमदा लोचना अजल
तैसे अधिकारासी मडन । नित्यपणे जें ॥ ८-५८७

अनुवाद-चन्दन श्यामकाये वा प्रमदादृशि कञ्जलम् ।
यथा तथाधिनारस्य नित्य यन्मण्डन भवेत् ॥

मूळ- ते नित्य कर्म भले । नैमित्तिकी सावायिलें ।
सोनियासि जोडिलें । सौरभ्य जेंसं ॥ १८-५८८

अनुवाद-तद्रेव नित्य निर्दोष साह्य नैमित्तिक पुन ।
मुगन्धयुक्तसौम्यसम गभाति सत् तदा ॥

मूळ- आणी आगा जीगाची सपत्ति । वेचून करी दळाची पाळती ।
परी जाये उरुणे ही स्थिति । न पाहे माय ॥ १८-५८९

अनुवाद-विचक्षणो जीगाराः कायकलेशो न गण्यते ।
माता मुतायने दक्षा पर नोदिजते कदा ॥

मनुष्याणां साहस्रेषु वद्विचद् यतति सिद्धये ।
पततामपि सिद्धाना वद्विचन्मा वेत्ति तत्त्वत ॥ ७-३ ॥

या गीतेच्या श्लोकानर शानेश्वरानी ५ ओव्यात जें भाष्य लिहित त्याचा
संस्कृतानुवाद पहा —

शानेश्वरी—ये ग मनुष्याणिया गहमसा । माडी रिपाविले यानिये धिरगा
तैथे या धिरणेकरा न्मुवगा । मावि निरळा जणे ॥ ७-१०
येया भरलेल्या विभुवना । आतु एक एतु पातु अर्जुना ।
निवडुनि वीडे घेना । तज परी ॥ ११

किं तयाहि पाटी । जं वेळीं लोह मांघोते घांटी
ते वेळीं विजयश्रियेच्या पाटी । एकुचि वेधे ॥ १२ ॥

तेथे आस्थेच्या महापुरी । रिघतातीं कोटिवरी ।
परी प्रांतीच्या पेन्तीरी । निपायिल निगे ॥ १३ ॥

गहनबुनि सामान्य गा नोहे । हें खांगतीं वडिल गोटी आडे
परी तें बोळो येहल पाडे । आतां प्रस्तुत ऐक ॥ १४ ॥

संस्कृत अनुवाद—मनुष्याणां सदृशेषु ज्ञानेच्छुर्विरलो जनः ।

दिशामुष्यपि वदन्निन्मां विरलो वेत्ति तस्यतः ॥ १० ॥

ज्जाकीणें दिभुवने शोधयिन्या स्थले स्थले ।

शरारंश्च लक्ष्यः येनाद्यद् युर्याद् यथोचितम् ॥ ११ ॥

रणे छद्याच्छ्रमातान् शरीरे तेषु यो नरः ।

जयधीपीठ आरूढो लोक एव स देवमान् ॥ १२ ॥

आस्थानद्या महापुरे दिशन्ति नरकोटयः ।

वदन्ति च सामान्यतीरं प्राप्नोति विरलः मुषीः ॥ १३ ॥

तरमाप्रेतदि मुलमं वक्तुं कथतरं महत् ।

यदग्नि तद् वदिष्येहमय त्वं प्रस्तुतं भुणु ॥ १४ ॥

प्रारंभिक भाषांतील श्रियाणांचें संस्कृतानुवाद कथे निश्चयार्थक होणाल, याची उदाहरणें याग्निक विधि भाषांतील भाषान्तरित ग्रंथाच्या आधारे वाचकास द्यावत, पण आद्योप इतक्या भाषांचें ज्ञान नसल्याने मातृभाषेतल्या एका सर्वोत्कृष्ट ग्रंथाच्या अनुवादाची मोडणी उदाहरणें येथे उद्धृत केली आहेत.

मनोबोधः—धीवमपं रामदास स्वामींनी लिहिलेल्या 'मनाने श्लोक' या २१७ श्लोकांच्या अन्वय लोमयि व महाराष्ट्रांनी उ आदाल्पुढांना परिचित असलेल्या उत्कृष्ट आध्यात्मिक ग्रंथाच्या समकृत संस्कृतानुवाद एका गल्पुकरणे केल्या आहे. त्याने 'तपतीरीरयासी' असा त्याच्या नांवाचा उल्लेख केला आहे.

मनोबोधाचें आद्योप एक समकृत भाषांतर द्याव्याचें पाण्डुरंगदासजी देवेंदर यांनी केले आहे. (मुद्रित) श्री. देवेंदरानें 'सुरोधम' हें १५ श्लोकांचें महाकाव्य सुरोधेच दिग्दर्शनाद्वाराणें सुरोधेच प्रथिम श्लोक आहे.

२९. भाषांतरित मुद्रणात्प, गदाविष वेड, मुजें वेवे मुद्रित (१९१५)

अभङ्गरसवाहिनी—श्री. महादेव पाहुरग भोक यानी सत तुकारामाच्या ६३ वेचक अभंगाचा प्रस्तुत अनुवाद केला आहे. १९३० साली त्याच्या मुलाने तो प्रकाशित केला."

गीर्वाणकेकावली—कविवर्य मोरोपताच्या केकावली या भक्तिपूर्ण स्तोत्राचे प्रस्तुत सस्कृत भाषांतर भोरचे सस्कृत पंडित डी. टी. साकुराकर यानी केले आहे. (मुद्रित)

वलिदानम्—वासुदेव आत्माराम लाडकर (कोल्हापूर) यानी श्री नरसिंह चिंतामण केळकर याच्या प्रस्तुत मराठी कादंबरीचे सस्कृत भाषांतर केले. (मुद्रित) या भाषांतराची महाराष्ट्रात फारच प्रशंसा झाली. श्री लाडकराच्या अवान्तर लिखाणाचा उल्लेख इतरत्र आलाच आहे.

अग्निजा —पुण्याच्या 'भारतवाणी' या सस्कृत पाक्षिकाचे संपादक डॉ. ग. बा. पळसुळे यानी स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या काव्यसंग्रहातील वेचक १२ काव्यांचा सस्कृतानुवाद प्रस्तुत पुस्तकात प्रकाशित केला * डॉ. पळसुळे यानी स्वातंत्र्यवीरांच्या 'कमला' या उत्कृष्ट मराठी सण्डकाव्याचेहि सस्कृत भाषांतर केले आहे.

डॉ. पळसुळे यांचा अनुवाद किती कोटकोर आहे याची कल्पना पुढील एक दोन उदाहरणावरून येऊ शकेल. 'की घेतले व्रत न हें अग्नि अधतेने' या सावरकरांच्या प्रसिद्ध श्लोकाचे पळसुळेकृत भाषांतर पाहा—

नाङ्गीकृत व्रतमिद सहस्रान्धमक्त्या
स्य हि दृष्टमितिहासनिर्गर्तकं ।
दिव्यस्वरूपमत एव च दाहक यत्
बुद्धयैव विद्वयनुसृत तदिद सतीत्वम् ॥

'अमर होय ती वधवला । निर्वंश जिचा देवाकरिता' या प्रसिद्ध ओवीचे भाषांतर पाहा—

'अमरा वरावली सा योच्छिन्ना देवकारणात् ।
आदिगन्तात् प्रजात्यस्या दिश्वमङ्गलशौरभम् ॥

मुम्बईचे श्री. वि. मि. वेळणकर यानी किलोस्करांच्या समांत सौम्याचे उत्कृष्ट सस्कृत भाषांतर केले असून त्याचे मुम्बईत झालेले प्रयोग फारच गाजले. १९५९ मध्ये त्यांनी यशवत कवीच्या लयमंगल काव्याचे सस्कृत भाषांतर केले.

३०. गणेश प्रिंटिंग प्रकर्म दानिवार, पेठ, पुणे येथे मुद्रित.

* समर्थ भारत छापखाना, वृधवारपेठ, पुणे येथे मुद्रित ६, १९५८

फारसी ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद

फारसी ग्रंथांपैकी उमरखत्यामच्या रजायाना जागतिक मान्यता प्राप्त झाली आहे. उमरखत्याम हा कवि ११ व्या शतकामध्ये इराण देशात खोरासान या गावी होऊन गेला. त्याच्या काव्यातील गूढत्वामुळे त्याला सर्वत्र मोठी मान्यता प्राप्त झाली. जगातल्या बहुतेक सर्व प्रमुख भाषामध्ये या रजायाची भाषांतरे झाली आहेत. १९२८ साली ई. फिन्झेरॉट या निदानाने रजायाचा इंग्रजी अनुवाद केला. त्याच्या आधारेच बहुतेक भारतीय भाषामध्ये रजायाची भाषान्तरे झालीं. १९२९ मध्ये प्रत्यात मराठी कवी डॉ. माधवराव पटवर्धन (माधव ज्युलियन) यानी ५२४ रजायाचा पद्यात्मक मराठी अनुवाद केला. त्यानंतर १९३१ मध्ये डॉ. पटवर्धनानी " द्राक्षण्या " या नावाने आणखी ७५ रजायाचा अनुवाद प्रकाशित केला १९३३ मध्ये वेळेश माधन दातार (डे. फिनाशियल सेन्ट्रेरी, हैद्राबाद राज्य) यानी 'गुरुकणामृत' या नावाने रजायाचा मराठीमध्ये श्लेषरुद्ध अनुवाद प्रकाशित केला आहे." हिन्दीमध्ये श्री मैथिलीशरणगुप्त यानी केलेला रजायाचा अनुवाद इ. स. १९३० मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. अद्यापकार निरनिराळ्या भारतीय भाषामध्ये अनुवादित झालेल्या रजायाचा पहिला संस्कृत अनुवाद इ. स. १९२९ मध्ये झाल्याह सस्थानचे राजगुरु प. गिरिधरशर्मा यानी " अमरशक्तिमुधाकर. " या नावाने प्रकाशित केला." हा अनुवाद पृथ्वीचूचात केलेला आहे.

प्रा. एम्. आर राजगोपाल यानी केलेला रजायाचा अनुवाद मद्रासमध्ये १९४० मध्ये प्रकाशित झाला.

भावचरित्र — रामगायचे संस्कृत प्राध्यापक डॉ. सदाशिव अत्रास हागे यानी ६६ रजायाचा संस्कृतानुवाद वसंततिलका वृत्तामध्ये केला असून, त्याचा स्वतः हिन्दी मथानुवादहि त्यानी खोसत जोडला आहे."

मदिरोत्सव — या नावाने एर्नाकुलमच्या व्ही. पी कृष्णनायर या प्राध्यापकाने रजायाचा संस्कृतानुवाद केला आहे.

दु खोत्तरं सुखम् — अन्नदयनी या ९ व्या शतकातील अरबी लेखकाने अल्फ्रेंसदण्ड या नावाचा एक ऐतिहासिक पद्यासंग्रह अरबी भाषेत लिहिला होता. त्याचा फारसी अनुवाद देहिलानी नामान्या लेखकाने 'जामे उन्वियायान्' या

३१ दक्कन टॉ रिपोर्ट प्रिंटिंग प्रेस, जामशाम, हैद्राबाद मूल्य २॥ रु.
 ३२ शालरापट्टण (राजस्था) येथे प्रकाशित.
 ३३ धन्दा प्रिंटिंग प्रेस, दादर मुंबई २८ ।

एतद्रहस्यकण्ठं पटुबुद्धिभाजा न शायते कथमहो भवता विचिनम् ।
 तस्यैन्द्रबालिभ्रकलाकुशलप्रयोगात् भ्रान्तो भवान् भृशमितीह मदीयतर्कः ॥१९॥
 लोके शुभाशुभाफलान्यनुभूतवांस्त्वं सम्मेलिता उपवने सुमकष्टकारुच ।
 अस्मान्निरेव सह हन्त नियोत्स्यमानः छेत्तासि हैन्दवशिरांति न युक्तमेतत् ॥ २०
 प्रौढीं परामुपगतोऽपि पराक्रमेण तारुण्यशालिशविलासपरोऽप्य मा भूः ।
 साधीयसीं स्मर सदैव हि सादिनान्ना साधूत्तमेन गदितां महितां च वाणीम् ॥ २१
 सर्वस्थलेषु तुरगो न हि चोदनीयः कुर्यात् पलायनमपास्तफलः प्रसङ्गे ।
 व्याघ्रो मृगादिषु निदर्शयति स्वभावं सिंहेन नैव कुर्वते गृहयुद्धमेव ॥ २२
 यद्यस्ति, यारि तव वीर करालप्रसङ्गे स्याच्चेत् प्रधावदुरुवगेहये च शक्तिः ।
 धर्मद्रुहां विशसनं त्विसलामधर्मनिर्गूल्यं कुरु तदेव तवोक्तिं स्यात् ॥ २३
 दाराशिकोह—रूपसूनुवदारचेता देशस्य राजपदवीमभजिष्यदस्य ।
 तर्हि प्रजा सहजसर्वसुरान्यलप्स्यद् दुर्दैविहिन्दुजनता सुनिराय नूनम् ॥ २४
 प्रातारयस्त्वमगधं जसवंतसिंहं नैवाकरोस्त्वमुचितानुचितानुचिन्ताम् ।
 गोमासुवृत्तिमनुविन्दसि नैव पूर्णां त्वं युद्धसाहसमहो हरिणा करोषि ॥ २५
 सेवां विधर्मितृपतेरधिगत्य गन्धद्रोहाय हा श्रमजुस्तव कोऽर्थलामः ? ।
 ऐश्वर्यमानपरमोच्चपदाभिलाषः संपत्स्यते सपदि ते मृगतृष्णिवैव ॥ २६
 भूरिश्रमेण रमणीं रमणीयरूपां अपाय तां समुपभोगकृते परस्मै ।
 यो वा ददाति जडवीर्याव तद्विभेदः देशान् विजित्य यवनार्पणकारिणः कः ॥ २७
 नीचस्य तस्य वृपतेः कपटानुकम्पाम् किं वा स्तवीषि जयसिंह ! विमुग्धचेता ।
 बुंदारसिंहकृतसर्वसहायतायाः किं वा फलं समभवत् त्वमवैषि सर्वम् ॥ २८ ॥
 श्रीच्छत्रसालनृपतिं परितः कुमारम् उद्भाविताश्च विपदः खलत्रोखरेण ।,
 अन्येषु हिन्दुषु तथा महतीं विपत्तिं संग्रापितां किमु न वेत्ति भवान् प्रसिद्धाम् ॥
 जानाम्यहं तदपि यद् भवता विवाहसम्बन्ध एव घटितः कुटिलेन तेन ।
 तस्माद् विनाशितमहो भवताच विस्वविख्यातमात्मजुलोरवमेव हन्त ॥ २०
 उद्वाहकन्धनमिदं नरराक्षसस्य तुच्छं तथा रुधिरकन्धनतो न गादम् ।
 आत्मेष्टसाधनकृते जनकस्य चासन् नाजीगणद् रुधिरमेव सहोदरस्य ॥ ३१
 त्वं राजमन्त्रिमित्रतो यदि दोषग्रन्थम् आत्मानमद्य हि समर्थयसि प्रकामम् ॥
 तर्हि स्मर क्षणमये तव वीरगायीद् वृत्तिर्नैत क्षितिपती च बाहाजहाने ॥ ३२
 देवेन बुद्धिकणिका यदि ते प्रदत्ता संकटस्थे त्रिजपरान्नमौख्ये च ।
 तर्थात्मजन्मधरणीचटुतापतप्त खड्गं कुरुष्य परिपीडितनाम्पसिन्तम् ॥ ३३
 नाय मियः समुचितः समयो नियोद्धुं वीरेषु हिन्दुषु महान् वृतिभार आसीत् ।
 देशे घने च विबुधालय—देवमूर्ति—बाल्ये दुःसहतामा विपदोऽधुना नः ॥ ३४

किञ्चिद्यदीह समय प्रचलेत् कुट्टत्यमेवा हि हिन्दुबुल्लक्ष्म च नैव शिष्यात् ।
 आश्चर्यमेतदखिल विपुल च देश यन्मुष्टिमेष-यवना त्त शासतीमम् ॥ ३५

स्वीयार्थसाधनमिद न महत्त्वहेतुरेव विमर्शमतिरस्ति तदाभिपश्य ।
 अस्मान् प्रतारयति कीदृगसौ दुरात्मा वक्त्रे च दर्शयति नैकविधान् विकारान् ॥ ३६

अस्माकमेव दृढशस्त्रालयाऽस्मदीयान् यन्नाति हन्त चरणञ्चल्युद्धिरेप ।
 राङ्गीक्ष्णनत्ति निशिते शतशोऽस्मदीयैरस्माकमेव च शिरांसि दुराशयेन ॥ ३७

तस्माद् वय सपदि हिन्दुजनस्य हिन्दुधर्मस्य हिन्दुविषयस्य च रक्षणार्थम् ।
 काष्ठा परा प्रयतनस्य सहैकमत्या वीरेश साम्प्रतमये करवाम धैर्यात् ॥ ३८

कार्यं प्रयत्नगरिमा ननु निश्चिन्तार्थैरस्माभिरद्यद्व्युक्तिचयोऽपि योज्य ।
 देशस्य रक्षणदृष्टे सकलानुपायान् आवश्यकान्श्च बहूधा विदधीत वीर ॥ ३९

उल्लासनीयमधुना वरवीरवृत्ति-शाणेन राङ्गापटल यतनैश्च देवम् ।
 तुर्काधिपाय कपटे पटवे प्रदेश तुर्काययुक्तिनिचयैरुचितोत्तर च ॥ ४०

सगच्छते यदि भवान् असवतसिंह-वीरेण तत्पत्रिराजविपाटनोक्त ।
 एकीभयेश्च रणकोविद् राजसिंहराणेन तर्हि महदेव भवेद्धि कार्यम् ॥ ४१

युध्यध्वमाशु रभसात् सकलासु दिक्षु विच्छिन्त दुष्टभुजगस्य शिर शिलाभि ।
 शश्वत् तदा स विमृशेत् स्पष्टतेर्विपाक स्यादक्षिणे कपटजालमृत्तौ न शक्त ॥ ४२

वीरैर्युतश्च नृकचदृढमल्लहस्तैर्नि पातयाम्यहमिह प्रथम समूलम् ।
 नून नियुग्जयपुरादिन्शाहभूप तैर्गोलकुण्ड-सुल्तान-कुतुब्शाह च ॥ ४३ ॥

धाराधरैरिव रणदुमिरिहासिधारा-तीर्थेषु पापकल्पान् यवनान् भग्नैः ।
 सस्नापयामि रभसादिसलामधर्म-लक्ष्माणि दक्षिणदिशि क्षपयामि मशु ॥ ४४ ॥

कर्तव्यदक्ष-वरमल्लविराजिनीरैरुल्लूढूर्मिपटला च गभीरपोषा ।
 स्रोतस्विनीय ननु दक्षिणशैलमध्यात् सम्प्राप्नुया समतमोत्तरेदेशभूमिम् ॥ ४५ ॥

शीघ्र समेत्य तनुया भवदीयसेवा प्रश्याम्यरिं फिल भवत्सहकारमूल्यम् ।
 युष्यामहे चतमृत दिशामु सर्वे सकोचयाम समराष्ट्राणमेव तस्य ॥ ४६ ॥

सेनाविलोल्लूढरीनिःकरेण दिलीपे सम्प्लावयाम रिपुजीर्यदुदमहर्म्यम् ।
 सिंहासने स्वपगते हि निनष्टशोभ 'औरङ्गाजेन' इति नाम वृथैव भूयात् ॥ ४७ ॥

(औरङ्ग - सिंहासन । जेन - शोभा, भूषण । औरगजेन - सिंहासनस्य भूषणम्)

हीनो भवेत् क्वचिदमुष्य विहिंस्यारङ्ग उत्सादित कपटजालमपि क्षण स्यात् ।
 शुद्धो च शोणितनदी भुवि काहयाम तस्या च नाङ्गकिङ्कर्ण तर्पयाम ॥ ४८ ॥

न्यायप्रियस्य च जगत्पथितु प्रणादाद् भूमेरप-एत्परिपोर्विदधाम धाम ।
 कार्यं त्विद न कठिन दृढयाश्चिद्वस्तो सम्मेलिते मुहदुदार मिषोऽनुमूलम् ॥ ४९ ॥

नांवाने केला. फारसी अनुवादांत देहिस्तानीने व्याणखी कांही कथांची भर टाकली. या फारसी अनुवादाचें प्रस्तुत संस्कृत भाषान्तर मुंबईच्या विल्सन कॉलेजचे फारसी भाषीचे प्राध्यापक एम्. अहम्मद यांनी केले. या संस्कृत अनुवादामध्ये व्यास, वाल्मीकी इत्यादि संस्कृत लेखकांच्या सुभाषितांचा उपयोग प्रा. अहम्मद यांनी केला आहे. हा अनुवाद लिहिण्याचा त्यांचा हेतु प्रस्तुत ग्रन्थांत पहिल्याच प्रकरणांत उद्धृत केला आहे."

श्री. आप्पाशास्त्री राक्षसदेकरांनी 'अल्फादीन अँड हिज् वंडरफुल टॅम', या अरेबियन नार्स्टय् मधील सुप्रसिद्ध कथेचें संस्कृतांत भाषान्तर केले. "The Sanskrit translation of Rashivadekar excels the original in narration." असा या अनुवादासंबंधी अभिप्राय श्रीकृष्णमन्नाचार्यांनी आपल्या इतिहासग्रंथांत दिल्या आहे.

शैली नांवाच्या फारसी कवीने लिहिलेल्या 'युमुफ हुलेख' या कथेला संस्कृत अनुवाद १५ व्या शतकामध्ये श्रीवर नांवाच्या कवीने कथाकौतुकम् या नांवाने लिहिल्याचा उल्लेख आढळतो.

'जयसिंहराजं प्रति श्रीमच्छत्रपतेः शिवप्रभोः पत्रम्'—छत्रपति शिवाजी महाराजांनी जयसिंहाला उद्देशून फारसी भाषेमध्ये एक छंदोमय पत्र पाठविले होते. त्या पत्रामध्ये शिवाजी महाराजांची अव्याज राष्ट्रभक्ति उत्कटरी प्रकट झाली आहे. या पत्राचे हिन्दी, मराठी इत्यादि प्रादेशिक भाषांमध्ये उत्कृष्ट अनुवाद झालेले आहेत. त्याचा ६० श्लोकांमध्ये संस्कृत अनुवाद 'कविराज' हें नांव धारण करणाऱ्या एका अज्ञात कवीने केलेला आहे. उत्कृष्ट अनुवादाचा एक दुर्मिळ नमुना म्हणून हें संपूर्ण पत्र आम्ही येथे उद्धृत करित आहोत."

॥ जयसिंहराजं प्रति श्रीमच्छत्रपतेः शिवप्रभोः पत्रम् ॥

अनुवादकः—कविराजः ।

राजाशिराज ! वरमाण्डलिकपणतः रम्यस्थितिप्रसव ! भारतपुष्पवाद्याः ।
श्रीरामचन्द्रमहिवांस ! तव प्रभावाद् नूनं समुन्नतशिरो रजपूतजातिः ॥१॥
शौर्यश्रियैव तव आबरवंशराज्यलक्ष्मीरियं प्रबलतामयते नितान्तम् ।
भागीः शुभैरनुपगैश्च तथाऽत्मनोऽल्मासाविता विजयहेतुसहायता ते ॥२॥

३४. इ. स. १९२५, विरजानन्द प्रेस, लाहोर येथे प्रकाशित ।

३५. कृ. ४३९ ।

३६. स्वाध्याय मंडळ किल्ला गारडीतर्फे प्रकाशित. मूद्रित प्रति दुर्मिळ आहेत.

तारुण्यदीप्त ! जयसिंह ! कुशाग्रबुद्धे ! भाग्यामिवृद्ध ! बलवीर्यसमृद्धिशालिन् ।

आशीर्मयीं ल्यसुररीकुरु मे प्रणामरूपां भ्रिया निरुपमञ्च मदीयसेवाम् ॥३॥

पायात्सदैव स जगज्जनको भ्रन्तं न्यायस्य धर्मसहितस्य त्रिशेच्च मार्गम् ।

संभ्रूयते निल मयाऽय मदानुकार्थं जेतुं च दक्षिणदिशं स भवानुपेतः ॥४॥

हिन्दोर्जनस्य हृदयेक्षणरक्तधारा-सेकेन रक्तमुपतां लयसेऽधिगन्तुम् ।

कृत्येन तेन वदन तव कज्जल्यभिलिप्तं भवेदिति न वेत्ति परं हि दुःखम् ॥५॥

धरमात्तवैव जननावनिभारतेऽस्मिन् धर्मे च पायनतमे महती विपत्तिः ।

सञ्जायते स्म वत ते ह्यनया च कृत्या जानासि नैव तद्विदं परमं निचिदम् ॥६॥

अन्तर्दशा यदि निचारयसि क्षणं त्व स्वार्थधर्मविषये महनीयकीर्ते ।

हस्तं निजं च क्वचस्य पुरोविभागं संपश्यसीह यद्वि तर्हि तवैव भायात् ॥७॥

तद्रक्तिमा कुशल ! यस्य जनस्य रक्तात् जातः स बान्धवगणो ह्ययवा परः स्यात् ।

तद्रक्तवर्णपरिणामवदान्यबुद्धे ! लोकद्वये किमरणो भ्रिताथ कृष्ण ॥८॥

धीर ! स्वयं त्वमधीनतयाऽऽगमिष्यो जेतुं यदि प्रबलदक्षिणदेशमेनम्

तर्ह्यस्तृतं समपरिष्यमहं मदीयं नेत्रं च मस्तकमिदं तव पादमूले ॥९॥

भास्वतपुरङ्गमनुमृत्य तवाहमेव सैन्येन वीर, महता सहसाऽगमिष्यम् ।

सर्वाञ्च दक्षिणदिशं त्वदधीनभूतां हन्तापरिष्यमहमेव नितान्तहर्षात् ॥१०॥

औरङ्गजेन्द्रपतेर्यवनेश्वरस्य धर्मद्रुहः सकल्लाघुविहिंकरय ।

जाले स्वयं कपटकूटमये पतंस्त्वम् अस्मानपीहं वत पातयितुं समागाः ॥११॥

श्रीडामि केन विधिना भवता किल्लाहं जानामि नाहमधुना वरवीर ! किञ्चिद् ।

किं सद्गतः शुभवता भवता मरानि नास्त्येव तर्हि परमः पुरुषार्थलाभः ॥१२॥

सेवां न वीरपुरुषः समयस्य कुर्यात् सिंहः कदापि मृज्जे न शृगालवृत्तिम् ।

वीर्यशौ कृपाणपरसू यदि चोपयुञ्ज्यां भूयान्भवेदुमयपक्षगहिन्दुनाशः ॥१३॥

उन्दूयते मम मनो नितरामनेन त्यक्त्वार्थित ययनशोणितसारपानम् ॥

आत्मीयलोक-रधिरक्षरणाय फोशान् निःसारयेय करवाल्महो करालम् ॥१४॥

यथाहवाय यवनाः स्वयमापतिष्यन् अस्माकमद्य परमोच्चपरान्माणाम् ।

सुदाटथी-मृगयुत्तिमुपाभितानां नून शरव्यपदवीं सहसाऽभ्रिष्यन् ॥१५॥

स्वार्थैरग्राधनपरः परहिंसनार्थे वद्धादरश्च कृष्णाकणिकाविहीनः ॥

न्याय्याञ्च धर्मगुणयादवरद्गजेनः भ्रष्टो मृद्य शितितले नरराक्षसोऽश्री ॥१६॥

स्ययो यथापशुल्लजाननराजमोऽभूत् शाहिस्तपानन्त्यमप्यपल यदासीत् ॥

योऽपुं भरानिह तदा प्रहितोऽस्ति तेन सोऽपु धर्मो न हि मद्राजमण स भीरुः ॥१७॥

भाम्येन्मिष प्रहरणशतसिंहवृन्दं गभ्रा लसन्नु यनराजपद प्रपजाः ।

भूयात्त बोऽपि भुवि हिन्दुसमाश्रमभ्ये वीरोऽप्यशिट इति तस्य वृदा दुराशा ॥१८॥

चेतोद्वय हि मिलित गिरिमथ्युदग्रं द्राक् पाटयेज्जलनिधिं नु विशोपयेच्च ।
 वस्तव्यमस्ति बृह मे विपये त्रिलाग्निन् तल्लेखन समुचितं मम नैव पत्रे ॥५०॥
 आचामुभौ च मिलितौ बृह सवदावेतीच्छामि यच्छ्रमशुचौ न वृथा भवेताम् ।
 वाञ्छास्ति चेत् तव समभमुपेत्य बक्ष्ये श्रोष्यामि च त्वदुदितं प्रणयेन सर्वम् ॥५१॥
 वार्तावधूमनबगुण्डित-चारुवक्रनामावां रहो नु करवाव चिराय बन्धू ।
 तस्याः कचे जटिलतामपसारयिष्ये सौहार्दतः सपदि कङ्कतिका-सहायः ॥५२॥
 यत्नस्य साधु करवाम परा नु काष्ठासुन्मत्तरक्षसि तथा युनजाव मन्त्रम् ।
 अन्विष्य सिद्ध्युपनय च तथाप्यमुन किं चेह नाम करवाम समुज्ज्वल नौ ॥५३॥
 एदृशं शपामि तुग च शपामि देश धर्मं शपामि मम सङ्गमनेन नूतम् ।
 नैवापतेत् त्वयि विपत्तिलोऽपि माभूराशङ्कितोऽप्यङ्गुलपानवधप्रसङ्गात् ॥५४॥
 मन्मारणाय हृदशी-कुल्सादिलोकैः सार्धं द्विपद्शतमितैः स समगतोऽत्र ।
 न प्राहरिष्यमहनेव पुरा हि तस्मिन् कस्तेऽलित्तिप्यदिग्माशयवेदि पत्रम् ॥५५॥
 नाह त्रिभेभि भवतो मम नासि वैरी वीर स्वय हि जयसिह कुतोऽपि हेतोः ।
 यद्युत्तर प्रहिणुया उचित तदोपस्थास्यामि ते निशि निरस्तभयोऽहमेकः ॥५६॥
 शाहिस्तपानरिपु-कञ्चुकपेशलब्ध-पत्र रहस्यमयमेव निदर्शयेयम् ।
 शिन्धेयमक्षियुगले तव सशयाम्भो दूरीभवेत्तव ततः सुरामोहनिद्रा ॥५७॥
 स्वप्नस्य वास्तवफल तव दर्शयिष्ये प्रश्याभ्यह सपदि वीर तदुत्तर त्वाग् ।
 भूयान्मनोमतमिद यदि तत्र पत्र सैन्य भवेत् तव मदीय-कृपाणलक्ष्यम् ॥५८॥
 सञ्छादयेन्निसुर भगवान् दिनेशः सन्ध्या-पटाञ्चल-वशादवशो यदा श्वः ।
 एदृशस्तदा मम निरावरणो हि भूयात् स्वस्त्यस्तु विश्वर ते रजपूतवीर ॥५९॥

*

*

*

इंग्रजी ग्रंथाचे संस्कृत अनुवाद

इंग्रजी भाषेचे अध्ययन आवश्यक झाल्यापासून भारतीय साहित्यक्षेत्रात फार मोठी काति झाली. शेक्सपीयरसारख्या परमश्रेष्ठ आंग्ल कवींची नाटकं वाचून त्यांची भाषातरे करणाऱ्या पिंवा त्यांचे अनुकरण करणाऱ्या मोह विविध-भाषीय भारतीय साहित्यज्ञाना झाल्याचें दिसून येतें. संस्कृतचा अभ्यास करणाऱ्या इंग्रज पंडितानी ज्याप्रमाणे अनेक संस्कृत ग्रंथांचे इंग्रजी अनुवाद केले; त्याप्रमाणे इंग्रजी शिकलेल्या संस्कृत पंडितानी इंग्रजी न जाणणाऱ्या संस्कृतज्ञासाठी इंग्रजी काव्यनाटकादिकाचे संस्कृत अनुवाद केले. टेनिसच्या Cup (कप) नामक नाटकाचा संस्कृत अनुवाद करताना प्रस्तावनेमध्ये अनुवाद लेखक श्री डॉक्टरमणाचार्य म्हणतात.

“आङ्ग्लभाषात्मके वाङ्मयप्रपंचे यानि दिव्यानि रत्नानि सन्ति तानि संस्कृतभाषागारे संकल्य, सरस्य, तत्प्रदर्शनेन भारतीयाना चित्तार्कणद्वारा हर्षवर्षण प्रवर्षणीयम् इत्यादि सद्गुदारोद्देशसंपन्नेन मिनवर्षेण प्रेरितोऽयं जनः आल्फ्रेड-डेनिसन-नामक-कविना विरचितम्-*****कम्-नामकं नाटकं संस्कृतभाषया निरूपयितुम् उक्तः ।”

इंग्रजीतून संस्कृतात अनुवादित झालेल्या ग्रंथांमध्ये बायबलच्या विविध अनुवादांची संख्या बरीच मोठी आहे. हे अनुवाद करणाऱ्यांचा हेतू उघड करून सांगण्याची आवश्यकता नाही. हिन्दु समाजाच्या अन्तःकरणामध्ये संस्कृत भाषे-विपर्यी नितान्त श्रद्धा असल्याने त्या भाषेत आपल्या धर्मग्रंथांचे अनुवाद केल्यास त्याचा विशेष परिणाम होईल, अशा कल्पनेनेच हे अनुवाद करण्यात किंवा करविण्यात आलेले आहेत. आश्चर्याची गोष्ट ही की मूळ बायबलची भाषा इतकी सुंदर असताना त्याचे संस्कृत अनुवाद मात्र काहीसे किष्ट व नीरस झालेले आहेत. त्यामुळेच अनुवादांना संस्कृतशास्त्राच्या समाजात विशेष मान्यता मिळाल्याचें दिसत नाही. Modern Sanskrit Writings या आपल्या निर्यात डॉ. राववन् यानी बायबलच्या संस्कृत अनुवादाची व ख्रिस्ती संप्रदायविषयक काही संस्कृत ग्रंथांची एष प्रदीर्घ यादी दिली आहे. तीच येथे आम्ही उद्धृत करीत आहोत.

- (1) The New Testament of our Lord & Saviour Jesus Christ; Translated into Sanskrit language from the original Greek by the Missionaries at Serampore (Under the superintendance of William Carey) 3 vols, Serampore 1808-1811.
- (2) The Holy Bible containing the old & New Testaments, translated into Sanskrit language from the original by the Missionaries at Serampore 1821.
- (3) The Book of Genesis and part of exodus in Sanskrit, translated from the Hebrew by the Calcutta Baptist Missionaries, 1843.
- (4) 'The Book of the Prophet Isaiah in Sanskrit'. The Baptist Mission Press, Calcutta 1845.

- (5) The Proverbs of Soloman in Sanskrit, School Book Society's Press, Calcutta 1842.
- (6) The Proverbs of Soloman in Sanskrit, (Translated from Hebrew) Baptist Mission Press, Calcutta 1846.
- (7) खिस्तीय-धर्म-पुस्तकान्तर्गतो हितोपदेशः— Baptist Mission Press, Calcutta, 1877.
- (8) The Psalms — ' ईश्वरीय-स्तवार्थक-गीतसंहिता ' Baptist Mission Press, Calcutta, 1877.
- (9) The New Testament of our Lord & Savior Jesus Christ in Sanskrit. Translated from the Greek by the Baptist Missionaries with native assistants. Baptist Missionary Society, Calcutta 1841.
- (10) The four Gospels with the acts of the apostles in Sanskrit, The Baptist Mission, Calcutta 1844.
- (11) खिस्तीयचरितम् अर्थातः मिथि-मार्क-लूक-योहानैर्-विरचितं सुसंवाद-चतुष्टयम्, Baptist Mission Press, Calcutta. 1878
- (12) मिथिलिखितः सुसंवादः Baptist Mission Press, Calcutta. 1877.
- (13) मार्कलिखितः सुसंवादः Baptist Mission Press, Calcutta. 1878.
- (14) सत्यधर्मशास्त्रम्-मार्कलिखितसुसंवादः अर्थातो येशुखिस्तीयचरितदर्पणम्- Baptist Mission Press, Calcutta. 1884.
- (15) लूक-लिखित-सुसंवादः Baptist Mission Press, Calcutta. 1878.
- (16) The Bible for the Pandits. The first three chapters of Genesis, " diffusively and unreservedly commented " in Sanskrit and English by J. R. Ballantyne, London 1860.

- (17) The Gospel of St. John in Sanskrit. = योहानलिखितः - मुसंवादः ।
- (18) ईश्वरोक्तशास्त्रधारा—(The course of Divine Revelation by John Muir, Baptist Mission Press, Calcutta 1846. .
- (19) परमात्मस्तवः—A christian hymn in sanskrit verse. Mission Press, Allahbad, 1853.
- (20) पौत्रचरितम्—A short life of the Apostle Paul, in Sanskrit verse, Calcutta 1850.
- (21) ख्रिस्तसङ्गीतम्—(The Sacred history of our Lord Jesus Christ, in Sanskrit verses) Calcutta 1842.
- (22) ख्रिस्तधर्मकौमुदी—Christianity as contrasted with Hindu philosophy, by J. R. Ballantyne, London 1859.
- (23) ख्रिस्तधर्मकौमुदीसमालोचना—A Critical review of Dr. J. R. Ballantyne's ख्रिस्तधर्मकौमुदी, by ब्रजब्रह्ममुखोपाध्याय Calcutta 1894.
- (24) ख्रिस्तयज्ञविधिः—The ordo Missae translated in Sanskrit, Translated from Latin, by Ambrose Sureshachandra Roy, Calcutta 1926.

डॉ. रामरत्नच्या नामावलीत नसलेल्या भाषांती एक वाचनदत्ता अनुवाद म्हणजे, “धर्मपुस्तकस्य दोषांशः अर्थतः प्रमुखा योशुस्तीशेन निरूपितस्य नूतन धर्मनियमस्य ग्रन्थसदृशः हा होय. न्यू टेस्टामेंटचा हा संस्कृत अनुवाद इतर व बंगाली पण्डितानी मिलून मूळ वाचनदत्त्या आधार केला. ६३६ पानांचा हा ग्रन्थ, १९१० साली कलकत्त्याच्या प्रिन्सिपॅल्स फॉरेन धर्मसमाजातर्फे प्रथम मुद्रित करण्यांत आला. त्यानंतर १९२२ साली बॅल्ड्विन प्रिन्सिपॅल्स प्रेस, कलकत्ता येथे पोपोग्राफी पद्धतीने त्याचे पुनर्मुद्रण करण्यांत आले, या अनुवादाचा पुढील नमुना पाहिला असता वाचमाना ख्रिस्ती मिशनर्यांनी केलेल्या मिना करविण्या संस्कृत लिखाणाची कल्पना येईल.

यीसोः कुशारोपणं मृत्युदत्त—

सतः स स्वयं यदन् कालत्रयनिव्यभिधन् अर्था इमीयन्नापया मृशपेति नामकं स्थान प्राप्ते । सत्रेव ते तच्च तेन शार्दामन्यो द्वी य इशान्यारोरयाभासुः सी द्वी तस्य

पार्श्वयोर्वीशुन्व मध्यस्थाने । पीलातश्चापराधविशापक पत्र लेखयित्वा वृशेऽर्पयामास । तत्र लिखितमासीत्, विहूदीयाना राजा नासस्तीयो यीशुरिति । अत एव बहवो विहूदीयास्तत् पत्रमपठन्, यतो यीशुर्थत्र कुशमारोपितस्तत् स्थान नगरस्य निकृत्स्थ, तत् पत्रञ्च इब्रीयैर्यूनानीयै रोमीयैश्चाक्षरैर्लिखितमासीत् । अत एव विहूदीयाना मुख्ययाजका पीलातमवादीषु विहूदीयाना राजेति मा लिखता, प्रत्युतेद लिख्यताम् अय कथितवान्, विहूदीयाना राजाहमिति । पीलात प्रतिरमापे, अह यल्लिखितवास्तदेव लिखितवान् । सैनिकजनास्तु यीशु वृशमारोप्य तस्य वासासि गृहीत्वा एकैकस्य सैनिकस्य निमित्तमेकैकमशमिति चतुरोभ्शान् कृत्वा निभेजिरे, तस्याङ्गाच्छादकमपि आददुश्च । तद्दृग्गाच्छादकन्तु सीवनरहितम् ऊर्ध्वप्रान्तमारभ्यासिलमूलमासीत् । ततस्ते परस्परमयदन्, मैष टिद्यतामिद प्रत्युतेद कस्य भविष्यति गुटिकापात कृत्वा तत्रिश्चीयताम् । अनेन शास्त्रीयमिद वच सिद्ध बभूव,

मामकीनानि वरत्राणि स्वमध्ये विभजति ते ।

मम परिच्छटार्थञ्च गुटिका पातयन्ति हि ॥

त सैनिकजनास्तदेवाकार्यु ।

आसत् यीशो वृशस्य समीपे तिष्ठन्त्यस्तस्य माता, मातुर्भगिनी क्लोपा भाग्या मरियम्, मन्दलीनी च मरियम् । यीशुस्तदा स्वमातर सन्निधौ तिष्ठन्त स्वप्रिय शिष्यञ्च विलोक्य स्वमातरमाह, नारि, पश्याय तव पुत्र । तत पर स त शिष्यमाह, पश्येय तव माता । तस्मात् दण्डादारभ्य स शिष्यता निगृह्य नीत्वाग्रहीत् ।

तत पर शास्त्र यथा सिद्ध भवेत् तथा सर्वमिदानीं समाप्तमिति शक्त्वा यीशुर्भाषे पिपासामि । तत्र त्वम्लरसेन पूर्णं पात्रमेकमासीत् । ततो जना स्वन्जमेकमम्लरसेन पूरयित्वा तुलसीच्छेदे शृङ्घ्या च तस्य मुत्तान्तिकमनेषु । अम्लरस त मुक्त्वा योष्व्यांजहार, समाप्तमिति, शिष्यो नमयत्वात्मान समर्पयामास च ।

तद् दिन सञ्जतग्नि तदुत्तरविभ्राममारत्स्व महाग्नि, तत्कारणाद् विहूदीया विभ्रामवारे तेषा शवाना वृशेश्वरस्थान निवारयितुमिच्छन्त पीलात तदीयच्छाणानां भञ्जन तेषाञ्च स्थानान्तरीकरण यथाचिरे । अत एव सैनिकजना आगत्य तेन शार्द वृशारोपिनयो प्रथमत्य जश्चे तान्यतरस्य जश्चे च बभञ्जु, यीशुमुपस्थाप्य तु यदा त स्पष्ट मृतमरयस्तदा ते तस्य जश्चे न बभञ्जुरेकन्तु सैनियो दीर्घात्न तस्य पार्श्व निव्याध, ततस्तत्क्षण शोणित तोषञ्च नि गृत् । यो दृष्टवान् स शस्य दत्तवान्, तस्य शाश्वञ्च सत्य, स च जनाति य् सत्य भावने मूय यथा विश्वशिष्य, यत सर्वमिदमेतदर्थं सम्भूत यदिय शास्त्रीयोक्ति सिद्धा भवेत्, तस्यैक फीतम्

मपि न भङ्क्तव्यमिति । पुनश्चान्या शास्त्रीयोक्तिरिय, ते य निरुचन्तस्तमुद्दिश्य दृष्ट्वात फरिष्यन्तीति । (पृ. २१२-२१३)

*

*

*

भ्रान्तित्रिलासम्—ग्लोरचे सङ्कृत पंडित श्रीशैल दीक्षित (१८०९ ते १८७७) यानी शेक्सपीयरच्या 'कॉमेडी ऑफ एरर्स' या नाटकाच्या कथेचा सङ्कृत गद्यानुवाद केला. हा लेखक श्रीभाष्याचा विशेषज्ञ असल्याने त्याला 'श्रीभाष्य तिरूमलाचार्य' अशी पदवी व कादम्बरीच्या पांडित्यामुळे 'कादम्बरी तिरूमलाचार्य' अशी पदवी विद्वानानी दिली होती. 'हनुमन्क्षत्रमाला', 'वीराङ्गनेयद्यतकम्', 'गोपालार्या' यासारखी स्तोनकाव्ये या प्रस्तुत कवीने लिहिणी असून त्याव्यतिरिक्त 'कावेरीगद्यम्' या नावाचा प्रवासवर्णनात्मक गद्यग्रन्थ त्याने लिहिला आहे. 'कनॉटकप्रकाशिका' या नावाच्या कानडी वृत्तपत्राचे संपादकत्वहि त्याने कित्येक वर्षे सांभाळले होत. (श्रीशैल दीक्षिताचा उल्लेख पूर्वीच्या प्रकरणातून आलाच आहे.)

कनकलता—शेक्सपीयरच्या ल्युसेस (Lucrece) या काव्याचा प्रस्तुत सङ्कृत अनुवाद मद्रासचे पी. के. कल्याणराम शास्त्री यानी केला आहे. *

शम्भुचर्योपदेश — श्री. के. एस्. वेंकरमण यानी A day with Shambhu या नावाचे एक इंग्रजी पुस्तक लिहिले होते. त्याचा सङ्कृत अनुवाद श्री महालिंगशास्त्री यानी केला. * । श्री महालिंगशास्त्रींनी इंग्रजी भाषतील पुढीच काव्याचा सङ्कृतानुवाद केला असून ते सर्व अनुवाद त्याच्या 'निड्विणीमाला' नामक काव्य संग्रहात प्रसिद्ध झालेले आहेत.

Shakespeare's Sonnet No. 29 = प्रेयसीस्मृति *

Shakespeare's Sonnet No. 73 = विरहिवैकल्यम् *

Wordsworth's Sonnet beginning with " Earth has nothing more face to show = प्रमातवेग *

Shelley — " The Cloud " = अभ्युगाह *

Shakespeare's ' As you Like it, Act II Sc. VII, 139 to 166 = वयोपिरोहणनि धेगिका *

३७ पृ ४८४ । ३८ मुद्रित ।

३९. धीनिवास प्रेस, तिरुवय्यारु येथे मुद्रित ।

* किड्विणीमाला, अनुक्रमे पृ २४, पृ २६, पृ. ३७, पृ ४०, पृ ६१.

Shakespeare's Macbeth, Act V, Sc. V 11.19 to 28
जीवयाना.*

Shakespeare's Hamlet, Act III, Sc. III, 59 to
80 = आत्मोपदेशः*

Shakespeare's Hamlet, Act I, Sc. I, L(66 to 82)=
जीवनजुगुप्सा.*

Dr. Johnson's letter to Lord Chestorfield = ज्ञान-
सेनस्य चित्रापीडमहोदय प्रति लेखः ।*

*

*

*

महात्मा शास्त्रींनी केलेल्या या अनुवादा व्यतिरिक्त काही उल्लेखनीय
अनुवादग्रन्थ पुढील प्रमाणे आहेतः—

इंग्लंडीय-व्याकरणसारः—Principles of English Grammer
for the use of the natives of India: by M.W.Wollaston

या इंग्रजी व्याकरणाच्या पुस्तकाचा मधुसूदन तर्कलंकारांनी केलेला हा संस्कृत
अनुवाद इ. १८३५ मध्ये प्रकाशित झाला.

इंग्लंडीयभाषाव्याकरणम्:—Elements of English Grammer
नांवाच्या इंग्रजी व्याकरणविषयक पुस्तकाचा वाराणसी महाविद्यालयातील संस्कृत
विभागासाठी केलेला हा संस्कृत अनुवाद इ. स. १८४७ मध्ये भिशापुर येथे
मुद्रित झाला.

इंग्रजी ग्रंथ

संस्कृतांत अनुवाद अनुवादक

As you like it, by Shakespeare 'पुण्यदशासप्तकम्'-रामचंद्राचार्य

A wish, by Roger 'सुमनोरथा' "

Hamlet " 'वितुष्यदेशः' "

All's right with the world
by Browning 'वायुनादमजरी' "

A mid-summer nights
Dream, by Shakespeare 'वासंत्तिकास्वप्नः'-भार्. गृष्णमाचार्य "

* विङ्कणीमाला अनुक्रमे पृष्ठ ६३, पृ. ६३, पृ. ६४, पृ. ६१.

४०. रामचंद्राचार्यांचे अनुवादित ग्रंथ मद्रासाच्या सधुबाय्यमालेमध्ये
इ. स. १९२४ मध्ये प्रकाशित झाले.

४१. १८९२ मध्ये कुम्भकोर्ण येथे मुद्रित.

As you like it,
by Shakespeare

‘यथागमितम्’ – आर. कृष्णमाचार्य^{४२}

Amelia Galetti, by Lessing
(जर्मन कवी)

डॉ. श्यामशास्त्री यानी केलेला प्रस्तुत काव्याचा, सस्कृत अनुवाद म्हैसूरच्या महाराजा सस्कृत कॉलेजच्या जर्नलमध्ये १९३१ साली प्रकाशित झाला.

‘Othello’, by Shakespeare

त्रिवेन्द्रमूल्या राजराजन्मा या पंडिताने प्रस्तुत इंग्रजी नाटकाचा सस्कृतानुवाद केला^{४३}

Principles of Human knowledge
by Berkeley

‘ज्ञानसिद्धान्तचन्द्रिका’ या नावाने काशीच्या एका अप्रसिद्ध पंडिताने प्रस्तुत ग्रथाचा अनुवाद केला.^{४४}

Essay concerning Human
understanding by Lock.

‘मानवीयज्ञानविषयकशास्त्रम् ।’ वाराणसीच्या एका अप्रसिद्ध पंडिताने प्रस्तुत अनुवाद केला असा तो प्राचीन ग्रथमालेत प्रकाशित झाला आहे.

जर्मन कवि गटेच्या ‘फाऊस्ट’ या विख्यात नाटकाचे ‘विश्वमोहनम्’ या नावाचे भाषांतर पुण्याचे श्री ताडपनीकर यानी केले.

Novum Organum
by Bacon

‘बेकनीयसूत्रव्याख्यानम्’ – विल्ड नावाच्या पंडिताने प्रस्तुत अनुवाद केला असून तो इ. १८५२ मध्ये वाराणसीत प्रथम मुद्रित झाला.

Poetics by Aristotle-

पुण्याच्या एका अप्रसिद्ध पंडिताने प्रस्तुत ग्रथाचा अनुवाद केला असून तो अद्यापि अप्रसिद्ध आहे.

प्रेमराज्यम् – ‘व्हिकार ऑफ वेकफिल्ड’ या सुप्रसिद्ध इंग्रजी कादम्बरीच्या आधारे तंजावरचा प्रसिद्ध कवि रघुनाथपुत्र रंगाचार्य (जन्म इ. स. १८९४) याने ही सस्कृत नाटक लिहिले आहे.^{४५} अशाप्रकारे प्रसिद्ध इंग्रजी ग्रथांच्या आधारे काही ग्रंथ सस्कृतात निर्माण झाले आहेत. हिन्दी मराठी यासारख्या प्राचीन भाषांमध्ये सुद्धा अशा प्रकारचे परसाहित्योपजीवी वाङ्मय या काळात निर्माण झालेले दिसते. शब्दशः भाषांतरापेक्षा अशा प्रकारच्या वाङ्मयामध्ये अधिक सजीवपणा दिसतो.

४२. उद्यानपत्रिकेमध्ये प्रकाशित.

४३. त्रिवेन्द्रम् येथे मुद्रित. । ४४. मुद्रित. । ४५. इ. ३८६ ।

कौमुदी—गोल्डस्मिथच्या 'हर्मिन्' नामक काव्याचा प्रस्तुत अनुवाद काङ्गनोर येथील राजवशीय कवि रामवर्मा याने केला आहे."

अन्धबालक—मिल्टनच्या 'दी ब्लाइंड बॉय' या कथनमधुर काव्याचा प्रस्तुत संस्कृत अनुवाद म्हैसूर येथील ए. व्ही. नारायण याने केला आहे."

पद्मपुष्पाञ्जलि—मदुरा येथील आर. डी. संस्कृत महाविद्यालयाचे प्राचार्य व्ही. सुब्रह्मण्य अय्यर यांनी केलेले काही इंग्रजी काव्याचे अनुवाद प्रस्तुत पुस्तकात संकलित केलेले आहेत.

कमलाविजयनाटकम्—अलेक्झेंडर टेनिसन्च्या 'दी कप' (The Cup) या दोन अंकी प्रेक्षणकाचा प्रस्तुत अनुवाद चित्ररायपत्तन येथील श्री वेंकटरमणाचार्य यांनी केलेला आहे. श्री. वेंकटरमणाचार्य हे म्हैसूर राज्यात संस्कृत विद्यालयांचे इन्स्पेक्टर (अधिक्षक) होते हा अनुवाद लेखकाने १९०९ मध्ये लिहिला. त्या नंतर तो १९३८ मध्ये प्रकाशित होऊ शकला." हे नाटक भाषान्तरात्मक असेल तरी कवीने त्यामध्ये भारतीय संस्कृतीच्या अनुसार काही परिवर्तन केलेले आहे. ते असे— "भारतीयनाटकसम्प्रदाय-रचनानुसारेण एतन्नाटक सुखान्तात्मकम् आपादयितुं यथा सन्दर्भे सम्मेलयितुं च तत्र तत्र स्वमतिकल्पितान् नूतन-विषयान् गर्भीकृत्य पञ्चमाङ्कस्थ यावत् कथावस्तु स्वप्रतिभोन्मेषेण निर्माय सुसविधानेन पञ्चाङ्कात्मक पतिव्रता-विजयप्रधान धर्मबोधक रचितवान् ।" याच कवीने लिहिलेल्या 'उमादर्श' या भाषान्तरात्मक काव्याचा परिचय वर आलाच आहे.

इंग्रज समाजाच्या सम्पर्कांमुळे इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळविणाऱ्या अनेक भारतीय विद्वानांनी इंग्रजी भाषेमध्ये अतिश्रेष्ठ साहित्य निर्माण केले. विवेकानंद, अरविंद, महात्मा गांधी यासारख्या अनेक धोर पुरुषांनी आपले विचार इंग्रजी भाषेतच अग्ररूपाने संकलित केलेले आहेत. तुलनेच्या दृष्टीने पाहता गेल्या शतकामध्ये कोणत्याही एका भारतीय भाषेपेक्षा इंग्रजी भाषेमध्ये भारतीय लेखकातर्फे अधिक साहित्य निर्माण झालेले आहे. या भारतीय लेखकांच्या इंग्रजी प्रभावे निरनिराळ्या प्रादेशिक भाषांमध्ये आजवर अनुवाद झालेले आहेत. या कामी संस्कृत पंडितहि काही उदासीन नव्हते. त्यांनी केलेल्या अशा प्रकारच्या आङ्ग्लभाषीय ग्रंथांच्या अनुवादाचा संक्षिप्त परिचय पुढे दिलेला आहे.

कविताञ्जलि—योगी अरविंदानी लिहिलेल्या तीन प्रदीर्घ इंग्रजी कवितांचा प्रस्तुत पद्यात्मक संस्कृत अनुवाद त्याचे विद्वान् शिष्य विस्वेश्वरपुत्र कपालीराव्ही यांनी

४६ कृ ५४४।

४७ जनरल ऑफ दी महाराजा संस्कृत कॉलेज, म्हैसूर (१९३०)

४८ म्हैसूर राजकीय शाळा पुद्दुगल्लय

केलेल्या आहे. अरविदाच्या 'Four Powers of the Mother' या इंग्रजी ग्रंथाचा कपालीशास्त्रींनी "मातृत्वप्रकाशः" या नावाने पद्यात्मक संस्कृतानुवाद केलेल्या आहे. श्री कपालीशास्त्रींनी 'आह्निकस्तवः' हा काव्यसंग्रह, 'भारतीस्तवः' (शतक) "वासिष्ठवैभवम्" (गद्यात्मक चरित), 'सिद्धान्जनभाष्यम्' ऋग्वेदाचे हे संस्कृत ग्रंथ व उमासहस्रप्रभा, रमणगीताप्रकाश, सद्दर्शनभाष्यम्, अरुणाचल-पञ्चरत्नदर्पणः हे संस्कृत टीकाग्रंथ लिहिलेले आहेत.

रवीन्द्रनाथ टागोरच्या Renunciation या इंग्रजी काव्याचा संस्कृत पद्यानुवाद तिरुपतीजवळ तानपत्नी येथे राहणाऱ्या नारायणसुत वरदाचार्य नावाच्या पंडिताने केलेल्या आहे.

गांधीसूचितमुक्तावली—भारताचे माजी अर्थमंत्री श्री. चिं. डा. देशमुरा यानी केलेल्या महात्मा गांधींच्या १०० सुभाषितांच्या प्रस्तुत पद्यानुवादासंबंधी मागे उल्लेख आलाच आहे. "महात्माजीर्चा प्रस्तुत इंग्रजी सुभाषिते श्री. एम्. के. कृष्णन् यानी "Thus spake the Mahatma" या पुस्तकांत संगृहीत केलेली होती. श्री. देशमुराच्या प्रस्तुत अनुवादासंबंधी आम्ही त्यांना अभिप्रायार्थ पाठविलेले पद्यात्मक संस्कृत पत्र पुढीलप्रमाणे आहे.

स्वैरप्रयुक्तं वचनं सतां यन्मतं संशयोपनिपत्तिभ मे ।
या भारतीमाश्रयते वचस्तत्तामेव मन्ये भुवि देववाणीम् ॥
पार्थी समाश्रित्य जगद बुद्धो मोहम्मदश्नारवदेशवाणीम् ।
खिस्तः स हिद्दूमितरेन्यभाषा गान्धिर्महात्माइस्लगिर तथैव ॥
तामेव गान्धीरितसुप्रगोध-मुक्तावलीं संस्कृतवाग्गुणाक्तां
कृत्वा भवद्भिः प्रकटीकृता सा महात्मभक्तिदच कवित्वशक्तिः ॥
महात्मनो सुन्तिशत पवित्र यदाइस्लाम्य भवता पुनस्तत् ।
पथैरनूत्याय फल पराप्त शतकनूना हि बचोमयानाम् ॥
आइस्लमभाषेण हतप्रभायाः गीर्वाणवाण्याः नवजीननाय
गतानुवाटो भवतोऽयमस्तु नवीनसंजीवनमन्त्रकव्यः ॥
गीर्वाणवाणीसमुपासका ये ते मे हि गीर्वाणवदेव पूज्याः ।
विशेषतो लोकधुरन्धरा ये मनादशास्ते तु तदग्रपूज्याः ॥

४९. National printing works, Delhi तर्फे प्रकाशित.
प्राप्तिस्थान, सस्ता साहित्य महल, वनाट राकस, दिल्ली ।

काव्येषु नाट्येषु रगातिरेकात्रिवेदमाप्तेव गिरा हि देवी ।
महात्मवाह्निर्झरिणीं प्रविश्य स्नानं मुमुक्षुश्चै चरतीव मन्ये ॥
त्रिसत्यपूता महता रसज्ञा समाप्रिता सा ललित्वाऽपि वाणी । -
विभाति वह्नियपूतवेदी-स्थितेव गौरी तप आचरन्ती ॥

* ' * * *

जळगाव (रानदेश) चे वकील प्रभाकर दामोदर पट्टित यानी ' टाईम्स ऑफ इन्डिया ' तील दैनिक सुभाषिताचा ' सुक्तिरत्नावलि ' नामक जो शतश्लोकी अनुवाद केलेला आहे, त्यासमधी माहिती पूर्वी आलेलीच आहे.

कोचीनमधील त्रिभूर गात्रचे निवासी श्री वरकरवृष्ण मेनन यानी गाथा-कादम्बरी या नावाने वाणभट्टाच्या कादम्बरीचे संस्कृत पद्यामध्ये रूपांतर केले. त्यामध्ये Thomsons Address to Diety या इंग्रजी प्रार्थनेचा संस्कृत अनुवाद एका ठिकाणी गोवला असून, शुक्रनासोपदेशाच्या ठिकाणी The Golden verses of Pythagoras या इंग्रजी काव्याचा अनुष्टुप् श्लोकाचा अनुवाद गोवलेला आहे "

चोचतवारिंशीकथा—अरेमियन् नाईट्स् मधील, ' अलीराबा अँड फॉर्टी थ्रीव्हड् ' या सुप्रसिद्ध कथेचें हितोपदेशासारखे संस्कृत भाषांतर पुण्याचे श्री गोविंद वृष्ण मोडक यानी केलेलें आहे. "

कथामञ्जरी—अरविंदाश्रमाच्या माताजींनी लिहिलेल्या ' बेल्ल हिस्टोर ' (Bells Histores) या प्रच कथापुस्तकाचें संस्कृत भाषांतर अरविंदाश्रमाच श्री जगन्नाथ यानी केलेलें आहे. याच जगन्नाथाने " श्रीमातु सुक्तिमुधा ' या नावाच माताजींच्या प्रच सुभाषिताच पवात्मक भाषांतर केलेलें आहे.

कण लुप्त गृहं दहति—टॉल्स्टॉयच्या ' A spark neglected burns the house ' या कथेच प्रस्तुत संस्कृत भाषांतर गुदूरचे श्री को. वृष्ण सोमयानी एम् ए डी लिट्. यानी केलें अगून तें सर्वज्ण संस्कृतमालेश्वरा प्रसाधिन ह्यालें आहे प्रस्तुत भाषांतराच्या प्रस्तावनेमध्ये विद्वान् हेरतमान संस्कृत भाषेच श्रेष्ठत्व अनेक प्रकारच्या सुक्तिवातांनी व प्रमाणानी सिद्ध केलेलें आहे. "

५० श्री वावची मुद्रणात्म, जळगाव.

५१ सरस्वती प्रिंटिंग हाऊस, त्रिभूर, कोची

५२. कनाटक प्रिंटिंग प्रेस, मुम्बई २, (६ स १९३४)

५३ प्राप्तिस्थान को वृष्णसोमयाजी संस्कृत सेरबधगात्र मत्री
राजद्वरीपुर, गुदूर (भाघ)

उमादर्शः— म्हैसूर राज्यांतील संस्कृत पाठशाळांचे पर्यवेक्षक के. ए. कृष्णस्वामी यांनी *Uma's Mirror* या नांवाचे इंग्रजी काव्य लिहिले आहे. त्याचा संस्कृतानुवाद 'श्री वेंकटरमणाचार्य यांनी इ. स. १९३७ मध्ये केला'. श्री वेंकटरमणाचार्य हे म्हैसूरच्या संस्कृत पाठशाळेत प्राध्यापक होते. प्रस्तुत २ सर्गांच्या (श्लोक संख्या १३५) अनुवाद काव्यामध्ये पहिल्या सर्गात श्लो. ३५ ते ६९ पर्यंत वर्णिलेला भारतीय व युरोपीय जीवनांतील भेद याचनीय आहे. ते श्लोक पुढीलप्रमाणे आहेत—

हा श्वेतवर्णा मनुजा धरेशा वर्णंतरान् सर्वजनान् विजिन्य ।

विशेषलुब्धा विभवानवाप्य स्वायत्तभूरक्षणदक्षकार्याः ॥ ३५

पुण्ये कुले दिव्यमुरूपजाता गाम्भीर्यभूपा ध्यवहारयोग्याः ।

शूरासुधीरा नयकोविदस्ते सर्वे न सर्वे न गुणा मित्यन्ति ॥ ३६

आकारसंयुक्तपौरुषेभ्यः पराङ्गमोपेतमुमेधसस्ते ।

अमानुषस्वीयकृतार्थकृत्याः स्तुत्याशयाश्चेष्टसुन्दर्यदीप्ताः ॥ ३७

हृच्छूलभूतं लघुवर्त्म तीर्त्वा सन्देहबन्धान् मुचिरं विलङ्घ्य ।

उदारसुधैव निरदकुशास्ते राजन्ति लोके धृतधीरभावाः ॥ ३८

तथापि कीर्तिध्वयहेतुभूतो विप्रादमूलो वधति ऋणोऽन्तः ।

शोद्देशनिर्वाहगतिक्रमेभ्यो दुराग्रहो दुःपक्रा दुराशा ॥ ३९

भाग्येन किं भौतिकतत्त्वबोधप्रचारसंपादितकीर्तिभावा ।

शनेन किं शत्रुविजृम्भणात्तप्राज्ञप्रतिप्टापरबोधनेन ॥ ४०

अहं ममेति प्रतिभेदभावो न चेन्महत्तन्तुभागधेयम् ।

आत्मावबोधो यदि यस्य न स्यात्तस्यान्ति काऽऽशा भगवत्प्रसोद ॥ ४१

सद्येन्द्रियाग्नेषु विमोहितास्ते निन्यात्मबुद्धिं न कदापि कुर्युः ।

क ईदृशा जन्ममृतिस्वभाव संसारदुःखं विपहं तरेयुः ॥ ४२

धीशक्तिपाण्डित्यवतां हि तेषां न प्रेरणं चेत्परतत्त्वदर्शये ।

हीना जना तद्गुणजातमाग्यैः कथं विजानीयुरयान्मतेजः ॥ ४३

स्वरूपमतेषु मनोगुणेषु रगसाद्भितं त्रिन्विददेक्षमाणा ।

दशोत्स्नारादभुतपारण सा प्राग्भारताग्ये भुवने पुराणे ॥ ४४

महानुभावं विनरं प्रणम्य हिमालय भूगविधेषु तस्य ।

विलोक्य दुर्दर्शनशीम्लसेदं निचिन्तयामास विमूढचेनाः ॥ ४५

संसाररूपे पततां नराणां स्वशोकमोहौ विपदो विलोक्य ।
 वलीकृतस्यास्य बभूव चिन्ता तमोमयी साश्रुभरेति मेने ॥ ४६
 हा नाथ मे तात तमः किमेतत् हृत्सोममोहो व्रत ते कुतोऽभूत् ॥
 किं भारतोर्वीरिस्थितिजातचिन्ता यद्वाप्सवर्षानिह मुञ्चसि त्वम् ॥ ४७ः
 ध्रुवं घृणां तत्स्थिति वीक्षणेन कठोरचेतस्यपि जायते हा ।
 महर्षिभूमिर्यदिय पवित्रा विद्याकलादथा जगति प्रसिद्धा ॥ ४८
 स्पर्धा वसिष्ठेन समं पराऽभूद्यत्र प्रसिद्धा मुनिवैशिकस्य ।
 तपायि यस्या ज्ञानदद्भुतानि चक्रुः पवित्राणि गुहावनानि ॥ ४९
 श्रीरामवीर्याप्तजयान्वितैषा श्रीकृष्णलीलामहिमाचवेपा ।
 कर्शाद्रिस्चन्द्रकथाविशेषा घर्मिष्ठकार्यादृतसत्यभूया ॥ ५०
 सन्नाहणा यत्र लिलङ्घिरे न स्वधर्मरक्ता स्मृतित्चोदितोक्तीः ।
 विगर्हं सर्वं धनमानगर्वं जनप्रशसा परवसेवकानाम् ॥ ५१
 सदाग्निहोत्रैर्विहिताग्निपूजासन्ध्यापरास्सूर्यकृते सकाले ।
 परात्मजीवात्मसमर्पणार्थास्सुवतन्त्रचेष्टानिजगुष्टिभाजः ॥ ५२
 सा ब्राह्मणस्यात्र दशाऽथ भिन्ना दम्भामिमानो धनलुब्धचेताः ।
 अन्तःस्रुतेजोभिमवात्स भास्ते भग्नोरेवदुर्ग इवास्तकाले ॥ ५३

: अन्यभाषीय शब्दांचें संस्कृतीकरण

मागील प्रकरणात अन्यभाषीय ग्रथाच्या संहृतानुवादाविषयी भरपूर माहिती दिली आहे. हे संहृतानुवाद करताना लेखकाच्या गुढे निविध प्रकारच्या अडचणी निर्माण झाल्या. संस्कृत भाषा अत्यंत समृद्ध असली तरी प्रत्येक भाषेच असं काही वैशिष्ट्य असतं की त्यातील काही शब्द संस्कृतात योग्य रीतीने अनुवादित करता येत नाहीत त्यामुळे अनेक लेखकाना अनेक प्रकारचे नवीन शब्द निर्माण करण्याची आवश्यकता वाटू लागली. मराठीमध्ये पाण्डे, आपटे, मोसले, रानडे यासारंगी एकरान्त आडनाव आहेत, त्यांची संस्कृतात विभक्तिरूपे कर्शा करावीत असा प्रश्न उत्पन्न होतो. कारण संस्कृत व्याकरणात एकरान्त नावें चालविण्याची प्रक्रिया आढळत नाही. नेपोलियन्, वित्थम्, जॉर्ज, यासारख्या युरोपीय नावांची विभक्तिरूपे करताना देखील संस्कृत लेखक बुचकळ्यात पडलेले दिसतात या अडचणीतून वाट काढण्यासाठी आपापल्या अनुवादग्रथात लेखकानी विविध प्रकारचे संस्कृत शब्द निर्माण केलेले आहेत. असे नवनिर्मित शब्द संस्कृतशास्त्रातील दुर्बोध झालेले आहेत. मोठाहि संस्कृत पणित असला तरी त्याला भाषांतरित संस्कृत ग्रथात वापरलेल्या यदुवृद्ध, व्यक्तोर्जा, आद्यव्रत, चलयम, गालध्वनि, कर्पूरद्वीप, यासारख्या नवनिर्मित संस्कृत शब्दांचे खरे अर्थ कळणं अशक्य आहे. असले शब्द प्राचीन संस्कृत वाङ्मयात कोटेहि वापरलेले नाहीत. नवीन विषयावर लिहिताना किंवा अन्य भाषीय ग्रथांचे संस्कृतानुवाद करताना बऱ्याच आधुनिक लेखकानी अगदी कहर केला आहे. त्यांनी हवे ते नवीन शब्द (शक्य तोवर व्याकरणाच्या प्रक्रियेस अनुसरून) आपापल्या ग्रथात सर्रास उपयोगात आणलेले आहेत. आपल्या नवनिर्मित शब्दांची व्याकरणानुवृत्ता देखील अनेक लेखकानी तळगीपामध्ये पाणिनीय सूत्रे उद्धृत करून दिलेली आहे काही लेखकानी तर रेकॉर्ड, ग्रामोफोन, यासारखे इंग्रजी शब्द संस्कृतच असल्याचं युक्तिवादानो सिद्ध केलं आहे. आधुनिक संस्कृत लेखकांमध्ये वाढत असलेली ही प्रवृत्ति पाहून व त्यांनी स्वच्छापण निर्माण केलेल्या नवीन संस्कृत शब्दांचे वैचिन्न्य पाहून या सगळ्यात एखाद्या विद्वत्परिपदेने काही निश्चित नियम ठरविण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे असे आम्हास वाटते. व्यक्तींच्या विशेषनामांचे संस्कृतीकरण करण्याची काय आवश्यकता? 'यदुवृद्ध' या शब्दानु एडवर्डचा किंवा

‘व्यक्तोर्जा’ या शब्दानून व्हिक्टोरियाचा बोध कसा होणार ? पद्यलेखकानी छंदोभगाचे दोष टाळण्यासाठी असल्या विशेषनामामध्ये काही थोडेफार परिवर्तन केलें तर तें एकवेळ क्षम्य ठरेल, पण गद्यलेखकाना तसें करण्याची काही आवश्यकता नाही. पद्यलेखकानी मुद्दा मूळ नामात काही परिवर्तन केल्यास तळटीपेमध्ये त्याचा निर्देश करावयास हवा, नाही तर अर्थबोधामध्ये फारच मोठा अंतराय निर्माण होतो.

आधुनिक लेखकानी निर्माण केलेल्या काही वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दांचा परिचय मूळ अवतरणासहित आम्ही पुढे दिलेला आहे. त्यावरून संस्कृत भाषेमध्ये निर्माण झालेल्या नवीन समस्येची किंचित् कल्पना येऊ शकेल.

पर्णाल्पर्वतग्रहणाख्यानम् या शिवकालीन ग्रंथामध्ये काही नामांचें संस्कृती करण पुढीलप्रमाणें केलेलें आढळते—

पर्णाल = पन्हाळा.

नागजित् = नागोजी. (परितः पर्यटनागजित् सर्वलेखकः) (१-४७)

पनाल = पन्हाळा. (शिवधरणिमहीन्द्रस्त पनालाल्यमेव ।) (१-५३)

ताम्र = मोगल. (ततो जातं महद्युद्ध ताम्रैः सालेरिपर्वते) (२-५)

फैरगिणः = फिरगी । श्यामास्यः = हवशी । सिन्धुमध्यजः = इम्रज.

(फैरगिणश्च कार्णाटाः श्यामास्याः सिन्धुमध्यजाः ।) (२-१३)

शास्तिपान = शास्तेपान. (ततः स शास्तिपानोऽपि च्छद्मना केन निर्गत.)

*

*

*

रामावतार शर्मा यानी ‘भारतीयम् कृत्म्’ या नावाचा एक पद्यात्मक इतिहासग्रंथ लिहिला आहे. त्यामध्ये अनेक परकीय शब्दांची नवनिर्मित संस्कृत रूपे भरपूर प्रमाणात घेविली आहेत. ती अशीं—

नेपोलियन = नयपाल्यः । (नयपाल्योऽभवद्दीरः सम्राट् फ्रान्सनिवासिनाम् ।)

व्हिक्टोरिया = व्यक्तोर्जा । (आङ्ग्लवराधरा राशी व्यक्तोर्जा वसुधामशात् ।)

(पृ. ५१)

वाष्पानत् = रेले ट्रेन । (वाष्पानस्ता च पोतेश्च सुगमाल्ता मुनेभ्यश्च ।) (पृ. ५२)

टेलिग्राफी = नियुत्सवाटशेली ।

आद्यवत = एटवट । (आद्यवतेन राज्ञश्च व्यक्तोर्जामुनुनाभवत् ।) (पृ. ५२)

कर्पूरद्वीप = जपान । (समयेऽस्याऽभवद्युद्ध कर्पूरद्वीपवासिनाम् ।)

रुप्य = रशियन । (दिगीतूणा सम रुप्यै रुप्या यत्र पराशिताः ॥) (पृ. ५२)

शर्मन्व. = शर्मन.

बलियम = बिलियन् । (शर्मण्यानां बलियमो श्याणां निबुलो वृषः ।)

कुलुम्बः = कोकम्बत. (कुलुम्बो भारतान्वेरी प्राप्ते पञ्चदश शते ।)

तुङ्गाभिवः = अटलांटिकसागर । तुङ्गाग्धरेपरे पारे धीरः प्रापःमेरिकाम् ॥ (पृ. ४८)

बन्धा = बान्धो डि गामा । (बन्धाभिवः पुतुंगामिन्नश्च ततः परम् ।

आगाद् भरतमन्विष्यन् दक्षिणाम्बुनिषेत्सम् ॥)

मिसुरः = तैमुरलं । मुद्गल = मोगल । (अत्रान्तरे च मिसुरो मुद्गत्राधिविनिर्ग्री ।)
(पृ. ४८)

अकंवरःअकर (प्रभूव दिल्लीनृपतिर्मुद्गत्रोऽकंवरामिवः ।) (पृ. ४८)

भारतीय संविधानाचा संस्कृतानुवाद करण्यास केंद्रिय सरकारने एक समिति नियुक्त केली होती. या समितीने बरेच नवीन शब्द उपयोगांत आणलेले आहेत. व त्या संदर्भा आपली भूमिका समितीने “ भारतीयसंविधानस्य प्राक्स्थपनम् ” या आरंभीच्या लेखान स्पष्ट केली आहे. संविधानाच्या अनुवाद समितीने वापरलेले शब्द पुढील प्रमाणे आहेत.

प्रतिग्न्यः = शतं । सर्वरम् = आस्तियाँ । स्वीहृतिः = मजूरी । स्वन्वम् = एक । परिपृच्छा = जाँच । श्रृणुशोधनाशक्तः = शिवाश्रिया । पुरःप्रद्यसनम् = सिपारिश । नियोजनम् = नौकरी । अर्यः मान वा = दर । समयः = करार । कर्मान्तम् = कारखाना । हितम् = फायदा । अभ्यर्थना, ममन्वावेदन वा = दावा । वृद्धिः = व्याज । परिफल्पनम् सञ्जीकरण वा = तैयार करना । सन्मणकालीन = Transitional । प्राप्तवयस्कः = Adult । आन्ताराज्यिक = Interstate । आन्ताराष्ट्रिक = Inter National । पारल्लुक = Proviso ।

उद्धृत निवतनाश्रिकानी मुद्रा अनेक नवीन शब्द निर्माण केले अद्यन त्याचा भरपूर प्रचार केलेला आहे. उदा०—

मातैल्लयानम् = Motor । मूचरी = (मृदि तरति इति) = Motor । अन्तिमो-
त्तरम् = Ultimatum । कलाशाला, महाविद्यालय वा = College । वाक्कीलः,
विविशः वा = वकील । पारदस्वा = Ph. D. । प्राकारः = डॉक्टर । माध्य
मिसशाला = मिडल स्कूल । अर्थवकल्प = बजेट ।

अशा प्रकारचे शब्दही संस्कृत शब्द प्रादेशिक भाषांतल्या वृत्तरांनी मुद्रा आवश्यकतेनुसार निर्माण करून प्रचारांत आणलेले आहेत. हे सर्व शब्द त्यांनी संस्कृत व्युत्पत्तीच्या आधारेच केलेले अद्यन त्यामुळे संस्कृतच्या शब्दकोशात बरीच भर पडलेली आहे. मात्र निरनिराज्या प्रांतात एकाच अर्थाचे वेगवेगळे शब्द रूढ झालेले दिसतात. उदा०—

फॅल्लेज या अर्थी महाराष्ट्रांत 'महाविद्यालय' हा शब्द वापरण्यांत येतो, तर दक्षिणे-मध्ये सर्वत्र त्याच अर्थी 'कलाशाला' हा शब्द प्रचारांत आला आहे. फल्वर (culture) या अर्थी महाराष्ट्रांत 'संस्कृति' या शब्दाचा प्रयोग होतो तर तामिळनाडू मध्ये फल्वर सारखाच व अधिक चपल असा 'फलाचार' हा शब्द रुढ झालेला आहे. असल्या शब्दांचि संकलन करून एक अधिकृत कोश निर्माण करण्याची आवश्यकता आता निर्माण झालेली आहे. हे काम केंद्रीय शासनाच्या सहाय्यावाचून होणें अशक्य आहे.

श्री. एम्. बॅन्टरमणाचार्य यांनी लिहिलेल्या 'पेत्रसपियरनाट्यमभावली'त अनेक नवनिर्मित संस्कृत शब्दांचा वापर झाला आहे. त्यामध्ये टॅपेट = 'क्षुद्रावातः' या नाटकांत वापरलेली पांनांची संस्कृत नावे पहा—

Old Hamlet = आह्लाद । Young Hamlet = अनुह्लाद ।

Claudius = क्लॉतः । Gertrude = जर्तुरी ।

Aoratio = होराद्वयः । Marcellus = मारसीलः ।

All's well that ends well = सुप्तान्तं सर्वं सुप्तम् । या नाटकांतः—

Bertram = मरतः । Rousellon = राजिन्द्रेशः ।

Laton = लफः । Paris = परेशनगरी । Florence = फ्लोरन्प्यपुरम् ।

ए. गोसाल अख्यंगार यांनी लिहिलेल्या यदुदृढसौहार्दम् या काव्याचा निषय इंग्लंडांतोच आहे. त्यामुळे त्यामध्येहि अशामसाराच्या संस्कृत शब्दांचा भरणा भरपूर प्रमाणांत झालेला आहे. त्यापैकी कांही शब्द पुढीलप्रमाणे आहेत.

एटवडं = यदुदृढः । ज्यूलया = जुळे (श्लो. ५) । सुरेरः = लॉंडे । (श्लो. ९)

अधिराज्यसमितिः = पार्लमेंट (श्लो. ८) । वैभ्रान्तिकाळिनी यात्रा = हॉलिडे

जर्नी । मारतीमयूर = बाल्टिमोर (श्लो. २५) । बालध्वनिः = बालध्वनि (श्लो. ५७) ।

ज्वाराज्य = जॉन (श्लो. ६२) । इलासपली = एलिशापेद (श्लो. ६४) । ईशो

गरिष्ठः = बीमरू सार्वट (श्लो. ७०) । दिग्मरः = दिग्मर (श्लो. ७१) ।

राज्यसमितिः = पार्लमेंट. (श्लो. ८६) । तमसा = धम्म । (श्लो. १००)

भारतसाम्राज्यातकालीन नवीन संस्कृत शब्द—

निर्दंभी = टिकेट । (कीता मयंयं हि निर्दंभी यदा) (५-१६)

पुलीस = पोलीस. (नून न्ययोभ्यं पुलिं य मोहनः) (५-१७)

रेल्वपाथिनी = रेल्वे ऑफीसर (संरक्षितो रेल्वपाथिसमितिः । (५-१८)

तार = टेलिग्राम । रेलीयान = रेल्वे । समाचार = Information :
(कल्ले ष तारेण महाप्रकथकम् रेलीयानस्य गतार्थमुच्चम् ।

शीर्षं समाचारमजीहयत् तथा नातात्रिंशं तं यवनं घनाधिपम् ॥ (५-२६)

वाप्यप्रतुन्नः = रेल्वे ट्रेन. (वाप्यप्रतुन्नो न च गच्छति स्म ह ।) (५-२५)

(प्रान्त्कोटमुत्कृष्टतमं क्लेश्वरे शीर्षे च वद्भूषणमुत्खणीयसी ।)

(श्रीभारतेन द्युष्टिदां स्वसमांशितायाः ।) (२२-२९)

या श्लोकांत चक्र ईंग्रजी शब्दांचा वापर कवीने केवळ आढे. अद्याप्रकारे संस्कृतांत ईंग्रजी शब्दांचा वापर कांहीं संस्कृत वृत्तनांनी मोठ्या प्रमाणांत केवळ आढे. गोलसंखद् = राऊंट टेश्ल फान्फरन्स. (ता गोलसंखदुपादितयोपगोष्ठी । मिः संस्कृता व्यवगितीर्षिनिवेदनानि । २२-२५)

ईंग्रजी नांवांप्रमाणे देशी नांवांचिंहि संस्कृतीकरण क्वचित् आढळतें. उदाः--मुगदः पियारलल् पण्डितः परम् । निखिन्धः स्वदेसहितवर्षना रमे ॥ (२५-३४) (पियारलल् = प्यारेलाल.)

श्री. केंद्रप्रमणाचार्यांनी उमादर्श नांवाच्या आपल्या अनुवादवाक्यामध्ये—

आस्येऽमरीके सन्निरोपदेशे हीराकरादये च तथाऽपरीके ।

ब्राह्मकदम्बे सतत परीते प्रत्यन्तरीपेच्छहरिट्टुमाख्ये ॥ (१-३३)

या श्लोकांत बरेच नवीन शब्द वापरलेले आढेत ते असे—

आस्य = आशिया । अमरीक = अमेरिका । इरोप = यूरोप । अपरीक = आफ्रिका । यांतील अमरीक व अपरीक या शब्दांचें समर्थन तळटीपेमध्ये पाणिनीय सूत्रांच्या आधारे केलेलें आहे. ते असे—

अमरीकः अपरीकः इत्यत्र सकारान्तः नपुंसकलिङ्गः अपि ओकम्शब्दः संज्ञावाचकत्वात् अकारान्तः । पुल्लिङ्गप्रयोगः न दृष्टः । अथवा लिङ्गतत्त्वविचारे “ओक” इति अदन्तपुल्लिङ्गप्रयोगोऽपि वर्तते । यथा ओकम् । क्ली० उपरि गणय ल्यप्ते के गुणः । कुत्वात् च ‘ओक उच्चः के’ (पाणिनीय सूत्र ७-३-६४ ।) इति निपात्यते । इति लघुशब्दौचकत्वद्रुमः । ओनः = ग्रम्, आशयः इति अमरटीकायां भरतादयः । “ओक उच्चः के” इति निपातनादटन्तोऽपि इत्यमरमुधा । ‘ओकम् आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्’ इति मेदिनी । ओनः सप्ताश्रयस्त्रीका. पटः धीरम् पयोश्चु च । ओकः अदन्तोऽप्ययम् । “ओक उच्चः के” इति निपातनान् आश्रयमानम् । इति गुरुवालयप्रबोधिका “ओकः सत्याश्रयमात्रे स्यात्” इति हेमः ।

ग्रामोफोन व रेकॉर्ड यासारख्या इंग्रजी शब्दांचें संस्कृतपण शास्त्रदृष्ट्या सिद्ध करण्याचा प्रयत्न जयपूरचे नारायणशास्त्री काकर यानी केलेला आहे. 'ग्रामोफोन = ग्रामस्य (स्वरस्य) ऊः (रक्षणं) इति ग्रामो । ग्रामः स्वे सवसथे वृन्दे शब्दादि पूर्वकः । इति विश्वः । 'रक्षणे चापि उकारः । उकारो ब्रह्मणि स्मृतः' इति एकाक्षरकोशः । ग्रामो इत्यस्य फ । (निष्फलभाषणम्) इति ग्रामोफः । "फूत्कारे च फ प्रोक्तः तथा निष्फलभाषणे ।" इति एकाक्षरकोशः । ग्रामोफम् ऊनयति । (परिजहाति नियमयति, नियन्त्रयति वा इत्यर्थः) इति ग्रामोफोनः । चौरादिकाद् ऊन परिहाणे धातोः पचायच् ।

रेकार्डम्—रेणकं रेक = शानम् । 'रेक' = 'गतौ' । गतिः ज्ञानम् । रेकम् अर्दति (गच्छति, प्राप्नोति वेति) रेकार्दः । 'अर्द गतौ याचने च धातो पचायच् सवर्णसन्धिः ।

गाथाकादम्बरीतील संस्कृतशब्द —

तोमसण् = थॉमसन् । (तोमसण् इति दमसूनुसमनाम्नः आङ्ग्लेय कवेः ।)

पैत्तागरसं—पायथागोरस (Pythagoras)

(पैतागरसि—प्रोक्त यवनाभ्याम् ।

भुजरीकरोति माम मूकमन्यथा ॥)

'सर्वकलाशाला = युनिव्हर्सिटी

जॉनसन् = ज्ञानसेन । चेस्टरफील्ड = चित्रापीड ।

(Dr Johnson's letter to Lord Chestorfield, = ज्ञानसेनस्य चित्रापीडमहोदय प्रति लेखः ।)

*

*

*

Rurrious = रोपायणीय ।

सेक्युलर स्टेट = स्वकुलारिराष्ट्रम् । (मञ्जूषा' ऑगष्ट १९५७)

उरगनिहः = औरङ्गाजेर. (अशूदुरगनिह्याख्य. कुलेऽर्कवरभूषते. ।

(भारतीयम् इतिवृत्त, पृ. ४९)

२ संस्कृत-भक्तिग्रन्थम् 'विद्वत्परिपद्विशेषान्' (पृ. ७५)

(१४-४-१९५४)

३. महालिङ्गदासनीकृत किडकिणीमाला, पृ. ६५ ।

४: मञ्जूषा, १९५३ डिसेंबर.

अलिकचन्द्रः = अलेक्झांडर । (नन्दानां यवनाध्यक्षोऽलिकचन्द्रः प्रशासने ।

विजिन्य पौरवं कंचित् गन्धारानजयत् वली ॥)

जरामणिरौप्य = जर्मनसिल्व्हर ।

(द्वित्राणक-स्र्थानि तानि जरामणिरौप्यनिर्मितानि अलंकरणानि ।)

गीतमन्त्रूपा = फोनो । अनन्तचरितम् । = (पृ. २०)

(नास्त्रिजापणे प्रौज्यैररीद् गीतमन्त्रूपायद्गीतम् श्रुतिमुत्तम् ।)

गिरीग्राम = गिरगाव.

श्री. अम्बिकादत्त व्यास यांच्या शिवराजविजयम् या प्रसिद्ध पुस्तकांत पुढील संस्कृतीकृत शब्द उपयोगात आलेले आढळतात.—

अपञ्जलज्ञानः = अफझलज्ञान । महामदः = महमूद ।

गजिनी = गझनी । गजिनीस्थाननिवासी महामदः । (पृ. १९)

अषरद्जीवः = औरड्जावेर । (पृ. २२) मोद्गल = मोगल ।

शास्त्रिज्ञान = शाहिस्तेज्ञान । (पृ. २२) तुरुष्क = तुर्क ।

गोरण्ड = इंग्रज । पाटीन = पठान. (पृ. २०३)

श्री. वामुदेवशास्त्री बागेवादीकर यांनी लिहिलेलें 'त्रान्तियुद्धम्' हें पुस्तक १९५७ मध्ये प्रसिद्ध झालेलें आहे. त्यात त्यांनी पुढील संस्कृत शब्दांची भर टाकलेली दिसते.

आग्नेयगोलः = तोफली गोली । आग्नेयचूर्णम् = वासद ।

गुल्मिवावेष्टनम् = काढतुस । गोलप्रक्षेपणी वृहद्गालः वा = तोफ ।

जर्जरम् = जरीपटका (झेंडा) । टोपी तातार्यः = तात्या टोपे ।

पेशवे नानार्यः = नानासाहेब पेशवे । पेशवारायः = रावसाहेब पेशवे ।

वृहन्नाल्याहिनी = तोफगाना । लोहवाडी, लोहमुषिः वा = धन्दुक ।

अशाप्रकारे गेल्या शंभर वर्षांत (क्वचित् त्यापूर्वीहि) संस्कृत भाषेला अपरिचित असलेले बरेच शब्द निर्माण झालेले दिसतात. त्यामध्ये कोणताहि एकमूनीपणा दिसत नाही. असल्या शब्दांची भर यापुढेहि संस्कृत साहित्यात सतत पडत राहणार; कारण नवीन जगातील व्यवहारांना उपयोगी पडतील असे शब्द पूर्वीच्या कोशात किंवा साहित्यात वापरलेले आढळत नाहीत. म्हणून या नवनिर्मित शब्दांच्या सवधात काहीतरी निश्चित नियम ठरविले जाणे अत्यंत आवश्यक झालेलें आहे.

भिन्न सस्कृतीतील अर्थाचें सस्कृत अनुवाद करणाऱ्या आणि आधुनिक विषयावर स्वतंत्र लेखन करणाऱ्या सस्कृत लेखकांना नी नवशब्दनिर्मितीची कसरत करावी लागते ती पाहून अस वाटतें की, आधुनिक सस्कृत लेखकांना मार्गदर्शन करण्यासाठी काही नवीन नियम पण्डितपरिपदांनी करून घ्यावयास हवेत. पण त्यामध्ये पाणिनीच्या शास्त्राला किंवा वैय्याकरणाना सम्मत असलेल्या त्रिमुनि-प्रामाण्याला बाधा येणार नाही अशी दक्षता घ्यावयास हवी शास्त्रप्रामाण्य शिडकारून बहुमत प्रामाण्य मानण्याची काही प्रादेशिक साहित्यिकांची प्रवृत्ति त्यांनाच खरलाम असो ! त्यांच्या बहुमतप्रामाण्याने त्यांच्या भाषाचा दहा वीस वर्षांतच क्वा निचका होणार आहे याची चर्चा करण्याचें हें स्थल नव्हे, एखाद्या शास्त्रीय विषयात असख्य अनभिज्ञांचें एकमत असलें आणि शास्त्रज्ञाला दुजोरा मिळण्या इतकाहि पाठिंबा नणल तरी सरतेशेवटीं शास्त्रज्ञाच मत विरोधी अनभिज्ञाना शिरसावत्र मानावें लागते याचीं हवीं ठेवटीं उदाहरणे विज्ञानाच्या इतिहासात नमूद आहेत. देशकालपरिस्थितीच्या परिवर्तनाने भाषा-क्षेत्रात काही समस्या निर्माण झाल्या तर त्या सोडविण्यासाठी व्याकरणशास्त्राची कास सोडता कामा नये. सस्कृत भाषेचें अविच्छिन्न स्वरूपात आजवर ज्यांनी संरक्षण केलें त्यांनी आधुनिक सस्कृतज्ञापुढे भव्य दिव्य आदर्श निर्माण करून ठेवलाच आहे. अशा परिस्थितीत आधुनिक लेखकांच्या मार्गदर्शनासाठी काही नवीन नियम पण्डित परिपदांनी करावयास हवेत असें आम्ही म्हणतो त नवीन सस्कृत लेखनात शास्त्रनिष्ठता असावी एवढ्याचसाठी !

या दिशेने आम्हास एक व्यापक स्वरूपाचा नियम सुचवावासा वाटतो. तो असा की, सर्व सस्कृतप्रेमी आणि प्राचीन परम्पराभिमानी लोकाना प्रमाणभूत असलेले रामायण, महाभारत, (विशेषत महाभारतान्तर्गत भावद्गीता), श्रीमद् भागवत, मन्वादि काही स्मृतिग्रंथ रामरक्षादि लोकप्रिय स्तोत्रे, यामध्ये अपाणिनीय शब्दप्रयोग आढळतात. त्यांना वेदळ अपाणिनीय म्हणून नवीन लेखनात बहिष्कार्य न मानता पदुक्तिपावन करून घेण्यात यावें उग. श्रीमद्भागवद्गीतेंत काही परमैपदी धातूचे आत्मनेपदी व आत्मनेपदी धातूचे परस्मैपदी प्रयोग वेळळे आहेत जसे :-

“मच्चित्ता मद्गतप्राणा योषयन्त परस्परम् ।

कथयन्तश्च मा नित्यं नुप्यन्ति च रमन्ति च ॥ १०-९ ॥

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विता ।

तेऽपि मामेव कीन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वम् ॥ ९-२३ ॥

उतत कीर्णयन्तो मा यतन्तश्च दृढवता ।

नमस्यन्तश्च मा भक्त्या नित्यपुक्ता उपावते ॥ ९-१४ ॥”

या श्लोकात रमन्ति, यजन्ति, यतन्तः या टिकाणां पाणिनीय व्याकरणा नुसार, रमन्ते, यजन्ते, यतमानाः हे आत्मनेपदी प्रयोग हवेत.

गीतेच्या स्तोत्रांतील सर्वसाधारण माणसाच्या तोंडीं अमलेल्या —

‘य ब्रह्मावरुणन्द्रुद्रमस्तस्तुन्वन्ति दिव्यैः रतवै ।’

या श्लोकातील ‘स्तुन्वन्ति’ हे त्रियापद ‘स्तुवन्ति’ असे हवे.

रामरथा स्तोत्र आचारवृद्धाच्या तोंडी असते. त्यात ‘सीतायाः पतये नम’ या पदवृत्तीत आलेले ‘पतये’ हे विभक्तिरूप पाणिनीय नियमाप्रमाणे ‘पत्ये’ असे हवे.

श्रीमद्भागवतकारानी छद्मेदोष टाळण्यासाठी जरेच व्याकरणदोष (पाणिनीय दृष्ट्या) केले आहेत ते दोष पाहता भागवतसाराना व्याकरणदोषांपेक्षा छन्दोदोष अधिक आक्षेपार्ह वाटत असावेत असे मानावे लागते. भागवतातील अपाणिनीय रूपांची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे आहेतः—

“माधानलकं शतधन्व'नुरन्तिदेव ।” (२-७-४४)

तस्मिन् विन्दुसरे'वात्सीत् भगवान् वापल विल । (३-२५-५)

‘जानूस्मध्योर'शिरोधरासा ।’ (५-१२-५)

छन्दास्यनन्तस्य शिरो गृणन्ति ।

दग् यम. स्नेहकला द्विजानि' ॥ (२-१-३१)

तिर्यग्जना अपि किमू' शुभधारणा ये । '२-७-४६)

धर्मोर्षित करिहिचिद्' प्रियते न यत्र । (३-९-१३)

मुक्ताश्रय यरहि' निर्विषय निरक्तम् ॥ (३-२८-३५)

निन्देत ते तरहि' सर्वमनीषितार्थम् । (१२-८-४४)

१	शतधनु	येथे	शतधनुस् रूप हवे ।
२.	विन्दुसरे	„	विन्दुसरसि „
३	उर	„	उरस् „
४	द्विजानि	„	द्विजा „
५	किमू	„	किमु „
६	करिहिचिद्	„	कहिचिद् „
७.	यरहि	„	यहि „
८.	तरहि	„	तहि „

गोता-भागवतासारख्या* परमप्रमाणभूत ग्रथातील असल्या असंख्य अपाणिनीय रूपाचा 'आधुनिक परिस्थितीत थोडा निराळ्या दृष्टीने विचार व्हावा असे आमहास वाटते.

प्राचीन वैयाकरणानी त्रिमुनिप्रामाण्याच्या नियमानुसार अनेक अपाणिनीय प्रयोगाना प्प्रतिपावन करून घेतले होते. उदा. 'भूतपूर्व' हे रूप, पाणिनीने आपल्या 'भूतपूर्वे च चुरद्' या सूत्रात 'भूतपूर्व' असा शब्दप्रयोग केल्यामुळे मान्य झाले. 'पापे अभिनिवेश.' यात पापे या सप्तमीऐवजी 'अभिनिविशश्च' या सूत्रानुसार द्वितीया हवी. पण भगवान् पतञ्जलीने 'पापेऽभिनिविशानाम्' असा प्रयोग केल्यामुळे सप्तमीचा प्रयोग 'मण्डूक-रुति' करून ग्राह्य ठरविण्यात आला.

वैयाकरणाची ही शब्दशुद्धता ठरविण्याची पद्धति स्वीकारून व प्रमाणभूत ग्रन्थाची व्याप्ति वर उल्लेखिल्याप्रमाणे वाढवून अनेक अपाणिनीय शब्दप्रयोगाना अर्वाचीन संस्कृत लेखनात मान्यता देण्यात यावी. त्यासाठी तज्ज्ञानीच विशेष नियम ठरवावेत. त्यामध्ये संस्कृत भाषेच्या कुलाग्राहेरील पारिभाषिक शब्द व सर्वतोमुखी झालेले अन्यभाषीय शब्द यांच्या रजपातहि मार्गदर्शन असावे म्हणजे संस्कृत भाषेची शास्त्रपूतता स्थिर राहिल; नाहीतर विवृत्तता वाढीस लागण्याचा संभव आहे.

* भागवतातील अपाणिनीय प्रयोगाची भरपूर उदाहरणे, चित्राव अभिनन्दन ग्रन्थातील श्री. व न फळे यांच्या लेखात (पृ. ७२ ते ७९) पाहा.

ग्रन्थसूची व शब्दकोश

आधुनिक कालखंडात नवीन संस्कृत साहित्याची सतत व सर्वतोमुची निर्मिति होत असता त्यामध्ये अनुवादात्मक संस्कृत साहित्य निर्माण करून नवीन वाङ्मयो-पासकानी जशी अभिनव कामगिरी आरंभिली, त्याप्रमाणे आणखी एका नवीन प्रकाराने संस्कृतज्ञानी कामगिरी आरंभिली आहे. यामध्ये नवनिर्मितीचा भाग नाही पण त्याच्या या कामगिरीने संस्कृत विद्येचें क्षेत्र मात्र विशाल होत आहे. ही कामगिरी म्हणजे देशमर विखुरलेल्या हस्तलिखित ग्रन्थांचें संकलन. संस्कृत हस्तलिखितांचा नाश शानद्रोही व धर्मद्रोही आक्रमकांच्या दुष्टणामुळे पार मोठ्या प्रमाणात झाला. तरी देखील आजवर सुरक्षित असलेल्या हस्तलिखित ग्रन्थनिधि पार मोठा आहे. देशोदेशीच्या विद्वानानी प्राचीन काळापासून भारतानून हस्तलिखितांच्या प्रतिलिपि करून नेल्या, त्यामुळे जगात कोणत्याहि मोठ्या ग्रन्थालयात संस्कृत हस्तलिखितांचा भरपूर संग्रह आढळतो.

मिख्वाय जर्मन पण्डित मॅक्समुल्लर (इ. स. १८२३ ते १९००) याने 'इंडिया व्हॉट कॅन इट टीच अस्' या आपल्या सुप्रसिद्ध ग्रन्थानून संस्कृत हस्त लिखिताकडे विद्वानांचें लक्ष केन्द्रित केलें. मॅक्समुल्लरच्या मते भारत हाच एक पृथ्वीच्या पाठीवर असा देश आहे की जेथे हस्तलिखित ग्रन्थांच्या रूपान विपुल ज्ञान साठवून ठेवलेल आहे. मॅक्समुल्लरच्या प्रेरणेमुळे पाश्चात्य पण्डितांची दृष्टि भारतीय संस्कृत-हस्तलिखिताकडे केन्द्रित झाली.

इ. स. १७८४ मध्ये रॉयल एशियाटिक सोसायटीची स्थापना होऊन संस्कृत हस्तलिखितांचें संकलन सुरू झालें. या सोसायटीच्या द्वारा सर विल्यम जोन्स व त्याच्या पत्नी लेडी जोन्स यानी इ. स. १८०७ मध्ये संस्कृत ग्रन्थसंग्रहाची प्रथम सूची प्रकाशित केली. सर विल्यम जोन्स यानी त्या काळान संस्कृत भाषेचें अध्ययन ज्या पद्धतीने करून त्याची कहाणी मोठी मनोरंजक व स्फूर्तिप्रद आहे.

टीप—प्रस्तुत प्रकरणासाठी आम्ही गाळा केलेल्या माहितीमध्ये वाचस्पति मेरीला यांच्या नुकत्याच प्रकाशित झालेल्या, 'संस्कृत साहित्यका इतिहास' या ग्रंथातील माहितीमुळ काहीशी महत्त्वाची भर टाकता आली वाचस्पति मेरीला यांचे आम्ही आभारी आहोत.

इ. स. १८०७ मध्ये हेन्‍री टॉमस कोलब्रुक हे 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बॅंगॉल' या संस्थेचे अध्यक्ष झाले. कोलब्रुक साहेबानी संकलित बॅंगॉल सर्व हस्तलिखिते लंडनच्या इंडिया ऑफिसात आहेत. या कार्यासाठी त्यांनी स्वतःची फार मोठी वैयक्तिक संपत्ति सुद्धा खर्ची घातली, असे म्हणतात. या सोसायटीतर्फे १८१७ ते १८३४ या काळात प. हरिप्रसाद शारंगी यांच्या नेतृत्वाखाली ग्रंथसूचींचे प्रथम सात भाग तयार झाले. १९३९-४० मध्ये श्री. चिन्ताहरण चन्‍दर्वती व पुढील दोन भागांचे संपादन १९४५ मध्ये श्री चन्‍द्रसेन गुप्त यानी केले.

डॉ. ब्रूह्मर (इ. स. १८३७ ते १८९८) यानी पॅरीस, लंडन, ऑक्सफोर्ड इत्यादि ठिकाणी संस्कृत हस्तलिखिताची माहिती गोळा केली. पुढे मॅक्समुल्लरच्या प्रेरणेने ते भारतात आले. मुंबई राज्यात शिक्षण प्रात्यातील उच्चाधिकारावर त्याची नेमणूक होताच त्यांनी 'शंभू संस्कृत सीरीज' या ग्रंथमालेचे प्रकाशन सरकारी सहाय्याने सुरू केले. या ग्रंथमालेचा संस्कृत पण्डिताना फार मोठा लाभ झाला. इ. स. १८६६ मध्ये मुंबई, मद्रास व बंगाल या सरकारातर्फे संशोधनकार्याला चालना मिळाली. ब्रूह्मर साहेब मुंबई राज्यातील संशोधन संस्थेचे अध्यक्ष झाले. त्यांनी एकूण २३०० महत्त्वाच्या हस्तलिखितांचे संशोधन केले. ती एल्फिन्स्टन कॉलेज, बर्लिन विज्ञानविद्यालय व इंडिया ऑफीस लंडन येथे सुरक्षित आहेत. गुजराथ, काठियावाड व सिंध या प्रांतातही डॉ ब्रूह्मर यांच्या नेतृत्वाखाली संस्कृत हस्तलिखितांचे संकलन व संशोधन झाले. १८७१ ते १८७३ या काळात मुंबईहून त्यांचे एक सूचीपत्र प्रकाशित झाले. १८७५ मध्ये संस्कृत ग्रंथांच्या संशोधनासंबंधी ब्रूह्मर साहेबांचे एक महत्त्वपूर्ण प्रतिवृत्त प्रकाशित झाले. काश्मीर, राजपुताना व मध्यभारतातील काही स्थानांतून ब्रूह्मर साहेबानी संस्कृत हस्तलिखितासंबंधी इतिवृत्ते मागवून इ. स. १८८७ मध्ये त्यांचे प्रकाशन करविले. डॉ. ब्रूह्मरच्या प्रेरणेमुळे हे कार्य अनेक विद्वानानी हाती घेतले. श्री. राजेन्द्रलाल मिश्र यानी 'नोमिसेस ऑफ संस्कृत मॅन्सुक्रिप्ट्स' या नावाचे नऊ खण्ड प्रकाशित केले. त्यांच्यापुढील दोन खण्डांचे प्रकाशन हरप्रसाद शारंगी यानी केले.

विंटरनिगमूने बॉडलियन लायब्ररीच्या सभ्याची सूची करण्याचे कार्य आरम्भिले. ते डॉ. वीथेने इ. स. १९०५ मध्ये तडीस नेऊ डॉ. वीथेने डॉ. स्टीन यांच्या इंडियन इन्स्टिट्यूट, (ऑक्सफोर्ड) येथे सुरक्षित ठेवलेल्या सभ्याची सूची तयार केली, ती १९०३ मध्ये ऑक्सफोर्ड येथील बॅलेरेन्टन प्रेसमध्ये मुद्रित झाली. बॉडलियन लायब्ररीच्या पालि ग्रंथाची सूची करण्याचे कार्य फॅक्फॅरर याने इ. स. १८८२ मध्ये पूर्ण केले.

डॉ. वेवर (इ. स. १८२५ ते १९०१) यांनी बर्लीनच्या राजकीय पुस्तकालयांत अखेरच्या संस्कृत हस्तलिपितांची एक मोठी सूची तयार केली व डॉ. ब्रूह्मरफ्टून बर्लीन पुस्तकालयाकडे आलेल्या ५०० जैन हस्तलिपितांचा अभ्यास करून जैन साहित्यावर मोठा प्रकाश टाकला.

इ. स. १८६९ मध्ये केंब्रिजच्या ट्रिनिटी कॉलेजांतील संग्रहाची सूची ऑफ्रिट या विद्वानाने तयार केली. १८७० मध्ये 'जेम्स डी अलीब्रू' याने कोल्म्बो मध्ये भारतीय संस्कृत ग्रंथांची उत्तम सूची प्रकाशित केली. १८७० मध्ये एन्. सी. बॅनेल याने लंडनच्या इंडिया ऑफिसांतील संस्कृत ग्रंथांच्या सूचीने संपादन व प्रकाशन केले. १८८० मध्ये " ए क्यारीफाईड इंडेक्स टु दि संस्कृत मॅन्युस्क्रिप्ट्स् इन द पॅलेस ऑफ् तंजौर " हा खण्ड बॅनेलने लंडन येथे छापला. ज्यूलियस एग्लिंग याने इ. स. १८८७ व १८९६ मध्ये लंडन येथे दोन सूची प्रकाशित केल्या. १९३५ मध्ये कीथ आणि थोमस यांची सूची व शेवटी १९४२ मध्ये ओट्टेनबर्गाची सूची लंडनहून प्रकाशित झाली. लंडनच्या इंडिया ऑफिसांत आजही हे कार्य चालू आहे.

१८८३ मध्ये जोसिल बॅंडाल व राइस डेव्हिड्स् यांनी केंब्रिज युनिव्हर्सिटी लायब्ररीच्या संस्कृत व पाली ग्रंथांच्या सूची प्रकाशित केल्या.

इ. स. १८७४ मध्ये मध्यभारतांतील संस्कृत ग्रंथांची सूची प्रकाशित करण्याचे कार्य एफ्. कील्हॉर्न यांनी केले. १८७७-७८ मध्ये सरकारने निकत घेतलेल्या हस्तलिपितांची सूची कील्हॉर्नने तयार केली.

इ. स. १८८० ते ८१ मध्ये श्री. काशीनाथ कुंटे यांनी मुंबई राज्यांतलं हस्तलिपितांची प्रचण्ड सूची तयार केली होती. तिचे प्रकाशन इ. स. १८८१ मध्ये कील्हॉर्नने करविले. ब्रूह्मर व कील्हॉर्न यांच्या नंतर पीटरसंगने १८८३ व १८९८ या काळांत सहा खण्ड प्रकाशित करून हस्तलिपितांवर अधिक प्रकाश टाकला. या प्यतिरिक्त पीटरसंगने इ. स. १८९२ मध्ये अल्वर महाराजांच्या संग्रहाची सूची तयार केली. पीटरसंगनेतर मुंबई राज्यांत डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भाण्डारकर यांनी ते कार्य हातांत घेतले. त्यांचे यासंबंधीचे प्रतिवृत्त इ. स. १८९७ मध्ये मुंबईहून प्रकाशित झाले. १९१६ ते १९३९ या काळांत डॉ. भाण्डारकर यानी ओरिएण्टल लायब्ररी पुणे, येथील हस्तलिपितांच्या सात सूची प्रकाशित केल्या. श्री. ह. दा. वेल्लणकर यांनी तयार केलेल्या मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या शाखेतील संग्रहाच्या सूची १९२६, २८ व ३० मध्ये प्रकाशित झाल्या.

इ. स. १८८० मध्ये बॅनेलने तंजावरच्या सरस्वती महालातील हस्तलिखितांची सूची प्रकाशित केल्यानंतर ते कार्य पी. पी. एस्. शास्त्री यानी हातीं घेतले व १९ राण्डामध्ये प्रचण्ड सूची तयार केली. आज तंजावरच्या सरस्वती महालात २५००० संस्कृत हस्तलिखिते सुरक्षित आहेत.

दक्षिण भारतात व्यक्तिगत संग्रहाची सूची करण्याचे कार्य गुस्ताव ओपर्ट याने मुरू केलें इ. स. १८८० व ८५ मध्ये गुस्तावचे दोन राण्ड प्रकाशित झाले. ग्हेसूर व बूर्गे येथील ग्रंथांच्या सूची करण्याचे कार्य लेनीञ्ज् रॉडस याने केलें. १८८४ मध्ये त्याची सूची प्रग्लोरहून प्रकाशित झाली. मद्रास सरकारच्या ओरिएण्टल मॅन्युस्क्रिप्ट लायब्ररीतर्फे १८९३ मध्ये प्रथम सूची प्रकाशित झाली. त्यापुढे ते कार्य शेपथिरी शारत्री व ए. शकरन्. इत्यादि विद्वानांच्या नेतृत्वाखाली चालू होतें. आजपर्यंत या लायब्ररीतर्फे २९ राण्ड प्रकाशित झाले आहेत.

अड्यार येथे थिऑसफीकल् सोसायटी या जागतिक संघटनेचे केन्द्र असून या केन्द्राचा फार मोठा संस्कृत हस्तलिखित संग्रह आहे. इ. स. १९२६ मध्ये 'ए कॅलॅग ऑफ दि संस्कृत मॅन्युस्क्रिप्ट्स्' या नावाचा एक राण्ड अड्यार लायब्ररीने प्रकाशित केला. १९२८ मध्ये दुसरा राण्ड प्रकाशित झाल्यावर डॉ. सी. कुन्डन् राजा यांच्या मार्गदर्शनाखाली के. माधवकृष्ण शर्मा यानी १९४२ मध्ये वैदिक भागाची व १९४७ मध्ये प. ब्ही. कृष्णम्माचार्य यानी व्याकरण भागाची सूची तयार केली. हल्डज याने दक्षिण भारतातील हस्तलिखितांच्या सूची १८९९ व १९०५ मध्ये प्रकाशित केल्या.

इ. स. १८९५ ते १९०६ या काळात कल्कत्ता संस्कृत लायब्ररीच्या हस्तलिखितांची सूची प. हर्षानेशशास्त्री व शिवचन्द्र गुर्द यानी तयार केली. कल्कत्ता निम्नविद्यालया तर्फे इ. स. १९३० मध्ये 'आसामीञ्ज् मॅन्युस्क्रिप्ट्स्' नावाचे २ सूची राण्ड प्रकाशित झाले त्यात संस्कृत हस्तलिखितांचा भरपूर उल्लेख आहे.

रायबहादुर हीरालाल शास्त्री यानी मध्यप्रदेश बन्हाडमधील हस्तलिखितांचे इतिवृत्त तयार केलें होते. त इ. स. १९२६ मध्ये नागपुरात प्रकाशित झाले.

चाराणधीच्या सरस्वतीमनन पुस्तकालयात सरासरी सव्याल्श हस्तलिखितांचा संग्रह आहे. त्यापैकी १६०० ग्रंथांच्या सूची इ. स. १९७३ ते १९७८ या काळांत आठ राण्डान प्रकाशित झाल्या आहेत.

संस्थानातील हस्तलिखिते

भारतातील जुनी संस्थाने हस्तलिखितांची मोठी माण्डागार होती. बहुतेक प्रमुख संस्थानानी हस्तलिखित संग्रहालये आपल्या राज्यांत ठेवली होती. त्यापैकी

तंजवरच्या विख्यात सरस्वती महाल या पुस्तकालयाचा उल्लेख पूर्वीच्या प्रकरणांतून व प्रस्तुत प्रकरणातहि आला आहे. म्हेसूर व कुर्ग संस्थानांतीउ लेडीज राईस यांच्या सूचीचा व अल्वार संस्थानच्या पीटर्सनहृत सूचीचा निर्देश वर केलेल्याच आहे. त्याच्या व्यतिरिक्त जम्मू-काश्मीरच्या रघुनाथ मन्दिर प्रेषालयांनील हलन्डिनि-तांची सूची डॉ. स्टीन्ने तयार केली; ती इ. स. १८९४ मध्ये मुंबईत प्रकाशित झाली. डॉ. स्टीन्ने राजतरङ्गिणीच्या प्राचीनतम प्रतीचा शोध करतांना काश्मीरांनील काही महत्त्वपूर्ण ग्रंथांचा संग्रह केला. तो राध्या ऑक्सफर्डच्या इंडियन इन्स्टिट्यूटमध्ये आहे. जम्मू काश्मीर नरेशाच्या पुस्तकालयाची एक सूची प. रामचन्द्र काक व हरमट्टशारनी यांनी तयार केली. ती इ. स. १९२७ मध्ये पुण्यांत प्रकाशित झाली.

राजस्थान व मध्यभारतांतीउ ग्रन्थान्ये प्रतिकृत श्री. श्री. रा. भाण्डारकरांनी तयार केले; ते इ. स. १९०७ मध्ये मुंबईत प्रकाशित झाले. सिंधिया भवन आरा, येथील संग्रहाची सूची इ. स. १९१९ मध्ये प्रकाशित झाली. नदोडा संतुल लायब्ररींनीउ ग्रंथांची सूची जी. के. गोडेकर व के. एम्. रामस्वामीशारनी यांनी तयार केली; ती इ. स. १९२५ मध्ये गायकवाड ओरिएण्टल लीरीजनकें प्रकाशित झाली. मिथिलेच्या हस्तलिपितांची सूची डॉ. काशीप्रसाद जयसवाल व ए. वॅनर्जी यांनी तयार केली. ती चार गण्डांत इ. स. १९२७ ते ४० च्या कालखंडांत त्रिहार-उडीया रीसर्च सोसायटीने प्रकाशित केली. उज्जयिनीच्या ओरिएण्टल मॅन्युस्क्रिप्ट लायब्ररीतकें इ. स. १९३६ व १९४१ मध्ये दोन सूची प्रकाशित झाल्या. पाटण येथील जैन ताडन्याची सूची करण्याचे कार्य श्री. पी. डी. दलाल यांनी आरम्भित; ते एल्. बी. गान्धी यांनी पूर्ण केले. इ. स. १९३७ मध्ये गायकवाड ओरिएण्टल लिरीज्ने सदोयांत या सूचीचे प्रकाशन केले. सदोयाच्या ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूटनी एक सूची इ. स. १९४२ मध्ये प्रकाशित झाली. इ. स. १९४७ मध्ये बीरानेर संसृत लायब्ररीच्या संग्रहाची एक सूची प्रकाशित झाली. याव्यतिरिक्त उमरकोर संस्थानच्या ग्रन्थभांडाराची सूची (गायकवाड ओरिएण्टल लीरीजनकें) व विवेन्द्रमच्या सरकारी पुस्तकालयाची सूची (आठ भागांत) प्रकाशित झाली आहे.

फॅटेलोंगस फॅटेलोगोरम्

१९ व्या शतकपर्यंत भारतांत कित्या हस्तलिपिताच्या विविध सूचि तयार झाल्या त्या सर्वांची मुख्यविधा व सर्वत्र सूची तयार करण्याचे महान कार्य डॉ. आर्नेट यांनी प्रथम केले. ही आरणी इ. स. १८३१ मधील शक्य तोरर परिपूर्ण करण्यासाठी डॉ. आर्नेट यांनी लॉरेन्स स्टारजी हस्तलिपितांचे संग्रह व मद्रासनिर्गोड संग्रह हाणजे. भारती ही सर्वत्र सूची 'फॅटेलोंगस फॅटेलोगोरम्' या नांवाने डॉ. आर्नेट यांनी ही

सण्डात इ. स. १८९१, १८९६ व १९०३ या वर्षी त्रयश लिप्सिग् येथे प्रकाशित केली.

डॉ. आफ्रेटच्या सूचीची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति तयार करण्याचे काम इ. स. १९३५ पासून मद्रास विश्वविद्यालयाने हाती घेतले असून डॉ. कुन्धन् राजा व डॉ. वे. राघवन् यांच्या संपादकत्वाखाली 'न्यू कॅलेंगस कॅलेंगोरम्' हा प्रचण्ड सूचीसण्ड तयार होत आहे. मद्रास युनिव्हर्सिटीच्या संस्कृत सीरीज तर्फे इ. स. १९४९ मध्ये त्याचा प्रथम सण्ड प्रकाशित झाला आहे. या सण्डात केवळ अकारादि नावांच्या हस्तलिखिताचा समावेश झाला आहे. यावरून या कार्याच्या व्यापाची कल्पना येईल

हस्तलिखिताची सूची करण्याचे कार्य सर्वथा आधुनिक आहे. प्राचीन काळापासून राजे, महाराजे, मठाधिपति, महंत, शास्त्री, पण्डित यांनी असंख्य हस्त लिखिते देशभर संग्रहित केली, पण त्या सर्वांची सूचीमद नोंद करण्याचा व्यापक प्रयास त्यांना करता आला नाही. त्यामागे औदासी यापेक्षा अशक्यतेचा भाग अधिक आहे. या हस्तलिखिताच्या विविध व बृहत्तर सूचींनी संस्कृत वाङ्मयमहोदधीचा अनवलोकित भाग किती अफाट आहे याची कल्पना येऊन मन धक्क होत. आजवर संस्कृत साहित्याचें पर्यालोचन करणाऱ्यांनी उपेक्षिलेले किंवा न उल्लेखिलेले प्राचीन वाङ्मय किती मोठे आहे याचीहि या सूचीवरून कल्पना येते. आम्ही प्रस्तुत प्रबंधात ज्या काळसण्डातील साहित्याचा संक्षेपत परिचय देण्याचा प्रयत्न केला आहे ते प्राय सुद्रित आहे. या काळसण्डातील असुद्रित ग्रंथाची स्वतः सूची व तीहि विषयातुष्टमाने तयार करण्याचें कार्य एखाद्या संस्कृतनिष्ठ संस्थेने हाती घेणे नितांत आवश्यक आहे. कोणत्याहि एखाकी कार्यकर्याकडून ते होणे सर्वथा अशक्य आहे.

हस्तलिखिताची सूची तयार करणाऱ्या बहुतेक प्रमुक्त संस्थांचा व विद्वानांचा उल्लेख वर आलाच आहे. त्याव्यतिरिक्त ज्या आणखी काही विद्वानांनी हे कार्य केले असून त्यांचा निर्देश न करण अयोग्य होईल. त्यांचीं नावे पुढीलप्रमाणे आहेत एस्. जॅनेरी, व्ही. फासरोल, जॉन्. सी. नेसपील्ड, पट्टीक लेवीझ या पाश्चात्य पण्डितांच्या तोंडीचें भारतीय विद्वान म्हणजे म. म. गोरीशंकर, हीराचंद ओझा, प. देवीप्रसाद, डॉ. श्यामसुन्दरदास, डॉ. पीताम्बरदास, डॉ. प्रबोधचन्द्र, मुनि जिनविजय, रामशास्त्री, यागची, डॉ. खुबीर, आचार्य विश्वरूपधुशारत्री, डॉ. धर्मेंद्र ब्रह्मचारी, प. राधाकृष्ण, एच्. आर्. रगत्यानी अय्यंगार, के. भुजंगी शास्त्री इत्यादि.

संस्कृत शब्दकोश

हस्तलिखित बृहत्सूचीप्रमाणेच आधुनिक काळात संस्कृत शब्दकोश निर्माण करण्याच्या कार्याला विशेष चालना मिळाली आहे. अमरकोश हा प्राचीन शब्द

कोशापेक्षी सर्वांत अधिक मान्य कोश. इ. स. च्या सहाव्या शतकापूर्वी या कोशाचा चिनी अनुवाद देखील शक्य होता. भाजपथेत या कोशावर पदासंग्रहा अधिक टीकाहि लिहिण्यांत आल्या आहेत. इ. स. च्या अकराव्या शतकांत लिहिण्यांत आलेली धीरव्यामोमहाची टीका व सतराव्या शतकातील भानुजीमहाची 'रामाश्रमी' या अमरकोशावरील टीका सर्वमान्य आहेत.

अमरकोशानंतरचे कांही प्रमुखकोश

कोश	लेखक	काळ
निराण्डकोश (अर्धात् हारावथी)	} — श्री. पुरुषोत्तम देव . .	७ वें शतक
धनंजयनिराण्डः (नाममाला)		
व अनेकार्थनाममाला	— ह्यल्युष . .	१० वें शतक
अभिधानरत्नमाला	— यादवप्रसाद . .	११ वें शतक
वैजयन्ती	— केशवस्वामी . .	१२ वें शतक
शब्दकल्पद्रुमः	— महेश्वर . .	१२ वें शतक
निस्वप्रसादः	— अभयपाल . .	१२ वे शतक
नानार्थरत्नमाला	— हेमचन्द्र . .	१२ वें शतक
अभिधानचिन्तामणिः	— इरगपद दण्डाधिनाथ . .	१४ वें शतक
नानार्थरत्नमाला	} — वामनमठ . .	१५ वें शतक
शब्दचन्द्रिका व शब्दरत्नाकरः		
मुन्दप्रसादशब्दार्णव	— पद्ममुन्दर . .	१६ वें शतक
कल्पद्रुम	— केशवदेवस . .	१७ वें शतक
नामसंग्रहमाला	— अप्यय्य टीकित . .	१७ वे शतक

या कोशांतर्गते संस्कृत शब्दांचे अन्यभाषीय पर्याय दिलेले नाहीत. यांचे कारण केवळ संस्कृत शब्दांचे सफल्य कारण हेच या कोशांचे उद्दिष्ट होतें. अन्य भाषी संस्कृतना संक्षेपेनान्तरा पहिला उल्लेखनीय कोश म्हणजे बर्णपुराण संस्कृत-भारतिकाप्रकाशः हा होय. यानंतर अन्य भाषी संक्षेपित अगळे अनेक संस्कृत शब्दकोश निर्माण झाले, यांचे कारण रयांची आवश्यकता विशेष प्रमाणात उत्पन्न झाली. या प्रकारच्या संस्कृत कोशांचा संक्षेपित निर्देश पुढीलप्रमाणे आहे.

कोश	लेखक	मुद्रणस्थान व वर्ष
डिक्शनरी ऑफ़ मैगाली अॅण्ड संस्कृत	ब्रेव्ह ह्यापून	लंडन, इ. स १८३३
संस्कृत-इंग्लीश डिक्शनरी	बेनफे	लंडन इ. स. १८६६
संस्कृत अॅण्ड इंग्लिश डिक्शनरी	रामलक्ष्मण.	लंडन, १८७० इ
प्रॅक्टिकल संस्कृत डिक्शनरी	आनन्दराम बरुआ.	कलकत्ता, १८७७
संस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी	केपलर.	ट्रान्सवर्ग, १८९१
संस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी*	मोनिअर वित्यम्स.	ऑक्सफोर्ड, १८९९
सरस्वतीकोश	जीवराम उपाध्याय.	मुरादानाद, १९१९
स्टुडण्ट्स इंग्लिश संस्कृत डिक्शन.	वा. शि. आपटे.	मुंबई, १९१५
संस्कृत-हिन्दी कोश	द्वारिकाप्रसाद चतुर्वेदी.	लखनऊ, १९१७
प्रॅक्टिकल संस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी§	वामन शिवराम आपटे.	मुंबई, १९२४
संस्कृत-हिन्दी कोश	विश्वम्भरनाथ शर्मा.	मुरादानाद, १९२४
प्रॅक्टिकल संस्कृत डिक्शनरी	मॅकडोनेल.	लंडन, १९२४
पद्मचन्द्रकोश	गणेशदत्त शास्त्री.	लाहौर, १९२५
संस्कृत-गुजराथी शब्दादर्श	गिरिजाशंकर मेहता.	अहमदाबाद, १९२४
संस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी	विद्याधर वामन मिश्र.	पुणे, १९२६.
सार्थवेदाङ्गनिघण्टु—(वैदिक मराठी कोश)—५	शिवरामशास्त्री शिन्धे, (मुंबई)	
	श्री. शिन्धे शास्त्री यानी 'श्रीभारतीशतकम्'	
	हैं काव्य लिहिले आहे. (प्राप्तिस्थान-मुंबई,	
	न्यू सरस्वती बुक डेपो, ठाडुरदार, मुंबई.)	
आधुनिक संस्कृत-हिन्दी कोश—कवीद्वर भट्ट,		आग्रा, १९५५
संस्कृतशब्दार्थबौलुभ	—द्वारिकाप्रसाद शर्मा व तारिणीश शा	} प्रयाग, १९५७
आदर्श हिंदी-संस्कृत कोश	—रामस्वरूपशास्त्री,	

* या कोशाच्या मुधारलेल्या आवृत्त्या १९५६ मध्ये दिल्ली व १९५७ मध्ये लखनऊ येथून प्रकाशित झाल्या

§ श्री आपटे यांच्या प्रस्तुत कोशाची मुधारून वाढविलेली आवृत्ति तयार करण्याचे कार्य प्रसाद प्रकाशन, पुणे या संस्थेने १९५९ मध्ये पूर्ण केले इ. स १९५७ मध्ये प्रथम व १९५८ मध्ये द्वितीय खण्डाचे प्रकाशन झाले यांच्या संपादक मंडळात विद्ययात सनोषक पी के गोडे व श्री वि. ग. कर्वे हे प्रमुख संपादक होत सहायक संपादक म्हणून श्री के व्ही अम्बकर, एम्. डी साठे, डॉ य ग राठुरकर व डी जी नाथ्ये यांनी काम केले

संस्कृत मराठी कोशामध्ये पहिला कोश इ. स. १८५३ मध्ये श्री. अनंतशास्त्री तळेकर यानी तयार केला. त्यामध्ये ऋतूतेक सर्व शब्द अमरकोशानून घेतले असून ते वर्णानुक्रमाने संकलित केले आहेत. “आचारलृदास अमरकोशाचा अर्थ सुनोव होऊन, जो पाहिजे तो शब्द झटकन मिळावा या दृष्टीने आपण हा कोश तयार केला.” असे लेखनाने प्रस्तावनेत सांगितले आहे.

दुसरा संस्कृत-मराठी कोश म्हणजे माधव चन्द्रोपाचा ‘शब्दरत्नाकर’. सतत नऊ वर्षे परिश्रम करून इ. स. १८७० मध्ये त्यानी तो प्रकाशित केला. त्याची पृष्ठसंख्या ७०० असून शब्दसंग्रहहि मोठा आहे. या कोशात वनस्पति व वैद्यक या निपथीचे शब्द व अवातर माहिती बरीच आहे.

नारो अप्पाजी गोडगोले व गोपाळ जिवाजी केळकर यानी एक संस्कृत-मराठी कोश तयार करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यात नवनीतातील जुन्या मराठी शब्दांचेहि पर्याय दिले आहेत. त्यानंतर श्री. वासुदेव गोविंद आपटे यानी एक लहानसा संस्कृत-मराठी कोश तयार केला. पूर्वीच्या कोशातील दोष लक्षात घेऊन अधिक उपयुक्त व कोटेकोर संस्कृत कोश करण्याचे कार्य श्री. जनार्दन विनायक ओक यानी गीर्वाणलघुकोश तयार करून केले. इ. स. १९१८ मध्ये गीर्वाण लघुकोशाची प्रथम आवृत्ति प्रकाशित झाली. त्यानंतर इ. स. १९५५ मध्ये दुसरी आवृत्ति प्रकाशित झाली, पण तिच्यात अनेक दोष राहिल्याने ती सर्व आवृत्ति रद्द करून इ. स. १९६० मध्ये नवीन आवृत्ति तिसरी आवृत्ति म्हणून प्रकाशित करण्यात आली.

नागपूरचे श्री. सदाशिव नारायण कुळकर्णी यानी भांडवर प्रकाशित झालेल्या अनेक कोशाहून निराळ्या स्वरूपाचा कोश* इ. १९५१ मध्ये प्रकाशित केला. हा ‘व्यवहारकोश’ तयार करताना त्यानी आधुनिक समाजाच्या नित्य उपयोगात येणाऱ्या शब्दांची व्याप्ति लक्षात घेऊन दृष्ट्याचे वर्गीकरण अमरकोशाप्रमाणे निर-निराळ्या वर्गात केलेले आहे. कोशाच्या पहिल्या भागात हिंदी-संस्कृत मराठी इंग्रजी अशा चार भाषातील पर्यायशब्द संकलित केले आहेत. उदाहरणार्थ वनस्पति वर्गातील शृंगवर्ग पहा —

आम -	आम्र, रसाल, सहकर*, रूत*	-आम -	Mango.
कल्मी आम -	राजास	कल्मी आम -	Grafted Mango.
जामुन -	जम्बु, जम्बू, जम्बु	-जामूळ -	Jambu, Jambou
बेर -	बजर, रिरी, रिवा,	-बोर -	Berrytree.
लसोडा -	दण्णमातर	-भोकर -	Gumberry.

अशा पद्धतीने शब्द सकलित केले आहेत. आपल्या इंग्रजी प्रस्तावनेत शब्दांचे वर्गीकरण वर्गश करण्याचे महत्त्व व उपयुक्तता श्री. कुळकर्णी यानी पुढील शब्दात सांगितली आहे. तशी अशी, 'The alphabetical arrangement is decidedly timesaving, provided we know the word for the idea and then the dictionary helps to make the meaning clearer or more exact. If one does not know or remember the word for the idea lurking in one's mind the best dictionary in the world is useless to lead one to the word. . . . . The topic or group-arrangement helps one to locate the word from the idea in one's mind, though a little time may be expended in finding out the group in which the word wanted for the idea occurs, but when once the word is traced a whole mine of words in which one is interested is struck flooding one with ideas that may perhaps not occur to one (पृ. ३३)

व्यवहारकोशाच्या दुसऱ्या भागात आधुनिक व्यवहारात नित्य उपयोगात येणाऱ्या इंग्रजी शब्दांचे संस्कृत पर्याय दिलेले आहेत प्रस्तुत कोशाचा हाच भाग विशेष महत्त्वाचा आहे यातील अनेक संस्कृत शब्द जुन्या शब्दकोशात दिसत नाहीत. ते स्वतः बोधनाराने अपरिचित पण अर्थगर्म संस्कृत धातूपासून साधलेले आहेत. उदाहरणार्थ—

Engine — गत्र, श्व (वृ १ प. गती) (पृ. ३११)

Mobil oil — वगन-(वृ १ प.) (पृ. ३११)

Bolt — नर (वृ. १ प. नये) (पृ ३१६)

Exercise book — बही (वृ ३ प्रापणे) (पृ ३२२)

Auction — निलास (नि + लृ ९ छेडने)

पहिल्या भागातहि अपरिचित संस्कृत धातूपासून तयार केलेले किंवा व्यवहारात रूढ असलेले पण मुळात अपरिचित संस्कृत धातूपासून उत्पन्न झालेले असे अनेक शब्द व्यवहारकोशात आढळतात. उदा०

सद्य (सद् १० उ. हिंसाया) (पृ. २४९)

गुप्त (Ruffian) (गुड् १ प. नृणंने) (पृ २४८)

चक्षु (चान्) (चक्ष् १० उ. व्यथने) (पृ २५८)

स्वस्त (Cheap) (सु + अस् ४ प. क्षेपणे + क्त) (पृ. २५९)
 दरः (Rate) (दृ. ९ प. निदारेणे) इत्यादि.

आजच्या काळात औद्योगिक, राजकीय, यांत्रिक, व्यवहारात असलेल्या इंग्रजी शब्द जसेच्या तसे सर्व भाषांत वापरण्यांत येतात, त्यांचे प्रादेशिक पर्याय शब्दहि क्वचित् रुढ झालेले आहेत. हिंदीला इंग्रजी भाषेचे स्थान देण्याच्या अपेक्षेने हिंदीतील असलेल्या पर्याय वृत्तपदादींच्या द्वारा प्रचलित करण्यात येत आहेत. त्या सर्वांमध्ये एकात्मता राखण्यासाठी सर्व भाषांना समान असलेल्या संस्कृत भाषेच्या व्युत्पत्तिप्रक्रियेची वाच धरणे सर्व दृष्टींनी उचित होईल. श्री. कुळकर्णी यांनी आपल्या व्यवहारकोशाच्या द्वारा या दृष्टीने फारच मोलाचे मार्गदर्शन केले आहे. त्यांनी दुसऱ्या भागात दिलेले अनेक संस्कृत शब्द स्वभाषेचा अभिमान राखणाऱ्यांनी अहमसात् करण्याखारजे आहेत.

डॉ. रघुवीर याचे कार्य

आधुनिक संस्कृत कोशकारांमध्ये डॉ. रघुवीर यांचे कार्य पार मौलिक स्वरूपाचे आहे. निरनिराळ्या संस्कृत कोशातील व काव्यनाटकादि विविध ग्रंथातील शब्दांची अकारनित्वांने व्यवस्था लावून त्यांचे इंग्रजी, हिंदी, मराठी इत्यादि वेगवेगळ्या भाषांत पर्यायशब्द देण्याचे किंवा श्री. वामन शिवराम आपटे यांनी आपल्या सुप्रसिद्ध इल्लिश-संस्कृत डिक्शनरीत जसे इंग्रजी शब्दांचे संस्कृत पर्याय दिले तसे निरनिराळ्या प्रादेशिक भाषांतील शब्दांचे संस्कृत पर्याय देण्याचे कार्य काही कोशकारांनी केले आहे पण डॉ. रघुवीर यांनी निरनिराळ्या भौतिक व सामाजिक शास्त्रांचा अर्वाचीन काळात अत्यंत क्षपाट्याने विनाश झाल्यामुळे जे अस्वरूप पारिभाषिक शब्द पाश्चात्य भाषात निर्माण झाले त्यांना भारतीय पर्यायशब्द नसल्याने भारताच्या भाषा क्षेत्रात जी समस्या निर्माण झाली ती सोडविण्यासाठी संस्कृत भाषेची नवशब्दप्रसंगशक्ति व तिचे अगिळ भारतीय भाषांशी असलेले निहाळ्याचे नात लक्षात घेऊन, सर्व अर्वाचीन पाश्चात्य शास्त्रांतील पारिभाषिक शब्दांचा घुहूतकोश करण्याचे कार्य अगारर घेतले. त्यासाठी त्यांनी स्वतः अनेक भाषांचा सगोल अभ्यास केला. जगातल्या निरनिराळ्या राष्ट्रांनीहि (विशेषतः पौरुष्य) नवीन उत्पन्न झालेल्या पारिभाषिक शब्दांची आपल्या भाषांत समस्या दूर करण्यासाठी जे काही कोश तयार केले, त्याचहि त्यांनी तौलिक व मूलग्राही पद्धतीने अभ्यास केला. यीश-पंचरीत येथे असा व्यासंग करून डॉ. रघुवीरानी आंग्ल-भारतीय महाकोश हा नवीन पारिभाषिक शब्दकोश निर्माण केला. त्या कामी त्यांना आवश्यक ते साधनसाहाय्य मिळाले. या कोशातील पारिभाषिक शब्दांसाठी पुढ्या संस्कृतकोशात आदळत नाहीत. तथापि ते सर्व

संस्कृत धातुरूपासूत्रच साधलेले अखल्याने तत्त्वतः संस्कृतच आहेत. सर्व प्रादेशिक भाषांमध्ये या शब्दांचा वापर व्हावा व उठल्यासुद्धा पदोपदी सुशिक्षितांच्या लेखन भाषणांत येणाऱ्या परकीय शब्दांचे उच्चारण व्हावे अशी डॉ. रघुवीर यांची अपेक्षा आहे. ती केव्हा व कशी फलद्रूप होईल तें सांगणें कठीण आहे. तथापि त्यांच्या या कोशागे संस्कृतची शब्दसंपदा निश्चित भरपूर प्रमाणांत वाढली आहे.*

अखान्तर कोश

या विविध शब्दार्थ कोशाव्यतिरिक्त विविध शास्त्रीय कोष अर्वाचीन काळांत निर्माण झाले हे कोश म्हणजे त्या विशिष्ट शास्त्रांचे ज्ञानकोशच होत. त्यांपैकी विशेष उल्लेखनीय कोश पुढील प्रमाणे आहेत

कोष	कर्ता
धातुरूपचन्द्रिका -	व्ही. व्ही. उपाध्याय
धातुरत्नाकरः (आठ भाग) -	
अष्टाध्यायी शब्दानुक्रमणिका -	म. म. श्रीधरशास्त्री पाठक
महाभाष्यशब्दानुक्रमणिना -	"
संस्कृत धातुरूपकोशः -	कृ. भा. वीरकर
संस्कृतशब्दरूपकोशः -	"
विद्वत्तार्णवतरणिकोशः -	
न्यायकोशः -	मीमांचार्य झळकीकर
मीमांसाकोशः (चार भाग) -	केवलानन्दसरस्वती (मूल्य १३५ रु.)
निष्पटुमणिमाला अर्थात् वैदिककोषः -	पं. मधुसूदन विद्यावाचस्पति
गो-ज्ञानकोष (गोविपयक वेदमंत्राचा कोष)-	पं. श्री. दा. सातवळेकर
प्रेतरेय ब्राह्मण आरण्यक कोश -	केवलानन्दसरस्वती
कौशीलकी ब्राह्मण-आरण्यक विपय कोष -	
वैदिक कोष (ब्राह्मण वाक्यांचा संग्रह) -	हंसराज
खामवेदपदानाम् अक्षरादिकर्णानुक्रमणिका -	स्वामी विश्वेश्वरानन्द व स्वामी नित्यानंद
धर्मकोशः (व्यवहारकाण्डम्) (३ भाग)-	तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी
धर्मकोशः । (उपनिषत्काण्डम्) (चार भाग) -	"

* डॉ. रघुवीर यांनी सगर केलेले बाही पारिभाषिक शब्दकोश पुढील प्रमाणे आहेतः—(१) अर्वाशास्त्रशब्दकोश, (२) आग्लभारतीय पक्षिनामावली, (३) आङ्ग्लभारतीय प्रशासनशब्दकोश, (४) एनिज अभिज्ञान, (५) सर्वशास्त्रपारिभाषिक शब्दावली, (६) धातुशब्दकोश, (७) साहित्यरी शब्दकोश, इत्यादि.

- स्मृतितत्त्वम् (२८ स्मृतींचा संग्रह) - रघुनन्दन भट्टाचार्य
 स्मृतीना समुच्चयः (२७ स्मृतींचा संग्रह) -
 ब्रह्मस्तोत्ररत्नाकर (५०० स्तोत्रांचा संग्रह) -
 जैनस्तोत्ररत्नाकरः -
 पुराणविषयअनुक्रमणिका - यशपाल टण्डन
 पुराणशब्दानुक्रमणिका (३ भाग) - डी. आर्. दीक्षित
 महाभारतानुक्रमणिका -
 गणितीयकोषः- डॉ. मन्मोहन
 भरतकोषः (नाट्यसद्गीत पारिभाषिक शब्दकोष)
 भारतीयराजनीतिकोष (कालिदासएण्ड) - वेंकटेशशास्त्री जोशी
 वैदिकपदानुक्रमकोश (सात भाग) - विश्वभुशारत्री
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तप्रदार्थलक्षणसंग्रहः -
 वैदिकशब्दार्थपारिजात. --
 कौटिलीय अर्थशास्त्रपदसूची (३ भाग) -
 कदावतरत्नाकरः (संस्कृत हिंदी इंग्रजी म्हणींचा कोश)
 पुरातन जैनवाक्यसूची -

कोशनिर्मितीच्या क्षेत्रात इ. १९४२ च्या ऑक्टोबर महिन्यापासून पुण्याच्या डेक्कन कॉलेज्ने अभूतापूर्व उपनम आरंभिल आहे. डॉ. सु. म. कत्रे या निर्यात साधनाशास्त्रज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाली पत्रास निदान हा कोश निर्माण करित आदित. युरोपातील व जपानमधील अनेक संस्कृतज्ञ या कोशनिर्मितीच्या कामी निर्वैतन सहकार्य करित आदित. हा सपूर्ण कोश एकूण वीस भागात पूर्ण व्हावयाचा असून प्रत्येक भागाची प्रकृत्या १२०० इतकी राहिल. ख्रिस्तपूर्व १४ च्या शतकापासून इ. स. १८०० पर्यंत संस्कृतात निर्माण झालेल्या सर्वांगीण साहित्यातील सरासरी दोन सहस्र ग्रंथातील पाच लक्ष शब्द या कोशात समाविष्ट होतील. प्रत्येक शब्दाची व्युत्पत्ति, त्याचे विविध अर्थ, प्रयुक्तानुरूप झालेले अर्थांचे पार्थक्य, निरनिराळ्या बाल्यवृद्धांतील ग्रंथांमध्ये त्या शब्दाचा उपयोग, शब्दाचा साहित्यात प्रथम व शेवटी झालेला प्रयोग आणि आधुनिक काळा होणारा त्याचा प्रयोग इत्यादि विविध दृष्टींनी या कोशात शब्दांचे एकत्र व्हावयाचे आहे. कोशाचे सपूर्ण एण्ड प्रकाशात आणण्याचे कार्य निर्दिष्टपणे चालू राहिल्यास इ. स. १९८२ साली पूर्ण होईल असा तर्क आहे शब्दकोशाचे हे अभूतापूर्व महान् कार्य पूर्ण करण्यासाठी १ कोटी रुपयांचा वित्तमोस रचनी येईल असे अनुमान आहे.

नियतकालिक साहित्य

यूरोपीय संस्कृतीच्या सर्पामुळे व यत्रयुगाच्या प्रभावामुळे १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय साहित्यात वाङ्मयाचे विविध प्रकार सुरु झाले. त्या सर्वांची प्रेरणा यूरोपीय वाङ्मयानूनच होती. इंग्रज प्रशासकांच्या सद्गुणांचे किंचिदुना दुर्गुणांचे सुद्धा अनुकरण करण्यामध्ये भारतातील नवशिक्षित समाजात एक प्रकारे स्पर्धाच सुरु झाली होती. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्रजी नियतकालिकांचा प्रभाव व समाजवायुतीच्या कार्मी त्याचा उपयोग पाहून, भारतातील मोठमोठ्या कार्यकर्त्यांनी निरनिराळ्या प्रांतात वृत्तपत्रे व मासिके सुरु केलेली दिसतात. या काळातले संस्कृत पंडित सुद्धा या स्पर्धेमध्ये मागे राहिलेले दिसत नाहीत. त्यांनीहि संस्कृत भाषेच्या उद्वारासाठी व संरक्षणासाठी ठिकठिकाणी संस्कृत नियतकालिके सुरु केली.

विद्योदयाचा उदय

संस्कृततले पहिले मासिके 'विद्योदय' ! पत्रातमध्ये वास्तव्य करणाऱ्या ह्यपी केश भट्टाचार्य नामक बंगाली पंडिताने हे मासिके पत्रात सुरु केले. ह्यपीनेश भट्टाचार्यांचा जन्म इ. स. १८५० मध्ये बंगालात भट्टपल्ली या गावी एका पंडित कुळात झाला. बुलपरपरागत संस्कृत विद्येचे भरपूर अभ्ययन शाल्यानंतरहि ह्यपीनेशानी विद्यामिलापा अतुप्तच राहिली. इंग्रजी भाषा शिकण्याची मनस्वी इच्छा होती. पत्र ह्यपीनेशाचा बडिलाचा म्लेच्छभाषा म्हणून इंग्रजीला विरोध होता. या सर्पामुळे वयाच्या १६ व्या वर्षी गृहत्याग करून ह्यपीनेश पत्रात लाहोर येथे गेला. लाहोरमध्ये संस्कृत विद्यालयात ह्यपीनेश भट्टाचार्याला प्राध्यापक पद मिळाले. पत्रात निरनिराळ्यांचे अधिकारी डॉ. लिन्डर् यानी प्रोत्साहन दिल्यामुळे ह्यपीनेश भट्टाचार्य यानी इ. स. १८६९ साली 'विद्योदय' हे मासिके सुरु केले. या मासिकेच्या अस्थापण वैशिष्ट्यामुळे त्याला भारतात प्रसिद्धी मिळाली. कांही दिवसांनी बडिलाची वार्धन्यां तील दुःखपूर्ण अवस्था कानी आल्यामुळे ह्यपीनेश भट्टाचार्य लाहोरच प्राध्यापकपद सोडून पत्न्याचा यथे परत आले. तेव्हातानाच त मासिके कल्पक्यात प्रदिष्ट होऊ लागले ह्यपीनेश भट्टाचार्यांनी प्रयत्नांची व त्यागाची शर्ष करून सतत ४५ वर्षेपर्यंत हे मासिके चालू ठेवले. त्याच्या निधनानंतर त्याच्या मुलागेहि विद्योदयाचा अस्त

होऊ दिला नाही. पण ५ वर्षांनंतर आर्थिक अडवणीमुळे हे मासिक बंद करण्याची पाळी त्याच्यावर आली.

त्रिश्रोत्रयामध्ये शोर पुरुषार्ची चरित्रे, कथा, आख्यायिका, इग्रीजी काव्याचे अनुवाद यासारखे वेगवेगळ्या स्वरूपाचे वाङ्मय प्रकाशित होत होते. संस्कृत ही फेवळ पूजापाठाची किंवा श्राद्धपथाची भाषा नसून लोकव्यवहाराची भाषा होण्यास मुद्रा सर्वतोपरी समर्थ आहे, हे महत्त्वाचे तथ्य हृषीकेश भट्टाचार्यांच्या मासिकाने अग्निल भारतीयाना पटवून दिले. स्वतः हृषीकेश भट्टाचार्य हे श्रेष्ठ प्रतीचे संस्कृत लेखक होते. त्रिश्रोत्रयामध्ये प्रकाशित झालेले त्याचे काही वैशिष्ट्यपूर्ण लेख पण्डित पद्मसिंह शर्मा यानी 'प्रथममञ्जरी' नामक पुस्तकांत प्रकाशित केले आहेत.

मञ्जुभाषिणी

काञ्चीसरमूच्या प्रतिवादिभयकर मठाने अधिपति श्री अनन्ताचार्य यानी 'मञ्जुभाषिणी' नावाची एक मासिकपत्रिका आपल्या मठाचे मत प्रचारांत आणण्यासाठी सुरू केली होती. हे अनन्ताचार्य सर्व शास्त्रांत पारंगत होते. येणवमनाचा प्रचार करण्यासाठी व आपल्या साम्प्रदायिकांची सधना करण्यास टी त्यांनी अग्निल भारतांत परिभ्रमण केले होते. 'मञ्जुभाषिणी'मध्ये अनन्ताचार्यांनी न्याय, वेदान्त यासारख्या गहन शास्त्रांवर अनेक लेख लिहिले. "वाल्मीकीय-भावप्रदीपः" नावाच्या आपल्या एका ग्रन्थांत त्यांनी वाल्मीकीय रामायणाचा आध्यात्मिक भावार्थ प्रतिपादन करण्याचा यशस्वी प्रयोग केलेला आहे. गौण्डमियच्या 'हरमिट्' (Hermit) या काव्याचे 'एकान्तवासी योगी' या नावाने काव्यात्मक भाषांतरहि त्यांनी केलेले आहे. पण्डित जगन्नाथप्रसाद यानी लिहिलेल्या 'सगरचक्र' नामक हिन्दी कादम्बरीच त्यांनी केलेले संस्कृत भाषान्तर व 'वाशिष्ठचरितम्' हे पुराणक मञ्जुभाषिणी मध्ये समाजः प्रकाशित झालेले आहेत.

सहृदया

एकेणिकाच्या राजाच्या शेवटी मठागने आर् कृष्णम्मनायं यानी 'सहृदया' ही मासिकपत्रिका सुरू केली. वीरराज्य व पाश्चात्य विद्याचा समन्वय करणे हे या मासिक परिचेंने लक्ष्य होते. श्री कृष्णम्मनाचार्य हे मठसभे सरदारच्या समूह निभगने अप्यथ होते. प्रचीन व नवीन विद्यांचा उत्कृष्ट समन्वय सभृताच्या द्वारेच होणे शक्य आहे अग कृष्णम्मनाचार्यांचे ठाम मत होते व त्या अपुरोपने त्यांनी आपल्या मासिकपत्रिकेत निरिभ्रमारे प्रयत्न केले. शेवटी सरच्या कव्यांत

परिचय सहस्रैर्नूनं संस्कृत पण्डितानां देव्याची योजना प्रत्यक्षात आली. 'सुशील' नावाच्या कादम्बरीनून हिन्दु महिलाचा जीवनादर्श श्रीवृष्णगमाचार्यांनी उत्कृष्टपणे चित्रित केला. ही 'सुशील' कादम्बरी याच्या मासिकातून क्रमशः प्रकाशित होत होती. 'पातिप्रथम्', 'पाणिग्रहणम्', 'वररुचिः' यासारखे त्याचे उत्कृष्ट निबंध सहस्रदयामध्ये क्रमशः प्रकाशित झाले. २५ वर्षांनंतर या मासिकाचा अस्त झाला.

संस्कृतचन्द्रिका

हे मासिक आरभी कलकत्त्यात प्रकाशित होत होते. त्यामध्ये कोल्हापूरचे पण्डित आप्पाशास्त्री राशिवडेकर यांनी संस्कृत लेखनास आरम्भ केला. पुढे त्या मासिकाचे संपादकत्व श्री. राशिवडेकराना लाभले व त्यामुळे 'संस्कृतचन्द्रिका कोल्हापुरानून प्रसिद्ध होऊ लागली. आप्पाशास्त्रींच्या असाधारण भाषाप्रभुत्वामुळे व पाण्डित्यामुळे संस्कृतचन्द्रिकेचे यश मारतात सर्वत्र पसरले. प. अग्निवाक्य व्यास यांनी लिहिलेले 'शिवराजविजयम्' हे विख्यात गद्यकाव्य संस्कृतचन्द्रिकेमध्ये क्रमशः प्रकाशित झाले. श्री आप्पाशास्त्रींचे उत्कृष्ट लिखाण मात्र आजवर पुस्तक रूपाने प्रकाशित होऊ शकले नाही, ही वेदाची गोष्ट आहे. (श्री. आप्पाशास्त्री राशिवडेकरांचा सविस्तर परिचय पुढील प्रकरणात येईल.)

सूनृतवादिनी

श्री. आप्पाशास्त्री राशिवडेकरांनी संस्कृतचन्द्रिके नरोत्तरच 'सूनृतवादिनी' हे साप्ताहिक वृत्तपत्र सुरू केले. तत्कालीन मराठी वृत्तपत्राप्रमाणेच निरनिराळ्या प्रचलित विषयावर सूनृतवादिनीमध्ये लिखाण प्रकाशित होत असे. इ. स. १९१३ मध्ये श्री. आप्पाशास्त्री दिवंगत झाले व त्यानंतर ही टोन्हीहि नियतकालिक बंद पडली.

चित्रवाणी—हे मासिक काशीमध्ये प्रकाशित होत असे. रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या अनेक काव्यांचा संस्कृत अनुवाद व कालीपद तर्काचावोच महाकाव्य या चित्रवाणीमध्ये क्रमशः प्रकाशित झाले.

शारदा—साहित्याचार्य चन्द्रशेखरशास्त्री यांनी प्रयागमध्ये हे मासिक सुरू केले. ऐतिहासिक कथा व स्थलवर्णने हे या मासिकाचे वैशिष्ट्य होय.

मिषगोष्ठी—शानिनिकेतनाचे संस्कृतध्यापक मिथुशेखर भट्टाचार्य हे या मासिकाचे संपादक होते. सामाजिक विषयांशी लक्षित लेख पविता हे या मासिकाचे वैशिष्ट्य होणे.

संस्कृतभारती—है मासिक वाराणसीमध्ये प्रकाशित होत होते. रवीन्द्रनाथ टागोराची 'गीताञ्जली' संस्कृत अनुवादकाच्या रूपाने प्रस्तुत मासिकात प्रथम प्रकाशित आली, अनेक गद्य व पद्य प्रबंधहि या मासिकात सतत प्रकाशित होत होते. याव्यतिरिक्त वाराणसीमध्ये 'सुप्रभातम्', 'अच्युतम्', 'अमरभारती', 'सूर्योदयः' (भारतीय धर्ममंडळाचे मुखपत्र) यासारखी आणखी काही नियतकालिके जन्मास येऊन कालांतराने विलयास गेली. 'अमरभारती' चार वर्षेपर्यंतच प्रकाशित झाली पण तेवढ्या काळातच तिची कीर्तिप्रमा दूरवर पावली. 'सूर्योदय' मासिक गेली २०-२५ वर्षे नियमितपणे प्रकाशित होत होते.

संस्कृतरत्नाकरः—अखिल भारतीय संस्कृत साहित्यमेलनाने हे मासिक कित्येक वर्षेपर्यंत जयपुरातून प्रकाशित केले. वेद, दर्शन, आयुर्वेद इत्यादि विषयावर वेळोवेळी मोठमोठे विशेषांक काढून संस्कृतरत्नाकराने संस्कृत साहित्याची फार मोठी सेवा केली. आजहि हे मासिक नियमितपणे प्रकाशित होत आहे. देवर्षि मद्रथी मथुरानाथशास्त्री हे या मासिकाचे पहिले संपादक होते.

संस्कृतम्—इ स १९३० पासून प. कालिकाप्रसाद त्रिपाठी यानी प्रस्तुत साप्ताहिक मोठ्या नेटाने चालविले असून ते अयोध्येमध्ये प्रकाशित होत असते. 'अस्यामेव शताब्द्या संस्कृत राष्ट्रभाषा भवतु' हे या साप्ताहिकाने ब्रीदवाक्य आहे. संस्कृत वाक्यामध्ये इंग्रजी शब्दांचा सर्रास उपयोग करावा, अस या साप्ताहिकाचे मत आहे व तदनुरोधाने यातील लिखाण होत असते. अखिल भारतीय विद्वत् समितीतर्फे 'संस्कृतसंकेत.' हे वृत्तपत्र अयोध्येत प्रकाशित होत होत.

मथुरवाणी—१९३७ पासून त्रेळगावमध्ये ही मासिक पत्रिका प. रामाचार्य गलगली यांच्या संपादकत्वाखाली नियमितपणे प्रकाशित होत असते.

वैदिकमनोहरा—श्री. अण्णागाचार्य यांच्या संपादकत्वाखाली काञ्चीवरम मध्ये ही मासिकपत्रिका प्रकाशित होत होती.

संस्कृतप्रचारक—श्री. रामशरण भारती यानी दिल्लीमध्ये हे वृत्तपत्र चालविले होते.

मनोरमा—श्री अनन्त त्रिपाठी (ब्रह्मपुर, उत्कल) यांच्या संपादकत्वा खाली हे मासिक प्रकाशित होत होते. याव्यतिरिक्त काञ्चीच्या धर्मसंघाची 'प्रतिभा' बंगलोरचा 'अमृतोदय.', पाटणा येथील संस्कृतसंज्जीवन समाजाच 'मित्रम्', काञ्चीच्या विद्वन्मण्डळाचे मुखपत्र 'सुप्रभातम्' व काञ्ची येथील 'बल्लरी', अखिल भारतीय पण्डित परिषदेची 'पण्डितपत्रिका', कलकत्ता येथील 'पत्रवाणी' व 'संस्कृत-साहित्य परिषद् पत्रिका' आर्य समाजाचे प्रयाग येथील 'आर्यसिद्धांत'

हे मासिक, ब्राह्म समाजाची कळकळा येथून प्रकाशित होणारी 'श्रुतप्रकाशिका', मुंबईत प्रकाशित होणारी 'सुरमारती', सिन्ध हैद्राबाद येथील 'कौमुदी', त्रिवेन्द्रमूल्या महाराज संस्कृत महाविद्यालयाचे 'श्रीचिन्म', बिहारच्या संस्कृत अकादमीचे 'संस्कृतसञ्जीवनम्' मुंबई येथील वैद्यरामस्वरूप शारत्रीचे 'बालसंस्कृतम्', पदरी नाथाचार्य गलगली यांनी बागलकोट येथे चालविलेली, 'साप्ताहिक-वैद्ययन्त्री', बंगलोरच्या एम्. रामकृष्णभट्ट यांनी चालविलेली 'अमृतवाणी', चिदम्बरम् येथील 'ब्रह्मविद्या', श्रीपेरम्बदूर येथील 'विचक्षणा', पत्तेहगढच्या स्वामी चिन्मयनन्दाची 'भारती विद्या', राजापुर (बादा) येथील तुलसीस्मारक विद्यालयाचे शास्त्री श्री देवनारायण पाण्डे यांची 'संस्कृत साहित्य सुगमा', तिस्वायुर् येथील ताताचार्यांची 'उद्यानपत्रिका', पद्माम्बी येथील संस्कृत महाविद्यालयाचे आचार्य पद्मसेरि नीलकण्ठ शर्मा यांचा 'विज्ञान चिन्तामणी', हीं काही वर्षे चालून थद पडलेली संस्कृत नियत कालिके विशेष उल्लेखनीय आहेत. याव्यतिरिक्त 'विद्वत्कला', 'संस्कृतभारती', 'संस्कृतमास्कर' (मथुरा), 'संस्कृतकादम्बिनी', 'विद्योदयम्' (भरतपुर), 'अमृतभारती' (कोचीन), 'वैकुण्ठेश्वरपत्रिका' (मद्रास), 'उषा', 'आर्य प्रभा', आभ्रसाहित्यपरिपत् पत्रिका', 'गृह्यसू संस्कृत कॉलेजपत्रिका' यांचीहि नावे लक्षात ठेवण्यासारखी आहेत. आज चालू असलेल्या संस्कृत वृत्तानांमध्ये वाराणसीच्या संस्कृत महाविद्यालयद्वारा प्रकाशित होणारी 'सारस्वती सुगमा' ही त्रैमासिक पत्रिका, नागपुरच्या संस्कृत भाषा प्रचारिणीचे इ. स. १९५० पासून प्रा. श्री भा. धर्मेतर यांच्या संपादकत्वाखाली सुरू झालेले 'संस्कृतमहितव्यम्', मद्र मथुरानाथ शास्त्री यांच्या संपादकत्वाखाली प. गिरिराज शर्मा यांनी चालविलेले 'भारती' मासिक, आचार्य वासुदेव द्विवेदी (काशी) यांची 'सर्वभौमप्रचारमाला' ही मासिक पुस्तकमाला, सिमला येथील आचार्य दिवाकर दत्त शर्मा यांनी १९५५ पासून चालविलेले 'दिव्यज्योति' हे मासिक डॉ. ग. वा. पठमुले यांच्या संपादकत्वाखाली इ. स. १९५७ पासून निगणारे पुणे येथील संस्कृतसमेच पात्रिक सुगमन 'भारतनाणी' व श्री चरन्त अ. गाडगीळ यांच्या संपादकत्वाखाली इ. स. १९६० पासून निगणारे संस्कृत-साहित्य परिपदेच पात्रिक 'शारदा' यांचे संपादनप्रकाराचे कार्य मोठ्या आवेशाने व घड्याटीने चालू आहे. इ. स. १९६० पासून नेसाळमध्ये 'जयंत संस्कृतम्' नांवाचे मासिक श्री. केशव दीपक यांच्या संपादकत्वाखाली सुरू झाले असून (प्रतिस्थान भोगहिरी, पाटमाही, नेसाळ) त्यांत मुख्यत नेसाळी संस्कृतशास्त्रेच लेख असतात. नेसाळमध्ये चाललेल्या संस्कृतशरणी शास्त्रागैत्री शरीच माहिती यांतून मिळते

संस्कृत ही केवळ धार्मिक व्यवहाराची भाषा नवून तिच्यामध्ये अद्ययावत शैलीक व्यवहार करण्याचीहि समजा आहे, हे सिद्ध करण्याच्या गटननाशने प.

दृष्टीवैश मद्राचायं यानी आपल्या त्रियोदय मासिकाच्या द्वारा जो अभिनव उपक्रम संस्कृत साहित्य क्षेत्रात सुरू केला, त्याचा विस्तार राजाश्रय त्रिंया लोकाश्रय नसताहि अशाप्रकारे सर्वत्र झाला. या उपक्रमानून संस्कृतच्या व्यवहारामनेउगधीचा भ्रम पार गणून निराखेला आहे. आता तर भारत सरकारच्या साहित्य अकादमीने डॉ. रायवन् याच्या संपादकत्वाखाली 'संस्कृतप्रतिभा' हें पाष्मासिक सुरू करण्याची तत्परता दाखविलेली आहे.

प्रादेशिक भाषामध्ये निगणान्या कित्येक नियतकालिकानून संस्कृत लिगण भरपूर प्रमाणात प्रकाशित होत असते. कल्कत्त्याचे त्रिनीशचन्द्र चद्रोपाच्याय यानी इ. स. १९४६ पासून "मन्जूषा" हें मासिक चालविलेले आहे. त्यामध्ये तर इंग्रजी लिगणापेक्षा संस्कृतगच अधिक प्रामान्य असते. हें इंग्रजी लिगण या मासिकात प्रकाशित झाले नसतें तर मन्जूषेच नाव संस्कृत नियतकालिकाच्या यादीतच टाकता आले असते.

'द्वैमासिम्' (गाली), 'भारतटिचार.' व 'बन्धुता' (गुजराथी-स्थान बडोदा), 'मिथिलामोद' (मैथिल), 'लोमानन्ददीपिना' (इंग्रजी, स्थान-मद्रास), 'संस्कृत जर्नल' (इंग्रजी, स्थान-पुढुकोटा), 'संस्कृतभारती' (हिंदी, स्थान-बरदान), 'एकता' (मराठी, स्थान-पुणे), या प्रादेशिक भाषातील वृत्तरातून आजार उरेंच संस्कृत लिगण प्रकाशान येत आहे. संस्कृत प्रचारकाच्या कामी या लिगणांत पार मोठें साहाय्य केलेले आहे. मुम्बईच्या भारतीय त्रिगणभरानून अधून अधून संस्कृतविद्वजपरिपत्-परिमाहि प्रकाशित होत असते. तीं परिपदेच्या कार्यागनधीच वृत्त संस्कृत, इंग्रजी व हिन्दी भाषातून प्रसिद्ध होत असतें. बहुतेक सर्व महाविद्यालयाच्या वार्षिक परिणामध्ये एक संस्कृत विभाग असतोच व त्यामध्ये होतकरू लेग्नाचे लेग प्रकाशित होत असतातच.

संस्कृतनियतकालिकाची ही प्रदीर्घ नामावली पाहूनच या काळातील संस्कृत पढिताची आशाशा योग्य प्रकारे लज्जान येते इतर प्रादेशिक भाषाप्रमाणे संस्कृतात देखील लौकिक निरघार आनेसधुक्त, उपहासगर्भ, सरळ व लत्रि लेग्ना करता येत, संस्कृत भाषादेखील इतर भाषाप्रमाणेच सरळ व सुगंध आहे, त्रिंयुना भारतानी सर्व भाषाची तीच प्राणशक्ति असल्यामुळे भारताची राष्ट्रभाषा होण्यास देखील संस्कृतच योग्य आहे हे गिद्वान्त या सर्व नियतकालिकानी आपापच्या परीने प्रतिपादन केले. परन्तु राजाश्रयाच्या व लोनाश्रयाच्या अभावी वर उल्लेखिलेली सर्व नियतकालिके निरग्यास गेर्ग. आज जी काही हाताच्या गोगवर मोनण्यादरतीं संस्कृत नियतकालिक चालताना दिपतात तीं मुडा केव्हाना केव्हाना तरी द्रण्याच्या अभावी निरग्यास जातीं, हें उघड आहे. तथापि संस्कृत भाषेच्या न्हासगळी

पंडित हृषीकेश भट्टाचार्य, प. अनंताचार्य, प. कृष्णम्नाचार्य, प. आप्याशास्त्री राशिवडेकर यासारख्या थोर पंडितांनी अर्थनाश व मनस्ताप सहन करून संस्कृत वाङ्मयामध्ये युरोपीय संस्कृतीच्या सपर्काने आलेला हा नवीन वाङ्मयप्रकार प्रवर्तित करण्यात अद्यापारण कर्तृत्व व्यक्त केले याबद्दल समाजाने त्यांचे निरंतर ऋणी राहिले पाहिजे.

या सर्व संस्कृत नियतकालिकामध्ये ज्या वैविध्यपूर्ण विषयावर नवलेखकांनी लेखन केले, त्यापैकी काही विषयांची सक्षिप्त माहिती आम्ही पुढे देत आहोत. यावरून नवीन संस्कृत लेखकाची विचारप्रवृत्ति कोणत्या दिशेने वाहत होती याची सुस्पष्ट कल्पना येऊ शकेल. नियतकालिकातील सर्वच विषयांचा सविस्तर परामर्श घेऊन त्याच मूल्यमापन करणे हे एका स्वतंत्र प्रश्नाचे कार्य आहे.

सारस्वती सुपमा - संपादक प. कुचेरनाथ शुक्ल, एम्. ए., व्याकरणाचार्य. काशीच्या राजकीय संस्कृत महाविद्यालयाची ही अत्यंत लब्धप्रतिष्ठित मासिक पत्रिका असून त्यामध्ये मोटमोठ्या विद्वानांनी वेळोवेळी फार महत्त्वपूर्ण विषयांवर लिखाण केलेले आहे. त्यातील काही लेखकांचा व त्यांनी लिहिलेल्या लेखांचा पुढीलप्रमाणे परिचय देता येईल—

लेखक

लेख

१. श्री. सुधिष्ठिर मीमांसक, प्राच्यविद्याप्रतिष्ठान, काशी— भागवृत्ति-सवलन परिशिष्टम्
२. श्री. रघुनाथ शर्मा, व्याकरणाचार्य, काशी — 'गौडपादीयम् दर्शनम्' ।
३. श्री. आनन्द झा, न्यायाचार्य, काशी — 'चार्वाकदर्शनरहस्यम्' ।
४. श्री. अयधनिहारी निपाठी, ज्योतिषाचार्य, काशी — 'लघ्नस्वरूपविमर्श' ।
५. श्री. अनंतशास्त्री फडके, व्याकरणाचार्य, काशी — 'कामीयम्' ।
६. श्री. द्विजेन्द्रनाथ मिश्र, साहित्याचार्य, काशी — 'पाश्चात्यसाहित्यसिद्धान्त' ।
७. श्री. मुरलीधर मिश्र, व्याकरणाचार्य, काशी— 'मोक्षोपनिषत्पतिशास्त्रिणा जीवनेतिवृत्तम्' ।
८. श्री. बटुकनाथशास्त्री रिस्ते, साहित्याचार्य, काशी — 'म. म. रिस्ते नारायण शास्त्रिणा जीवनेतिवृत्तम्' ।
९. डॉ. दशरथलाल शर्मा, एम्. ए., डी. लिट्., दिल्ली — 'राजशेखरीय-नाट्य मीमांसाया रचनास्थानम्' ।
१०. पण्डितराज राजेश्वरशास्त्री ब्रविड, काशी — 'नवभारते वर्णाश्रमव्यवस्था आवश्यकी न या ?'
११. श्री. रामाहा पाण्डेय, व्याकरणाचार्य, काशी — 'प्राचीन-पाठनिर्णयपत्रिका' ।

लेखक	लेख
१२. पण्डिता क्षमादेवी राय, मुम्बई	- 'मायाजालम्' (आख्यायिका) ।
१३. श्री शांतिभिनुशास्त्री, शांतिनिकेतन,	- 'वेदान्तायतारः' ।
१४. श्री अजयमित्रशास्त्री, नाशी	- 'संस्कृतभाषायाः नमिको न्यायः' ।
१५. श्री श्रीकृष्णशास्त्री मोकोटे, व्याकरणाचार्य,	- 'समासवृत्तिविचारः' ।
१६. श्री मुरलीधर मिश्र, व्याकरणाचार्य	- 'साक्षिस्वरूपविचारः' ।
१७. श्री रघुनाथशर्मा, व्याकरणाचार्य	- 'हिन्दुधर्मसहिताविमर्शः' ।

अशाप्रकारे या सारस्वती सुप्रमेमध्ये नामत्रत पडितानी गहन व गभीर विषयावर सतत लेखक केले आहे. सर्व लेखकांचा निर्देश या एकाच प्रकरणात करणे शक्यहि नाही व योग्यहि नाही.

'संस्कृत-रत्नाकरांतील' गद्यलेखक, (ऑक्टोबर, नोव्हेंबर, १९५६)

१. श्रीनेटारनाथ शर्मा सारस्वत, सपादकीय लेखक - महाविद्यालय - गुणादयः
मुहूर्तथा च ।
२. भारतरत्न डॉ. भगवानदास, एम्. ए. डी लिट् - भारतीयसंस्कृतेः
प्रधानम् अङ्गम् ।
३. श्री निरिधरलालशास्त्री व्यास, उदयपुर, - भाषानिष्ठानस्य रूपरेखा
४. विद्यामार्तण्ड डॉ. मगलदेवशास्त्री, - 'वर्तमानसंस्कृतशिक्षणनिर्मा' ।
५. श्री. गणेशराम शर्मा, साहित्यरत्न, - 'हिन्दीमनु संस्कृत समव्ययताम्' ।
टिसेन्जर-जानेवारी १९५६-५७.
१. श्री. केदारनाथ शर्मा सारस्वत - 'संस्कृतकवीनाम् उपनामानि' ।
२. भारतरत्न डॉ. भगवानदास - 'महाभारत पुराणानि च' ।
३. श्री रामदासकर भट्टाचार्य, व्याकरणाचार्य - 'संस्कृतपुराणस्य अध्ययनम्' ।
४. श्री इन्द्र निवावाचसपति - 'वाल्मीकिरामायणेषु कश्चिदर्थः' ।

संस्कृत भणितयान्या पहिल्या चार वर्षांमध्ये संपादक प्रा. श्री भा. यणेंकर यानी (म्हणजे प्रस्तुत ग्रन्थकारां) लिहिलेल्या संपादकीय लेखांची नामावली

(प्रथम वर्ष)

- (१) मध्यप्रदेशस्य प्रथम संस्कृतसाप्ताहिकम् । (२) संस्कृतप्रयागस्य प्रसादचिह्नानि ।
- (३) संस्कृत भाषाप्रचारार्थे निरंजनस्थाना । (४) निरंजनसाहित्यसभस्य त्रयोदशम विधेयनम् (संस्कृतभाषायाः अनादरः नैव कार्यः ।) (५) श्रीशंकराचार्य-जन्मोत्सव ।
- (६) किमर्थमद्यापि परभाषाशास्त्रम् ? (७) अग्निलभारतीयसंस्कृतपरिपद् ।

(८) राष्ट्रभाषाप्रचारकाणां संस्कृतविरोधः । (९) संस्कृतभक्तिव्यस्य नीतिः । (१०) स्वातन्त्र्यवीर-सावरकर-महोदयानां जन्मदिनोत्सवः । (११) अमरभाषा । (१२) गृहमन्त्रिणः राष्ट्रभाषाविद्रोहः । (१३) संस्कृतभाषाप्रचारार्थं लोन्कृतव्ययम् (एकूण १४ लेखाची माला) । (१४) विज्ञयदशमीदिने सुवर्णदानम् । (१५) तत्र का परिदेवना ? (संस्कृत परिपदेची व्याख्यानें दयजी भाषेतून झालीं त्यानदल निषेध) । (१६) तमसो मा ज्योतिर्गमय (दीपावली महोत्सवाच्या निमित्ताने) । १७ भारतीयानां ज्ञानविषये स्वावलम्बनम् । (१८) निर्वाचनवीराणां कर्तव्यम् । (१९) मानवनिर्वाणार्थं संस्कृताध्ययनमावश्यकम् (राष्ट्रपतीच्या भाषणाला अनुल्लूतून) । (२०) विद्यालयेषु गीताध्यापनम् । (२१) राष्ट्रभाषायाः अनादरः (पुण्याच्या विद्यार्थ्यांच्या बेशिल्ले वागण्याला उद्देशून) (२२) बालकेषु संस्कृतभाषाप्रचारः । (२३) अर्वाचीन धर्मयुद्धम् (निर्वाचन पद्धतीला उद्देशून) । (२४) ज्ञान विज्ञानसहितम् । (२५) संस्कृतपाठशालायाः परिचयः । (२६) स्वराज्यमन्त्रिणा पात्रापाकत्वम् । (२७) हस्तलिखितनियतकालिकानि । (२८) भक्तिव्यग्राहकाणाम् अपरिहार्यं दायित्वम् । (२९) मातृभाषामाध्यमविरोधः (पुणे विद्यापीठाच्या नीतीची निन्दा) । (३०) संस्कृताध्ययनम् अपरिहार्यंते नेतव्यम् । (३१) पण्डितवर्य-पुणताम्येकर-महाभागानां वेहायसानम् । (३२) अनुकरणीयः नवोपक्रम (संस्कृत निमन्त्रण पत्रिकाना उद्देशून) (३३) राजाराम-याचनालयस्य अभिनन्दनीयः उपनमः (शिवाजीच्या जन्मोत्सवानिमित्त संस्कृत भाषण देवले म्हणून) ।

संस्कृत भक्तिव्यातीत सम्पादकीय लेख- (द्वितीय वर्ष-१९५२)

१) ननवार्गम्भः । २) शासनाधिकारिणां कर्तव्यम् (संस्कृत पण्डिताच्या सम्मानाला उद्देशून) । ३) चारित्र्यसर्षां प्रवर्तनीया न रूपसर्षा । ४) शठे शाठय समाचरेत् । ५) श्री मुन्दीमहोदय प्रति प्रार्थना (दयजी भाषेच्या पत्राली धोरणानदल) । ६) अय स कालः सम्प्राप्तः । ७) न नित्य श्रेयसी धमा । (पाकिस्तानचा भारताचीं द्रोह) । ८) प्रसादचिह्नानि पुरस्त्वानि । (डॉ. राजेन्द्र-प्रसादानां अभ्यक्षपदाची प्राप्ति) । ९) निरोधमक्तिः (स्वातन्त्र्यवीर सावरकरांचे भाषासुदिप्रचाराचें कार्य) । १०) भाषानिष्ठ-प्रान्तरचना । ११) संस्कृतप्रचारे शासनाधिकारिणां जायतिः । १२) काले रज्जु समारब्धाः फल वृन्ति नीतयः । १३) प्राक्व्यस्यान्तगमनम् । (संस्कृत विद्यार्थ्यांना उद्देशून) । १४) दिव्यावरापे गुरोर्दण्डः (राजनेतिक) । १५) विश्वासाद्भयमुत्सन्न मूल्यान्यपि निवृन्ति (राजनेतिक) । १६) अफरणांमदरर्ण श्रेयः । १७) नागपुर नमोनागी-केन्द्राधिकारिणाम् अभि नन्दनम् । १८) नगरतृज्यपाद-श्रीशङ्कराचार्याणां प्रनचनानि । १९) बुद्धयदर-निरोप । २०) अक्षिणात्याना हिन्दीनिरोधः । २१) धीरुष्णतेषा । २२) बुद्धिभेद (नागपुरशरदश्च वृत्तवाचं रचन) । २३) आगामिनः उत्पत्तस्य अद्रुती

(भारद्वाजसंहिता लामाला उद्देश्यन) । २४) सिन्धुपुराणा सरकृतोपासना । २५) मानुषापाशुद्वयर्थे स्वातन्त्र्यरीणा प्रयत्ना । २६) पण्डितवर्य-रामप्रतापशास्त्रिणा निधनम् । २७) विजयादशमीमहोत्सवसन्देश । २८) गोरक्षणम् । २९) गोरक्षणमेव सङ्कतिरक्षणम् । ३०) हिन्दीसाहित्यिकानां प्रमाद । ३१) सङ्कतत्रिदशपरिपद-आयोजनम् (राष्ट्रपतींचे भाषण सङ्कतानूनच व्हावें) । ३२) प्राचीनभारते विमान-विद्या । ३३) आयुर्वेदोपदेशेषु विवेचय. परमादार । ३४) सङ्कतभाषाया विश्व-प्रचार । ३५) परस्पर भावयन्त श्रेय परमनाप्तयथ । ३६) त्रिशापीठरीजान्त-विधे. शुद्धीकरणम् । ३७) विद् इमा निचामिज्ञानाम् । ३८) अखिलभारतीय-शिक्षणपरिपद् । ३९) सङ्कतलेखनान् प्रति प्रार्थना (तुमोथ सङ्कतलेख-िद्-नयेत) । ४०) नागपुरे आयुर्निम्नसङ्कतनाटकप्रयोग । ४१) म. म. कृष्ण-शास्त्रियुळे महाभागाना निधनम् । ४२) सङ्कतपण्डितानाम् आर्थिनगमस्या । ४३) भारतीयानाम् इतिहासलेखनपरम्परा । (लेखमाला-५ लेख) । ४४) वेदमन्दिरम् । ४५) स्तालिनमहाशयस्य निधनम् ।

सङ्कत भवितव्यांतील संपादकीय लेख-(तृतीय वर्ष-१९५३)

१) शिक्षता साङ्कृतिकशिक्षणम् । २) भारतीयभाषानिकासपरिपद् । ३) तेनसिगदित्तरम् । ४) भाषाभिमानविहार (आश्रवासियाचा हिन्दीविरोध) । ५) ज्ञानमन्दिरगत वाणिज्यम् । ६) आयुर्वेदीय-प्रयोगशालानाम् आवश्यकता । ७) प्राच्यविद्यापरीक्षा । ८) त्वर्यताम् त्वर्यताम् सङ्कतलेखका । (अखिल-भारतीय सङ्कत कथासर्वेला उद्देश्यन) । नागपुर-नमोवाणीकेन्द्रस्य पन्चमो वार्षिकी-त्सव । १०) उत्तरप्रदेशस्य राज्यभाषा (उर्दूभाषीयाच्या प्रयत्नात्ता उद्देश्यन) ११) पुण्यपत्तनत्रिशापीठस्य अग्रगामित्वम् (सङ्कतानून द्वीजान्तविधि फेल्यानदल) । १२) मङ्गलमूर्ते मङ्गलोत्सव । १३) सैनिकशिक्षणम् । १४) आङ्ग्लभाषाया समुच्चाननम् । १५) सङ्कतनाम्नवाक्यम् (कम्युनिस्म-उ नेता टाग, याचें मनरक्षणम्) । १६) मन्दिरेषु ज्ञानप्रचार नियताम् । १७) पुण्यपत्तनत्रिशापीठस्य द्वीजान्तविधि । १८) आश्रवाज्यसम्मन । २९) प्रशासनशब्दकोश । २०) त्रिदशपुराणिर्माणसध । २१) स्वतंत्रभारते गोरक्षणम् । २२) राष्ट्रभाषाप्रचारसम्मेलनम् । २३) जीवन-मरणसमस्या । २४) नागपुर-त्रिशापीठे सङ्कताध्ययनम् । २५) भारतीयशिक्षणस्य श्वेयम् । २६) स्वाध्यायमण्डलस्य रजतमहोत्सव । २७) आयुवदस्य राष्ट्रीय महत्त्वम् । २८) भारतीयसङ्कते स्वरूपम् (लेखमाला-७ लेख) । २९) सङ्कत-वाङ्मयस्य त्रिमनवर्षनम् । ३०) मुम्बापुरीशासनस्य नवादश । ३१) राष्ट्रगुरु-श्रीसमर्थरामदास । ३२) उत्तरप्रदेशे उर्दूप्रचारान्दोलनम् । ३३) मध्यप्रदेशीय-सङ्कतत्रिदशपरिपद् । ३४) सङ्कतकथासर्वा ।

संस्कृत भवितव्यांतील संपादकीय लेख—(चतुर्थ वर्ष १९५४)

१) संस्कृतपण्डितानां चरित्राणि । २) श्रीरामजन्मोत्सवः । ३) शिक्षणक्रीडाभाषाविवेकः । ४) संस्कृतविश्वपरिपदः नागपुरीयम् अधिवेशनम् । ५) संस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्वं निःसन्देहम् उद्घोष्यताम् । ६) मध्यप्रदेशे समाजशिक्षणम् । ७) प्राचीनताविरोधिनी परिपदः । ८) पाकिस्थाने अन्तःकलहः । ९) शत्रोरपि गुणाः वाच्याः । (लेखमाला—वायव्ये प्रयाच्या संस्कृतानुवादात्वा अनुलक्षन ६ लेख) १०) टण्डनमहाशयस्य विवेकविधुरत्वम् । ११) मुन्शीमहोदयस्य महान् प्रमादः १२) श्रीगणेशोत्सवः १३) भारते संस्कृतज्ञाना सख्यात्वं (३ लेख) । १४) भारतशत्रवः । १५) संस्कृतद्रोहिणा कर्कशाक्रोशः । १६) प्राचीनभारते शिक्षणम् (३ लेख) । १७) भारतीयसमाजे जातिव्यवस्था । १८) आधुनिकभारते विद्यापीठानि (३ लेख) । १९) वेदरक्षणम् (३ लेख) । २०) विश्वज्ञान्यर्थम् आध्यात्मिकी साधना (३ लेख) । २१) चारित्र्यविकासः । २२) श्रीराजगोपालाचार्याणां हितोपदेशः (विद्यालयात् धार्मिक शिक्षण) । २३) गणराज्यदिनोत्सवः । २४) भारतीयस्वातन्त्र्येतिहासः । २५) संस्कृतद्वारार्थं सत्याग्रहः ।

श्री. स. प. गानू यांनी संस्कृत भवितव्यात लिहिलेले संपादकीय लेख

२६) संस्कृत भवितव्यस्य नूतनव्यवस्था । २७) स वो मनासि जानताम् । २८) संस्कृतभाषाप्रचारकार्यस्य सूत्रम् । २९) कथं तूर्णानि सहा । (केवलानन्द सरस्वतींचं महाप्रयाण) । ३०) विनाश्रयं न शोभन्ते पण्डिता वनिता लताः ।

संस्कृत भवितव्यांतील संपादकीय लेख—(पंचम वर्ष १९५५)

संपादक—श्री. भा. वर्णेकर आणि स. प. गानू

१) संस्कृतभवितव्यस्य पञ्चमवर्षारम्भः । २) लालयेत् पञ्चवर्षाणि । ३) संस्कृतप्रचारे लेखसाम्राज्यम् । ४) रोपोऽपि निर्मलधिया रमणीय एव । ५) तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बन्धन्ते मत्तदन्तिनः । ६) १० मे (स्वातन्त्र्ययुद्धाय उद्देश्येन) ७) प्रारब्धस्यान्तगमनम् । (लेखमाला—४ लेख) । ८) अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वते मञ्जु ? (आकाशवाणीवत्सल ह्योणाया संस्कृतप्रचाराला उद्देश्येन) । ९) संस्कृते आधुनिक वाङ्मयम् (४ लेख) । १०) नमस्ते हुवात्मन् ! (गोवामुक्ति आन्दोलनात् मृत्यु पावलेल्या अमीरचन्दाला उद्देश्येन) ११) मनो हि लोकाम्युदयाय तादृशम् । १२) स्वाध्यायान्ना प्रमदः । १३) परित्राणाय साधूना (लेखमाला ८ लेख) । १४) उत्तमि सिद्धं साधनम् । १५) मध्यप्रदेशशासनस्य पुरोगामित्वम् । १६) संस्कृतविश्वपरिपदः चतुर्थम् अधिवेशनम् । १७) न-इह-रः=नेह-रः (प. जगन्नाथलाल नेहरूच्या ६७ व्या वाददिवसानिमित्त) । १८) दुर्गं पश्यन्

कवयो वदन्ति । १९) पठ हि सर्वत्र गुणोर्निधीयते (म. म. मिराशींच्या सत्कार समारंभाला अनुल्लूखन) । २०) परिवृत्यल्लकार । (ऋश्चेत्रच्या भाषणाला उद्देशून) २१) अपदे पदमर्पयन्ति हि (गोवामुक्तीच्या युद्धनिरोध्याना उत्तर) । २२) सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं प्रज । २३) हिन्ना सस्कृतनिष्ठत्वम् इष्टम् अनिष्टम् वा । २४) ऊर्ध्वं गान्धर्वीरोन्मेषु न च कश्चिच्छृणोति माम् । (राजनैतिक लेख) २५) मकरसत्रमणम् । २६) द्वावप्यभूतामभिनन्दसत्त्वौ (नागपुर विश्व विद्यालयाच्या कुल्लुरूपद्राचें निर्वाचन) । २७) पूर्वं एवाभवत् पद्यं (गोवा मुक्तीचें आन्दोलन) । २८) अल्पस्य हेतोरहं हातुमिच्छन् (सस्कृतच्या उपेतेया उद्देशून) । २९) पद्मो हि नमसि क्षिप्तं क्षेपु पतति मूर्धनि (अ. भारतीय माध्यमि शिक्षामण्डलाकडून होणारा सस्कृतनिरोध पाहून-४ लेख) । ३०) कथमपि भुजनेऽस्मिंस्तादृशा सम्भवन्ति (विद्वद्रत्न वेशव लक्षण टप्परी याचें निघन) । ३१) प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति । ३२) विनीयन्ते न घण्टाभिर्गाव क्षीरनिवर्जिता (अमेरिकेच्या पाकिस्तान व पोर्तुगाल यांना अनुकूल नीतीला उद्देशून) ३३) अभिनन्दनार्हं उपक्रम (जनात महम्मूद अहमद यांच्या सस्कृतानुकूल भाषणाला उद्देशून) ।

संस्कृत भवितव्यांतील सम्पादकीय लेख—(वर्ष ६ वें)

संस्कृतसाहित्यसंमेलनस्य त्रयोविंशतितमम् अधिवेशनम् (८ लेख) । २) परा यत्तेयुत्पन्था न कात्यां (गोवामुक्ति आन्दोलनासन्दर्भा) ३) नास्ति रत्नमपण्डितम् (इतिहासाच्या अध्यापनाला उद्देशून) ४) पं नेहरूमहाशयस्य विदेशयात्रा । ५) नमोवाण्या अभिनव उपक्रम । ६) प्रतिपन्नार्थनिर्वाह सहज हि सतां मतम् (लो टिळकाचा शताब्दीमहोत्सव) । ७) हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहित मुरम् (' वृत्तपत्रस्यातत्र ' या निषेवावर) । ८) सस्कृतिनिष्ठा इष्यते (दोन लेख) । ९) रक्षाग्रथनम् । १०) राष्ट्रस्यैक्य प्रवर्धताम् । ११) प्रसादचिह्नानि पुर फलानि (श्री चिं. द्वा. देवमुग्गाची विद्यापीठ अनुष्ठान समितीच्या अध्यक्षपदी नियुक्ति) । १२) त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या ज्ञोक्तव्य । (सस्कृत भाषेच्या दूषणाला उत्तर) । १३) राजा कालस्य कारणम् (सस्कृतोद्धारसाठी २ लेख) । १४) योऽकलत्र दुर्लभ (नेहरूच्या भाषणाला उत्तर) १५) रत्ने कपोतन्याय प्रवर्तताम् । (सस्कृतनाट्यसंघाला उद्देशून) । १६) बुद्धिर्बुद्धिमतोत्पृष्टा ह-याद्राय सराज्वम् (राष्ट्रधुरधराच्या सारासाराविचारहीनत्वाला उद्देशून) । १७) ऋम् उपास्य । १८) कर्म कृष्यन्तु मानुषा । १९) एकं सद् विद्वा बहुधा वदन्ति । २०) वेदो नित्यमधीयताम् (वेदसन्देशसाठी) । २१) गाल्लोघ वेदान्त । २२) गीता मुगीता कर्तव्या (गीताजयन्ती) । २३) प्रचलितशिक्षापद्धति ।

२४) संस्कृतविश्वपरिपदः पञ्चमम् अधिवेशनम् । २५) आचार्य द्विजेन्द्रनथदत्तः 'संस्कृतसाहित्यविमर्शः' (ग्रथपरिचयात्मक लेख) २६) अन्धाना ज्ञानदाता लुई ब्रेल महाशयः (२ लेख) । २७) ज्ञानेन्द्रियविमल ज्ञानोपासिका । २८) मद्रास विश्वविद्यालयस्य शतसावत्सारकमहोत्सवः (२ लेख) । २९) मुम्बापुरी विश्वविद्यालयः । ३०) श्रीरामकृष्णकथामृतम् (ग्रथपरिचय-श्रीरामकृष्णपरमहंस जन्मोत्सवानिमित्तं) । ३१) भारतीयशासनस्य संस्कृतायोगः । ३२) संस्कृतायोगस्य प्रस्तावली । (१६ लेख) ही लेखमात्र "प्रस्तावलिनिमर्शः" या नापाने पुस्तकरूपाने प्रकाशित शाली. ले. श्री. भा. वर्णेकर, पृष्ठसख्या ६०, मूला १ रुपया ।

*

*

*

संस्कृत भवितव्यांतील निबन्ध (प्रथम वर्षातील)

निबन्ध

लेखक

१. वर्षप्रतिपद - प्रा. स. गो. सोमलवार, (नागपूर)
२. संस्कृतभारती प्रति भारतीयाना दायित्वम् । - प्रा. सरस्वतीप्रसाद चतुर्वेदी, (नागपूर)
३. मृतप्रायमपि अमृतीकृतं प्रभवति सुरभारती । - कुर्तकोटी शंकराचार्य.
४. रामादिवद् वर्तितव्यम् न रावणादिवत् । - प्रा. स. गो. सोमलवार
५. साप्ताहिकी समीक्षा (तात्कालिक राजनैतिक विषयाना धरून) - 'समीक्षक'
६. संस्कृतनिष्ठा एव हिन्दीभाषा भारतस्य राष्ट्रभाषा भवितुं समर्था । } म.प्र. संस्कृताभ्यासक सभाच्या पाचव्या अधिवेशनात प्रा.स.प. चतुर्वेदी यांचे अध्यक्षीय भाषण.
७. ईरानदेशे समुत्पन्नः स्नेहमूलकः वैराग्निः - श्री. भा. वर्णेकर
८. श्रीमन्नरसिंहावतारः - प्रा. स. गो. सोमलवार
९. अधार्मिकतायाः परासाप्ता - 'मन्दराचल'
१०. नृसिंहावताररहस्यम् - श्री. हरिहर वामन देशपाठे, अमरावती
११. प. जगन्नाथस्य गङ्गालहरी - प्रा. डि. वि. बन्हाडपांडे
१२. जगद्गुरुः शङ्कराचार्यो विजयतेतराम् - आचार्यपादपांशुः ।
१३. दशहरामहोत्सवः - श्री. स. प. गानू, नागपूर
१४. उपेक्षिताः भारतीयाः वन्यजातयः - श्री. नारायण बापट (आदिवासी संवामण्डलाचे कार्यवाह)
१५. विश्वस्वरूपम् (लेखमाला) - श्री. छ. ना. कुळकर्णी
१६. आत्मतुष्टा भारतीयाः वनवासिनः - श्री. नारायण बापट
१७. विश्वस्वरूपम् । प्राणु निगुण बावंतीपरमस्वरौ - श्री. स. ना. कुळकर्णी

नियम

लेखक

- १८ वन्यजातीनाम् आचारविचारा -श्री नारायण जगन्
- १९ अफ्रिकादेशस्य वर्णाभेदादिनियम -श्री यमुनादास शास्त्री
- २० अयोध्यानगरे त्रिभीषणस्य नगावतार -श्री भा वर्णेकर
- २१ लोकमायाना पुण्यस्मरणम् -श्री केशवशास्त्री जोशी
- २२ सस्कृतनिस्वपरिपद प्रयोजनानि -प्रा दि नि बन्हाडपाडे
- २३ नामवात्मा बलहीनेन लभ्य -केशव रामराव जोशी
- २४ मध्यप्रदेशस्य नगरग्रामसंरचनस्य
समानोपकारक कार्यम् -हरिहर यामन देशपाडे
(अमरावती)
- २५ सेवानिवृत्त्युत्तरसमाजसेवा -श्री स ना कुळकर्णी
- २६ आगामि विधिमण्डलनिर्वाचनम् -श्री मा के टोक, छिदवाडा
- २७ स्वाध्यायोऽध्येतव्य -राबा सोमसेनु दीक्षित, चिदम्बर
- २८ सस्कृतव्याकरणस्य मुनोधीकरणम् -प्रा दि वि बन्हाडपाडे
- २९ सस्कृति चारित्र्य च -प्रा दि वि बन्हाडपाडे
- ३० विदर्भेषु उपेक्षितानि ऐतिहासिकस्थानानि -श्री ना म पिम्पले, जलपूर
- ३१ राष्ट्रसेवाकल्पनासु परिवर्तन कुरुत -श्री के रा जोशी
- ३२ भौतिकविज्ञानस्य राजनीतिश्च पारस्परिक सम्बन्ध - ?
- ३३ सामाजिकम् अनुशासनशैथिल्यम् । -श्री ना म पिम्पले, जलपूर
- ३४ सेवानिवृत्ताना सामाजिक दायित्वम् -श्री टे गो लाटगे
- ३५ मानवजीवने सस्कृतिमाहात्म्यम् । -श्री. शा गो गर्डे
- ३६ अमेरिकाया वेगन्तसार -प्रा ि वि बन्हाडपाडे
- ३७ सस्कृतभाषाया राष्ट्रभाषात्वेन गौरवम् -श्री शा गो गर्डे
- ३८ न मे भक्त प्रणश्यति -श्री अम्बादासशास्त्री पाण्डे
- ३९ अहिंसाया तात्विकविवेचनम् -श्री म भा वर्णेकर, अमरावती
- ४० मिथिला-सस्कृत-विप्रापीठे अध्यक्षीय भाषणम्-श्री मा श्री अणे,
(राज्यपाल-विहार)
- ४१ तत्त्वज्ञान तथा औपधिनिज्ञानम् -प्रा दि वि बन्हाडपाडे
- ४२ श्रीडामाहात्म्यम् -श्री म भा वर्णेकर, अमरावती
- ४३ नैतिकी सस्कृतिकी च शिक्षा -प्रा दि नि बन्हाडपाडे
- ४४ भयसागरतरणम् -श्री विनायकशर्मा जोशी
- ४५ का नाम सस्कृति कानि च तद्दृग्गानि - आयुर्वेदाचार्य पा ह देशपाडे, धुळ
- ४७ विद्याधन सर्वधनप्रधानम् -कुमारी सुमद्रावैवी
- ४८ रत्नलाभायै भयसागरमथनम् । -प श्री दा शातबळेकर

निबन्ध

लेखक

४९	सस्कृतवाक्विलासमण्डल्य वार्षिकोत्सवे अध्यक्षीय भाषणम्।	-साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास
५०	सस्कृत पाठशाखनाम् अल्पपरिचय	-श्री वि मा वार्दकर
५१	भासकवे नाटककर्तृत्वम्	-श्री हसराम अग्रवाल
५२	कालिदासकालनिर्णय	-
५३	न हि शनेन सदस्य पवित्रमिह विद्यते	-कु सुमद्रादेवी उपासनी
५४	समावर्तनसंस्कारस्य आधुनिक संस्करणम्	-प्रा टि वि बन्हाडपाडे
५५	लौहयात्रावर्णनम् (आधुनिक पारिभाषिक शब्दांनी युक्त)	-श्री स ना कुळकर्णी
५६	महाकवि भारवि	-श्री हसराम अग्रवाल
५७	नागपुरे भीषण विमानापघात	-श्री स ना कुळकर्णी
५८	आह्वस्तशब्दानां स्थाने भारतीयशब्दानां रुढीकरणम्-	श्री स ना कुळकर्णी
५९	सस्येन धार्यते पृथ्वी सत्ये सर्वे प्रतिष्ठितम्	-श्री शा गो गर्दे
६०	नक्समाजमुद्रणालय	-श्री स ना कुळकर्णी

सस्कृत भवितव्यातील निबन्ध (चतुर्थ वर्ष)

- १ सधगणराज्यानि - श्री वासुदेवशास्त्री बागेवाडीसर, (सोलापूर)
- २ काश्यमेव वर स्थौल्यात् (४ लेख) - श्री शा गो गर्दे
- ३ अध्यक्षीय भाषणम् - श्री कन्हैयालाल मुन्शी (स नि प कार्याध्यक्ष)
- ४ अध्यक्षीय भाषणम् - राष्ट्रपति राजेन्द्रप्रसाद (स नि परिषदेचे अध्यक्ष)
- ५ ऋग्वेदकालीना भारतीया सस्कृति - श्री हनुमन्ताचार्य होसर (मुनिराबाद)
- ६ अभिनव शब्दकोश - श्री शा गो गर्दे
- ७ मधुमिश्रिद्धि (मतपरिच्छेदनामक लेख) - प वासुदेवशास्त्री बागेवाडीसर
- ८ निबन्धसंग्रहम् (अप्रनाशित काव्याचा परिचय) - स्वामी लक्ष्मणशास्त्री, नागौर
- ९ मुद्रोपसकृतम् - श्री श्री घ पण्डित (अमळनर)
- १० मनुद्विरचितमहाभाष्यमटीसिना - श्री का वा अभ्यकर (पुण)
- ११ कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम् (३ लेख) - श्री वासुदेवशास्त्री बागेवाडीसर (सोलापूर)
- १२ ब्रह्मचर्यव्रतम् - डॉ शंकरलाल शर्मा (सिधुनगर)
- १३ भारते सुरभारतीप्रचार (३ लेख) - श्री हनुमन्ताचार्य होसर
- १४ विचारतरङ्ग - श्री फा ट समुद्र (कल्याण)
- १५ महाकविभारतस्य स्वप्नवाचवन्ते प्रधानहेतु - श्री श्याम अभ्यकर
- १६ उत्सृष्टसाहित्ये प्वनि (लेखमाला) - श्री. मध्यमेदर मिश्र (रातहार)

निबन्ध

लेखक

१७. पञ्चनदप्रान्ते संस्कृतज्ञाना स्थितिः - श्री. जयपालसिंह शास्त्री
१८. आयुर्वेदशास्त्रे वार्णिताः पद्मराः - श्री. शा. गो. गेँ
१९. देवीपूजा—कु. सुभद्रा उपासनी (साकुरी)
२०. सङ्कृतभाषा एव राष्ट्रभाषा भवितुम् अर्हति-काशी पाण्डुरङ्ग शर्मा (जडचर्ला)
२१. द्वैताद्वैतम्—श्री हनुमन्ताचार्य होसर (मुनिरावाद)
२२. त्रिआपीठाधिकारिणा कर्तव्यम्—श्री. के. रा. जोशी (नागपूर)
२३. मैथिल्यभाषायाः सञ्चितेतिहास—आचार्य परमानन्द शास्त्री (पटना)
२४. पाण्डितराजो जगन्नाथ (३ लेख) -श्री वासुदेवशास्त्री गोगेडाडीकर
२५. सुसङ्कृताः विद्यार्थिनः (लेखमाला) — श्री अनन्त गोविन्द उपाध्ये
२६. भारतीयः द्राविड्यभाषाः (३ लेख) - श्री. के. पितुमणि अव्यगार
२७. भारतीयाना मानवविन्दवः - श्री. न. ना. मिडे, नागपूर
२८. प्रत्यक्षतः दृष्टम् इत्यपि न प्रमाण महत् (लेखमाला) -श्री शा. गो. गेँ
२९. श्रीमद्भगवद्गीता — श्री श्रीनिवास अनन्तमठ (व्यासाश्रमवासी)
३०. अपि सङ्कृतं बीवति — श्री य. महालिङ्गशास्त्री
३१. अजन्ताया. द्विचक्रयात्रा (प्रवासवर्णनम्)— प्रा. गोपाल गुप्त
३२. वर्णव्यवस्था — श्री हनुमन्ताचार्य होसर (मुनिरावाद)
३३. पञ्चाङ्गनिर्णयः — श्री वा. रा. जोशी (नागदेह)
३४. ज्ञानप्रसारस्य नूतना दिक् — डॉ. वा. दि. गालिन्डे
३५. परिभाषिकशब्दाना निर्माणम् (डॉ. रघुवीरचे सिद्धात) (३ लेख) -शा. गो. गेँ
३६. मॉरिशसद्वीपसमाचारः — प्रा. वा. वि. त्रिण्डयाल (मॉरिशस)

संस्कृत भवितव्यांतील निबन्ध (वर्ष पाचवे)

१. सङ्कृतभाषाप्रयोग — श्री स. ना कुळकर्णी
२. विविधविषय बालशास्त्रस्य सङ्कृते अद्य आवश्यकम् - श्री शा. गो. गेँ
३. मनःपूत समाचारेत् — श्री प्रभाकर उपाध्ये. (मुबई)
४. भाषानुसारि प्रान्तनिर्मिति. सङ्कृत च — श्री. क. रा. देशपाडे (नागपूर)
५. न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षं फलति परयचित् — शा. गो. गेँ
६. हुत च दत्त च तथैव तिष्ठति । — श्री वा. ट. समुद्र (कल्याण)
७. मानवस्य जीवने वेदान्तशास्त्रस्य स्थानम् — श्री श्यामकान्त कुळकर्णी
८. अफगाणिस्तान-पाकिस्तानयोः विवादः — श्री धनश्यामसिंह गुप्त
९. सङ्कृतभाषायाः अध्ययनाध्यापनयोः विकासविस्तरयो. योजना — ?
१०. भारतीयगणितसुम्मा (२ लेख) -श्री. सत्येन्द्रनाथ

निबन्ध

लेखक

- ११ अस्माकम् आरोग्यम् — प्रा गोपाल गुप्त
- १२ चीनभारतयो. सांस्कृतिक सम्बन्ध — श्री शा गो गेँ
- १३ आचार्य—रघुवीरमहाशयाना चीनपर्यटनम् — श्री शा गो गेँ
- १४ महात्मागान्धी विनीता च — लक्ष्मीनारायण भारतीय, वर्धा
- १५ किमिदं विज्ञानं नाम ? — श्री ति न आत्रेय (शिवदासपूर)
- १६ मिस्तदेशीया स्तूपा — श्री सत्येन्द्रनाथ (दिल्ली)
- १७ 'मानस' प्रणेता श्रीतुलसीदास — श्री. महावीरप्रसाद अग्रवाल (बानल)
- १८ संस्कृतभाषा एव भारतस्य राष्ट्रभाषा भवतु—श्री श गो डनीर (वाशीम)
- १९ प्रजाराज्ये राजनैतिकपक्षा — नीर्पाजे भीमभद्र (फन्यान)
२०. शयानोऽसि हा हा गता भारती मे — श्री महावीरप्रसाद अग्रवाल (बानल)
- २१ संस्कृतविश्वपरिषद् ४ अधिवेशनम्, काश्चन सूचना — श्री स ना कुळकर्णी
- २२ देवी सम्पद् — श्री हनुमन्ताचार्य होखर (मुनिरानाद)
- २३ शनत्रास्त्रीरिथस्य परिचय — कैलासचन्द्र नैथानी शास्त्री
- २४ तस्माद् भावो हि कारणम् — श्री रा ग. पण्डित. (इन्दौर)
- २५ अस्माकं देश अस्माकं जनाश्च — कु विजया अपरजी (अकोला)
२६. संस्कृतकवीनाम् आत्मस्मृति. — श्री. गोवर्धनाचार्य गलगलीकर (धारवाड)
- २७ अपि द्वाविडा अन्ये (३ लेख) — श्री व्ही सुब्बारायण् (मन्गल)
- २८ विज्ञानं न दूष्यम् — श्री शिवनारायण शर्मा

संस्कृतभविष्यत्कालीन निबन्ध (वर्ष सहारे)

- १ आश्विनाप्रयास — प्रा के एम् रामहृष्णभद्र
२. राज्यपुनर्वर्गन राष्ट्रभाषा च — श्री श गो डनीर (वाशीम)
- ३ रसगङ्गाधर — श्री मथुरानाथ भद्र
- ४ अस्माकं राष्ट्रभाषा — श्री प्रभाकरशास्त्री
- ५ संस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्वेन उपयोग — श्री श्या गो रायळे (नागपूर)
६. भगवान् — श्री मा फासीनाथन् (यादगीर)
- ७ संस्कृतसाहित्यसम्मेलने संस्कृतनाम्नप्रयोगा — विद्वत्
- ८ चिन्तामणिर्विचारारण्यो हस्तोऽपि त्यज्यते जने — निर्गण ।
(श्री चिन्तामणि देशमुख याच्या मन्त्रीपदत्यागाला उद्देशान्)
- ९ फीफथिनाशविषये २००० वर्षेभ्य पूर्वतन प्रयास — श्री ग श्री. वारे
- १० भारतस्य एक वैदिकधर्ममण्डलं भवतु — श्री श गो डनीर (वाशीम)
- ११ संस्कृतभाषा एव माध्यमं भवतु.

नितबन्ध

लेखक

१२. द्राविडः अपि आर्याः - श्री. शिवनारायणजी शर्मा, कलकत्ता
 १३. मयनिषेधः - श्री. के. ग. पाण्डे (अमरावती)
 १४. विश्वभाषा संस्कृतम् - स्वामी लक्ष्मणशास्त्री, नागौर (राजस्थान)
 १५. धिक् जीवनं मद्यपानाम् - श्री. स. ना. कुळकर्णी.
 १६. युद्धसूक्तम् - पं. वामुदेवशास्त्री वागेवाडीकर (सोलापूर)
 १७. जागतिकम् ऐक्यम् - श्री. ना. भू. जवादीनार
 १८. महाभारतान्तर्गतं राज्यशासनम् (लेखमाला) - पं. वामुदेवशास्त्री वागेवाडीकर
 १९. मालविकाग्निमित्रे विदूषकः - श्री. सुधाकर देशपाटे
 २०. काव्येषु नाटकं रम्यम् - श्री. श्या गो रावळे (नागपूर)
 २१. शालामु धर्मशिक्षणम् देवं न वा । - श्री वा. ना. औदुम्बरकर (धारवाड)
 २२. मृच्छटिकस्य रसग्रहणम् - पं. वामुदेवशास्त्री वागेवाडीकर.
 २३. भारतस्य भाषिकनीतिः - ' यथार्थदर्शी '
 २४. राष्ट्रभाषायाः रुढं लक्षणम् - ' यथार्थदर्शी '
 २५. बटुभाषिकेषु राष्ट्रान्तरेषु राष्ट्रभाषासमस्यासमाधानम् - ' यथार्थदर्शी '
 २६. भारते संवभाषा इष्यते, का च सा ? - ' यथार्थदर्शी '
 २७. संस्कृतस्य तथाग्रथित काठिन्यम् - ' यथार्थदर्शी '
 २८. भारतस्य नूतनं राष्ट्रीयं पञ्चाङ्गम् - प्रा. दि. वि. चन्हाडपांढे
 २९. मानस्य उत्क्रान्तिः - श्री. स. ना. कुळकर्णी
 ३०. भारतीयराष्ट्रस्य सामान्यभाषायाः कार्यक्षेत्रम् - ' यथार्थदर्शी '

* * *

संस्कृत भवितव्यांतील चरित्रे (प्रथम वर्ष)

१. वनवासिज्जनेमाननधारी श्री टस्कराणा - श्री नारायण वापट (मंडला)
 २. कविमुत्सुगः श्रीसात्रिदासः - श्री प्रभाकर शर्मा (नडीयाट)
 ३. जगद्गुरुः श्रीमद्भगवत्पूज्यगदाः आचर्यराचार्याः (लेखमाला) - कुमार कोटे
 ४. श्रीसमर्थरामदासस्वामिनः - श्री. दे. वा. धर्माधिसारी (मोमीनाराट)

(चतुर्थ वर्ष)

१. छत्राणि शिखराः - पं वामुदेवशास्त्री वागेवाडीकर
 २. श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थाः -
 ३. श्रीमान् धामय-नूरः - श्री. शा. गो. गौडे
 ४. पवित्रराजो जगन्नाथः - पं वामुदेवशास्त्री वागेवाडीकर

५. मूढानयज्ञस्य अश्वयुः (आचार्य विनोबा भावे) - प्रा शरच्चंद्र परांजपे, भोपाळ
 ६. भगवान् गौतमबुद्धः (२ लेख) - श्री शा. गो गेंडे
 ७ महामहोपाध्याय यशेश्वरशास्त्री - श्री दे. वा. धर्माधिकारी

(पाचवें वर्ष)

१. कूर्मदेवी - श्री. वासुदेवशास्त्री बागेवाडीकर
 २. पण्डित-वासुदेवशास्त्री - विमल बागेवाडीकर
 ३. शासकादशः हैदरअली - श्री. अनन्त गोविन्द उपाध्ये, ब्रह्मनाळ
 ४. दामाजिः - श्री. वि. के. छत्रे, कल्याण
 ५. दत्तात्रेय विष्णु पलुस्करः - ?
 ६. बाजि-प्रभुः - श्री. वि. के. छत्रे, कल्याण
 ७. महर्षि वाल्मीकिः - ”
 ८. न्यायनिष्ठुरः रामशास्त्री - ”
 ९. वीर-गायधनी - ”
 १०. वीरनारी चानम्मा - श्री. सत्यनारायण राव, जहचर्ली
 ११. अहल्यादेवी - श्री. नि. के. छत्रे, कल्याण
 १२. नेताजिः सुभाषचन्द्रः - ”
 १३. साधुः तुलसीदासः - ”
 १४. भृशुण्डेः अल्वनरितम् - श्री. माईणकरशास्त्री
 १५. स्वातंत्र्यवीरः सावरकरः - श्री. वि. के. छत्रे
 १६. कविवरः औपदेव. - श्री. ग. श्री. वारेशास्त्री
 १७. भगवान् गौतमबुद्धः - श्री. वि. के. छत्रे
 १८. तामिलकविः कुरळरचियता तिरुवल्लारः - श्री. वि. के. छत्रे
 १९. बालरामदास - श्री. दत्त जनादीवार.
 २०. समदर्शी एकनाथः - श्री. वि. के. छत्रे.
 २१. जिज्ञामाता - ”
 २२. श्री साईनाथः - ”

(सहावे वर्ष)

१. यतिश्रेष्ठः श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुः - विमल रा. अपरजी, अकोला
 २. श्रीसमर्थः रामदासः - श्री. नि. के. छत्रे
 ३. लक्ष्मणरायः क्लिंस्वर - ”
 ४. श्री रंजरमहोदयानां स्वल्पचरितम् - पं. वासुदेवशास्त्री बागेवाडीकर

संस्कृत भवितव्यांतील लघुकाव्ये (प्रथम वर्ष)

१. श्रीघोमनाथस्तोत्रम् - कवि ज. ह. दवे, मुंबई
२. संस्कृतभवितव्यस्य प्रशस्तिः - श्री शंकराचार्य कुर्तमेयी
३. " - श्री. शंकर रामचंद्र कुळकर्णी, पनवेल
४. " - श्री. पाण्डुरंगशास्त्री डेव्येकर, ठाणे
५. " - श्री. नारायणशास्त्री सिन्हे, काशी
६. " - श्री. बाळकृष्णशर्मा देवाळकर
७. " - श्री. गणेश रामचंद्र सारडे, सातारा
८. " - म. म. कृष्णशास्त्री घुले, नागपूर
११. द्वारकाप्रसादमिश्रः - मध्यप्रदेश संस्कृतनाथ्यापक सभ सदस्य.
१२. घोमनाथप्रतिष्ठाष्टकम् - श्री. गणेश रामचंद्र सारडे, सातारा
१४. नागपुरीय-निदायवर्णनम् - श्री. श्री. भा. वर्णेकर
१५. श्री शिवराजस्तवनम् - "
१६. उद्दण्डगोष्ठी-प्रहसनम् - मायादत्त पाण्डेय शास्त्री, बदनगर
१७. सुरमास्ती - विप्राधरशास्त्री
१८. हरहरीयम् - (द्वैतार्थी काव्य) - म. म. कृष्णशास्त्री घुले
१९. शरते ! स्वातन्त्र्य ते स्वागतम् - शनेश्वर षाधु, काशीम
२०. वातः - श्री. बाळकृष्ण गणेश पानसे, अकोला.
२१. श्रीदुर्गात्रिदशम्यर्धनस्तवः - श्री. वसंत व्यम्भक शंभडे, नागपूर
२२. श्रीमच्छिवायस्य आर्तिक्यम् - श्री. चिन्ताय कृष्ण चाल्मि, नागपूर
२३. विद्मन् केशव लक्ष्मण दत्तरी महाशयस्य स्तुति - "
२४. पण्डित ब्रह्महरलाल स्तुतिप्रदशास्त्रम् - श्री. ग. रा. सारडे, सातारा
२५. लोकमान्यविडम् - श्री. धर्मदेवो विद्यासाचरसिनिः, दिल्ली
२६. कः पातु मे भारतम् - श्री शनेश्वर षाधु, काशीम
२७. श्रीमद्भगवद्गीताप्रशस्तिः - श्री. नरहरि दानोदर शास्त्री, धुळे.
२८. नैशानि त्रिन्वृ (अष्टकम्) - श्री. अनन्त नारायण शास्त्री, पुणे
२९. गणराज्यदिनप्रार्थना - स्वामशर्मा रावडे, नागपूर
३०. मार्गंध्या निजार्थिनी कव्यिद् - श्री. सुरेन्द्रनाथ त्रिवारी, प्रयाग
३१. शिववेदनम् - श्या गो सारडे, नागपूर
३२. भगवद्गीताप्रशस्तिः - श्री. दण्डधेय नारायण देवराष्टे, काशी
३३. कुलात् - श्री. सुरेन्द्रनाथ त्रिवारी, प्रयाग.
३४. तन्त्रज्ञानो मुक्तमणिः - प्रा. वि. वि. पन्हालसोडे

संस्कृत भवितव्यांतील लघुकाव्ये (द्वितीय वर्ष)

१. नन्दनसंवत्सरस्वागतपञ्चकम् - श्री माधव श्रीहरि अणे, (विहार-राज्यपाल)
[मा. चापूजी अणे हे प्रतिवर्षी नवीन वर्षाच्या आरम्भी सवत्सरप्रशस्तिपर एक लघुकाव्य पाठवीत असतात.]
२. शारदास्तवनम् (गीत) - श्री वि. ह. निजमुरे, धुळे
- श्री. गणेश रामचंद्र सावडे, (सातारा.)
४. केशव-ब्रह्मीराम-हेडगेर-महोदयाना चरितम् - श्री सत्याराम धुडीराज
माहुरकर, नागपूर
५. श्री सत्यनारायणातिथ्यम् - श्री. मुरलीधरशास्त्री मुन्डमुले
६. श्री लोभमान्यस्तवनम् । - श्री. ना. म. पिण्पले
७. " - श्री ग. रा. सावडे, सातारा
८. " - श्री वि. कृ. पेशवे, यवतमाळ
९. श्रीमृण्मालीस्तवनम् - श्री. शास्त्री रेवाशंकर मेघजी देलवाडकर
१०. भारतस्य अर्धमन्त्रिणः चिन्तामणि देशमुखस्य स्तुतिः (५ श्लोक)
- श्री मा. वर्णेकर
११. विनोय मावे महाभागाना स्वागतपुष्पाञ्जलिः - काशीचे वैदिक पण्डित
१२. श्रीगणेश प्रति प्रार्थना - श्री नरहर दामोदर शास्त्री
१३. राधिकास्तवनम्-(अश्वघाटी) - श्री. विनायक बाळकृष्ण प्रसाशर
१४. हर्षक्षणा - श्री. वि. के. छत्रे
१५. वर्षाकाल - श्री पाण्डुरंगशास्त्री डेग्वेकर.
१६. श्रीदेव्यधरपूर्णातिथ्यम् - श्री. करमकरशास्त्री, हदूर
१७. धेनु मातर वन्दे - श्री. केशवचंद्र चमवर्ती, कलकत्ता
१८. श्री राजेन्द्रप्रसादमहोदयानां मुस्वागताभिनन्दनपत्रम् - काशीस्थनिवृत्तपरिषद्
१९. श्री भगवद्गीताप्रशस्तिः - श्री नरहरी दामोदर शास्त्री, धुळे
२०. अये मुनि सम्भो ! - श्री. ग. व्य. देशपांडे, (अमरावती)
२१. पोट्टि-श्रीरामलुमहोदयस्य पवित्र ब्रह्मिष्ठानम् - श्री कर्णवीर नागेन्दरराय
२२. शरत्समयः - श्री पाण्डुरंगशास्त्री डेग्वेकर
२३. श्रीशङ्कराचार्यः - श्री धर्मदेव दित्रानाचरति, दिल्ली
२४. भेजाराममहोदयेभ्य. श्रद्धाञ्जलिः - दुर्गारामशर्मा उपाध्ये
२५. श्रीतुलसीस्तवनञ्चम् - स्वामी लक्ष्मणशास्त्री, नागौर
२६. श्रीरामशास्त्रचरितम् - श्री. यशवन्त सुळकर्णी
२७. गणतन्त्रदिनामङ्गलत्रयम् - श्री. दया गो. राजडे

(चवथे वर्ष)

- १ कवीन्द्राय रवीन्द्राय समर्पिता काव्यदक्षिणा - सर चिन्तामणि देशमुख
 २ जयगीतम् (गैयकाव्य) - श्री. भा. वर्णेकर
 ३ दशावतारस्तोत्रम् - श्री कुळकर्णी, मिरज
 ४ अवतारमङ्गलाष्टकम् - श्री. भा वर्णेकर
 ५ मङ्गलसप्तकम् - श्री रावजीशास्त्री पाध्ये
 ६ श्रीविष्णुचतुर्विंशत्यवतारस्तोत्रम् - स्वामी लक्ष्मणशास्त्री, नागौर
 ७ संस्कृतभक्तिव्यस्य प्रशंसा - एम् रामरुष्णभट्ट, अमृतवाणी-सपादक
 ८ श्यामाप्रसाद - श्री वसन्त गाडगीळ
 ९ श्रीकालिदासप्रशस्ति - श्री महालिङ्गशास्त्री, तिरुवाल्गुदु
 १०. श्रीकालिदासकरोपहार - श्री लक्ष्मीनारायण शानभाग, मुम्बई
 ११ स्वातन्त्र्याभास - प कळमरकरशास्त्री, इंदूर
 १२ श्रीगणेशस्तुति - श्री चन्द्रशेखर शर्मा ताडिकोंडा
 १३ कवीन्द्रो रथीन्द्र - श्री. धर्मदेव त्रिपाठाचर्यति
 १४ स्तुतिपत्रम् (महाराष्ट्रातील श्रेष्ठ मराठी लेखक पडके याना उद्देश्य) -
 - श्री. रा. न. कीर्तने, लोणढ
 १५. गावत्रीस्तोत्रम् - श्री विष्णुशर्मा दीक्षित, गुहागर
 १६ मङ्गलार्तिकपत्र्यानि - श्री दत्तात्रेय वामुदेव शेंखे, पुणे
 १७ सद्गुरु-श्रद्धाञ्जलि (शुगरीपीठाचार्य श्री चंद्रशेखरमारती यांच्या महा
 प्रयाणाला उद्देश्य) - श्री एम् रामरुष्णभट्ट
 १८ कन्यापिटृत्य एतलु नाम कण्ठम् - श्री स ना कुळकर्णी
 १९ गीतागीतम् - श्री जगन्नाथशर्मा वसिष्ठ, जम्मू
 २०. निरुपते स्नातन्व्यसुयादय - श्री रमाकान्त शुक्ल

(संस्कृत मवितव्यांत प्रकाशित झालेल्या इतर काव्यांचा निर्देश सन्दर्भानुसार इतर प्रकरणातून याच प्रभात केल्या आहे)

मधुरवाणीतील लेख

जानेवारी १९५७

- रसोत्पत्ति - श्री वामुदेव नामेश औदुम्बरीय, धारवाड
 अनुशासनपालनम् - श्री मधुगूढन झा, निशामाचर्यति
 कनिष्कसिंह-सर्वतन्त्रस्वतंत्र-वेदान्तदेशिक - श्री. वसन्नाथाचार्य, (चरित्रलेख)
 रत्नम् (ज्योति शास्त्रविषयक) - प. केशवशर्मा गव्याणी, (धारवाड)

मार्च-एप्रिल १९५७

काव्यशास्त्रविनोदः—श्री. के. राजलशास्त्री, धर्मपुरी

श्रीमाद्रीलक्ष्मणजीन्द्रः

संस्कृते गूढभाषायाः उपयोगः—कालिन्दाप्रसादशास्त्री

साहित्याचार्य मम्मटः—

साहित्यविदा योगः (ज्योतिषशास्त्रीय)—पं. केशवशर्मा गलप्राली, धारवाड

उद्यानसवर्धनम्—ए. एन्. शर्मा, अगल्याडि (कासरगोडवासी)

सूक्तमहिलासभः—श्री. रामाचार्य गलप्राली, (पूर्वीचे मधुरवाणीचे सपाटक,
व 'विशा'-सम्पादक)

मे १९५७

संस्कृतकाव्येषु प्रगतिशीलत्वम्—श्री. बलदेव उपाध्याय, वाराणसी

रीतिविमर्शः—श्री. मुकुन्दशास्त्री खिल्ले, वाराणसी

कालिदासकाव्ये वारि—श्री. प्रभुदत्तशास्त्री, वाराणसी

“संस्कृतरत्नाकर” मासिकांतील लेख

पद्मनाभशास्त्री कविचक्रवर्ती (लखर-ग्वाल्हेर)—यमुनाकण्ठम् ।

विनायकशास्त्री टिल्लू—जय जय वीर जवाहर रे !

श्रीरामेशकर मद्राचार्य (वाराणसी)—चेतः समुत्कण्ठते (हास्यरसात्मक)

श्री. जनमेजयविद्यालकार - 'नगरप्रामी' (विनोदी दीर्घकाव्य)

गुरुदयाल शर्मा (दिल्लीनिवासी व्यापारी) - 'भगवतीस्तवराजः' (हास्यकाव्य)

पुराणग्रंथाचा संस्कृतानुवाद

[हैद्राबाद येथे राहणारे भूतपूर्व न्यायाधीश श्री. गुण्डेराव हरकारे यानी पुराणग्रंथाचा संस्कृतानुवाद केला पण तो अद्यापि प्रकाशित झालेला नाही असा उल्लेख संस्कृतरत्नाकराच्या १९५७ फेब्रुवारी-मार्चच्या अंकात आहे.]

संस्कृतरत्नाकर (डिसेंबर-जानेवारी १९५७)

शम्भुनाथशास्त्री, साहित्याचार्य - हरति चेतः कीदृश रे ! (गीत)

म. रामकृष्णभट्ट कविताचतुर - राष्ट्रध्वजः (अष्टक)

महामहोपाध्याय परमेश्वरानन्दशास्त्री - परभूतपञ्चकम् ।

साहित्याचार्य जयशंकर निपाठी - शरदगीतम् ।

शरदेव निपाठी (मिर्जानिवासी) - आगता दीपावली ।

‘परित्यजन्ति - समस्यापूर्ति’

- गणेशशास्त्री शोण्टे (पुण)
 विद्यावाचस्पति विद्याधरशास्त्री (अलीगढ)
 केशरनाथ धोशा (पाण्णा)
 शिवचरण झा (झाशी)
 आशुसवि नित्यानन्दशास्त्री (जोधपुर)
 अरिस्तु श्यामशेखरशास्त्री (होशियारपुर)
 म. म. विद्यावाचस्पति प्रभुदत्तशास्त्री (दिल्ली)
 साहित्याचार्य लालशास्त्री (कोंग)
 वैद्य नन्दलालशर्मा (मुर्द)
 रामगोपाल साहित्याचार्य (जयपुर)
 खत्यानन्द मिश्र (जयपुर)
 राजवैद्य नरहरिमठ (जयपुर)
 इतक्या खेजमानी ही समस्या पूर्ण केली

संस्कृत रत्नाकरांतील काव्ये (पौप, २०११ विद्यम सवत्सर)

- कविशेखर केशरसवि — यमुनास्तव (पञ्चक)
 मुनि नथमल्ल — चन्द्राला उद्देशन केव्हेलें सप्तक
 मुनि बुद्धमल्ल — ‘मधुसर’ विरचक

‘भारती’ पत्रिकेंतील काव्ये

- मातृसन्देश (१७ श्लोक) — गणेशप्रसाद गौतम, संस्कृत महाविद्यालय, नेपाळ
 (वर्ष ४, अंक १०)
 आदर्शमिनी (१२ श्लोक) — म. म. दशरथशास्त्री, सूत्रक्षेत्र, एग (व. ५, अ. २)
 विद्याभूषण प. श्री गणेशराम शर्मा, (झालवाड) वृत्त ‘कवितालिदासव्य कविता’
 (गब्बलीन) (व. ७, अ. २)
 शठनोप, विद्याप्ररीण, कुहुट्टण्डा, गन्जाम (ओरिसा) या कवीचं ‘कृपाराज्ञी’
 ह गणहवाव्य (व. ७, अ. ३)
 कविल्ल मधुसरशास्त्री, साहित्याचार्य, साहित्यरत्न, राजकीय संस्कृत महाविद्या
 लयाचे प्रधानाध्यापक, भरापुर (व. ७, अ. ३) या कवीचें ‘मौनादानम्’
 ह काव्य ‘अरण्यस्मय’ या काव्यप्रपातून उद्भूत केव्हेल आहे. याची शाल
 ‘मा होले मेरा तन होत’ या विद्यपयोगीताच्या शालीप्रमाणे भादे उदाहरणार्थ—
 ‘न हि ज्ञानेऽह न हि ज्ञाने सन्नयते
 गगनग्राशतो मां कोऽप्य मौन सधयन् ॥

विशद-विशद-विधुभावविमुग्धो विश्वो विस्मयशाली ।
वितरति लोचनपद्मसु राग स्वप्नो मधुरिमशाली ।
मनोर स्वप्नो मधुरिमशाली । . . .

रुद्रदेव त्रिपाठी (मन्दसौर) कवीचें ' नित्य सद्यत पठन्तु !—हे गेयकाव्य—

' मेरा जता है जापानी ' या चित्रपटगीताच्या चालीवर आहे. (व ७, अ. ४)

हीरालाल पाण्डे, भोपाळचे कवि ' जाणतिगीतम् ' गेय कविता (७ ५)

गशाननशास्त्री मुसलगात्रकर याचें ' कुसुस्तोत्रम् ' (१८ श्लोक) हें काव्य शगार व
हास्यसयुक्त आहे (७ ५)

सत्यव्रतशास्त्री याच १५ श्लोकांचें ' पङ्कतुवर्णनम् ' काव्य (७ ६)

कविभूषण ज्वालापति लिङ्गशास्त्री (ईमनि-आश्र) याचें ' श्रीभवभूति ' हें
१२ श्लोकांचें काव्य.

योधपुरचे कालूरामव्यास याचें ' सुजतम् उद्दिश्य ' हें ११ मुभाषिताच काव्य (७ ८)

आचार्य वासुदेव द्विवेदी याच ५२ श्लोकांचें ' सुरभारतीसन्देश ' हें काव्य. (७ ९)

श्यामनन्दनशास्त्री कवीचें ' प्रीती दीनन्व बहुकरणम् ' गेयकाव्य (७ ११)

श्यामनन्दनशास्त्री (गुरुकुलमहाविद्यालय, देवघर क्षेत्र) याच ' पावसगानम् ' हें
गेयकाव्य. (७ १२)

कालूरामव्यास याच ७ श्लोकांचें ' शिशिरमुद्दिश्य ' हें काव्य. (८ १)

भारतीयत्रिकेतील विविध लेख

लक्ष्मीनारायण पुरोहित, साहित्याचार्य, महाराणा संस्कृत कॉलेजातील साहित्याचे
प्राध्यापक (उदयपुर)—संस्कृतशिक्षा (प्रथम) (४, १०)

देवप्रियं प्रो सत्यदेव वर्मा (अमृतसर) याचो ' श्रमिकपक्षपात ' ही कविता (४, १०)

कलानाथशास्त्री, साहित्याचार्य याचा ' विचित्रो विच्छेद ' हा प्रबंध (५, २)

श्री मागीराल मिश्र (नेछ्या) याचा ' भारतस्य संसद्भवनम् ' हा निबंध (५, २)

श्री शिवदत्तशर्मा चतुर्वेद याचा ' वैदिकराजनीति ' हा निबंध (७ १२)

श्री द्विजेन्द्रलालशर्मा पुरकायस्य (जयपुर) याचा ' क्षमाग्रन्थम् ' हा नाट्यप्रवेश
(७, १२)

श्री वैजनाथशर्मा वसील, कलकत्ता, याच ' भारते भगवान् विष्णु ' हें व्यंगचित्र
(७, १२)

श्री राधारमणगुप्त याचा ' अभिनवभारते संस्कृतम् ' हा निबंध (५, २)

- श्री घण्टाशरण गुरुघण्टाकर्णाचार्यस्वरूप याचा 'घण्टागौरव' हा हास्यरसप्रधान
निबंध (५, २)
- प देवकीनन्दनशर्मा, शास्त्री, राजकीय संस्कृत विद्यालयातील प्रधानाध्यापक,
शाहपुरा याचा 'शिघ्रज्ञा शिक्षार्थिनम्ब' हा निबंध (५, २)
- 'मन्थननिरोधस्य समस्या'—१ (५, २)
- श्री वि भा मुसलमानकर (गुणा, मध्यभारत) याचा 'काव्येषु नाटक रम्यम्'
हा निबंध (५, २)

'भारती' पत्रिकेतील लेखक

- अलेखराव श्री सीतारामाचार्य (दक्षिण कर्नाटक) यांच 'भैमीनेवधीयम्' हे एकाकी
नाटक
- श्री वामुदेवशास्त्री (नागौर) यांची 'महाकवि कालिदास' ही आख्यायिका,
- श्री. वामुदेवशास्त्री नागेवाडीकर यांचा 'मृच्छकटिकनाटकपरीक्षणम्' हा परीक्षणत्मक
लेख (७-२, ३)
- श्री दीनानाथ तिवेदी 'मधुप' यांचा 'अमेरिकाया राष्ट्रपतेर्निर्वाचनम्
-निर्वाचन पत्रतिष्ठ ।' हा लेख (७-२)
- श्री वामुदेवशास्त्री नागेवाडीकर यांचा 'शुद्धाद्वैतमते पुष्टिभक्ति' हा लेख
- श्री शिवचरण झा (झाशी) यांची 'पनिन्' ही गेय कविता (८, १)
- डॉ रघिकविहारी जोशी यांचा 'ऐतरेय ब्राह्मणे पण्ड्यागस्य लाक्षणिक अभिप्राय' हा
निबंध (८, १)
- श्री. वामुदेवशास्त्री नागेवाडीकर - यांचा 'अज्ञातशत्रु राजेन्द्र' लेख (७, ४)
- श्री हीरालाल पाण्डे (भोपाळ) यांचा 'मेघदूते देशप्रेम्णे गौरवम्' लेख (७, ४)
- श्री. उदयवीरशास्त्री (मीनानर) यांचा 'संस्कृतमात्रा शिक्षणावस्था' हा निबंध (७, ४)
- श्री. कृष्णलाल 'नागान' दिल्लीनिवासी यांच 'प्रतिकार' एकाकी नाटक (७, ४)
- श्री जगन्नीशचंद्र शर्मा, बी एम्. सी. यांच 'यूनेस्को-संयुक्तराष्ट्रीयशिक्षा विज्ञान'
हे परीक्षण (७, ४)
- श्री. श्रीधरप्रसादपत (पीलीभीत) यांचा 'नायों न विद्यमानु स्वकीय स्वरूपम्'
हा लेख (७, ४)
- श्री मल्लिनाथ चौमाल यांचा 'भारतीय इतिहास' हा निबंध (७, ६)
- श्री गणेशराम शर्मा (झालावाड) यांचा 'निचिररूपा रत्न चित्तवृत्तय'
हा निबंध (७, ६)
- श्री रामनारायण दीक्षित (कनोज) यांच 'गुरुदक्षिणा' हे एकाकी नाटक (७, ६)

श्री. रामेश्वरप्रसादशास्त्री (डीडवाना) यांचा ' नलोदयः ' हा टीकाकार-परिचयात्मक लेख (७, ६)

[नलोदयकाव्याची टीका राजस्थानांतील नागौर विभागातील डीडवाना या गावी राहणाऱ्या रामकृष्णि नांवाच्या विद्वानाने १७ व्या शतकांत लिहिली होती.]

श्री. चन्द्रशेखर ताम्बे (जळपूर) यांची ' तात्पर्यमवधार्यताम् ' ही कथा (७, ५)

श्री. एच्. वी. भुवंगाचार्य (मद्रास) यांचे ' प्रतिभाविलसः ' हे एकांकी नाटक (७, ५)

श्री. वासुदेव नानेश औदुम्बरकर (धारवाड) यांचा ' शालासु धर्मशिक्षणं देयं न वा ? ' हा निबंध (७, ५)

स्वामी लक्ष्मणशास्त्री (नागौर) यांनी लिहिलेला, ' श्रीविद्भूषणम् ' या नांवाचा, १७०० विक्रम संवत्सरांतील श्रीमद् आत्रेयकृष्णमठ यांनी रचलेल्या ११ प्रकरणांच्या द्वयर्षी चित्रनाव्याचा परिचयात्मक लेख (७, ५)

श्री. वासुदेवशास्त्री वागेवाडीकर यांचे ' स्वराज्यं वयं भूपयामो गुणोवैः ' हे अष्टक (७, ९)

श्री. मांगीलाल मिश्र (होशियारपुर) यांचा ' संस्कृतभाषा-एकम् अध्ययनम् ' हा लेख (७, ९)

श्री अनन्तनारायणशास्त्री (पुणे) यांचे ' मुपर्णीनिष्कयः ' हे ३ अंकी नाटक (७, ९)

श्री. मल्लादिं सूर्यनारायणशास्त्री (आंध्र विश्वविद्यालय) यांची ' कास्मीरराजवि-रत्नावलिः ' ही कविता (७, ९)

पं. रामनिवास शर्मा (झाल्यवाड) यांचा ' आर्यसंस्कृति-संस्कृतवाङ्मयपरको विनम्रो दृष्टिकोणः ' हा नवीन दृष्टिकोणानून लिहिलेला लेख (७, ११)

श्री गणेशराम शर्मा (झाल्यवाड) यांचा ' ताम्बूलम् ' हा निबंध (७, ११)

श्री. अग्निहोत्री अलेखरु सीतारामाचार्य यांचे ' वीरगाष्पी ' हे एकांकी नाटक (७, ११)

श्री. वासुदेवशास्त्री वागेवाडीकर यांचा ' राज्ञी लक्ष्मीः ' हा निबंध. (७, ११)

श्री. देवर्षि कल्याणशास्त्री यांचा ' संस्कृतभाषायाः नवीना स्थितिः ' हा लेख. (७, ११)

' मञ्जूषा ' मासिकांत प्रकाशित झालेले अनुवादात्मक लेख

फविवर्य रवीन्द्रठाकुरांच्या कवितेचा ' स्वर्णमृगः ' हा अनुवाद (डिसेंबर १९५३)

रवीन्द्र ठाकुरकृत ' उर्जशी ' -अनुवादक उद्याली सुब्बारामशास्त्री (मार्च १९५४)

रवीन्द्र ठाकुरकृत ' प्राभनातीतदानम् ' -अनुवादक श्री. फटिकलालदास

(मार्च १९५७)

रवीन्द्र ठाकुरांची कथा ' पुरातनो भृत्यः ' अनुवादक श्री. फटिकलालदास

(फेब्रुवारी १९५७)

Gray's Elogy written in a Country churchyard—

या सुप्रसिद्ध शोककाव्याचा संस्कृत पद्यानुवाद श्री. विष्णुपददामां भट्टाचार्य यानी १९५७ फेब्रुवारीच्या अकात केला * उदाहरणार्थ पहिलेंच दृष्टवें पाहा—

The curfew tolls the knell of partig day
The lowing herd wind slowly over the sea
The ploughman homeward plods his heavy way
And leaves the world to darkness and to me.

धर्मागारस्य घण्टा क्वणति मुहुरह शेषमाघोपयन्ती
गोमूथः शब्दलेऽतिस्त्वमुत्प्लित्वातिर्यति शब्दायमान ।
श्रान्त्या दीर्घायमाण श्रयति गृहपथ साम्प्रत वैरिभोऽसौ
दत्त्वा ध्वान्ताय सर्वे भुवनतलमिदं न्यासरूप तथा मे ॥ १ ॥

- श्रीमद् अमिताभभट्टाचार्यांच नाटक ' मरुमानुर ' या नावाने फटिकलालदासानी
अनुवादित केले (मार्च १९५७)
रवीन्द्रनाथ टाकुरकृत ' पादुकाविष्कार ' अनुवादक श्री फटिकलालदास (मार्च १९५७)
Shelley's cloud ह्या काव्याचा ' कादम्बिनी ' नावाचा पद्यानुवाद श्री विष्णु
पद भट्टाचार्य यानी केला (जून १९५७)
Longfellow's—a Psalm of life चा अनुवाद श्री फटिकलालदास
यानी केला (ऑगस्ट १९५७)
' राजनिचार ' हा रवीन्द्रनाथाच्या लेखाचा अनुवाद श्री फटिकलालदास यानी केला
(सप्ट १९५७)
' मानी ' हा अनुवाद श्री फटिकलालदासाचा आहे (सप्टेंबर १९५७)
Shelley's to Night—अनुवादक श्री श्रीजीवन्यायतीर्थ (सप्टेंबर १९५७)
रवीन्द्रनाथकृत ' स्वामिलाम ' अनुवादक श्री फटिकलालदास
' परमहंसकथावलि ' हा अनुवाद शिरोमणि सत्सिधानम् सूर्यनारायण शास्त्रींनी केला.
(डिसेंबर १९५७)

*

*

*

* याच काव्याचा उत्कृष्ट पद्यानुवाद नागपुरचे म म केशव गोपाळ
ताम्हन यानीहि केला आहे (अप्रकाशित)

सस्कृत नियतकालिकांची भाषाशैली

पाश्चात्य सस्कृतीच्या सर्पाने भारतीयच्या सास्कृतिक जीवनात एक नवीन युग अवतरले. पाश्चात्यांनी प्रवर्तित केलेली जीवनप्रणाली नवशिक्षित भारतीयंनी मोठ्या आदराने अंगीकारिली. त्यामुळे प्राचीन ऋषिमुनींनी प्रवर्तित केलेली शिष्य चारपद्धति व सनातननीति हळूहळू शिथिल होऊ लागली. ऋण आर्यांचें आर्यत्वच लोप पावू लागल. अशा प्रकारचें सस्कृतिक सत्रमण पाहून प्राचीन सस्कृतीच्या अभिमानाने उद्दीपित झालेले, प्राचीन शास्त्रामध्ये निष्णात असलेले मोठमोठे सस्कृत पंडित प्राचीन परंपरेचा अभिमान जनतेमध्ये उद्दीपित करण्यासाठी व आपले विचार समाजाच्या कानीकपाळी ओरडून सांगण्यासाठी सिद्ध झाले. पाश्चात्य सस्कृतीने दिलेले धैचारिक संघर्षाच व प्रचाराच प्रारंभ साधन जें वृत्तपत्र, त्याचा सस्कृत पडितानी आश्रय घेतला. संस्कृतात निरनिराळी वृत्तपत्रे कशीं मुरू शलीं व त्यांनी किती विविध स्वरूपांच वाढ्मय सस्कृतात निर्माण केले हें आपण वर पाहिलेंच आहे. स्वधर्म, स्वसंस्कृति व सनातन परंपरा यांच्याविषयी नितान्त अभिमान जनतेमध्ये उद्दीपित करणें हेंच सर्व सस्कृत नियतकालिकांच्या उद्देशाचें व त्यात प्रकाशित झालेल्या साहित्याचें परम प्रयोजन होतें. पाश्चात्य सस्कृतीच्या सर्पाने अर्जित झालेले, परंपरेची विसंगत असे नवविचार भारतातील अनेक प्रादेशिक नियतकालिकांनी प्रसृत केले. पण एकाहि सस्कृत नियतकालिकाने असले काही परंपराविरुद्ध विचाराचें प्रवर्तन केलेलें नाही ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. तथापि या सस्कृत वृत्तपत्रातून नवमतानेचा समाचार घेत असताना असे अनेक विचारप्रवृत्त झालेले दिसतात की जे इंग्रजी राज्यापूर्वीच्या सस्कृत वाङ्मयात कोठेहि आढळत नाहीत. नवीन भाषेच्या संस्काराने व नवीन विचारांच्याहि संस्काराने सस्कृत वृत्तपत्राची भाषाशैली परंपरागत अत्प्राकृत भाषाशैलीहून अगदी वेगळ्या स्वरूपाची शाली. नवलेखकांची वाक्यरचना प्रादेशिक भाषातील गद्यपद्धतीनुसार होऊ लागली त्यातहि सस्कृत ही अखिल भारतीय भाषा असल्याने व अखिल भारतातील निरनिराळ्या प्रादेशिक भाषातील वाक्याची घडण वेग वेगळ्या स्वरूपाची असल्याने, त्या त्या प्रदेशाच्या सस्कृत लेखकांच्या शैलीवर प्रादेशिक भाषेच्या ऐतनशैलीची उमटलेली छान स्पष्ट दिसून येते. लेखनाची भाषा सस्कृत असली तरी देखील ऐतनशैलीवरून हा लेखक द्राविड आहे की बंगाली आहे, मराठी आहे की उत्तरभारतीय आहे, हें सहज ओळखता येते. त्याव्यतिरिक्त आइसल साहित्याच्या अवगाहनाने सस्कृत लेखकांच्या शैलीवर उमटलेली छान भाषाशैली वेगळ्याच स्वरूपाची दिसते इंग्रजी जाणणारे सस्कृत लेखक व इंग्रजी न जाणणारे सस्कृत लेखकहि भाषाशैलीमुळे वेगवेगळ्या प्रभावळीत असतात.

नवीन सस्कृतीच्या सत्रमणकाळात अनेक नवीन शब्द वृत्तपत्रीय सस्कृत साहित्यात रुढ झाले. उदा.—प्रचारक । सम्पादन । प्रकाशक । आन्दोलनम् । वैज्ञानिक ।

मानवाश्रितार । राज्यपाल । राष्ट्रपति । लोकसभा । महापौर । परीक्षागुणा । सत्याग्रह । वहिष्कार । चित्रपट । रङ्गमन्दिरम् । ध्वनिवर्धन । दूरभाष । अग्निरथ (सयानम्) । पुस्तकप्रेष । धनादेश । विदनविद्यालय । कलाशाला । द्राक्तरः (डॉक्टर) । मृत्तरी । मातैल्लयानम् (मोटर) । यासारणे शेरुडो नवीन शब्द वृत्तपत्रीय सस्कृत साहित्यात प्रचलित झाले. त्यातील काही शब्दांमध्ये जुना अर्थ शीजरूपाने अमून नवीन रुढीने निर्माण केलेला अर्थ त्यावर आरोपित करण्यात आलेल्या आहे उदा०—'चित्रपट' हा शब्द घ्या. भवभूतीच्या उत्तर रामचरित्रात चित्रपटदर्शनाचा पहिला अक आहे. तेथे चित्रपट हा शब्द वाचावयास मिळतो. पण तो चित्रपट व आजचा चित्रपट यात कितीतरी मोठे अंतर आहे. जुने सस्कृत शब्द ज्या अर्थाने आधुनिक लेखकांनी प्रचारात आणले आहेत ते अर्थ प्राचीन कोशामध्ये किंवा प्राचीन वाङ्मयामध्ये कोडेहि आढळत नाहीत. अशाप्रकारे शेरुडो नवीन शब्द व नया अर्थांचे जुने शब्द वापरण्याचा वृत्तपत्रीय साहित्याने सपाटा चालविल्यामुळे केवळ प्राचीन वाङ्मयाचा व्यासंग करणाऱ्या सस्कृत पण्डिताला आधुनिक सस्कृत लेखकाची भाषा कळणे जड जाते. इंग्रजी राज्याच्या उदया पावून परिस्थितीमध्ये जे स्थित्यतर घडले त्यामध्ये पूर्वी कधीहि प्रचारात नसलेले आर्थिक, सामाजिक व राजनैतिक व्यवहार पाहावयास मिळतात. पूर्वी कधीहि अस्तित्वात नसलेली यत्र व उपकरणे सर्रास उपयोगात आली आहेत. त्यामुळे गुण, क्रिया व द्रव्य यांचक जुन्या शब्दाना नवीन अर्थ प्राप्त झाला व या नवीन अर्थाने तेच जुने शब्द वृत्तपत्रकारांनी आपल्या लिखाणामध्ये उपयोगात आणले.

नवीन सस्कृतीच्या सपर्कामुळे शब्द व अर्थ यामध्ये झालेले हे स्थित्यतर केवळ सस्कृतातच आढळते असा नाही. सस्कृतोत्पन्न इतर सर्व प्रादेशिक भाषामध्ये प्राचीन अर्थात नसलेले वर उल्लेखिलेल्या शब्दासारखे असरय शब्द सर्रास प्रचलित झाले. प्राचीन शास्त्रामध्ये नवीन नवीन संप्रदाय निर्माण करणाऱ्या जुन्या लेखकांनी मुद्दा नवीन पारिभाषिक शब्द निर्माण केले होते व जुन्या पारिभाषिक शब्दांचे नवीन अर्थ रुढ केले होते, हे विद्वानांना सागावयाची आवश्यकता नाही भाषेमध्ये अशा प्रकारची स्थित्यतर वेळोवेळी होतातच. सस्कृतातले अनेक शब्द प्रादेशिक भाषामध्य निरनिराळ्या अर्थाने वेगवेगळ्या प्रदेशात रुढ झाले. उदा०—'अस्तित्व' या अर्थाचा 'सत्ता' हा सस्कृत शब्द, मराठी भाषे मध्ये आज 'स्वामित्व' या अर्थी रुढ झाला आहे तोच शब्द कानडी भाषेमध्ये 'मरण' या अर्थाने वापरण्यात येतो आदरणीय व्यक्तीचा बहुमान या अर्थी 'सत्कार' हा शब्द मराठीत वापरतात तोच शब्द बंगालीमध्ये 'प्रेतयाना' या अर्थाने वापरण्यात येतो 'अनुरोध' शब्दाचा 'अनुसरण' हा अर्थ मराठीत साधारणत करतात. हिन्दीमध्ये 'आग्रह' या अर्थी त्या शब्दाचा प्रयोग होतो.

‘सशोधन’ हा शब्द मराठीत ‘अन्वेषण’ या अर्थी वापरतात. हिन्दीमध्ये त्याअर्थी ‘गवेषणा’ शब्द रूढ झाला असून, सशोधन शब्दाचा अर्थ ‘उपसूचना’ (amendment) असा होतो. अशाप्रकारे अनेक संस्कृतोपन्न शब्दांचे वेगवेगळ्या प्रादेशिक भाषामध्ये परस्पर विसंगत अर्थ रूढ झाले. त्याच प्रतिनिध सस्कृत नियतकालिकातील लेखामध्ये भरपूर प्रमाणात उभयलेखे दिसून येते. अग्रगल्भ धुद्धीचे होतकरू संस्कृत लेखक प्रादेशिक अर्थानीच संस्कृत शब्दाचा प्रयोग आपल्या लिखाणात करतात. ते चुकीचे शब्दप्रयोग पाहिले म्हणजे लेखक कोणत्या प्रांतातला आहे हे तत्काळ लक्षात येते. अशाप्रकारे संस्कृत नियतकालिकामुळे भाषेमध्ये व शैलीमध्ये व परिवर्तन घडून आले त्यामुळे एकूण संस्कृत साहित्यात एक प्रगतीची अभूतपूर्व क्रांती घडून आली आहे. या क्रांतीचा अत्यंत चांगला भाग म्हणजे जुन्या संस्कृत लेखनातील जटिलता, क्लिष्टता व आत्यंतिक अलंकार निष्ठता जवळजवळ विल्यास गेली. संस्कृत भाषेमध्ये कोणत्याही प्रकारचे आधुनिक विचार सुसोधपणे अभिव्यक्त करण्याचे सामर्थ्य आहे, ही गोष्टही नवीन भाषाशैलीच्या द्वारा सिद्ध झाली व त्यामुळेच संस्कृत हीच भारताची खऱ्या अर्थाने राष्ट्रभाषा आहे व तीच राष्ट्रभाषा झाली पाहिजे असा विचार संस्कृतज्ञ लोक मोठ्या आवेशाने प्रतिपादन करू लागले. संस्कृत भाषेच राष्ट्रभाषात्व सिद्ध करणारे शेकडो लेख संस्कृत वृत्तपत्रातूनच नव्हे तर सर्व भाषातील वृत्तपत्रातून लिहिण्यात येऊ लागले. हा तेजस्वी विचार संस्कृतात नियतकालिकानी प्रसृत केलेली अभिव्यक्त, सुसोध, धारावाही लेखनशैली उदयास आली नसती तर कधीही मांडण्यात आला नसता.

आधुनिक साहित्यांतील हास्यरस

प्रसिद्ध संस्कृत काव्य-नाट्यातील शृंगार, वीर आणि करुण यातील रसांचे प्राधान्य ज्यांनी अनुभविल आहे त्याचा साधारणपणे असा समज होतो की संस्कृतात हास्यरसप्रधान साहित्य नाही. तथापि हास्यरस निर्माण करणारीं सुप्त सुभाषिते अनेकदा काही चतुर वक्त्याच्या तोंडून ऐकावयास मिळाल्याने तो समज नुकीचा असल्याची क्वचित् जाणीव होते. कोणत्याहि साहित्याचे साकल्याने पर्यालोचन केले असता असें लक्षात येते की निरनिराळ्या काळात निरनिराळ्या रसाविषयीं रसिक समाजामध्ये विशेष अभिरुचि असते. समाजाची ही रसाभिरुचि आणि समाजाची उन्नतावनतावस्था यामध्ये काही कार्यकारणसंबंध असतो असेंहि काही विचारयताच मत आहे. उदाहरणार्थ, ज्या काळात शृंगारिक साहित्याचा अतिरेक होतो, त्या काळात समाजाच्या अवनतीला प्रारंभ झालेला असतो. तो समाज दुर्बल झाल्याने, परकीयांचे आक्रमण झाल्यास लवकरच पराहत होतो. या सिद्धांताचे अर्वाचीन निदर्शन म्हणून महाराष्ट्रातील शिवकालीन व पेशवेकालीन मराठी साहित्याकडे अगुलीनिर्देश करण्यात येतो त्याच त्या प्रकारचे रटाळ साहित्य निर्माण होऊ लागल्यास रसिकवर्ग रुचिपाळट अनुभविण्यासाठी उत्सुक होतो. तो रुचिपाळट ज्याच्या साहित्यात अनुभवास येतो, त्याला तो डोक्यावर घेतो. युगाप्रवर्तक म्हणून त्याचा गौरव होतो.

रसाभिरुचीच्या सत्रधात मतभेद नित्यच असतात. हे आपले मतभेद प्राचीन साहित्यशास्त्रज्ञानी—

“ शृंगार एव मधुर पर प्रह्लादनो रस ” —ध्वन्यालोक

“ एको रस करुण एव ” —उत्तररामचरितम्

‘ रसे सारश्चमत्कार सर्वप्राप्यनुभूयते ।

सच्चमत्कारहेतुत्वे सर्वप्राप्यद्भुतो रस

तस्माद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥ —साहित्यदर्पण

यासारख्या वचनानून व्यक्त केले असून क्वचित् आपल्या मताच्या समर्थनार्थ यचीहि केलेली आहे. ‘ युद्धस्य चारुं रम्या च ’ हे सुभाषित लिहिणाऱ्याने

वीररसाविषयीची आपली आवड सूचित केली आहे. रूपगोस्वामींनी आपल्या 'उज्ज्वलनीलमणि.' या साहित्यशास्त्रविषयक ग्रन्थात भक्तिरसाचे पृथक् अस्तित्व व त्याचे प्रतिपादन केलेले आहे. त्यांचे मत सान्या सतकर्मींनी आपल्या अपार साहित्याने परिपुष्ट केले. समर्थ रामदासासारख्या श्रेष्ठ पुरुषाने 'भक्तिहीन जे जे वचन । ते ते जाणावे श्वानाचे वचन' अशा शब्दात भक्तिकाव्याचे श्रेष्ठत्व व भक्तिहीन काव्याचे निकृष्टत्व ठसठशीत शब्दात सांगितले आहे. तात्पर्य निराळ्या काळात निरनिराळ्या रसासबद्धी साहित्यिकाना व सहृदयाना विशेष आकर्षण वाटत होते असे अनुमान, रसाचे बदलले प्राधान्य पाहून कोणी काढले तर ते फारस अमस्तुत होणार नाही. पण त्याचा अर्थ असा समजू नये की, शृंगारिक काव्ये समाजात विशेष प्रिय होती तेव्हा वीररसपूर्ण किंवा हास्यरसमय काव्याचे रसिक समाजात नव्हतेच ! शृंगारिक काव्याच्या काळात कृष्ण, धीर, भक्ति इत्यादि निरनिराळ्या रसानी युक्त अशा काव्यात तल्लीन होणारे व शृंगारिक काव्याना 'रण्डागीतानि' म्हणून हिणविणारे लोक असलेच पाहिजेत. 'शृंगाराच्या माथा पाय ठेवणारा' शातरस मराठी भाषेत शनिश्वरानी ओतला तेव्हा शृंगारिक काव्ये आळविणारे रंगेल कवि महाराष्ट्रात नव्हते, असे अभावाचे किंवा अनुल्लेखाचे प्रमाण देखूनच फार तर कोणी सिद्ध करू शकेल. त्या काळीहि शृंगारिक काव्ये करणारे कवि व त्याचे रसिक समाजात अगतीच पण त्यांना त्या काळाचे प्रतिनिधि मानता येणार नाही. पारतन्याच्या काळात देशभक्ति व्यतिरिक्त विषयावर साहित्यनिर्मिति करणारे भरपूर लेखक होते. त्यांना आपण त्या काळातल्या साहित्याने प्रतिनिधि मानू काय ?

संस्कृत साहित्यशास्त्रशात शृंगार, धीर, कृष्ण, अद्भुत, भक्ति या रसाना आपापल्या अभिव्यक्तीनुसार अग्रपूजेचा मान देणारे लोक आहेत. त्यात हास्यरसाला हा मान देणारा कोणी आढळत नाही. तथापि संस्कृत साहित्यांत हास्यरसप्रचुर रचना होत होती असे सिद्धते. नाट्यशास्त्रातील विद्वत्पणाच्या द्वारा निर्माण करण्यात येणारा हास्यरस यामध्ये जमेल धरावयाची आवश्यकता नाही.

सुभाषित रत्नभांडागारांत 'हास्यरसनिर्देश' या शीर्षकाखाली एकूण पन्ध्र ५६ श्लोक संकलित केले असून त्यामध्ये निर्लज्ज, खाडाड, कायस्थ, वेस्या, वेस्यागमनी, टोन कायवाचा नसरा, जावई, घुतं वाणी, निरक्षर, वेष्टपावाकड्या ताना मारणारे गरदं, व्यभिचारी बौद्ध भिक्षु, पाठान्तर न करणारे 'पाठक', उरूप वेस्या इत्यादि श्लोकांची विंगल उदाहरणांच्या श्लोकांचा संग्रह आहे.

→/ 'हास्यरसनिर्देश' या प्रकरणातील श्लोकांची अत्युच्चता व त्यांमधील त्याच सुभाषित भांडागारातील शृंगारविषयक प्रकरणाचे वैविध्यपूर्ण वर्गीकरण आणि त्यातील प्रत्येक विषयावरील सुभाषितांचे वैपुल्य पाहून संस्कृतकवीना विनोदप्रदीन

नव्ती असा ग्रह होण्याची शक्यता आहे, पण तथा ग्रह करून घेण योग्य नाही. सुभाषित रत्नमाण्डगारम् हा कोश असल्याने विषयानुरोधाने त्यात श्लोकांच वर्गीकरण फॅटें गेल आहे त्यामध्य विविध विषयावरील सुभाषितात उत्कृष्ट हास्यरसाची छटा आढळून येते. उदाहरणार्थ-शिव, पार्वती इत्यादि देवतांच्या स्तुतीपर अनेक श्लोकात इतक्या उत्तम प्रतीचा विनोद आढळतो की तथा इतर भाषात आढळणार नाही. उदाहरणार्थ —

तात तत्ताततात कथय हरकुले लङ्कृते सम्प्रदाने
तच्छ्रुत्वा चन्द्रमौलिर्नतमूलकमलो जातलज्जो बभूव ।
ब्रह्मावादित् तदानीं ध्रुणुत हरकुल वेदकण्ठोप्रकण्ठी
श्रीकण्ठाग्नीलकण्ठ प्रहसितवदन पातुवदचन्द्रचूड ॥

(शकरपार्वती-निवाहाच्या प्रसंगी पूर्वज्ञाचीं नाव सांगण म्हणून नवरदेव शकराला पुरोहिताने म्हणें. शकर हा अनादि. त्याला पृथञ्च नसल्याने तो निश्चर झाला असता, ब्रह्मदेवाने वेळ मारून नेण्यासाठी वेदकण्ठ, उग्रकण्ठ श्रीकण्ठ, नीलकण्ठ, हीं शकराचींच नांव पृथञ्चचीं नाव म्हणून सांगितलीं ।)

हर्षादिम्भोजजन्मप्रभृतिदिविषदां ससवि प्रीतिमत्या
श्वशुरा मोली पुरारेद्दहितूपरिणये साक्षते घुम्ब्यमाने ।
तद्वक्त्र मोलिवक्त्रे मिलितमिति भृश योक्षय चन्द्र सहासो
दृष्ट्या तद्वृत्तमाद्गु स्मितमुभगमुख पातुवदचन्द्रचूड ॥

(पार्वतीची माता आपल्या पंचमुखी जावयाच्या मस्तकाच प्रेमाने अंगघ्राण-चुम्बन घेत असता, शकराच्या मस्तकावरील पाचव्या मुखाच चुम्बन तिला घडलें.)

कथ तिष्ठतस्ते पितरी ममेवेत्यपणंघोक्ते परिहासपूर्वम् ।
कथ या ममेव श्वशुरी तवेति तामीरयन् सस्मितमोश्वरोऽव्यात् ।

(पावनीने शकराला धरत म्हणलें, 'गुम्हाला माझ्यासारखे आईवडील कुठे आहेत ?' त्यावर शकराने उत्तर दिले, 'तुला तरी माझ्यासारखे सासुसारखे कोठे आहेत ?')

युगपत् स्वगण्डघुम्ब्यनलोलो पितरी निरीक्ष्य हेरम्व ।
संमुखमेलनकुतुकी स्वाननमपनीय परिहसन् पाषात् ॥

(आई वडील एकदम आपल चुम्बन घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत हें पाहून चाणाक्ष पुढाने—गणपतीने—आपलें मुख एकत्र मागे ओढून गमत पाहिली.)

विष्णोश्चागमन निद्राम्य सहसा कृत्वा फणीन्द्र गुण
कोपीन परिषाय चर्म करिण शम्भो पुरो धावति ।

दृष्ट्वा विष्णुरथं सकम्पहृदयः सर्पोऽपतद् भूतले.

कृतिविस्मयिता हिया नतमुखो नग्नो हरः पातु वः ॥

(भुजंगाचा कंठरपट्टा कंत्ररेभोवतीच्या गंजचर्मावर बांधून, गरुड्याहून विष्णूच्या स्तूत्यार्थं शकर पुढे गेले. तोच गरुडाला पाहून भुजंग भयभीत होऊन गळून पडला. त्याबरोबर पाहुण्यासमोर शंकर दिगम्बर झाले.)

प्राचीन संस्कृत साहित्यिकांच्या विनोदबुद्धीची सुशुक्र वरील सुभाषितांसारख्या विविध विषयांवरील शेरयो सुभाषितांतून लक्षांत येते. त्याचे योग्य प्रकारे संकल्पन केलें तर संस्कृत साहित्यात हास्यरस नाही हा अपसमज सहज दूर होईल.

प्राचीन साहित्यात कुट्टिनीमतकर्ता दामोदरभट्ट (११ वे शतक) व देशोपदेश आणि नर्ममाला यांचा लेखक क्षेमेन्द्र या दोन काश्मीरी लेखकांनी आपल्या ग्रंथांत हास्यरसाचा भरपूर परिपोष केला आहे. हास्यप्रधान ग्रंथाचे दामोदरभट्ट व क्षेमेन्द्र हेच प्रमुख प्राचीन लेखक आहेत असे म्हटल्यास चूक होणार नाही.

कुट्टिनीमत काव्यांत दामोदरभट्टाने समय नामक आठ प्रकरणांतून प्रवर-पुरांतील कलावती नामक वैश्येला एका म्हाब्याकडून जो उपदेश केला आहे त्यातून हास्य उत्पन्न होतें. वैश्यागमनी लोकांच्या अंतःकरणांत वैश्येविषयी प्रतिकूल भाव निर्माण व्हावा या हेतूने हा उपदेश उपरोप पद्धतीने केलेल्या आहे.

क्षेमेन्द्राच्या देशोपदेशांत एकूण आठ उपदेशांत कंजुष, वैश्या, गौडछान्न, म्हातारा जावई, वैद्य, वाणी, कायस्थ, इत्यादिकांचे दोष विनोदी पद्धतीने टापाविले आहेत.

उदा० गौडच्छान्नाचे वर्णन पहा—

अलिपिज्ञोऽयहंकारः स्तब्धो विप्रतिपत्तये

गौडः करोति प्रारम्भं भाव्ये तर्कं प्रभाकरे ।

स्पर्शं परिहरन् याति गौडः कक्षाकृताञ्चलः

क्रुञ्चितेनैव पाश्वेण दम्भभारभरादिव ॥

नर्ममाला या काव्यांत परिहासनामक एकूण तीन प्रकरणांतून कायस्थ, नियोगी, परिपालक (राज्यपाल), नायिक (गुप्तचर) लेखक इत्यादि राज्याधिकारी मंडळींचे वेळे टाण्याचे धंदे क्षेमेन्द्राने विनोदी, शैलींत रंगविले आहेत. हा हास्यरस समाजाला हितोपदेश करण्यासाठी निर्माण केला असे क्षेमेन्द्राने,

“अपि मुजनविनोदायोम्भिता हास्यसिद्धयं ।

कथयति फलभूत सर्वलोकोपदेशम् ॥

(नर्ममाला ३-११४)

या श्लोकांत स्वच्छ सांगितलें आहे.

रघुवशाच्या सहाव्या सर्गातील इंदुमती स्वयवराणाडी जमलेल्या राजाच्या सगारचेटांतून व कुमारसम्मराच्या ५ व्या सर्गातील छत्री ब्रह्मचारी व तपस्विनी यांच्या सवादानून वनिदुल्लुपु कालिदासाच्या नर्मविनोदी बुद्धीची भरपूर कल्पना येते. प्राचीन संस्कृत कवींनी हास्यरसाची अपेक्षा केली ही समजूत चुकीची आहे हे सिद्ध करायला एवढे निवेदन पुरेसे आहे. निरनिराळ्या नाटकात निद्रूपमानी निर्माण केलेल्या हास्यरसाची उदाहरणे देऊन हे प्रतिपादन आणखी वाढविता येईल, पण त्याची येथे आवश्यकता नाही.

निरनिराळ्या काळांत समाजाच्या रसाभिरुनीत परिवर्तन होत असतं, असें आपलें मत आम्ही वर सांगितलें आहे. तदनुसार आधुनिक काळात समाजाला अधिक आवडणारा रस कोणता ! या प्रश्नाचे उत्तर हास्यरस म्हणून देता येईल. आधुनिक काळात जितकें हास्यगर्भ साहित्य निर्माण झालें त्याच्या शतांश देणील प्राचीन काळात निर्माण झालें नहोंत असें स्पष्ट दिसते. पाश्चात्य साहित्याच्या सर्पकांने म्हणा किंवा पौगपाण्याच्या, घरादाराच्या विवचनेने ग्रस्त झालेल्या आजच्या वाचकाला थणमर हसवील अशा साहित्याची आनंद्यकता निर्माण झाल्यामुळे म्हणा, ‘हास्य’ हाच आज सर्वान रसराज झाला आहे. आधुनिक नियल्लाळिकातील निदिचत वाचल जाणारा जर कोणता भाग असेल तर तो ‘चुटके’, ‘धक्के बुक्के’, ‘फटाके’, ‘मेवामिठाई’, ‘आता थोडें हसू या’ यासारख्या चटकदार शीर्षकाराली प्रकाशित होणारा मजूर होय.

१९ व्या शतकातील अन्य प्रादेशिक साहित्याप्रमाणे संस्कृत साहित्यातहि हास्यरसाचा प्रमाह निर्माण झाला नव्हता. पुढे मात्र संस्कृत कवींनी हास्यरसप्रधान काव्ये, नाटके लिहिण्यात भरपूर उत्साह दाखविला आहे. हास्यप्रधानत्व हे आधुनिक साहित्याने ऐतिहासिक, सामाजिक, राष्ट्रवादी इ. साहित्य प्रवृत्तींप्रमाणे एक प्रवृत्ति वैशिष्ट्य आहे असे म्हणता येईल अर्थाचीन कालगण्डातील ‘माहिशशतकम्’ हे पहिले हास्यरसप्रधान काव्य म्हणून उल्लेखिता येईल. १७ व्या शतकात तजावरच्या तुकोजी भोंसत्याच्या आश्रयास वशेश्वर नांवाचा कवि होता. एकदा राजासुद्धन त्याचा क्षपमान झाल्याने तो राजाश्रय सोडून कोटेतटी गेला व तेथे राजा व रेडा यांचे साधर्म्य सूचित करणारे व्याजस्तुतिगर्भ प्रस्तुत शतक लिहून राजाकडे ‘सप्रेम भेट’ म्हणून पाठवून दिले. (कवी वड घेतात तो असा !)

“सुधीवोऽसि गजोऽसि भूप वपुया नील प्रभावी तथा
 धूम्रश्चासि महानुभावमहिय त्व दुर्मुख केसरी ।
 इत्य ते सतत महाकपिशताकारस्य साहाय्यत
 सीता प्राप्य विलङ्घ्य दु खजलाधि नन्दामि राम स्वयम् ॥”

या श्लोकात रामाच्या वानरसेनेंतील मोठमोठ्या वानराची उपमा देऊन राजाची व्याजस्तुति केलेली आहे

विह्वलपत (विडोत्रा अण्णा टफतरदार) याच्या विविध काव्याचा परिचय पूर्वी आलाच आहे त्याच्या ‘सुश्लोकलाघवम्’ मधील प्राय सर्वच मुभाषितें श्लेषमूलक असल्याने अनेक श्लेषोपमांमुळे हास्यरस निर्माण होतो. उदाहरणार्थ —

अमृतकलालसात्मा विगतस्नेह स्वकाभंकेष्वपि य ।
 गिरिकाननासनोऽय मार्जार सयमीव मे भाति ॥

(गिरिकाननासन = [१] गिरि + वानन + आसन = सयमी [२] गिरिक (उद्राचीं पिल) + आसन + आसन = गिरिकानि आननासने यस्य स मार्जार)

या मुभाषितातील सयमी व जोला याच श्लेषमूलक साधर्म्य भरगूर हास्योत्पादक आहे.

जनादेनो नरहितो भूत्वाकार विपर्ययात्
 अबतीर्णं इव प्राय स जदेत्यभिधीयते ॥

या मुभाषितातील ‘जर्दा’ (तवारु) या मराठी शब्दाची संस्कृत निरुक्ति फारच निरोदी आहे. जनार्दन या शब्दातील दोन न वाढले व उरलेल्या आ टं मध्ये मिळाले म्हणजे जर्दा शब्द सिद्ध होतो ‘नरहित’ व ‘आकारविपर्यय’ यानील श्लेष लक्षात घेता जनार्दन व जर्दा यातील औपम्यहि प्रतीत होतें.)

लक्ष्वा यक्षस्यपि पदमिय तीर्थपादस्य विष्णो
 धारधार चरणकमल सेषते स्नेहसाद्वा ।
 धन्या वन्या सकलसरिता पत्युरत्युत्तमाङ्गो
 युषत स्त्रीणा भवति षट्शो मातृगेह सुलाय ॥ मुद्रलो, १७४

अर्थाहरणकीर्णत्य कि स्तुम शास्त्रवादिनाम् ।
 अय्ययंभ्योऽपि र्यरया निष्कास्यन्ते सहस्रम् ॥ मुद्रलो, ४८३

श्रुत्वा विष्णोर्भक्तिमाहात्म्यचर्चा
 कामाग्यानां मूर्ख्युदेतीव शूलम् ।

मूर्धान्दोलं ग्रामगीते चवन्ति

‘वा वा राशो ठीक् क्वा चात हो हो’ ॥ मुद्रलो ४९०

विड्गुरामशंपरत ध्वनिचारविचारवा हि तर्कता ।

बलयन्तीश्वरतिद्धिं तद्धि विपुलमत्र चित्रवृद् भवति ॥ ४९० ॥

यासारख्या अनेक श्लोकानून विड्वल्पन्ताची मार्मिक निनोटुद्धि प्रत्ययास येते.

कपीनाम् उपवास्त — या काव्यात श्रीशैल ताताचार्य (श्री. डी. टी. ताता-
चार्य शिरोमणि—जन्म इ. १८९२) यांनी प्रस्तुत काव्यात चवत्त मनाच्या लोकांच
मतपालन कसे असते, त्याचे उत्तम दर्शन पडविले आहे.

कालिदासाच्या मेघदूताच विडम्बन करणारे ‘काकदूतम्’ या नावाच काव्य
धारवाडचे सहस्रसुदे शास्त्री यांनी लिहिले आहे.^१

श्री. एम. भार. राजगोपाळ अयंगर यांनीहि ‘काकदूतम्’ याच नावांचे
एक विडम्बन काव्य लिहिले असून त्यात तुस्मानला पोराने दौल्य कावळा करतो
असे वर्णिल आहे.

श्री. के. व्ही. गृष्णमूर्ति शास्त्री (पुणे) यांनी तसच ‘शुनकदूतम्’ हे विड
म्बनकाव्य लिहिले असून त्यात तुस्मानला एक वैदी एका कुज्वानरोर प्रेयसीकडे
सदेश धाडतो असे वर्णन केले आहे.

वह्लयदूतम् — हिंदु निम्नविद्यालयाचे भूतपूर्व प्राध्यापक बटुकनाथ शर्मा
यांनी प्रस्तुत विडम्बन काव्य लिहिले आहे.^४

मुद्गरदूतम् — प. रामाप्रतार शर्मा यांच्या प्रस्तुत निनोदी काव्याचा उल्लेख
दूतभाव्यनिपयक प्रकरणत आग आहे. हे काव्य वाराणसीतील ‘मुद्रमातम्’
या नियतकालिकात प्रकाशित झाले होते

मेघदूताचे विडम्बन करणाऱ्या या निनिध निनोदी दूतकाव्याचे स्वरूप ध्यानात
येण्यासाठी रामाप्रतारशर्मा यांच्या मुद्गरदूतातील काही श्लोक पाहा—

कि मे पुत्रंभुंभानिधिरय तात एवंप पुत्र
शून्यध्यानैरतदहमयना धर्तमे बह्लधर्मम् ।
कनिचभूतदक्षपल-विषया-स्नात-पूतीदवेपु
स्वान्ते पुत्रंभिति समयस्तु कामनिर्माधनेपु ॥

३ इ १९१७ मध्ये धारवाड येथे मुद्रित ४ अन्नभमलैनगर येथे
इ १९४० मध्ये मुद्रित. ५. इ २५४ ।

शास्त्रज्ञानामपि ननु तनुर्दूयितावस्कराद्यैः
 शुद्धः कः स्याद् गुणरिति भुवं सम्भ्रमन् मूर्खदेवः ।
 वय्रे कञ्चिद् गुरुमय शृङ्खलपूरयताविशून्यं
 चैत्ये कस्मिन्श्चत विनिहितं जीर्णपाषाणखण्डम् ॥

श्रुत्वा मृत्युं जरठविदुषः कस्याचित्काशिकायां
 शिष्यैः पृष्टः कथय भगवन् कारणं तस्य मृत्योः ।
 पीतं द्वीपान्तरगतिमयं शंसति स्मैव विप्रः
 तस्माद् यातो यमगृहमसावित्युवाच स्वशिष्यान् ॥

काले याते पितरमथ च व्याधितं शुश्रुवान् स
 ग्रामं गत्वा क्षटिति जरठं तं समाच्छिद्य वध्यात् ।
 वैद्यो नारायण इति वदन् स्थापयित्वापगयायाम्
 एकादश्यामजलरसनं मारयामास तर्पात् ॥

एकं ब्रह्म स्फुटमिह मृषा पुण्यपापादि भेदः ।
 स्रग्भूराद्यैः स्पृशति न यमो घर्मलिङ्गं स्पेतम् ॥
 भार्यापुत्रादिकंपरिहृतिः स्वर्गसोपानधारा ।
 जल्पत्रित्पं जगति विदधे पातकस्य प्रचारम् ॥

शतकसंख्यांतील विनोदी काव्ये पुढीलप्रमाणे आहेत—

पलाण्डुशतकम्—जयपूर येथील आधुर्वेडाचे अध्यापक श्रीकृष्णराम शर्मा यांनी पलाण्डु = कादा या लोकप्रिय विषयावर प्रस्तुत विनोदी शतक लिहिले असून त्याव्यतिरिक्त 'सारशतकम्', 'आर्यालंकारशतकम्', 'मुक्तावलीमुक्तकम्' व 'होळिमहोत्सवः' हीं अजान्तर काव्ये लिहिलीं आहेत. पलाण्डु (कांदा) या विषयावर सुड्डु विठ्ठलचार्य यांनी लिहिलेले पलाण्डुप्रार्थना या नांवाचे वाणखी एक विनोदी काव्य सहृदया पत्रिक्त (वर्ष ८ वें) प्रकाशित झाले होते.

होलिकाशतकम्—होळिमहोत्सवः काव्याचा वर उल्लेख केला आहे. त्याच विषयावर अल्मोडा येथील विश्वेश्वर कवीने १८ व्या शतकाच्या आरंभी प्रस्तुत विनोदी काव्य लिहिले होते. त्याव्यतिरिक्त 'कसौजशतकम्', 'रोमावलीशतकम्', हीं रंगारहात्यप्रधान शतके व आर्याशतकम्, रुक्मिणीपरिणयम् (नाटक), नवमालिका (नाटिका), मन्दारमन्जरी (गद्यकथा), लक्ष्मीविलसम्, पद्मशत-वर्णनम्, कवीन्द्रामरणम्, (४ सर्गांचे चित्रकाव्य) नैषध टीका, रासमन्जरी टीका इत्यादि निविध विषयावर श्री विश्वेश्वराने लेखन केले आहे.

सम्पार्जनोदात्तकम्—या काव्यांत अमन्तांशार या मेळोटे यधीन करीने केरमुणीने महत्त्व विनोदी पद्धतीने निवेदन केले आहे. याच निर्यावर 'मार्जनी' हे स्फुटकाव्य व एक विनोदी निबंध (समृत्तचन्द्रिकेमध्ये, पृ. ५ वें) प्रकाशित झाले आहेत.

अखिल मानवजातीला युगातुयुगे पीडित करणाऱ्या देवुण व हाय या धुद्रवीरांनी विनोदी काव्यांत स्थान पटकावले आहे.

“क्षीराम्बुधी हरिः शोते हरः शोते हिमालये
 ब्रह्मा पशामने शोते मय्ये मत्पुण्डराङ्गुया ॥”
 ‘प्राक्पादयोः पतति सावति पृष्टमांतं ।’

यागारख्या स्फुट मुभावितांतून प्राचीन करीनी या उपद्रवी जीवांचे वर्णन केले आहे. आधुनिक काळांत पुण्याने श्री कृष्णमूर्ति शास्त्री यांनी लिहिलेले एक 'मत्पुणाष्टकम्' सद्दया पवित्रेन प्रसिद्ध झाले होते. संस्कृत साहित्य परिषद पवित्र (पं. १९२८) पुत्रनिवारी दासगुण यांनी लिहिलेले आणगी एक 'मत्पुणाष्टकम्' प्रसिद्ध झाले होते.

श्री. रामीनाथ शर्मा (आशेय) यांनी मदननिरयक श्लोक लिहिले आहेत.

कलिचिदम्बनम्— हे शतकाव्य नीळकण्ठ टीडित याने लिहिलेले अगत त्यामध्ये —

“न भेतव्यं न योद्धव्यं न श्राव्यं चादिनो यत्तः ।
 इदिति प्रतिवक्तव्यं सभामु विजिगीषुभिः ॥” ✓

“प्रामाण्यबुद्धिः स्तोत्रेषु देयताबुद्धिरात्मनि ।
 कौटुंबिकमनुष्येषु नूतनायाः श्रियः फलम् ॥” ✓

यागारख्या मुभावितांतून उपरोधगर्भ विनोद केला आहे.

कलियुगाचार्यस्तोत्रम्, कलियुगप्रणवर्णनम्, कलित्तादशपुराणम् हीं कलि-सुगनिरयक अवान्तर विनोदी काव्ये कुरंदयाडचे पाठ्ये शास्त्री यांनी लिहिलीं आहेत. कलित्तादशपुराणामध्ये,

“मुघारकेषु ये मुख्याः सभालेखरशोडिनः ।
 पण्डितान्ते दुयन्त्वथं ययं प्रोक्तेतरा इति ॥”

यागारख्या आंखशब्दांनि संवृत श्लोकांतून आधुनिक मुघारकसुवांची टिंगल शास्त्रीसुवांनी केली आहे.

मांही विडम्बनात्मक दूतव्याख्या उल्लेख वर केलाच आहे. धारवाडचे सहस्रबुद्धे शास्त्री यांनी 'चहागीता' नावाचे एक विडम्बन काव्य लिहून नवीन सुधारक मंडळीत वळावलेल्या व्यसनावर उपरोधार्थ टीका केली आहे. चहागीतेमध्ये—

मूर्खाणां विषयविणीं, भगवतां वंशाचलाध्यायिनीम् ।

अम्ब त्वामनुसन्द्यामिं तल्लु 'टी'-नीते पयोद्रेविणीम् ॥

असं चहाध्यान आरंभीं केले असून अध्यायांच्या शेवटी—

“इति धी मंच्चहागीतोपनिपत्सु रम्याकुल्यायां पतनशास्त्रे
चहातद्भक्तसंवादे अनयंपरम्परा नाम पठोऽप्यायः”

या वाक्यांनि व

‘यत्र पेवेश टी-देवो यत्र कप्पवरा नराः ।

तत्रास्पायुर्विषद् रोगा भ्रुवाऽनीतिर्मंतिर्मम ॥’

यासारख्या श्लोकांतून भगवद्गीतेचे विडम्बन स्पष्ट दिसते.

चहागीतेतील पितापुत्रांचा विनोदी संवाद पाहा—

पिता - धूम्रवानं कुतो वत्स ?

पुत्र - जलं तेन न द्वाधते ।

पिता - कस्मात् कॉफ ?

पुत्र - धर्तते तेन मस्तिष्कं शीतलं तदा ।

पिता - कुतः क्यापम् ?

पुत्र - रुमालस्य भारेण व्यथते शिरः ।

पिता - चहापानेन किम् ?

पुत्र - तेन, तन्द्रालुर्न नरो भवेत् ॥

पिता - टाइट कोटादिभिः किं ?

पुत्र - न स्यान्नरस्तेन तुन्दिलः ।

पिता - सेवते मदितां कस्मात्

पुत्र - यां प्लेगप्रतिवन्धिका ॥

चहागीतेच्या शेवटी 'टिये नमः टिये नमः टियेः नमो विडीस्वामिने टिये । हुर हुर सुसु । सोडावाटराय फट् ॥ या पदवर्तने समाप्ति केली आहे.

चहाच्या बरोबरीने नवीन समाजात प्रिय झालेलें पण जुन्या पिढीच्या लोकांना चहाप्रमाणेच अप्रिय असलेले पेय जें कॉफी, त्याविषयी लिहिलेलीं आश्रय कविकृत 'कॉफीपोडशिका', एम्. व्ही. सम्पतकुमार आचार्यकृत 'कॉफीपानीयम्'

य 'कॉफी-त्याग-द्वादशमन्वरीना (श्रीशंकराचार्यवृत्त द्वादशपञ्चरिका स्तोत्राच विडम्बन) ही विनोदी काव्ये उल्लेखनीय आहेत. बॅकटेड्वर नागाच्या एका कवीने मुफतेच 'कॉफीशतकम्' हे काव्य लिहिले असून त्यात

‘ यानि कानि च पापानि जन्मान्तरं-वृत्तानि च ।

‘ तानि सर्वाणि नश्यन्ति कॉफीपानात् पदे पदे ॥

यासारख्या विडम्बनात्मक श्लोकानून कॉफीविषयक विनोद केला आहे.

हा विडम्बनात्मक विनोदी काव्यप्रकार आधुनिक संस्कृत कवीत घराच प्रिय झालेला दिसतो. लखनऊचे शालग्रामशास्त्री (साहित्यदर्पणाचरील 'मिमला' या हिन्दी गीतेचे लेखक) हे आशुशुवि होते. इ. स. १९२३ मध्ये काशीत झालेल्या अखिल भारतीय संस्कृत समेलनात प. मदनमोहन मालवीय यानी चर्चघाटी प्रश्न उपस्थित केला की, " अस्ति किं संस्कृतभाषायाम् ईदृशी शाश्वती लोकोत्तरोपमारिता यस्या. अध्ययनाध्यापनार्थे सर्वैरपि आर्यधर्मीये सार्धजनीन शाश्वतप्रश्नार्थे प्रयत्न करणीय ? यत्रस्ति तर्हि के च ते सर्वोत्कृष्टा उपाया" येः इदम् अभीष्टित प्राप्नु शक्यते ? ” त्याच वेळीं मालवीयजींनी असा दुसरा प्रश्न उपस्थित केला की संस्कृत शास्त्राचें अध्यापन हिंदी माध्यमानून का करू नये ? ” या दुसऱ्या प्रश्नाच उत्तर प. शालग्रामशास्त्रींनी ' पाश्चात्यशिक्षादूपणानि ' या नावाचे एक प्रस्तर टीकात्मक काव्यात देऊन त्याच विनोद निर्माण केला. तो असा-

✓ चातुर्यं चाकरीमात्रे कौशलं दूटपालिशे ।

भाले लिखति चंतावत् शिक्षा पाश्चात्पचालिता ॥

बी ए -पर्यन्त-शिक्षाया सहस्राणा तु विशति ।

व्ययीभवति चित्त तु केवल दासवृत्तये ॥

यदि स्यान्मूसलस्यूल भाग्य प्रीताश्च देवता ।

तदा 'बाबू' समाप्नोति वेतन ख-शराङ्कितम् ॥५०॥

विक्रीय तु पितुर्गृहं धन्धकीकृत्य भूषणम् ।

मातुर्वापि स्वसुर्वापि बी ए -पर्यन्तमागत ॥

करालज्ठरज्वाला कवलीकृतमानस ।

भारताकृतिराङ्ग्लोऽसौ विश्व पश्यति शून्यवत् ॥

एम् ए -पर्यन्तमुत्तीर्णं इतिहासे प्रतिष्ठित- ।

छात्रो न वक्तुं शक्नोति भीष्मं कस्य सुतोऽभवत् ॥

८, या ' कॉफीशतकम् ' ची माहिती श्रीरामचें विख्यात संस्कृत वक्ते श्री रघूचंनारचें यानी भाग्यास कळविली

आङ्ग्लेषाना तु को राजा षतिवार व्यमूत्रयत ।
इति सर्वं विजानाति न जानाति स्वक गृहम् ॥

इ १९११ मध्ये अ. भा. संस्कृत साहित्य सम्मेलनान्तर्गत कविसम्मेलनाचे पं. शालिग्रामशास्त्री हे अध्यक्ष होते. आपणें संपूर्ण अध्यक्षीय भाषण त्यांनी पद्यातच केलें. त्या भाषणातहि पाश्चात्य शिक्षणाची वर दिलेली निंदा त्यांनी उद्धृत केली होती.

जयपूरच्या भट्ट मधुरानाथ कवींनी भरपूर गेय काव्यें मागील (२० व्या) प्रकरणांत उद्धृत केल्लीं आहेत. त्यांनी गौराङ्गानुकारी मिलर चपैंगमन याची एका गेय काव्यात थडा केली आहे 'चपैंगमन' निरपराध पापराची शिकार करण्या साठी शाडापर घसले असता,

“ तावत पॅण्टलून-विवरेण कृफलास फोऽपि ।
रिड्गन् रिड्गन् निभूतमयासीत् कटिपद्धती ॥ ”

आणि त्यानंतर गोंधळलेल्या अवस्थंत 'जेण्टलमन् महाभाग पतित क्षिती ॥' असा शिकारीचा शेवट झाला

साहित्यचिनोदराज '

कल्याणचे श्री दया. वि. राने, कवील यानी लिहिलेला सत्तर श्लोकाचा प्रस्तुत काव्यसंग्रह संस्कृतातील चिनोदी साहित्यात अनेक दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. काव्याचे विषय सर्वथा आधुनिक स्वरूपाचे आहेत काव्यांरमीं कवि म्हणतो —

नवमप्येतत काव्य रचिर साहित्यकोविदस्यैव ।
सद्यस्तना हि विषया वण्यन्ते तत्र तदनुसारेण ॥

विजेचा पला व गुप्तचर याचें साम्य —

कौणे लब्ध्या ह्यान धपलोपस्वित्तिबलेन वलितमूलम् ।

परित श्रुतिमपि क्रुते विद्युदव्यजन तु तत्र गुप्तचर ॥१५॥

शिवणकाम करणाऱ्या मुलींचीं वाक्ये —

आदौ कुन्तामि गल हस्तच्छदो भवेत्तत सुकर ।

आलापा द्विजरादने सीवन्तीना तु बालिकाना ते ॥१६॥

उबर बारय तस्य जिर्छिदि पद तस्य वषं तस्य शिक्षाम् ।

शिक्षेय बालेभ्योऽक्षरबोधे दीयते तु गुरुणा सा ॥१७॥

जोटे दुरुस्त करणाऱ्या चामाराला उद्देशून —

अस्याभूद घटुलभ्या जिह्वा ता छिन्दि, ताडघत। पाण्णि ।
आदेशीस्य पादत्राणश्रयणे तु चर्मकराय ॥१८॥

भागगाडीच्या तिसऱ्या वर्गातून प्रवास—

सुखमप्रवासगमन कथितमिथ प्राज्ञ-भर्तृहरिणा यत् ।
मयेऽनुभूय तत् खलु तृतीयवर्गे प्रवासमग्निरथे ॥५७॥

दादण्डी—

प्रतिषिद्ध मुम्बय्या मधुपान भूतये हि दीनानाम् ।
तत्फलमाविर्भूत तेषा बल्याणयोग इति युक्तम् ॥५८॥

श्री राजे याचा विनोद वर उल्लेखिलेल्या विडम्बनकाराच्या विनोदासारखा
बोचनारे घेणारा नाही. तो निरागस आहे.

दिल्लीचे गुददयालुशर्मा (देवीदास मन्दकवि) याची काव्यशैली बरीच
विनोदी आहे. सस्कृततरनाकर मासिकातून त्याची काव्ये अनेकदा येत असतात.
१-१२-५६ च्या अकात त्याचे 'भगवती-स्तवराज' हे काव्य प्रकाशित झाले
होते त्यात त्यानी,

“अस्य भगवती-स्तोत्रस्य देवीरास (कवीचे टोपण नाव) श्रुति
उपजातिरुद्, रतिर्निज, नेत्रे शक्ति, कुक्षी कीलकम्, महाचण्डी देवता, मन्वतज्ज
मारणमोहनोच्चाटने विनियोग” अशा प्रकारे विडम्बनात्मक न्यासाने प्रारंभ
करून पुढील प्रकारे आधुनिक चञ्चल तरुणांची गिगल केली आहे.

राक्षसी—

तीक्ष्णायताग्रंनखरं सुरपतं धर्ममहाकालतर्तश्च केशं ।
आलोहितीष्ठानुमिताश्रपाना साक्षादहो राक्षसकयकेयम् ॥
प्रलम्बमान-त्रिगुणोप्रलोलवेणीकशा-ताडितपुष्ठभागा ।
रक्तप्रपूर्णस्तनकुम्भयुग्मा साक्षादहो राक्षसकयकेयम् ॥

सिंही—

दुष्टा हरन्ती परमानसानि स्पुष्टा हरन्ती जनजीवितानि ।
नखीष्ठभालाकितरक्तबिन्दु कृशोदरी केसरिणी विमेया ॥

घरेणु -

श्यामा सुमुक्ता सुदती सलीला निरकुशा शीप्तभवा सरागा ।
अनेकपा मयत्तामिनीय साक्षादहो । पपकरा करेणु ॥

शुकी-

रागं भुजे केवलमुदबहन्ती यधीरितायां मधुरं लपन्ती ।
तपक्षपाता भुजपञ्जरस्याऽप्युद्गातुकामा किमहो शुकीयम् ॥

यामा—

मधुप्रमत्ता प्रतिमां सरक्ता स्वतंत्रचारा कुलवीक्षितापि ।
मुद्राप्रसन्ना बलिवर्चिताऽपि साक्षादहो धामपरम्परेयम् ॥

* * *

यहुतेक विडम्बनात्मक विनोदी काव्यात समस्यापूर्तीचा विंचा शब्द परिवर्तनाचा प्रवार असतो. असल्या शब्दात कधीने अर्थाचा अनर्थ केल्यामुळे एकदम हास्याचा स्फोट होतो. कालिदासाच्या 'वागर्थाविव सभृत्सौ वागर्थप्रतिपत्तये ।' या प्रसिद्ध श्लोकाचे विडम्बन—

यगिगर्थाविवापुक्तौ हास्यस्य प्रतिपत्तये ।
पुगस्य पितरो वन्दे बीबी-बाबू स्वरूपिणी ॥
मुनील्लगिसौ वन्दे पतिपत्नीस्वरूपिणी ।
याभ्या विना न पश्यन्ति जनाः फिल्मस्थमीश्वरम् ॥

या प्रकारच्या श्लोकात आलं आहे.

संस्कृत रत्नाकराच्या फेब्रुवारी-मार्च १९५७च्या अकात, 'चेतः समुत्कण्ठते' या समस्येची पूर्ति श्रीरामशांकर भट्टाचार्य याने पुढील दोन श्लोकात केली असून त्यात आधुनिक चलाख विद्याध्यांची थडा केली आहे. ते श्लोक असे—

“ आलस्येन, मदेन, वाक्यकलहः संवत्सर तिष्ठतां
घ्रासाच्छादन-सग्रहप्रणयिना काशीपुरीवासिनाम् ।
अस्माकं ध्यस्तच्छलव्यमनिनां गीर्वाणभाषाधिना
गन्तुं स्वोत्तरपत्रदर्शकगृह 'चेतः समुत्कण्ठते' ॥

नो विद्यालयदर्शने न हि गुरोरध्यापने मे स्पृहा
ग्रन्थग्रन्थिविभेदनाय मनसो वृत्तिः स्फुरत्येव नो ।
पाश्चंस्थेः पटुभिश्च यद् विलिखित मित्रे. परोक्षागृहे
तद् द्रष्टुं च निरीक्षक छलयितुं 'चेतः समुत्कण्ठते' ॥”

या परिहासप्रिय कवींनी मोठमोठे विषयहि हाताळलेले दिखून येतात. 'दयानन्दाष्टकम्' या काव्यात प्रख्यात साहित्यशास्त्रज्ञ छत्ररामजींनी महर्षि दयानन्दाचा उपहास केला आहे.

सात्विकस्वप्नः"—या शतककाव्यांत पुत्रसेरी नीलकण्ठ शर्मा यांनी कुत्रा, बेल, कोल्हा, पोपट यांच्या परिपदेचें चित्र रंगून, त्यांतून आधुनिक राजकीय परिपदाचा उपहास केल्या आहे. 'कॉंग्रेसगीता' या काव्यात 'कॉंग्रेसच्या सूत-अधि-वेशनातील धिंगाणा वर्णिल्या आहे. प्रसिद्ध हिंदी साहित्यिक महावीरप्रसाद द्विवेदी यांनी कान्यकुब्जलीलामृतम्, या ३८ श्लोकांच्या काव्यात कान्यकुब्ज ब्राह्मणांची यज्ञ केली आहे.

नाट्यांतील विनोद

प्रहसन हा प्राचीन नाट्यप्रकार हास्यरसप्रधान असल्याने आधुनिक विनोदी लेखनांनी तो उचलून धरलेल्या दिसतो. पादचार्य साहित्याच्या प्रभावाने सर्व प्रादेशिक भाषातहि हा प्रकार आधुनिक काळांत विशेष प्रचलित झाल्याचें दिसून येतें. संस्कृतकवि आपल्या समकालीन अवातर साहित्यिकापेक्षा कधीच मागे राहिले नाहीत.

हास्यरसप्रधान प्रहसनांमध्ये वायू, महालिङ्गशास्त्रीकृत कौण्डिन्यप्रहसनम्, व शृंगारनारदीयम्, नागपूरचे वै. स्कन्ध शंकर रसोत यांचे मालाभविष्यम् व लालवैद्यम्, श्यादींचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. त्याव्यतिरिक्त एस. के. रामशास्त्रींचे दोळापन्चीलकम् व मणिमन्जूषा; एल्. बी. शास्त्रींचे लीलाविलासः, चामुण्डा व निपुणिका, सुरेन्द्रमोहन यांचे कान्धनमाला हीं प्रहसने उल्लेखनीय आहेत पौराणिक कथार लिहिलेल्या नवीन प्रहसनामध्ये विनोदाचे फार अर्थून मधून उडतातच. श्री. जगदीश्वर मद्राचार्यकृत 'हास्यार्णवप्रहसनम्' मध्ये सूत्रधार अनयसिंधु नामक काल्पनिक राजाच्या राजवटीचे वर्णन करतो तें असें —

“ नीतिर्भीतिमती दिगन्तमभजत् क्षिप्र समं साधुभिः

पूर्तानां पट्टतापरं परधनाकृष्टं न केपां मनः ? ।

कान्ता कस्य बलात्त फेन रमिता राज्ये यदीयेऽधुना

तस्य क्षोणितेः समागतिरिह स्यात् न युक्तं प्रिये ॥

कुराज्याचीं सारीं वैशिष्ट्यं मद्राचार्यांनी या श्लोकात संक्षेपनः सांगून दाखली आहेत. या अनयसिंधु राजाचा कुलपुरोहित महामहोपाध्याय निश्वभण्ड उपाध्याय यांचे पारिव्य प्रहसनातील कुट्टिनी बन्धुरा सांगते —

दिनोपवासी तु निशामिपासी

जटाधरः सन् कुलटाभिलाषी ।

१०. इ. १९०७ मध्ये त्रिचूर येथे प्रकाशित.

११. इ. १९०८ मध्ये मद्रासमध्ये प्रकाशित.

अपं कषायाम्बर—चारदण्डः

शठाग्रणीः सपेति विद्वभण्डः ॥

दुष्ट दाम्बिकं यापेशा उत्तम सूत्रबद्ध वर्णन इतरत्र सहसा आदळणार नाही.

दक्षिण गोत्रोत्पन्न विश्वेश्वरकृत 'संकरविवाहम्' नाटकाची नायिका मनोरमा हिची आई डॉक्टर भागीरथी हिने वृद्ध पतीचा त्याग केला असून कुण्याजीपत नावाच्या धाकट्या तरुणाशी दुयरा विवाह केला. भागीरथीच्या या कृत्याचे समर्थन करणारा वकील गोदबोले म्हणतो:—

साधु त्वया जराजीर्णः सत्यवतः स्वेच्छया पतिः ।

अन्यो नवश्व सद्भर्ता पुनरुद्धो गुणान्वितः ॥

युवतं कृतं नवत्येदं शुभं भूयात् तवानिदम् ।

पुराणपुरुषं त्यक्त्वा कृपण याति पणजा ॥

दमशानयासिनं त्यक्त्वा गंगा संयाति सागरम् ।

त्यक्तस्त्वयाऽपि वृद्धश्च सम्प्राप्तश्च पुनर्पुंवा ॥

या समर्थनामुळे प्रसन्न झालेली डॉक्टर भागीरथी म्हणते—

• 'दण्डिनं भारवि माघं वायरनं शोकेसपीथरम् ।

कवीन्द्र फाल्गिदास च भवानति हि वर्तते ॥

चाह—ववायममुं हृद्यमेलाबुधसितान्वितम् ।

आह्लादकारकं पातुं भवानर्हति मत्करात् ॥

अर्प्यते स्म पुरा स्त्रीभिः स्त्रीभ्यः पुष्यं च कुडकुमम् ।

वीयतेऽथ तु सर्वेभ्य चाहभानन्वकारकम् ॥''

वर उल्लेखिलेल्या ग्रहसनाव्यतिरिक्त महालिंगशास्त्रीकृत 'मर्कटगर्दलिकाभाणः' सुदर्शन शर्माकृत 'शमाराशेखरभाणः', के. के. आर्. नायरकृत 'आलस्यकर्मीयम्' (वेकारी), बटुकनाथ शर्मा (हिन्दुनिश्चविद्यालयाचे प्राध्यापक) यांनी लिहिलेले 'पाण्डित्यताण्डवम्' (याव्यतिरिक्त चल्द्वदूतम्) हे विद्वम्बन काव्यहि त्यांनी लिहिले आहे.) इत्यादि नाट्यात्मक विनोदी साहित्याचा उल्लेख करावयाय हवा.

१२. आधुनिक कविता की प्रवृत्तिया (सरदार चल्द्वभभाई विद्यापीठा-सर्फे प्रकाशित) यातील श्री भानुशकरदास्त्री यांच्या लेखांतून (पृ १२६-१२७) उद्धृत.

हास्यरसात्मक आधुनिक साहित्याचा इतका परिचय दिव्यानंतर आम्ही स्वतः लिहिलेल्या 'मन्दरिमतम्' या शतककाव्यांतील कांही उदाहरणें देऊन हें प्रकरण संपवूं.

आकाशवाणी —

देवानामपि वक्त्राणि त्रीणि चत्वारि पञ्चं षट् ।
आकाशवाणी—वक्तृणां सन्ति तानि गृहे गृहे ॥
आकाशवाणीगृहभाषणानि श्रुणोतु कश्चिन्न च वा श्रुणोतु ।
वक्तुः समाधानमहो परन्तु ध्याप्नोति विश्व मम भारतीति ॥

ध्वनिवर्धकः (Loud speaker)

समीपमभ्येत्य तवोद्गिरन्ति विपश्चितो वाचमतीव हृद्याम् ।
श्रुणोषि तां न ध्वनिवर्धक ! त्व परं परान् श्रावयितुं पटीयान् ॥
रावणस्य किलैकस्य मनाव भुवने ध्वनिः ।
ध्वनिवर्धक ! सर्वेऽपि त्वयेमे रावणीकृताः ॥

दूरभाषः (Telephone)

उपकर्ता न लोकानां दूरभाषं ! भवादृशः !
यदसंश्लेष—साभिध्यं घत्से विरहिणामपि ॥

उल्का-स्पुटनिक-संवादः —

कस्त्वं बाल ! कुत वयं यासि कपिना सार्धं नभोमण्डले ?
मूढे ! मां किमु वेत्सि न स्पुटनिकं चन्द्रप्रवासोद्यतम् ।
उल्काऽसौ तदखर्वं—गर्वं—वचनं श्रुत्वाह मन्वस्वरम्
उर्ध्वः सञ्चरतां स्खलन्ति गतयो गर्वोद्धतानामपः ॥

ध्वनिमञ्जूषा — (Radio)

पुरा समाधिविघ्नतापगच्छन्ति स्म दिवोऽङ्गनाः ।
इदानीं ध्वनिमञ्जूषा प्रतिवेशिगृहे स्थिता ॥

नवपैसा —

मूल्यं कर्पादिकाकल्पमाकृतिः सुद्रवीटयत् ।
तथापि नवपैसाऽसौ गण्यते रूप्यकैः सह ॥

वनस्पतिघृतम् —

रूपतः स्पर्शतश्चापि वनस्पतिघृतं घृतम् ।

परिणामे घृतं त्वायुरग्न्यदन्यन्मतं मम ॥

चहा —

- ✓ प्रदोषे पानमात्रेण निद्रां हरति सर्षपा ।
 प्रभाते नाममात्रेण चहा निद्रापहारिणी ॥
 कुम्भकर्णप्रबोधाप कृतः किल महान् ध्वनिः ।
 चहा सिद्धेति किं नोक्तमहो मूढा हि राक्षसाः ॥
 वेदकालेऽमृतं सोमस्ततो दुग्धं ततः सुरा ।
 इदानीं शतके विंशे चहा हि परमामृतम् ॥

नेतारः

लोकेऽगण्यभयाफ्रान्ते द्वयमत्यन्तभीषणम् ।

अण्वस्त्रमेकमपरं नेतारो राजनैतिकाः ॥

राजनैनिकनेतूणां निर्वाचनमति-प्रियम् ।

सम्मेलनं च च्छात्राणां नीचानां फाल्गुनोत्सवः ॥

केचिन्नेतृजना भ्रमन्ति सततं वक्तृत्वमात्रोद्यताः

अन्ये केचन वित्तसङ्ग्रहपरा नानानिमित्तैः सदा ।

केऽप्यन्ये परिपत्सु लोकपुरतो दृश्यन्त उच्चात्तने

केचित् सार्वजनीनभोजनविधेरन्यत्र नालोकिताः ॥

न राजसेवा सुलभा न वणिक्ता न वा कृषिः ।

प्रायेण मन्दबुद्धीनो सुकरा प्रामनेतृता ॥

आशा न येषां स्वचिनाधिगन्तु

महत् पदं चेद्गुणमग्निणोऽपि ।

आरभ्यतां तैरविषण्णचित्तैः

भूदानयज्ञादियु भिक्षुकवम् ॥

न सा बहुमता माता तथा नैव प्रिया प्रिया ।

निर्वाचनप्रविष्टानां यथा ता भतपत्रिका ॥

मन्त्रिलक्षणम्

हे सामुद्रिक ! भद्र ! मत्सुतकरे पश्य क्षणं लक्षणं

प्रायो गौरिव हिण्डलेऽप्यमनिशं नैवास्य विद्यारविः ।

तद् वृद्धावचनं निशम्य सहसाऽद्भुद्वैव तल्लक्षणं

स प्रहाम्ब ! शिशुः सुनिश्चितमयं मन्त्री भवेद् भाग्यवान् ॥

मन्त्रिकर्म

✓ उद्घाटनं पत्रकारपरिपत् गाटघदशनम् ।
सन्देशदानमित्येतप्रियतं कर्म मन्त्रिणाम् ॥

फलिसामर्थ्यम्

भुक्तच्छंदासि काध्यानि हतव्याकरणा गिरः ।
फलेः पश्यत सामर्थ्यं स्वरार्यं च निर्धामियम् ॥

अन्नसत्याग्रहः

अन्नसत्याग्रहं कृत्वा ये केचिन् पञ्चतां गताः ।
ते सत्याग्रहतन्त्रस्य धामरा भर्मं गाऽविदन् ॥

नवशिक्षणम् —

✓ सन्तु धर्मो न वा सन्तु श्रोतुं विद्यार्थिनोऽतिला ।
प्राध्यापकैस्तु यवतप्यमित्युक्तं नवशिक्षणम् ॥
दिने दिने ह्यनध्याप्यं मासि मासि च भेलनम् ।
विद्यार्थिनः समीहन्ते तिरुपस्थिति शिक्षणम् ॥

लोकसंस्था —

द्वित्याऽप्यक्षस्तत्सुत. कार्यवाहं
कोपाप्यक्षा तस्य भार्या स्नुषा वा ।
जामात्राद्या यान्यवास्ते सदस्या.
एव प्रापो लोकसंस्था भवन्ति ॥

सामाजिकं कार्यम् —

गाटपत्रयोगैर्धनमर्जनीयं तत भवचित् सन्न नवं विधेयम् ।
याव्यं ततः शासनतोऽनुदानं सामाजिकं कार्यमिदं यदन्ति ॥

वृत्तपत्रम् —

पञ्चमं खलु संन्याद्गं राज्याद्गमययवाटमम् ।
प्रमाणं नवमं नूनं वृत्तपत्रं नये युगे ॥
सर्वतः सुगतो बुद्ध सर्वतः किल माधवः ।
साम्प्रतं ग्राम्ययवता वा सम्पादकमहाशयः ॥
मुखपृष्ठे नटीचित्रमन्तरदलीलवर्णनम् ।
अहो मासिकसाहित्यं कञ्चिकल्मषवर्धनम् ॥
चौर्य-मृत्यु-बलात्कार-दाहवातापिरा नराः ।
प्रातः प्रयमनिच्छन्ति वृत्तपत्रस्य दर्शनम् ॥

यः पठति वृत्तपत्रं पश्यति नव-चित्रनाट्यमनुदिव्यसम् ।
सर्वत्र विजयतेऽसौ विविधासु ग्राम्यचर्चासु ॥

नवसुधारणा —

बकुंकुमाङ्काः राधवा विधवाश्च सकुंकुमाः ।
यत्र स्पुस्तत्र सम्पूर्णा नूनं नवसुधारणा ॥
रदनल्लदरागेण हिमान्या मुखभस्मता ।
घातुशिल्पगतान् दोषान् छादयन्ति विचक्षणाः ॥
नय नेतृप्रचारेण संविधानेन नय च ।
अस्पृश्यता कर्म नीता ह्यधुपाहारगृहेरिह ॥
धनं नाट्यप्रयोगेण मानी मन्त्रिपदेन च ॥
प्रतिष्ठाङ्ग्लीयवेपेण सुलभा नवभारते ॥

संवादाः

द्रावटर ! कृता वपुषः कथमपनेया धनव्ययेन विना ? ॥
भव राजकीयवन्दी शीघ्रं कथमपि विधाय विधिभङ्गम् ॥
न हि ते कृपिनं सेवा वाणिज्य वा कुतो धन लभसे ? ।
मदिरापाननिषेधकमिदमस्माकं चिरं जयतु राज्यम् ॥
किमु बहिरेव भ्राम्यसि विमना इव, किं गृहं न जिगमिषसि ? ।
सत्यं ब्रवीमि गेहे प्रायुणिकाः केचिदप्रियाः प्राप्ताः ॥
अश्लोलमेव सततं वाङ्मयजातं कथं सखे पठसि ? ।
अश्लोलतानियारकसमितेः खलु कार्यवाहोऽस्मि ॥
चित्रं चित्रं विभ्रति साम्प्रतमधिकारिणोऽपि सौजन्यम् ।
यत्स ! न चित्रं, नगरे प्राप्तः सौजन्यतप्ताहः ॥

संस्कृत साहित्यांतील राष्ट्रवाद

देशमन्त्रि किंवा राष्ट्रनिष्ठा या भावनेचा भारतीय समाजात सर्वथा अभाव होता. देशमन्त्रिपरायण इंग्रजांच्या सर्पाने किंवा इमनी साहित्याच्या सन्कारानेच त्या भावनेचा संचार भारतीय समाजात झाला. अशा प्रकारचा विचार अनेक ठिकाणी प्रतिपादन करण्यात आला आहे. सृष्टदर्शना तो विचार सर्वसामान्य मनुष्याला ग्राह्य वाटणे स्वामाधिक आहे, याचे कारण आज ज्या स्वरूपात व प्रमाणात राष्ट्र निष्ठेचा आविष्कार भारतीय साहित्यात होत असल्याचे दिसून येत आहे त्या स्वरूपात व प्रमाणात राष्ट्रनिष्ठा प्राचीन साहित्यात सावेश प्रगट झालेली दिसत नाही तथापि राष्ट्रमन्त्रि किंवा देशमन्त्रि एतद्देशीयांच्या अन्तःकरणात कधी अदुरित झालेच नव्हती असे सरसकट निधान मात्र निरपवादपणे ग्राह्य मानता येत नाही. प्राचीन संस्कृत साहित्यात या राष्ट्रातील पवित्र नद्या, पर्वत, तीर्थक्षेत्र इत्यादिकांप्रिथ्वी परावाटेची भक्ति व्यक्त झालेली दिसून येईल. त्यामध्ये व्यक्त झालेल्या उदात्त भावना जगातील कोणत्याही राष्ट्रांच्या साहित्यात तद्देशीय नदी-पर्वत-इत्यादिकांप्रिथ्वी व्यक्त झालेल्या सदसा आदरान्वित नाही. याच कारण हे राष्ट्र असे 'निभूति पूजक आहे तसे जगातील एकही राष्ट्र नाही. या पूज्य विभूतीमध्ये भगवद्गीतत निभूतियोगाच्या अभ्यासात वर्णिल्याप्रमाणे निविध प्रकारच्या आविष्काराचा अन्तर्भाव होतो. 'माता भूमि पुत्रो अहं पृथिव्या.' यासारख्या वेदवचनातून किंवा 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' यासारख्या ह्य सुमाहितानून भारतीयांची राष्ट्र भक्ति उत्तम प्रकारे व्यक्त झाली आहे.

तथापि या भावनेने आधुनिक काळात विशिष्ट परिस्थितीमुळे ज जाज्वल्य स्वरूप धारण केलेले दिसते तसे ते प्राचीन काळात धारण केल्याच दिसत नाही. सुसलमानी पारतन्याच्या काळात दुर्धर परिस्थिती असून मुद्दा तत्कालीन साहित्या मध्ये आधुनिक स्वरूपाची जाज्वल्य राष्ट्रमन्त्रि अभिव्यक्त झालेली आढळून येत नाही. याचे कारण हेच की त्या काळात जनजागृतीसाठी साहित्याचा उपयोग, (अर्वाचीन मुद्रणकलेच्या काळात जसा व्यापक स्वरूपात झाला तथा) होत नव्हता. त्या काळातले नूतनेक साहित्य 'स्वान्त मुन्नाय' लिहिण्यात येत होत. उपदेशाचे कार्य प्राचीन रामायणभारतादि ग्रंथच प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे करित होते.

इम्रजाच्या आज्ञामणनाळात मान स्वदेश, स्वधर्म, स्वसंस्कृति यात्रिपर्यांचा अपरपार अभिमान सर्व भारतीय भाषातील साहित्यातून उपाटून घेऊ लागला. इतर सर्व भाषाप्रमाणे संस्कृतातूनहि तो व्यक्त झालेला आहे. राष्ट्रभक्तीची अभिव्यक्ति करण्याच्या कार्मी संस्कृत साहित्यिक इतर कोणत्याहि प्रादेशिक भाषेच्या साहित्यिकापेक्षा मागे राहिली नाही. सप्तम एडवर्ड, पंचम जॉर्ज, व्हिक्टोरिया यासारख्या आंग्ल सत्ता धान्याची स्तुतिस्तोत्रे गाणारे कवि वेचळ संस्कृतात आदळतात वसें नसून इतर सर्वच भाषात आदळतात. इतर भाषातील परकीय राजसुति आळविणाऱ्या कवींनी अनेक देशभक्तिपर सुनकाव्ये प्रसंगोपान्त लिहिलीं, तशीं संस्कृत कवींनीहि लिहिलीं आहेत. इम्रजानी राजनिष्ठ साहित्याचा मधुर मृदगध्वनि 'मुरालेप' करून निर्माण करविला होता हे उघड आहे.

आपली राष्ट्रनिष्ठा संस्कृतकवींनी अनेक प्रकारानी अभिव्यक्त केली आहे. काहींनी भारताच गतवैभव आठरू आठरू वणिले व त पारतच्यामुळे ल्यास गेले या विपर्यां शोक व्यक्त केला. काहींनी युरोपीय संस्कृतीच्या आज्ञामणामुळे ओढविलेला शोचनीय संस्कृतिविनाश वर्णिला. स्वदेशाच्या उद्धारासाठी सर्वस्व समर्पण करणाऱ्या प्राचीन व अर्वाचीन महापुरुषांची चरित्र देवदेवतांच्या चरित्राप्रमाणे अनेकानी मोठ्या भक्तीने काव्यात्मक स्वरूपात लिहिलीं. काहींनी पाश्चात्य संस्कृतीच्या सपर्कांमुळे नवशिक्षित समाजात प्रभूत झालेल्या दुराचाराची तळतळून निंदा केली. विशेष म्हणजे परकीय भाषेच्या प्रभावामुळे संस्कृत भाषेचा क्रमशः न्हास झाल्याप्रदल अनेक संस्कृत कवींनी खेद व्यक्त केला व त्या देवभाषेचा पुनरुज्ज्वल उदार शाला पाहिजे हा विचार मोठ्या आदेशाने प्रतिपादन केला. संस्कृत नियतकालिकातून तर या प्रकारच्या विचारांचा पूर आल्यासारखा दिसतो. अशा प्रकारे आधुनिक संस्कृत साहित्यिकांनी परम्परागत साहित्यप्रकारांचे रक्षण करून नवीन विचार देखील अभिनव पद्धतीने संस्कृत साहित्यात प्रवर्तित केलेले आहेत. अशा प्रकारच्या काही राष्ट्रवादी काव्या दिकांचा परिचय पुढे दिलेला आहे

भारतीमनोरथम् — मद्रासचे श्री एम् के. ताताचार्य यांनी ९० श्लोकांच प्रस्तुत काव्य पाहिल्या महायुद्धाच्या सुमारास लिहिले व त्यामध्ये भारताच्या हिताच्या दृष्टीन इम्रज सरकारकडून अपचित असलेल्या आपल्या आज्ञा त्वांनी वर्णन केल्या आहेत.^१

सुपुतिवृत्तम् — या काव्याने लेखक श्री चिट्टिगुडूर वरदाचारियर हे माठे प्रखिद्ध देशभक्त होते प्रस्तुत तीन सर्गांच्या वायात त्वांनी भारताचा प्राचीन ऊर्जितकाळ व विद्यमान विपत्काळ वर्णिलेला आहे.^२

१. मॉडर्न संस्कृत रायटिंग्ज् पृ २८ ।

२. चिट्टिगुडूर नरसिंह कलाशालेतर्फे १९३८ मध्ये प्रकाशित झालेले ८ वे पुस्तक ।

भारतीशतकम् — काशीचे दक्षिणार्तिक चक्रवर्ती श्री. महादेव पाण्डेय यानी लिहिलेले हें राष्ट्रभक्तिपर शतककाव्य 'सारस्वती सुपमा' या त्रैमासिकाच्या आठव्या वर्षीच्या अकांत प्रकाशित झालें.

भारतीगीता — व्ही 'आर' लक्ष्मी अम्मल या लेखिकेने आपल्या प्रस्तुत काव्यात भारताचे गतयेभव वर्णन करून त्याचा भावी शुभसन्देश निवेदन केला आहे.

राष्ट्रस्मृति — अहमदाबादचे देशभक्त प. रामराय यानी प्रस्तुत स्मृति मध्ये प्रतिज्ञापर लहान लहान संस्कृत वाक्ये संगृहीत केली आहेत.

क्रान्तियुद्धम् — योगपुराचे प. वामुदेवशास्त्री भागेनाडीकर यानी १८७७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धापरिषींचि अनेक ग्रंथ वाचून त्याच्या आधारे प्रस्तुत संस्कृत ग्रंथ लिहिला. स्वातंत्र्यरणायुद्धात आत्माहुति देण्याच्या देशभक्तांचे गुणगान करावें व संस्कृत भाषेचीहि सेवा घडावी या उद्देशाने श्री भागेनाडीकरानी हें पुस्तक व लोकमान्य टिळकाचं चरित्र (टिळक शताब्दीनिमित्त) लिहिले.

संस्कृत-चांग्विजयः — दिल्लीचे प्रभुदत्तशास्त्री यानी संस्कृत व (जुन्या प्राकृत ऐवजी आधुनिक प्राकृत) हिन्दी या दोन भाषांचे हें पाच अंकी नाटक लिहिले अर्गून त्यात संस्कृत भाषेचे प्राचीन वैभव व अर्वाचीन सक्ती वर्णिलेले आहे.

भारती-स्तन — पादेचरीचे ब्रह्मधी कपालीशास्त्री यानी १५-७-४७ या स्वातंत्र्यदिनानिमित्त एका दिनासात हें शतककाव्य लिहिले. योगी अरविन्दाचे राष्ट्रवादी विचार प्रस्तुत काव्यात त्यानी छन्दोमद्ध बंले आहेत. त्यातील काही श्लोक पाहा—

विविधजनता-सघातस्य त्वमम्ब सुहृत्तमा

विषयवह्वले भूगोलेऽस्मिन् शुभाष्य-निर्दाशनी ।

अभिभूयतमध्यात्मश्रेयो-विघात-पटीयसी

त्वमसि सदृशास्तेऽमी पुत्रा जयेम वयं च ते ॥ १८ ॥

३ मद्रास येथे १९५० मध्ये मुद्रित ।

४. अहमदाबाद येथे १९५१ मध्ये मुद्रित ।

५. सर्वोदय मुद्रणालय पुणे येथे मुद्रित १९५७ ।

६. दिल्ली येथे मुद्रित १९४२ मध्ये.

७ प्राप्तिस्वात - अरविन्दाधरम, पादेचरी, मूल्य १ रु ।

तवान्ध परिफल्पित भुवन-सर्जन-ज्योतिषा
 यपूर्वमलपाटलघृतिधर महश्चिन्मयम् ।
 अदृश्यमपि तद्धन जननि दृश्यमन्तर्वशा
 तदेव सकलावनेर्हृदयपद्ममच्छ विवु ॥ २० ॥

इत. प्रथममुत्थितो मनुजनु पुरा पुष्पवान्
 अचर्मनयनो मुनिदिवमपश्यदुन्मेघवान् ।
 इतो निहृतमादिम मनुजनिष्टमग्न्य तमो
 जगत्प्रभवगाहनद्युमणिरोविषा भूजुषा ॥ २३ ॥

इत शरणनुत्तम शिवतमाध्यना भूयसाम्
 इतः शरणमन्युत जगदधीश्वर-प्रेयसाम् ।

इतो जडतमोद्विषामजडलोचनज्योतिषां
 चिदम्बरमुपेयुषामुदयशैलतुङ्गत्यलम् ॥ २४ ॥

अनन्यसामान्यमदभ्रसत्त्व
 विचित्रमेतच्चिद्वरजीवित ते ।
 युगाद्युग यात्यपि कालचक्रे
 चक्रे जरा यत्र पद तवायें ॥ ६३ ॥

न केवल ब्रह्मविदामुषीणा लोकान्तराबद्धदृशा सता वा ।
 आदित्यल लोकविदां कलानामभिन्नलोकस्य च भारतं । त्वम् ॥ ५४ ॥
 अक्षय्य-सम्पत्तिरज्यतेजस्त्वमम्ब भूमेर्हृदयाब्जभूता ।
 काञ्चित्कला चित्कलिकाप्रसूतिं ता त्वा विदो भारतगा वदन्ति ॥५१॥

रवामी श्रीमगबदाचार्यांच्या 'भारतपारिजातात्' या शान्धीचरित्रात्मक महा
 काव्याच्या प्रथम सर्गात, पाचव्या श्लोकापासून सतराव्या (१७) श्लोकापर्यंत भारत
 भूस्तोत्र गादलेले असून त्वापुढे चरित्रनायकाच्या बाललीलांचे स्थान असल्या गुजरात
 प्रदेशाचे राष्ट्रीय दृष्ट्या माहात्म्य वर्णिलेले आहे. श्री. अत्रिलानन्द शर्मा यांनी
 लिहिलेल्या 'द्वयान-ददिविजय' या महाकाव्याच्या द्वितीय सर्गामध्ये २१ श्लोकात त्याच
 गुर्जर प्रदेशाचे वर्णन केलेले आहे. अशा प्रकारे निरनिराळ्या आधुनिक महाकाव्यातून
 प्रसंगानुरोधाने भारतातल्या निरनिराळ्या प्रदेशांचे राष्ट्रीय भावनेतून वेलेले वर्णन
 वाचावयास मिळते

गाधीनिष्ठ साहित्य

ले. गिळन व म. गाधी यांच्या लोकोत्तर विभूतिमत्त्वाचा प्रभाव भारतातील
 संपूर्ण साहित्यावर पडला व त्यामुळे त्यांच्या सधर्मी (व त्यांच्यासारख्या इतरहि

ब्रेण्ड पुष्पासत्रवी) ग्रॅच साहित्य आधुनिक काळात निर्माण झाल. श्री. चितळे याच ग्रन्थात्मक टिळक चरित्र नुक्तेच प्रकाशित झाले आहे व लोकनायक ज्ञानूजी अणे यानी लिहिलेले पत्रात्मक टिळक चरित्र अद्यापि प्रकाशात यावयाच आहे. कल्याणचे श्री. विद्यनाथ केशव छत्रे यानी रेल्वेची कष्टप्रद नोकरी सामावून अनेक पत्रात्मक चरित्रे लिहिली त्यामध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे १६ सर्गांचे पत्रात्मक चरित्र विशेष उल्लेखनीय आहे. (तें अद्यापि अप्रकाशित आहे.)

स्वामी भगवदाचार्यांनी लिहिलेल्या गांधीचरित्रात्मक 'भारतपारिजातम्' या त्रिगण्ड ग्रंथाचा सविस्तर परिचय प्रस्तुत ग्रंथात अन्यत्र आलाच आहे. गांधीनिष्ठ साहित्यामध्ये विशेष उल्लेखनीय आणगी काही ग्रंथ म्हणजे—

गान्धिगीता — पुण्याचे श्री ताडपत्रीकर यानी म. गांधींच्या सिद्धान्ताच प्रतिपादन करण्यासाठी प्रस्तुत नवीन गीता लिहिली आहे.

सत्याग्रहगीता व **उत्तरसत्याग्रहगीता** — या दोन ग्रंथात पटिता धनाडेची राव यानी महात्मा गांधींच्या जीवनातील सत्याग्रह सग्राम सविस्तरपणे वर्णिले आहेत.

गान्धिसूत्राणि — मद्रासचे प्राध्यापक डी. एस. शर्मा यानी म. गांधींच्या सिद्धान्ताच प्रतिपादन करण्यासाठी ही सूत्रे लिहिली असून "इन्टोनेशियन व डच मासेमध्ये त्यांची मापातर प्रकाशित झाली आहेत."

महात्मनिजयम् — लेखक के. व्ही. एल्. शाररी, मद्रास.

महात्मनिर्माणम् — ले. व्ही. नारायण नायर, त्रिचूर. - लेखनान रतन च यावर टीका लिहिली असून निष्ठासह १९५४ मध्ये ते प्रकाशित झाले आहे.

महात्मा गांधींच्या यथामुळे दु गित झालेल्या अनेक साहित्यिकानी गांधीजींना भव्दान्त्रि समरण करण्यासाठी स्पृष्ट काव्य लिहिली. त्यामध्ये सुमरूचे श्री शला यांचे भव्दान्त्रि हे काव्य व डॉ. के. रामन् याच महात्मा हे काव्य विशेष उल्लेखनीय आहे. श्री जी. सी. श्याय यानी लिहिल्या 'सुपमा' नामाचा लघुकाव्य

८. पुण येथे मुद्रित, ६ स. १९४९ मध्ये ।

९. Librairie & Amerique et d'orient, Paris येथे १९३२ मध्ये मुद्रित ।

१०. मुंबई येथे १९४९ मध्ये मुद्रित ।

११. १९३८ व १९४६ मध्ये मद्रास येथे मुद्रित ।

१२. मॉॅॅॅॅॅॅॅ मद्रास रिवरिज् पृ. ३० ।

समूह १९५५ मध्ये प्रकाशित झाला आहे. सर चिन्तामण द्वारकानाथ देशमुख यांच्या अनुवादात्मक 'गाधियुक्तिमुक्तावली' या पुस्तकाचा निर्देश भाषांतरित साहित्यविषयक प्रकरणात आलेलाच आहे.

राष्ट्रपतिगौरवम् - मुंबईचे श्री लक्ष्मीनारायण शानभाग यांनी राष्ट्र समेच्या (कॉम्रेस) १९३८ पर्यंत झालेल्या सर्व अध्यक्षांना गौरव प्रस्तुत लुकाव्यात केला आहे. डॉ. राजेन्द्रप्रसाद हे राष्ट्राध्यक्ष झाल्यानंतर त्याची स्तुति करणारी अक्षरशः शेकडो काव्ये लिहिली गेली. त्या सर्वांचा समूह पुस्तकरूपाने प्रकाशित करण्याचे कार्य कोणीतरी साक्षेपीपणे करावयास हवे. कोल्हापुरचे श्री. वामुदेव आत्माराम लाटकरास्त्री यांनी लिहिलेले राष्ट्रपति डॉ. राजेन्द्रप्रसादचरितम् हे ९० पानांचे पुस्तक पुण्याच्या शारदागौरव ग्रन्थमालेतर्फे मुक्तेच प्रकाशित झाले आहे.

भारतीयदेशभक्तचरितम् - बंगलोरचे श्री. नागराज यांनी टिळक, विष्कानंद इत्यादि श्रेष्ठ देशभक्तांसंबंधी सुबोध गद्यामध्ये लिहिलेले चरित्रपर लेख प्रस्तुत पुस्तकात संकलित केलेले असून शेवटी त्यांनी स्वतः लिहिलेले भारतमातेच सोत्र टाकलेले आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या समर्पण नवीन राष्ट्रध्वजासंबंधी अनेक संस्कृत कवींनी राष्ट्रभक्तिपर स्तोत्रकाव्ये लिहिली व तीं विविध वृत्तप्रकाराने त्याच गुमारास प्रकाशित झाली. विद्याभास्कर कविताचतुर 'रामकृष्णभट्ट यांनी लिहिलेले 'राष्ट्रध्वज' हे एक सुंदर काव्य १९६६ डिसेंबरच्या 'संस्कृतरत्नाकरः' या मासिकेत प्रकाशित झाले. ते पुढे उद्धृत केलेले आहे.—

राष्ट्रध्वज.

दिगन्तविस्तृच्छविर्नभसि दशंयन् स्वां तनु

जनाक्षिसुभगाटृतिर्विषयवर्ण-हृद्यद्युतिम् ।

मघोन इव जोवनं सपदि सूचयन् वामुंन

प्रमोदभरत्कारण जयति नोऽत्र राष्ट्रध्वजः ॥१॥

विहायति चलन् भुशं पवनवेगमुक्वो नु यः

स्वराष्ट्रमुपशोमय क्षितितलागत स्वर्गिणाम् ।

गुलाय हृदि रजित नयति शुद्धयुतो नृणा

प्रिवर्गेकलित प्रियो जयति सोऽद्य राष्ट्रध्वजः ॥ २ ॥

स्थितो हृत्पथि भारतसफुरेदूनभाष्यानटः

पटान्तकरपल्लव शिरसि योजनानां शनं ।

नियाय गुरुवच्छय नयति शोचपोशामयो

धिय ह्वयति बरतलो जयति नु राष्ट्रध्वजः ॥ ३ ॥

त्रिवर्णरुचिरो मतः प्रियकरइचतुर्णां च यो
 रयागइसहितोऽपि नो मुररिपुर्यशोवाहनः ।
 दिग्म्बरगतिः सदा न तु मूडोऽपि दण्डो यति.
 न चेत्यनुपमस्यतिर्जयति सोऽयं राष्ट्रध्वजः ॥ ४ ॥

बलशदलमध्यमो वदति शान्तिशुद्धी यशो
 हरित्पुटेपट्टइच यो विभवमायेशीर्षं शिवम् ।
 सकुड्बुमरुचिः फलोल्लमितपरमहादोद्भवम्
 सवायति महोदयं विजयते स राष्ट्रध्वजः ॥ ५ ॥

इदं प्रयतते प्रयं रुचिरवर्णकानां मुहुः
 समस्तजनजीविते विहितशासनं यस्य यत् ।
 समन्ययगुणाश्रितं निखिलधर्मरक्षाक्षमं
 भिवा नृपु करिष्यते न हि स नोऽस्ति राष्ट्रध्वजः ॥ ६ ॥

यतत्रिगुणमष्टकं बहति चावराणां ततोऽ-
 प्यहनिशमतन्द्रितां दिशति चक्रमभ्युन्नतिम् ।
 प्रयत्नविधिमीश्वरे ह्यचलभक्तिमार्पागम -
 - प्रदिष्टपयसश्रयः स्वयमयं स राष्ट्रध्वजः ॥ ७ ॥

महोत्सवरसोत्सुकंः प्रणतिपूर्वजारोपितः
 समुन्नतपद धरापतिरिव प्रमोदानुलः ।
 चलाङ्गकिरणो नदन् प्रहृगणं प्रजाश्रेयसा
 प्रमाणमवलम्बते स्वयमयं स राष्ट्रध्वजः ॥ ८ ॥

*

*

*

संस्कृत नियतकालिकत्वन वेळोवेळीं राष्ट्रभक्तिपर अनेक सुट्काव्ये प्रकाशित
 शायी. त्यातून निषयांचे वैशिष्य दिसत असले तरी मूलभूत भावना राष्ट्रनिष्ठेचीच
 आहे. संस्कृत नियतकालिकाच्या संचालकांनी आपापल्या नियतकालिकातील राष्ट्रीय
 काव्यांचे धरून वरून स्वतः प्रथम प्रकाशित केल्यास संस्कृत साहित्यापर विशेष
 उरसर होईल. संस्कृतभक्तियम् राजादिनाच्या पहिल्या वर्षी पुढील राष्ट्रीय
 काव्ये प्रकाशित शायी आहेत.

काव्य

कवि

ब्रह्मरन्ध्र-रुतिपत्रम्
 लोकमान्यविलसः

ग. र. कावटे
 धर्मदेव दिवावाचस्पति

कः पातु मे भारतम्
गणराज्यदिनप्रार्थना

शानेश्वर साधु
दयानिशर्मा रावळे

द्वितीय वर्ष

लोकमान्यस्तवनम्
लोकमान्यस्तवनम्

विनोबाभावे—महाभागाना स्वागतपुष्पाञ्जलिः
राजेन्द्रप्रसादमुखागताभिनन्दनम्
पोट्टी—रामलुप्तहोदयस्य पवित्र बलिदानम्
मेलाराममहोदयेभ्यः श्रद्धाञ्जलि
गगतनमङ्गलत्रयम्
स्वातन्त्र्याभासः
विजयते स्वातन्त्र्यस्योदय

ना. म. पिम्पळे
ग. रा. सावळे
वि. कृ. पेशवे
बाबांची वैदिक पंडित
बाबाी येथील विद्वत्परिपद
कर्णारी नागेश्वरराव
दुर्गाराम उपाध्ये
दया गो. रावळे
प. करमरकरशास्त्री
श्री. रेमाकात शुक्ल

अशा प्रकारे अल्पस्वरूप प्रमाणात प्रत्येकच ससृष्ट नियतकाळिकातून प्रसगानुरोधाने राष्ट्रीय वृत्तीची विविध काव्ये प्रकाशित झाली, लोकनायक बापूजी अण्णे यानी कित्येक वर्षांपासून वर्षप्रतिपदेनिमित्त नववर्षाचें स्वागत संस्कृत काव्यातून करण्याचें प्रत अज्याहूत चालविले आहे. त्याच्या सर्व वर्षाभिनन्दनपर काव्यातून राष्ट्रीय आत्माशा अभिव्यक्त झालेल्या आहेत. हे सर्व श्लोक लोकनायकानी पुस्तकरूपाने ग्रथित करावयास हवेत. राष्ट्रनिष्ठ संस्कृत वर्षांच्या आकाशाचें स्वरूप कशा प्रकारचे आहे याची कल्पना येण्यासाठी आमच्या 'जनाहरतराद्विणी' या मुद्रित काव्यातील पुढील श्लोक उद्धृत करतो—

हरिहरजितबुद्धिस्तमोहमदाना

चरणकमलभक्ता. संप्रहीणान्वयंरा. ।

निजहृदि दृढमेना मातृभूमि निधाय

त्वदभिलषितमेते बन्धुभाव भजन्तु ॥

भरतभूवि हि पञ्च द्वाविडा दक्षिणात्याः

यदि पुनरपि गौडाः सन्ति पञ्चोत्तराहाः ।

हतपृथगुपभाषा—जाति—वर्णादिवंरा

त्वदभिलषितमेते बन्धुभावं भजन्तु ॥

अणोरणीयानबलारन्तरात्मा

भूयाद् बलिष्यो महतो महीपान् ।

त्रिवर्णराष्ट्रध्वजधर्मचक्रं
 प्रवर्ततां, भारतसिंहमुद्रा ॥
 मलिनताञ्च नभःकुसुमायतां
 विषमता मृगसंघतृपायताम् ।
 कृपणता शशशृंगकुलायतां
 त्वयि जयाह्वर ! भारतशासके ॥

स्वातन्त्रप्राप्तिसाठी शस्त्रज्ञांतीचा मार्ग अवलंबिणाऱ्या सर्व देशभक्तांचें स्तन आम्ही एका स्फुटवाक्यात केले आहे. तें असें —

राष्ट्रवीर-यशोगानम्

येषां भ्रुवो दशमुखान्तकचापलेखा
 ते लोचने त्रिपुरदाहकबाणवर्हिः ।
 सौत्तर्जनी क्षितिभूदन्तकुठारधारा
 तेऽमी जयन्ति निजराष्ट्रविमुक्तिधीराः ॥ १ ॥

वित्तं स्वराष्ट्रहितचिन्तन-भग्न-चित्तं
 सेना स्वदेशपरिमोचन-तीव्रकांक्षा ।
 शस्त्रं स्वराज्यरिपुभिदुष्टबुद्धि-
 येषां जयन्ति त इमेऽद्भुतमुक्तिवीराः ॥ २ ॥

धैर्ये समस्तकुलपर्वतनिदचलत्वं
 धीर्येऽखिलग्रहगणोल्लसदुपतेजः ।
 कार्ये त्रिविक्रमविचित्रचरित्रशीलं
 येषां जयन्ति त इमेऽद्भुतमुक्तिवीराः ॥ ३ ॥

दीप्तार्करश्मिरससंघटितेव येषां
 वाङ्निःसृता वदनलेखनतो यभाते ।
 विद्युन्मयीव नु भुजङ्गमसत्रवह्नि-
 ज्वालेव वा शिबललाटविलोचनाभा ॥ ४ ॥

योगमसह्यपरशासनपीडघमान-
 लोषध्यया-ध्ययित-शौमलमानसानाम् ।
 सशैषलण्डित-निजधर-रक्षधारा-
 विलसन्नं रजोऽप्यनलपूलिरिषोद्बभाते ॥ ५ ॥

- पाराभिरात्महृदिरस्य महाभियेकः
 वृत्तात्मशीर्यकमलेश्चरणोपहारः ।
 नीराजनाधिधिरहो प्रदहत्स्वदेह-
 येषामियं स्वजननीसमुपासनाऽऽसीत् ॥ ६ ॥
- 'सत्यज्यतां भरतभू'रिति धीरगर्जो-
 द्भूतैः प्रकम्पन-महालहरी-प्रकम्पैः ।
 पारेसमुद्रमतिगूढसुरक्षितं तद्
 यैराङ्गलभूमिपतिपोठमिवोच्चकम्पे ॥ ७ ॥
- आङ्गलाधिराज्यविषये ष्वचनानवाप्य
 ह्यस्ताचलोच्चशिखर सविता प्रतिभ्रः ।
 विध्वंस्य यैरसिलमाङ्गलमहाधिपत्यम्
 अस्ताचलस्थितिमुख पुनरेष नीतः ॥ ८ ॥
- शूलाप्रकोटि-परिलम्बित-पूतदेह-
 प्रेतैः प्रदीप्ततम-जीवशरैर्यदीयैः ।
 भिद्येऽर्कमण्डल इमे ह्यवलोकयन्ति
 चैतानिकाः सलु कटाङ्कमिव स्फुरन्तम् ॥ ९ ॥
- फारागृहे निगडकुण्ठितहस्तपादाः
 अनासवात्तमटचीभ्रमणप्रलीनाः ।
 द्वीपान्तरे प्रियवियोगविषण्णचित्ता-
 ते मेऽनिस हृदि वसन्तु हि देशभक्ता ॥ १० ॥

हे काव्य Nagpur Times या नागपूरच्या इंग्रजी दैनिकाने १९५७ च्या नातियुद्धाच्या शताब्दीविशेषाकात इंग्रजी भाषातरासहित प्रकाशित केले.

आमच्या 'मन्दोर्मिमाला' या स्फुटकाव्यसङ्ग्रहात 'निभूतिवन्दनास्तोत्रम्' हे राष्ट्रभक्तिपर शतककाव्य अन्तर्भूत झाले आहे. त्यामध्ये शंभर श्लोकात अष्टोत्तरशत विभूतींचे गुणवर्णन राष्ट्रभक्तीच्या उद्दीपनासाठी केलेले आहे. आरभीच्या सात श्लोकात भारतभूमि, हिमालय, गंगा, यमुना, सिन्धु इत्यादींचे स्तवन, त्यानंतर प्रयाग, रामेश्वर, पुरी, अयोध्या, दारामती इत्यादि वैशिष्ट्यपूर्ण नगरींचे स्तवन, त्यानंतर श्रुति, स्मृति, रामायण, भारत, गीता इत्यादि राष्ट्रीय ग्रन्थांचे स्तवन, व पुढील भागात, ध्यासापासून रवीन्द्रनाथापर्यंतचे अष्ट राष्ट्रीय कवि, चन्द्रगुप्तापासून हरदयालापर्यंतचे नातिवीर, बुद्ध शंकराचार्यांपासून रामकृष्णविवेकानन्दापर्यंतचे तत्त्वदर्शी, सीताअरुधतीपासून मीरा, लक्ष्मीबाईपर्यंतच्या पूज्य महिला यांचे प्रत्येकी एका श्लोकात स्तवन केलेले आहे. शेवटी

“यैः शक्तिश्च, मतिश्च, भक्तिरिह सम्पत्तिश्च मूर्तिनिजा
निष्काम क्षणशोऽथवापि कणशः प्रत्यपिता सर्वशः ।
लोकस्यैव हिताय केवलमहो सौख्याय सर्वस्य च
अज्ञातानपि तान्, विचिन्तयति मे नित्यं वृत्तज्ञं मनः ॥

या श्लोकांत अज्ञात देशमन्तांचे स्मरण केलेले आहे. प्रस्तुत मन्दोर्मिमाला या काव्यसंग्रहांत,

यदि निगदति सत्यं याति कारानिवासं .

यदि नमयति शत्रु देशनिर्वासनं च ।

यदि विशसति दण्डर्षं विन्दते प्राणदण्डं

न हि न हि खलु दुःखं पारतन्ध्रेण तुल्यम् ॥ (पृ. ५१)

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ पश्योन्मदहतमतयो दन्तिनः स्वैरमेते

कान्तारं तावकीन् सकलितमखिलं ध्वंसितु सम्प्रवृत्ताः ।

निर्दाल्यंतान् समस्तान् करिवर नखरं वज्रतुल्यैरिदानीं

साम्राज्यं त्वं स्वकीयं प्रकटय दशदिग्मण्डले गर्जनाभिः ॥ (पृ. ३८)

इत्यादि अनेक स्फुटश्लोकांत राष्ट्रीय भावना व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अनेक प्रादेशिक भाषीय वृत्तपत्रांतूनहि संस्कृत वृत्तपत्रांप्रमाणे वेळोवेळीं विविध विषयावरील संस्कृत राष्ट्रीयकाव्ये आजवर प्रकाशित होत आली आहेत. त्या सर्वांचे सकलन त्या वृत्तपत्रांनीच करावयास हवे. महाराष्ट्रात राष्ट्रभक्तीचे उद्दीपन करण्यासाठीच टिळकाचा ‘वेसरी’ प्रकटला. या वेसरीतून अनेक प्रासंगिक गिन्यावर संस्कृतकाव्ये सतत प्रकाशित झाली त्यामध्ये, “राजसार्धभीमः” (१२-११-११), स्वराज्याष्टकम् (१०-१०-१६), महात्मनः कारावासः, (१-७-३०) भारतमातृस्तोत्रम् (६-५-३०), रणदुन्दुभिः (२२-४-३०), स्वराज्यमहिम्नःस्तोत्रम् (६-५-३०) यासारखी सुतुंदराय मिरजकर, ओगळे इत्यादि संस्कृत कवींची काव्ये विदेश उल्लेखनीय आहेत.*

भारतभजनम् - फर्नाट्यचे प्रसिद्ध कवि मयूर विष्णुनाथशास्त्री यांची राष्ट्रभक्तिपर गीतिकाव्ये प्रस्तुत पुस्तकात उगृहीत केलेली आहेत. त्यांची ही काव्ये परीचे लोपप्रिय शारद्री आहेत.

राष्ट्राणी - उत्तर प्रदेशातील आरा या गावचे श्री. रामनाथ पाठक (प्रगयी) यांनी लिहिलेले हिंदी पदतीची राष्ट्रभक्तिपर ७५ गेयकाव्ये प्रस्तुत पुस्तकात

* पाहा-“वेसरी प्रयोग” पृ. ५९०

१. मद्रास येथे मुद्रित, इ. स. १९४८.

संगृहीत केली आहेत. बंकिमचंद्राच्या 'वन्देमातरम्' या राष्ट्रगीतांतून स्फूर्ति घेऊन सर्वच भाषांतून जरी मातृभूमस्तीपर काव्ये निर्माण झाली त्याच तोडीची गेयकाव्ये संस्कृतांतहि भरपूर प्रमाणांत निर्माण झाली आहेत. 'वन्देमातरम्' हे गीतच सर्वांचे स्फूर्तिकेन्द्र होतें. श्री. रामनाथ पाठकांची कांही गेयकाव्ये पुढे उदाहरणार्थ दिलेली आहेत. (राष्ट्रवाणी पृ. ३)

जयतु भारतवर्षदेशः.

यत्र पुद्बविरक्तिगीतम् । गोपते प्रतिगृहमतीतम् ।

यत्र वृष्णार्जुनकथा 'गीता' जयति कर्मोपदेशः ॥ जयतु भारतवर्षदेशः ॥

यत्र रे, जातः प्रतापः, विहित-रिपुकुल-तीव्रतापः ।

विजयि-शिवराजप्रबलपदसंन्यदलबल-घलितशेषः ॥ जयतु भारतवर्षदेशः ॥

पद्मिनीव बभूव भूतिः । यत्र राजकुलप्रसूतिः

विजयते स्म विजित्य शत्रून् । यत्र रे विक्रमनरेशः । जयतु०॥

यत्र कविगुरुकालिदासः । यत्र हर्षकलाविलासः

यत्र भवभूतेर्विभूतेर्भाति करुणालयविशेषः ॥ जयतु भारतवर्षदेशः ॥

यत्र तुलसीमूरदासी । अभयतां चाणोविलासी

यत्र मीरा, भारतेन्दुः भूषणः कविकुलदिनेशः ॥ जयतु भारतवर्षदेशः ॥

प्राचीन विभूतींच्या नामावलीवरोधरच अर्वाचीन काळांतील मदनमोहन मालवीय, मुभायचंद्र, म. गांधी, जवाहरलाल इत्यादि अर्वाचीन राष्ट्रभक्तांची नामावली कवीने प्रस्तुत काव्यांत गुंफलेली आहे. अवापस्ये शांशीनरेशे' या गीतांत—

काह्वयत रिपूनुदघ्नान् । एकलापि पुनस्तमघ्नान् ।

आह्वयेच्चलचन्द्रहासं रक्तशतसरितो निमेषे ॥ अवापस्ये शांशीनरेशे ॥

हृदहृती तव सिन्धुघोषः । नयनयोस्ते रुद्ररोषः ।

कालिकेव बभूव भूतिस्तेजसा ते रणनिषेसे ॥ अवापस्ये शांशीनरेशे ॥

मुद्गधमानात्ययमगच्छः । नैव यां जीवन्त्ययच्छः

ईक्षितुं किनेपि 'शांशीन्' तामये स्मृतिमात्रशेषे ॥ अवापस्ये शांशी० ॥

यासारख्या सरळ शब्दांत राणी लक्ष्मीशार्दचे पुण्यस्मरण कवीने केले आहे. चन्दी प्रविशति कारागारे (पृ. १०) या गीतांत देशजत्याणासाठी काराव्यांत आणाऱ्या देशभक्तांच्या भावना कवीने वर्णिलेल्या आहे.

धिक् स्वपत्यद्यापि देश

घेतवः प्रतिदिनमगणिताः अननुकूला आर्यवनिताः
हन्त ह्यग्नन्ते कुटिलवर्णमहात्याचार एव. ॥ धिक् ० ॥
दुग्धसरिता का कथा रे पाल्यते नीरव्यपा रे
चलति नो पवनोऽप्यभीतोऽसभयः कोऽस्त्यत्र शेषः ॥ धिक् ० ॥

यासारख्या गीतातून देशाच्या दुर्दशेने उत्पन्न झालेली व्यथा कवीने प्रकट केली आहे. 'तरुण रे कथमत्र शेषे ?' (पृ. १०), 'तरुण रे रणभेरी निनादय' (पृ २०), 'सृष्ट नवैतिक चलेयम्' (पृ.२३), 'गाय तरुणि ! नो तादृशगीतम्' 'तरुण ! कल्य भारतमूचिनम्' (पृ ३१), 'चल ननीनयुग विधातुम्' (पृ. ३६) 'किन्न शोचसि वीरनालक' (पृ ४०), यासारख्या गीतातून तरुणांना उद्देशून कवीने आपल्या राष्ट्रीय आकांक्षा व्यक्त केलेल्या आहेत. 'शिपिरमेव जाने न-वसन्तम्।' (पृ. ७९) 'भवतीर्ण. पुनरपि हेमन्तः।' (पृ. ८०) 'वर्ष रे घनदर्प जल्धर !' (पृ. ७६) ! यासारख्या निरर्गवर्णनयः काव्यातून मुदा श्री. रामनाथ पाठक याची राष्ट्रीय भावना व्यक्त झालेली आहे.

स्वातंत्र्यज्योतिः - बंगलोरचे कवि रामकृष्ण भट्ट यानी स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रसंगी स्वतंत्रभारताची घटना व नेहरू पटेल इत्यादि राष्ट्रनेते यांच उद्देशान प्रस्तुत काव्य केले आहे.

भारतसरकारतर्फे राष्ट्रीय दृष्ट्या महत्त्वाचे असे एक ससृष्ट शिवाण प्रविद्ध झाले आहे. ते म्हणजे भारतराष्ट्रसंघटना हा अध होय. स्वतंत्र भारताची घटना तयार झाल्यानंतर आघचे लिहल्यात पंडित डॉ. सी. गुन्डनराजा यानी त्या घटनेचा काही भाग पत्ररूपाने भाषांतरित केला. त्यामुळे भारतसरकारलाहि प्रस्तुत घटनेचे इतर भाषाप्रमाणे ससृष्ट भाषेमध्येहि भाषांतर करण्याची जाणीव झाली. त्यासाठी सरकारने एक अनुवादक समिती नियुक्त केली. या समितीत पुढील सदस्य होते.— (१) म. म. पांडुरंग वामन पाणे (मुंबई)—अध्यक्ष, (२) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी (धर्मकोष व मीमांसाकोष या लिह्यात प्रभांचे संपादक, वारं)—भाषांतरकार, (३) डॉ. मंगळोपदेकरशास्त्री, (वाराणसी)—भाषान्तरकार, (४) डॉ. सुनीतिकुमार चॅन्डी, (कलकत्ता)—सदस्य, (५) श्री. के. बालमुत्रक्षण्य अय्यर, अॅडव्होकेट, (मद्रास)—सदस्य, (६) म. न. गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी, टायपेस्टर, ससृष्ट स्टडींग, हिन्दु विद्याविद्यालय, (वाराणसी)—सदस्य. (७) डॉ. बाबूगम सक्सेना, (अलाहाबाद)—सदस्य, (८) प. राहुळ सांस्कृत्यायन (मयूरी)—सदस्य, (९) डॉ

रघुवीर (नागपूर)-सदस्य, (१०) श्री. मुनि जिनविजयजी, डायरेक्टर भारतीय विद्याभवन (मुंबई)-सदस्य, (११) डॉ. कुन्हनराज (मद्रास)-सदस्य.

कावेरीमहिमादर्शः— वैकटाचार्य नावाच्या कवीने 'कन्नामाडी' येथील कावेरीच्या धरणास उद्देशून प्रस्तुत काव्य लिहिले असून त्याला 'श्रीकृष्णराज-सेतुप्रथम' असे दुसरे नाव दिलेले आहे. हुळिकेरी येथील चोगद्यासमर्धी व्याघ्रतटाक-भूविचरम् या नावाचे आणखी एक काव्य या वैकटाचार्यांनी लिहिले आहे. आपल्या देशाचा भौतिक उत्कर्ष वर्णन करणे हाच या काव्याचा उद्देश आहे. ग्रंथिञ्चर-चरितम्, 'रामानुजमताभासत्रिलास.', 'यादवगिरिमाहात्म्यसंग्रहः', 'वावा न्योक्तिमाला', 'चम्पकान्योक्तिमाला', 'दिव्यसूरिवैभवम्' (गद्यप्रबन्ध), 'यासारगे अवातर ग्रंथि या वैकटाचार्यांनी लिहिले आहे.

राष्ट्राभिमानशून्य लोकांच्या अन्तःअरणात राष्ट्रभक्ति उद्दीपित, करण्यासाठी अनेक कवींनी आपल्या राष्ट्राची दुर्दशा व जनतेची स्याङ्गीण अवयति वर्णन करणारी काव्ये लिहिली आहेत. दयानन्दविग्विजयः या महाकाव्याच्या लोकदशासमीक्षणम् नामक चतुर्थ सर्गामध्ये कवि श्री अखिलानंद शर्मा यानी ५३ श्लोकामध्ये दयानंदाच्या उदयापूर्वी झालेला भारताचा अधःपात वर्णिलेला आहे. आचार्य मेधावत शास्त्री यानीहि आपल्या 'दयानन्दविग्विजय' महाकाव्याच्या भारतदुर्दशा नामक द्वितीय सर्गामध्ये २५ श्लोकात समाजाचा अधःपात वर्णिलेला आहे. आचार्य मेधावत-शास्त्रींच्या काव्यातील याविषयीचे श्लोक निदर्शनार्थ पुढे दिलेले आहेत. त्याचलून राष्ट्रनिष्ठ कवींच्या व्यथेची कल्पना येऊ शकेल.

एकेश्वरोपासनमात्मनीनं विहाय वेदप्रतिकूलरीत्या ।

स्वसमुपेकल्पितमूर्तिपूजामारेभिरे कर्तुमिहार्यलोकाः ॥१०॥

लोकोपकारक्षमयज्ञकार्ये कुक्षिभक्तिप्राहाणवन्मुसंघाः ।

निर्दोषतत्त्वान् मनुजांश्च हत्वा बह्नाबहोपुः श्रुतिमन्त्रपूते ॥११॥

दग्धेन गौरीशिवयोर्मदान्या निपीय हाहा महिलासहायाः ।

सनाचरत्रिन्दितवमं माप्रा पुश्या भगिन्या वि च वामशीलाः ॥१२॥

अनेकदोषाकरमूर्तिपूजा-मिथ्याप्रभावंतिगृहीतचित्ताः ।

मूढा महीपालाणाः स्वशत्रोर्दोषालयात्प्रातुमल न पूज्यान् ॥१३॥

महोपकर्त्रोनिजवन्द्यपिप्रोः प्रतानदानां विदुषां गुरुणाम् ।

मुपातिथीनाञ्च विहाय पूजां जडाबेनायां निरस्ताऽप्यजाति. ॥१४॥

पत्नी कथं श्रीपतिदेवभक्तिं कुर्यान्न भर्ता यदि तत्सपर्याम् ।
 अयोन्यसत्कारविनाशहेतोर्न सन्तति सदगुणसञ्चुता स्यात् ॥१५॥
 धर्मपदेशेन मतान्तराणां प्रकल्पनां विलिख्यवारिधूर्त्तं ।
 विधाय वित्ताहरणाय नूनं कृतानि देवाचनमन्दिराणि ॥१६॥
 मृगं यथेहामृगं आलुमोतुर्यथा रगं श्येनं श्वैष कल्लु ।
 मोनं यथा दाम्भिकपूजको सो जग्राह जाले रमणीमणिं तु ॥१७॥
 अनेकपत्नी परिणीय वञ्चो यूनो गणो भारतवशजात ।
 भोगातिसगात स्वरपादकाण्डे निपात्य भार्यां विरहाग्निगुण्डे ॥१८॥
 अतृप्तचित्ता विषयीपभोगं स्वच्छन्दगास्ता विधवा विविषते ।
 तीर्थस्थले देवगृहे मठे वा शठमठानां व्यभिचेरुरीशं ॥१९॥
 श्रद्धालुभिर्मूढजनं स्वकन्या देवालये देववराय दत्ता ।
 श्रीदेवदास्यं श्रुत्तगीतलास्या यत्नाद्भुज्यन्त विटंरजस्रम ॥२०॥
 परामकल्याणधनप्रसूतिं विहाय देवीं विमला प्रवृत्तिम् ।
 जना महाबलेशदयोनिहेतुं तमोमयीं वृत्तिमशिभ्रियस्ते ॥२१॥
 र्दण्डं गताऽन्यकरीडुरीतिनिशाबरीवार्यजमे चरिण्यु ।
 भद्रान्मनुष्यान्पि षोडशन्ती स्वराज्यमस्वापयदशवदे ॥२२॥
 अचेतने वारि तरो कुशानीं समोरणे श्रावणि तिग्मभानी ।
 प्रेते च मर्त्ये भक्तिहीनजन्ती देवत्वबुद्ध्या मनुजा विनष्टा ॥२३॥
 मुषिष्ठिरानन्तरमायजाते साम्राज्यसूर्योऽम्बरमध्यदेशात् ।
 दुर्बलत क्षीणमहा क्रमेण प्रारब्धं गन्तुं हरित प्रतीचीम् ॥२४॥
 भूलशङ्कपिण्डस्य कृते श्रुतधर्मैरायमार्णजयच्चद्रतुल्यं ।
 आच्छिद्य राज्यं निजबन्धुहस्तात पाणी प्रदत्त यवनेश्वराणाम् ॥२५॥
 ऐश्वर्यसजातविलासिताया पञ्चेन्द्रियाणां विषयातिसगात ।
 प्रमादमद्य परिपीय भूषा राज्येन साक यशसाऽपि हीना ॥२६॥
 परस्परैर्ष्येन्धनघणोत्थं-द्वेषाग्निदग्धामलहादभावं ।
 मया प्रयोभिर्दयन्तभिर्भगवामङ्गीकृतां विलकारतां येनैः ॥२७॥
 मेवाडराष्ट्रावनिराजहस क्षत्रायतसो रवियशदीप ।
 प्रतापशाली समभूत प्रताप स्वातन्त्र्यमिच्छन् संहितातिताय ॥२८॥
 अश्वराष्ट्रयो यवनाधिराजो यशवद य प्रविपातुर्मण्डत् ।
 छलैयने भिस्लसल भ्रमन्त तथापि निघ्नो न हि तस्य जात ॥२९॥

आपञ्चावशाब्दमय वनान्ते सापत्यभार्यं सहमान आर्यं ।
 अनन्तकष्टं न जहौ स्वर्धर्मम् प्रवातनिष्कम्प इवाचलेन्द्र ॥३०॥
 दुःशासनान्मीगलवशाजाना दिल्लीश्वराणां छलनापराणाम् ।
 पत्नीपविताहरणं द्विजानां कन्यापहारं परितः प्रवृत्तं ॥३१॥
 बाल्ये वयस्येव विवाहिता ह्ये द्विजं स्वकन्या अतिकोमलाय ।
 नालं मुक्ताभोजमपावरीतुं भयेन नार्यो रजनीचराणाम् ॥३२॥
 महीसुराणामनुलं महस्तद् राजन्यतेजोऽपि नितान्तनष्टम् ।
 दशा विंशतिं द्रव्यवतानवर्ण्यां क्षुद्रस्तं शूद्रस्तु भयाद् रिपूणाम् ॥३३॥
 ससर्गदोषात् पिशिताशनानां मरेयपानं भतिनाशनं तत् ।
 दुरोवरं स्त्री-मृगयातिसङ्गो मांसाशनं चार्यजनेषु वृद्धम् ॥३४॥
 आर्यापकर्षावधिचित्रदृश्यं प्रहर्षाभिद् भारतवर्षमेतद् ।
 विलोक्य विश्वेश्वरमानसान्तात् कारुण्यगमाऽस्त्रवदच्छधारा ॥३५॥

*

*

*

श्री. ग. गो. जोशी यांच्या काव्यकुसुमगुच्छ नामक कवितासंग्रहात अनेक राष्ट्रीय कवितांचा अतर्भाव झालेला आहे. त्यातील त्रिपुरी काँग्रेसच्या अधिपत्याखाली त्यांनी केलेले राष्ट्रीयसंभावनाद्वय हे काव्य विशेष उल्लेखनीय आहे.

काँग्रेसगीता—वर उल्लेखिलेल्या काव्यात काँग्रेसची स्तुति आढळते. त्याचप्रमाणे काँग्रेसची निंदा करणारी काव्यहि निराळ्या दृष्टिकोनातून राष्ट्रीय जीवनाचा विचार करणाऱ्या कवींनी लिहिली. प्रस्तुत 'काँग्रेसगीता' हे उपहासपूर्ण काव्य एल्. रंगीलादास यांनी लिहिले आहे.

संपूर्ण भारतावर्षाविरुद्धी भक्तिभावना व्यक्त करणारी काव्य जशी अनेक राष्ट्रीय कवींनी लिहिली त्याचप्रमाणे ज्याची राष्ट्रभावना विशिष्ट प्रांतपुरती सीमित होती अशांनी तिचा आविष्कार आपल्या प्रिय प्रदेशाची स्तुति गाऊन केला. महात्मा गांधींनी 'प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा' हे प्रादेशिक गीत भाषानिष्ठ राष्ट्रवादाच्या मान्यता पारलेल्या त्याचप्रमाणे आंध्र, बंगाल इत्यादि प्रदेशातहि अशीच प्रादेशिक गीते मान्यता पावलेली आढळतात असल्या काव्यामध्ये त्या प्रदेशातील नद्या, पर्वत, तीर्थक्षेत्रे, थोरपुरुष यांचा स्तुतिपर उल्लेख केलेला असतो. या सर्व प्रादेशिक राष्ट्रीय काव्यांचा सुसंगत संग्रह केला तर त्यातून अतिशय भारताचे माहात्म्य निवेदन करणारा उत्कृष्ट सुभाषितसंग्रह निर्माण होईल. हा उद्योग गुड्डा कोणीतरी नवीन

मुभाषितसंग्रहकाराने अवश्य करावयाच ह्या, प्रसृत प्रथाची मर्यादा लक्षात घेऊन उदाहरणाप्रीत्यर्थ असल्या प्रादेशिक राष्ट्रकाव्याचा संग्रह संपादने पुढे दिलेला आहे. प्रारंभी श्रीशंकराचार्य कुतुंबकोटी यांच्या 'समत्वगीतम्' नामक काव्यातील 'भारत माहात्म्य' दिलेले आहे. व त्यानंतर निरनिराळ्या प्रदेशांची माहात्म्यस्तोत्रे उद्धृत केली आहेत.

समत्वगीतातील भारतमाहात्म्य (अध्याय २)

धीमत् पवित्र परिणाहि राष्ट्र प्राचीनमेतद् भुवि राजते तत ।
यद् भारतात्या भरतस्य राज एवाते पताकामयुनाऽपि पते ॥१॥

अस्य प्रभाव वदतीव कचिन्नामातर यत्किमपि प्रयुक्तम् ।
सिन्धुप्रतिष्ठागमक हि हिन्दुस्थानाभिधान बहुशोऽद्य रूढम् ॥२॥

स्थान च तेषा प्रथित किलेद ये नूनमार्या जगति प्रसिद्धा ।
अद्यापि येषा स्वरसप्रवाही विश्वातिशायी महिमा न हीन ॥३॥

काल मुदीर्यं य इह प्रफर्यं सद्धर्ममूल सरलो ललास ।
तस्यावशेष सहजे विशोये क्वाऽप्यस्य सद्यो भवति प्रमाणम् ॥४॥

धर्मं प्रजाना स्थिताये सुनद्धा राजर्षयस्ते प्रबभूवुरत्र ।
ध्यक्त हि येषां मुचरिष्यतो यत् कुत्रापि कश्चिन्न तु तत्पदाहं ॥५॥

रेजुमंहर्षिप्रमुखा प्रभूता सर्वशकल्या इह शास्त्रकारा ।
प्रया यदीया विविधा सुकीर्तिरतम्भायमाना उपकुर्वते न ॥६॥

सर्वस्तथाऽर्जेनिजकर्मदक्षैर्निर्वातत यद्यदतुल्यमत्र ।
ततस्त्विदानो परिरक्षतीव स्वातन्त्र्यहीनानपि पारतभ्यात् ॥७॥

पशास्तदीया सफलीत्रियन्ता तत्सम्भवंश्चेदुपपन्नमेतत् ।
आत्माभिरव्याहृततद्रहस्यंभाव्य जगत्सुस्थितिदत्तचित्तैः ॥८॥

स्वार्यंच्युतो न क्षमते परार्थे स्वार्थैकदृष्टे वव परार्थचिन्ता ।
तद योगपद्यात्स्वपराथसिद्धिर्मत्मात् स पन्था कथित कृतार्थे ॥९॥

येरार्थवर्षेजगतीहितस्य स्वोयेश्चरित्रं सह दशितो ध्वा ।
तेषा वय सस्कृतिमप्रतोऽर्हा गोदोहोण नन्वन्नु वत्सपानम् ॥१०॥

या भौतिकीमुन्नतिमेव नकामाप्यात्मिकीं निवृत्तिमीक्षतेऽपि ।
सर्वांगपूर्णा सुरसा सुयुक्ता सा सस्कृतिर्न समुपस्थिताऽस्ति ॥११॥

तस्या हि गत्या स्वयमेव तेज प्रादुर्भवेत तत्प्रविलीनमन्त ।
प्रत्यथिना यत् कपटप्रबधात् गाढापकारादिव मौचयेन्न ॥१२॥

आसीदय प्रागपि सम्प्रतोय श्रुतो दुरापोत्तर एव भूय ।
 यद् दुर्जनेषु प्रवलेषु लोकश्रेयोऽभिरक्ष्य कथमजसेति ॥१३॥
 शाठ्य कदाऽपि 'प्रतिकारहीनं क्षात्या न शाम्येत् सहकारता किम् ? ।
 शाठ्य च शाठ्य प्रति सम्प्रमुदत सर्वभयेत् तत क्व च सत्यमास्ताम् ॥१४॥
 शाठ्य शठानामशठंश्च स्वभिर्नैव त्वकिञ्चित्करता प्रतापात् ।
 दुष्टा यदि स्युः कुटिलाग्रहास्ते तेजस्युषेयुः शलनत्वमाद्युः ॥१५॥
 क्लिश्यन्तु काम वपटाशुशसा नद्यत्वपरय बहुशस्ततोऽन्ते ।
 निन्दन्तु भन्दा परमार्थधुर्यं काचिन्न मुचेदृजुता तु जातु ॥१६॥
 राष्ट्रे चिरादन हि न प्रमाद्य कुनाऽपि धर्मादिति शिखिता स्म ।
 ओजायतेऽन्ते समुपासितोऽसौ यस्य स्वरूप परम समत्वम् ॥१७॥
 प्रोच्याज्जमेतद् यदिहेव सख्ये सख्येऽपि सम्यक् रामतोपयुक्ता ।
 अयं क्लिषात्र प्रकृतो रणोत्थो गीतोपदेश मुनिदर्शनं त ॥१८॥
 पारचात्यराष्ट्रंरपुना तु कंश्चिद् य साम्यवादो विविधोऽस्तमुपात् ।
 अध्यात्मनिष्ठारहितोऽस्यिरोऽसौ किं सैक्तोऽपि ध्रुव एव सेतुः ॥१९॥
 गीतोदित तत्सुदृढ समत्य यस्मिन् यथावत् परिषेव्यमाने ।
 यद्वेदितव्यं विदितं भवेत्तत् कृत्यं च यत्तन्निखिलं कृतं स्यात् ॥२०॥
 तत्त्वावगत्यानुपदेशमूलं यत्पूर्ववृत्तं तदपि प्रमाणम् ।
 तद् बोद्धमहं समरं प्रवृत्तं कैवा कुत कुत्र कथं कथेति ॥२१॥
 यद् भारताख्यं मधुरीकरोति प्राच्येतिहासं कलहस्यं सूक्तम् ।
 तद् यावदित्यं समयानुरूपं सक्षिप्य चोदाहरणोपमत्र ॥२२॥

दुर्गानुग्रह—महाकाव्यातील आध्रवर्णन (सर्ग ९ वा)

श्री भारती प्रियमुनायितमद्रराजधानी—धरामुकुटहीरकराज आग्र ।
 याणी रमा धरणि हार्दरसास्वदत्त्वान् याभाति सर्वविधसम्पदुद्वरभाभि ॥१॥
 ग्रहान्वृत्तेःशभुवनत्रयसर्वभूतिभाजं सिन्धुसुरज एवमिहायंदेशे ।
 आग्रध्राभिदं समसृजत् स ततस्त्रिंश्लिगनाम्नाप्यतोयं विदितं किल देशरत्नम् ॥२॥
 मन्दाकिनीं त्रिपयगामतिशय्य यत्र गगंय सप्तपयगा क्लिष गीतमोति ।
 नाम्ना पुनाति जगतामतिशय्यो भ्रत्रत्यस्य सविषे कुतुरातिरेकात् ॥
 श्रीकृष्णवेभ्यभिषयाऽयं च तुगभद्रा नाम्नाऽपि भिन्नतनुस्रमपुषेय गगा ।
 परप्रेमत, सखलशालिकलज्वायो सर्वंधियोऽपि परितो दिशति खबती ॥४॥

सच्चेटिका इय नदीप्रवराः पिनाकिन्याद्याश्च यत्र सुवहस्युदयं नयस्यः
 सस्यादिभिः सुफलितैर्धेनधान्यराशिसम्पदप्रदैः पशुसमृद्धिद्युतैश्च नृणाम् ॥५॥
 धाराम-पञ्चकमूखैर्वह्निभिश्च शैलैः श्रीशैलमूख्यविवर्तैरपि विद्यपूरतः ।
 क्षेत्रैर्ललितैरुमल-प्रमुखास्तयान्तर्वेदीमुखैश्च सुधिराजति वंष्णवंश्च ॥६॥
 यत्र स्वयम्भु-दिश-विष्णु-गणेश-तत्तद्देव्यावय, धितजनैष्ट-फलप्रदाः स्यु ।
 दिव्यालयेषु निवसन्ति समन्ततोऽपि भव्यात्मभिः स्वपरिवारगणैः कृपात्रिः ॥७॥
 यत्रोदित-श्रुतिचतुष्टय-तत्त्वबोध-सिद्धान्तभाष्य-मणिभिः कृष्णभद्रचतस्रः ।
 विभ्राजयन् बहूनिद्यग्धरंरंशेषत-प्रायगूढपट्टतस्य-विभासि-वन्द्यैः ॥ ८ ॥
 धर्म्यैश्च सयंघुषयोध-महाविभूति-सन्ध्यायिभिर्निगमशक्तिविभूतिमाडघाम् ॥
 सन्दर्शयन्निजतपोवलतो रमानुषर्पादिभिर्जगति यः प्रभुतां यभाए ॥९॥
 सर्वज्ञमाधयमनीषिपतिः स विद्यारण्याएयया यतिपतिर्गुरुराजपीठम् ।
 अध्युष्य चोपनिषद् गुह्यतत्त्वबोध-पीयूषमत्र व्युत्सहतये विवेक ॥१०॥
 श्रीभट्टभास्करमहाविद्युधाधिनाथो यत्रायतीर्णं इह घेरचतुष्टयस्य ।
 भाष्य प्रतिश्रुतिपदायैविवेचनादि-भूष्य प्रयोगविधिभि प्रतितन्त्रमाह ॥११॥
 नानानिवन्धमणिभिः श्रुतितत्त्वबोधैः श्रौचेदशास्त्रग-रहस्यमशेषमाडघम् ।
 योऽबोधयद् युधवरेभ्य उदारचेता लोकोत्तरोऽद्य य मुजीवति वीरितन्या ॥१२॥
 यत्रोदितः किल कुमारिलभट्टनाम्ना स्कन्दः पुराडघमुनिर्जैमिनिसूत्रजालम् ।
 शीत-प्रवार्तिक-निबन्धयचो-गणीभिरापूर्वं तत्त्वममल समचीचकासत् ॥१३॥
 गान्धर्वयैदेवमखिल परिमध्य बृद्धिमन्येन तद्रसमुधां निजकीर्तनेषु ।
 निक्षिप्य मानवगणाय विवेक नादब्रह्मानुभूतिगुलमात्मानं धान्ध्रजन्मा ॥१४॥
 भाषामयेषु रघुवीरपदाङ्गभक्तो भवितप्रपत्तिमहिमानमुदञ्चयन् स ।
 प्रह्लावभावमपि सयंजनप्रसिद्ध श्रीत्यागराजविद्युषोऽन्ध्रमण्डयद्वि ॥१५॥
 पश्चिमग्रेवभरताधनि-पण्डिताधिराजस्वभागलिलतन्त्रनिय-परारजैः ।
 प्राचीकशद् विद्युधलोचमशेषमाडघालकारदर्शन-निबन्धसारस्वतीं च ॥१६॥
 सिद्धान्तरसन-घटितोन्नततत्त्वकोटि-कोटीर-भासुर-किरीटधरेण कामम् ।
 प्राभूययद् विद्युधवेपरसोत्तलसच्छ्रीर्गगापराट्पट्टति राजत आडघकीर्ति ॥१७॥
 गौदावरीतटधरा-तिलकापिनश्रीमृद्गण्ड सज्जनपदाभिजन प्रसिद्ध ।
 धीवेगिनाडघभिध-सह्युधयज्ञजन्मोपद्रष्ट-गोत्रज-जगत्पतिपूतनामा ॥१८॥
 पातञ्जलाशपदकाणभुजादि-सयंतन्त्रस्यतन्त्रपदयोममलप्रवन्द्यैः ।
 रत्नैर्विभूष्य विदितो विद्युधेषु सोऽग्र-भट्टाभिधोऽन्ध्रपरणी यदा उदिनाय ॥१९॥

यः सर्वतन्त्र-परिनिष्ठित-पाण्डितोद्ध-साहित्यसार-रसनिर्देशिणी-प्रवाहः ।
 व्याख्यानवर्षनिवहैः पटुकाद्यभूमि सम्प्लाव्य बोधफलराशिमयीफलत्रः ॥२०॥
 श्रीमल्लिका-कुमुम-दामित-होतिपुञ्ज-सौरभ्य-हृषित-समस्तबुधेन्द्रलोकः ।
 श्रीमल्लिनाथ-विबुधोऽन्धधरा-रमण्याः कस्तूरिकातिलकवद् विरराज लोके ॥२१॥
 साङ्गश्रुतिप्रकर-शास्त्रसमूहसार-संसाहिती-रसज्ञरी-श्रवदाढ्यवर्धः ।
 ग्रन्थैरशेषभरतावनि-पण्डितात्मसम्मोदका बहुबुधा इह रेजुरान्द्रे ॥२२॥
 अर्वाक् च पण्डितवरा अपि शेषतुल्य-श्रीविश्वनाथ-हरिशास्त्रिमुखाः सुपूज्याः ।
 श्रीगीतमाद्युपन-राममनीषि-मुखा वेदार्थविप्रवर-पापयशास्त्रिमुखाः ॥२३॥
 पद्मवंशीबुधवरा अपि पुत्यकुत्य-श्रीदक्षिणादिपद्ममूर्तिपदादिभाजः ।
 तन्त्रस्यतन्त्रबुधदेशिकतामयाप्ताः प्राचीकशन् प्रतिभयाऽन्धधरामशेषान् ॥ २४॥
 लक्ष्मीनृसिंहविबुधः स तु सुम्बरायशास्त्री नृसिंहविबुधः स तु सङ्गमेशः ।
 श्रीराममूर्ति-बुधवेकटशास्त्रि-सुब्रह्मण्यादि-सूरप इम समभासयंस्ते ॥२५॥
 पटुतन्त्रदेशिकवरैः प्रतितन्त्रमाढ्य-तन्त्रकर्तुं तुलितं विबुधापिरार्जः ।
 शर्म्यंश्च सर्वसुकला-प्रतिभा-विशिष्ट-साहित्य-दृढकथितापतिभिर्लसन्ती ॥२६॥
 शब्दागमादि-बहुतन्त्रपटु-प्रबन्धरत्नार्वालि स्वबुधवर्षविनिमिता या ।
 मालामिवोरसि बहुन्यखिलं च देशमाश्री धरा विजयतेऽतिविभामयन्ती ॥२७॥
 माघान्तु-वाशरथि-धर्मज-मुख्यलोकमान्य-प्रभुत्वपरिर्दाश-नृपालवर्षः ।
 श्रीकृष्णदेव-धरणीन्द्र-लसत्प्रतापरुद्रप्रभु-प्रभृतिभिः परिपालिता प्राक् ॥२८॥
 श्रीराजराज-नरनाथमुख्यमंहोग्नेः संरक्षिता बहुतरं ददती त्रिवर्गम् ।
 विक्टोरियाप्रभृति-हूणनृपाल-सार्वभौम्यैः सुधर्मनयतः परिवर्षिता च ॥२९॥
 वेदागमादि-परिनिष्ठित-सम्पत्तीषाः सर्वत्र रक्षित विबुधा धियणोपमानाः ।
 तत्तद्रहस्यमखिलं विषयान्तरस्था येभ्यो वदन्ति गहन विषयेषु विज्ञाः ॥३०॥
 आर्षे सुकर्मनिवहे विविधतप्रयोग सत्सम्प्रदाय-समुपेतमितोऽप्य-देश्याः ।
 जानन्ति याशिक बुधापि च सन्निकृताशान् शृङ्खं रथबुद्धभूमिति प्रकटोत्सुकास्ते ॥३१॥
 यत्र स्वरो निगमगोमधुरो नितान्त न श्रूयतेऽप्यविषये मूलिलक्षणाऽपाः ।
 उच्चारणे क्रम-जटा-घन-मुदयपाठि-सर्वेदिका बहुसहस्रगिता विभान्ति ॥३२॥
 यत्र सिद्धयो निजसतीत्य-विशुद्धिधुर्या धर्मन् यपूजनपतान् परिदंशयन्ति ।
 स्वाचारतोऽप्यदुवतीम्य उपासधर्मा निष्ठेभ्य एव पुण्याश्च विदन्ति धर्मान् ॥३३॥
 श्रीतेश्च यागनिवहैर्युनापि यत्र कर्मण्यशिष्टनिचयापरितंरमर्त्याः ।
 ह्ययन्त आग्यमुत्तदित्यह्यि.सुगन्धैः आमोदितो विजयते सुरंरक्षितोऽध्रः ॥३४॥

गोदावरीयुगल-नदीवर-यास्त्रिकृतया-सम्प्लावितार्थकलभूफलितं सुधान्वैः ।
 कुक्षाममुद्य-परिषोडनमन्यराजधानीयु धारयति यः प्रेतिवत्सरं च ॥३५॥
 यत्र स्त्रियस्यच पुरुषास्यच समस्तसम्पद्भोगैर्निरन्तरमिह त्वनुभूयमानैः ।
 स्वर्गादिभोगवितर्ति त्वनुयुष्यमानां वैयासिकेप्यतिशयोक्तिमनुप्रयति ॥३६॥
 यत्राभितो बहुधनैः परिपाल्यमाना वेदागमाद्यखिलतन्त्र-विवधिसत्याः ।
 छात्रप्रजाप्रयसनाद्यतिसृष्टि-पुष्टियाहिन्य उत्तमगुणपहिता विभान्ति ॥३७॥
 गोदावरीयुगल-मध्यगता विभाति यक्षःस्यलोच रुचिरान्धधराङ्गनायाः ।
 प्रैलगता निजगतामभिसूचयन्ती श्रीकोनसीमपरणिस्त्रजगच्छ्रियाड्या ॥३८॥
 ग्रहाविभिनिगम-सत्य-विचार-गोष्ठी-सवतामभस्तपसि सिद्धधरैर्महद्भिः ।
 जुष्टामजस्य जगतीं मुलाभोगलुर्ध्वं राजपिभिर्महितयज्वभिरच्चक्ष्मामैः ॥३९॥
 नानाविधाचरितपमंगणेषु-पूर्त-दान-प्रतादिसुकृतातिशयैश्च सद्भिः ।
 व्याप्तां बुधेन्द्रनिवहैर्निगमागमादि-निष्कल्मसप्रवचनप्रवर्णैः सदापि ॥४०॥
 दिव्याङ्गनाप्रथर-चन्दन-दिव्यवृक्षारामादिभिः सुदचिरैरमरायतीं च ।
 श्रीविष्णुसस्वसमुपासकभक्तवर्षैः शब्दाजितप्रतमूलोजितपुण्यभारैः ॥४१॥
 वेचालयोत्रत-तशाम-मुखप्रतिष्ठा धर्मोत्रसैरपि विकुण्ठपुरीं दयाना ।
 श्रीशशयुपासक-महाजन-धर्ममाण नित्यार्चनादि विविधाट्टण-तुष्टचित्ता ॥४२॥
 यत्र स्वयं वसति भक्तजनालयेषु नानाविधाकृतिधरा भुवनेश्वरी सा ।
 श्रीशाक्त शैवयर-र्येणव-गाणपादि भक्तप्रजास्पदतया विविधोर्ध्वलोकाम् ॥४३॥

* * *

प्रदेशवर्णनात्मक काव्यात क्वचित् त्या त्या प्रदेशातील महत्याच्या नगराची वर्णने आधुनिक वर्णने विशेष अभिमानाने केलेली आहेत. उदाहरण म्हणून याच दुर्गानुग्रह महामाव्यानीउ आन्ध्रप्रदेश वर्णनापुढचे विजयवाटा वर्णन पाहाः—

विजयवाटावर्णन (सर्ग ९)

तत्रारित सर्वभक्ता विजयस्य घाटी भूषाऽऽभ्रदेशधरणीरमणीमणी सा ।
 घाणी रमासहचरी निजसौन्दर्येन याभाति दिव्यनगरी-गणित्पिणीह ॥४८॥
 यत्रेन्द्रकीर्णगिरिर्मूर्ध्नि-तपस्यचचार दिव्यारत्र-साधनकृते विजयी जयाय ।
 सिद्धशिवात्तपसि पादुपताद्यभोष्ट-दिव्यारप्रसहृतिमवाप पुरी तदाख्या ॥४९॥
 यत्र स्वयं वसति भक्तजनालयाय बुधेन्द्रकीर्णगिरिर्मूर्ध्नि हिरण्यमयी सा ।
 प्रत्यक्षसर्वकलदा सकलातिनाम-तन्त्रीशिता कदम्बया वनिसीदितेयु ॥५०॥
 धीष्टणवेहृजनितो विदिता हि कृष्णवेणीति दक्षिणदिशा वृत्तीह गगा ।
 कातेव-बुधेन्द्रव-भारनिवारिणी सा कुल्याभिरार्यवरणीं कलयत्प्रभोक्षणम् ॥

यत्रेन्द्रकीलगिरिणा सह सोधराजिरत्युत्पत्ती द्रुमनि स्वयिदालतायाम् ।
 संस्पृशते हसति चाममुद्यामयत्पलावभ्यसम्पदतिशोति मृष्टांशहृन्वान् ॥५२॥
 सौधोच्चभूमि-विहरद्वनिता निरीक्ष्य दिव्याङ्गना निजविमानगतैः स्वहस्तैः ।
 धर्तुं लपन्ति किमु तास्त्विति शंक्माना यानत्वराशिलरपृष्टविमानरुद्धाः ॥५३॥
 पःसुन्दरीदपसि कृष्णसरिस्त्रिमना दिव्याम्बराभरणभूषितदिव्यदेहाः ।
 फूलेऽमरार्चनरताः परिबोध्य को या मंदाकिनीतटगता अमरीः स्मरेन्न ॥५४॥
 यत्सुन्दरीमणि-निमज्जनखेलनेषु शैलोन्नत-स्तनयुगाभिहतः प्रवाहः ।
 उत्क्षेपितः पुनरथः प्रसृतः सुवेषी-भूत्वा प्रयात्यप इयं किल कृष्णवेषी ॥५५॥
 यत्र द्विजेन्द्रनिवहाश्चतुरास्यनियंदाग्नायवागमृत-तपित-सद्ब्रुवन्दाः ।
 नामागमप्रकर-तत्त्वविचार-गोष्ठी-सिद्धागत-घोषन-गुह्यजुषो जयन्ति ॥५६॥
 यत्रावनीमुरगणाचरितंस्तपोभिरगतबंहिः तुभिरचनसंविधानैः ।
 स्वस्यालयोपगमनानवकाशहेतोर्वासं सदा विदधते सकलास्मुरीषाः ॥५७॥
 विद्यालयेषु विविधेषु समस्तभाषा-साहित्य-बोधनपरेषु च शास्त्रतत्त्वम् ।
 उद्बोधयन्त इह पण्डितपुण्डरीका भाषापतिप्रियपुरत्वमवापयन्ति ॥५८॥
 गत्वा सुवाप्यशकटेः सह चेटिकाभिराक्रीडनेषु फलपुष्पगणं गृहीत्वा ।
 आगत्य च प्रतिलतातटसङ्गलक्ष्मीमाहूः स्म भर्तुंभुजबन्धगतास्तल्पयः ॥५९॥
 किं नन्दनेऽपि किमु चंद्ररथेऽन्यदेवाक्रीडेषु वर्षामिह नः प्रमदाजनेभ्यः ।
 प्यासो द्रवीति बहु यत्प्रससाद रत्नद्वीपस्थितोपवनसम्पदमत्र दुर्गा ॥६०॥
 नायामृतं विधिविशिष्टमिहोनमेतन्मुग्धे गवां हि पय एव सदस्ति नो किम् ।
 नो चेत् किम्यत् कलशसम्मिमतमग्निजातं तच्चाच्युतेन किल दत्तमय धव भूयः ॥६१॥
 गोषु प्रतिष्ठतमिबं पयसोपलभ्यं तेभ्यो दधत्यहरहः किल कामगण्यः ।
 सत्वंशजा ददति नः परमत्र दोह-भेदात् फले विषमता हविशोऽश एतत् ॥६२॥
 लक्षाधिकाः सुरभवी नगरे घसन्ति तत्पूजनेन विधिवत्पयसोऽनुकर्वम् ।
 सर्वाः भियोऽप्यमृतताभिमतार्थेतिद्विमोहो दिवोत् उरुभोग इति प्रिये नः ॥६३॥
 दुर्गाकृपातिशयतः सकल्पधो नः पूर्णा दक्षिणगिरिरम्यतयाऽन्यमोहः ।
 एवं मियोऽत्र मियुमानि यदन्ति तुष्टान्याराध्नुवन्ति धरदां दृढभस्तिरस्ताम् ॥६४॥
 श्रीराजकीयविधि-निर्वहणानुशिष्टाः फालेय-दुष्कलुषदूरहृदः प्रकामम् ।
 लोकानुरञ्जनरता निजयमंनिष्ठा दुर्गामुधासत इमेऽपि सदातिभक्त्या ॥६५॥
 ते क्षत्रिया फलियत्नेन विभुत्वपूरा अद्यात्तमचमंनिरता अलिलायंभाजः ।
 लापन्नरक्षणविधौ निजशीर्यैर्योदायांविभिभिभुपव स्वमवेक्षयन्ति ॥६६॥

यत्रोदजा पनवभूतिविशेषभाजो याणियल्लघयिभवा अतिधामिकादय ।
 विद्यालयग्रगुयो निरन्ताप्रदान-शालामरालय-मुख-व्ययितारमयिताः ॥६७॥
 यत्रोदिया उपति वृष्णसरिन्निमग्ना दुर्गा रंवि द्विजवरं शिरसा प्रणम्य ।
 स्वस्वोचितासु कृतिषु प्रयतन्त भार्या ईश-कृपातिशयतोऽसिलसोऽयभाजः ॥६८॥
 अभ्यान्यजातिजनिता अवि पञ्चमान्ता दुर्गात्रिका-चरणपंकज-भक्तिभायात् ।
 स्वस्वोचितायंकलनेषु पनादिल्लघ्या वैग्यं विहाय सततं सुखमाप्नुयन्ति ॥६९॥
 मादेवभवत इह नाप्यमुखो न दीनो भेवागुणो न च जडो न च घमंहीनः ।
 नाप्यादिमकादि-परितापभुगारमकर्मभ्रष्टो न शिष्टजनवैषंवि दुष्टबुद्धिः ॥७०॥
 ऐश्वर्ये च वृष्णमुहूर्तो विजयस्य घाटी शक्तिप्रकारमक-शिया-प्रियराजधानी ।
 वृष्णाङ्गजात-तटिनी-परिपायिता च तस्यां विभूतिकलने क इह क्षमः स्यात् ॥७१॥

* * *

महाकोशल प्रदेशाचें कीर्तिकथन*

महानदी, महामाया, महाशिव-महोभवाः ।
 नृपा यत्र स देशोऽयं महाकोशलसंतकः ॥१॥
 महारत्ननिधिर्बिम्बो महाशक्तिधरो महान् ।
 दीप्तोऽयं दक्षिणाशायं देशो दक्षिणकोशलः ॥२॥

शंले राजति नाटपगण्डपगय श्रीरामकुर्गे^१ शुभे
 नूने^१ तिहपुरे च चित्ररचनालीला शिलायामहो ।
 नानानिर्मरंशंलमहूरगृहाः स्याताः पुरातरवतो
 यस्मिन् सन्ति सुवर्णहोरवनिषि^१ सोऽयं महाकोशलः ॥३॥

यस्मिन् मेकलपर्वतः शुषिमलो रम्याप्रकृटो यरो
 भक्तिप्रेमविषायको हि भगवान् श्रीश्रीतिनारायणः ।
 श्रीगण्धर्वपतिः कुलेश्वरशिवो रामीवनेश्रो हरिः
 नापो यत्र मुक्तिहाय इति यै स्यातो महाकोशलः ॥४॥

* विक्रम ग. २००० गमाप्त होण्याच्या निमित्ताने नियोजित वेळेरया श्रीविष्णुमहायज्ञ (रंगपुर) स्मारक घड्यांतील पृ. ७३ वर.

१. रामगड (गरगुजा राग्य)च्या पहाटावर प्राचीनतम नाटपगण्डप आहे.
२. गिहनपुर शिवा मिषतपुर (नरहरपाळी)
३. साम्बलपुर पहराजवठ महानदीगर्भस्थित हीराबूदरपान.

सत्यश्यामलधान्तिपूरितरसा रम्या बिहङ्गावली
 यस्मिन् वारनवाटिका सुविमला चित्रोत्पला तण्डुला^४ ।
 चित्रा भूधरशृङ्गपर्यंतपटा सोज्य सदा कीर्तित
 श्रीसौन्दर्यकलाकलापकुशलो यन्धो महाकोशल ॥५॥

सौन्दर्यं शिवनाथपुण्यपुलिने यत्रास्ति शान्तिप्रद
 नृत्ये यत्र रता सुतैलतटिनी, हसोदका मानदा^५ ।
 रेवारामवस तकोकिलकलो यस्मिन् सुधा यर्पति
 पुण्यारण्यमयो महाकविकुलस्पर्धो महाकोशल ॥६॥

यस्मिंस्तच्छति पद्यलोचन इति श्यात सुतीर्थो महान्
 रेवा-शोण-विधौतरत्नघरणी शृगाररामाद्रिक ।
 यस्मिन् राजति शम्भुसेवितजला चित्रोत्पला प्रोज्ज्वला
 सोज्य कोसलनाथ-कीर्तिकलितो देशो महाकोशल ॥७॥

*

*

*

आपल्या प्रदेशाचें माहात्म्य वर्णिताना त्यातील शूर, पण्डित, कलावन्त किंवा कविजन यांच्या नावाचा गौरवपूर्ण उल्लेख केलेला अनेक प्रदेशवर्णनात्मक काव्यात आढळतो त्या दृष्टीने महाकोशल वर्णनात अनेक अशात पण सरमरणीय कवींना उल्लेख पाहाः—

कोसलकवींचे कीर्तिगान

(प लोचनप्रसाद पाण्डेय लिखित, श्रीविष्णुमहायज्ञ (रत्नपुर) स्मारकप्रधात)

चित्रोत्पला-क्षुम्बित-चारुदेशे श्रीकोसले स्वर्णपुरे च शूभ्रे
 ये कौविदा सत्कविवृन्वयुक्ता सन्ति स्म तेषामिह कीर्तिगानम् ॥१॥
 रेवातटे रत्नपुरे च रम्ये तुम्माण-राज्ये तलहारि-भूमौ ।
 महानदीवारिविधौतदेशे पुरा बभूवु कविकोविदा इमे ॥२॥

४ तण्डुलानदी टण्डुला किंवा तण्डुला नदी जी रायपुर आणि द्रुग जिल्ह्यातून वाहते

५ चित्रोत्पला (महानदी) सुतैल (तेलनदी किंवा तेलवाही नदी)

६ शिवनाथ, हसोदका, —हसदो किंवा हासदेव नदी ।
 गानदा मान किंवा मान्द नदी

*

ईशानः कविः

ईशानः कविराजपण्डितवरो विद्याकलापारगः

श्रील-श्रीपुर-गवंगौरवशशी चित्रोत्पला-चारणः ।

राज्ञी श्रीशिवगुप्तभूपजननी श्रीवासटाघोसटा

येन श्रीपतिसद्यकीतिरचनापुष्पैः शुभैः पूजिताः ॥३॥

प्राक् पृथ्वीशः शिवयुतमहागुप्तबालार्जुनाख्यो

यस्य स्नेही सहृदयकविः सोऽयमीशानदेवः ।

जातो घंशे मुत्तर इति यो धर्मणां सूर्यवर्मा

पुत्रो तस्य स्यनूपजननीं यासटां यः तिषेवे ॥४॥

भास्करभट्टः कविः

प्राप्तो युद्धे नृपसदसि यः केसरिख्यातिमुच्चैः

भयं भूपं भवयुतमहो देवनामाभिधं तन् ।

त्यागो श्रद्धारत-गुणिजनप्रेमपात्रं दाशंस

भट्टो नाम्ना कविकुलगुचर्भास्करः कोसलेशम् ॥५॥

ईशानो भास्करभट्टश्च

ईशानः कविराजराजितिलकश्चिन्तातुराङ्काभिधः

श्रीबालार्जुन-कोसलेश्वरसखः सत्काव्यचिन्तामणिः ।

भट्टाख्यः श्रुतिमान् मनीषिमुकुटो पीभास्करो भास्करो

यस्य श्रीभवदेवराजरुमलं दिव्यं. करैः कान्तिमत् ॥६॥

कुण्यादण्डी

यंघ श्रीकृष्णदण्डी बुधालकवियरः सज्जन. शम्भुभक्तः

पाष्यानन्दे प्रमत्तो हरचरितरसास्यादने दत्तचित्तः ॥

कोसलेन्द्र. ययाति.

भूपालः कोसलेन्द्रो बुधकुलतिलकः श्रीययातिः प्रमिदः ।

याग्देवीपादसेवी विद्युयजनसखः श्रीकण्डिगप्रपीसः ॥७॥

महानदीमण्डितकुञ्जभूमी पुरे विनीतामिध आद्यपीठे ।

ताघे प्रमत्ति विनाशं वशार श्रीकोसलेन्द्रो नृपतिर्ययातिः ॥८॥

चित्रोत्पलापरननुग्वित्तबासभूमौ श्रीमान् कण्डिगकवियसेषु ययान्तिपुर्याम् ।

ताघे वशार रचनां नृपतिर्ययाति. श्रीकोसलेन्द्र इति नामयुतः प्रमिदः ॥९॥

श्रीसिंहदत्तः

तातो यस्य विनीतनामकपुरे चक्रे पुरं नूतनं
 हीरास्थान-महानदीतटवरे श्रीकोसले दक्षिणे ।
 भूपो भीमरथः कलिङ्गतिलको यस्य प्रभावां प्रभुः
 सोऽयं संघृतसन्धिविप्रहृषदः श्रीसिंहदत्तः कृती ॥१०॥

भूपो भीमरथो महानवद्युतो गुप्ताभिधानो वर
 आस्तोज्यन्तमुले ययातिनगरे चित्रोत्पलाचुम्बिते ।
 यस्य क्षमापरिपालने नयगुणे सोऽयं महाकोसले
 प्रत्याप्तो धृतसन्धिविप्रहृषदः श्रीसिंहदत्तः कृती ॥११॥

सुमङ्गलदत्तः

चन्द्रो दत्तसुमङ्गलः मुनिपुणः श्रोतारब्दतात्मजो
 यस्मै कीर्तिमदात् सुयञ्जुलशिलालेखः शिवस्यालये ।

श्रीनारायणः

श्रीरामाभ्युदयाभिधं रसमयं काव्यं कृतं येन वै
 श्रीनारायणसत्कविविजयते गोपालवीरप्रियः ॥१२॥

अज्ञातनामा

गन्धर्वेश्वर-पादपद्मज-सुधासक्तेन व केनचित्
 दिव्ये घाम्नि सदाशिवस्य रुचिरे काव्यं कृतं प्रस्तरे ।
 मालापुष्पसुगन्धचन्दनसमा शब्दावली निर्मला
 सत्कीर्तिं वितनोति सत्कविकुले श्रीकोसले श्रीपुरे ॥१३॥

अल्हणकविः

गणेश्वरः मुकविरल्हण ईशभक्तस्तुम्भाणवेशपति-राजसभाप्रधानः ।
 पङ्केश्वरस्य गुणकीर्तनपुण्यधामा विद्यानिधिः सकलकोसलकाव्यचन्द्रः ॥
 विद्वान् श्रीवत्सराजो नृपतिगुणकथागायकः कीर्तिमूर्तुः (कीर्तिधर)
 तत्पुत्रो धर्मराजो निपुणकविवरदचन्द्रचूडस्य भक्तः ।
 मामेनामा कवीशः सुरमणजनको रत्नसिंहोऽयं पुत्रः
 ययातरे वास्तव्यवंशे नृपवरसदसि प्राप्तयानरे यन्मोषी ॥१५॥

कुमारपालः

श्रीमान् सहस्रार्जुनवंशदीपः कुमारपालः मुकविप्रधानः
 महानदीवारिबिन्नासमुग्धो महागुणतो भवभूतिभक्तः ॥१६॥
 विद्यानिधिप्रतिपतिमनीषो चण्डीशपादाम्बुजचञ्चरीकः ।
 प्रास्तादकारः शशिशेखरस्य धन्योऽस्ति यः कोसलसत्कवीन्द्रः ॥१७॥

त्रिभुवनपालः

त्रिभुवनपालः कीर्तिमरालः कीर्तिविशालः सुकविदले ।
सुकृतिरसालोर्षघ्नशशिभालो जितभवजालो भूमितले ॥१८॥
श्रीदेवपाणिर्बुधवन्दवन्द्यः श्रीमान् नृसिंहो रचनाललाम् ।
प्रशस्तिकारः कवितारसज्ञो दामोदराय्यो हरिभक्तिपूतः ॥१९॥

गीतमाधवसद्गीतिकाव्यमद्भुतमिष्टदम् ।
रेवारामकृतिगङ्गा-नर्मदा-लहरोसमम् ॥२०॥
श्रीवास्तव्यबुले जातः प्यातः पण्डित इत्ययं
प्रशस्तिकारशृंगारो रेवारामो द्विजानुगः ॥२१॥
* * *

पंजाब देशाचें वर्णन

अस्ति समस्ते भारतवर्षे विख्यातः असंख्यपर्यन्तावलीनिगडितः, सकल्पविव्र-
महानदीप्रवेशपरिव्रः शूरधार्मिकजनसंकुलः, नदीमातृकृतया दौर्भिक्ष्यनाग्नाऽपि विहीनः
त्रिभिधयान्योत्पादनसमर्थकृतितया सम्पन्नतृपीरलग्नः स्थाने स्थाने साक्षात्कृतपरमतस्यै-
र्विप्राभिरसमग्निमहानुभाविः प्रार्चनमुनिभिः कृतप्रतिष्ठैः पवित्रस्तार्थिः समाकुलः
निर्घर्गतः एवालौकिकसौन्दर्यया वनश्रिया भूषितः, पञ्चानाम्ना सम्प्रति व्यवहियमाण
आर्यान्तस्योत्तरः प्रदेशः ।

यत्र च सिन्धु-गंगा यमुना-सतलत्र चिनात्र-संज्ञाः पञ्चमहानद्यः परिवहन्त्यः
स्वज्ञैरेण सकल्पमपि तदीय भूमिपदेश मुसम्पन्न मुस्लिमं कुर्वन्त्यस्तस्यास्योत्तरावर्तस्य
'पंजाब' नामविधाने साहाय्यमकुर्वन् ।

यस्य चोत्तरेण वर्तमानः घततनिपाति हिमानी समाच्छादितैलंतावृक्षनाम्नाऽपि-
विहीनेरतिशोमल्लखित्रिणप्रनाशितै रज्जमयैरिव शिखरेगंगन पिदारयत्रिव स्वर्गगमन-
मार्गाल्लूट इव विराजमानः, साहसिदैरपि दुरारोहः निरगस्तुन्दरस्थार्यावर्तस्य
रक्षणाय भगवता निर्मित इवापार-तानि-मण्डितः, मुस्लिमासयोम्यो हिमालयः,
दक्षिणेन सोऽयमनिविख्यातः क्षत्रियजन्मभूमिरिव वीरमयः शीलरक्षणतत्पर-ल्लूना-
भूमिनोऽनेरेः श्रीप्रनारसिंहप्रभृतिभिः क्षत्रियश्रेष्ठैर्भूषितैः परिपालितो राजपुत्रानेचपर-
नामभेयो राजस्थाननामा महान् प्रदेशः, पश्चिमेन हिमालय-पहोडर-हिन्दुकुञ्ज-
नामाऽपरः पर्वतः, पूर्वेण-बीडमनानुपायिषकुल्लिनेदनामा पर्वतमयो भूपट्टः
शोभते ।

यस्मिन्त्य बहुरिकाभ्रमप्रभृतीनि सकल-सनातनधर्मानुयायि-वन्दितानि शुद्ध-
साधिस-चित्तशुद्धय-योग्यानि तपस्यान्धानानि, गंगोत्रीजनुनोषीप्रभृतीनि भलौकिक-

मृष्टिसौन्दर्यमण्डितानि, प्रपञ्चशीततया मानवनिवासानर्हानि महानद्रीप्रभन्स्थानानि, ज्वालामुखीमुत्पान्यास्चर्यस्थानानि द्रष्टा विलोक्य सुतरा विग्मित ईद्वरध्यानप्रणो भवत्येव ।

किं च य सकल-पृथ्वीतल निवासि-जन दर्शनार्हः, अतिविरलत्रविकिरणसताप-प्रशमित प्रजलहिमानीशीतः, परितो विराजमानहिममय-पर्यतावली परिवेष्टितः अत्युन्नत-शिखराप्रप्रवृद्ध घासभ्रमणतत्पर च्छागसहस्रसुन्दरः, अतिविस्तीर्ण-सतलज-प्रवाहमासुर शालीशेनदर्शनीयः, विशालहस्तिपल्लमण्डित वृक्षगणारूढ पुष्पगुच्छाल दृत्त लताजात निकुञ्ज मनोहरः केसर सुरभिगन्ध परिपूरित दशदिशः, स्थाने स्थाने निर्निद्रकमलराजिभूषितै-रगाधजलैः सरोवरैरञ्जितः विविधगद्-नाशक-जलैः सततप्रयाहिभिर्निर्झरैश्च विख्यात महार्घपट्टवरजोत्पादनचण अनेकजुल्याप्रवाहाद्रो भूतलस्वर्ग इव खर्वेणामपि स्पृहणीय भारतभुवो विश्रान्तिस्थानमिव, सकलदेवगणविलासाहो मुकुट इवायवितस्य काश्मीरनामा महान् प्रदेशोऽधुनाऽपि भूयति ।

अपि च सकलभारतवर्षविख्याता अनेकवीरपरित्यक्तकलेवराः भारतवर्षेतिहा सस्य मातर इव सन्मान्या, कुरुक्षेत्रप्रभृतयो रणभूमय य समलजुर्वन्ति । यस्मिंश्च भगवतो रावणारे रामचन्द्रस्य पुत्रेण लहना स्थापिता लहोरनगरी, प्रपञ्चशौर्यशील धर्मानुयायिभिः स्थापिताऽमृतसरनगरी, तथा विविध-भारतभूपालैरधिष्ठिताऽग्निगिताश्व मेधपरिपूता 'इद्रप्रस्थ' इति प्राचीननामधेया 'दिल्ली' इति भूतनामिधाना नगरी च पथिकजनैर्नीक्षिता अथस्य भारतवर्षस्य पूर्ववृत्तान्त स्मारयन्ति ।^२

*

*

*

‘धारायशोधारा’ काव्यसंग्रहातील मालवदेशवर्णन

अस्त्युत्तरस्या दिशि नर्मदाया यो मालवाख्यो विततप्रदेश ।

समृद्धिमुग्धो यमुपैति वस्तु कंलासनाथो हिमशैलशृगात् ॥

“ मान्धातुरोकारपुरेऽमलेशो महांश्च-कालेश्वर उज्जयिन्याम् ”

प्रास्तावयुग्मे वसत सुखेन विरक्तशम्भोर्द्विगुणा सुखेच्छा ॥५॥

जलसमृद्धिः

मन्नाकुला वेगवती गमोरा 'श्रीनर्मदा' दक्षिणत स्रवती

सरक्षणार्थे किल मानवाना साता विधात्रा परिखेव भाति ।

लिंगानि शम्भोरमितानि यत्र तथा प्रतीकानि गणाधिपस्य

लुटन्ति नित्य सलिलेऽथवाऽस्याः ससर्गलेशाद् दशदोऽपि देवा ॥६॥

२. श्रीपादशास्त्री हसूरकरलिखित 'श्रीसगुचरितामृतानून.'

'धर्मप्यतीय' जलपावनेति वाक्ये न शक्यो बदतोविपात

धर्माणि किंचा रघिर न लभ्य तस्या इदानीं स्फटिकाच्छनोपे ।

यागेषु 'रन्ते' पशवो हता ये धर्माणि तेवा रघिरापगायाम ।

पुराऽप्लवन्तेत्यभिधानमेतत् तस्य प्रदत्त कविभि पुराणं ॥७॥

येत्राणि सर्वत्र नदीतटेषु ख्याता पर वेदवनीयमेका ।

मन्येऽत्र वृत्त विल चरपाणि पार्यायंसिद्धयं करतोत्रयेत्र ॥८॥

मिन्ध्वन्तराद् यद्यपि मन्दतोया सिन्धु प्रशस्या यमुनामखीत्वात् ।

सता हि सगो नर्याति प्रवयं स्पशेन लोह विषते सुचणंम् ॥९॥

क्षिप्रप्रवाहान् सरिदऽत्र 'सिप्रा' क्षिप्रेति लोके लभते च सताम् ।

थीटृष्णपादाब्जरज प्रसगाद् भाष्य तदीय किमु वर्धनीयम् ॥१०॥

एकाप्रक्षिता सुचिरादधीत्य सुदाम-सकषण-वालटृष्णा

थात्ता दिनान्ते पुलिने यदीपे श्रमापनीद नियमेन घकृ ॥११॥

नद्य पवित्रा. सकलाश्च लोके तयापि तासा वट्ट तारतम्यम् ।

विशिष्टमागल्यगुणादमीया सवीर्तन मगलगीतिशायाम् ॥१२॥

चिन्त्यादिः

आसां वृना जनकश्च विष्य सहस्रबाहु प्रतिक्रातंवीर्यं ।

सहस्रपादो भगवान् दिनेश सहस्रशीर्षो धरणीधरश्च ॥१३॥

तेज परेया प्रसृत प्रभावि तेजोविशिष्टः सहते न जानु ।

नगाधिराजोप्रतिरङ्गितीया विन्ध्यस्य जाता हृदि शल्पहुल्या ॥१४॥

श्रुत्या प्रतिज्ञा भक्ति यदास्वी स्पर्धा समारन्ध हिमालयेन ।

शिरोभिरुचकंगंगन विभिद्य चिन्ध्यो हिमात्रि द्रुतमत्यजेत ॥१५॥

आदित्यवन्द्रावनिलदचदद्धा अहश्च रात्रिश्च हतक्रमाऽभूत् ।

दिवरालबोधो विहृतो जनानामनर्धजात जगति प्रवृत्तम् ॥१६॥

सकल्पपूर्वं यजनादि श्रुत्या दिक्कालबोधस्तु रथोन्टपीन

दिवरालमोहात् भवन्ति यता घृष्टिनं तस्य न मुक्त न तस्मान् ॥१७॥

देवा मनुष्या व्यपिता सच्चिन्ता रात्रिदिव भूरि विद्यार्थं कार्यम् ।

अन्यानुपायानपतायं सर्वे प्रणम्य विष्यस्य गुह ह्यबोचन् ॥१८॥

उच्छृण्वतोऽप्य तव पूर्वनिप्य पीडाममहतां जगते ददाति ।

प्रशुस्पगिधोरपि गर्वाहारिन् कर्त्यां विना न प्रभवेत्प्रियनुम् ॥१९॥

विन्ध्याद्रिरभ्रकवपस्ततोऽपि गुरोरगस्तस्य पदे नमाम ।

दिय प्रदानेऽपि गुरो शयान आने न आदेष्टमनघनिष्यान् ॥२०॥

" जित्वा विपक्ष गुरुरेव मोदो नत्वा गुरु किन्तु ततो गरीयान् ।
 इत्य विविन्त्योन्नतमानसोऽसौ स्पर्धा-प्रयत्नाद्विरराम विन्ध्य ॥२१॥
 यदा व्रजेन्निष्क्रमता विपक्ष उत्थानशील कुरुते प्रयत्नान् ।
 निधाय चित्ते ध्यवहारतन्त्र हिमाचल किं यततेऽधुनाऽयम् ॥२२॥
 शत्रौ शयाने हिमवानसाध्नोत् तयोन्नतिं हस्तशताधिकां स्वाम्
 अल हिमाद्रे ! तव धननेन स्पर्धानिवृत्तो गुरुभक्तविन्ध्य ॥२३॥
 धराधर-व्याप्तवसुधराया प्राथम्यमुच्चै शिरसस्तवैव ॥२४॥
 अनर्थकोट्य प्रभवन्ति यत्र तवाचलस्योच्छ्रयणप्रयत्नं ।
 जीवा न सोढु प्रभवन्ति दुःख यज्जायते त्वच्चलवृत्तियोगात् ॥२५॥
 तुगोऽपि विन्ध्यो विनयावनम्रो गुरो पुरस्ताद् बटुवद् वभासे ।
 सुपुत्रशिष्यो विनयावलम्बाद् गुरोर्गुरुत्वं परिवर्धयेते ॥२६॥
 " मोतिष्ठ यावत्पुनरंमि यत्स " शशास विन्ध्य चुलुकीकृताग्धि ।
 आज्ञाप्रमाण सतत गुरोर्मै प्रीयाच्च विन्ध्योऽपि नियत्य चित्तम् ॥२७॥
 अगुच्छदानेन वशीचकार द्रोणस्य चित्त शबरकलव्य ।
 तथास्तिकार्येऽप्यरितक्षकस्य ररक्ष जीय जनमेजयोऽपि ॥२८॥
 गुरो समक्ष बहूषा भयेन शिष्या नियोगान् परिपालयन्ति ।
 तस्मिन् प्रयातेऽपि दिव पुनर्ये ह्याज्ञापरा सन्ति त एव धन्या ॥२९॥
 चिच्छेद रामोजनननीशिरोऽपि तत्याज राज्य रघुराजसूनु ।
 ददौ गुरुर्वावनमात्मपित्रे आज्ञा गुरुणा ह्यविचारणोया ॥३०॥
 निद्राप्रदा शोषहरा गुणाढ्या रूपातनाहृष्यतिसारशत्रु ।
 अत्रंघ रोहृत्पहि-फेनवल्ली शस्यन्तरश्यामलमालवेद्यु ॥३१॥

उज्जयिनी

क्षेत्र पवित्र नगर समृद्ध सिप्रातटिन्या निवृष्टे निवृष्टम् ।
 यस्मिन् महाकालललाटचन्द्रात् तमिल्लपक्षेऽपि निशा प्रकाशा ॥
 अवत्यवन्तो भवसिन्धुमग्नाऽजयत्यरोनुज्जयिनी युयुत्सून् ।
 द्वेषाऽप्यसावस्ति ययार्थनाम्नी महत्त्वमस्या मनतोऽप्यभूमि ॥
 सुयर्षेशुगेत्यमरावतीति पथावती पुष्पकरडिनीति ।
 तथा विशालेत्यभिधानमाला तस्या गुणान किञ्चिद्विव व्यनक्ति ॥
 अग्नीन्दु-सूर्यारमक-लोचनस्य ज्योति स्वरूपस्य महेश्वरस्य ।
 ज्योतिर्मंथद्वादशलिगमध्यात् कालाभिधान बहु राजतेऽत्र ॥
 कैलासनाथस्य निषेतन तत् प्रयासहेतुर्पतिपात्रिकाणाम् ।
 विलासभूमिर्विदुषां कवीनां भूवासमृद्धिर्जञ्चेतनानाम् ॥

अधोत्य यस्यां सकलाश्च विद्याः सर्वज्ञतां प्राप यद्वृत्तमोऽपि ।
 कामं कुशाग्रा यदुनायबुद्धिः सांदीपनेः कौशलमप्यनल्पम् ॥
 यद्वेधशालाद्भूतशिक्षणेन विकासनापाति युधस्य दृष्टिः ।
 न केवलं भूतलमेव यस्या नभःस्थतारा विषयीभवन्ति ॥^१

* * *
 (अखिलानन्दशर्मा कृत ' दयानन्ददिग्विजया 'तील)

गुर्जरदेशवर्णन (रागं २ रा)

तस्यैवंविधयुत्तस्य धीरोदात्तस्य धीमतः
 देशभूमिरभूद् भव्या भव्यानन्तफलप्रदा ॥१॥
 यत्र नानावनोद्देशविराजद्-नृक्षमण्डपे ।
 मण्डलीकृतसद्वर्हा प्रनृत्यन्ति कलापिनः ॥२॥
 अद्यापि यत्र विषये वसन्तो भनुजाः सुखम् ।
 गणयन्ति न वैशोष्यात् स्वर्गस्थामरावतीम् ॥३॥
 नाना-सस्य-समृद्धाभिरारामतरुपङ्कितभिः ।
 लसते परमा यत्र भूमिरप्यतिशोभना ॥४॥
 पीनापीनभराक्रान्तलसम्म-यरगामिनो ।
 राजते नितरां यत्र गवामपि परा तति ॥५॥
 यापीकूपतडागेभ्यस्तोयाहरणहेतवे ।
 गताः प्रतिपथ यत्र रमन्ते तोयहारिकाः ॥६॥
 पयोधर-पतत्तोय-सम्पन्ना-विशोभिताः ।
 देवमातृकतां यत्र गायन्ति बहु गोपिकाः ॥७॥
 रामस्त-वस्तुविस्तार-स्तुतिरस्तार-भूयिता ।
 पृथिवीतलरत्नाभा या कृता परमेष्ठिना ॥८॥
 (युग्मम्) तस्यामत्य-तभव्याया मीरखीराज्यमण्डले ।
 सर्वशक्तिमतोऽनन्तशक्त्येव परिकल्पिता ॥९॥
 श्रीमती मतिमन्मान्या मानगीयजनाव्यिता ।
 समस्तवस्तुबहुला विद्यतेऽनुपमा पुरी ॥१०॥
 यत्र नैसागिकी काम्यकल्पनानल्पसुन्दरी ।
 जनता जन-तापानामपायाय विजृम्भते ॥११॥

३. दिगम्बर महादेव वृळवर्णी, संस्कृतसाहित्यसुधाकर, सातारा
 विरचित ' धारायशोधाराः ' वाक्यातील मालवगीरव भाग.

कामदेवतिरस्कारकारिणी यत्र सर्वदा ।

सर्वदा रूपसम्पत्तिर्जनानाक्रम्य वर्तते ॥१२॥

नानावस्तुस्तत्कोपपोषमात्रपरायणाः ।

• कुबेरमपि मन्यन्ते न यत्र धनिनो विशः ॥१३॥

(युग्मम्) चारस्त्रीबहुभोग्याऽपि रक्तवर्णापि या पुरी । *

अखण्डित-चन्द्रियादद्या घग्निर्कोज्ज्वलतामिता ॥१४॥

बहुप्रकृतिमुद्यतापि स्थिरा चित्रितभित्तिभिः ।

प्रथमवतधिश्वरूपेय सशैलेवोच्चवेशमभिः ॥१५॥

संध्यारागाहणा यत्र सिन्दूरमणिकुट्टिमे ।

सहस्रांशोरविश्रान्ता विराजन्ते गभस्तयः ॥१६॥

भूषणप्रभया यत्र रजनीध्वपि दीपिताम् ।

• व्यर्थंतां नीयते रम्या दीपकाली विलासिभिः ॥१७॥

गुर्जं दीवघनालोकलज्जामन्यरसंक्रमः ।

कलङ्कापनयं चाच्छन् प्रासादानुषणच्छति ॥१८॥

सौधाग्रशायि-वनिता-मुखालोकान्मदोद्धतः ।

• पतितो यत्र लुठति प्रतिमामिपतो विधुः ॥१९॥

प्रभातोत्थित-हारीत-पठ्यमान-शुभाक्षरः ।

प्राभातिषयो विधीयन्ते ध्वर्या मङ्गलगीतयः ॥२०॥

अस्विरश्चं पताकानां मित्रद्वेषो निशात्रजाम् ।

कोपगुप्तिरसोनां नु लक्ष्यते यत्र तान्यथा ॥२१॥

*

*

*

केरलावनी (कवि - सुव्वरामभट्ट)

भाग्यवस्य भूरिति प्रसिद्धिमीयुषी पुरा चक्रवर्तिनो बलेः सुशासनेन रञ्जिता ।

पुष्यतीर्थपावित्तेषमायंलोकसेविता केरलावनी चक्रास्ति पावनो पुरातनी ॥१॥

एकतामुपेयुषी पुरैव भावना नृणा वेशभूषणादिनापि भिन्नराजशासना ।

भाग्यवसतोऽधुनेकभावभासुरा भूश केरलावनीललाम भाति भाग्यवावनी ॥२॥

शैलसागरान्तरालशोभिनी, विभूषिता केरपूगपादपैः सरित्तटाकपोषिता ।

सर्वसस्यशालिनी समृद्धशालिसञ्चया श्रीविलास-लास्यभूमिराविभाति भूरियम् ॥

नेकजातिमायं वर्गलालिताऽपि भूरियं सीहृदयभासमानमानवावलीयुता ।

सन्ततोपचीयमान-नव्यमध्यसन्ततिर्भति भारतावनो विशालकालचित्रकम् ॥४॥

येदशास्त्रशिल्पगीतनाट्यनृतकीविदा शिष्टजुष्ट-सप्तयानुषायि-लोकपुरिता ।

विष्टपस्य मङ्गलानि सर्वदापि कुर्वन्ती केरलावनी चक्रास्तु पण्डितमन्यमण्डिता ॥५॥

अशा प्रकारे भारन्तान्तर्गत सर्व प्रदेशांची वर्णन देऊन राष्ट्रीय संस्कृत काव्याचे हे सगळे प्रेरक वादविता येईल अशाच आम्ही लिहिलेल्या 'शिवराजोदयम्' या महाकाव्यातील महाराष्ट्रवर्णन व 'मातृभूतरी' या आमच्या एका शतकाव्यातील भारतभूवर्णन उद्धृत करून हे प्रकरण संपवितो

*

*

*

श्रीशिवराज्योदये (महाकाव्ये)

प्रथमसर्गे महाराष्ट्रवर्णनम्

श्रीमद्वीजितमुदग्रमंडवर सर्वदु खविपदोघसहरम् ।
 पाम शंभमयथाऽस्तु येणव मग्महे मनमि तन्निरन्तरम् ॥१॥
 अस्ति दक्षिणदिग्बमण्डन नाति तुङ्गशिलरावलीमयम् ।
 भारतस्य परमप्रिय महाराष्ट्रमित्युचितनाम मण्डलम् ॥२॥
 भाति यत्र शिलरावली मथी पुष्पित-व्रतति-जाल्वावृता ।
 पुष्प-विल्वदल-पुञ्जपूजिता स्याणुलिङ्गशत-मान्दिकेव सा ॥३॥
 यत्र पर्वततटीस्खलघ्रदी-नौरगदगदनदन्महाध्वनि ।
 मेघगर्जितधिघाऽभिनन्दते ताण्डवेन समदे शिलावले ॥४॥
 वार्यकालिय-सहस्रनिर्जरं. भास्करोज्ज्वल-मधुव-भास्वरं ।
 भाति हीरकरसावगुण्डितो रत्नसानुरिव यो द्रवीभवन् ॥५॥
 दुर्गसानु-जलकुण्ड-दर्पणीद्विम्बिता शरदि तारकावली ।
 यत्र सम्परिवसपि-रोचिषा विन्दते द्विगुणितोज्ज्वलप्रभाम् ॥६॥
 मेघपुञ्जवृत-तुङ्गशृगधान् शारदीं च दधदन्दवीं कलाम् ।
 ध्यानगुस्विर-विशालविग्रहो ध्योमवेश इव चन्द्रशेखर ॥७॥
 यस्य दु सहनिसर्गतेजसा कुण्डितं रिपुबुलैर्विनिर्ममे ।
 रोप-नि श्वसित-सोष्मगारुतं हृमनेऽपि पवने ष्वोष्णता ॥८॥
 ज्योतिषा परिविक्रीणंरोचिषा यत्र दाहसमयेषु सहतम् ।
 विप्रताप-भय-लज्जया ध्रुव दाहताधिकमधित्यकास्वपि ॥९॥
 ब्रह्मशीलजनिता सरिद्धरा येन भाति हि निजाडक-लालिता ।
 पूर्वसागर-समागमो.मुषा स्वर्णदीप गिरि-वधवर्तिना ॥१०॥
 देवतात्म-हिमशील-सञ्चित सिन्धुतोऽम्बु परिगुह्य पायनम् ।
 सिन्धुसागर उदूर्मपाणिभि य निविञ्चति चिराय भक्तित. ॥११॥
 उप्रतावनत-सानुराजिभि. य पिताऽपि सरिता सहस्रश ।
 पाविच पतिरिव प्रभासते मुस्विराधित-महोर्मि-भोषण. ॥१२॥

सप्त-विष्यकुलपवंतान्तरे सप्तबाह्यदतिप्रतापवान् ।
 सह्यनामभृदपीह य सदाऽऽविश्चकार हि निजामसह्यताम् ॥१३॥
 सागर, परशुरामपाचितो माचकस्य समवेक्ष्य बोरताम् ।
 यस्य पश्चिमतटाभिता ददौ वासभूमिरिति तामुपत्यकाम् ॥१४॥
 द्वादशात्मशुभलिङगतोऽधिकान्यत्र भूरिर्हृचितोऽवधाप्य च ।
 शम्भुना तदितराणि भारते सर्वतो निदधिरे कथञ्चन ॥१५॥
 ज्ञाननिष्ठजन-चितविष्टरश्चञ्चलश्रुतिविशिष्ट-विग्रह ।
 यत्र चाष्टविषयेषु राजते सोऽष्टतिद्विविभवो विनायक ॥१६॥
 तच्चिरन्तनमर्हायितेवित प्राप्य पूतवटपञ्चक पदम् ।
 यत्र दाशरथिनाऽपि विस्मृत मातृसन्निधिमहासुख चिरम् ॥१७॥
 रामचन्द्रपदपङ्कजाङ्किता जानकी-विरहदुःख-साक्षिणीम् ।
 यत्र पावनतमा वनस्यर्लो वन्दते परमभक्तितो जन ॥१८॥
 रावणापहृत-जानकीशुषा व्याकुलस्य रघुनन्दनस्य च ।
 येन वानरबलेन सर्वथा घोरसगरसहायता ददे ॥१९॥
 ग्रामसीममु सरित्तटेषु धा यत्र पिप्पलतलेषु दृश्यते ।
 लोहितो ह्यमुरसो गितंरिव दक्षिणाभिमुख-बीरमावति ॥२०॥
 ब्रह्मविष्णुशिवनामतस्त्रिधा तविभक्तयपुष्य परात्मन ।
 यत्र चाग्निमुनिपुत्रविग्रहे भावुकैश्चिरमुपासितैवता ॥२१॥
 अप्रतिष्ठमिव काशिकापुर सागवेदविदुषा द्विजन्मनाम् ।
 गर्जनाभिरकरोच्च तत् प्रतिष्ठारामस्य हृदयेकभूषणम् ॥२२॥
 कौतंनहृत-मृदग-मर्दल-कास्यताल-शत-सालनादिनी ।
 भक्तियोगपथमन्द्रप्रष्टिका यत्र पण्डरपुरी विराजते ॥२३॥
 पाण्डुरङ्गदुःखभक्तिविह्वला पण्डिताश्च यगिज कृषीयला ।
 यत्र सत्कविपवित्रगीतिभि नादयति गिरिकाननायपि ॥२४॥
 ईश्वरोपनिषदयंघोधिनी ज्ञानभक्तिव्यतिमुधामयीम् ।
 प्राकृतामपि गिर चकार यो ज्ञानराज इह सो पितिष्ठति ॥२५॥
 योगिभिश्चिरसमाधि-पारिभिर्भूमिगर्भ-निहितात्मगूतिभि ।
 देश एष सकलोऽपि सस्फुरद-योगवितरिव भाति सवया ॥२६॥
 भूमिगर्भगत-शास्त्रविज्जन प्रज्वलन्मुलममु महागिरिम् ।
 शङ्कते, परमनेन तत्सदाऽऽविष्टत निजजनोपतेजसा ॥२७॥
 ध्याप्रयु-द-वित्तोच्चगर्जनं गह्वर-प्रतिनिनाद-मेकुरं ।
 व्यञ्जयत्यतिभयकरायति धीरवृत्तिमिय य स्वभावनाम् ॥२८॥

य स्वपमंपरिरक्षणोद्यतं सङ्गमालघनुरादिवोषिर्दं ।
 शास्त्रकोश इव राघभी जने हिन्दुभू-कटितटावलम्बित ॥२९॥
 आहिमाल्यमुदीर्णसद्यशा धीरवर्ष-विनताद्भ्रिषद्भुज ।
 येन मेवलमुता-सटे कृतो ह्यंहीन इव ह्यंथधन ॥३०॥
 सर्ववर्ष-कुल-सम्भवाङ्गना जन्मसिद्ध-रणरागत सदा ।
 यत्र शास्त्रमय-वैलिशालिनी घण्टिवेव ददुशेऽद्रिसम्भवा ॥३१॥
 मल्लवेलिषु विशेपरागत शोण-मृषण-विलम्पनंनरा ।
 यत्र वार्धयसितान स्वमूर्धजान् घक्रिरेऽभ्युज-पराग-सुहरान ॥३२॥
 पारतन्त्र्य-हृतशक्तिभिर्जनैर्यत्र धीरघरितेऽवलोकित ।
 दुष्प्रधर्षतम-धीर्यभासुर क्षात्रधर्म इव मूर्ति-सञ्चर ॥३३॥
 राक्षसप्रतिम-घोरदाप्रये प्रेरयन् गरणभीति येषयुम् ।
 क्षण-क्षत्र-धर-राम-हृदययो ओऽभ्यन्त् प्रतिनिधि स्वकथना ॥३४॥
 यत्र वेदलशिलोच्चये दृढ युद्धविष्णुशिवसेवकं कृतम् ।
 शिल्पधर्म सवनल्पमूर्तिक विस्मयास्पदमशेषभूते ॥३५॥
 पद् विलोष्य सफल बलाघिद विस्मयस्तिमितलोचना इव ।
 स्वानुभूतिमपि तर्कयति ते स्वप्नयच्च यितनंद्रजात्यन् ॥३६॥
 वेदनाद-रहितेऽपि भूतले यद्विक्रिज-कुलोस्थित स्वरं ।
 माजित-प्रणयवर्ण-मूर्धगदचद्रविदुरिय यो ह्यभासत ॥३७॥
 धर्मराज्यजनित मुहुर्लभं पुण्यकर्मनिरतंश्च मानवं ।
 यत्र भूमितल एव पावने स्वर्गलोकसुखमायभूयत ॥३८॥

* * *

मातृभूलहरी

यवि श्रीधर भास्वर वर्णवर, नागपूर

रतनाकराधीतवर्षा हिमालयकिरीटिनीम् ।

विन्ध्यकाञ्चीं सरिन्मालां वदे भारतमातरम् ॥१॥

नमोवाकं साक प्रणति-ततिभिर्भाव्युक्तया

प्रियं गायं गाय तय गुणचय पुण्यनिलयम् ।

स्मरन् स्यान्ते शांते सन्मतनुभूजस्यल्दचम्

जगद्वर्षां वदे प्रयितवशास त्वां भरतम् ॥२॥

किरीट सद्रत्नप्रभव इति गीतो नगपति
 समुद्रोऽसौ रत्नाकर इति मतो यत्सुवलय ।
 अजस्र सम्पन्ना पुरुषमहिलारत्ननिबहू
 अहो राजत्येषा भुवनतलरत्न भरतभू ॥३॥

अवाच्या भूरेषा मलयज-रज सौरभमयी
 प्रतीच्या माधुप्रचुर-फलसभार-सुरसा ।
 उदीच्या काश्मीरप्रभव-कमनीय-द्युतिमती
 तथा प्राच्यामुर्ध्वविपुल-कलम-क्षेत्रमुभगा ॥४॥

शुभावम्भ कुम्भावुभयजलधो यत्र निहितो
 स्थिरारक्षो पूर्वापरककुभवस्यो गिरिवरी ।
 सरिल्लेखा-रङ्गावलि हिमनगोर्ध्व कलशभूत
 तवागार पुण्य तरलिलशरण्य विजयते ॥५॥

प्रतानैर्बल्लीना सुहचिरहरिदधत्कलभूत
 गुहाभ्यन्तर्वाते इवसितकरणे सयमजुष ।
 प्रवाहूर्ध्वारीणा धृतविमलसूत्रा इव सदा
 विभाति प्राधोता इव तव रामस्ता शिखरिण ॥६॥

यस्तन्ते त्व घाणो रसितरसिके कोकिलकुले
 शरत्काले लक्ष्मीदिशि दिशि लसत्पद्मनिबहे ।
 अपर्णा हेम ते खलु गलितपणेषु तरुषु
 विलोके त्वा मात सततमभितो दयतमयीम् ॥७॥

विधात्री धर्माणा निगमदृढमूलातिविमला
 सधित्रो धार्याना मणिकनकबोजा सुहचिरा ।
 प्रदात्री कामाना बहुविधकलापुष्पसुफला
 सुप्तच्छाया मातस्त्वमसि भुवने कल्पलतिका ॥८॥

प्रपा पुण्या शीतामञ्जलमया सप्तसरित
 प्रसन्नास्ते काश्मीरज-मलयजोदग-पपवता ।
 मुण्डोत्त एष्येय तद्रूपनिघटा सारमतुल
 विमलनेर्माणे त्व खलु सखलपर्मामसमा ॥९॥

नदीय गोविन्दासञ्चरणसस्पदाविमला
 ह्यारण्यानीय श्रीरघुपतिपदाट्टवा प्रतिपदम् ।
 स्थली चेष शश्वन्मुनिगण-तप पूत-पवना
 सख्यं माहात्म्यं स्वभिदपति यस्या अपि दुःखा ॥१०॥

- यदा सर्वं मातर्भुवनमिदमासीच्छिशुनिभ
 बचोहीन दीन पिहितदृगिवाज्ञाननमसा ।
 तदा गगातीरे स्फुरित-बिमल-प्रातिभ-वृश
 चतुर्वेदोद्दयान जननि ! निगिरन्ति स्म मुनय ॥११॥
- अबोधोपप्रस्त जगदिवमभूद् देवि ! सकलम
 अभोक्तव्यासक्त क्षणिकनिजदेहात्मधियणम ।
 तदा ते तत्त्वज्ञ-द्विजसदन-सम्बन्धमुधिय
 परप्रह्यात्मंश्य स्फुटगिरमभावनत हि शुका ॥१२॥
- विहितान्तो धर्मं नृपतिपदलोभान्धमतयो
 यदन्यस्यानीया रणमपि गता धर्मगुरव ।
 त्वदीया निविण्णा इव तु सुखभोगैर्नृपतय
 प्रयाता सन्यासाश्रममखिलकल्याणमतय ॥१३॥
- अगाधप्रज्ञा तेऽस्फुरदयि मुनिव्यासवचने
 निगूढातस्तत्त्वग्रहणपटुता शङ्करमती ।
 चतुर्योगप्राप्या भुवनगुरुता कृष्णचरिते
 नृपालोच्चर्नीतिगुणवति रघूत्तसचरिते ॥१४॥
- अहिंसा ते मातर्जनगुरुकृपापाणिकमले
 सया मायादेवीत्तनय-नयनेऽपारकरुणा ।
 सदाचारे श्रीमदबसवविहिते सवसमता
 तितिक्षा हौतात्म्ये जननि दशमेशस्य ददुशे ॥१५॥
- तवीदार्यं धूर्यं शिबि-दधिबि-कर्णादिचरिते
 हरिश्चन्द्रे धर्मो दशरथसुते सरयवचनम् ।
 ध्रुवे प्रह्लादे वा भगवति मनस्वित्वमनुलम्
 अलण्ड भ्राजन्ते ह्यगणितागुणा एवमिव ते ॥१६॥
- महाभवता दत्तामितविभववित्ता वनगता
 तप पूता घृताखिलकलूपजाता बहुमता ।
 प्रकाशन्ते शश्वत प्रबलचलससारजलवी
 अये दीपस्तम्भा इव हततमस्कास्तव सुता ॥१७॥
- तवोरसङ्गे विष्णुर्भगवति ! चतुर्विंशतिविधं
 वपुभि स्वच्छन्द तनय इव चित्रीड बभूव ।
 तदा काले काले तदुचितसपर्यायमवशा
 प्रपन्नास्ते देवास्त्वयि च कपिगोपादितनुभि ॥१८॥

न मूलं यत्किञ्चिन्नवमपि हितेऽनीयधमपि
 न चामन्त्रं किञ्चित्तव सुरगिरो ह्यक्षरमपि ।
 अगङ्गा नो काचित्त्व्युत्तर-सरिञ्चापि गणिता
 न जीवस्त्वम्ब ह्यशिव इति कश्चिन्निरुद्धः ॥१९॥

परिश्रुतद-भास्वत्तर-तरलतेजःपटलभृन्
 -महारत्नाभाभिनिजजटारगभिः शबलितः ।
 शुभाम्भोभिश्चञ्चल्लहरिरमणीयैः स बहणः
 तनोतीवाखण्डं तव चरणसंक्षालनविधिम् ॥२०॥

मृह्नीलाम्भोद-प्रथितगजचर्मकवतनः ।
 शरज्ज्योत्स्नाभूर्तिर्हिमघवलहासस्तपद्दृशिः ।
 मधुस्फीतोन्माल्यो निरवधि पुरस्ते वितनुते
 महाकालः साक्षान्नट वलत्ताण्डवविधिम् ॥२१॥

विशालं भूगोलं भगवति ! महन्मन्दिरमिति
 त्वदीयाया भूर्तेरतिशयपवित्रं विगणयन् ।
 विधुः प्रायश्चित्तीव स निजमहापापमनिशं
 ध्रुवं दूरीकर्तुं स्वभिमुखमभिभ्राम्यति हि तम् ॥२२॥

त्वदाधारप्राप्ताऽपरिमितशुचित्वेयमवनी
 भृशं पापात्माऽहं निजगृह-कलत्राभिगमनात्
 ध्रुवं मत्वेत्पेवं स्वबल्यनिरासार्थमवशो
 विधुर्भूमिच्छायां तिमिरमलिनां गाहृत इव ॥२३॥

अपूतमन्या सा हरिचरणयोगावध यदा
 वियद्गङ्गा खिन्ना पुरहरशिरोवासमगमत्
 ततो यस्याः सङ्गं कथमपि समासाद्य सनगाद्
 अलभ्यं पावित्र्यं जयतु सततं सा भरतभूः ॥२४॥

भ्रमत्तारावध-स्थिरतर-महाकेन्द्र-परयो
 समध्यासीनं यद् ध्रुव इति ययार्पाह्वविधितम् ।
 महस्तत् सप्तपि-भ्रमि-घटित-नित्पाचनविधि
 ध्रुवं न्यत्पुत्रस्य दत्तमनुकरोति ध्रुवशिरोः ॥२५॥

खरीयाः पापाणा अपि तल्लु सरितीरपतिता
 ह्या गायो नागा किमुत भुजगाश्चापि सविधाः ।

शमिन्वप्रोधाद्या विविधतरयो मातरनिश
प्रपूज्यन्ते भक्त्या भगवति । जर्नद्वैतधिया ॥२६॥

शरन्मेघच्छाया-क्षणचलमिद यौवनघन
तया थञ्चत्पङ्कफेरुहदलजल जीवनमद ।
जगदरञ्जी सर्पभ्रमवदतिमिष्येति सहसा
विजानतो बाल्येऽप्यपि तव सुता ब्रह्मणि रता ॥२७॥

प्रवीरश्च द्रश्रीहंतशक्यश श्री रिपुहरि
अशोक सङ्ग्रामाङ्गण-हृति-सशोक सहृदय ।
प्रदाता श्रीहर्षो विहितजनहर्षो गुणनिधि
यशस्तेज पुञ्जास्तव हृदयहारस्थमणय ॥२८॥

गुरुर्गोविन्दोऽसौ खलयवन-विध्वसन-पटु
प्रतापोऽसौ मत्ताधिप-दमन-सिंहो वनगत ।
शिवाजिर्दुष्टारि-प्रहरण-शिवाऽऽजिगिरिचर
त्रिशूलस्ते ह्येया त्रिविधमयि । तेज प्रसरणम् ॥२९॥

प्रचण्ड सहाद्रि कटिनिहितकोश खलु तव
हिमाद्रिस्तूणीरो विपुत इव विष्य परिकर ।
सरित् सिन्धु क्रुद्धध्रुवुटिरटयो रोमनिचयो
महाचण्डी नून त्वमसुरगणाना भयकरो ॥३०॥

रहस्य विज्ञातु भगवति ! तवाध्यात्मविषय
समेता गोचण्डा य इह बहवो नास्तिकधिय ।
स्वदीयानां साक्षात्कृत-परतरब्रह्म-गुधियाग्
ऋषीणां मध्यानां चरणशरणास्ते समभयन् ॥३१॥

इयत्ता शीलानां गुणतजननि ! त्वय्युपहिता
बृहत्ता शास्त्राणा कपिलजननि ! त्वय्यवगता ।
महत्ता योगानामपि सकलयोगीशजननि !
तया सद्धर्मागमिह जगति सत्ता परिणता ॥३२॥

रसे सात्र काव्य जगति शिरसा धायमितरं
सुखप्राप्य स्वर्णं नृपतिगणयाञ्ज्राभिरिह वा ।
चरित्रं शिखेरन् द्विजगणसबाजात् स्वकमिति
धृतो दिङ्नागैस्ते जननि ! भुयशोदुबुभिरय ॥३३॥

वचिध्रान्तं जन्मावधि निजशलाकर्मनिरतैः

त्वदीयैरजातैरपरिगणितैः शिल्पकुशलैः

कठोराद्रिप्राब-कथन-घटितं शिल्पमतुलं

मतं सत्सर्वेषां त्रिभुवनमहालङ्करणयत् ॥३४॥

महारण्योद्भूतोपधिभिरथ गाड्मैश्च सलिलैः

सलील सर्वेषामपि परिहरन्ती तनुवजम् ।

मनस्तापं पापं जगति सकलं शङ्करगिरा

निराकुर्वन्ती त्वं जननि खलु सञ्जीवनमसि ॥३५॥

स्फुरद्यग्नाघात-प्रखर-विपदोघानपि चिरं

सहित्वा लोकेऽस्मिन्नमुरगुरुसम्पद्विषमिते ।

त्वया देवी सम्पत् परमहितनिःश्रेयसकरी

निरालम्बाऽनाथा भगवति सनाथा खलु कृता ॥३६॥

स्वधर्मकप्रार्णनिजवधिरसिक्तानि नूवरैः

सतीभिर्वा देहोद्ग्रहनपरिशुद्धानि सुचिरम् ।

धृतोच्चैर्बल्मीकान्यपि तव गुतीर्यानि मुनिभिः

किणाङ्कं मे भूयाद् भगवति ललाटं प्रणामन. ॥३७॥

नवीनास्त्रस्फोटैर्भुवनतलविध्वंसमनिश

समाशङ्क्ष्य ग्रस्ता खलु मरणभीत्या हि जनता ।

स्थिरा विश्वकृशान्ति परिमृगयमाणेव हरिणी

श्रूणोत्यत्युत्कण्ठ तव जननि ! सन्देशवचनम् ॥३८॥

त्वदीयैर्भूतेजो-जल-पवन-खैः सम्प्रघटितं

शरीरं सम्प्राप्त हृदयमपि तन् त्वद्गुणमयम् ।

अलण्डाहंकारोऽप्ययि ! भरतभूपुत्र इति मे

भृशं धर्म्यं मन्ये जननि ! जनन मामकमिदम् ॥३९॥

हृदम्भोजे मे त्वत्प्रतिकृतिरुदारा विलसतु

शुभा भावाः सर्वे विदधतु जयोद्घोषमसमम् ।

परा पश्यन्ती वाङ्निगिरतु तव स्तोत्रमुचितं

चिदन्तर्ग्योतिस्तया परियलतु नीराजनमिव ॥४०॥

न मन्येऽन्यत् सेष्यं त्यदितरवये देवतमिह

न जानेऽन्यत् सत्यं त्यदितरदुदारं परतरम् ।

न कुर्वेऽप्यत् कर्म त्वदुचितसपर्याविरहित
न लोचे न श्रुण्वे न च किमपि भाषे त्ववपरम् ॥४१॥

त्वदायत्ता याणी तव महिमगीते विरमतु
त्वदायत्ता दृष्टि परिरमतु रूपेक्षणरती ।
त्वदायत्त चित्त हृद्युपरमतु सञ्चिन्तनवित्री
त्वदर्थे सशोर्णं सुचिरमपि काय पततु मे ॥४२॥

पुनज-मन्यम्ब ! त्वदमलजगना जलघर
त्वदीयाना वृक्ष-प्रतति-कुसुमाना मधुकर
भवेय त्वत्स्पर्शातिशुचिपवनाना च भुजग
समीहे न स्वर्गे सुरगुरूपद चापि सुखदम ॥४३॥

शिलाखण्ड कञ्चित्त वचन विपिने निजनगणे
समासीन शान्त त्वदुद्गुणसञ्चिन्तनरत ।
न मन्येऽहं तिहासनमपि वरिष्ठ सुरपते
महारत्नज्योति शवलित-समग्र-ग्रहगणम ॥४४॥

अये गन्धर्वाणा स्वरमधुरिमोदगीतयशसाम
उदीर्णं सङ्गीत सकलविध वादिवराहितम् ।
तया नो मच्चित्त हरति हि यया त्वदगिरितटी-
-पतद्भूरिक्षीभोच्छलित-तटिनीना कलकल ॥४५॥

त्वदीयाना मात सबलसुगुणाना खलु भवेत्
यदा वाक्योदगान कविवरयचोभि स्तुतिमय ।
तदा मन्ये शक्य निबिडवा-पर्णालिगणन
परिच्छेद-ज्ञान सुलभमिव कुम्भैश्च जलधे ॥४६॥

नमस्ते प्राचीत प्रभु-निरत-चेतयजननि !
नमोऽवाचीतस्ते महित-तिरुक्त्वार-जननि !
प्रतीचीत साधुप्रवर-नरसीभक्त-जननि !
हृद्युदीचीत श्रीमत्सुबवि-तुलसीदास-जननि ॥४७॥

उपयंनिश्वाला-हणिम-रचि नोपंश्य हरित
मुचक्राडक मध्ये तुहिन-धवल पावनतमम् ।
त्रिपुण्ड्र ते मूल जननि नवराष्ट्रध्वजमय ।
त्रिधा धर्माध्वान सततमुपदेष्टु विजयताम् ॥४८॥

अये मातः सच्चिन्मयि ! सदसतो लोकमखिलं
 तमोप्रस्तं ज्योतिर्मयि ! कुतमतो ज्योतिरमलम् ।
 सवामर्त्यं मृत्योरमृतमथ वा चामृतमयि
 फटाश्रव्याक्षेपेक्षेदिति गमयन्ती विजयते ॥४९॥

तमःस्तोमो यातु क्वचिदपि जगद्बाह्यकुहरे
 रजोरागो वेगाद् द्रवतु हतनातालबिवरे ।
 सदा सख्यज्योत्स्ना प्रविततमनोहारिसुपमे
 ह्यलण्डन्नह्यण्डे विहरतु सुकीर्तिस्तव मुदा ॥५०॥

श्रुतिस्मृतिपुराण-धर्मपद-जैनतत्त्वागम -
 रघूत्तमचरित्र-भागवत-भारतीद्वीपितः ।
 रजोपूततमःक्षयाय सकलोत्तमश्रेयसे
 चिराय भुवि राजतां जननि ! धर्मदीपस्तव ॥५१॥

पूर्वार्धं समाप्त

उत्तरार्ध

प्रकरण २८ वे

कांही थोर लेखक

प्रस्तुत ग्रथाच्या पूर्वाधामव्ये ठिकठिकाणी लहानमोठ्या शेकडों साहित्यिकाचा कोडे थोडक्यात तर कोडे सविस्तर भसा परिचय आनुपगिकपण आलेला आहे. वास्तविक तो परिचय सविस्तरपणे देण्याइतक्या योग्यतेचे त्यामध्ये अनेक लेखक आहेत त्या दिशेने किंचित् प्रगति म्हणून काही मोजक्याच अर्वाचीन साहित्यिकाचा किंचित् सविस्तर परिचय प्रस्तुत प्रकरणात देण्यात येत आहे.

सतराव्या शतकापासून विसाव्या शतकापर्यंतचा काळ हा अर्वाचीन कालखंड म्हणून आम्ही कल्पिलेला आहे. आजवर लिहिण्यात आलेल्या संस्कृत साहित्यविषयक ग्रथात पंडितराज जगन्नाथ हा शेवटचा संस्कृत लेखक मानण्यात आलेला आहे. त्या दृष्टीने प्राचीन व अर्वाचीन कालखंडाच्या सीमेवरील श्रेष्ठ साहित्यिक म्हणून आरभीं जगन्नाथ पंडिताचा परिचय देण्यात येत आहे. संस्कृत साहित्यात मधुर काव्यरचना व तर्ककर्मेश पंडतीची शारद्रीय प्रथरचना या दोन्ही दृष्टींनी १७ व्या शतकातल्या जगन्नाथ पंडिताने जसे असाधारण यश संपादन केलेले आहे, तसे इतर कोणत्या लाभलेले दिसत नाही

“ दिल्लीखलम-पाणिपल्लव-तले नीत नवीन वय ”

या पंक्तीद्वारा, त्याचप्रमाणे “ आसफदिलख ” काव्यातीत शहाजहानाच्या वर्णनद्वारा जगन्नाथाने आपल्या काळाचा एका परीने प्रथमच निर्देश केलेला आहे. शहाजहान बादशहा इ. स. १६५८ मध्ये मोगल साम्राज्याचा अधिपति झाला, त्यावरून जगन्नाथाच्या काळाचा वाद रहातच नाही. रसगमाधराच्या आरभीं

श्रीमज्जानेन्द्रभिक्षोरधिगत-सकलब्रह्मविद्याप्रपच

काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।

देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासन जंमिनीयम्
शोपाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत् सर्वविद्याधरो यः ॥

पापाणादपि पीयूष स्यन्दते यस्य लीलया
त यन्त्रे पेरुमट्टाख्य लक्ष्मीकान्त महागुरुम् ॥

या टोन श्लोकामध्ये आपल्या गुरुपरपरेचे स्तवन करण्याच्या निमित्ताने लक्ष्मी व पेरुमट्ट या आपल्या मातापित्यांचा नामनिर्देश जगन्नाथाने मोठ्या भक्तीने केलेला आढळतो. वरील श्लोकात उल्लेखिलेले ज्ञानेन्द्रभिक्षु, महेन्द्रपंडित, रण्डेदेव, वीरेन्दर शेष, हे महाविद्वान् पंडित, जगन्नाथाचा पिता पेरुमट्ट याचे विविध शास्त्रातील आचार्य होते. पेरुमट्ट हा तेलगणातील वेल्सनाडु (वेगिनाडी) वशातील विद्वान् पंडित होता. जगन्नाथाने आपल्या विद्वान् पित्यांचं यश असाधारण प्रथरचना करून शतगुणित केले.

तारुण्याच्या जारभी काशीमध्ये सर्वशास्त्रांचें अध्ययन संपल्यानंतर जगन्नाथ पंडित जयपुरास आला. तेथे त्याने राजाच्या साहाय्याने एक सश्रुत विद्यालय चालविले. जयपुरात त्याकाळी अनेक दक्षिणात्य तेलगु ब्राह्मण रहात होते. त्यापैकी नारायणमट्ट नावाच्या विद्वानाने शास्त्राध्ययनासाठी जगन्नाथाचें शिष्यत्व स्वीकारलें होते असें आढळतं. वयाच्या वीसाच्या वर्षांचे अगाध पाण्डित्यामुळे जगन्नाथाला दिल्लीपतीच सभापण्डितपद प्राप्त झाले होते असें दिसतं. या संधात एक दन्तकथा श्री आप्पाशास्त्री राक्षविडेकर यानी आपल्या सश्रुतचन्द्रिकेत दिली होती. आप्पाशास्त्रीच्या लेखनशैलीचा परिचय होण्याच्या दृष्टीने ती दन्तकथा त्याच्याच शब्दात उद्धृत करण योग्य होईल —

“ आसीत् किल दिल्लीपतेः कौऽपि पुरोहितो म्लेच्छजातीयो यः सश्रुत भाषाभ्येः पर पारम् आसाद्य शास्त्रसागरमुल्लूष्य च तत्र तत्र निरसत पण्डितगणान् पराभरति स्म । स च तस्मै पण्डितैर्बिबदमानस्तास्तान्विदुषो विजयमानस्तत्र तत्र प्रदेशे सनातन भारतधर्ममुखादयमानो निराशुर्न, प्रतिपादयन् यजनधर्म, परितण्डयन् शास्त्राणि, नरेपन्नप्रक्षितया सश्रुतागिरा भारतीयान् विदुषान् वज्रिताशेषदक्षिणप्रदेशाः सकलविश्वविद्यापभासिता नानानिधुधमण्डलीमण्डिता पण्डिताप्रेसर-समुपभ्रम्यमाण-दाशनिमरिपयचर्चाम् अर्चानुकूलपत्तणमर्षण-यत्नपादपायमानेन भगवता शास्त्रतण्डमौष्ठिना समुद्रभाषिता, भासिताशेषनिधुवनया परमावनया मन्दाकिनीदेव्या परिगता, समुपचीय मानसुद्वनराशिं काशीं नाम गरीयशीं नगरीम् उपस्तथी सतरच तत्रत्यान् विदुषान् आहत्यमान काञ्ची सभा महीयशीं निर्माय निराशम् आरिष्ययामास । पण्डिता अपि तदानीमिमाहपूर्विकया समामागय विविधाभिर्भुक्तिभिर्नानाविधाभिर्वचनरचनभिः परित्सुरन्तीभिः प्रमाणपरम्पराभिश्च काञ्चीम् जेतुमयतन्त । काञ्ची तु पवन एव पथि

पतितान् तृणच्छेदास्तानि वचनजालानि क्षणादेव प्रतिक्षिपन्नासृष्टिमतः करनत्प्राप्र
रानामिलम्बमाना धवलनीर्तिसन्ततिमिन् पुञ्जीभूयोपागता कृत्विना परिष्कुर्यन्, सायदेह
माननमाश्रोह । तदनु निनादेऽप्रभङ्गिणोऽप्यपनामासहिष्णो वाराणसीनियासिनो
द्विजन्मानोऽनुचर-विपदपहर्तारम्, सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तारम्, निजपरिचरप्रतिभट्टगण्डने
सुधाकरकलामण्डन समुपेत्यानन्यगतेन मनसा नानाविधामिस्तत्कालसमुचितानिः कष्टण
रसपरिप्लुताभिः स्तुतिभिस्तमेव भगवन्तमुपवीणयामासु । अद्यगताशेषवृत्तान्तद्वय भगवान्
भुजगभूषणो गागीरथीमौलिर्महेश्वरस्तदात्वे एव प्रत्यश्रीभूय वाचगेतामुद्रीरयामास ।
अस्त्यत्र कस्यापि रत्नेश्वरनाम्नो द्विजन्मनो धनिरस्य सदन आम्भसिकः कश्चिद् भिक्षुः ।
स एवास्यावलित्तस्य यवनहतकस्य पराजये प्रभवतीति स एवाभ्यर्थ्यताम् । ते
तु ब्राह्मणाः पन्थामितात्मनो मनोरथद्रुमस्य तद्वचनमाकर्ण्य द्रुतपद रत्नेश्वरश्रेष्ठिनो
भवनमागत्यासात्र च श्रेष्ठिन भगवतो निदेशमावेदयामासु । स च तेषा तद्वचन-
माकर्ण्य परमस्मयमापन्नस्तमेव निराधिष्ठितमात्मनो दास समाहूय निजगात्रामिलपित
ब्राह्मणसमाजस्य । अपृच्छञ्च अपि प्रभवसि कर्मण्येतस्मिन्निति । ततो धीरवरजालाय
मानेनासत्थेन तन्नुसन्तानेनाजानुलम्बिना मलीमयेन वसनेनावेष्टिताप कायो बटर-
भरमन्थरगतिरसमुभयतः प्ररुदङ्गलपुम्भवहनसञ्जातैः किणैः समुल्लसित पीवरतनुः
स्यामायमानेन चैलरगण्डेन वेष्टितोत्तमाद्गो घटीचंदो हुम् करिष्याम्येतद्यदि भवन्तोऽनु-
गानीयुरिति मन्द मन्द प्रत्ययोजिष्ट । ततः श्रेष्ठिना समर्पिते तस्मिन् समुद्रिताः
ब्राह्मणाः कौशेयानि पट्टवसनानि परिधाप्य अनर्घभूषणैरलङ्कृत्योष्णीशसमुल्लसित च
तस्य मूर्धानं विधाय कनकशिबिकायामारोप्य महीयसा महोत्सवेन विरचिताया सभाया-
मानाय्य तमुपमवेशयामासुः । काञ्चीरपि समाहृतागतस्तरयैव सन्धुरमुयावीञ्जु । ततो
दोलायमानकृत्तिकाकलाप समुद्भूयमानमश्रुजाल च प्रपदा काज्यासह प्रवृत्ते
भिक्षोर्विवाद । अन्ते पुनर्भिक्षवचनचानुरीविस्मितोऽश्रुतपूर्वाः सहस्रशो युक्तीरा
कण्ठैतिकर्तव्यतामूढो विवादसागरमुत्तरीतुमप्रमविष्णुः काञ्ची तूर्णा भावमयलम्ब्य भिक्षु
प्रणनाम । ततो विजित विजित भिक्षुणैति सतालरवं प्रवृत्तेषु वचनेषु, तदानीमेन मूर्च्छरसु
तूर्येष्वहान्यमानेषु सुरजेषु, ध्वन्यमानेषु तुन्दुभिषु, आध्यायमानेषु शार्ङ्गेषु चरन्सु
देलानुकारिषु सिंहनर्दिकानेकारेषु, महोत्सवमय इव मङ्गलमय इव प्रमोदमय इव
यशोमय इव, च तस्मिन् समये सन्नुमान सप्रणाम च सौवर्ण यानमारोप्य भिक्षु
श्रेष्ठिन सदनमानाय्य यथावृत्त वृत्त निजगदुर्द्विजन्मान । ततस्तु समुद्भूतगिष्णु-
सर्वेषु तस्य भिक्षोः कुल नाम विद्यामिमन्न च पश्यन्तु । तस्मिन्श्चाशेषतोऽपि तेन
कथिते निश्चिन्त्युः काञ्चीस्था त्रिनुधा अयमेन पण्डितराजो जगन्नाथ इति । काञ्ची तु
ततः प्रभृति तस्य पण्डितराज-जगन्नाथस्य मित्रानामुपागच्छन् । ततो गच्छता कालेन
दिल्लीं गतो बादशाह विशाप्य जगन्नाथमपि दिल्लीनगर एवानाययामास । ततः प्रभृति
च प्ररुद जगन्नाथबादशाहयोः सौहार्दमिति । ”

जगन्नाथपण्डिताने एकूण तेरा ग्रन्थ लिहिले ते असे — (१) अमृतलहरी (२) करुणालहरी (३) लक्ष्मोलहरी (४) मुघालहरी (५) गङ्गालहरी (६) भामिनी विलास (७) आसफविलास (८) जगदामरणम् (९) प्राणाभरणम् (१०) यमुनावर्णनम् (११) मनोरमाकुचमर्दनी टीका (१२) चित्रमीमांसारण्डनम् व (१३) रसगगाधर. या सर्व ग्रन्थापैकी रसगगाधरामध्ये जगन्नाथाचें प्रकाण्ड पाण्डित्य उत्कृष्टपणे अभिव्यक्त झालें असून, त्याला सर्व साहित्यशास्त्रज्ञांच्या समाजात मोठी मान्यता मोठी मिळाली आहे. या ग्रन्थात जगन्नाथाचे न्यायमीमांसादि शास्त्रातील असाधारण विचक्षणत्व पदोपपदी प्रकट झालें आहे व तें लक्षात घेता उत्कालीन समाजाने त्याला दिलेली 'पण्डितराज' ही पदवी किती यथार्थ होती याची कल्पना येते. या रसगगाधरात निविध सिद्धान्ताच्या उदाहरणार्थ उद्धृत केलेले सर्व श्लोक इतरांच्या ग्रन्थातून न घेता जगन्नाथाने स्वतः रचलेले आहेत. स्वतःच्या या कर्तृत्वाचें वर्णन जगन्नाथाने पुढील श्लोकात मोठ्या अभिमानाने केलेले आहे.

“ निमग्नेन श्लेशीर्मननजलधेरन्तरुदर
मयोद्योतो लोके ललित-रसगगाधर-मणि ।
हरप्रन्तर्ध्वान्त हृदयमधिरुदो गुणवताम्
अलङ्कारान् सर्वानपि गलितगर्वान् रचयतु ॥ ”

“ परिष्कुर्वन्वर्षान् सहृदयधुरीणा कतिपये
तथापि श्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्रा सक्षोभ विदधतु पयोधे पुनरिमे
किमेतेनयासो भवति विफलो मन्वरगिरेः ॥

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूप काव्य मयाऽत्र निहित न परस्य किञ्चित् ।
किं सेष्यते सुमनसा मनसाऽपि गन्ध कस्तूरिका-जननशक्तिभूता मृगेण ॥”

अशा प्रकारें असाधारण पाण्डित्याने तळपणाच्या जगन्नाथ पण्डिताचा एका यवनीशी संपर्क आला, त्यामुळे काशीतल्या पण्डितानी त्याला समाजप्रहिष्टृत केलें. पुढे त्या यवनीसह गंगेच्या तीरावर यमुन जगन्नाथाने गंगालहरी स्तोत्राचें गायन आरम्भिलें. स्तोत्राच्या प्रभावाने गंगेचें पाणी बावन पायऱ्या वर चढल व त्यात यवनीसह जगन्नाथाला जलसमाधि मिळाली अशी कथा प्रसिद्ध आहे.

पण ही कथा सर्वथा काल्पनिक अवस्थाचें आप्ताशरणी सशोचटेपरानी अनेक प्रमाणांच्या स्थापारें सिद्ध केलें आहे. ते म्हणतात, “ स्वभावत एव किञ्च शोषयन्तो यवना स्वाह्नानाम् परस्य प्रेममय पूज्यभावसम्भवमपि नयनरात न सहन्ते किं पुनर्विधर्मीयस्य कामानिष्ट-मनस आत्मन समक्षमेव निवृत्त्याविरथिणीं प्रार्थनाम् । यद्यपि भूयासो विद्वांसो वैदुष्यस्याननुरूपमहकारमानुष्ये तथापि न हि कामगात्राय

कत्या धर्ममुल्लङ्घयितुमीहन्त इत्यपि नैव विग्नमणीयम् । धुद्रतमोऽपि यवर्ना यदि त्रिध
मीये कृतया कान्तागतया कथयाऽपि कोपस्य परा कोपिमारोहत् तदा कथ वा निग्लि
भारतवर्षभूपालसमभ्यर्चितशासनो दिल्लीदर शहाजहान पण्डितेनापि जगन्नाथेनात्मन
समश्रमभ्यर्थां कृत्या तस्मै प्रदाय यत्रधर्ममन्धीरयितु प्रभवेत् । नून नैतत् कथ
चिदपि सम्भवति । “ यवनीनयनीतकौमलाङ्गी ” इत्यादय श्लोका यदि पण्डितराज
निरचिता एवेति स्वीक्रियेत तदा भामिनीविण्णसेऽपि तेषामुपनिबन्धनमङ्गीकर्तव्यम् ।
“ दुष्टृत्ता जारज्ज्मानो हरिष्यन्तीति शङ्कया ” स्वीयपत्ररत्नाना गामिनीविलासाख्या
मञ्जूषा निर्मितयता पण्डितराजेन कथ वा तानि विग्नयैरन् ? कथ न मञ्जूषाया सशब्दन् ?
इत्यपि विचारणीय विद्वद्भि । अतो नैतानि पत्रानि पण्डितराजप्रणीतानीति प्रतीयन्ते ।
ततश्च जगन्नाथस्य यवनोपरिणयत्रिपयिणीयमारयायिका गगा आलेखनमनुहरति ।
किं च सार्वभौमायमानो दिल्लीदर सभाया जल् पित्रेदित्यपि न शब्देयम् । नापि वा
तस्य कथका शिरसि कल्यार्थं निधाय ह्रीनमाभ्या योषित्वि व नीरमानयेदित्यपि सम्भवा
स्पष्टम् । येभ्य पन्थानोऽपि भूतैरेवादिश्यन्ते तेषामनुर्घपदया कृत्यास्तत्र च ‘ मुस्तनी ’
इत्यादिविशेषणाहं प्रगल्भे वयसि पदमर्षयन्त्य परपुत्रपरिवृत्तायां परिपदि पानीय
मानयेयुरित्यपि विरुद्धमेव प्रतिमाति । अतो निर्मूल्य जगन्नाथस्य यवनीपरिणेतृत्व-
त्रिपयिण्यारयायिका ।

अथ भगवत्या भागीरथ्यात्मनोद्देशेणु विलय नीतो जगन्नाथ इत्येपापि विचिदन्ती
कियत् सत्यभावमवलम्बत इति विचार्यते । यथैव पण्डितराजविरचितया म्नुया
प्रमुदितदृष्टया देवददी जगन्नाथ पात्रयामार्सेन श्रुयते सा किल पीयूषलहरी गद्गा
लहरीनि वा प्रथिता । यदि त्वपरिनिर्दिष्टा लोकवार्ता मृगात्वं नावगाहेत तदा
गद्गालहरी प्रणयनकाल एव जगन्नाथस्यायुपोऽवसानावसर इति स्फुटमेव । ततश्च
गद्गालहरीप्रणयनोत्तर जगन्नाथो नान्य प्रयन्ध निर्मास्यतीत्यपि सिद्धम् । अर्थात्
जगन्नाथविरचिते प्रयन्धान्तरे गद्गालहरीगतानि पत्रानि नैव दृश्येरन् । किन्तु तानि
दृश्यन्ते । अत एव गद्गालहरी प्रणयनावसान एव जगन्नाथस्यायुप परिणामान्तिरिति
वचन नैव विचारसहम् । नापि गद्गालहरीभिन्ना जगन्नाथविरचिता काचिदपि
मन्दाकिन्या स्तुतिरस्ति यस्या अवसानसमय जगन्नाथस्य निवनावसर मयामहे ।
अतः सर्वथा निर्मूल्यमारयायिका । दृश्यन्ते च गद्गालहरीगतानि पत्रानि रस
गद्गाधरे यथा —

“ विधत्तां निःशङ्क निरवधि समाधि विधिरहो
मुल शोवे शोता हरिरचित्तं नृत्यतु हर ।
कृत प्रायश्चित्तंरत्नमय तपोदानविभवं
सवित्री कामानां यदि जगति जागति भवती ॥ ”

इति माधुर्यादाहरणम् । एवमनन्ययालङ्कारप्रकरणेऽपि —

“कृतक्षुद्राघोघानय तपदि सन्तप्तमनस.
समुद्धर्तुं सन्ति त्रिभुवनतले तीर्थनियहा ।
अपि प्रायश्चित्त-प्रसरण-पथातीत-चरितान
नरानुरीकर्तुं त्वमिव जननि त्व विजयसे ॥”

एव भावस्योद्गाहरणप्रसङ्गोक्तम् । जगन्नाथेन तत्रैव मन्निर्मिताश्च पञ्च लहरीं नाम पीयूषलहरी, सुधालहरी, लक्ष्मीलहरी, अमृतलहरी, करणालहरी चेति । एव च पीयूषलहरीपरारूपाया. श्रीगङ्गालहरी. पञ्चसु लहरीष्वन्तर्भूततया लहरीपञ्चकस्य च रसगङ्गाधर उल्लिखत्येन गङ्गालहरीगताना पद्याना रसगङ्गाधरे दृश्यमानत्वान् गङ्गालहरीं रसगङ्गाधरनिर्माणात् प्राक् सङ्भूतस्य स्फुटमेव प्रतिथेते । ततश्च निर्मूल्य-माख्ययिका यदुच्यते लीनो मन्दाग्निः । नोडे जगन्नाथ इति ।”

श्री आप्पाशानी राक्षीनेष्टवराचा हा युक्तिवाद दिनतोड नाही असं कोण म्हणेल ?

शहाज्जहान षादशहाच्या म्हातारपणीं जगन्नाथाचा परममित्र राजकुमार दारा-शिकोह याला त्याच्या भावाने म्हणजे औरंगजेबाने ठार मारलें. शहाज्जहानहि तुम्हागत पडला. इतरहि मोठमोठ्या लोकाना औरंगजेबाने प्राणसकटात टाकलें. अशा विष-प्रमर्गी जगन्नाथाने आसामचा राजा प्राणनारायण याच्या आश्रयास राहून काळ घालविला असं दिसतें. जगन्नाथाचे ‘प्राणामरण’ हें काव्य याच प्राणनारायणास उद्देशून लिहिलेलें आहे.

आपल्या म्हातारपणीं जगन्नाथ कार्शांत जाऊन राहिला. तेंथेच रसगङ्गाधर हा प्रय लिहिला. या प्रथातील उत्तरालंकाराच्या उदाहरणातील श्लोकाच्या तीन पंक्ती लिहून झाल्यावर चवथी पंक्ति िहिष्यापूर्वी त्याचे देहावसान शालें, असं अनुमान सहज करता येण्यासारखें आहे.

आज्जर संस्कृत साहित्याचे इतिहास लिहिणाऱ्या अनेक लेखकांनी साहित्याने जे कालखण्ड कलिले आहेत, त्यामध्ये जगन्नाथाचा अन्तर्भाव त्याच्या दृष्टीने अन्तिम कालखण्डातील क्षेत्राचा पटितरति म्हणून करण्यास आलेला दिसतो. जगन्नाथाच्या निधनानंतर संस्कृतसाहित्यरचनेचा म्हाप्रसंग पटित शाला अशी या पटिताची संस्कृत दिसते. ती चुकीची आहे हें सिद्ध करण्यासाठीच प्रस्तुत प्रबंध आम्ही जगन्नाथाच्या नंतरच्या काळातील संस्कृत साहित्याचा परामर्श यथागत पेतलेला आहे. म्हणूनच १६ व्या शतकानंतर दृश्यल्या कालखंडातील जगन्नाथ हा आदर्शन आहे असे मानल्यास तें विशेष अप्रभुत ठरणार नाही.”

७ जगन्नाथाचे स्फुट श्लोक, ‘पटितराज-शतकम्’ या नावाने विद्या-नापट्टमच्या भावं प्रेष मध्ये मुद्रित झाले आहेत.

अप्ययदीक्षित

सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात (इ. स. १५५४) कान्चीनगराच्या अद्वयपाल नागाच्या गाजात अप्ययदीक्षिताचा जन्म झाला. याच्या वडिलांचा नाव रगराजाध्वरी असे असून गौत्र भारद्वाज होते. रगराजाध्वरी दीक्षिताने 'अद्वैतत्रिप्रामुख्य', 'निरणतर्पण' इत्यादि वेदान्तनिरपेक्ष ग्रंथ लिहिले आहेत. वेणोर येथे चित्रगोम्म नागाच्या राजाने भरपूर मुवर्णदान देऊन या महापंडिताना सन्मान देण त्यानंतर त्रिचयानगराच्या व्यक्तदेवाने त्याला निमज्जण पाठविले त्रिचयानगरामध्ये अप्यय दीक्षिताच्या आयुष्याचा उराच काळ गेला. महातारपर्णा पाण्टय देगाच्या मदुरा नगरीमध्ये त्याने काही वर्षे घालविली असे दिसते. इ. स. १६२६ मध्ये वयाच्या ७२ व्या वर्षी अप्यय दीक्षिताचा चिदम्बरम् येथे देहान्तमान झाला. आपल्या आयुष्यात या महापंडिताने एकूण १०४ ग्रंथ लिहिले. त्यापैकी काही प्रमुख ग्रंथांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत—

काव्यग्रंथ—(१) आत्मार्पणस्तुति (शिवपञ्चाशिका) । (२) आर्या शतकम् । (३) दशकुमारचरितसंग्रहः (काव्यम लेख मुद्रित) । (४) पञ्चरत्नस्तव । (५) शिवकर्मामृतम् । (६) वैराग्यशतकम् ७ (काव्यमात्रा मुद्रित) । (७) भक्ता मरस्तोत्रम् (काव्यमालेत मुद्रित) । (८) शालिग्राम । (९) रामायणतापर्यनिर्णय । (१०) रामायणतात्पर्यसंग्रह । (११) भारतम् । (१२) रामायणसारसंग्रह. (१३) रामायणसारस्तव । (१४) वरदराजाष्टकम् । (१५) आदित्यस्तोत्ररत्नम् । (१६) शिवकर्मिस्तव । (१७) शिवमहिमफलिमास्तव ।

टीकाग्रंथ—(१) वेदान्तदेशिकवृत्तकाव्यटीका (२) गोविंददीक्षितवृत्त-हरियससारचरिताची टीका. (३) वृष्णामिभ्रूत प्रबोधचन्द्रोदय नाटकाची टीका.

शास्त्रीय ग्रंथ—(१) चित्रमीमांसा (२) वृत्तार्थिकम् (काव्यमालेत मुद्रित) । (३) कुचयानन्द । हा कुचयानन्द ग्रंथ जलसारशास्त्रात प्रवेश करू शकिल्याना अत्यंत साहाय्यकारक आहे हा ग्रंथ एका दृष्टीने ज्येष्ठवृत्त चंद्रालोक नागाच्या जलकारशास्त्रीय ग्रंथावरील टीकाच मानण्यात येतो.

सिद्धान्तदीप्तिना ग्रंथातील उल्लेखानुसार सिद्धान्तकीमुदीचे लेखक महोजी दीक्षित यानी अप्यय दीक्षिताज्येष्ठ वेदान्ताचा अभ्यास केला होता असे दिसते. पूर्व आणि उत्तर या दोन्ही मीमांसा शास्त्रात अप्यय दीक्षिताचा अधिहार सर्वमान्य होना. वेदान्तातील श्रीकण्ठ मताची प्रतिष्ठापना करण्याच श्रेय अप्यय दीक्षितानाच आहे व्ही. ए. रामरामा मी शास्त्री यानी सिद्धान्तत्रिमुद्र्याच्या प्रकाशनत अप्यय दीक्षिताचा 'वज्र स्थालान्तर्य दीक्षित' ही पदवी वृष्णदेवरायाने देऊन कशी मित्राली या ग्रंथाची एक रोचक कथा दिलेली आहे. ती कथा अशी—

कृष्णदेवराय आपल्या लावण्यसुंदर राणीसह वंचीवरगुच्या घरदराज प्रभूच्या दर्शनार्थ गेला. त्यावेळीं अप्पय्य दीक्षित उपस्थित होता. ती लक्ष्मीसारखी स्वरूप-सुंदर राणी देवापुढे उभी राहिलेली पाहून अप्पय्य दीक्षिताच्या तोंडून श्लोक निघाला तो असा,

“ काञ्चित् काञ्चन गौराङ्गीं योऽय साक्षादिव धियम् ।
वरदः संक्षयापन्नो वक्षःस्थलमवैक्षत ॥ ”

आपल्या राणीला अशा प्रकारे लक्ष्मीची आणि पर्यायाने स्वतःला विष्णूची उपमा अप्पय्य दीक्षिताने सूचित केलेली ऐकून राजा प्रसन्न झाला आणि त्याने कवीला तलाळ, ‘ वक्षःस्थलाचार्य दीक्षित ’ अशी पदवी दिली.

*

*

*

तंजावरचे विद्याप्रेमी नृपति व त्यांचे आश्रित कवि

तंजावरच्या नायकवंशात रघुनाथ हा राजा १७ व्या शतकाच्या आरंभी झाला. त्याची राणी रामभद्राम्बा ही एक श्रेष्ठ कवयित्री होती. आपला पति हा साक्षात् रघुनाथ-रामचन्द्रच—आहे अशी तिची श्रद्धा होती. तदनुसार ‘ रघुनाथाभ्युदयम् ’ नामक एक महाकाव्य तिने लिहिले. स्वतः राजा रघुनाथ हाहि श्रेष्ठ प्रतीचा विद्वान् व कलाभिरु होता. त्याने लिहिलेल्या संगीतसुधा व भारतसुधा या ग्रन्थांवरून त्याचे संगीत व नृत्यशास्त्रावरील असाधारण प्रभुत्व प्रत्ययास येते. याव्यतिरिक्त रघुनाथाने पुढील काव्यग्रन्थ लिहिले आहेत:—(१) पारिजात-हरणम् । (२) वात्मीकिचरितम् । (३) अच्युतेन्द्रान्मुदयम् । (४) गजेन्द्रमोक्षः । (५) नयाभ्युदयम् । (६) रुक्मिणीकृष्णविवाहम् । (७) यज्ञगानम् व (८) रामायणसारसङ्ग्रहः ।*

*राज्याची घुरा साभाळून शारदेची सेवा करणाऱ्या राजाची परम्परा संस्कृत साहित्याच्या इतिहासात फार प्राचीन काळापासून चालू आहे. असे साहित्यिक भूपति पारचाय देसाच्या इतिहासात दिसत नाहीत. साहित्याला उत्तेजन देणे वेगळें व स्वतः साहित्य निर्माण करणे वेगळें. प्रस्तुत रघुनाथ नायकाप्रमाणे साहित्यनिर्मिति करणाऱ्या अर्वाचीन बालराज्यांतून अनेक साहित्यिक नृपतींचा उल्लेख प्रस्तुत प्रथांच्या पूर्वापार ठिकाठिकाणी आला आहे. तो असा. एरलपट्टी राजा मानवेद (कृष्णनाटकम्चा लेखक) रामवर्मा वरुची मुबराज उर्फ अश्विनी महाराज (रुक्मिणीचरित्रम् व शृंगारगुणाकरम्चा लेखक) केरळवर्मा ऊर्फ केरळवाल्दिदास (गुरवायूहसतवम्चा लेखक),

[पुढील पानावर चालू]

रघुनाथ नायकाच्या स्वयनार्थं कृष्णकवीने 'रघुनाथभूपालीयम्' या नावाचें काव्य लिहिलें आहे. यातील सर्व श्लोक निविध अलंकारांची उदाहरण म्हणून कवीने रचलेले आहेत. या काव्याची गैका विजयेन्द्रतीर्थाचा शिष्य सुधीन्द्रयति याने रघुनाथ नायकाच्या आदेशानुसार लिहिली आहे. रघुनाथाच्या राजसभेत तेलुगु व संस्कृत या भाषेत काव्यरचना करणाऱ्या अनेक कवयित्री होत्या. त्यात मधुरवाणी ही कवयित्री विशेष प्रतिभासम्पन्न होती. रघुनाथाने स्वतः तेलुगु भाषेत एक रामायण लिहिलें होते. त्याचें भाषांतर संस्कृतात व्हानें अशी त्याची तीन श्रृंखला होती. हें काम मधुरवाणीकडे सोपवावें असा त्याला स्वप्नाद्वेष झाला. रामाची श्रृंखला हीच आज्ञा मानून मधुरवाणीने चौदा सर्गांचें रसालंकार-रमणीय काव्य संस्कृतात लिहिलें.

[मागील पानावरून पुढे चालू]

रामवर्मा कुलशेखर (पद्मनाभशतर्क्याचा लेखक), शहाजी (तजावरचा) (चन्द्रशेखरविलासम् नाटक्याचा लेखक), मलवार राजवशातील रामकवि (सुपालावच्छतुष्टम् नाटककार) ब्राह्मणनूर युवराज गोदवर्मा (रससदनभाण रामचरितम्, सुधानन्दलहरी, मुररिपुस्तोत्रम् इत्यादि ग्रथाचा लेखक), काह्मणूरवशीय रामवर्म युवराज (किरातार्जुनीय-व्यायोग व जरासन्धवध- पायीगाचा लेखक), युवराज वर्मा (कोचुशी ताम्पूरान्) ऊर्फ कविसार्वभौम— (अनगविजयभाण विटराजभाण, त्रिपुरदहनम्, बल्लयद्भूतम्, विप्रसन्देशम्, देवदेवेश्वरशतकम्, उत्तररामचम्पू, बाणायुद्धचम्पू' देवीसप्तशतीसारः या ग्रथाचा लेखक), नेपालेश्वर प्रतापमल्ल (याची अनेक अष्टके नेपालातील मन्दिरावर कोरलेली आहेत.) चिन्नबोम्म भूपाल (सङ्गीतराघवम् (सहा सर्ग) चा लेखक), विश्वनाथसिंह वाघेला (रामचन्द्राह्निकम् या सटीक गेमवाध्याचा लेखक), म्हैसूरनरेश वेकटप्या नायक (शिवाष्टपदी या गेमवाध्याचा लेखक), व्यंकीजी भोसल्याचा पुत्र सर्फोजी (इ १७१२-१७२७ राघवचरितम् किंवा सग्रह रामायणाचा (१२ सर्ग) लेखक) त्याने स्वयंपन्न केलेले " सजावर महाराज सर्फोजी सरस्वती महाल लायत्ररी ' या नावाचे विख्यात संस्कृत ग्रन्थालय ह् सर्फोजी भोसल्याच्या विद्याप्रेमाचे भव्य स्मारक आहे)

या राजा व्यतिरिक्त साहित्यसेवा करणाऱ्या अनेक मन्त्राच्या नावाचा व त्यांच्या ग्रन्थाचा उल्लेख ठिकठिकाणी प्रस्तुत ग्रन्थात आला आहे ' राजवशासवाची संस्कृतोपासना ' या शीर्षकाखाली प्रस्तुत विषयावर स्वतंत्र प्रबन्ध लिहिता येण्यामारखा आहे

गोविन्द दीक्षित

तजावरच्या राज्यात रघुनाथ नायकाचे आधिपत्य असताना इ स १७४९ ते १६१४ पर्यंतच्या प्रदीर्घ काळात गोविन्द दीक्षित हा त्या राज्याचा महामंत्री होता. सस्कृतातल्या सर्वच शास्त्रावर गोविन्द दीक्षिताचे असाधारण प्रभुत्व होतें. या त्याच्या असाधारण पाण्डित्याच फार मोठें आभरण म्हणजे त्याचे धार्मिकत्व. त्यामुळेच आजही दक्षिण भारतात गोविन्द दीक्षिताची एखाद्या दैवतासारखी पूजा होते. पटेश्वर या गावी गोविन्द दीक्षिताचा सपत्नीक प्रतिमा असून, लोक त्या प्रतिमाची मोठ्या भक्तीने पूजा करतात. त्याच्या औदार्य, नीतिनैपुण्य इत्यादि गुणासंबंधीच्या अनेक दस्तक्या दक्षिणेंत सर्वतोमुखी आहेत. गोविन्ददीक्षितहृत 'साहित्यसुधा' नामक ग्रन्थात अच्युतराय व रघुनाथ या तजावर राज्याधिपतींचे चरित्र वर्णिलेल आहे. गोविन्ददीक्षिताचा पुत्र वैकटमखी याने 'चतुर्दनादि प्रकाशिका' नावाचा एक धर्मशास्त्रविषयक ग्रन्थ लिहिलेला असून त्यामध्ये स्वतःच्या पित्याने 'सङ्गीतसुधानिधि' हा सङ्गीतशास्त्रीय ग्रन्थ व रामायणाच्या मुन्दरवाण्डावर टीका लिहिली असल्याचा उल्लेख केला आहे. वैकटमखीने 'साहित्यसाम्राज्यम्' या नावाचे एक महाकाव्य व चतुर्दनादिप्रकाशिका आणि 'वार्तिकाभरणम्' हे दोन शास्त्रीय ग्रन्थ लिहिले आहेत.

गोविन्ददीक्षित मन्ऱ्याचा दुसरा पुत्र यज्ञनारायण हाहि महाकवि होता. त्याने लिहिलेले 'साहित्यरत्नाकर' नावाचे १३ सर्गांचे महाकाव्य नुकतेंच उपलब्ध झालेले आहे. रघुनाथभूपविजयम् नावाच्या काव्यात यज्ञनारायणाने तजावरच्या नायकवशाचे श्रेष्ठत्व आणि रघुनाथनायकाचा द्वीपान्तरविजय वर्णिलेला आहे. या व्यतिरिक्त 'रघुनाथविलासम्' या नावाचे ७ अंकी नाटक आणि वक्रेश्वराच्या चिन्मधरामायणावरील टीका यज्ञनारायणाने लिहिली आहे.

श्रीनिवास दीक्षित (रत्नखेट, अभिनवभवभूति)

हा महाकवि, अप्पय्य दीक्षित व गोविंद दीक्षित यांचा समकालीन होता. त्याने लिहिलेल्या एका श्लोकांमुळे स्वोल्पात्राने त्याला 'रत्नखेट' अशी पदवी दिली असें पुढील श्लोकावरून दिसून येत—

सन्ध्या-सन्धुक्षितान्भोपर-नलिकयणाद्बुदयतान् सोसखण्डान्
ताराकाराग्निरोद्भू दिति-रवि-वपटाद् विभ्रतो रत्नखेटी ।

अन्योन्यं युध्यमानावुदय-चरम-भूमत्-प्रवीराविति द्राक

उक्तया ख्यातापराख्य. क्षितिपतिवचसा रत्नखेटाध्वरोति ॥

याव्यतिरिक्त “पद्मभाषाचतुर”, “अद्वैतविद्याचार्य”, “अभिनवभनभूति” इत्यादि उपाधी त्याला लाभलेल्या होत्या. त्याने एकूण ६० काव्ये व १८ नाटके एवढी ग्रंथसंपत्ति निर्माण केलेली असून त्यापैकी क्षितिकण्ठविजयकाव्यम्, भैमी परिणयनाटकम् व भैमी (रुक्मिणी) परिणयचम्पू हे काव्यग्रंथ विशेष उल्लेखनीय आहेत. साहित्यशास्त्रावर, साहित्यसंजीवनी, भावोद्भेद, रसार्णव, अलंकारखौस्तुभ, काव्यदर्पण, काव्यसारसंग्रह, साहित्यसंभारणी हे रत्नखेटाचे ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहेत.

जिंजीचा राजा मुरप्पा याच्या पराक्रमासंबंधीची कथा भायनापुरुषोत्तमम्” या नाटकात त्याने रंगविलेली आहे. राज्ञूडामणिदत्त रुक्मिणीकल्याणाच्या टीकेंत (इ. स. १८३३) राज्ञूडामणिराने रत्नखेटाच्या पुस्तकाची संपूर्ण नामावली दिलेली आहे. हा राज्ञूडामणि दीक्षित रत्नखेटाचा मुलगा होता. त्याने रत्नखेट विजयम्” या नावाचे एक काव्य लिहिले आहे. स्वतःचा आश्रयदाता रघुनाथ नायक याचे चरित्रहि राज्ञूडामणीने रघुनाथभूपविजयम् नावाच्या महाकाव्यात वर्णिलेले आहे. कविराजाच्या परम्परेस अनुसरून त्याने राघवयादवपाण्डवीयम् या नावाचे त्र्यर्थी काव्य सुद्धा लिहिलेले आहे. रुक्मिणीकल्याणम् या १० सर्गांच्या महाकाव्यात रुक्मिणीकृष्णाचे स्वयंवर राज्ञूडामणीने वर्णिलेले आहे. हे काव्य अड्यारच्या ग्रंथालयांने श्री. टी. आर. चिंतामणि यांच्या प्रस्तावने सहित प्रकाशित केले आहे. शंकराभ्युदयम् या काव्यात जगद्गुरु शंकराचार्यांचे चरित्र वर्णिलेले असून त्याचे ६ सर्गं मुद्रित झाले आहेत. याव्यतिरिक्त, भारत चम्पू, कंसवध, वृत्तरत्नावलि, चित्रमंजरी, कामरूपा, मञ्जुभाषिणी (प्रत्यक्षरस्लेपमयी रामकथा) इत्यादि अवान्तर काव्ये राज्ञूडामणीने लिहिलेली आहेत. त्याव्यतिरिक्त शृङ्गारसर्वस्वभाषण, आनन्दराघवम्, व कमलिनीकलहंसम् हीं तीन नाटके राज्ञूडामणीने लिहिलेली आहेत. आनंदराघवम् या ५ अंकांच्या नाटकात विवाहापासून राज्याभिषेकापर्यंतचे रामचरित्र चित्रित केले आहे. कमलिनीकलहंसम् या चार अंकी नाटकात कमलिनी आणि कलहंस यांचा विवाह दाखविलेला आहे. तजावर व चित्रमंजरी या गहरी रघुनाथनायकाच्या सभेमध्ये या नाटकाचे प्रयोग झाले होते. राज्ञूडामणीने लिहिलेल्या काव्यदर्पण या साहित्यशास्त्रीय ग्रंथावरील टीका रविपण्डिताने लिहिली असून तो ग्रंथ मद्रास येथे मुद्रित झाला आहे. रत्नखेटाचा दौहित्र (कृष्णाध्वरीचा पुत्र) मृत्युञ्जय हाहि कवि होता.

त्याने प्रद्युम्नोत्तरचरितम् हे ११ सर्गांचें महाकाव्य लिहिलें आहे. या मृत्युञ्जयाचा पुत्र अनन्तनारायण याने गीतशङ्करम् नावाचें गीतगोविंदासारलें गेय काव्य लिहिलें आहे.

*

*

*

घनश्यामकवि

शाकरी परमहसाचा दीहिन व आर्यक या नावाने प्रसिद्धीस आलेला घनश्यामकवि हा तज्ञावरच्या तुकोजी राजाचा मंत्री होता (इ. स. १७२८ ते ३५). याने रामनवमीच्या एका रात्री सपूर्ण उत्तररामचरितावर टीका लिहिली. सुमारे ३ तासात विद्वशालभज्जिकेवर त्याने टीका लिहिली सुदरी आणि कमला या त्याच्या दोन पत्नींनी सुद्धा विद्वशालभज्जिकेवर टीका लिहिलेली आहे. त्याच्या दोन मुलांपैकी गोवर्धन नावाचा पुत्र आधव्या होता. त्यानेहि घटखर्पर काव्यावर टीका लिहिलेली आहे. घनश्यामकवीने अयोध्याकर नावाचें एक व्यर्थी काव्य लिहिलें अस्त त्यामध्ये नल, कृष्ण व हरिश्चन्द्र यांची चरित्रे श्लेषाने गुफिल्ली आहेत. वयाच्या १२ व्या वर्षीच या घनश्यामाने “ भोजचम्पू ” काव्याचें युद्धकाण्ड लिहिले होतें कलिदूषणम् हे त्याच काव्य संस्कृत व प्राकृत या दोन भाषांतून अर्थ व्यक्त करू शकत. प्रचण्ड-राहूदयम् हे त्याचें नाटक “ प्रमोदचन्द्रोदयम् ” या कृष्णयतीच्या नाटकास अनुसरून लिहिले आहे. घनश्यामकवीने एकूण ६४ ग्रंथ संस्कृतात, २० ग्रंथ प्राकृतात व २५ ग्रंथ अनान्तर अपभ्रंश भाषामध्ये लिहिले आहेत. त्यापैकी—

काव्ये—(१) ‘ भगवत्पादचरितम् ’, (२) ‘ वैकुण्ठचरितम् ’, (३) प्रसंगलीलार्णव, (४) सन्मणिमण्डनम्, (५) अन्यापदेशशतकम्, (६) पञ्चस्थलमाहात्म्यानि.

नाटके—(१) गणेशचरितम्, (२) मदनसञ्जीवनम्, (३) कुमार-विजयम्, (४) अनुभूतिचिन्तामणि, (५) आनन्दमुन्दरी महावीरचरिताचें न आढळणारे दोन अंक लिहिण्याचा प्रयत्न घनश्यामाने केला आहे नमप्रहचरितम् हे एक प्राकृत सट्टक आहे. साव्यतिरिक्त १० प्रकारचीं रूपक नाट्यशास्त्राच्या संकतास अनुसरून घनश्यामाने लिहिली आहेत

टीकाग्रंथ—शाकुन्तल, विरमोवेंशीय, उत्तररामचरित, महावीरचरित, प्रमोदचन्द्रोदय, चण्डीशिक, वेंगीशहा, हात्पातशनी, भोजचम्पू, नीलमण्डचम्पू, भारतचम्पू, कविराजत, कादम्बरी, वासवदत्ता व दशकुमारचरित या एकूण १५ भयावर घनश्यामाने टीका लिहिल्या आहेत ‘ रसार्णव ’ या नावाचा साहित्य

शास्त्रीय प्रथमहि त्याने लिहिलेला आहे.' घनश्यामाच्या 'प्रचण्डमूर्खोदयम्' या या नाटकावर चन्द्रशेखर या त्याच्या मुलाने टीका लिहिलेली आहे.

* * *

नारायण भट्टपाद

मलबार प्रतात मेलकुलूर नावाच्या गावात मातृदत्त नावाचा एक नम्बुद्री ब्राह्मण १६ व्या शतकात होऊन गेला. नारायण भट्टपाद अथवा भट्टात्री हा त्याचा पुत्र अत्यंत बुद्धिमान होता. निवाह होईपर्यंत नारायणाचें मुळीच शिक्षण झाले नव्हते. त्यानंतर मात्र अच्युत पिशारोती नावाच्या नातल्याजवळ त्याने वेदाध्ययन नारमिले. या अच्युत पिशारोतीला वेदाध्यापनाचा अधिकार नवल्याने वातविकार झाला (अशी समजूत आहे) आपल्या गुरुचा तो वातभ्रम नारायणाने योगाच्या बळावर स्वतःच्या टिकाणी ओढून घेतला व त्याच्या प्रशमनासाठी गुडवायुर येथील श्रीकृष्णाच्या स्तुतिपर नारायणीयम् नावाचें सहस्रश्लोकाचें हृदयगम भक्तिस्तोत्र नारायणभट्टपादाने लिहून काढले. त्या स्तोत्राच्या प्रभावाने नारायणाला दीर्गयुरारोग्य प्राप्त झाले अशी कथा सर्वत्र प्रसृत आहे. केरळ प्रदेशातील असख्य भाविक जन या स्तोत्रातील काही श्लोक प्रत्यहीं नियमाने आजहि म्हणत असतात. या सहस्रश्लोकात्मक स्तोत्राचे पुढे सारले १०० विभाग करण्यात आले. श्रीमद् भागवताचें संपूर्ण सार या स्तोत्रात साटविलेले आहे.

निष्णो र्व कृष्णसूत खलु समरमुखे वन्युपाते दयालुम्
खिन्न त वीर्य वीर किमिदमपि सखे नित्य एकोऽप्यमात्मा ।
को वध्य कोऽत्र हन्ता तदिह वधभय प्रोज्झ्य मर्यापितात्मा
धर्म्यं युद्ध चरेति प्रकृतिमनु यथा दशंयन् विश्वरूपम् ॥

या श्लोकात नारायणभट्टपादाने भगवद्गीतेचें सार सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे प्रस्तुत श्लोकावरून त्याच्या शैलीची काहीशी कल्पना येईल.

नारायण भट्टपादाच चम्पू ग्रंथ—(१) राजनय, (२) वृत्तवानय, (३) पाचालीपरिणय, (४) द्रौपदीपरिणय, (५) सुभद्राहरण, (६) निरात, (७) भारत युद्ध, (८) स्वर्गारोहण, (९) मत्स्यारोहण, (१०) वृगमोक्ष, (११) गजेन्द्रमोक्ष, (१२) स्यमतक, (१३) पुच्छलत्रच, (१४) अहल्यामोक्ष, (१५) निरतु नास्तिक, (१६) दशयाग, (१७) पार्वतीस्वयंवर, (१८) अष्टमौचम्पू, (१९) गोप्तीनगरवर्णनम्, (२०) वैलासशैलवर्णनम्, (२१) सूर्यपत्ताप्रलाप, (२२) नला

यनीचरित व (२३) रामकथा असे हे चम्पूग्रथ नारायणभट्टपादानी शाक्यार समाज तील लोमच्या उपयोगासाठी लिहिले त्यातील राजसूयचम्पूमध्ये कवीचे वेद व भीमासा शास्त्रावरील असाधारण ज्ञान व्यक्त झालले आहे मद्र नारायणाची कीर्ति ऐकून विद्वान्तनोमुढीचे निर्यात लेखक भट्टोबी दीक्षित हे त्याच्या दर्शनार्थ काशीहून निघाले बराच प्रवास केल्यानंतर मद्र नारायणाच्या मृत्यूची (वयाच्या १०९व्या वर्षी) वार्ता त्यांना कळली. त्यानरोर पुढील प्रवास रद्द करून ते काशीला गेले, अशी एक दंतकथा प्रचलित आहे. कोटिविजयम् व स्वाहासुधाकरम् ही नारायणभट्टपादाची दोन काव्य मुद्र्यांच्या काव्यमालत प्रतिद्व जाली आहेत. त्यांचा पुत्र कृष्णकवि याने ताराशशाङ्कम् नामाच काव्य लिहिले असून तेंहि मुद्रित झाले आहे.

*

*

*

समीक्षाचक्रवर्ती प मधुसूदनजी ओझा

A Hindoo Savant in London

“In the back ground of the group of personages who have come to London for the coronation, the presence has remained unnoticed of a Hindoo savant, a great celebrity in India a human store of Vedic wisdom and philosophy This is a Pandit Madhusudan Ojha a profound Sanskrit scholar The pundits conversation in fluent Sanskrit greatly interested the Cambridge orientalisists in the Eastern Visitor ”

The Westminster Gazette 26-7-1902

इ. स १९०२ मध्ये लंडन येथे सातव्या एडवर्डचा राज्याभिषेक झाला त्या प्रसंगी उपस्थित असलेल्या एका संस्कृत पंडितासमधीं लंडनच्या वेस्ट मिनिस्टर गॅलरीच्या एका अजात वरील शब्दात बातमी आली होती त्याच बातमीत त्या महान् पंडिताच मधुसूदन ओझा हू नाव आले आहे. प्रस्तुत ग्रथात शेकड्याच संस्कृत ग्रंथ लिहिणारे अय्यय्य दीक्षित, शंकराचार नागशंकर, मद्रधी नारायणशास्त्री (१३ नाटकाचे लेखक), राधाभागल नारायणशास्त्री (१०८ ग्रंथांचे लेखक), वेल्सप्रसंगोद्भवमराय इत्यादि लेखकांना उल्लेख आला आहे. त्याच प्रभावर्डीत प मधुसूदन ओझाजीचे नाव उल्लेखनायामागमें आहे. त्याच्या निदल्लस्यधी गौरवो द्गार कादताना हिंदु दिग्गजित्यल्याच्या संस्कृत संशोधन विभागाचे मात्री टायरेक्टर

व जयपुरच्या महाराजा सस्कृत कॉलेजेचे माजी प्राचार्य प गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी हे ओझाजीच्या कादम्बिनी प्रथाच्या प्रास्ताविक लेखात लिहितात - “जगत्रियन्ता जगतीद्वारेने ऐसे एक प्रतिभाशाली व्यक्ति को ससारक्षेत्र में उतार दिया जिसने उसी जगत्रियन्ता की धरणासे अपनी सप्त आयु वैदिक विज्ञान और वैदिक इतिहास के अन्वेषण में लगातार उक्त महत्त्वपूर्ण विज्ञान और इतिहास का प्रमत्त रूप तयार कर ही डाला, जिसके अतुल परिश्रम और अलौकिक प्रतिभा के प्रकाशसे अनंश शताब्दियों से अमूल्य विज्ञान-रत्नों को अपने उदर में छिपा रखनेवाली गुहा का द्वार आज देखने में आगया और उसमें प्रवेश करनेवालों को सीमर्य मिश्राया।” (कादम्बिनी पृ. २)

प. मधुसूदनजींचा जन्म निहार प्रांतात गाढा या गांठी (जिल्हा मुजफ्फरपुर) इ. १८४७ च्या कृष्णाष्टमीस झाला. त्याचे वडील प. वैद्यनाथ ओझा हे उत्तम श्रेणीचे विद्वान होते. वडिलांचे ज्येष्ठ पशु प राजीवलोचन हे जयपुर महाराजाचे आश्रित पंडित होते. त्यांना सतान मसल्याने त्यांनी मधुसूदनालाच दत्तक घेतले. प्रतबंधानंतर पाच सहा वर्षे नुल्ल्याजवळ शास्त्राध्ययन झाले. सिद्धान्तकौमुदीपर्यंत एवढ्या अव्यययात प्रगति झाली. एवढ्यात राजीवलोचनजींचा व त्यानंतर दीड वर्षांच्या आत त्याचे आश्रयदाते महाराज रामसिंहजींचा देहान्त झाला. जयपुर छोडून मधुसूदनजी आपल्या चुलतीसह निहारमध्ये जन्मस्थानी परत आले. पण तेथे अभ्यासाची सुचवणा होऊ लागल्याने वडिलांच्या अनुज्ञेने काशीत दरभंगा पाठ शाळेत प. दिनसुमार मिश्रजीजवळ अध्ययनासाठी राहिले. भगवान् शंकराची उपासना व शास्त्राध्ययन यामध्ये आठ वर्षांचा काळ काशीत त्यांनी घालविला. बुद्धि अत्यंत सुव्याप्त व मूलग्राही असल्याने एवढ्या काळात परिश्रम करून मधुसूदनजींनी साहित्य, व्याकरण, न्याय, मीमांसा, वेदान्त इत्यादि जणिल शास्त्रांच्या मौखिक प्रथार पूर्ण अधिहार संपादन केला.

ययाच्या १७ व्या वर्षी अलवरचे राजगुरु श्रीचंचल ओझा याच्या कन्येर्शा मधुसूदनजींचा निराह झाला. काशीचा अध्ययनक्रम आणोपून ते वृत्ती कोण, शस्त्रा पाठन, रत्नाम इत्यादि संस्थानच्या अधिपतींच्या जवळ राहिले. भगवाधारण पाण्डित्यामुळे सर्वत्र यान्ना मोठा सन्कार झाला. जयपुर संस्थानतर्फे त्यांना फार नामसह झाल्याने इ. १८६८ मध्ये ययाच्या २३ व्या वर्षी महाराज सस्कृत कॉलेजेचे वेदान्ताचे प्राध्यापक म्हणून आले या नवीन प्राध्यापकाच्या अद्भुत पाण्डित्याच्या कीर्तीने जयपुरचे गुणग्राहक नरेश माधनसिंहजींचे लज त्याच्याकडे आकर्षित झाले. मधुसूदनजींणी शास्त्रीय विषयांवर सुस्पष्टताद करता यावा व त्यांच्या राजकीयविज्ञानाचा राज्यात लाभ व्हावा यासाठी महाराजानी त्यांना आपल्या राजकीय प्रथांल्याने स्वयंस्वयं व धर्मसभेचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्त केले. मधुसूदनजींच्या

पाण्डित्याचा प्रभाव महाराजावर इतका पडला की त्याच्या अनुमतिवाचून राजभव नातलें कोणतेंहि धर्मकार्य होत नव्हतें.

राजादत्तेकच जयपूरचे प्रजाजनहि पंडितजींना मान देत असत. राजा अशा प्रकारे पूर्णपणे प्रसन्न असल्यामुळे मधुसूदनजींना कशाचीहि व्दात नव्हती. त्यांचें कौटुम्बिक जीवन वैभवसंपन्न होते पण त्यात त्यांचें लक्ष नव्हतं त्यांचा संपूर्ण काळ वेदरहस्य शोधण्यासाठी ग्रथांचें आलोचन करण्यात व शारणाध्यापन करण्यात व्यतीत होत असे. शरीरस्वास्थ्य, विश्रान्ति व मनोरंजन याचा विचार करण्यास देखील त्यांना वेदाध्ययनापुढे अवसर नव्हता. इ. १८८४ मध्ये त्यांच्या पत्नींना देहान्त झाला. पत्नीच्या निधनानंतर सासारिक व्यापाऱून मुक्त झाल्यामुळे आयुष्याचा प्रत्येक क्षण वैदिक विज्ञानाच्या सशोधनात त्यांनी व्यतीत केला

इ. स. १९०२ मध्ये एडवर्डच्या राज्याभिकासाठी जयपूरनरेशाबरोबर इंग्लंडात जाण्याचा योग मधुसूदनजींच्या जीवनात आला तेथे चार महिने त्यांचें वास्तव्य होतें त्या काळात केम्ब्रिजचे संस्कृत प्राध्यापक मॅकडोनेल, बॅंडाल इत्यादि विद्वानांच्या भेटी झाल्या. इंग्लिश पाण्डितांनी त्यांचा मोठा सत्कार केला. ठिकठिकाणी वेदविषयावर त्यांचीं व्याख्यानं झालीं 'वेदधर्मव्याख्यान' या पुस्तकात (मूल्य ३।६.) तीं सर्व प्रकाशित झाली आहेत. केम्ब्रिज येथे विस्वविद्यालयात वैदिक धर्म व विज्ञान यासंबंधी पंडितजींचें संस्कृत व्याख्यान झाले. त्यांचे वृत्त *The Sun* या वृत्त पत्रात पुढील शब्दात आले होते 'Last Sunday the Pandit was invited to Cambridge by professor C. Bendall, who with his wife gave him a warm reception. What interested the Cambridge orientalist most was the conversation of the Pandit in fluent Sanskrit which is a rare treat now even in India while he was deeply impressed by the deep learning of his eastern visitor. —*The Sun* 23 7 02

इंग्लंडच्या प्रवासाव्यतिरिक्त भारतात इ. १९०६ मध्ये काशीला काँग्रेस अधिवेशनानिमित्त, त्यापूर्वी इ. १८८४ मध्ये प्रयागला कुम्भमेळ्यानिमित्त, इतर काही निमित्ताने काशी, लाहोर, कलकत्ता यासारख्या मोठ्या शहरां त्यांचा प्रवास झाला. त्या प्रसंगी त्यांची जी भाषणं विद्वत्समाजापुढे झाली त्यांचा फार मोठा प्रभाव पडला होता. त्यांचें वक्तृत्व अमोघ व अत्यंत विद्वत्ताप्रचुर असे

हा अल्पप्रवास, थोडेंफार राजकार्य व अध्ययन वगळलें तर आयुष्याचा संपूर्ण काळ त्यांनी लेखनात व्यतीत केला. रतन ५० वर्षे त्यांनी ऋण लेखनतप

केल. या काळात १३५ ससृृत ग्रन्थ त्यानी लिहिले. त्यातील दोनचार ग्रन्थ वगळल्यास इतर सारे ग्रन्थ २०० ते ५०० पृष्ठाचे आहेत. पंडितजी उत्कृष्ट चित्रकार होते त्याचे हल्माक्षरहि त्याच्या चित्रासारखे सुंदर होते त्याच्या ससृृत माध्यमानिर्णयी त्याच पुन प्रघुम्न ओशा लिहितात, “यह प्राय. सर्व विदित है की पूज्य दिगाजी यह वैज्ञानिक तत्व यत्रपि, हिंदी भाषा में भी मन्वी प्रकार प्रतिपादन कर सकते थे तथापि उनकी ससृृत में ही हार्दिक अभिरुचि थी। इस लिये उन्होंने जो कुछ भी निवेचनाएँ की वह ससृृत भाषा में ही है। जैसा कि उन्होंने यह वैदिक निगान का रिसर्च किया है, वह यदि हिंदी में होना तो आत्र इसकी रचाती ससार में द्रुत गतिसे होत्र यह विशेष उपयोगिता में आता, परन्तु उनकी ससृृत में प्रगाढ़ रुचि होने के कारण ही ऐसा नहीं हो सका। इतना होने पर भी यत्रपि नियत तो अवश्य ऋतु गहन और मार्मिक है तथापि ससृृत भाषा उन्होंने बहुत ही सरल रक्की है।”

इ.स. १९१५ मध्ये अखिल भारतीय ससृृत साहित्य सम्मेलन या संस्थेतर्फे पंडितजींच्या ७० व्या वाढण्विसानिमित्त शुद्धाद्वैत संप्रदायाचे आचार्य गोस्वामी गोकुलनाथजी महाराज (मुर्द) यांच्या अश्वशतेपत्तली रत्नजयन्ती महोत्सव शाला या उत्सवासाठी जामनगरचे राजपंडित म. म. मधुरादासजी दीक्षित, भिवानीचे निग्रामार्तण्ड प. सीतारामशास्त्री याव्यतिरिक्त राजस्थानातल्या निरनि राज्या राज्यातले मोटमोठे पंडित व अनेक सरसृृत निग्रालयांचे आचार्य उपस्थित होते. ससृृतरत्नाकर माखिकाने त्यानिमित्त एक उत्कृष्ट वेत्तिशेषाक प्रकाशित केला होता. त्यात ससृृत व हिंदी या दोन्ही भाषातून पंडितजींचे चरित्र प्रनाशित झाले होते.

या महोत्सवानंतर तीन वर्षांनी दोन तीन दिवसाच्या आजाराने भाद्रपदी पौर्णिमेला या असाधारण ससृृत विप्रोपासकांचे देहावसान झाले स्थानीय खिचिल संनन त्याच्या प्रसृतीचे निदान करून सांगितले की अपरिमित बौद्धिक परिश्रमासुळे हा मृत्यु ओढवला. आयुष्याच्या शेवटच्या घटकेपर्यंत त्याच अध्ययन, रचण व अध्यापन चालू होते, अस पंडितजींअवल ज्यानी सतत ४० वर्षे नतमस्तक होऊन अध्ययन केले असे त्याचे विख्यातकीर्ति शिष्य म. म. गिरिधरशर्मा चतुर्थेनी याच्या, “मृत्युसे तीन दिन पूर्व भी मेरा पाठ हुवा था” या उद्गारावरून स्पष्ट दिसते. या आद्वितीय विद्वानाच्या निधनाने सारे जयपूर राज्य नव्हे तर सारे ससृृतजगत् शोकमग्न झाले. वैदिक विद्वानाचा रघारस्त दाला. महागना प मन्म मोहन मालवीय, प्रयागचे तत्कालीन कुलगुरु डॉ. गगनाथ शा इत्यादि घोर विद्वानानी शोकपूर्ण सान्त्वनपत्र त्याचा पुत्र प प्रघुम्न ओशा याच्याकडे पाठविली आपल्या परमपूज्य पित्याचे और्ध्वदेहिक कर्म यथासाग व यथाशास्त्र पार पाडल्या

नंतर प. प्रगुम्नजींनी आपली सारी शक्ति त्यांच्या संस्कृत ग्रंथांचे प्रकाशन करण्याच्या कामी लावली. कारण शेवटच्या घटकेला स्वरचित ग्रंथांच्या प्रकाशनाची एकमात्र इच्छा त्यांनी आपल्या एकुलत्या एक पुताञ्जळ प्रसूट केली होती. वडिलार्जित सम्पत्तीचा अल्पमान अशेदेखील त्यांनी आपल्या वैयक्तिक सुरासाठी रचून होऊ दिला नाही. श्री. प्रगुम्नजींनी 'वैदिकविज्ञान प्रकाशन कार्यालय' स्थापन करून त्या वर्षात (इ. १९२८ पर्यंत) पन्नास भोडमोडे ग्रंथ प्रकाशात आणले. त्याची सविस्तर माहिती दिल्यावाचून पंडितजींच्या गहन व सर्वत्र पाडित्याची कल्पना येणार नाही. प. प्रगुम्नजींनी जे अफाट लेखन केले त्यामागे काही योजना होती तदनुसार आनंद प्रकाशित शालेच्या पन्नास ग्रंथांच पुढील प्रमाणे एड व उपविभाग पडतात

खण्ड

उपविभाग

१. ब्रह्मविज्ञान — (१) दिव्यविभूति, (२) उक्थवैराजिक, (३) आर्यहृदयसर्वस्व, (४) निगमज्ञेय, (५) विज्ञानप्रवेशिका, (६) विज्ञानमधुसूदन, (७) सायन्सप्रदीप.
२. यज्ञविज्ञान — (१) निविल्लाप, (२) यज्ञमधुसूदन, (३) यज्ञविज्ञानपद्धति, (४) प्रयोगपरिजात.
३. पुराणसमीक्षा — (१) विद्वन्विकास, (२) देवयुगाभास, (३) प्रसङ्गचर्चितक.
४. वेदाङ्गसमीक्षा — (१) वाक्पटिका, (२) ज्योतिश्चक्रधर, (३) आत्मसंस्कारकल्प, (४) परिशिष्टानुग्रह ।

या उपविभागात पुढीलप्रमाणे ग्रंथ लिहिलेले आहेत.

- ब्रह्मविज्ञानखण्डान्तर्गत दिव्यविभूति विभागात (१) जगद्गुरुवैभवम् (मू. १॥ रु.)* (२) स्वर्गसन्देश (मूल्य १ रु.) (३) इन्द्रविजय (५ रु.)
 उक्थवैराजिक विभागात (१) सदसद्वाद (१२ आ.) (२) व्योमवाद (३) अपरवाद (४) आचरणवाद (५) अग्नीवाद (२-३-४ व ५ मिळून मूल्य २ रु.) (६) अहोरात्रवाद (१२आ.), सहायतदुष्प्रेदवाद (१॥ रु.) (७) दशकवाद(हस्यम् (१ रु)

आर्यहृदयसर्वस्व विभागात — (१) गीताविज्ञानभाष्यस्य प्रथम रहस्य काण्डम् (३ रु.) (२) गीताविज्ञानभाष्यस्य तृतीय मूल्याण्डम्— (३

* हे सारे ग्रंथ कतव्यपद्धतीने प्रकाशित झाले असल्याने त्यांचे मूल्य पुढीलखेच्या मानाने फारच थोडे ठेवले आहे अल्प मूल्यावरून पुढीलख्या अल्प आहे असे समजू नये.

क.) (३) गीताविज्ञान-भाष्यस्य तृतीयम् आचार्यकाण्डम्—(५॥ क.)
 (४) गीताविज्ञानभाष्यस्य चतुर्थे दृढयकाण्डम् (५ क.) (५) शारीरक
 विज्ञानभाष्यस्य-प्रथमभाग (३ क.) (६) शारीरकविज्ञानभाष्यस्य
 द्वितीयभाग. (१ क.) (७) शारीरकनिर्देशः ।

गीताविज्ञानप्रवेशिका विभागात्—(१) विज्ञानवित् (१॥ क.) (२)
 ब्रह्मविज्ञानप्रवेशिका (१॥ क) (२) ब्रह्मविज्ञानम् (१० क.)

गीताविज्ञानसायन्सप्रदीप विभागात् - (१) पञ्चभूतसमीक्षा (.॥. क)
 [इ. १९१४ च्या डिसेंबर महिन्यात हिंदुनिदाननियालयान एक पञ्चभूतभूत
 परिपट्ट झाली. या परिपट्टेत मधुसूदनजींनी जीं ससूत व हिंदी व्याख्यान
 दिलीं त्याचा सग्रह या पुस्तकात आहे.] (२) वस्तुसमीक्षा (.॥.)

२. यज्ञविज्ञानखण्डान्तर्गत निवृत्तकलाप विभागात् :-देवतानिबिंदु (२॥ क.)

गीताभाष्ययज्ञमधुसूदन विभागात् (१) स्मार्तकुण्डसमीक्षाध्याय (२॥ क)
 (२) यज्ञोपकरणाध्याय, (३) यज्ञविटपाध्याय, (४) कर्मानुक्रमणिकाध्याय
 (२-३- ४ मिलून २॥ क.) (५) आधिदैविकाध्याय (२॥ क.)

गीताभाष्य यज्ञविज्ञानपद्धति विभागात् - (१) यज्ञमरस्वती (६ क.)
 (२) छन्दोभ्यस्ता (२॥ क)

गीताभाष्यविज्ञान प्रयोगपरिज्ञात विभागात् (१) निरूढपशुग्रन्थ ।

३. पुराणसमीक्षारण्डान्तर्गत विद्वत्विश्वासविभागात्—(१) पुराणोत्पत्ति
 प्रसङ्ग. (१॥ क.) । (२) (३) वैदिकउपाख्यान (११ क.)

गीताभाष्यविज्ञानदेवयुगाभासविभागात्—(१) देवासुरख्याति (१॥ क.)
 माधवख्याति (१॥ क. (३) अनिख्याति (२ क.)

प्रसंगचर्चितकम् विभागात्—पुराणनिर्माणाधिकरणम् १ क.

*

*

*

४. वेदसमीक्षारण्डान्तर्गत धाम्पदिकाविभागात्—(१) वैदिकमोक्ष
 (१॥ क.) (२) पदनिरुक्तम् (११ क.)

वेदाङ्गसमीक्षा खण्डान्तर्गत ज्योतिश्चक्रधरविभागात्—(१) काटग्रन्थी
 (पञ्चविधयक ग्रन्थ) (४ क.)

वेदाङ्गसमीक्षारण्डान्तर्गत—आत्मनस्कारकव्यविभागात्—(१) पितृसमीक्षा
 (११ क.) (२) अशौचपञ्चिका (३॥ क.) (३) धर्मपरीक्षापञ्चिका (.॥.)

- वेदसमीक्षान्तर्गत परिशिष्टानुग्रहनिभागात् — (१) वीरीतकोपनिषद्
 (२) ऐतरेयोपनिषद् (१ क.) (३) प्रत्यन्तप्रस्थानमीमांसा (.III.)
 (४) वेदधर्मव्याख्यान (३। क.), (५) वेदार्थभ्रमनिवारण (२ क.)

या चार खण्डात जसे निरनिराळे विभाग व तदन्तर्गत मुद्रित ग्रंथ वर दाखविले आहेत तसे अमुद्रित ग्रंथाहि आहेत. त्या सर्वांची सुसंगत विवरणात्मक सूची श्री. मधुसूदनजींनी प्रकाशित केली आहे. सम्पूर्ण अमुद्रित ग्रंथांचे मुद्रण स्वतः कडून होईल असे त्यांना वाटत नाही. या अमुद्रित ग्रंथांच्या नामावलीत 'ज्ञानकीहरणम्' या नावाचे एक सम्पूर्ण महाकाव्य (हस्तलिखित पृष्ठे ८८) आहे. त जवपूरच्या महाराजा कॉलेजचे भूतपूर्व प्राचार्य कालीपदचानू यांनी आपल्या नावे छापून प्रकाशित केले होते. पण मधुसूदनजींची मूळ हस्तलिखित प्रत उपलब्ध असल्याने ती अनधिकार चेश उघडकीस आली. अर्वाचीन संस्कृत साहित्यातील अप्रकाशित उत्तमोत्तम ग्रंथाची सरया किती मोठी आहे याची कल्पना एकट्या मधुसूदनजींच्या अप्रकाशित ग्रंथांची विपुल सख्या पाहून ल्यात येईल

मधुसूदनजींनी ज्या काळात हा प्रचण्ड ग्रंथसंग्रह निर्माण केला तो पार तऱ्याचा काळ होता. त्यामुळे राजकारणाकडे, विशेषतः देशाच्या स्वातंत्र्याकडे, देशातील सर्व थोर पुरुषांचे लक्ष केन्द्रित झाले होते. पाश्चात्य संस्कृतीचे आक्रमण जोरदार होतें. संस्कृत भोषकडे दुर्लक्ष होऊ लागले होते. त्यामुळे त्यांच्या वेदसंशोधनपर लिखाणाकडे जेवढ्या मोठ्या प्रमाणात निदानाचे लक्ष बांधे तितकें गेलें नाही. महीपि दयानन्दाप्रमाणे त्यांनी सधटना निर्माण केली असती तर कदाचित् त्यांच्या लेखनाला धार चढली असती. राजाश्रय नसता तर त्यांच्या लिखाणाला कदाचित् आज जी प्रतिष्ठा किंवा प्रसिद्धी प्राप्त झाली असेल तेवढीहि प्राप्त झाली नसती अशी कल्पना मनास सर्श करून जाते.

श्री. मधुसूदनजींनी आपले सर्व आयुष्य वेदसमीक्षान्मन लिखाणात निव्याम कर्मयोग्यांच्या वृत्तीने व्यतीत केले. त्यामागची त्यांची भूमिना थोडक्यात सांगता येईल ती अशी की, वेदास्यधीं भारतीय हिंदु समागात अतिप्राचीन काळापासून इतर कोणत्याहि धर्मग्रंथापेक्षा शतपथ अधिः श्रद्धा आहे. पण ती सारी श्रद्धा परलोकाच्या अर्थेने आहे. वेदाध्ययन किंवा वेदश्रवण घटले तर स्वर्गप्राप्ति होईल या धारणेव्यतिरिक्त इतर धारणा मोठमोठ्या मुंशिष्ठानांच्या टिकाणी मुढा नाही 'भूत भवद् भविष्यच्च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति' हा मनुप्रोक्त वेदमहिमा त्यांना पाचार्याने सरा न वापता केवळ अर्थसाद वापतो आधुनिक विज्ञानाच्या दृष्टीने वेदांचे सशोधन करण्यास काही वैदिमाकां विरोध मुढा आहे. पाश्चात्य विद्वानांना वेदांचे महत्त्व वापन, ते भारताच्या प्राचीन संस्कृतीचे व इतिहासाचे मौलिक शान प्राप्त करण्याचे उत्तम साधन म्हणूनच. वेदान्तचे आधुनिक विज्ञानाचे रहस्य मुढा

आदळते, यावर त्याचा लेखमात्र निस्वास नाही पाश्चात्यांच्या या अश्रद्धेला धक्का मारण्यासाठी काही भारतीय विद्वानांनी वेदान्तीय विज्ञान शोधण्याचा प्रयत्न केला पण तो त्यांचा प्रयत्न सुप्त नव्हता वेदान्ताच्या मूल्यांही अभ्यास करताना या विद्वानांनी केवळ मंत्रभागावर परिश्रम केले ब्राह्मण व पुराण ग्रंथांची त्यांनी सर्वतोपरी उपेक्षाच केली श्री मधुसूदनजींना वेदान्ते निरंतर अभ्यास करून ह्या विज्ञान आले की जोपर्यंत ब्राह्मणग्रंथ वेदान्तानिपयक ग्रंथ, पुराणग्रंथ व इतिहास या सर्वांचे सहाय घेऊन वेदान्ता अभ्यास होणार नाही तोपर्यंत वेदान्तीय विज्ञानानिपयक व इतरही गूढ रहस्ये प्रकट होण्याची शक्यता नाही केवळ मंत्र भागाचा अभ्यास म्हणजे यथासांग वेदान्त अभ्यास नव्हे !

दार्शिन्याच्या विज्ञानशास्त्राचा पगडा विद्वानांच्या मनावर उगवता पाहून एवढे म्हणता येई की वेदान्तातील ज्ञान-विज्ञान अविच्छिन्न असत होते. पुढे त्याचा कालक्रमाने विकास झाला. वेदान्ताची 'विज्ञान' जन्मासत्र जाले नसावे व आलेच असल्यास ते नगण्य स्वरूपाचे असावे. श्री. मधुसूदनजींना याचजिप वेदान्तग्रंथ (ब्राह्मणादि ग्रंथांच्या आधारे) करून साक्षात्कार शाय तो असा की वैदिक काळ हा विज्ञानाचा वास्तविक माध्याह्न काळ-तारुण्यकाळ-होता. पण वैदिक विज्ञानाच आकलन करून देणाऱ्या अनेक विद्या (त्यांचा उल्लेख गोपथ ब्राह्मण व उदोग्य उपनिषद् यामध्ये आढळतो) व त्यानिपयीचे अनेक ग्रंथ घोर परतंत्र्यांच्या आपत्तीत नष्ट झाल्याने आज त्या काळाच्या विज्ञानविज्ञानाची यथार्थ कल्पना येत नाही. श्री. मधुसूदनजींनी आपल्या प्रथम प्रतिभेच्या उज्वळतेने असंख्य ग्रंथांमध्ये टिकटिकार्णी मुखुरलेल्या सिद्धान्तांचे दुवे साधून आपले मन प्रस्थापित करण्याचा अभूतपूर्व प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या अप्रकाशित ग्रंथांना प्रकाशात आणताना भारतातील सर्वमान्य पणोद्भव, ज्ञानवृद्ध व तपोवृद्ध विद्वान् प. गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी यांनी सनिस्तर प्रस्तावना लिहून व रामी सुरजनदान (एम् ए., साहित्य, व्याकरण-वेदान्त-साख्य-योगाचार्य) यांनी काही ग्रंथांची हिंदी भाषांतरे करून मधुसूदनजींचा सिद्धान्त निशेध करण्याचा अत्यंत श्लाघनीय प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत ग्रंथात ज्यांनी मौलिक संस्कृत लेखन केले अशांचाच उल्लेख प्रस्तावनात आलेला आहे. प. गिरिधरशर्माजी प्रमाणे ज्यांनी संस्कृतची सेवा केली, असे सहस्रांधि विद्वान् या अर्वाचीन कालखंडात झाले, त्यांचा निर्देश या ग्रंथात होऊ न शकण्याचे कारण ग्रंथाची समुचित मर्यादा ! वैदिक वाङ्मयाच्या समीक्षेचे श्री. मधुसूदनजींचे हे अवाढव्य कार्य पाहून अर्जुना वेळची लेणी किंवा हिमालयाची प्रोत्सुग शिखरे पाहून व्हावे तसे थक झालेले मन आतल्या आत म्हणू लागते की, श्रीमधुसूदनजींच्या रूपाने कोणीतरी वैदिक ऋषींचे अर्वाचीन काळात पुनर्जन्म पावला असावा.

काव्यकण्ठ वासिष्ठ गणपति मुनि

मंगलात नवद्वीप यथ संस्कृत साहित्यिकाची परिपट भरली होती. एक प्रौढ वयाचे पंडित उच्चासनावर जसले होते थोड्याच वेळात एक वीस बावीस वर्षांचा तरुण पंडित सभामंडपात आला. 'हे कोण' म्हणून त्याने त्या प्रौढ पंडिता फडे निर्देश करून शेजारच्या एका गृहस्थाला प्रश्न विचारला. तो प्रश्न पंडित महाशयाच्या लक्षात येताच त्यांनी स्वतः पयात आपला परिचय करून दिला.

“ सत्यरकवितासविता गौडोऽह् कश्चिदम्बिकादत्त ”

तो अह्नारपूर्ण आत्मपरिचय ऐकताच त्या तरुणाचा स्वाभिमान जागृत झाला. त्यानेहि त्या प्रौढाला पयातच आत्मपरिचय करून दिला.

“ गणपतिरिति कविकुलपतिरतिदक्षो दाक्षिणात्योऽहम् ॥

तत्काळ दोघाची काव्यस्पर्धा सुरू झाली. समस्यापूर्ति, श्लोक, व्याख्या, रसचर्चा, कृतप्रश्न यांची उभयपक्षांनी सरवृत्ती सुरू झाली. शेवटी या साहित्यस्पर्धेत तरुण पंडिताचा विजय झाल्याच परिपटेने घोषित केले. श्री अविनादत्तानी स्वतः त्या तरुणाचा मोठा गौरव केला. हा तरुण पंडित म्हणजेच वासिष्ठ गणपति मुनि होय !

तामिळनाटातल्या पुम्कोण जिल्ह्यातील वलङ्गैमान या अग्रहारातलय एका कौण्डिन्य गौत्री अय्यलसोमयाजी या नावाच्या कुटुंबात जानकीपरिणयम् या संस्कृत नाटकाचा लेखक रामभद्र दीक्षित हा पंडित होऊन गेला. याच अय्यलसोमयाजी कुटुंबातील नरसिंहशास्त्री व त्यांनी धर्मपत्नी नरसाम्बा यांचा पुत्र गणपति !

वयाच्या सहाव्या वर्षापर्यंत गणपतीला वाचा पुत्रली नाही ! सर्व प्रजारच्या तालरोगानी त्याच शरीर ग्रस्त होतं. सहावें वर्ष सपताच गणपति रोगमुक्त झाला. त्याच्या देहावर एक ज्मिन्न दान्ति तळपू लागली. अभ्यासाला आरंभ झाला. ताल-रामायण व शिवसहस्रनाम सातव्या वर्षापर्यंत तांडपाठ झाले. गणपतीचे नुल्ले प्रकाश शास्त्री त्याला गणित व कव्य शिकवू लागले. अभ्यासात क्षयाच्यान प्रगति असली तरी ऐळांची ओढ मारी ! त्यामुळे कधी कधी गणपतीला चोप जमत असे

वयाच्या दहाव्या वर्षी गणपतीने पहिला संस्कृत श्लोक रचला पुढे हाच श्लोक त्यांनी पाण्टवधार्तराष्ट्रसम्भजम् या स्वकृत खण्टकाव्याचे मंगलाचरण म्हणून उद्धृत केला दहाव्या वर्षी लघुसाराशरी व श्रीपतिपाठ सपला. सिद्धान्त गणितात नवीन रीति शोधून काढण्यास गणपतीची बुद्धि झटू लागली. याच वयात पत्रिका पाहून भविष्य सांगताना गणपतीची सहसा नृप होत नसे. वयाच्या १४ व्या वर्षापर्यंत पंचमहाभाष्ये, सर्व उपसाहित्य व साहित्यशास्त्र यांचा अभ्यास पूर्ण झाला. मेघदूत धातून दूतकाव्य रचण्याची स्फूर्ति गणपतीला झाली. त्याने भृङ्गदूतम्

नामाने राण्डकाव्य लिहिले, परंतु स्वतः च्या या काव्यासमवेत "काळिदासाच्या मेघदूता पुढे आपण 'भृंगदूतवाच्यम्' म्हणजे गजराजापुढे अजापुत्र!" अशी कल्पना येताच गणपतीने ते फाडून टाकले. मीमंकरितनाची शक्ति प्राप्त व्हावी म्हणून गणपतीने सहस्राधिकां श्लोक लिहिले. पण ते संस्कृत साहित्याच्या भयानात परंपरेत शोभण्या-गारणे नाहीत या जाणीवेने फाडून गेले! वयाच्या १४ व्या वर्षापर्यंतची ही संस्कृतशैली अशा रीतीने गणपतीने ब्रह्मार्पण केली! याच काळात सरळ व सुदृश्य संस्कृत भाषेत भाषण करण्याचा अभ्यास गणपतीने केला. १४ ते १८ व्या काळात निदात कौमुदीचा अभ्यास करण्यासाठी स्वतः च्या गात्रापासून दहा कोसावर अमलेल्या लोकेश अमहारातील 'नीलिले सरथान पाठशाळेत' गणपतीग जेवण घालव्या लागत.

प्राचीन ऋषिमुनीप्रमाणे आपण जप-तप करावे अशी प्रेरणा गणपतीच्या अंतःकरणात वयाच्या दहाव्या वर्षापासून अकुरित होऊ लागली. वडील नरसिंहश्यामी हे परंपरागत श्रीविद्येचे महान् उपासक, त्यानी १३ व्या वर्षी मुलाला महा-गणपति मंत्राची व श्रीविद्येची टीका दिली. व्यायतिरिक्त पंचाक्षरी, मेघदूतनिष्ठासूक्ति, नारायणाशुभरी, सौराष्ट्राक्षरी, जाला, वाराही, चंडी - वानरी, मातांगी, भुवनेश्वरी, पौष्टी इत्यादि मंत्रोपासनाची वडिलानी मुलाला टीका दिली. त्याचा परिणाम म्हणजे कोणत्या तरी तीर्थक्षेत्रात जाऊन तपस्वर्या करावी ही अंतःप्रेरणा गणपतीच्या दिशेने प्रसन्न होऊ लागली.

छात्रावस्थेतच गणपतीचा विवाह झाला होता. वयाच्या १८ व्या वर्षी, पत्नी माहरी अखताना गणपतीने आपला वडील भाऊ भीमशास्त्री व मित्र देवेंद्रशय्या यांच्यासह, वडिलाना कळ न देता तपस्वर्येसाठी पलायन केले.

काही काळाने गणपति घरी आला. माहरी गेलेली पत्नी पतिवैध्यासाठी आली गणपतीची तपोतुष्टि काही काळपर्यंत शोण झाली. शास्त्राध्ययनात व आपटीच्या वेळी काठ अंत होता मध्येच तपस्वर्येची आज्ञा गणपतीच्या मनात उगळी मारी. या अकथेचे वर्णन करताना गणपति मुनि आत्मचरित्रात म्हणतात, 'धर्म उद्वेगान्नाम अन्यभूदम्

"एकत गुन्दरो बान्ता प्राणेष्योर्गपि गरीयसी ।

अन्यतस्तापसो बाला विदवत्प्रादपि भूयसी ॥"

एक वर्षांचा काठ या मानसिक उद्वेगात निरून गेला. त्यानंतर गणपति नाशिकला जाऊन तोपच्या अधिपत्यानी त्याला पौरीसर अडवून धरले. पण काही वेळानंतर गणपतीच्या कल्पप्रतिभेचे प्रयत्न आल्यानंतर त्याची मुक्ती झाली. नाशिक क्षेत्रात नोंद निरीक्षण करून ते तपस्वर्येला योग्य स्थान नाही असे मानून टाकून गणपतीने स्वयंसेवकास प्रयाण केले.

एका प्रयोगात दहा मिनिटात पचवीस या वेगाने या शीप्रवर्षाने ससृष्ट श्लोकरचना करून दाखविली. या वेगाने लिहिण छेत्तकाना अशक्य शास्याने प्रयोग थांबवावा लागला. (भगवान् व्यासानी महाभारत किना ज्ञानेश्वरानी ज्ञानेश्वरी याच पद्धतीने सांगितली, या कथेवर विद्वांस न ठेवणान्यानी वीसाव्या शतकातील गणपति मुनींचा हा प्रयोग लक्षात घेऊन विद्वांस ठेवण्यास शिष्यां !) या प्रयोगप्रसंगी श्रीनिवास शास्त्री, नीलमनेशशास्त्री, हालास्यनाथशास्त्री, डॉ. एम्. डी. कृष्णस्वामी यासारखे मद्रासचे मान्यवर नागरिक उपस्थित होते.

अरुणाचलाच्या वास्तव्यानंतर बेलूर येथे तीन वर्षांचा काल एका महा विद्यालयात आन्ध्र भाषाध्यापक म्हणून घालवावा लागला. या नोकरीचा त्याच्या तापसी अन्त करणाला पधरवाड्यांतच धीट आला. पण धाकट्या भावाच्या आग्रहावर नोकरी चालू ठेवावी लागली. या काळात अनेक सज्जनांनी प्राध्यापक गणपति शास्त्रींसासून मनदीक्षा घेतली. हे सर्व सुप्रतिष्ठित शिष्य त्यांना 'नाथन' (आत्र भाषेतील पितृवाचक सरोधन) म्हणत.

तापसी मूर्च्छित बाधा आणणाऱ्या प्राध्यापकपदाचा गणपति मुनाना धीट आला एके दिवशी शिष्यांचा व पत्नीचा निरोप घेऊन ते तपस्वयंला निघाले. जवळच्या एका निर्जन स्थळी पचाक्षरी शिवमंत्राचा कौटी जप केला मध्यतरी एका चमत्कार अनुभवास आल्याने अन्त करणांतली शिवभक्ति श्रद्धिगत झाली.

दोन वर्षांपूर्वी अरुणाचलावर गणपति मुनींचा एका ब्राह्मण स्वामीशी परिचय होण्याचा प्रसंग आला होता. या साधनेच्या काळात त्या ब्राह्मण स्वामीच तीन स्मरण गणपति मुनींना झाले. त्या ब्राह्मण स्वामींचा उपदेश घेण्यासाठी गणपति मुनि गेले. स्वामींनी द्राविड भाषेत उपदेश केला तो गणपति मुनींनी

“अहमिति स्मृति इव नु विभासते ।

इदमनुस्मरस्तत्र लीपते ।”

या श्लोकाने गुणगून ठेवला.

त्या ब्राह्मण स्वामींचा नाव गणपति मुनींना टाऊन नव्हत म्हणून त्यांनी स्वामींच्या एका शिष्याला त विचारले. शिष्यांनी नाव सांगितले 'वैश्वराम' । गणपति मुनींनी त्याचे सशुद्ध रूप 'रमण' असा करून घेतले. या नांव पुढे जगात सर्वत्र प्रसिद्धीस आले.

रमण महर्षींच्या साक्षात्काश साधना करीत असणाऱ्या निवडित कर्त्यांवांगडा उमास्तदस्वाम् हे स्तोत्र लिहिण्याचा सत्य गणपति मुनींनी केला त्यांरी नव्हते स्तोत्र श्लोके. उरलेले दोनदा श्लोक यवनिव्यास अरुणरच मिटेना देवर्षी एक

रात्रीं दोनघे श्लोक रचून ते सहस्रक पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने गणपति मुनींनी आसन मांडले. रमण महर्षि त्यावेळीं आपल्या या शिष्याच्या पाठीशीच नेत्र मिटून बसले होते. स्तोन-पूर्ण होतांच डोळे उघडून ते म्हणाले, “मी सांगितलें तसेच लिहिलेंस ना ?” सर्वानाच त्या प्रश्नाचें मोठें नवल वाटलें. मात्र शिष्याने होनाराधीं उत्तर दिले !

यापुढील काळांत गणपति मुनींचा कपालीशास्त्रींशीं परिचय झाला. त्यांच्या जबळ लाभलेल्या विष्णुपुराण व सामवेद-सायणभाष्य या ग्रंथांचा सखोल अभ्यास त्यांनी केला. त्यामुळे पुढे वैदिक वाङ्मयाच्या अभ्यासांत चित्त लागले. सायण भाष्याधारे ऋग्वेद वाचून वैदिक मंत्रांचा महिमा, वैदिक देवतांचीं स्वरूपे व त्यांच्या साक्षात्काराचीं साधनें यासंबंधी गणपति मुनींनी काही खूब लिहिलीं. मद्रासला उपनिषदांतील उपासनापद्धतीवर त्यांनी कांही व्याख्यान दिलीं. एका शूद्रवर्णी श्रोत्याने यासंबंधांत विशेष तत्परता दाखविल्यामुळे त्याला ती उपासनापद्धति नीट शिकविली. हा उपासक पुढे आपल्या समाजांत फार नांवालौकिक आला.

मद्रासहून गोकर्ण क्षेत्रांत वास्तव्य करण्यासाठी गणपति मुनि सहकुटुम्ब सहपरिवार निघाले. वाटेत उदुपी मुक्कामीं तारीं शंभर या प्रमाणात श्लोकरचना करण्याचा प्रयोग विद्वत्संभत झाला. उदुपींत एका ब्राह्मणपुत्राच्या उपनयनासंबंधीं विवाद चालूं होता. मुलाचा पिता मेल्यावर आईला मिसर्यांनी वाटविलें. त्यामुळे हा मतबंध होऊं शकत नाही असे गावांतल्या वैदिकमन्यांचें मत होतें. गणपति मुनींनी वाटांत या हटवाद्यांचा पराभव करून मुलाचा मतबंध करविला. गोकर्ण क्षेत्रात अनेक विद्यार्थी गणपति मुनींच्याभोवती गोळा झाले. त्यांनील ज्योतिषशास्त्र शिकूं इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठीं अनेक ग्रंथांचें रहस्य व्यक्त करणारा होरासिद्धि-संग्रहः नांवाचा एक संग्रहित ग्रंथ मुनींनी लिहिला. गणपतिशास्त्री होममने यांचा नातू स्वेच्छेने मुनींजवळ संवेमाठी राहिला. मुनींनी त्याचें ‘दंवरान’ असें नांव ठेवलें. या दंवरानाच्या साहित्य, पुराण, व्याकरण, वेदान्त इत्यादि शास्त्रांनील अगाध पाण्डित्याची प्रशंसा पं. मदनमोहन मालवीय, म. म. प्रमथनाथ तर्कभूषण, चित्तपायी यांच्यासारख्यांनी काशीमध्ये केली होती. त्याचें विस्तृत चरित्र व गाढ भडा पाहून मुनींनी त्याला हटयोग व भौरनिवृत्ति उपासना शिकविली.

गोकर्णाच्या महाश्लेश्वर मंदिरांत एका कर्नाटकी पंडिताचें प्रचलन झालें. या प्रचलनाचा उपसंहार गणपति मुनींनी केला. त्यांच्या त्या वक्तृत्वाचा व विद्वत्पुण्याचा पाण्डित्याचा धोतूकनाजार इतका प्रभाव पडला की अनेक शास्त्रांचे विद्वान त्यांच्याकडे गिऱ्ये पणून शिर-पाग वेऊं लागले. त्यांत ऋग्वेदभाष्य व शारीरकभाष्य शिकवणाऱ्यांनी संख्या अधिक होती. उष्णुद उपाध्यायांनी आरंभिलेल्या ज्योतिषशास्त्रांत गणपति मुनींनी

वेदार्थाखरीची संस्कृत प्रवचनें शालीं या प्रवचनाखरीचीं ब्रह्मश्री सपालीशास्त्री (भगवेदाच्या निदानाञ्जल भाष्याचे निख्यात लेखक व योगी अरविदाचे भन्तेवासी) लिहितात की,
 “वेदाचा सारभूत असा कळल्यामुळे मोठमोठ्या वैदिक विद्वानांना नवीन जन्म झाल्या सारखे वाटू लागले.”

गोकर्णत्रेतात कदम्बमधीय मयूरवर्म महाराजांनी वैदिक-धर्म-प्रवर्तनार्थ अनेक वैदिक पण्डितांचे वास्तव्य करविले होते. गणपति मुनींच्या जीवनाचा त्याच उत्तरकाळ या परिवर्तन क्षेत्रात गेला. धर्मशास्त्रविषयक गोत्रप्रवरनिर्णय, त्रिसाहधर्मचूडामणि, पञ्चजनचर्चा, जमिनीपतर्कत्रातिक्रम यासारखे मौलिक ग्रंथ याच काळात गणपति मुनींनी लिहिले.

मथुरेत द्रुमद्वारा महाराजांच्या अध्यक्षांनेशाली सनातनधर्म सभेचे अतिरिक्त सभेचे होते. फल्याविवाहाचा उचित काळ कोणता यासारखी शास्त्रार्थ चार होता. रजोदर्शनपूर्वीच विवाह झाला पाहिजे असा पक्ष सभेला स्थापन झाला होता. गणपति मुनींचे आगमन अधिपेशनात शास्त्रांचे कळताच अत्याय महाराजांनी त्यांना स्वमत प्रतिपादन करण्याची विनंती केली. अर्थात त्यांच्या संस्कृत भाषणाने गणपति मुनींनी रजोदर्शनानंतर तिसरे वर्ष संपल्यापूर्वी विवाह व्हावा हे आपट मते प्रतिपादन केले. सभेला उच्चाटनापर सहस्रापेक्षा अधिक शास्त्रीपण्डित होते. विद्वान श्रोत्यांची एकूण संख्या दहा सहस्रापेक्षा अधिक असली. गणपति मुनींच्या प्रतिपादनात कौण्टि उत्तररूप करण्याचे साहस केले नाही. दुसऱ्या दिवसापासून श्रेण्यांच्याची संख्या सारखी वाढ लागली या सनातन धर्म सभेच्यानंतर साहित्यपरिप्रेक्षेचे म्यत च अख्यस पद म. म हरप्रसादशास्त्रींनी गणपति मुनींना दिले !

अग्णाचलानंतर रमण महर्षींच्या सांगितल्या राहान असताना गणपति मुनींनी दशमहाविद्याध्याणि या पुस्तकाचे लेखन करून त्यावर प्रवचन दिले. या प्रवचन कालात त्रिशंभूनी विनासलेल्या प्रदानात रमण महर्षींनी जी उत्तर दिली ती तत्काळ स्थानात शुद्ध ‘रमण गीता’ नावाचा ग्रंथ गणपति मुनींनी रचला. या रमण गीततच तीन चार वर्षापूर्वी अग्णाचलशास्त्रींनी म्यत चा ओ सवाद झाल्या त्याला निर्णयामत अशी जी उत्तररमण महर्षींनी दिली ती पहिल्या अध्यायात गोविणी आहेत. संस्कृतचा अभ्यास नसतानाही रमण महर्षींच्या तांडून एकाएकी निरासलेला ‘हृदयकुहर’ इत्यादि श्लोक द्वितीयाध्यायात राफला असून, इतर सर्व अध्यायात विविध प्रकारची प्रश्नोत्तर गुंफिली आहेत. रमणगीतत अठरा अध्याय व तीनशे श्लोक असून त्यात निव्वरुनींच्या अध्यायप्रमाणे लौकिक पूर्ण समाधान होईल असे विचार सादरिले आहेत.

इन्द्राणी सप्तशती

मध्यन्तरी काही प्रवास आटोपून गणपति मुनि पुनाचा निवाट आटोपण्यासाठी आपल्या कुमुदोपल या गावी येऊन राहिले. या वास्तव्यात ते घोर विषमज्वराने अत्यंत अशक्त झाले. तीन चार रों या अशक्तपणात गेलीं. एके रात्री उठून ते म्हणाले, “ आज ग्रहणानून माझी मुक्तता झाली. आता मला गुरूज्वळ गेलेंच पाहिजे ”. या वास्तव्यकाळात रमण महर्षींच्या अनुग्रहाने गणपति मुनींची दुर्धर योगसाधना पूर्ण झाली. या काळातले काही अनुभव त्यांनी ‘उमासहस्रम्’ स्तोत्राचे पुनर्लेखन करताना काही श्लोकांत गुफले आहेत. उमासहस्राचें सशोधन आटोपून इन्द्राणी सप्तशतीची रचना आरंभिली. ग्रीष्म ऋतूत ही रचना चालू असताना प्रत्यही सायंकाळीं बिनाचा ल्पत्पराट आवाशात होत असे. या विपुत्रस्फुरणा-सवधीं कर्माचीशास्त्री लिहितात, “ जडतत्त्वविचारसंस्कृतमतीना निमर्शरसिकानाम् अत्र विपुद्दर्शने न किमपि अद्भुत स्फुरेद् इति सत्यम् । तपोनिष्ठस्य असाधारणप्रभावस्य अस्य तु इदं दिव्य चक्षुः उन्मेषयत् साक्षाद् देवदर्शनमेव अभूत् इति तस्य अन्ति कथाना तदन्तेवासिनाम् अवदात्तम् । ”

ही सप्तशती समाप्त झाल्यावर कुण्डलीपुर नामक रेणकाक्षेत्रात देवीगमभ कवीने वाचली. ‘स्तोत्राच्यत चालू असताना आम्हा श्रोत्यांना जे दिव्य अनुभव आले ते आम्हीं यादवज्ञेय विसरू शकणार नाही’ असें कपालीशास्त्री म्हणतात.

गणपति मुनींच्या असाधारण काव्यशक्तीसवधीं अनेक सत्यकथा ब्रह्मर्षी कपालीशास्त्री या त्यांच्या महान् शिष्याने चासिष्टवैभवम् नावाच्या संस्कृत प्रथाच्या २३ व्या प्रकरणात संकलित केल्या आहेत. त्या सर्वच सत्यकथा इतक्या अद्भुत आहेत की वाचणाऱ्याला आपण काळिदास, भवभूति इत्यादि प्राचीन महाकवींसवधींच्या इतक्या वाचीत आहों की काय असे वाटू लागते. पण त्या सर्व धटना ज्यांच्या संघात घडल्या अशी अनेक थोर मंडळी आजही त्यांच्या सत्यत्वाची ग्वाही देण्यास ह्यात असल्याने, या कथा जर गव्या, तर मग काळिदास, भवभूति प्रभृती या कथा तरी अयभाव्य म्हणून का रोज्या मानाव्या असा प्रश्न उपस्थित होतो.

देशभक्तिपूर्ण अंतःकरण

गणपति मुनींच्या लोकविलक्षण नागरी जीवनात तत्कालीन राजनैतिक आशेच्या फोटे प्रचंड दिसत नाही. सरकारला त्यांच्या हात्पाणींवर पाळत टिकण्याची आवश्यकता भासली, यावरून त्यांच्या राजकीय स्वच्छळीसवधीं पार तर अस्तमान करता येईल. पण एकदा त्यांची हृदयरथ देशभक्ति छत्रोमय घाणीने घेऊन गेली. समुद्रतीघवर विराययास झालेली त्यांची सर्व शिष्यमंडळी भातागोळ तत्पुषाड

करीत असता गणपति मुनि मौन धारण करून निश्चल बसून होते. ते पाहून कपाली-शास्त्रींनी त्यांना विचारले, “ किमपि ध्यायति इव भवान् ? ”

तत्काळ गणपति मुनींच्या ताडून उद्गार निघाला,

“ दशा देशस्यंता प्रतिपदमय ध्यायति जन. ”

हा छंदोमय उद्गार त्यांनी लगेच श्लोकरूपाने पूर्ण केला. तो श्लोक असा,

“ कुलीन क्षुद्राय प्रवर इति दत्ते निजमुताम्
 वनार्पान् विनाशच प्रभव इति भायन्ति शतश ।
 यत्त बाह्योर्लुप्त हृतमपि च बाण्वीर्यमस्मिः
 दशं देशस्यंता प्रतिपदमय ध्यायति जन ॥ ”

यावर आणखी एक श्लोक म्हणून मुनींनी आपल्या अन्तःकरणातली तळमळ व्यक्त केली.

अस्पृश्यतेचे खंडन

गणपति मुनींनी आप्र प्रातांचे राजकीय नेतृत्व करणे म्हणून तत्कालीन काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी फार खटपट केली. पण ‘ ईश्वराच्या आदेशावानून आम्हाला या क्षेत्रात अधिकार नाही ’ असे त्यांचे टारानिक उत्तर असे. शेजरीं मन्मथदासींच्या निवृत्तीला मान देण्यासाठी तीन चार वर्षे त्यांनी राजकीय चळवळीत मात घेतला. वेळगायला १९२४ साली म. गार्धींच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या अधिवेशनाला गणपति मुनि गेले होते. त्या वेळीं “ असृश्यता निवृत्ति न अशास्त्रीया ” असृश्यतानिवारण अशास्त्रीय नाही म्हणजे शास्त्रीय आहे; या विषयावर गणपति मुनींच सख्खत व्याख्यान झाले. काँग्रेस अधिवेशनात झालेले हेच पाहिले (व प्रभुभा शेवटचे) सख्खत व्याख्यान होय. या सख्खत व्याख्यानानेच मदनमोहन प. मालवीयजींनी अंतःकरणपूर्वक प्रशंसा केली. प्रत्येकाच्या अंतःकरणावर या प्रभावशाली सख्खत व्याख्यानाचा सख्खत टसा टमटला. याशिवाय आणखी कांही त्यांच्या राजकीय आटवणी आहेत. त्या सर्वां येथे देणें आवश्यक नाही.

योगी अरविदासिपर्या गणपति मुनींच्या अंतःकरणात नितात भ्रदा होती. त्या भ्रदेने त्यांना अरविदासप्रमाण ओढून नेले. टोषा योगी पुराणाचा पधरा दिव्य सहवाय होता. या पधरवाङ्मन कौटण्डराम नासाच्या साधराने मित्र मित्र योगा-सखी मुनींना काही प्रश्न विचारले असता, एका तासात १०८ मुखांचे अष्टमहामन्मथवचन लिहून त्यांनी कौटण्डरामाला दिले व त्यावर खत के निवारण सांगितले. या ‘ तत्त्वानुसन्धानम् ’ नामक ग्रन्थाची कांहीशी कल्पना पुढील मुखावरून येईल.

सप्तम खण्डः—(१) अथ योगाः । (२) फलोपभारहित सत्कर्म कर्मयोगः । (३) मनसा मन्त्रस्य ध्यान मन्त्रयोगः । (४) वायोर्निग्रहः हठयोगः । (५) चित्तवृत्तिनिरोधो राजयोगः । (६) आत्मविचारण ज्ञानयोगः । (७) अहं वृत्तिमूलान्वेषणमेव आत्मविचारण न शास्त्रचर्चा । (८) आत्मसमर्पण प्रपत्तियोगः । (९) राजयोग प्रपत्तियोगपुरस्सर नित्य प्रवहन्त्याः शक्तेः महता मौनेन आत्मन्यवकाश दत्त्वा पञ्चाना कोशानाम् अनवरत चिदाग्निना संस्करणम् अमृतयोगः । (१०) अस्याह्वा कल्पमेवा इत्येके ।

अष्टम खण्डः—(१) अध्यामृतयोगे महामौन्याधिका विद्याः । (२) केवलं सम्प्रसादेन तिष्ठेत् सा भूमविद्या । (३) प्रणव ध्यायेत् कण्ठकुहरे स्थिरमनाः सोद्गोथविद्या । (४) गत्यागतिप्रत्येवक्षणद्वारा प्राणवायुं ध्यायेत् सा सर्वाविद्या । (५) तीव्रनिर्विषयालोचनजम् उष्माण ध्यायेत् सा ज्योतिर्विद्या (६) रस ध्यायेत् जिह्वाया स्थिरमनाः सा वारुणीविद्या । (७) उपजिह्वायाम् इन्द्रयोनिविद्या । दृष्टिं द्रष्टार वा ध्यायेत् सा उपकोसलविद्या ।

अशा प्रकारे या अभिन्नव सूत्रात्मक ग्रथात् गणपतिमुनीनी सर्व औपनिषदिक विद्याचें संक्षेपतः स्वरूप विशद करून सांगितलें ।

ग्रंथरचना

गणपति मुनींचि सपूर्ण अतरंग व बुद्धिवैभवं ज्यात व्यक्त झाले असे अनेक संस्कृत ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत त्यातील काही थोडे मुद्रित व इतर सर्व अमुद्रित आहेत

(१) उमासहस्रम् [मुद्रित] (२) इद्राणी सप्तशती । (३) प्रचण्ड चण्डीनिशती । (४) उमाशतनम् । (५) शिवशतनम् । (६) इन्द्रसहस्रम् । (७) गीतमाला [मुद्रित] (८) रमणैकविंशतिः [मुद्रित] । (९) हेरग्नो पस्थानम् । हे नऊ स्तोत्र ग्रंथ आहेत. (१०) विश्वमीमांसा—या ग्रंथात इंदरतत्त्व, शक्तितत्त्व, जीवतत्त्व, अवतारतत्त्व, औपनिषदिक उपासना, देवयान-पितृयानमार्ग विचार, मोक्षविचार, इत्यादि अलौकिक विषय अन्तर्भूत झाले आहेत. (११) रमण गीता [मुद्रित] (१२) तरुचण्डाशतनम् (उडुपीनरळच्या बालमाण्डेदर देवात पण्डितसभेमध्ये एका तासात लिहिलेला ग्रंथ.) (१३) महाविद्यामंत्रम् (तन्ममगोलीय दश महाविद्याचें विवेचन यात आहे.) (१४) राजयोगसारसूत्रम् (१५) शब्द-प्रमाणचर्चा (वेदाच्या अपीरोपयत्नचें स्पष्टन यात केले आहे.) (१६) पञ्चजन-चर्चा—अनृत्यतेची शास्त्रदृष्ट्या निराधारता यात सिद्ध केली आहे. (१७) विद्याह-धर्मसूत्रम् । (१८) इंदोपनिषद्भाष्यम्, (१९) उपदेशसारभाष्यम् ।

(रमणाभ्रमातकें प्रकाशित) याव्यतिरिक्त (२०) चिकित्सानुशासनम् । (२१) आयुर्वेदसङ्ग्रह. व (२२) प्राणतोगणम् । हे वैदिक शास्त्रविषयक ग्रंथ आणि (२३) षोडशश्लोकी (२४) हांरानिर्णयसंग्रह. व (२५) त्रिभावफलचन्द्रिका हे तीन ज्योतिःशास्त्रविषयक ग्रंथ असून (२६) इन्द्रगीतम् हे एक तंत्रगु काव्य आहे. (२७) पूर्णा या नावाची संस्कृत कथा अपूर्ण राहिली. (२८) महामारतचिमरी. हा ग्रंथ ज्ञान मोठा असून यात पांडवांचे ऋग्वेदसमकालीनत्व सिद्ध केले आहे.

महाप्रयाण

गणपति मुर्तींनी आपल्या जीवनाच्या उत्तरार्धाचा बराच काळ कर्नाटकातील 'शिरसी' या गावी घालविला. अधूनमधून शिबमटळीच्या आग्रहाप्रीत्यर्थ ते निरनिराळ्या गावीं प्रवास करीत. पण स्वतःच्या गावात मात्र ते सहसा गेले नाहीत. आपल्या प्रिय मटळीचा कुशल समाचार समृद्ध पत्रद्वारे ते विचारित व स्वतःच्या त्यांना कळवीत. परमश्रेय रमण महर्षींना त्यांनी लिहिलेली संस्कृत पत्रे सर्व दृष्टींनी आदर्श आहेत. गणपति मुर्तींची सारी गुरुश्रद्धा या पत्रातून ओसडत आहे.

वेदुलामूर्ति नावाच्या मुनिशिष्याने आपल्या गुरुचा ध्येयवाद व साधना मार्ग प्रसूत करण्यासाठी 'निम्पुरा' नावाच्या आश्रमातील एका गावात वैदिक सघाची स्थापना करून एक आश्रम उभारला. दि. २६-४-३६ या दिवशी गणपति मुर्तींनी त्यात प्रथम प्रवेश केला. शिबमटळींनी त्यानिमित्त मोठा यज्ञ आरंभिला. यज्ञादरम्यान गणपति मुर्तींची 'वैदिक धर्म' या दिग्दर्शक प्रवचने शाली सोमयाजी शयनारायण नामक एका शिष्याशी सभाषण करीत अमठा मुनि म्हणाले, 'येथे केवळ तीन महिने वास्तव्य राहिले' या सभाषणात आपल्या मयाच्या प्रकाशनासमर्थी त्यांनी चिंता व्यक्त केली.

पुढे काही दिवसांनी गणपति मुनि म्हणाले, "आता वीस दिवसांनी मला भिदि मिळणार !" त्यावर कोणी काही विचारले नाही लज्जत कागेंत एक फोटो आला मुर्तींनी त्यावर काही उपचार करू दिला नाही. जप, ध्यान, प्रभुलक्षण यथापूर्व घालून होले फोटो जागच्या जागे शिरला, पण ताप मुरू झाला. मुलगा गावातून शुद्धरगाठी आला, पण त्याच्याशी काही भाषण केले नाही एका पाणीवर, "जप, ध्यान व देवताराधन सोड नसेम" या अर्थाने एक वाक्य केल्यावर मुलगाठी गरीब म्हणून त्यांनी लिहिले. गणपति मुर्तींनी यावद्दीन तेंच केले होते, मुलगा दिवले तोच त्यांना गरीब सर्वांगाठी आहे, जप का मात्र नसे ! सर्वांनी 'निम्पुरा' आश्रमात प्रवेश केल्याच्या दिग्दर्शक पत्रे तीन महिन्यांनी दि. २५-७-३६ रविवारी शयनार्थापूर्वी देन तप अशाना गणपति मुर्तींनी मयाच्या अद्यावत्तया

वर्षी इहलोकाचा त्याग केला. (या दिवशीं श्रावण शुक्ल सप्तमी म्हणजे श्री तुलसीदासजींची पुण्यतिथि होती !)

आपल्या गुरूच्या विभूतिमत्त्वास्पर्धी लिहिताना ब्रह्मश्री कपालीशास्त्री लिहितात, “वेदपुरो मूर्तिमानिव आयात छान्दसेन ज्योतिषा प्वान्तम् अवैदिकम् अपहृन्तुम्, आगमरहस्यकीले मानुषाकार इव सञ्जातो महाशक्तिविद्या-साधनानि प्रदर्शयितुम्, पुन समागत ऋषि कोऽपि औपनिषदविद्या आवेदयितुम्, अन्याह्ना कविमार्गभौम, मन्त्रमूर्ति, तपोराशि, काचन देवी निभूति.” इत्यादि इत्यादि.

*

*

*

ब्रह्मश्री कपाली शास्त्री

आधुनिक काळात सद्गुरुनिष्ठेने जनतेचा सर्क टाळून वेदोपनिषदान्तर्गत गूढ आध्यात्मिक ज्ञानाचें सशोभन आपल्या प्रतिभेच्या कळावर करणारे जे महापुरुष झाले त्यामध्ये महर्षि रमण, वासिष्ठ गणपति मुनि व योगी अरविंद यांचे पट्टशिष्य श्री कपाली शास्त्री यांचे चरित्र अत्यंत स्फूर्तिदायक आहे. श्री. कपाली शास्त्री हे भारद्वाज गोत्री असून त्यांच्या वडिलांचे वडील श्रीविश्वेश्वर हे मोठे नामवंत पण्डित होते. त्यांनी तिरुचोत्रिपूर या गावीं विद्येची उपासना करित आपल पावित्र्यपूर्ण जीवन घालविलें. कपाली शास्त्रीने बालपणीं पित्याजवळ परम्परेनुसार वेदाध्ययन केलें. वयाच्या वीसाव्या वर्षीपर्यंत कपालीने आयुर्वेद व ज्योति शास्त्र यामध्ये मोठे प्रावीण्य संपादन केले वयाच्या ताराव्या वर्षीच त्याने वाल्मीकि रामायणाचीं अनेक पारायणे केलीं होती. उपनयनानंतर तिरुचोत्रिपूरची ग्रामदेवता जी त्रिपुरसुन्दरी तिच्या मंदिरात प्रतिदिन उभ्याने सहस्र गायत्रीमन्त्राचा जप करण्याचा कपालीचा नियम होता. अशा प्रकारच्या व्रतस्थ व संस्कारपूर्ण जीवनामुळे तारुण्याच्या आरंभीच कपाली शास्त्रींना समाजात मोठी मान्यता प्राप्त झाली होती. वेदाध्ययनाचे संस्कार चालू असताना बालपणीं वेद हे योगनिद्रास्थित भगवान् नारायणाचे निश्वास आहेत, अशी परमश्रद्धा कपालीच्या अन्त करणात उदित झाली. श्रुति ही प्रत्यक्ष परमात्म्याची वाङ्मयी मूर्ति आहे ही श्रद्धा त्यांच्या हृदयात स्थिरावली. सायणाचार्यकृत वेद भाष्याचा अनेकवार अभ्यास करित असताना सायणाचार्यांनी न सांगितलेले असे काही तरी गूढ ज्ञान वेदात अवश्य साठविलेले आहे, अशी कल्पना कपालीशास्त्रींच्या अन्त करणास वारवार स्पर्श करू लागली. तो गूढ अर्थ आकळून करण्याचा कपाली शास्त्रीचा प्रयत्न चालू असताना देवयोगाने इ. स. १९०७ मध्ये काव्यकण्ठ गणपति मुनीशी त्याची गाठ पडली गणपति मुनींच्या सहवासात असताना मन्त्र, तन्त्र, योग, वेदान्त यासारख्या गूढ विद्यांचें रहस्य कपाल शास्त्रींना नीट उमगलें गणपति मुनींच्या वृत्तेने वैदिक देवतांचे जें रहस्यमय स्वरूप व वेदमन्त्राचा जो गूढार्थ कपालीशास्त्रींना

कळ्या त्याचा परिपोष श्री अरविंदाच्या आर्य मासिकात त्या काळात प्रकाशित होणाऱ्या लेखांनी झाला. वासिष्ठ गणपति मुनींच्या अनुग्रहाचा कृतगतापूर्ण उल्लेख कपालीशास्त्रींनी आपल्या गुरूच्या 'उमासहस्रम्' या भक्तिवाक्यावर लिहिलेल्या टीकेमध्ये केलेल्या आहे. आपल्या गुरूचे श्रावणौष्ठव व विचार आविष्कृत करण्याचे सामर्थ्य कपालीशास्त्रींनी तीन अभ्यासाने आमसात् केळ होत. तिनहुना गुरूच्या लेखनशैलीवर मात करणारी लेखनशैली त्यांनी संपादन केली होती.

अष्टाचलम्चे महर्षि रमण याच्या सिद्धान्तानुरोधाने गणपति मुनींनी सहस्रानाम् व रमणगीता हे दोन ससृष्ट प्रथ लिहिले होते त्या दोन्ही ग्रथांचा माध्यं कपाली शास्त्रींनी लिहिलीं सहस्रानांचें माध्य वाचताना मगान् शस्त्राचार्यांच्या मण्डगम्भीर लेखनशैलीचें पटोपटी स्मरण होतें. रमणगीतेरील माध्यात कपाली शास्त्रींनी शान, कर्म व भक्ति मार्गासंबंधीच्या अनेक प्रश्नाचा उद्‌घापोह केलेल्या आहे गणपति मुनींनी या प्रतिभासम्पन्न शिष्याची रमण महर्षींशी गाठ घाटून दिली रमण महर्षींच्या सहवासात काही काळ घालविल्यानंतर अन्तःप्रेरणेनुसार कपालीशास्त्री पाटेचरीस श्रीमद् अरविंदाच्या सहवासात आले तेथे श्रीअरविंदाच्या आदेशानुसार सर्वतोपरी अनसर्क टाळून एकान्तात ते तत्त्वचिन्तनात मग्न झाले. योगाभ्यासामुळे त्यांच्या देहावर अलौकिक तेज झळाळू लागले नेत्रात विद्युद्दीप्ति तळपू लागली त्या काळात ते वेदपठन करू लागले की श्रद्धाहीनार्थी अन्तःकरण मुढा त्यांच्या घन गभीर म्पराने आवर्णित होत असत स्वानुमयावर आधारले शान्त सत्य सिद्धान्त या काळात ते बोधत असत 'ऋगीणा पुनरागाना वाचमर्षोऽनुधावति' या मर मुनींच्या वचनाच प्रत्यंतर त्यांच्या भाषणातून येऊ लागले श्रीअरविंदाच्या पूर्णयोग सिद्धान्तास अनुसरून वेद व उपनिषदांच निरन्तर अध्ययन कपाली शास्त्रींनी पाटेचरीस राहून के 'सर्वं भू ओं दी उपनिषदाश्च' या इमरी ग्रथात उपनिषदें हा संपना पर आहेत, हा सिद्धान्त कपालीशास्त्रींनी प्रतिपादन केला आहे. 'भोग्य ओं दी तन्वाश्च' या नावाच्या दुसऱ्या एका इमरी ग्रथात तत्रमार्गाचें येमूलन व आप्या मित्र महत्त्व त्यांनी सिद्ध केले आहे.

ऋग्वेदाप्यभूमिका

सहास्रं वर्षापूर्वी श्री सायणाचार्यांनी ऋग्वेदरीड आर्य प्रत्ययात माध्य लिहिले. त्यापूर्वीहि वेदांवर काही उल्लेखनीय माध्यं लिहिल्यात आली होती. त्यामध्ये श्वेतम्बमी ७ व शाक, नारायणाचार्य ७ व शाक, ठरुगीयाचार्य ७ व शाक, हाणाचर्याचार्य ८ व शाक, वैद्वेत्ताचार्य ११ व शाक, लक्ष्मणाचार्य १० व शाक, पञ्चमय्या, आनन्दाधि ११ व शाक, आमनन्दीधि ११ व शाक, मुद्राचर्या १५ व शाक, पुरोवशानी म्दाम्बर, मुद्देय, दुग्गवर्ष १७ व शाक, हस्त्युध,

अनन्ताचार्य, इत्यादि अनेक वेदांचे भाष्यकार होऊन गेले. आधुनिक काळातील वेदभाष्यकारांन रामी दयानन्द हे फार मान्यता पावलेले महापुरुष होते. त्यांनी संपूर्ण यजुर्वेदावर व ऋग्वेदाच्या सप्तम मण्डलाच्या त्रितीय सूक्तातील त्रितीय मन्त्रपर्यंत भाष्य लिहून त्यामध्ये निमित्तं, तारायन्त्रं, यांसारखे आधुनिक विज्ञानाचे नियम सुद्धा वेदांत असल्याचें सिद्ध करण्याचा हिरीरीने प्रयत्न केलेला. ब्रह्मश्री कपालीशास्त्रींनी श्री अरविंदांच्या पूर्णयोग सिद्धान्तानुसार वयाच्या ६० व्या वर्षी ऋग्वेदावर सिद्धान्तजन भाष्य लिहिले. ऋग्भाष्यभूमिकेच्या आरंभी ७२ श्लोकामध्ये त्यांनी आपला सिद्धान्त मांडलेला असून, त्याचा निस्तार भाष्यभूमिनाविषयक प्रबंधात त्यांनी केलेला आहे.

भारतीस्तवः, कविताञ्जलिः, मानृतत्वप्रकाशः, आह्निकस्तवः या अरविंदांच्या कव्यांचे अनुवाद असलेल्या संस्कृत काव्यात कपालीशास्त्रींचे अखाधारण भाषाप्रभुत्व व्यक्त होतं. या भाषान्तरांचे सौन्दर्य मूळ ग्रंथांवर मात करणारे आहे, असे अनेकांचे मत आहे. त्यांच्या संपूर्ण साहित्याचा सविस्तर परिचय पूर्वार्थातील 'धार्मिक आश्रमाची सृष्टनसेवा' या प्रकरणात दिलेला आहे. कपालीशास्त्रींच्या वासिष्ठवैमनम्, उमासहस्रप्रना, रमणगीतगीताप्रकाशः, सर्वदर्शनभाष्यम्, अरुणाचल-पञ्चस्तनदर्पणः या ग्रंथांमुळे अर्वाचीन टीकावाङ्मयांत महत्त्वाची भर पडली आहे. त्यांच्या 'भारतीस्तवः' या काव्यातील,

निद्राणा किमु भारती क्षितिरिय कि मूर्च्छिता मोहृतः

कि नैरात्म्यवशवदेरिजनैराक्रान्तसत्त्वा पुनः ।

भिद्रा सद्गुणसहस्रिभिः किमु जनेश्छिन्नान्तरद्वेषिभिः

शोणीमण्डलसारदिव्यमहिम-ज्वालंय शान्ता नु किम् ॥

• यातः कुत्र परादमस्तव पुरा रक्षांति येनाश्रुनोः

कि यातं बलमन्व येन भगवद्धर्मा पुरा दाशताः ।

इत्थ व्याकुलचेतनैः सुकृतिभिः पुत्रंश्चिराय स्थिते

मातभरिति हन्त ते समुदयः सोऽय समासाद्यते ॥

सुचिरभरिताद् बन्धाःशोऽधुना भरतावने

सकलजगतः कल्याणाय प्रभातनु कल्पताम् ।

भवतु च सदा लोके यात्रा तवात्मभुवा तव

जननि विलसेदच्छ रूप वरं तज वास्तवम् ॥

यासारख्या श्लोकानून कपालीशास्त्रींची उज्वल देशभक्ति व्यक्त होते. अशा हा देशभक्त, योगी व वेदरहस्यज्ञ महापुरुष इ. स. १९५३ मध्ये दिवंगत झाला. आश्चर्य असे की महाराष्ट्रातल्या एकाहि वृत्तनात त्यासंशयी नार अयोळीची वातमी सुद्धा शळवली नाही. प्रादेशिक वृत्तपणे संस्कृतविद्या व अन्य प्रातातील संस्कृत

विद्वर्ग्यां यांच्यासंबंधी किती अंधारांत अमतो यांचे हे प्रत्यंतर आहे. कपाली-
शास्त्रींच्या महानिर्याणानिमिच लिहिलेल्या २३ ऑगस्ट १९५३ अकांत मद्रासचा
Sunday Times म्हणतो—

“The passing of Shri Kapali Shastri marks the
disappearance of the last of the heirarchy, of versa-
tile scholars, who with the active guidance of a guru,
to whom they surrendered themselves totally and
without reserve scaled sunlit summits of spirituality
bringing down from those higher heights ethereal
light and knowledge with which they impregnated
their word, spoken or written, and thus invested it
with immortality.”

* * *
पंडिता क्षमादेवी राव व इतर कवयित्री

ज्या राष्ट्रंत अस्त्राची कार्यक्षमिती निरनिराळ्या क्षेत्रात योग्य प्रकारे अमि-
ष्यक्त होत नाही ते राष्ट्र एका दृष्टीने असंस्कृत समजावयास हवे. रिवयाचे
सुमंगूतत्व हे राष्ट्रान्या सुसंस्कृतत्वाचे उत्कृष्ट निदर्शन आहे. “न स्त्री स्वातन्त्र्य-
मर्हति” या तथ्यभूत मनुष्यचिन्नाचा विपरीत अर्थ घेऊन प्राचीन भारतामध्ये
स्त्रीजीवन सर्वथा अज्ञानमय होते, असे प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न ब्रुतेक
नरमतवादी विद्वान करीत असतात. त्यांच्या अवल्या दुराग्रही प्रतिपादनातून त्यांचेच
अज्ञान अभावितपणे व्यक्त होत असते. याचे कारण श्रम्येदापासून मुद्रिहित व
प्रतिभासंपन्न महिलांची परंपरा आजवर भारतामध्ये निरन्तर चालत आलेली आहे.
श्रम्येदांत घोषा, गोधा, विश्ववारा, अपाला, अदिति, इन्द्राणि, इन्द्रमाता, सरमा,
रोमशा, उर्मती, लोनामुद्रा, वासू, भद्रा, दक्षिणा, रात्री, सर्वा, सावित्री,
इत्यादि २६ ब्रह्मराशिनींचा नामोल्लेख आढळतो. भारतीय महिल्यांच्या मुद्रिहित-
त्वाची परंपरा किती कनातन आहे याची कल्पना ठेव्यास येऊदी नावे पुर्याप्त
आहेत. वीद्द साहित्याच्या ‘धेरीगाथा’ नावाच्या काव्यसंग्रहात मुक्ता, नेत्रा,
श्यामा, चंद्रा, उयलवर्णा, वासिष्ठी, आम्रमाली, सुमेधा, महाप्रजामनी, गौतमी,
इत्यादि ३७ कवयित्रींचीं नावे व काव्ये आढळतात. त्यानंतरच्या काळात विंज्या,
विदयासा, क्षीणभद्रारिका, मादला, अवन्तिमुदरी, गणादेवी, निष्कल्पामना इत्यादि
भेट करवित्रींचीं नावे आढळतात. भारताच्या सांस्कृतिक जीवनात विविध क्षेत्रांमध्ये
त्यांनी आपले अगाधारण भेदत्व अनादिसत्त्वासांगून व्यक्ता केले अशा महत्त्वाची
महिलांचा परिचय ‘कल्याण’ या हिन्दी मासिकाच्या ‘नारी’ विशेषांकाने उद्घृष्टपणे
पहाययास मिळे.

संस्कृत साहित्याच्या क्षेत्रात ज्यांनी आपले प्रतिभासामर्थ्य आधुनिक काळात उत्कृष्टपणे व्यक्त केले, त्यामध्ये पण्डिता क्षमादेवी राव हिचे स्थान फार महत्त्वाचे आहे. क्षमादेवींचा परिचय देण्यापूर्वी आधुनिक कालखंडातील अनेक संस्कृत कवयित्रींचे साहित्यिक स्मरण होतं. त्यापैकी काहींचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे आहे.

प्रियंवदा — ही कवयित्री १७ व्या शतकात होऊन गेली. हिच्या पित्याचे नाव शिवराम व पत्नीचे नाव रघुनाथ असे होते. बंगालच्या फरीदपूर नावाच्या नगरात ती राहात होती असे आढळते. **श्यामरहस्यम्** नावाचे कृष्णभक्तिपर काव्य तिने लिहिलेले आहे.

वैजयन्ती — १७ व्या शतकात बंगालमधील धानुक नावाच्या गावामध्ये राहणाऱ्या मथुरामठ नावाच्या विद्वानाची ही कन्या अनेक शास्त्रांमध्ये व विशेषतः मीमांसाशास्त्रामध्ये निष्णात होती. दुर्गादास तर्कवागीश याचा पुत्र वृष्णनाथ याच्याशी तिचा विवाह झाला होता. या विद्वाने दापत्याने आनन्दलतिकाचम्पू नावाचे काव्य लिहिलेले होते, असे त्या चम्पूतील “आनन्दलतिकाचम्पूर्मायाकारि त्रिया सह” या वाक्यावरून आढळते. वैजयन्तीचे श्लोक काव्यात ठिकठिकाणी विखुरलेले असल्यामुळे ते स्वतंत्रपणे ओळखता येत नाहीत. तथापि—

अहिरय कलघोतगिरिभ्रमात स्तनमात किल नाभिहुदोस्थित ।

इति निवेदयतु नयने हि यत श्रवणसोमनि किं समुपत्यते ॥

यासारखे काही श्लोक वैजयन्तीचे म्हणून ओळखण्यात येतात.

त्रिवेणी — १९ व्या शतकातील (१८१७ ते १८८३) उपेन्द्रपुरचे विद्वान श्री अनन्ताचार्य याची ही कन्या होती. अनन्ताचार्यांनी ज्या दिवशी “यादवराधव पाण्डवीय” हें आपले यथी काव्य पूर्ण केले, त्याच दिवशी हिचा जन्म झाला, म्हणून तिचे नाव त्रिवेणी असे ठेवण्यात आले. पेरुदूरच्या प्रतिवादिभयकर बेंकटा चार्याशी हिचा विवाह झाला होता. संस्कृत कवयित्रीमध्ये विविध प्रकारची काव्य रचना करणारी कवयित्री हीच आढळते, त्यामध्ये ‘रगाम्युदयम्’ व ‘समन् कुमारविजयम्’ हीं दोन लाक्षणिक नांके, ‘लक्ष्मीसहस्रम्’ व ‘रगनाथसहस्रम्’ हीं दोन महास्तोत्रे ‘शुकसदेशम्’ व ‘भृङ्गसदेशम्’ हीं दोन वृत्तकाव्य, ‘रगराट समुदयम्’ व ‘तत्त्वमुद्राभ्युदयम्’ हीं दोन प्रबोधचन्द्रोदयासारखीं तत्त्वज्ञान-प्रधान नाटक, एवढीं विविध स्वरूपाची ग्रंथसंपत्ति या विदुषीने निर्माण केली आहे. वैधव्य प्राप्त झाल्यानंतर तिने सरकारी अधिकाऱ्यांच्या सहाय्याने आपल्या उपास्य दैवताने एक मठिरे उभारले होते.

लक्ष्मी—१९ व्या शतकांत मलबार प्रदेशातील एकावर्ष कोनिलग्राम या गांभी लक्ष्मी या नांवाची एक कवयित्री होऊन गेली. तिने 'सन्तानगोपालम्' या नांवाचे ३ सर्गांचे काव्य लिहिलेले आहे. एका ब्राह्मणाचे मृतपुत्र श्रीकृष्णाने जिवंत केले, अशी कथा या काव्यात गुंफिलेली आहे. शेवटच्या तिसऱ्या सर्गांत यमकमय काव्यरचना आढळते.

सुन्दरवल्ली—शैसरच्या नरगिह अयंगारांची कन्या व कस्तूरी रंगाबायीची शिष्या असलेल्या सुन्दरवल्ली या कवयित्रीने (१९ वे शतक) 'रामायणचमूः' नांवाचे एक ६ सर्गांचे काव्य लिहिले आहे.

ज्ञानसुन्दरी — १९ व्या शतकांत कुम्भकोण येथे राहणाऱ्या ज्ञानसुन्दरी या विख्यात नर्तकीने 'हालास्यचमूः' या नांवाचे ६ स्तवकांचे काव्य लिहिले आहे. ही कवयित्री काव्यकलेप्रमाणे नृत्य, गीत, चक्रतुल्य इत्यादि विविध कलांत अत्यंत निपुण होती. शैसर सरकारने 'कविरत्नम्' ही उपाधि देऊन तिचा मोठा सन्मान केला होता. 'हालास्यचमू' व्यक्तिरिक्त हिर्वा अयान्तर काव्ये आढळत नाहीत. प्रसृत 'हालास्यचमू' मध्ये मीनाशी व सुन्दरेश यांचा विवाहप्रसंग वर्णिलेला आहे. हा ग्रन्थ कुम्भकोण येथील मुद्रणालयांत मुद्रित झाला आहे.

कामाक्षी—तजावर जिन्यांनील गणपति अग्रहारामध्ये राहणाऱ्या पद्मसंगे-शाचायांची कन्या कामाक्षी हिने काळिदासाच्या शैलीचे अनुकरण करून 'रामचरितम्' नांवाचे लघुकाव्य लिहिले. या काव्यात काळिदासाच्या काव्यातील शब्दांचे, वाक्यांचे पाचुर्य आहे. सुशुद्ध नांवाच्या विद्वानाशी तिचा विवाह झाला होता. बडुलोर या मद्रास प्रांतातील गाथांतल्या एका विद्यालयांत ती संस्कृत अध्यापिका होती.

सिस्टर वाल्म्याल — या मद्रासी विदुषीने सरल व सुशोभ संस्कृताने 'आचारामायणम्' नांवाचे काव्य वाल्म्यासंगाटी लिहिले आहे.

अलमेलम्मा या विदुषीने इ. १९२२ मध्ये बुद्धचरितम् हा चरित्र ग्रन्थ लिहिला.

अमाप्रतार अणुयान् अणुगित्त असलेल्या संभृज कवयित्रीच्या पराशरेंत धामांडेचीच स्थितित्व व कर्तृत्व निरोप स्फूर्तिप्रद आहे. धामांडेचीना जन्म ४ जुलै १८९० या दिनाशी पुणे येथे झाला. तिचे वडील श्री. शंकर काळुसंग वसित हे

४. पृ. ३०० । त्रिपुर येथे मुद्रित

५. पृ. ३८१ । बंगलोर येथे मुद्रित.

६. पृ. ३८२ । ७. पृ. ३८३.

श्रेष्ठकोटीचे ससृष्ट पंडित होते क्षमादेवीच्या बालपणीच ते दिवंगत झाले. पुढे बुल्ल्याच्या सहाय्याने क्षमादेवीने उच्च शिक्षण प्राप्त केले. मुंबईचे डॉक्टर रामेन्द्र राव यांच्याशी तिचा विवाह झाला. लहानपणापासूनच अनेक भाषावरील प्रसन्न व लेखनीय नैपुण्य यामुळे क्षमादेवी सर्वत्र प्रसिद्ध झाली होती. विवाहानंतर पतीच्या ऐश्वर्यात मग्न न होता तिने पतिसेवेपरोपर विद्येचीहि सेवा निरन्तर चालू ठेवली. इंग्रजी, फ्रेंच इत्यादि यूरोपीय भाषांवर व यूरोपीय संगीतशास्त्रापरहि क्षमादेवीचे असाधारण प्रभुत्व होते. एका जर्मन महिलेजवळ तिने यूरोपीय संगीताचा अभ्यास केला होता. १९२० पासून १९३० पर्यंत तिने इगजी भाषेमध्येच कथा व नाटके लिहिली. टी. अॅम्बुलेट, टी. गेस्टम् आर्. वॅटिंग, नन्दाबु सन्, इत्यादि तिच्या इगजी नाटकांचे प्रयोग मुंबईमध्ये वेळोवेळीं झाले. रत्नाकर मासिकात वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालेल्या क्षमादेवीच्या सात्त्विक लघुस्थानी मराठी साहित्य कातहि क्षमादेवींना चांगली प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. इ. स. १९३० मध्ये स्वातंत्र्याच्या सत्याग्रह-आंदोलनात देशनाश्वाना उळ झालेल्या पाहून क्षमादेवींचे अन्तःकरण व्यथित झाले. या काळात तिने 'सत्याग्रह-गीता' नावाचा १८ अध्यायाचा ग्रंथ लिहिला. या अभिनव गीतेत राष्ट्रीय आन्दोलनाच्या आरंभापासून १९३१ च्या गांधी इंधिन तडजोडीपर्यंतच्या सर्व महत्त्वाच्या घटना वर्णिलेल्या आहेत. सत्याग्रहाच्या आन्दोलनात भाग घेण्यासाठी प्रत्यक्ष महात्मा गांधींची अनुमति मागण्यासाठी क्षमादेवी गेली होती. पण ती अनुमति मिळू शकली नाही. त्यामुळे देशसेवेचे एक साधन म्हणून क्षमादेवीने ससृष्टची उपासना आरंभिली. आपल्या घरी मोटमोठ्या शारणीश्रिताना बोलावून ती त्यांचा सत्कार करीत असे. तिचा गांधी पत्र-यवहारहि ससृष्टताच होऊ लागला. विवेकमय्या प्राच्यविद्या परिपदेहून आल्यानंतर त्या परिपदेचे विचित्रपरिपद्युयात्रा नावाच्या पुस्तकाने व्यंग्यपूर्ण वर्णन तिने केले. शंकरजीप्रनारयणीयम् या पुस्तकात आपले वडील शंकर पादुरंग पंडित यांचे चरित्र मोठ्या कायामत्तने तिने वर्णिलेले आहे. श्री पंडित हे केवळ आडनावाचे पंडित नव्हते. 'वेदार्थयत्न' नावाच्या मागिरीने त्याच्या यथार्थ पांडित्याचा परिचय महाराष्ट्रास शाल्य होता. पौरवदराचे प्रशासन म्हणून श्रीराष्ट्रि त्यांना ओळखत होता.

साधुगतावर क्षमादेवींची मोठी भक्ति होती. 'श्रीरामशंकरचरितम्', 'श्री गुरुशंकरचरितम्', 'मीराचरि', 'श्रीकृष्णेश्वरचरितम्', इत्यादि गर्भरथ वाच्येत्मक ग्रंथांनून भारततत्त्वा श्रेष्ठ शास्त्रीं काल्याणन चरित्रे तिने रचिल्या आहेत. गणदासनयांन क्षमादेवीने पार मोलाची भर घातली आहे 'कथामुक्तावली' हा तिचा १५ लघुस्थानाचा संग्रह १९५४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यातील 'प्रेमसोपेन्द्र.' या कथेत एका काठीस मुनींचे प्रेम चित्रित केले आहे. 'तामस्य पारिपोत्तम्'

या कथेत पतिव्रतेच्या पुण्यांशने तिचा पति असाध्य रोगातून मुक्त झाल्याचे दाखविणें आहे. मोडूच्या नाटी लागल्याने एका परित्यक्तेश जालें दुःख व पतिविरह यांचे वर्णन 'परित्यक्ता' या कथेत प्रामुख्याने केलेले असले तरी, पत्नीच्या निष्पाप अन्तःकरणामुळे शेवटीं पतिपत्नीच्या समागमाने कथेचा आनंदपर्यंतसाठी शेवट केलेला आहे. 'मिथ्याग्रहणम्' या कथेत उश्याने दुरावेल्या मैत्रिणीचे प्रेम पुनः प्राप्त झाल्याचे वर्णिलेले आहे. 'वृत्तशमिच्छत्रम्' या कथेत छत्राने केलेल्या अभिनय नाटीने पतिपत्नीचे पुनर्मिलन दाखविले आहे. धर्माळ प्रदेशात वर्षानुवर्षे प्रत जपेच्या तसे राहू शकते व विनापुत्रात नैसर्गिक समाह्वय असते, या मन्व्यवृत्ति वारसावर आधारलेली 'हंसमगाधि' ही कथा रसोत्कर्ष अभिनय आहे. त्यात पतिविरहाने तळमळणाऱ्या हेमला सासण्याच्या मरणाचे दुःख व निवत पत्नीच्या प्राप्तीचा आनंद एकदम सामेल आहे. 'मायाजालम्' व 'स्वान्निकव्यामोह.' या कथात भारतीय महत्त्वाचे वैशिष्ट्य पाहानयास मिळते. 'विधवेद्वाहसकथम्' यात 'कव गन्तव्य कस्य सहायः याचित्तय.' अशी विधवेची अलहाय अवस्था चित्रित केली आहे. शणाच्या मोहाने भाणलेल्या मयानर अनर्थाची परपरा 'क्षणिविभ्रम.' या कथेत प्रामुख्याने दाखविणें केली अगली तरी शेवटीं भ्रमनिरासाने आनंद साध्याचे दर्शविले आहे. 'निशीथवलिः' या कथेत रानत्यासाठी एज पट्टानशीन यत्न तदणी धाटमीणाने सापटत असलेल्या पहाय्यास मिळते. 'नरमदिनेत्र' यात हिम्यामुळे आलेली मरुतपरपरा पाहानयास मिळते. 'आत्मनिर्वाणनम्' या कथेत नीरेची अलहाय अवस्था "अनाय मय्यमाना आमानं दुःखेन मनाधीभूता प्रवृत्ता । अपि नाम निःसुरी विधिनेरणमपैरोपपादधेदिति मुहुर्मुहुरभ्यज्यात् मा । अन्तराऽन्तरा मुत्तज्जात्सरितः परिभ्रमन्ननिलोऽनुसम्पयेव वानिदुष्कुर्वन् न्यन्तगीर् व्यस्यत् । मेवमाला स्मिपि पोरममसकान्तेषु भयादुष्मन्तेषु गगनतय्य पार गरभमभ्यधावत् ।" या वाक्यानी वर्णिली आहे 'शरद्वल्गु' मध्ये प्रियकरासाठी आसल्या मुलाचा देगीत त्याग करून निराशेची दुर्दमी आधिगारिका दाखविली आहे. 'मन्व्यनीती कथम्' या कथेत चार वर्षांचा गणु नामाचा बोज्याचा मुत्रा जगहाय होऊन सासण्याच्या हाती पडतो ते त्याच बालका समजून मत्कार करताना पुत्रुच्या एका मुत्राच्या घोराने वेडी शक्ती त्या मुलाची जादू, "हा ! हा ! रत्नकर ! हताग्नि त्याचा । सिमर्षे निर्गुण ह्य गोरवमि पुत्रेऽनीताया मे गणुम् । अरि न मि पर्याऽपरनगमिः तत्र जगम्यन्ते ये यद्वहत तस्या मे पुत्ररत्नम्" । अशा शक्तीत समुद्राज जप दिव्यशिव भक्त अशा 'मुनिन्द्रगणेश' शोकाच गणु आपल्या जमगाती बोजी मनागणुदे प्रवचन करीत असताना त्याच जादूच्या जादूची लोकां पती. त्याने आपली ओळख सांगताना भोग्याच्या मोहने हा तर आसल्या ज्ञानेत्वा बोजीन जादू - "मद्वनी योऽपि टनठितः पूर्वतः आराधयत् । देवाऽदभ्यभाभिः इति आत्मने अतिरतां कुमिताः

समगर्जनं ग्रामीणाः पुनः पुनः ।” पिक्रो तेथे खपत नाही, हा सिद्धान्त प्रस्तुत कथेंत प्रतिपादन करून जातीयतेच्या भावनेवर विदारक प्रकाश क्षमादेवीने पाडलेला आहे.

प्रस्तुत कथासंग्रहातील कथांची पार्श्वभूमी मुबई, काश्मीर, महाशब्देस्वर, अरू, यांच्या निसर्गरमणीय वर्णनानी आकर्षक केलेली आहे. त्यातील काश्मीरचे वर्णन एरोएरच अप्रतिम आहे या संस्कृत कथात हिन्दु, मुसलमान, ख्रिश्चन या समजातीत व शेतकरी, व्यापारी, साधू, कैदी, कोळी, शिंपी अशा विविध वर्गातील पात्रांचे रंजीत चित्रण प्रथमच पाहावयात मिळते. विवाहित, विरहिता, परित्यक्ता, विधवा, पतिव्रता, अभिसारिका या निरनिराळ्या अवस्थातील स्त्रीद्वयाची गुतागुत क्षमादेवीने फार सहृदयतेने उकळून टाकविलेली आहे सवाद रोचक, सुटसुटीत व आकर्षक असून बोल्यांच्याच्या मनांचे प्रतिबिंब स्पष्ट उमटवतात. स्वदेशाचा व स्वसंस्कृतीचा अभिमान हें क्षमादेवीच्या एकूण साहित्याचे वैशिष्ट्य आहे. क्षमा देवीच्या साहित्यात संस्कृत भाषेची जीवनशक्ति व भारतीय महिलेचें प्रतिभासामर्थ्य उरूनटवाने प्रत्ययात येते

*

*

*

म. म. कृष्णशास्त्री घुले

नागपुरातील गांडाचे राज्य जिंउन पहिले रघूजी भोसले यानी मराठी राज्य स्थापन केल्यानंतर नागपुरात संस्कृत विद्येचा अभ्यास सुरू झाला. ऐतिहासिक दृष्ट्या नागपूरच्या संस्कृत पाठित्याचा इतिहास टोडरॉ यरविंशा अधिक प्राचीन नाही. पण एवढ्या अल्पकाळात झालेल्या या नगरातील पठितानी अगिला भारतातील विद्वानांची दृष्टि आपल्याकडे आकर्षित केली होती. प्रत्यक्ष काशीच्या विद्वानांनाहि नागपूरची प्रतिष्ठा ज्यांच्या पाठित्यामुळे मान्य करावी लागली, अशा विद्वान पंडित घराण्यामध्ये घुले घराणें हें सर्वांत श्रेष्ठ होतें. हें घराणें मूळचें दक्षिणेतले. गगारामभट्ट घुले या नावाचे एक विद्वान पेशव्यांकडे पुराणिक असल्याचा उल्लेख आहे. गगाराम भट्टाचे नावून अनंत भट्ट यानी महाभारतावर ‘दुर्बोधपदचन्द्रिका’ नावाची टीका लिहिली होती. तिचा प्रारंभाचा मंगल श्लोक असा —

भारतस्य प्रबन्धस्य दुर्बोधपदचन्द्रिका ।

घुल्लोपनामवाग्तेनभट्टेनेया प्रतन्यते ॥

अनंत भट्टाचे नावून राजारामभट्ट घुले यानी ‘दुर्गावृत्तशर्ता’वर ‘वृत्तशर्तादशोद्धारः’ नावाची टीका लिहिली होती. त्याचे नावून रामकृष्णभट्ट यानी ‘नामस्मरणमीमांसा’, ‘मल्लभासटीका’, ‘अप्यारुढीका’, ‘भागवतविरोधपरिहारः’ इत्यादि अनेक ग्रंथ लिहिले होते. बुदेलखंडाचा तात्कालीन राजा खुमानसिंह याने सन १८४३ मध्ये घुले घराण्याला चार गांवांची जहागिरी दिली होती. रामकृष्णभट्टांचे चिरंजीव बैयाकरण-

वेसरी सदाशिवभट्ट याचा न्याय, व्याकरण व मीमांसा या दुर्गंध शास्त्रानर असामान्य अधिकार होता. श्रीमंत अमृतराज पेशवे यांचे समापद्धित गंगावरशास्त्री गाडगीळ यांचा काशीच्या पंडितसभेत त्यांनी परामर्श देणे होता. त्याबद्दल त्यांना 'वैयाकरणवेसरी' ही मानाची पदवी लाभली होती. शब्देन्दुशेखरानर 'शेखरनिवृत्तिः' या नावाची एक अमूर्तिम टीका सदाशिवभट्टानी लिहिली होती. ही टीका 'सदाशिवभट्टी' किंवा 'भट्टी' या नावाने प्रसिद्ध असून तिचे आकलन करण्याचे सामर्थ्य असणारे पंडित आज दुर्मिळ झालेले आहेत.

इ स १८१७ मध्ये वीरराघवाचार्य व कृष्णशास्त्री रामानुज या दोन पंडितांच्या वादाचा निर्णय करण्यासाठी नागपूरचे राजे दुसरे रतूजी भोखले यांनी सदाशिवभट्टाना काशीहून नागपुरास आणले व त्यांच्या पांडित्याने प्रभावित होऊन वार्षिक अडीच सहस्र रुपयाची नेमणूक त्यांच्या नावे करून त्यांना नागपुरातच ठेवून घेतले. सदाशिवभट्टांचे चिरजीव चिन्तामणशास्त्री व हरिरामशास्त्री हे मोठे वैयाकरण होते. हरिरामशास्त्रींच पुत्र सीतारामशास्त्री उर्फ भाऊशास्त्री हे धर्मशास्त्र व व्याकरणशास्त्र यामध्ये पारंगत होते. इ स. १९१८ साली इंग्रज सरकारने त्यांना 'महामहोपाध्याय' ही सन्मानाची पदवी दिली होती. पं. कृष्णशास्त्री घुले हे या भाऊशास्त्रींचे चिरजीव होते. डि ३१ मे १८७३ या दिवशी कृष्णशास्त्रींचा जन्म झाला. नागपुरात नील सिटी हायस्कूल व पुढे मॉरिस कॉलेजमध्ये त्यांचे आधुनिक शिक्षण झाले होते. पण जुन्या परंपरेनुसार त्यांचे शिक्षण भाऊशास्त्री घुले (त्यांचे वडील), म म भट्टजीशास्त्री घाटे व दे. श्रीनिवास शास्त्री हरिदास यांच्या जवळ झाले. संस्कृतसरोवरच हिन्दी, इंग्रजी, ब्राह्मी, गुजराथी भेच, व उर्दू या भाषांचाहि त्यांनी उत्तम अभ्यास केला होता. विद्यार्थी दर्शनाच कृष्णशास्त्रींनी पतितोद्धारमीमांसा नावाचा संस्कृत निबंध लिहून त्यामध्ये हिंदुधर्मातून परधर्मात गेलेल्या पणिताना परत स्वधर्मात घेता असे असा गिळान्त यानी प्रतिपादन केला होता. त्या काळात असल्या विचारांचा निरप रत च्या नावाने प्रसिद्ध करण श्रीकृष्णशास्त्रींना फटीण वाटले. त्यांनी स्वतःचे नाव न दाखताच तो प्रकाशित केला. या निबंधाची एक प्रत त्यांचे गुरु म. म. भट्टजीशास्त्री घाटे त्यांच्याकडे अभिप्रायार्थ आली होती. भट्टजीशास्त्रींनी त्यानील सिद्धांत खोडून काढण्याच्या दृष्टीने निबंधाचे वाचन केले; पण त्यांना त्यामध्ये एकहि त्रुटि आढळली नाही. त्यांनी तो निबंध योग्यदृष्टीसाठी कृष्णशास्त्रींकडून घेतला. स्वतः त्याच निबंधानील त्रुटि दुरुदंडून काढण्याची पाठी गुरुच्या आज्ञेनुसार कृष्णशास्त्रींवर आली. २-३ दिवस निबंध स्वतःकडे ठेवून घेऊन, मला यात काही त्रुटी आढळत नाही, असे म्हणून त्यांनी तो निबंध भट्टजीशास्त्रींना परत केला !

प्रस्तुत निरुपाप्रमाणेच होत्रध्वान्तदिवाकर व सापिंड्यभास्कर हे दोन शास्त्रीय निबंध कृष्णशास्त्रींनी लिहिले होते. होत्रध्वान्तदिवाकरामध्ये आपस्तम्ब शास्त्रेच्या अग्निहोत्र्याला ऋग्वेदाचे हौत्र करण्याचा अधिकार आहे, असा सिद्धान्त शास्त्रीगोवानी प्रतिपादन केला होता. 'सापिंड्यभास्कर' या प्रबंधात 'सापिंड्य' या शब्दाचा अर्थ निश्चित करून मातुलकन्यापरिणयाच्या सत्रधात सापिंड्य शब्दाच्या रूढ अर्थासुळे वेणारी शास्त्रीय अडचण त्यांनी निवारलेली आहे.

हरहरीयम् व वाचकस्तव हीं दोन सस्कृत काव्ये शास्त्रीगोवानी लिहिलेली आहेत त्यापैकी 'वाचकस्तव' हे काव्य त्यांनी विद्यार्थीदशेत लिहिले असे नुसरे 'हरहरीयम्' हे प्रौढावस्थेत लिहिलेले आहे या काव्याची टीका त्यांनी स्वतःच लिहिलेली आहे. त्यातील श्लोकावरून शास्त्रीगोवाच्या पांडित्य व प्रतिभा या गुणाची कल्पना येईल.

हर कण्ठकाल गिलित परल वीक्ष्य विहसत

हरि सायन तत्त्वयमपि मन पातुमकरोत् ।

पर पावसासावधयदसुरीस्तान्यगरलम

प्रकृत्या शुभ्रागोऽप्यभवदखिल श्यामलतनु ॥

माया तु प्रकृति जगाद नियम श्रीशकर मायिनम्

तेन द्वैतमति कवाचिदुदिता माऽज्ञानिना भूदिति ।

भार्या स्वां प्रकृति पुतासमपि च स्वात्मानमेकीकृतम

धृत्वंकेन च वर्ध्मणा प्रभवति ह्यद्वैतमर्थ्यं किम् ॥

वैदिक संशोधनाची स्फूर्ति शास्त्रीगोवानी लोऽमान्य टिळकापास्त शाली होती. इ. स. १९०४ मध्ये ऋग्वेदाचे मराठी भाषांतर या नावाने स्वतःच वेदविषयक मासिक त्यांनी सुरू केले. त्यामध्ये ऋग्वेदाच्या भाषांतरासोबत त्यांनी ज्या माहितीपूर्ण टीका लिहिल्या आहेत, त्यावरून शास्त्रीगोवानीचा वेदावरील अधिकार लक्षात येतो. त्याच्या वेदविषयक मराठी लिखाणाचा एक संग्रह त्याचे प्रख्यात शिष्य साहित्याचार्य नाळशास्त्री हर्टास यानी इ. स. १९४९ मध्ये प्रकाशित केलेला आहे.

पूर्वी नागपुराण निपत असलेल्या 'नीरजोलास' नावाच्या एका मासिकात कृष्णशास्त्रींचे एक पृथक् अनंतमत्र याच्याबिरोधात एक भाष्यायिका प्रसिद्ध झाली होती. ती अशी—अनंतमत्रना प्रत्यक्ष भगवान् वेत्त्यासाचे दर्शन होऊन त्याच्या कट्टन असा पर मिळाला होता की, 'तुझ्या कुळात सर्व विद्वानच निरक्तील. पुढे या घराण्यातील एक विद्वान आत्माराममत्र हे काहीला पुराण सांगत असता त्याच्या पुराणाला प्रत्यक्ष द्रोणपुत्र निरजीवी अक्षयामा येत असे. पुराण सांगताना

पादनाच्या मुलाना रात्री शोषत ठार मारल्यानदल आत्मारामभट्टानी अस्वत्थाम्याची कडक शब्दात निर्भत्सना केली. त्यामुळे शत्रुसमुदायात वृद्ध ब्राह्मणाच्या वेपाने बसलेल्या अस्वत्थाम्याच्या अंगाचा तिळपापड उडून त्याने आत्माराम घुल्याना असा शाप दिल्या की, 'तुझ्या कुळात यापुढे फक्त ७ पिढ्यापर्यंतच विद्वत्ता राहिल' ही दतक्या ररी की खोटी हें सांगण अज्ञान्य आहे. पण ती एका अर्थाने ररी ठरली आहे वृष्णशास्त्री घुले हे आत्मारामभट्टापासूनचे घातव्या पिढीतील विद्वान होते शास्त्रीबोवाना अपत्य नसल्याने त्याच्यामोरर घुले घराण्यातील पांडित्य ल्याला गेलें

नागपूरच्या परंपरेंत विशेष उल्लेखनीय अशी दुसरी व्यक्ति म्हणजे गगाधर शास्त्री मगरूळकर हे होत याचा जन्म इ. स. १७९० च्या सुमारास झाला त्याचे वडील विठ्ठलशास्त्री हे दुसऱ्या रघूजीच्या कारकीर्दीत पुराणिक होते त्यानी 'मामा विलास', 'गुरुत्वविचार', 'रामप्रमोद', 'अपराधमार्जनम्', 'राधाविनोद', 'गणेशलीला', 'विलासगुच्छ', 'रतिजुजूहलम्', 'प्रसन्नमाधवम्', 'चित्रमञ्जुषा', 'गगाधरपदी' व 'सगीतराघवम्' हे काव्यग्रंथ लिहिले आहेत त्यापैकी सगीतराघवम् हें गीतगोविंदाच्या परंपरेंतील काव्य आहे 'जैमिनीअद्वयमेध' नावाचे एक मराठी काव्यहि त्यानी लिहिलेलें आहे शंकराचार्यांच्या आनदलहरीवर त्यानी गद्य व पद्य टीका लिहिल्या आहेत गगाधरशास्त्रींचें सर्व साहित्य नागपूर त्रिभुविद्यालयाच्या हस्तलिखितसंग्रहात सुरक्षित आहे

घुले व मगरूळकर या दोन घराण्याव्यतिरिक्त नागपुरात आणखीहि काही पंडित घराणीं नादत होती. त्यामध्ये बलरे घराण्यातील प गणाननशास्त्री, घाटे घराण्यातील भट्टजीशास्त्री व बाळशास्त्री, रोटे घराण्यातील प्रभाकरशास्त्री, जेणे घराण्यातील श्रीनिवासशास्त्री (हे श्रीनिवासशास्त्री हरदास म्हणून ओळखले जात) तेव्हा घराण्यातील वृष्णशास्त्री, इत्यादि सस्कृत पंडित प्रसिद्ध होऊन गेले या निष्ठानानी सस्कृतात विशेष उल्लेखनीय लिखाण केले नाही, पण यांच्यामुळे नागपुरातील सस्कृत विद्येची परंपरा मान अव्याहत तेवत राहिली

*

*

*

श्री वासुदेवानन्द सरस्वती

आधुनिक काळातील योगी सत पुण्यामध्य श्री वासुदेवानन्द सरस्वती याची प्रामुख्याने गणना होते त्याचे शिष्य-प्रशिष्य महाराष्ट्रात व इतरत्रहि गावोगावीं पसरलेले आहेत. त्याचे वडील श्री गणेशभट्टजी टेंगे व माता सौ रमाबाई यांचे वास्तव्य राजवतवाडी सस्थानातील माणगाव येथे होत शके १७७६ आषाढ चव पंचमीला या धार्मिक मातापित्यांच्या पोर्णी वासुदेवाचा जन्म झाला. वासुदेवाचें सस्कृत शिक्षण

घरीच (त्याचे आजोबा हरिमठ याच्याजवळ) झाले. उपनयनानंतर कुलपरंपरेनुसार वेदाध्ययन व इतर उपासना यांचा संस्कार वासुदेवावर झाला. हरिमठाच्या निधना नंतर त्यांचे पुढील वेदाध्ययन वेदमूर्ति तात्याभटजी उकिडेव व भास्करभटजी आळेकर यांच्याजवळ झाले. लहानपणापासूनच वासुदेवाचे जीवन मोठे व्रतस्थ होते. विविध प्रकारच्या पुरस्चरणांमुळे त्याला जणू मंत्रसिद्धि प्राप्त झाली होती व त्यामुळे समाजामध्ये त्याच्यासबधी मोठे कुतूहल निर्माण झाले होते वयाच्या २१ व्या वासुदेवरावांचे लग्न झाले त्याच्या पत्नीचे नाव अन्नपूर्णा असे होते विवाहानंतर २ वर्षांनी यडिलाच्या निधनामुळे जुदुबाचा सर्व भार पीतरागवृत्तीच्या वासुदेवरावावर पडला तथापि वासुदेवरावांच्या साधना यथापूर्व चालूच होत्या शके १८१३ च्या वैशाखात सौ. अन्नपूर्णाबाईंचे देहावसान झाले पत्नीच्या निधनानंतर १४ व्या दिवशीच श्री वासुदेवरावांनी सन्यास घेतला त्याच रात्री श्री गोविंदस्वामींनी त्यांना प्रणवोपदेश दिला पुढे निर्मिराळ्या ठिकाणी प्रवास करीत ते उज्जयिनीस आले तेथे नारायणस्वामीकडून त्यांनी दण्डग्रहण केले दण्डग्रहणप्रसंगी नारायणस्वामींनी आपल्या या शिष्याचे नाव 'वासुदेवानंद सरस्वती' असे ठेवले त्यानंतर (इ स १८९१ च्या जुमारास) त्यांनी धार्मिक पदयात्रेस प्रारंभ केला ही पदयात्रा इ. स. १९१४ पर्यंत अज्याहत चालू होती. सिंध, पंजाब काश्मीर व बंगाल हे चार प्रांत बघळून महाराजांनी सारा भारत आपल्या संचारानी पुनीत केला सहस्रावधि आर्ताना दुःखमुक्त करून, साधकांना परमार्शाचा मार्ग त्यांनी या काळात दाखवून दिला. साधारणत ३-४ दिवसापेक्षा अधिक दिवस एका ठिकाणी ते वास्तव्य करीत नसत. चातुर्मास्यात मात्र त्यांचे वास्तव्य स्थिर असे. प्रवासाच्या काळात भोजनापूर्वी ते ४० ते ५० मैलाची मजल मारीत असत. पुण्याचे श्री. व. धु. कवीश्वर यांनी महाराजांचे सविस्तर लिहिलेले असून त्यात त्यांच्या जीवनातील वारीवसारीक घटनांचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांचे संपूर्ण जीवन हे योगशास्त्रात वर्णितेल्या चमत्कारानी परिपूर्ण आहे जिज्ञासनी त्यासाठी मूळ चरित्रग्रंथच पहावा. महाराजांनी आपल्या तापसी व प्रयासी जीवनात सत्कृत भाषेची फार मोठी सेवा केलेली आहे. महाराजांचे शिष्य श्री यामनराव गुठवणी महाराज [पुण] यांनी 'श्री वासुदेवानंद सरस्वती ग्रंथमाले' तर्फे त्यांचे सर्व ग्रंथ एकूण १२ खंडात प्रकाशित केलेले आहेत. त्यातील काही ग्रंथांचा संक्षिप्त परिचय पुढे दिलेला आहे.

शिक्षाग्रयम्—यामध्ये कुमारशिक्षा, युवाशिक्षा व वृद्धशिक्षा असे तीन भाग असून त्यातील मूळ स्वयंत श्लोकावर स्वतः महाराजांनीच विद्वत्तापूर्ण संस्कृत टीका लिहिलेली आहे. श्री राजेन्द्रशारणी द्रविड यांनी या ग्रंथास प्रस्तावना लिहिलेली आहे. अर्वाचीन काळातला एक उत्कृष्ट धार्मिक ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाचा निर्देश करता येईल

गुरुचरित्रम्—(त्रिसाहस्री)—मराठी भाषेत श्री सरस्वती गंगाधरानी लिहिलेल्या ओवीसह 'गुरुचरित्र' या मन्त्र सिद्ध ग्रंथाचे संस्कृत रूपांतर म्हणजेच हा ग्रंथ होय या ग्रंथारम्भी श्रीगुरुस्तुति म्हणून ११२ श्लोकांच एक प्रकरण आहे. या गुरुस्तुतिमध्ये मानसपूजा, अपराधक्षमापनतोत्र व अष्टोत्तरशत नामावली हे विषय आले आहेत प्रस्तुत ग्रंथात एकदर २३ अध्याय असून शेवटी योगरहस्य व गोधरहस्य ही दोन प्रकरणे आहेत. मराठी गुरुचरित्रातील सर्व कथाभाग यात आलेल्या आहे. याव्यतिरिक्त यदु, प्रल्हाद व कार्तवीर्य यांना श्रीदत्तप्रभूनी केलेला उपदेशहि चतुर्थ अध्यायात वर्णिलेला आहे पहिल्या १३ अध्यायात शानयोग, १४ ते १८ या ५ अध्यायात कर्मयोग व शान्ती ५ अध्यायात भक्तियोग प्रतिपादन केलेले आहे. हा ग्रंथ त्यांनी शके १८०६ मध्ये गृहस्थाश्रमी असताना माणगाव येथे लिहिला. त्यानंतर शके १८२१ मध्ये म्हणजे १५ वर्षांनंतर त्याची संस्कृत टीका त्यांनी प्रभासपट्टण व द्वारका येथे लिहिली या त्रिसाहस्री गुरुचरित्राचा ग्रंथ संस्कृतात साराशहि 'चूर्णिका' म्हणून महाराजानीच लिहिलेला आहे. या ग्रंथासमधी काही अद्भुत कथा श्री वामन दत्तात्रेय गृह्यवर्णी यानी आपल्या निवेदना मध्ये सांगितलेल्या आहेत काशीचे विख्यात प. हरिरामदास्त्री शुक्ल (वाचस्पति मिश्राच्या सख्यतत्त्वज्ञानगुदीमरील गुणमा या उत्कृष्ट टीकेचे लेखक) यानी या गुरुचरित्राला संस्कृत प्रस्तावना लिहिलेली आहे.

श्रीगुरुसहिता—हा ग्रंथ म्हणजे मराठी गुरुचरित्राचा संस्कृत अनुवाद होय हा अनुवाद करण्याचे प्रयोजन स्वतः महाराजानीच सांगितले आहे त असे—
 चरितं यं महाराष्ट्रभाषया रचितं हितम् ।
 सरस्वत्याख्यविषेण वक्षिं तद्देवभाषया ॥
 महाराष्ट्रीय भाषा तु न सर्वविषयोचिता ।
 अतः सुगमया देववाण्येदं तयते मितम् ॥

गंगातीरावर ब्रह्मावर्त येथे चानुर्मास्यानिमित्त मुक्काम असताना शके १८२४ मध्ये महाराजानी हा ५१ अध्यायांचा महान् ग्रंथ लिहिला या ग्रंथाची भाषा अत्यंत सुशोभ अथून सामान्य वाचकांनाहि ती कळण्यासारखी आहे. या ग्रंथावर साराश रूपाने ग्य चूर्णिका महाराजानी कायेरी तारावरील तजावरच्या सध्यामजाल शके १८२९ मध्ये लिहिली तीहि एक सहस्र पृष्ठांच्या प्रस्तुतग्रंथात संकलित केलेली आहे

या महत्त्वाच्या ग्रंथाव्यतिरिक्त 'श्रीगुरुचरित्रविंशतीकाव्यम्', 'श्रीशक्त्यम्', 'श्रीशक्त्युराणम् (संस्कृत टीकेसह)', हे ग्रंथ व 'वेदनिवेदनस्तोत्रम्', 'श्रीगृष्णालहरी' यासारखी काही स्तोत्रे त्यांनी टीकेसह लिहिली आहेत 'श्रीगुरु

१ श्रीवामुदेवानंद सरस्वतींचे सर्व मुद्रित ग्रंथ श्री वामन दत्तात्रेय गृह्यवर्णी
 २० नारायण पेठ पुणे २ येथे मिळतात

सहिता या अथावर धारवाडच्या शंकराचार्य पाठशाळेचे विद्वान् आचार्य श्रीमाल्चंद्र शास्त्री उपनिबन्धेगिरी यानी संस्कृतात प्रस्तावना लिहिलेली आहे.

शके १८३५ च्या चालुर्गास्यात नर्मदा तीरावर श्रीगणेश्वर या तीर्थक्षेत्रात महाराजांचे वास्तव्य होतें. तेथेच शके १८३६ च्या आपाद शुद्ध प्रतिपदेला महाराज समाधिस्थ झाले. त्यांच्या अनुयायानी गणेश्वर येथे महाराजांचे उत्कृष्ट समाधि मंदिर बांधलें आहे

*

*

*

श्रीवेल्लमकोण्ड रामराय

प्राचीन काळातील श्रीशंकराचार्य, मधुसूदन सरस्वती, ज्ञानेश्वर इत्यादि संपुण्यानी अल्पायुष्यातच लोकोत्तर स्वरूपाचे अथलेखनकार्य केले, यावर स्वतःला नवमतवादी म्हणविणारे आधुनिक विद्वान् बहुधा विश्वास ठेवीत नाहीत. त्यांच्या अश्रद्धेचे पडन करणारे आधुनिक उदाहरण म्हणजे श्रीवेल्लमकोण्ड रामराय यांचे चरित्र होय. शके १७९७ (इ.स. १८७५ मध्ये) मार्गशीर्षात आंध्र प्रांतातील नर साराडुपेन जवळच्या पमिडुपाडु नावाच्या अग्रहारात या रामरायांचा जन्म झाला. त्यांच्या आईचे नाव हनुमान्मा व बाडिलाच नाव मोहनराय असे होत. वयाच्या ५ वर्षी रामरायांचा अक्षरपरिचय झाला. त्याच सुमारास वडिलांचे देहावसान झाल्यामुळे केशव नावाच्या आपल्या चुलत्याकडे रामराय राहावयास गेला. चुलत्याने त्याला इंग्रजी शिकण्यासाठी गतंपुरी येथील एका शाळेत त्याचे नाव टाकलें वयाच्या १४ व्या वर्षी ३ऱ्या वर्गात शिकत असताना दुर्भर रोगामुळे त्याला शाळा सोडावी लागली त्यानंतरहि शरीर अत्यंत दुर्बल झाल्यामुळे रामरायाला परगावास जाऊन शिक्षण करता आले नाही. घरी राहूनच त्याला संस्कृतचा अभ्यास करावा लागला. वयाच्या १५ व्या वर्षी सीताराम नावाच्या संस्कृत पंडिताजवळ त्याने रघुवशापासून संस्कृतभाष्यनास आरंभ केला. रामराय हा लहानपणापासूनच श्रीहय श्रीवाच्या उपासक होता. या काळात त्याला काहीतरी स्वप्नसाक्षात्कार होऊन त्यात दम्भालपाण्डु नावाच्या गुरूजवळ जाण्याचा आदेश मिळाला स्वप्नाची प्रचीति पाहण्यासाठी रामराय त्या गावास गेला. तेथे रत्नगुरूचा सन्ध घडला. गुरूने शिकविलेल्या पदतीनुसार त्याने उपासना करण्यास प्रारंभ केला. तिच्या प्रभावाने रामरायांच्या टिफाणी निलक्षण कायशक्ति उद्दीवित झाली. वयाच्या १६ व्या वर्षीच त्याने रुक्मिणीपरिणयचम्पू (टीकेसह) कृष्णालीलातरङ्गिणी यासारणी उत्तम काव्य लिहिलें. काव्याच्या प्रभावामुळे एका कुत्रामात राहणाऱ्या या बालकवीची कीर्ति सपूर्ण आंध्रप्रांतात पसरली रामरायांच्या बुद्धिमत्तेवर प्रसन्न होऊन 'बुद्धिमते कन्या प्रयच्छेत्' या शास्त्रपञ्चनानुसार वेल्डूरच्या विंगराड घरातील

वेंटरमण नावाच्या एका धनिमाने आपली आदिल्लमी नावाची कन्या त्याला समर्पण केली. रामरायाचा गृहस्थाश्रम म्हणजे एक मोठी तपस्याच होती. प्रतिदिन सहा गायत्रीजप व इतर उपासना करून सध्याकाळपर्यंत अभ्यापनज्ञांत रामरायाचा काळ घवतीत होत असे. सायसध्या आटोपल्याघर पुन ग्रथशोधन, ग्रथलेखन, तत्त्वचिंतन या स्वरूपात ज्ञानोपासना सुरू होई. अभ्यापनाइतकेंच अध्ययनाचें त्याचें कार्यदि अखण्डित चालू होतें. रामदासी नावाच्या गुरुजवळ ३ महिन्यात सपूर्ण व्याकरणशास्त्र व त्वेदशास्त्र काळात मुद्रक्षय्य मुधींद्र नावाच्या गुरुजवळ सपूर्ण न्यायशास्त्र राम रायाने आत्मसात् केलें. सिद्धान्तकौमुदीवर 'शरद्वारि' या नावाची एक टीका या अध्ययनकाळात रामरायाने लिहिली. ती पाहून त्याच्या गुरुसुद्धा निलक्षण आश्चर्य पाहल, 'तुम्ही टीका हीच माझी गुरुदक्षिणा आहे' असा अभिप्राय रामदासीनी व्यक्त केला. त्यानंतर मुद्रक्षय्य गुरुनी दक्षिणा म्हणून 'नवकालिदास' नावाच्या कवीने लिहिलेल्या चम्पूभागवतावर टीका लिहिण्याचा आदेश रामरायाला दिला. रामरायाने आपल्या गुरुची इच्छा तत्काळ पूर्ण केली.

रामरायाने आपल्या ३८ वर्षांच्या अत्यायुष्यात एकूण १४३ संहृत ग्रंथ लिहिले त्यापैकी २५ ग्रंथांची नांवा पुढे दिलेली आहेत.—(१) श्रीमगनद्रीतामाप्यार्य प्रकाशिका (२) रुक्मिणीपरिचयचम्पू (टीकेसह) (३) कृष्णलीलातरङ्गिणी काव्य (टीकेसह) (४) समुद्रमन्थनचम्पू (५) कन्दर्पदर्विलासभाण । (६) शारीरक चरुस्वनीचिन्तार । (७) शाक्यशाक्यकरमाप्यनिर्मल (८) वेदान्तनैस्तुमम् । (९) अद्वैतविजय । (१०) गुरारिनाटकव्याख्या । (११) निवर्णादिविष्णुसहस्रनामावली । (१२) हजारादिहयग्रीवसहस्रनामावली । (१३) हयग्रीवाष्टोत्तरम् । (१४) हयवदन शतकम् । (१५) दशावताराष्टोत्तराणि । (१६) धर्मप्रकाश । (१७) धनवर्णनम् । (१८) काममीमांसा । (१९) निमतसम्मतम् । (२०) विप्रार्थविप्रोत्तनम् । (२१) रामायणान्तरार्थ । (२२) भारतान्तरार्थ । (२३) मोक्षप्रासाद । (२४) ब्राह्मण-शास्त्रविचार (२५) अद्वैतविजय । या छीनित प्रनधामध्ये वेल्डमधोण्डरामरायाच्या सपूर्ण ग्रंथांची नामावली देणें सुद्धा अशक्य आहे. त्याच्या ग्रंथाचें स्वरूप थोडक्यात यागावयाचें ज्ञात्यास असें वागता यहेल की जगद्गुरु शाकराचार्यानंतर ज्या ज्या विद्वानानी शाकरसिद्धाताचें रचन करप्यासाठी जे जे युक्तिवाद पुढे माडले त्या सर्वांचे खंडन वेल्डमधोण्डरामरायाने शाकराचार्यांच्याच प्रसन्नगभीर शैलीमध्ये केलेले आहे. शाकरसिद्धाताच्या पुन प्रतिष्ठापनच असें महान् कार्य रामरायाव्यतिरिक्त इतर कोणीहि करूं नाही, असें म्हटलें तर त चुक होणार नाही

एकदा कोणीतरी रामरायाना म्हटलें की "आपले हे ग्रंथ मुद्रणसंस्कारावाचून जगात प्रकाशात येणार नाहीत म्हणून आपण हे ग्रंथ प्रकाशित करण्याची काही तरी

रुपट करा. "तेव्हा रामराय हसत म्हणाले, "कालिदासादि प्राचीन कवींनी आपले प्रथ मुद्रित व्हावेत या आशेने लिहिले काय ?

"प्रथा जीवयुता प्रकाशपदवीं गच्छेयुरार्यादृताः ।

निर्जोवा यदि ते प्रकाशरहिता नशमेयुरेषा स्थिति ॥"

मी यावज्जीव वेदान्तापर प्रथ लिहित राहणार. माझ्यानंतर एखादा धार्मिक धनवान त्याच मुद्रण करील."

अद्यापर्यंत ब्रह्मचिंतनात आयुष्य जात असता रामरायाला मधुमेह झाला व त्या रोगाने बर्बर होऊन दयाच्या ३८ व्या वर्षी रामराय स्वर्गवासी झाले. गुदर जिल्ह्यातील नरनारायण या गांवचे श्रीवविता वेंकटमुद्रहण्यशास्त्री हे श्री आळनेय प्रभूनि धार्मिक धनिकांच्या सहाय्याने रामरायाच्या ग्रथांचे प्रकाशन करीत आहेत. 'दुर्गात्रुग्रहम्' काव्याचे लेखक पुत्र्य उमामहेश्वरशास्त्री यानी १०० श्लोकत राम रायांचे चरित्र लिहिले आहे. त्याच्या आधारेंच आम्ही हा परिचय लिहिला आहे.

*

*

*

प्रज्ञाचक्षु श्रीगुलाबराव महाराज

भारतात आजवर अनेक साधुसत होऊन गेले व त्यांच्या अद्भुत चरित्रामुळे ते प्रसिद्धीस पावले, पण त्यांच्या जीवनातील अद्भुततेवर आजचा तथावधित सुशिक्षित समाज प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या अभावी विश्वास ठेवीत नाही श्रीगुलाबराव महाराजांचे चरित्रहि बुन्या साधुच्या चरित्रप्रमाणे अद्भुत आहे. पण त्यातील अद्भुततेचा अनुभव घेतलेले अनेक लोक आजहि हयात असल्याने त्या सगधात साधनशैला जागाच नाही जन्मान्ध असताहि केवळ ३४ वर्षांच्या आयुष्यात त्यांनी जे लोकोत्तर साहित्य निर्माण करून ठेवले ते सुद्धा एक मोठे आश्चर्यच आहे.

त्रिभुवनेतील अमरावती जिल्ह्यात माधान या गावी गोदुजी मोहोड या नावाचा एक शिवभक्त शेतकरी राहात होता. त्याच्या पत्नीचे नाव अलीकामार्द हिच्या पोटी इ. स. १८८२ मध्ये गुलाबरावाचा जन्म झाला. लहानपणीच कोणत्यातरी दुःप्रणयाने त्यांना आषट्ठेप्रण आले पण तेहापासूनच त्यांच्या कडून अनेक चमत्कार घडू लागले, ते सर्व त्यांच्या चरित्रात दिलेले आहेत. गावातल्या देवळात कीर्तनप्रवचनानून रामायणभारतादि ग्रथांचे शान या अध राळ्याला मिळत होते.

१. वेल्हमकोण्ड रामरायांचे प्रकाशित प्रथ मिळण्याचे स्थान-श्रीवविता-वेंकटमुद्रहण्यशास्त्री, श्रीरामकविता प्रथमाला सपादक, नरसारावपेट, जिल्हा गुदर, आंध्रराज्य

पुराणभ्रंश हेच त्याचे अध्ययन. वयाच्या १५ व्या वर्षीपासून त्याच्या मुलातून सत तुकारामासारखी अमंगवाणी सुरू लागली शानेश्वरी, अमृतानुभव यासारख्या गहन ग्रथावर प्रवचन करण्याचे सामर्थ्य त्याच्या ठिकाणी याच वयात प्रकट झाले वयाच्या १० वर्षीच सीतारामजी भोयर याची नात मणिकर्णिका हिच्याशी गुलाबरावाचा विवाह झाला होता. सीतारामजी भोयर याच्या घरी हा आषळा मुलगा एवढा सहज गेल्या अगता ते म्हणाले, 'हा ओला नारळ बरची साल न काढता एका बुक्कीत नू फोडून देशील तर मी गुला माझी नात देखून गुलाबरावांनी तो नारळ त्याप्रमाणे फोडून दाखविला व म्हणून हा विवाह झाला.

जन्मजात भासुकतेमुळे गुलाबरावाचा सर्व काळ ईश्वरोपासनेत जात होता. त्याच्या संपर्कात जो जो मुशिक्षित मनुष्य येई त्याच्याशी सवाट करून ते त्याचे शान आत्मसात् करीत फारच थोड्या काळात त्याच्या ठिकाणी एक प्रकारची सर्वज्ञता उत्पन्न झाली. त्याचे सर्वकथ पाडित्य पाहून लोक त्यांना विचारीत 'महाराज ही सर्वज्ञता आपल्याला कोटून लाभली ?' त्यावर ते उत्तर देत, 'हा ताताचा अनुग्रह !' तात म्हणजे श्री शानेश्वर महाराज. गुलाबराव महाराजांनी प्रत्येक ग्रयाच्या आरभी-

उमा माता पिता शम्भुर्गुंरुजानेश्वरो महान् ।

पति. कृष्णो राधिकाद्या भगिन्यो गोपिका मम ॥

या श्लोकात आत्मपरिचय दिलेला आहे. स्वतःचा ते उल्लेख ते 'शानेश्वर-कन्यका' या शब्दाने करीत असत. तरुणपणीं माधान सोडून ते अमरावतीस राहावयास आले. त्या काळात श्री ल. रा. पागारकर, कृष्णानंदसरस्वती, आदित्य रामभद्राचार्य, दादासाहेब त्रापडें, प्रियनाथ मुरजोपाध्याय, बालेश्वरस्वती रानडे, मरानीशकर नियोगी, लोकनायक वापूजी अणे, यासारख्या विख्यात पंडितांनी महाराजांशी वादविवाद करून त्याच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेचा अनुभव घेतला होता इ. स. १९१५ मध्ये (शके १८३७ भाद्रपद शुद्ध द्वादशी) वयाच्या ३४ व्या वर्षी महाराजांनी देहत्याग केला. एवढ्या अवसायुष्यात त्यांनी संस्कृत, मराठी व हिन्दी मध्ये जें विपुल व विविध साहित्य निर्माण करून ठेवले आहे तें आजच्या युगातील एक मोठे आश्चर्य आहे. महाराजांचे उत्तराधिकारी वेदान्तकेशरी श्री भाषाजी महाराज पंडित व त्यांचे सहायक श्री शानेश्वर उद्धव मादरे याच मधुराद्वैत मंडळ (अमरावती) या संस्थेतर्फे ते सर्व साहित्य प्रकाशित केलेले आहे.

संस्कृत भाषेवर महाराजांनी अलौकिक प्रभुत्व कसे संपादन केले हे एक कोडे आहे त्याची भाषा वाचताना पदोपदी श्रीशंकराचार्यांच्या प्रसन्नगभीर शैलीचा प्रत्यय येतो. 'नारदीयभक्तिसूत्रभाष्यम्', 'जलवासिष्ठम्', 'शास्त्रसंग्रहम्', 'उच्छिष्टपुष्टिश', 'श्रीधरोच्छिष्टपुष्टि', 'तत्त्वबोध', 'आगमदीपिका', 'पद्दर्शनलेशसंग्रह', 'सुक्तितत्त्वानुशासनम्', 'ऋग्वेदपिप्पली', 'सच्चिद्विर्णय'

‘ भक्तितत्त्वविवेक ’, ‘ अन्तर्विशानसहिता ’, ‘ दुर्गातत्त्वम् (सूत्रबद्ध) ’, ‘ ईश्वरदर्शनम् ’ (सूत्रबद्ध), ‘ प्रियप्रेमो माठ ’, ‘ स्वमतनिर्णय ’, ‘ शिशुशोधन्याकरणम् ’ (सूत्रमय), ‘ काव्यसूत्रसहिता ’, ‘ भिषगिन्द्रशचीप्रभा ’, ‘ मानसायुर्वेद ’, ‘ पुराणमीमांसा ’ (सूत्रबद्ध), एवढे गण्य, पण्य, सूत्रबद्ध व कारिकाबद्ध संस्कृत ग्रंथ महाराजांनी लिहिलेले आहेत. ते सर्व ‘ सुकितरत्नावली ’ नावाच्या खडात प्रकाशित झालेले आहेत. अशा प्रकारच्या एकूण १८ ग्रंथात महाराजांचे संपूर्ण साहित्य प्रकाशित झाले आहे. त्यातील ‘ सम्प्रदायसुरतरु ’, ‘ अलौकिक व्याख्यानमाला ’, ‘ हरिपाठरहस्य ’, ‘ मागवतरहस्य ’, ‘ समयोपदेश ’ यासारखे मराठी ग्रंथ आप्यात्मिक विषयाच्या अभ्यासकाला अत्यंत मार्गदर्शक होतील.

आपल्या एवढ्या अवाढव्य वाङ्मयामध्ये प्रतिपादन केलेले सिद्धान्त त्यांनी ‘ स्वमतनिर्णय ’ नावाच्या एका पुस्तकात श्लोकबद्ध करून ठेवलेले आहेत. त्यातील काही श्लोक पुढीलप्रमाणे आहेत.

- शाङ्करज्ञानसयुक्त भगवद्भक्त्यलंकृतम् ।
 यद् वाक्य तत् प्रमाण स्यादिति स्वमतनिर्णय ॥
 धर्मो ज्ञान हरेर्भक्ति पालनीय त्रय सदा ।
 नीति कालानुरोधेनास्त्विति स्वमतनिर्णय ॥
 सत्त्वबुद्धिर्भवेद्येनान्यगुणद्वयघातिनी
 स हि धर्मो न चान्य स्यादिति स्वमतनिर्णय ॥
 स्वधर्मं परधर्मं वा यत्सत्त्वफलसाधकम् ।
 तत्तवस्तु पर धर्म्यमिति स्वमतनिर्णय ॥
 पशौ दण्ड शिशो मौन शठे शाठय मुनौ रति ।
 सभ्येषु सभ्यता नीतिरिति स्वमतनिर्णय ॥
 श्रोतव्य धृतिज्ञानान्या मन्तव्य चोपपत्तिभि ।
 ध्यानादनुभवाज्ज्ञानमिति स्वमतनिर्णय ॥
 धार्मिकास्त्वपि नारीषु जलनी-कन्यकादियु ।
 विश्वासो नैव कर्तव्य इति स्वमतनिर्णय ॥
 विष्णु राव्ये हृदि ध्यायेद् यामे हृदि महेश्वरम् ।
 सहस्रारे गुरु ध्यायेदिति स्वमतनिर्णय ॥
 * * *

प. हृषीकेश भट्टाचार्य

कलशच्याजवळील भट्टपत्नी नावाच्या गावा एका विद्वान कुळात धीहृषीकेश भट्टाचार्यांचा जन्म झाला. त्याच गावातील संस्कृत पाठशाळेत त्यांचे प्राचीन शास्त्रांचे अध्ययन पूर्ण झाले. त्यानंतर नवीन आहूत विद्येचे अध्ययन करण्याची प्रेरणा

त्याच्या टिकणीं उत्पन्न झाली. पण त्या काळात या म्ळेच्छ भाषेचें अध्ययन हें पाप समजण्यात येत होतें. स्वतःची दृष्ट्या गावात राहून पूर्ण होणार नाही, हें येताच लक्षात येताच हृषीकेश भट्टाचार्यांनी पंजाबचा रस्ता धरला. लाहोरच्या संस्कृत विश्वविद्यालयामध्ये संस्कृत व इंग्रजी या दोन्ही विषयांचा अभ्यास त्यांनी नेटाने सुरू केला. इ. स. १८७३ मध्ये शास्त्री परीक्षेत पहिला क्रमांक प्राप्त झाल्यामुळे हृषीकेश भट्टाचार्यांचे नाव सर्वत्र दुमदुमलें. त्यानंतर लाहोरच्या सरकारी ओरिएण्टल कॉलेजमध्ये त्यांना संस्कृत प्राध्यापकाच पद प्राप्त झाले. याच विद्यालयामध्ये त्यांनी आयुष्याचीं १० वर्षे अभ्यापनकार्यांत घालविलीं

पंजाब विश्वविद्यालयात त्या काळात डॉ जी डब्ल्यू. लिटनर हे रजिस्ट्रार होते. या लिटनर महाशयाचें ग्रीक, लॅटिन, फ्रेंच या पाश्चात्य व फारसी, उर्दू, हिंदी इत्यादि पौरस्त्य भाषावरहि मोठें प्रभुत्व होते. संस्कृतचाहि त्यांनी मोठ्या हौसेने अभ्यास केला होता पंजाब विश्वविद्यालयाची स्थापना याच्याच प्रेरणेने झाली होती त्यांनी हृषीकेश भट्टाचार्यांचें संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व ओळखून त्यांना 'विद्योदय' नावाचें संस्कृत मासिक सुरू करण्यास प्रेरणा दिली लिटनर साहेबांच्या प्रेरणेने भट्टाचार्यांनी 'विद्योदया'च्या संपादकत्वाचा भार स्वतः वर घेतला. व त्यानंतर आमरण ४४ वर्षेपर्यंत आपल्या पांडित्यपूर्ण हृद्य लेखांनी त्या नियतकालिकाची लोकप्रियता त्यांनी सतत वाढविली भट्टाचार्यांच्या भाषाप्रभुत्वासमधीं जयपुरचे म म गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी लिहितात, "संस्कृतभारत्या यौवन प्रत्यापयत्यपि पुरातने समये यत्सत्य विरला एव आसन् ईदृशा प्रन्धार । दूरे तु अद्य ईदृशाना कथा ।

मुद्रयति पवनधिवर मृतभाषावादिना मुहेराणा ।

स्मरयति च भट्टबाण भट्टाचार्यस्य सा वाणी ॥

यथा चास्य भाषासौष्ठव तथा निषयप्रतिपादनपरणिरपि कमपि प्रगल्भतातिशयमाव हति । क्वचिदिदानींतम-धर्मदुर्दृशावणने कृष्णस्रोतोनिर्झर, क्वचिद् विद्वद्भ्य कर्तव्योपदेशे प्रदान्तमहासागरगाभीर्ये, क्वचित् कौतुकनैव दर्शनदृष्टार्थविवेचनेऽद्भुत चमत्कार, क्वचित् स्वार्थसक्तमानसगतिनिर्भृणगताश्चने नीमूत्सकल्लोला, क्वचिन् निरस्त्रा वनस्यतिप्रभृतिना च सभावर्णनसुरेण इदानींतनसभाभिनयपरिहास, क्वचित् सिंहाप्रस्तुतप्रशसया दृष्टाजनीरुपयाति, क्वचित् तिर्यंशु-तल्लयेषु च समुचित भयानकनिवेशनम् ।" असा प्रकारे जमभर हृषीकेश भट्टाचार्यांनी 'विद्योदयाचें' संपादनकार्य मोठ्या शर्माने चालविले होतें. मातापित्यांच्या वृद्धापकाळां त्यांनी कळकळ्यात आपलें वास्तव्य केलें. त्यावेळीं कळकळ्याच्या संस्कृत महाविद्यालयातील मपाल्यातल्या संस्कृत हलालिपित प्रथाची प्रचंड रुची त्यांनी संपादित केली

१४ व्या शतकातील पद्मनाथ या मैथिल पंडिताने लिहिलेल्या व्याकरणावर हृषीकेश भट्टाचार्यांनी गिष्पणीसहित भाष्य लिहून त्या व्याकरणास मोठी प्रतिष्ठा

प्राप्त करून दिली. या सुपन्न व्याकरणामध्ये पद्मनाथाने शास्त्रीय व लौकिक व्याकरण पद्धतींचा समन्वय केलेला आहे. इ. स. १९१३ मध्ये हा महान् संस्कृत पंडित दिवंगत झाला. 'विश्वोदयान्या' संपादनकार्याव्यतिरिक्त त्यांनी इतर नरींच पुस्तके लिहिली आहेत. तीं अशीं (१) सुपन्नव्याकरणव्याख्यानम् । (२) कवितावली । (३) राजपुनागमनम् । (४) प्राकृतव्याकरणम् । (इंग्रजी भाषांतरासहित) (५) संस्कृतश्रुतशोध । (६) प्रबोधचंद्रोदयनाटकव्याख्या. हीं सर्व पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत त्यांच्या 'विश्वोदयातील' निबंधांचा एक संग्रह त्यांच्या एका शिष्याने प्रकाशित केला आहे. याव्यतिरिक्त त्यांची ४ हिंदी पुस्तके लाहोरच्या मिहिरचंद्राने प्रकाशित केली असून १० बंगाली पुस्तकेहि प्रकाशित झाली आहेत.

*

*

*

विद्यावाचस्पति श्री आप्पाशास्त्री राशिचडेकर

महाराष्ट्रात संस्कृत वृत्तपत्रांचा आरंभ श्री. आप्पाशास्त्री राशिचडेकर यांच्या कर्तृत्वाने झाला. कोल्हापूर जिल्ह्यातील राशिचडे या गावचे रहिवासी सदाशिवशास्त्री गुळवणी यांचे आप्पाशास्त्री हे चिरजीव होत. शके १७९७ मध्ये त्यांचा जन्म झाला. लहानपणीच पितृनिधनाचे संकट ओढवल्यामुळे त्यांना राशिचडे गावाहून कोल्हापुरास रहावयास यावे लागले. कोल्हापूर संस्थानच्या अष्टप्रधानमंडळातील पंडितराज श्री कान्ताचार्य प्रधान यांच्या जवळ आप्पाशास्त्रींचे संस्कृताध्ययन झाले, अध्ययनानंतर कोल्हापुरात त्यांचे वास्तव्य होते. शके १८१५ मध्ये बंगालांत श्री जयचंद्र शर्मा सिद्धान्ताभूषण या पंडिताने 'संस्कृतचंद्रिका' नावाची मासिकपत्रिका सुरू केली तिच्या संपादकाचा व आप्पाशास्त्रींचा बराच परिचय होता. याच सुमारास बंगीय संस्कृत पंडितसभेलातर्फे आप्पाशास्त्रींना निमंत्रण आले. त्या पत्रिपरिषदेत आप्पाशास्त्रींचे पाहिले पाहून विद्वज्जनांनी त्यांना 'विद्यावाचस्पति' ही पदवी अर्पण केली. संस्कृतचंद्रिकेच्या संपादकांनी त्यांच्या भाषाप्रभुत्वावर प्रसन्न होऊन त्यांना आपल्या मासिकपत्रिकेचे संपादकत्व समर्पण केले. अशाप्रकारे शके १८२० पासून म्हणजे चयाच्या २३ व्या वर्षापासून आप्पाशास्त्री हे 'संस्कृतचंद्रिके' संपादक झाले. कोल्हापुरात काही काळ संस्कृतचंद्रिकेच कार्यालय एका मऱ्याच्या वाड्यांत होत. मध्यतरी साह्यद्रागच्या विरूद्ध काही लिखाण संस्कृतचंद्रिकेने प्रसंगित झाल्यामुळे राशिचुत्तार कार्यालय कोल्हापुरातून हालवाव लागले पुढे काही क्षेत्रातून 'संस्कृतचंद्रिका' प्रकाशित होऊ लागली. यानंतर आप्पाशास्त्रींनी 'सुतवाग्नि' नावाची एक साप्ताहिक संस्कृतपत्रिका सुरू केली. बेगरीच्या जाफराची ४ पाने दर आठ वड्यास एकट्यांनी प्रकाशित करणे म्हणजे सामान्य कर्म नव्हे. पण आप्पाशास्त्रींनी ते करून दाखविले. या 'सुतवाग्नि'त' मुरयत सामाजिक व राष्ट्रीय विषयांवर संस्कृत लिखाण प्रसिद्ध होई. दोन वृत्तपत्रांच्या संपादकत्वांतून इतरहि अनेक कार्ये

जनिक साहित्यिक कार्यामध्ये आप्पाशास्त्री नित्य व्यग्र असत. पुराणग्रथांचे अनुवाद, काव्य-नाटकांवर टीकोपेक्षेन यासारखे त्याच लिखाण सतत चालू असे. त्याच्या नियतकालिकांतून सशोधनपर, सामाजिक वाटांचे रचनमरुतन करणारे, आधुनिक निशानपर व लोकमान्यासारख्या पुढान्याच्या लेखांचे अनुवाद असलेले लेख त्यानी सतत लिहिले. वाराणसेय भारतधर्ममहळाने त्याना 'विद्यालकार' व 'महोपदेशक' या दोन पदव्या अर्पण केल्या होत्या. श्री भविकादत्त व्यासाचा 'शिवराजविजयम्' हा उत्कृष्ट गद्यग्रंथ आप्पाशास्त्रीच्या संहृतचंद्रिकेतूनच प्रथम क्रमशः प्रकाशित झाला. अशाप्रकारे निरंतर संहृत भाषेच्या उपासनेत जाणुष्यांचे यार्थक करणाऱ्या आप्पाशास्त्रींचे कौटुंबिक जीवन मात्र विशेष सुखाच नव्हते. वारवार स्त्रीनिधनाचे एकट कोणठल्यामुळे, केवळ ३८ वर्षांच्या अल्पायुष्यात ४ वेळा विवाह करणाऱ्या प्रसंग त्याच्यावर आला. शके १८३५ मध्ये आप्पाशास्त्रींचे देहावसान झाले. त्याच्या संहृतलेखाकार्याचा गौरव करताना 'भेरलीय-संहृत-निशान-चिन्तामणि.' या नियतकालिकाचे संपादक श्री पुनइशेरिनप्पी नीलकण्ठ म्हणतात, 'प्रियपाठकमहामागा. ! न बहुनिधनप्रणेतारः फालिदासादि-कविबराः न वा भयकरा कर्कशतरनिवादपरायणाः संहृतपरायणाः संहृतपण्डिता, नापि गद्य विलेपनचणो धाणभट्ट. संहृतभाषाप्रणयिनाम् अस्माकम् उपकुर्वन्ति, यथाऽयमेक श्रीमान् उपकरोति मित्रावाचसति आप्पाशास्त्री नमनसंहृतप्रश्न-धलेपनविनि युज्यमानस्वीयसमय. स्वतन्त्र संहृतगद्यविलेपने, वैवाकरणमणि, आल्फारिका-लमारभूतो नैव्यायिकमूर्धन्यो धर्मशास्त्रराद्धान्तान्तरार्थवेदी रसिकमणिः संहृत चन्द्रिकासहकारितम्पाठक.' "

*

*

*

महामहोपाध्याय श्री. नारायणशास्त्री लिस्ते

इ. स. १८९२ मध्ये काशी येथे याचा जन्म झाला. याच्या वडिलांचे नाव भैरवपत असे होते काशीत म. म. बागछाहेचे काळे व गमाधरशास्त्री यांच्याबरोबर त्यानी संहृत शास्त्रांचे अभ्यासन केले. इ. स. १९१० मध्ये त्यानी दृक्षाधरचव्यंसम् नाराचे एक सण्डकाव्य लिहिले त 'साहित्यसरोवर' नावाच्या हिंदी मासिनात प्रकाशित झाले होते. (१) विद्वन्विरितपत्रकम् (चम्पूकाव्य), (२) अभिगन शाकुन्तलाची 'रक्ष्मी' टीका, (३) स्वप्नवाक्यदत्ताची 'श्री' टीका, (४) दरिद्राणा हृदयम् व (५) दिव्यदृष्टिः या दोन संहृत कादंबऱ्या एवढे संहृत लिखाण म. म. नारायणशास्त्री लिस्ते यांनी केले आहे गव्हर्नमेंट संहृत खिरीत्र या ग्रंथमालेमध्ये सरासरी २० ग्रंथ श्रीनारायणशास्त्री लिस्ते यांनी प्रकाशित केले आहेत काशीच्या 'सरस्वतीमनन' प्रधाल्यामध्ये यांनी अधिकारग्रहण केले तेव्हा तेथे १३००० ग्रंथ होते. पण त्यानंतर यांनी काशीतील अनेक पढिताच्या घरी व म्याट्रि,

जयपूर, बडोदा, रीवा यासारख्या सस्थानात हिंडून विविध विषयावरील प्रथाचा त्यानी समग्र केल्या. त्यामुळे सरस्वतीभवनातील ग्रथाची एकूण संख्या ६०००० च्या वर गेली.

नारायणशास्त्रींच्या शिष्यवर्गात डॉ. डब्ल्यू. नार्मन ब्राऊन, डॉ. फ्रँक्लीन एजरटन्, डॉ. पोलमेन हे अमेरिकन पंडित व इतर काही जर्मन व ब्रिटिश पंडित होते. काशीच्या राजकीय संस्कृत महाविद्यालयाशी त्यांचा घनिष्ट संबंध होता.

*

*

*

पंडित तेजोमानु

इ.स. १८८० मध्ये रावळपिंडी येथे याचा जन्म झाला. याच्या घडिलाच नाव प० विष्णुदत्त असे होते. (१) विप्रसचदशी (२) श्रीचन्द्रचरितम् (काव्य) (३) स्तुति मुक्तावली (४) नीतिशतकम् (५) शृंगारशतकम् (६) वैराग्यशतकम् एवढी पुस्तके प तेजोमानु यानी लिहिली आहेत, नीति शृंगार व वैराग्य या विषयावरील शतकामुळे त्यांना ' अभिनवभर्तृहरि. ' अशी पदवी प्राप्त झाली. पत्राप्र प्रतात संस्कृत प्रचाराचे फार मोठे कार्य यानी केव्यामुळे याना मोठी ख्याति प्राप्त झालेली आहे.

श्री. व्ही. रामानुजाचार्य

मद्रास प्रांतात छत्र नावाच्या गावी याचा जन्म झाला. ' सर्वशास्त्रपारंगत ' ' संस्कृत महाकवीश्वर ', ' सरसकविराज ', ' कविरत्नम् ', ' साहित्यमास्कर ' इत्यादि अनेक पदव्या याना लाभल्या. रूपकाच्या लक्षणांनुसार १० प्रकारचीं रूपके याने लिहिली आहेत त्याची नाव पुढीलप्रमाणे आहेत.

- (१) कलिकाकोलाहलम् (नाटक)
- (२) आत्मावलीपरिणय. (प्रकरण)
- (३) श्रीनिवासतिलास (भाग)
- (४) महादेशिकचरितम् (व्यायोग)
- (५) लक्ष्मीनल्याणम् (समसारा)
- (६) दशमस्तरक्षणम् (छंद)
- (७) नटुपाभिलाष (इहामृग)
- (८) अन्यायराज्यप्रध्वसनम् (अंक)
- (९) मुनिरयनितय. (वीथि)
- (१०) वाणीसाणिग्रहणम् (लाक्षणिक नाटक)

याचतिरिक्त " रामानुजचरितम् " नावाचे नाटक व " अभिनववल्गुमी गहननाम नावाचे स्तोत्रदि ह्यानी लिहिलेल आहेत. यांचे हें अग्रभाषित नाट्यसाहित्य अयोध्येच्या ' संस्कृतम् ' साप्ताहिकाचे वृद्ध संपादक प० कालीप्रसाद त्रिपाठी यांच्या संपर्की असल्याचे आम्ही पाहिलेले आहे

प्रकरण २९ वे

अर्वाचीन शास्त्रीय लेखक

प्रस्तुत प्रप्रधामध्ये प्राधान्याने लिखित साहित्याचा परिचय देण्याचा प्रयत्न आम्ही केला आहे. या लिखित लेखकांपैकी अनेकानी व्याकरण, न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र इत्यादि आपापल्या आपडीच्या शास्त्रांवर टीमात्मक व प्रकरणात्मक ग्रंथ लिहिले. त्यांचा तुरळक उल्लेख संपूर्ण प्रप्रधानून ठिकठिकाणीं भाटळलेच. पण अर्वाचीन संस्कृत वाङ्मयाचा परिचय देताना, ज्यानी लिखित लिखाण न करता केवळ शास्त्रीय विषयावरच लिखाण केले, अशा लेखकांपैकी काही लेखक इतक्या थोडे योग्यतेचे आहेत की त्यांचा नामनिर्देश न करता प्रस्तुत विषयावरील ग्रंथ संपविणे हा अपराध ठरेल. अशा अप्रगण्य व सर्वमान्य अशा काही विद्वानांचा व त्यांच्या लिखाणाचा परिचय सक्षेपत. पुढे दिला आहे

वैयाकरण लेखक

भट्टोजी दीक्षित — (१७ व शतक पूर्वाधे) हे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण होते. तृषिंहपुत्र शेषकृष्ण (प्रक्रियाकौमुदीवर व्याख्या लिहिणारे) अप्यथ्य दीक्षित यांच्या जन्म भट्टोजीनी व्याकरणाचे अध्ययन केले. सिद्धान्तकौमुदी या अद्वितीय ग्रंथामुळे भट्टोजी दीक्षित हे व्याकरणपरम्परेत एक युगप्रवर्तक लेखक ठरले आहेत.

“कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्यपरिश्रम ।

कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्यपरिश्रम ॥”

या सुभाषितानून त्यांच्या कौमुदीचे अक्षाधारण महत्त्व सांगितल जात. हा ग्रंथ त्यानी रामचन्द्र शेष यांच्या प्रक्रिया कौमुदीचे अनुकरण करून लिहिला. सिद्धान्त कौमुदी व्यतिरिक्त लिंगानुशासनवृत्ति, वैयाकरणसिद्धान्तकारिका व शब्दकौस्तुभ नामक पाणिनिमुतावर पातळ महामाभाच्या धर्नीवर विवरणस्वरूपाचा ग्रंथ भट्टोजीनी लिहिला. त्यामध्ये महामाप्यानंतर लिहिलेल्या ग्रंथातील विवेचनाचा आवश्यक तथे आधार घेतला आहे. हा ग्रंथ समग्र उपलब्ध नाही. या शब्दकौमुदावर पुढी ३ सात टीका लिहिण्यात आल्या, त्यावरून त्या वृत्तिग्रंथाची योग्यता लक्षात येईल. :-

- (१) नागेश — विषमपदी
- (२) वैद्यनाथ पादगुण्डे (नागेशाचे शिष्य) — प्रभा
- (३) विद्यानाथ शुक्ल — उद्योत
- (४) राघवेन्द्राचार्य — प्रभा
- (५) कृष्णमित्र — भावप्रदीप
- (६) भास्कर दीक्षित — शब्दकौस्तुभद्रूपणम्
- (७) जगन्नाथ — शब्दकौस्तुभद्रूपणम् ।

भट्टोजींनी स्वतःच्या सिद्धान्तकौमुदीवर “प्रौढमनोरमा” नामक मार्मिक व सविस्तर टीका लिहिली. या टीकेत प्रक्रियाकौमुदीकार रामचंद्र शेष व प्रक्रियाकौमुदी-व्याख्या लिहिणारे आपले गुरु शेषवृष्ण यांच्यावर त्यांनी टीका केली म्हणून तिच्यावर पण्डितराज जगन्नाथाने ‘प्रौढमनोरमासुचमर्दिनी’ नामक टीका लिहून सण्डन करण्याचा प्रयत्न केवळ आहे. (प्रौढमनोरमेचा सविस्तर मराठी अनुवाद नागपूरचे विल्यात वैयाकरण रावन्हादुर नारायण दाजीना घाडेगावकर यांनी केला आहे.) सिद्धान्तकौमुदीवरील ‘बाल्मनोरमा’ ही टीका वासुदेव दीक्षित या तज्ञावरनिवासी वैयाकरणाने १७ व्या शतकाच्या शेवटी लिहिली आहे. भट्टोजी दीक्षितापासून व्याकरणाच्या जगात नवें युग निर्माण झाले. त्याचा शिष्य वरदराज याने लघुसिद्धान्तकौमुदी व रामशर्माने मध्यम कौमुदी ही भट्टोजीच्या कौमुदीची छानोपयोगी सक्षिप्त संस्करणे तयार केली. व्याकरणशास्त्राचा विद्यार्थी प्रथम लघुसिद्धान्तकौमुदीचाच आधार घेतो. भट्टोजीचा पुतण्या (रमोजीभट्टाचा पुत्र) कोण्डभट्ट याने त्याच्या वैयाकरणसिद्धान्तकारिकावर वैयाकरणभूषणम् व वैयाकरण-भूषणस्तारः या नावाचे टीका ग्रंथ लिहिले. वैयाकरणभूषणाची विल्लता दूर करण्यासाठी पुण्याचे शंकरशास्त्री माफलकर यांनी त्यावर शाकरी (अप्रकाशित) नावाची मार्मिक टीका लिहिली आहे. गुरु-मतांचे सण्डन केल्यामुळे जो गुरुद्रोह भट्टोजीकडून घडला त्यामुळे ते मरणोत्तर ब्रह्मसमथ झाले व त्या अवस्थेत ज्ञानेन्द्रसरस्वती या सन्याशाला व्याकरण शिकवून त्याचेकडून ‘तत्त्वबोधिनी’ ही सिद्धान्तकौमुदीवरील टीका लिहून घेतली अशी दंतकथा प्रचलित आहे.

नागेशभट्ट—(इ. स. १७१८) भट्टोजीच्या पंढरपैठील हे महाराष्ट्रीय विद्वान् नागोजीभट्ट या नावाने विशेष प्रसिद्ध होते. त्याच्या पित्याचें नाव शिवभट्ट व मातेचें नाव सतीदेवी असे होत. भट्टोजी दीक्षिताचे पुत्र हरिपत हे नागोजीचे व्याकरणगुरु व अन्नभट्टाच्या महामाध्यप्रदीपोत्तनावर ‘छाया’ नामक टीका लिहिणारे पण्डित वैद्यनाथ पादगुण्डे हे त्याचे शिष्य होते. ‘शुगवेरपुराधीनरामतो लघ्वजीविकः’

अणु आपल्या आश्रयदात्याचा नामनिर्देश नागेशभट्टाने आपल्या ग्रंथांत केला आहे. व्याकरणशास्त्रावरील लघुशाब्देन्दुशेखरः, बृहत्-शाब्देन्दुशेखरः (सिद्धान्त-कौमुदीवरील टीका) परिभाषेन्दुशेखरः (याचाहि यमिस्तर मराठी अनुवाद रा. ब. ना. दा. वाडेगांवकर यांनी केला असून तो, उग्रम मुद्रणालय नागपूर तर्फे, प्रकाशित झाला आहे.), लघुमन्त्रा, स्फोटवादः, महाभाष्यप्रदीपोद्योतः (वैयद्याच्या महामाष्य प्रदीपावरील उपटीका व 'महामाष्य-प्रत्याख्यानसंग्रहः' हे नागेशभट्टांचे ग्रंथ संस्कृत शास्त्रीय वाङ्मयाचे दैदीप्यमान अलंकार आहेत. व्याकरणाव्यतिरिक्त धर्म-शास्त्र, ज्योतिष व पद्दर्शन या विषयांवरहि नागेशभट्टांनी व्याख्याग्रन्थ लिहिले आहेत. जगन्नाथाच्या रसगद्गाधराचें रचण्डन करून मम्भटमताची प्रतिष्ठापना करण्याचें कार्य नागेशभट्टांनी केले. नागेशभट्टांच्या टिप्यांपैकी ज्ञानेन्द्र किंवा जिनेन्द्रसरस्वती याने 'तत्त्वबोधिनी' व वामुदेव टीकित यानी 'बाल्यनोरमा' या टीका सिद्धान्त कौमुदीवर लिहिल्या.

मद्रोजी टीकित्यांचा नातु हरि दीक्षित यांनी आशोशान्या प्रौढमनोरमेवर लघुशाब्दरत्न व बृहत्शाब्दरत्न या नांवाच्या दोन टीका लिहिल्या आहेत. नागेशांचे लघुशाब्देन्दुशेखरः व परिभाषेन्दुशेखरः हे ग्रंथ इतके विद्वग्मान्य आहेत की सिद्धान्त-कौमुदी व मनोरमा-शाब्दरत्नांचे कारकान्त अध्ययन झाल्यावर टोन्ही शेखरग्रंथांचें अध्ययन करण्याची प्रथा पटली. त्यानंतर नागेशांची मंजुषा व महामाष्यांतील नवाह्लिफी भाषि अंगाधिनार यांचे अध्ययन झाले की व्याकरणाचे अध्ययन पूर्ण झालें असें मानण्यांत येऊं लागलें

नागेशान्या ग्रंथांवरील टीका व टीकाकार *

लेखक

टीकाग्रंथ

वैयनाथ पापगुण्टे—लघुशाब्देन्दुशेखरार चिदग्निमाला व परिभाषेन्दुशेखरावर 'मश'। पाठ्यतिरिक्त-पालेज्ज-भाष्य उद्योतावर 'झपा'.

भैरवमिश्र—श. शे. वर 'चन्द्रफला' ; प. शे. वर 'भैरवी'

उदयशंकर पाठक—लघु श. शे. वर 'ज्योत्स्ना' ; प. शे. वर 'पाटीनी'

हरिनाथ—प. शे. वर 'अशाण्टनाष्टयम्',

२. गणितविगूनाच्या आकलनासाठी लोकासिद्ध व शापकसिद्ध अशा १३० वे वर ग्यावांचें विषेपन नागेशाने या ग्रन्थात केले आहे त्यांपैकी ४० ग्याव (किंवा परिभाषा) गणितकारांनी दिने आहेत.

* व्याकरण महाभाष्य, भाग ७ या, (प्रस्तावना खण्ड.) पृ. ४०४।

लेखक	टीकाग्रंथ
मनुदेव—	‘टोपोडरण’ (प. शे.)
भीमभट्ट—	‘भैमी’ (प. शे.)
शंकरभट्ट—	‘शोंकरी’ (प. शे.)
लक्ष्मीवृषिह—	त्रिशिला (प. शे.)
सदाशिवभट्ट घुले (नागपूर)—	सदाशिवभट्टी (ल. श. शे.)
श्रीधर—	‘श्रीधरी’ ”
राघवेन्द्राचार्य गजेन्द्रगडकर—	‘विपमा’ ”
विष्णुशास्त्री भट्ट—	‘विष्णुभट्ट’ (प. शे.)
इन्दिरापति—	‘परीक्षा’ (ल. श. श.)
शिवनारायणशास्त्री—	‘विजया’
गुरुप्रसादशास्त्री—	‘वरवर्णिनी’

अन्नम्भट्ट -हा आन्ध्र पण्डित, अद्वैतवादी विद्वान् राघव सोमयाजी याचा धंराज होता. त्याच्या पित्याचे नांव तिरुमलाचार्य असं होतं. याचें सर्व अभ्ययन काशीत शालें. महाभाष्यप्रदीपोद्योतनम्, राणकोञ्जीवनी टीका, ब्रह्मसूत्रव्याख्या, अप्टोध्यायी-मिताक्षरावृत्तिः व तर्कसंग्रहः हे अन्नम्भट्टाचे शास्त्रीय ग्रन्थ सुप्रसिद्ध आहेत.

*

*

*

साहित्यशास्त्र

साहित्यशास्त्रांत ज्याची मीमांसा करण्यांत आली आहे, त्या वाक्याचा प्रथमाविश्वार वेदांतील,

अत्रातेषु पुंस एति प्रतीची गर्ता रुगिय सन्ने पनानाम् ।

जापेव पत्य उशती सुयासा उपा हस्तेव निरिणीतो अस्तः ॥

(ऋ १-१२४ ७)

इा सुपर्णा समुजा सत्याया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

सयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति अननप्रन्यो अभिजाक्यतीति ॥

(ऋ ७-३३-८)

षत्पारि नृङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्त्य ।

त्रिपा वटो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यानादिवेगः ॥

(ऋ ४-५८-२)

लेखक वेमभूपाल.* रीतिवृत्तिलक्षण आणि शृंगाररसमण्डन याचा लेखक विद्वलेश्वर (१६ वे श.), काव्यडाकिनीकार गगानन्द (१६ वें श.), कुवलयानन्दकार अप्पय्य दीक्षिति आणि रसगगाधरकार जगन्नाथपण्डित यानी व त्यांच्या विख्यात ग्रन्थावर उत्तमोत्तम टीकाग्रन्थ लिहिणाऱ्या शतावधि टीकाकारानी निरनिराळ्या प्रकारानी वृद्धिंगत केले. उदाहरणार्थ अलङ्काराची सख्या भरताच्या नाट्यशास्त्रात चार होती. अग्निपुराणात ती सोळा आढळते. त्यानंतर भामहाच्या ग्रन्थात ती सख्या अढतीसा पर्यंत पोचली. याचा अर्थ भरत ते भामह या कालखंडातील साहित्यशास्त्रज्ञानी (यांचीं नांवे आढळतात पण ग्रन्थ आज उपलब्ध नाहीत) ती सख्या ऋमशः वाढविली. वामनाच्या काव्यालङ्कारसूत्रामध्ये (८ वे श.) वाचन अलङ्काराचा निर्देश आहे. त्यानंतरच्या कालखंडात रूढट, भोज, मम्मट, रुय्यक (१२ वे श.) यानी ऋमश ती सख्या १०३ पर्यंत पोचविली. पुढे ही सख्या १९१ पर्यंत पोचल्याचें दिसून येते.†

याचप्रकारें साहित्यशास्त्राचा विकास किंवा शास्त्रान्तर्गत अनेकविध विषयाचा जहापोह करण्याचे कार्य अर्वाचीन कालखंडात निरन्तर चालू राहिलें. सामान्यतः समजून अशी आहे की अप्पय्य दीक्षित आणि जगन्नाथ पंडित यांच्यानंतर साहित्य शास्त्रविषयक उल्लेखनीय लेखक झाले नाहीत. पण ही समजूत इतर शास्त्रविषयक समजुतीप्रमाणेच चुकीची आहे हे शास्त्रविषयक लेखकांची व त्यांच्या ग्रंथांची पुढील नामावली पाहता चुकीचें आहे असे लक्षात येईल.*

कृष्णसुधी—हा लेखक पंडितराज जगन्नाथाचा वंशज होता. त्यांचे वास्तव्य काञ्चीजवळील उत्तरमेरू येथे होते. काव्यकल्पनिधि † या आपल्या ग्रन्थात उदाहरणार्थ लिहिलेल्या श्लोकात त्याने आपला आश्रयदाता कोल्हप्रन्था राजा रामवर्मा याचें गुणगान केलें आहे.

४ वामनभट्ट याने याच वेमभूपालाचे चरित्र 'वीरनारायणचरितम्' या नावाने लिहिले आहे पूर्वांश पृ २०७ वर त्याचा उल्लेख पाहा

५ प्रसिद्ध भाष्यकार बल्लभाचार्य याचा पुत्र

६ सस्कृत साहित्य का इतिहास ले कन्हैयालाल पोद्दार, भाग २. पृ १२४ ते १३९.

७ यापूर्वीच्या प्रकरणातून, विविध विषयावर ज्यांनी लेखन केले अशा लेखकांच्या साहित्य शास्त्रविषयक अनेक ग्रंथांचा आनुषंगिकपणे नामनिर्देश आलेला आहे.

८. यापुढील लेखकांच्या माहितीच्या सदर्भासाठी एम्. कृष्णमाचारियर यांच्या ग्रंथातील पृष्ठें ७८१ ते ८०३ होता,

शातदूरी कृष्णसूरी — याने आपल्या 'अल्कारमीमासा' या ग्रन्थात रसगगाधरातील मताचा समाचार घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'साहित्यकयलतिका' या नावाचा आणखी एक ग्रन्थ याने लिहिला आहे.

सामराज दीक्षित (१७ वें श.)—नरहरि विन्दुपुरन्दर याचा हा पुत्र होता. गृगारामृतलहरी या साहित्यशास्त्रीय ग्रन्थाव्यतिरिक्त 'श्रीदामचरितम्' (नाटक) निपुरसुदरीमानसपूजा, अक्षरगुम्फ आणि आर्यानिशती हे ग्रन्थ याने लिहिले आहेत. याचा पुत्र कामराज याने 'काव्येदुप्रकाश', नातु ब्रजराज याने रसमञ्जरीतील टीका, व पणतु जीवराज याने रसतरङ्गिणीतील 'सेतु' टीका, अशा प्रकारे साहित्य शास्त्रीय ग्रन्थनिर्मिती केली असून शतक चम्पू इत्यादि प्रकारच ग्रन्थलेखन केले आहे.

चतुर्भुज—शाहस्तापान उर्फ आपकखान या आपल्या रसिक आश्रय दत्त्याला प्रसन्न करण्यासाठी याने 'रसकल्पद्रुम' हा ६५ प्रस्तावात्मक साहित्य शास्त्रीय ग्रन्थ लिहिला त्यात उदाहरणार्थ टाकलेले १ सहस्र श्लोक असून त्यापैकी शाहस्तापानाने रचलेले ५-६ उत्तम श्लोक आहेत.

यलदेव विद्याभूषण—(१८ वें शतक) 'साहित्यकौमुदी' हा भरत सूत्रावरील टीकात्मक ग्रन्थ याने लिहिला. मम्मटाच्या काव्यप्रकाशातील कारिकाचा सग्रह मुद्यात स्वतः भरतानेच 'काव्यलक्षणम्' नावाच्या ग्रन्थात केला होता त्या काव्यलक्षावर मम्मटादिक अनेक प्राचीन लेखकांनी लिहिलेल्या टीकांचा परामर्श घेऊन मी ही 'साहित्यकौमुदी' लिहित आहे' असा निर्देश विद्याभूषणाने केला असल्याने व काव्यप्रकाशाच्या दशमोल्लासाच्या शेवटी 'सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम्' असाच निर्देश केलेला असल्याने मम्मट हा काव्यप्रकाशाचा कारिकाकार नसावा हा पत्र सखळ ठरून काव्यप्रकाश हा ग्रन्थ 'काव्यलक्षणम्' या भरतकृत कारिकाची वृत्ति असावी असा अनुमान निघत. विद्याभूषणाने रसगङ्गाधरवाराप्रमाणे उदाहरणार्थ स्वरचित श्लोक घातले असून त्या सर्वांचा विषय कृष्णस्तुति हा आहे. विद्याभूषण हा कृष्णा वतार गौराङ्गमहाप्रभूचा भक्त होता

विश्वेश्वर पाण्डे—१८ व्या शतकात अल्मोडा येथे याच वास्तव्य होत ३४ वर्षांच्या आयुष्यात याने असामान्य लेखनकार्य केले वयाच्या १० व्या वर्षीच

९ व्याख्यातमिदं सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम्—

'मम्मटाद्युक्तिमाश्रित्य मिता साहित्यकौमुदीम् ।

वृत्त भरतवृत्ताणां श्रीविद्याभूषणोऽभ्यधात् ॥'

त्याने लेखनास आरंभ केला ' रुक्मिणीपरिणयम् ' व ' शृंगारमञ्जरी ' (प्राकृत) या नाटकाव्यतिरिक्त इतर सारे ग्रंथ त्याने साहित्यशास्त्रविषयकच लिहिले आहेत त्याची नाव अर्गी — अलङ्कारवीक्षणम्, अलङ्कारकर्णाभरणम्, काव्यलीला, काव्यरत्नम्, अलङ्कारकुलप्रदीप, अलङ्कारमुक्तावली व रसचन्द्रिका" याव्यतिरिक्त भानुदत्ताच्या रसमञ्जरीवर गीकाहि विश्वेश्वराने लिहिली आहे

वासुदेव पात्र—भोरिसातील रिमुडीचा सस्थानिक गणपति नारायणदेव याचा हा निमित्तरू होता त्याने आपल्या ' कविचिन्तामणि ' नामक २४ किरणाच्या ग्रन्थात कविसंकेत आणि समस्यापूर्ति यासंबंधी प्राधान्याने चर्चा केली असून शेवटच्या तीन किरणात संगीतविषयक चर्चा केली आहे.

अच्युतराय मोडक—(१८-१९ शतक) साहित्यसार " नामक १२ प्रकरणांचा ग्रंथ याने लिहिला असून त्यातील प्रकरणांना ऐरावतररत्न, धन्वतरि रत्न अशीं नावें सहेतुकपणे दिली आहेत. जगन्नाथपंडितद्वारा ' भामिनीविलास ' या काव्यावर व त्रियारण्य-भारतीतीर्थद्वारा ' पद्मदशी ' या प्रख्यात वेदान्तग्रन्थावर अच्युतराय मोडकाने टीका लिहिल्या आहेत. ' भागीरथीचम्पू ' या प्रसृत लेखनाच्या ग्रन्थाचा निर्देश पूर्वीच आला आहे.

राजशेखर—(१९ वें शतक) आन्ध्र प्रदेशात गोदावरी जिल्ह्यातील सोमनाथपुरी येथे याच वास्तव्य होते ' साहित्यकल्पद्रुम ' (८१ स्तम्भ) व ' अलङ्कार मकरन्द ' ह्या व्यतिरिक्त ' विजयातकम्पू व ' धीशचम्पू ' अर्थात् ' भागवतचम्पू ' हे ग्रंथ लिहिले आहेत.

मुद्दुम्पी नरसिंहाचार्य—विजयानगरमुच्या विजयराम गणपति आणि आनन्दगणपति यांच्या आश्रयात राहून याने संस्कृत साहित्यसेवा केली याच्या ' व्हिक्टोरियाप्रशस्ति ' या काव्याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. त्याव्यतिरिक्त दैवापोलम्भ, नरसिंहाद्वहास जयसिंहाद्वयमेधीयम्, पुद्गलोत्साहनम्, ही काव्ये व ७० लहानमोठीं स्तोत्रकाव्ये" एवढी साहित्यनिर्मिती याने केली आहे. साहित्यशास्त्रीय विषयावर काव्योपोत्थात, काव्यप्रयोगविधि, काव्यतन्त्रज्ञप्ति, व अलङ्कारमाला हे उल्लेखनीय ग्रंथ याने लिहिले आहेत.

१० हे चार ग्रंथ मुबईत मुद्रित

११. हे तीन ग्रंथ वाराणसीत मुद्रित

१२ सरनामोद या टीकेमह मुबईत प्रकाशित.

१३ श ११९.

अल्कारशास्त्र किंवा साहित्यशास्त्र हा भायः सर्वत्र ललितलेखकाचा आव-
टीचा आणि व्यासगान्धा निरय असल्याने या शास्त्राविषयी भरपूर लिखाण सतत
होत राहिले आहे. त्यामध्ये वामनाचार्य इच्छीमरकृत बालोधिनी (काव्यप्रमाद्य
टीका) भुजभरपूरचे उद्रीनाथशर्मा याची टीधिति (ध्वन्यालोकाची टीका) यासारखे
अनेक उत्तमोत्तम टीकाग्रन्थ आहेत. त्याव्यतिरिक्त चन्द्रकान्त तर्कालंकार (१९ वें
शतक) कृत 'अल्कारसूत्राणि' अमृतानन्दयोगीकृत 'अल्कारसंग्रह' नृसिंहपुत्र
रामकृत 'अल्कारमुक्तावली', देवेश्वरकृत 'कविकल्पलता', कान्तिचन्द्र मुखो-
पाध्यायकृत 'कविकौतूहलम्', समसन्दर्भकृत 'काव्यरसायनम्', नागेशभट्टकृत
'व्यञ्जनानिर्णयः', दाजी शिवाजी प्रधानकृत 'रसमोधवः', चाला भाष्यकारशास्त्री
कृत 'मेकाधीशशब्दार्थस्यतरु' यासारखे संस्कृतसाहित्यशास्त्रीय ग्रन्थांच्या
उज्ज्वल परंपरेस साजेसे अनेक ग्रन्थ लिहिणारे लेखक झाले आहेत. तेराव्या
शतकात विद्यानाथ नावाच्या लेखकाने 'प्रतापभूषणम्' हा ग्रन्थ लिहून यशो
भूषणात्मक ग्रन्थाची एक नवीन परम्परा संस्कृत साहित्यात निर्माण केली. विद्यानाथाने
प्रतापरुद्रदेव या आपल्या आश्रयदात्याला अनुलक्षून साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्ताची
उदाहरणे म्हणून काव्यरचना केली. साहित्यशास्त्रावर ग्रन्थ लिहिणाऱ्या अल्कारसार-
कार सुधीन्द्रयोगी, शहाजीराजीयमूकार काशी लक्षण, कृष्णराज-यशोडिंडिम-कार
अनन्ताचार्य, नन्जराजयशोभूषणकार नृसिंहकवि, रामवर्मयशोभूषणकार सदाशिव
मारी, काव्यकलानिधिकार कृष्णसुधी, रामचन्द्र-यशोभूषणकार कच्छपेश्वर टीडित,
व लोमनायालंकार कार करमळकरशास्त्री इत्यादि लेखकानी विद्यानाथाने प्रवर्तित
केलेली परम्परा असाण्डित राखली आहे.

*

*

*

ज्योतिःशास्त्र

भारतीय ज्योतिःशास्त्राच्या अर्वाचीन इतिहासात जयपूरचा नृपति सर्वादे
जयसिंह याचे स्मरण केल्यावाचून पुढे पाऊलच टाकता यणार नाही. जयसिंहाचा
जन्म इ. स १६८६ मध्ये झाला व वयाच्या १३ वर्षी (इ. स १८९९) तो
गादीवर आला. ज्योतिःशास्त्रनिपयक भारतीय व परदेशीय ग्रन्थांचे तौलनिक
अध्ययन करून अनेक विद्वानांना तदनिपयक ग्रन्थनिष्पत्ति करण्यास त्याने प्रोत्साहन

१४ कलकत्ता येथे मुद्रित । १५ इप्रजी भाषान्तरासहित कलकत्ता
येथे मुद्रित । १६ विज्ञागापट्टम येथे मुद्रित । १७ कलकत्ता येथे मुद्रित ।
१८ कलकत्ता येथे मुद्रित । १९. कलकत्ता येथे मुद्रित । २० मुंबईत
मुद्रित । २१ या लेखकाच्या 'कवणवन्धरामायणम्' या एकदलोकी
अद्भुत प्रयाचा उल्लेख किल्लटकाव्ये या प्रकरणात केला आहे.

दिले. जयपूर, दिल्ली, उज्जयिनी, वाराणसी व गथुरा या प्रसिद्ध शहरी जयसिंहाने उभारलेल्या वेधशाळा त्यांच्या कर्तृत्वाची साक्ष देत आहेत.

१८ व्या शतकात, वैष्णवकरणकार शंकर, 'ग्रहगणितचिन्तामणिकार' मणिराम, ब्रह्मसिद्धान्तकार मुला, यन्त्रराजधर्मना व ज्योतिषसिद्धान्तसारः यांचा लेखक मथुरानाथ, सूर्यसिद्धान्तसारिणी व गोलानन्द यांचा लेखक चिन्तामणि दीक्षित (सानारानिवासी), पेट्टट्टि, पन्चाङ्गार्क. व पद्धतिचन्द्रिका या तीन ग्रन्थांचा लेखक रामरामपण्डित पाण्डेकर (स नदेशवासी) व तिमिपारिजातकार शिव, हे मोठे मोठे ज्योतिषशास्त्राचे ग्रन्थकार होऊन गेले याव्यतिरिक्त पुणे येथील दिनकर हा ज्योतिषशास्त्रावरील फार मोठा लेखक १८ व्या शतकात होऊन गेला. हा मोठा गणितज्ञ होता. याच्या वडिलांचे नाव अनन्त असे होते. ग्रहविज्ञानसारिणी, मासप्रवेशसारिणी, लग्नसारिणी, क्रातिसारिणी, दक्षर्मसारिणी, चन्द्रोदयाङ्गजालम्, ग्रहणाङ्गजालम्, पातसारिणीटीका व यन्त्रचिन्तामणिटीका इत्यादि विविध व विपुल ग्रन्थ दिनकराने लिहिले आहेत. (गणकतरङ्गिणी, पृ ११६)

यशेश्वर सदाशिव रोडे लर्फ बाबा रोडे यानी ज्योतिषशास्त्रज्ञ समाजात मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त केली होती शके १७६४ च्या सुमारास यानी यन्त्रराजवासना टीका, गोलानन्द-अनुक्रमणिका, मणिकाति-टीका इत्यादि ग्रन्थ लिहिले.

महाराष्ट्रीय ज्योतिषशास्त्रज्ञांमध्ये बापूदेवशास्त्री यांचे कार्य फार मोठे आहे. यांच्या जन्म शके १७४३ मध्ये झाला हे मूळचे अहमदनगर जिल्ह्यातले रहिवासी पण व्याप्ययनावाडी कार्यात अधिक काळ राहिले. भारतीय व युरोपीय ज्योतिषशास्त्राचा तुलनात्मक अभ्यास करून विविध भाषांमध्ये ग्रन्थलेखन करणारा बापूदेव शास्त्री यांच्या तोंडीचा दुसरा ज्योतिषशास्त्रज्ञ अर्वाचीन काळात आढळत नाही. रेखागणित (प्रथमाध्याय), त्रिकोणमितिः, सायनवादः, प्राचीन-ज्योतिषाचार्यांश्च वर्णनम्, अष्टादशत्रिचित्रप्रबन्धसंग्रह, तच्चरित्रेस्वपरीक्षा, मानमंदिरस्थयनवर्णनम् व अक्षगणितम् हे बापूदेवशास्त्रींचे संस्कृत ग्रन्थ प्रकाशित झाले असून पाही अप्रकाशित ग्रन्थ प्रकाशनाची वाट पाहात आहेत. लीलावतीचे एक उत्स्वरणहि त्यांनी प्रकाशित केले होते. हिन्दी भाषेत बापूदेवशास्त्रींचे अक्षगणित, वीरगणित, पलितविचार व सायनवादानुवाद हे ग्रन्थ प्रकाशित झाले आहेत सिद्धान्तशिरोमणीच्या गोलाभ्यासाचे इमजी भाषान्तर विलिखून सह्याच्या सहाय्याने त्यांनी प्रकाशित केले. सूर्यसिद्धान्त ग्रन्थाचेहि इमजी भाषान्तर यानी केले. नीलाग्र शर्मा या मैथिल पण्डिताने युरोपीय पद्धतीनुसार 'गोलप्रकाश' हा ग्रन्थ उत्सृतात लिहिला. तो प्रकाशित करण्याचे कार्य बापूदेवशास्त्रींनी केले. बापूदेवशास्त्रींना त्यांच्या पाण्डित्याबद्दल सी. आय. ई. व महागहोपाध्याय या उपाधि सरकारकडून मिळाल्या होत्या. शके १८१२ मध्ये यांचे देहावसान झाले.

'व्यक्तेय वापूजी केतकर याचा जन्म इ. स १८५४ मध्ये झाला यानी ज्योतिर्गणितम् हा संस्कृत ग्रंथ शके १८१२ च्या सुमारास लिहिला. त्याव्यतिरिक्त त्यानी सौरार्यत्रयपत्रीय-तिथिगणितम्, केतकीवासनाभाष्यम्, केतकीग्रहगणितम्, वैजयन्ती, भूमण्डलीयगुरुग्रहगणितम् हे ग्रंथ लिहिले आहेत. मराठीत गोलद्वयप्रश्न भूमण्डलीयगणित यासारखे ग्रंथ श्री केतकरानी लिहिले आहेत.

भारतीय ज्योति शास्त्रज्ञाची ज्ञानसाधना आजही यथापूर्व अव्याहत चालू आहे. श्री शंकर बालकृष्ण दीक्षित यानी 'भारतीय ज्योति शास्त्राचा नोट्स इतिहास' या विख्यात ग्रंथात ज्योति शास्त्रनिपयक लहानमोठ्या अनेक ग्रंथाची माहिती पद्धतशीरपणे संकलित केलेली आहे. श्री श. बा. दीक्षिताच्या या अद्वितीय ग्रंथाचे हिन्दी भाषान्तर श्री शिवनाथपंत शारखडी या काशीनिवाशी महाराष्ट्रीय पण्डिताने केले. उत्तरप्रदेश सरकारने या ग्रंथाचे महत्त्व ओळखून त्याचे प्रकाशन करविले. या व्यतिरिक्त म. म. प. सुधाकर द्विवेदी व डॉ. गोरखप्रसाद या विद्वानानी श्री श. बा. दीक्षिताच्या पावलावर पाऊल टाकून हिन्दीत ज्योति शास्त्राचे इतिहासग्रंथ लिहिले त्यामध्ये ग्रंथाचे ज्योति शास्त्रीय ग्रंथासंबंधी माहिती उपलब्ध होते

*

*

*

संगीतशास्त्र

भारतीय संगीत शास्त्राचे मूळ सामवेद व त्यानंतर भरतनाट्यशास्त्र या सारख्या अति प्राचीन ग्रंथात आढळते त्यानंतरच्या काळात नारदशिक्षा, संगीत मकरंद, पार्श्वदेववृत्त संगीतसमयसार (१२ वे शतक) शाईंगदेववृत्त संगीतरत्नाकर (१७ वे शतक) यासारखे अत्यंत महत्त्वाचे ग्रंथ संगीतशास्त्रीय परम्परेत निर्माण झाले १७ व्या शतकात पंडित सोमनाथ याने रागविनोद., दामोदरपण्डिताने संगीतदर्पण व अहोत्रिलपण्डिताने संगीतपारिजात हे उत्तम ग्रंथ निर्माण केले. दामोदरपण्डिताचा 'संगीतदर्पण' हा ग्रंथ फारच लोकप्रिय झाला होता. १८ व्या शतकात त्याचे फारसी भाषेत व त्यानंतरच्या काळात हिंदी, उगाली, गुजराथी इत्यादि विविध भाषामध्ये भाषान्तरें झालीं.

अहोत्रिल पण्डिताने इ. स १७५० ते १७७७ च्या काळात आपला 'संगीत पारिजात' हा ग्रंथ लिहिला. इ. स. १७७४ मध्ये दीनानाथ नावाच्या लेखकाने फारसी भाषेत त्याचे भाषान्तर केले. १७ व्या शतकाच्या मारभी राजा रामरस याच्यासाठी रामामात्याने 'स्वरमेलकलानिधि' हा ग्रंथ लिहिला.

राजा राधाकान्तदेव याने शब्दकल्पद्रुमः व प. कृष्णानंद व्यास याने राग-कल्पद्रुम हे संगीतशास्त्रपर ग्रंथ १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात लिहिले. प. कृष्णानंद

याला मेवाडच्या महाराजांनी 'रागसागर' ही पदवी दिली होती. याच ग्रंथाच्या तोडीचा 'गीतसंसार.' उत्तम ग्रंथ कृष्ण कॅनर्जी यांनी १८५० मध्ये लिहिला.

संगीतशास्त्राच्या परम्परेतील महान् पण्डित व कार्यकर्ते श्री विष्णु नारायण भातखण्डे यांचे नाव त्याच्या असाधारण शास्त्रज्ञेमुळे अजरामर झाले आहे. त्याचा जन्म १० ऑगस्ट १८६० या दिवशी मुंबई येथे झाला. मराठी, हिन्दी, उर्दू, इंग्रजी, गुजराथी, या भाषांवर त्यांचे विलक्षण प्रभुत्व होते त्या भाषांतून त्यांनी संगीतविषयक लेखन केले असून लक्ष्यसंगीतम् हा त्याचा संस्कृत ग्रंथ उल्लेखनीय आहे. त्यातिरिक्त अभिनवरागमञ्जरी व अभिनवतालमञ्जरी ही दोन संगीतज्ञाना उपयोगी पठणारी संस्कृत पुस्तके प. भातखण्डे यांनी 'विष्णुशर्मा' या टोपण नावाखाली लिहिली आहेत. हा विष्णुशर्मा कोण ते कित्येक वर्षेपर्यंत संगीतज्ञाना कळल न हें. संगीतशास्त्रज्ञांमध्ये प. भातखण्डे यांना सर्वोच्च मान होता १९ ऑगस्ट १९३६ या दिवशी ते स्वर्गवासी झाले.

*

*

*

आयुर्वेद

पाश्चात्य आरोग्यचिकित्सा शास्त्राचा प्रचार शासनकर्त्यांच्या सर्वांगीण साहाय्यामुळे सर्वत्र फार मोठ्या प्रमाणात झाल्यामुळे, सहस्रावधि वर्षांपासून मानवजातीला जीवदान देण्याच्या भारतीय आयुर्विज्ञानाचा संपूर्ण लोप होण्याची चिन्हे सर्वत्र दिसू लागली. या आसन्नमरण भारतीय विज्ञानाला जीवदान करून देता येईल, याची चिंता आयुर्वेदाच्या व भारतीय संस्कृतीच्या अभिमानी मंडळींना प्राप्त लागली. अशा परिस्थितीत ज्या आयुर्वेदज्ञ संस्कृत विद्वानांनी नवीन ग्रंथ संस्कृतात निर्माण करून आयुर्वेदाची श्रेष्ठता व उपयुक्तता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला, त्यामध्ये प्रत्यक्षशारीरम्^१ [शरीरव्यवच्छेदशास्त्र (Anatomy) विषयक] व सिद्धान्तनिदानम्^२ [रोगनिदानशास्त्र (Pathology) विषयक] या दोन ग्रंथांचे लेखक कविराज गणनाथ सेन यांचे नाव अविस्मरणीय आहे.

नागपूरचे विख्यात राजकारणी मुत्सद्दी डॉ. बाळकृष्ण शिवराम मुंजे यांनी आयुष्याचा फार मोठा भाग राजकारणात घालविला. तथापि ते नेत्ररोगाचे विशेषज्ञ व संस्कृत भाषेचे मोठे अभिमानी व अभिज्ञ होते त्यांनी लिहिलेला 'नेत्ररोगचिकित्सा' हा त्या विषयावरील एकमात्र संस्कृत ग्रंथ आहे. संस्कृत भाषेच्या व विशेष्या पुनरुत्था नासाठी राजकारणाचे त्याप साभाळून डॉ. मुंजे यांनी केलेले विविध प्रयत्न फार मह

१. इ. १९१९ मध्ये कलकत्ता येथे मुद्रित ।

२. इ. १९२२ मध्ये मुद्रित ।

त्वाचे होणे. पुण्याचे श्री. चिं ग. काशीकर यांनी आयुर्वेदीयपदार्थविदानम्' या ग्रन्थात 'आयुर्वेदाच्या पार्दाभूमीची कन्यना विशद केली आहे. याव्यतिरिक्त मळ्यारचे पी. एम्. वेरियर, व व्ही. एन्. नायर, यांनी अनुग्रहमीमांसा' या ग्रन्थात अनुरोगसंघर्षी 'चिकित्सा केली आहे. मुंरचे म्हसकर व घाटे यांनी स्वास्थ्यवृत्तम्' या ग्रन्थात स्वास्थ्य व दीर्घायुष्य यासंबंधी प्रतिपादन केले आहे.

अमरावतीचे श्री पुरुषोत्तम सराराम हिलेकर यांचे नाव सपूर्ण महाराष्ट्रात व निघेपतः निदर्भात उत्कृष्ट वैद्य म्हणून प्रसिद्ध होते. भारतीय आयुर्विद्या शिक्षणसमितीचे कार्यकारी अध्यक्ष म्हणून त्यांनी पार मोठे कार्य केले. इ. १९४२ मध्ये शाहीरं तत्त्वदर्शनम् (नाम वातादिदोषविज्ञानम्)' या नावाचा ग्रन्थ लिहून आयुर्वेदाचा आधार जो निदोषसिद्धान्त त्याची शास्त्रीयता प्रतिपादन करण्याचा उत्तम प्रयत्न त्यांनी केला. हा ग्रन्थ पूर्वापे व उत्तरार्ध असा विभागला अगून प्रत्येक भागात दर्शन नामक १२ प्रकरणे आहेत. सपूर्ण ग्रन्थ अनुष्टुप छंदोत्तम असून त्यावर स्वतः हिलेकर शास्त्र्यांनी 'समीक्षा' नावाची व्याख्या लिहिली आहे. अमरावतीचे वैद्य हरिहर वामन देशपाटे यांनी केलेला हिंदी अनुवादहि सोनत छापलेला आहे.

या ग्रन्थाचे मूळ श्लोक श्री हिलेकरानी इ. स १९३० पूर्वी लिहिले होते. त्यासाठी १९३० च्या नि. भा. वैद्य संमेलनाच्या मंडेसर अधिवेशनात त्यांना प्रथम मुवर्णपदक व प्रशंसापत्र प्राप्त झाले होतं त्यानंतर त्यांनी उत्तरार्ध व सपूर्ण ग्रन्थावरील 'समीक्षा' व्याख्या लिहिली. या ग्रन्थाचे महत्त्व सांगताना नागपूरचे निख्यात नेन-चिकित्साविद्यारट डॉ. क. वि. भिवापूरकर व अमरावतीचे डॉ. रावसाहेब श्री. वि. भागवत लिहितात '...वातादि तीन दोष, रसरक्तादि सात धातु और मलमूनादि मल इनकी भाजतक हम (डाक्टर) लोग जो रुद्ध व स्थूल कन्यना कर लेते थे, वह किननी अयगार्य थी और उनका शास्तविक स्वरूप क्या है आदि बातों का प्रस्तुत ग्रन्थ द्वारा जितना सम्यक् परिचय हो सकता है उतना आयुर्वेदीय' प्रणाली के याथार्थ्यका परिचायक अन्य ग्रंथ हमारे निदर्शन में अभी तक नहीं आया है।' (पृ. ३)

*

*

*

तत्त्वज्ञान आणि न्यायशास्त्र

ललित वाङ्मयाचा परामर्श घेताना, सूर्यपुरम् अण्णश्यानायट्टत 'तत्त्वगुणा-दर्शचम्पूः', गोजुलनाय भैयिल (१८ वें शतक) याचे 'अमृतोदयम्' नाटक,

३. १९५८ मध्ये मुद्रित । ४. १९३८ मध्ये कालिकत येथे मुद्रित ।

५. १९५४ मध्ये मुबईत मुद्रित :

६. सरस्वती मुद्रणालय, अमरावती येथे मुद्रित ।

नरसिंहकविवृत 'अनुमितिपरिणयम्' नाटक व घट्टशेपर्यंत 'सपिण्डीनिरणनिरासम्' नाटक, यांसाठी शास्त्र-दर्शनात्मक लिखित ग्रंथांचा उल्लेख आलेला आहे. पण या प्रकारचे लिखित साहित्य म्हणजे तत्त्वज्ञानपर मौलिक साहित्य नव्हे. तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांत अर्वाचीन कालखंडात दक्षिण भारतातील शैव-वैष्णव वादाने बरीच भर पडलेली दिसते. कर्नाटकातील हुक्केन्नरीचा बसव नायक (१८ वे शतक) याने शिवतत्त्व रत्नाकर ' हा ग्रंथ लिहिला. म्हैसूरच्या द्वितीय शृण्णराजाचा सर्वाधिकारी नजरान (संगीतगगाधरम् (मुद्रित) या गेयकाव्याचा लेखक) याने शैव तत्त्वज्ञानविषयक एकूण १८ ग्रंथ लिहिले. मन्नारगुडीनिवासी त्यागराजमयी (राजू शास्त्रिगळ) याने शिवाद्वैताच्या समर्थनार्थ 'न्यायेन्दुशेखर' हा ग्रंथ लिहिला, त्याचें खण्डन करण्यासाठी रामनद तस्थानच्या सेतुपतीचा आश्रित वेंकटेश याने 'त्रिशच्छ्लोकी' अर्थात् 'विष्णुतत्त्वनिर्णय' हा वैष्णवमतानुसारी सटीक ग्रंथ लिहिला. त्यावर एदव्यात्तुमङ्गलम् चा रहिवासी अप्पय्य दीक्षित (१८ वे शतक) याने 'विमत भङ्गनम्' हा खण्डनात्मक ग्रंथ लिहून त्यागराजमयीच्या शिवाद्वैत मताचें समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला. याच पद्धतीने रामशास्त्रीच्या 'नवकोटी' या शैवसिद्धान्ती ग्रंथाचें खण्डन करण्यासाठी अण्णगराचार्य शेष यानी 'दशकोटी' हा ग्रंथ लिहिला. रामानुज व माध्व या द्वैत मताचें खण्डन करून अद्वैतमत प्रतिपादन करण्यासाठी महादेव नावाच्या लेखकाने 'प्रपञ्चामृतसार' हा ग्रंथ लिहिला. कदाड अप्प कोण्डाचार्य याने अद्वैतविरोधी व वैष्णव त्रिशिष्टाद्वैतवादी साठ ग्रंथ लिहिले, असा उल्लेख डॉ राघवन् यानी आपल्या एका लेखात केला आहे. चम्पकेद्वर याने शंकर व माध्व मतविरोधी 'वादार्यमाला' या नावाची ग्रंथमाला लिहून कादली वेदान्त देशिकाच्या 'शतदूषणी' चे खण्डन करण्यासाठी आन्दान श्रीनिवास याने 'सहस्रकिरणी' हा ग्रंथ लिहिला.

श्रीरंगपट्टम्च्या कौशिक रामानुजाचार्यांनी 'अभर्वशिखाविलास.' या ग्रंथात वैष्णव मताचें प्रतिपादन केले. वेदगर्भ पद्मनाभाचार्य (१८ वे शतक) यानी 'माध्व सिद्धान्तासार' हा स्वमतप्रतिपादक ग्रंथ लिहिला. असा प्रकार 'परवादविवर्जित'

१ पालघाट येथे मुद्रित ।

२ मद्रास युनि जर्नल पृ १८३ प्रस्तुत प्रकरणात उल्लेखिलेल्या तत्त्वज्ञान व धर्मशास्त्रविषयक अनेक ग्रंथांचा निर्देश-मद्रास युनि जर्नल (१९५७) मधील डॉ राघवन्च्या लेखात जाडलेल

३ अडघार येथे मुद्रित तजावरचा द्वितीय व्यक्तीजी याला या ग्रंथाचा लेखक चुकीने मानण्यात येत या ग्रंथाचे मराठी भाषांतर उपलब्ध आहे

४ मद्रास युनि जर्नल पृ १८० ।

ग्रन्थ लिहिणारे लेखक म्हणजे, १०८ उपनिषदांवर व गीतेवर टीका लिहिणारा काश्मीरमूचा उपनिषद्ब्राह्मण हा सन्यासी^६. साख्य, योग व वेदान्त यांचा समन्वय सिद्ध करण्यासाठी 'अनुभवामृतम्' हा (ज्ञानेश्वराच्या ग्रन्थाचें नाव स्मृतींत जाणत करणारा) ग्रन्थ लिहिणारा अप्पय्याचार्य (मृत्यु १९०१); भाष्यभानुप्रभा, श्रुति मतोचोतः व अद्वैतसिद्धान्तवैजयन्ती'चा लेखक ज्ययकशास्त्री; स्वाराज्यसिद्धि*, वेदान्तसिद्धान्तसूक्तिमन्जरी' व सिद्धान्तचन्द्रिकोदय यांचा लेखक गंगाधरेन्द्र सरस्वती; 'शास्त्रपद्मभूषणम्' व 'पद्मभूषणम्' (ही गीताटीका) लिहिणारा भोरनिगामी रघुनाथशास्त्री, पर्वते; 'चित्तप्रदीप'चा लेखक वासुदेव (काश्मीरी पण्डित); त्रिद्वन्द्वोद-तरङ्गिणी" हा सवादनिष्ठ ग्रन्थ लिहिणारा चिरजीवी भट्टाचार्य (१८ वें शतक), चैतन्यमतानुषार ब्रह्मवदानवर 'गोविन्दभाष्यम्'" लिहिणारा चळटेव पित्रासूरणा स्वामीभगवदाचार्य (गाधीचरित्रविरयक भारतपारिजातकम् या काव्याचे लेखक) यांच्या ब्रह्मसूत्रवैदिकभाष्यम् व रामायणकारभाष्यम् चा उल्लेख पूर्वार्धात आलाच आहे. नडियाचा रामानन्द (१८ वें शतक) याने अद्वैत, धर्मशास्त्र, शास्त्रमत, सद्गीत, वालु इत्यादि विषयावर भरपूर लेखन केले असा उल्लेख हरप्रसादशास्त्रींच्या प्रति वृत्तात आहे.

वाक्यतिरिक्त दिनेशचन्द्र सेन यानी *Vishnava Literature in Mediaeval Bengal* या ग्रन्थात ज्याचा निर्देश केला आहे असे, 'भक्ति रत्नाकर.' व 'नरोत्तमविलास.' चा लेखक नरहरिचन्द्रनर्ती, विद्वानाथचन्द्रनर्ती (१८ वें शतक, 'सार्धार्थोपेक्षिनी' या भागवत टीकेचा लेखक) 'तत्वसारः' चा लेखक भट्टपल्ली राजाल्दास, न्यायरत्न राधामोहनशर्मा (१९ वें शतक) पचानन तर्करत्न इत्यादि बंगालचे भक्तिमार्गी लेखक" यात अन्तर्गूत होतात. तत्त्वज्ञान

५ मुद्रित । ६. वाणीदिलासप्रेस येथे मुद्रित । ७ मद्रास येथे मुद्रित ।

८ बलकृष्णा गसट्ट सिरिजमध्ये मुद्रित १९३५ ।

* उपनिषद्-ब्राह्मणासवधी डॉ राघवन् यांनी प्राच्यविद्यापरिषद् अग्रमंळी अधिवेशनात निवध वाचला त्यात त्याच्या संगीतविषयक कार्याचा उल्लेख केला

९ श्री पो व्. गोडे यांनी *Poets of the Peshva Period* या आपल्या लेखात (भा. इ त मं. पत्रिका १८-२) पर्वत प्रभृति महा-राष्ट्रातील ससृष्ट लेखकांच्या परिचय दिला आहे

१० बलकृष्णा येथे मुद्रित । ११. अलाहाबाद येथे भाषान्तरासह मुद्रित ।

† 'साहित्यकौमुदी' या बलदेवाच्या ग्रन्थाचा परिचय पृ. ४३७ वर पाहा

१२. ती चत्रवर्तीद्वृत 'Bengal's contribution to Sanskrit literature' हा प्र-व बंगाली ससृष्ट लेखकांच्या परिचयासाठी पाहा

विषयक निरग्रह ग्रन्थामध्ये अनेक टिप्पणी प्रशसनीय ग्रन्थ म्हणजे श्रीपादशास्त्री हसूरकर यांचा मोक्षमन्दिरस्य द्वादशदर्शन-सोपानावलि.* हा होय. सर्वदर्शन समग्रानंतर भारतीय तत्त्वज्ञानाचा सर्वत्र परिचय देणारा प्रस्तुत ग्रन्थाव्यतिरिक्त दुसरा उत्तम संस्कृत ग्रन्थ नाही, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. चार्वाक; वैभाषिक, सौमंत्रिक, योगाचार, माध्यमिक (ही चार बौद्धदर्शने) व जैन, ही नास्तिक दर्शने आणि न्याय वैशेषिक, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा (ही आस्तिकदर्शने) यांचा प्रकरणशः २६७ पृष्ठांमध्ये परियय दिला असून त्यात उत्तरमीमांसेतील मध्व, रामानुज, यल्लभ व शंकर या चार महनीय आचार्यांच्या दर्शनावर स्वतंत्र विवेचन आहे. उपसंहारात (पृ २६८ ते २८७) या सर्व दर्शनांचा समन्वय आणि तत्त्वज्ञानाचा उपयोग सांगितला आहे. संपूर्ण ग्रन्थाची प्रतिपादनपद्धति व लेखनशैली अगदी नवीन स्वरूपाची असल्याने तत्त्वज्ञानासारख्या गहन विषयावरील हा ग्रंथ अत्यंत सुगोप्य झाला आहे.† तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ लेखनाची संस्कृतपण्डितांची परम्परा अशा प्रकारे अत्रयावत् अजण्डित राहिलेली दिसते.

न्यायशास्त्र व सण्डन-मण्डनाची परम्परा

न्यायशास्त्रविषयक साहित्यात सण्डन मण्डनाची परम्परा गौतमाच्या न्याय सूत्रग्रन्थापासून दिसते. या प्रमाणभूत आय ग्रन्थातच बौद्धसिद्धान्ताचे सण्डन करणारी काही एन अद्बलतात." या न्यायसूत्रावर वात्स्यायन" या प्रख्यात

* इ. स. १९२८ मध्ये इन्दोर राहवारी मुद्रणालय येथे मुद्रित । मू. ३ रु.

† श्रीपादशास्त्री हसूरकरांच्या इतर ग्रंथांचा परिचय पूर्वाभात (पृ. ४० व ५१-५२) आला आहे

१३ गौतमाच्या न्यायसूत्राचे बुद्धकालावेशा प्राचीनत्व मानणारे विद्वान अथ मानतात की न्यायसूत्राची रचना एकदम शाली नसून क्रमशः त्यात भर पडत गेली " सर्वसे पूर्वं गौतम के अध्यात्मप्रधान न्यायसूत्र की रचना हुई । उसके बाद अक्षपाद ने आन्वीक्षिकी न्यायविद्या का पृथक् करने के लिए उसके प्रमेयप्रधान स्वरूप के रचल पर प्रमाणप्रधान स्वरूप देकर अक्षपाद ने उसका नवीन संस्करण किया । और बौद्ध युग में उनमें कुछ प्रक्षेप और परिवर्धन होकर ही न्यायशास्त्र को वर्तमान स्वरूप प्राप्त हो गया है । "

(आचार्य विश्वेश्वरनिरोमणि-संस्कृतस्यदीपिका, पृ २९)

१४. " वात्स्यायनो महानागः कौटिल्यश्चणकारमज्ज ।

द्रमिल* पक्षिलम्बामी विष्णुमुष्णोद्गुलश्च सः ॥

हेगचन्द्राच्या अभिधानचिन्तामणि ग्रंथातील या उल्लेखावरून वात्स्यायन व चाणक्य ही एकच व्यक्ति मानतात.

नाचार्याने माध्यम्य त्रिहिया, त्यांनीच माहिने गण्डन पीठ दर्शन दिवनाम (६ वे भाग) यांचे 'प्रमाणसमुच्चयः' या भाष्येच्या ग्रन्थांत प्राधान्याने केले. या प्यात्रिका समुच्चय व नागार्जुन या पीठ नैवायिकांनी काव्यायन भाष्यापीठ प्रतिपादनाचे गण्डन करव्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर ७-८ व्या शतकांत उद्योग करव्याची भाष्या 'न्यायसार्थिस्म' हा ग्रन्थ त्रिहिया, तो या पीठ विज्ञानांचे गण्डन करव्यासाठीच. या गण्डन गण्डनोपीठ मुख्य विद्याय त्रिहिया 'आमाराव' हा होला. पीठ विज्ञान आरमारव्याच गण्डन करीत होते तर काव्यायनादि नैवायिक त्यांचे प्रतिपादन करीत होते. उद्योगसार्थिस्म नंतरच्या पीठ विज्ञानांनी न युक्ति याच मांडेचे त्यांचा समाचार आगलीप्रथम नंतर याचार्था मिथ (९ वे भाग) यांनी 'न्यायसार्थि-साधर्व-तीसा' या ग्रन्थांत केला. या ग्रन्थाने पीठ पट्टिदानी केलेल्या प्रमाण टोच गण्डन १०-११ व्या शतकांत उद्येनाचार्यांनी 'न्यायसार्थि-साधर्व-तीसा-परिपुष्टिः' या ग्रन्थात केले. उद्येनाचार्यांनी, पीठ दर्शनिक कव्यागरणि (९ वे भाग) यांचे त्रिहिया 'इन्दरभद्राकारिका' या ग्रन्थांत प्रतिपादन केलेल्या इन्दरभद्राकारिकेची युक्तिमांडीच निर्माण करव्यासाठी 'सुसुप्तप्रति' हा नामांतर ग्रन्थ त्रिहिया. 'आमारावविज्ञ' हा ग्रन्थ उद्येनाचार्यांनी कव्यागरणिग्रन्थ 'अन्यातोदरिचारिका' व 'भूतरीति' या ग्रन्थांच्या आणि भर्मांतराचार्य (९ वे भाग) या 'अपोदनमनास्यम्' व 'धामररुगिष्टिः' या पीठग्रन्थांच्या गण्डनाचे त्रिहिया. 'आमारावविज्ञः' हा ग्रन्थ 'पीठधिकार' या नावाने प्रसिद्ध आहे. त्या नावावरूनच ग्रन्थाचे गण्डन गण्डन केले. उद्येनाचार्यांनी पीठविज्ञानांचे इतर विज्ञान केले की त्यांच्या नंतर पीठ पट्टिदानी युक्तिमांडणी पुनःच केले व त्यांचे नाही. काव्याचे न्यायशास्त्र त्रिहिया गण्डन गण्डन गण्डन गण्डन करव्याची परंपरा भारभूत पुनः शिष्टे. अर्वाचीन काव्यासाठीच नैवायिकांनी ती परंपरा उद्येनाचार्यांनी शिष्टे. ती आणी—

शामनाचीत्या 'साधर्वी' या ग्रन्थाचे काव्यासाठी अजिनाकारक याने गण्डनाकरक एक ग्रन्थ त्रिहिया. 'आमाराव' । गण्डन करून काव्यासाठी । गण्डन काव्यासाठी काव्यासाठी 'साधर्वी' हा ग्रन्थ त्रिहिया. त्यांचेच शिष्टे पुनः ही काव्यासाठीच गण्डना व गण्डनासाठी या ग्रन्थांचे साधर्वी । पुनःच गण्डन केले.

साधर्वीकारककाव्या आरमारव्याच काव्याचे 'न्यायसार्थि' हा ग्रन्थ गण्डनाचे १७-१८ वे भाग यांचे 'न्यायसार्थि' हा ग्रन्थ गण्डन करून 'न्यायसार्थि' हा त्रिहिया मिथ ग्रन्थ त्रिहिया होला.

श्री. सतीशचन्द्र विद्याभूषण यानी *History of Indian Logic* या आपल्या ग्रंथांत हरिराम तर्कसिद्धान्त, कृष्णानन्द याचस्पति, जगन्नाथ तर्कपञ्चानन, राधामोहन गोस्वामी, कृष्णकान्त (चिन्तामणि-उपमानखण्ड-व्याख्याकार), हरिराम, गगाराम जडी (जगदीशाच्या तर्कामृतावर टीका लिहिणारा), कृष्णभट्ट आर्डे (गाढाधरीवर टीका लिहिणारा); रामनारायण, रामनाथ, इत्यादि १७-१८ व्या शतकातील व शंकर, शिवनाथ, कृष्णनाथ, श्रीराम, माधव, हरमोहन, प्रसन्न-तर्करान इत्यादि १९ व्या शतकातील वगवासी नैयायिक लेखकांचा परिचय दिला आहे.

प्राचीन लेखकांच्या टीका-उपटीकात्मक पद्धतीनुसारहि लेखन अर्वाचीन कालखंडात भरपूर प्रमाणात झाले आहे. अक्षपाद गौतम (किंवा गोतम) याच्या 'न्यायसूत्र' या मूळ ग्रंथावर अर्वाचीन कालखंडातील १७ व्या शतकात काही उल्लेखनीय टीकाग्रन्थ लिहिण्यात आले ते असे:—

लेखक		टीकाग्रन्थ
रामभद्र	...	न्यायसूत्रस्यम् ।
विश्वनाथ	..	न्यायसूत्रवृत्तिः ।
गोविन्द राज्ञा	...	न्यायसूत्रेणः ।
जयराम	...	न्यायसिद्धान्तमाला ।

तेराव्या शतकात न्यायशास्त्रामध्ये गणेशोपाध्यायाच्या 'तत्त्वचिन्तामणिः' या ग्रंथा पारंगत नव्यन्यायाची परम्परा सुरू झाली. (याच शतकात व्याकरण व वेदान्त शास्त्रांतहि नव्यासम्प्रदायाचा आरंभ झाला. प्राचीन पद्धतीमध्ये ग्रंथाचे स्वरूप लक्षणानुसारी असे, नव्य पद्धतीमध्ये ते लक्ष्यानुसारी झाले.) नव्यन्यायाच्या परम्परेत अर्वाचीन कालखंडात अनेक लेखक झाले. आचार्य विश्वेश्वर सिद्धान्तशिरोमणि यानी आपल्या 'तर्करहस्यटीपिका' व्याख्येच्या प्रस्तावनेत "सर्वेच नव्य नैयायिकाची नामसूची दिली आहे. त्या सूचीतील अर्वाचीन कालखंडातील लेखकांचीं नावे पाहा :—"

१५. पृ. ४८ ते ५५ ।

१६. नव्यन्याय लेखकांची मंडिल परम्परा १३ व्या शतकात सुरू होऊन १६ व्या शतकात संपुष्ट झाली. १६ व्या शतकापासून वासुदेव सायेंभीम याने नव्य न्यायाची नवद्वीप घाळा सुरू केली. प्रस्तुत सूचीत अर्वाचीन नवद्वीप शास्त्रेतील लेखकांचा उल्लेख आहे.

लेखक — शतक — ग्रन्थ

- रघुनाथशिरोमणि (वामुदेव सार्व- तत्त्वचिन्तामणिटीधितिः । बौद्धधिकारः ।
मौमाचा शिष्य) -१६-१७ - शिरोमणिः । पदार्थतत्त्वनिरूपणम् । किरणा-
वलीप्रकाशटीधितिः । न्यायलीलावतीप्रकाश-
टीधितिः । अयच्छेदकत्वनिवृत्तिः । रण्डन-
रण्डग्रन्थ-टीधितिः । आख्यातवादः ।
ननुवादः । (एकूण ९ ग्रंथ)
- हरिदास-न्यायालकार-भट्टाचार्य-१६-१७-न्यायमुसुमाञ्जलिारिकाख्याख्या । तत्त्व-
(वामुदेव सार्वमौमाचा शिष्य) चिन्तामणिप्रकाशः । भाष्यालोफटिप्पणी ।
- जाननीनाथ शर्मा ,, न्यायसिद्धान्तमञ्जरी ।
- कणाद तर्कवागीश -१७ - मणिव्याख्या । भाषारत्नम् । अपशब्द-
रण्डनम् ।
- रामकृष्ण भट्टाचार्य चक्रवर्ती -१७ - गुणशिरोमणी-प्रकाशः । न्यायदीपिका ।
(रघुनाथशिरोमणीचा पुत्र)
- मथुरानाथ तर्कवागीश -१७ - याणे एकूण १० ग्रन्थ लिहिले. त्यापैफी
(रघुनाथाचा पुत्र) 'आयुर्वेदभावना' हा ग्रन्थ यगळल्यास
इतर न्यायविषयक आहेत. ते असे —
तत्त्वचिन्तामणिरहस्यम् । (तत्त्वचिन्तामणि-
-आलोकहस्यम्" । टीधितिरहस्यम्" ।
सिद्धान्तरहस्यम् । किरणावलीप्रकाशरह-
स्यम्" । न्यायलीलावतीप्रकाशरहस्यम्" ।
न्यायलीलावतीरहस्यम् । बौद्धधिकाररह-
स्यम् । व आदित्रियाविवेकः ।
- कृष्णदास सार्वभौम भट्टाचार्य -१७ - तत्त्वचिन्तामणिटीधितिप्रसारिणी, अनुमाना
लोकप्रसारिणी ।

१७. पद्यपर मिथ जयदेव (१३ वे शतक) याच्या तत्त्वचिन्तामणि-
आलोक या ग्रन्थाची टीका ।

१८. पिता रघुनाथ शिरोमणि याच्या प्रयाची टीका ।

१९. वर्धमानोपाध्यायाच्या (१३ वे शतक) किरणावली-प्रकाशाची
टीका ।

२०. वर्धमानोपाध्यायाच्या न्यायलीलावतीची टीका ।

लेखक	शतक	ग्रन्थ
गुणानन्द विद्यावागीश	-१७ -	अनुमानदीपितिविवेकः । आत्मतत्त्वविवेक- दीधिति-टीका । गुणवितृत्तिविवेकः । न्याय- कुसुमाञ्जलिविवेकः । न्यायलीलावती-प्रकाश- दीधितिविवेकः । व शब्दलोकविवेकः । (एकूण ६ ग्रन्थ)
रामभद्र सार्वभौम	-१७ -	टीधितिटीका । न्यायरहस्यम् । गुणरहस्यम् । न्यायकुसुमाञ्जलिवारिव्याख्या । पदार्थ- विवेकप्रकाशः । पदार्थकर्मदीपिका । (एकूण सहा ग्रन्थ)
जगदीश तर्कालंकार	-१७ -	तत्त्वचिन्तामणिदीधितिप्रकाशिका - (जाग- दीशी) । तत्त्वचिन्तामणिमयूलः । न्यायादर्शः (न्यायसारावली) । शब्दशक्तिप्रकाशिका । तर्कामृतम् । पदार्थतत्त्वनिर्णयः । न्यायलीला- वतीदीधितिख्याख्या । (एकूण ७ ग्रन्थ)
रुद्र न्यायवाचस्पति	-१७ -	त. चि. दीधितिपरीक्षा । किरणावलीप्रकाश- चितृत्तिपरीक्षा । पदार्थखण्डनव्याख्या । "
भवानन्द सिद्धान्तवागीश	-१७ -	त. चि. दी. प्रकाशिका । मत्यागलोकसार- मञ्जरी । तत्त्वचिन्तामणि-टीका । "
हरिराम तर्कवागीश	-१७ -	त. चि. टीकाविचारः । आचार्यमतरहस्य- विचारः । रत्नकोपविचारः । स्वप्रकाश- रहस्यविचारः । (एकूण चार ग्रन्थ)
रामभद्र सिद्धान्तवागीश	-१७ -	सुबोधिनी (शब्दशक्तिप्रकाशटीका)
गोविन्द न्यायवागीश	-१७ -	न्यायसंक्षेपः । पदार्थखण्डनव्याख्या । समासवादः ।

२१. भावविलासः (राजस्तुतिविषयक) व भ्रमरदूतम् (पूर्वार्धे पृ. १४० पाहा) ही दोन काव्ये लिहिली आहेत.

२२. धारकविवेचनम् हा व्याकरणविषयक ग्रन्थ.

लेखक	—	शतक	—	ग्रन्थ
रघुदेव न्यायालंकार	-१७-	त	चि.	गूढार्थटीपिका । नरीनिर्माणम्, टीधिति टीका । न्यायसुमु० कारिका-व्याख्या । द्रव्यसार-सङ्ग्रहः । पदार्थसण्डन-व्याख्या ।
गदाधर भट्टाचार्य	-१७-	त	चि.	टीधितिप्रकाशिका । त. चि. व्याख्या । त. चि. आलोकटीका । मुक्तावलीटीका । रत्नकोषादरहस्यम् । अनुमानचिन्तामणि टीधिति टीका । आख्या-तवाद. । कारकवादः । ननुवादः । प्रामाण्यवादटीधिति टीका । शब्दप्रामाण्य वादरहस्यम् । बुद्धिवादः । युक्तिवादः । विधिवाद. । विषयतावादः । व्युत्पत्तिवादः । शक्तिवादः । स्मृतिस्फारवादः । (एकूण १८ ग्रंथ)
विद्यनाथ सिद्धान्तपञ्चानन	-१७-	अलङ्कारपरिष्कारः ।	ननुवादटीका ।	न्यायसूत्रवृत्ति । पदार्थतत्त्वालोक. । न्याय-तन्त्रोधिनी । भाषापरिच्छेदः । याव्यतिरिक्त नुनर्थतत्त्वालोकः व पिङ्गलप्रकाशः हे अन्यशास्त्रीय ग्रंथ ।
नृसिंहपञ्चानन	-१७-	न्यायसिद्धान्तमञ्जरीभूषा ।		
श्रीकृष्ण न्यायालंकार	-१७-	भावदीपिका (न्यायसिद्धान्तमञ्जरी टीका)		
राजचूडामणि मराठी	-१७-	तत्त्वचिन्तामणिदर्पणः ।		
धर्मराजाध्वरीण	-१७-	त. चि. प्रकाशटीका ।		
गोपीनाथ मौनी	-१७-	शब्दालोकरहस्यम् । उज्ज्वल्य (तर्कभाषा-टीका) । पदार्थविवेकटीका ।		
रामदेव चिरञ्जीव	-१७-१८-	निव्वामोदतरङ्गिणी । काव्यविलास. । (वृत्तरत्नावली) । व (माधवचम्पूः)		
रामश्रद्ध तर्कवागीश	-१७-१८-	त. चि. टीधितिटीका । व्याप्तिवाद-व्याख्या । दिनकरीय-प्रकाशतरङ्गिणी । तत्त्वसङ्ग्रहटीपिकाटिप्पणी । सिद्धान्तमुक्तावलीटीका । (कारकनिर्णय-टीका)		

लेखक - — शतक — ग्रन्थ

जयराम तर्कालंकार	-१७-१८ - शक्तिवादटीका ।
जयराम न्यायपञ्चानन	१७-१८ त. वि. दी. गूढार्थविद्योतनम् । त. वि. आलोकविवेकः । न्यायसिद्धान्तमाला । गुणदीधितिनिवृत्तिः । न्यायकुसुमाञ्जलिस्फारिका-व्याख्या । पदार्थमणिमाला ।" (एकूण आठ ग्रन्थ)
गौरीकान्त सार्वभौम	-१८ - भावार्थटीपिका (तर्कमापाटीका) । सद्-युक्तिमुक्तावलिः । आनन्दलहरीवटी । विदग्धगुरुरतमण्डनवीटिका । (एकूण चार ग्रन्थ)
खड्गराम	-१८ - वादपरिच्छेदः । व्याख्याब्यूहः । चित्तरामम् । अधिकरणचन्द्रिका । वैशेषिकशास्त्रीयपदार्थ-निरूपणम् ।
कृष्णकान्त विद्यावागीश	-१८ - न्यायरत्नावली । उपमानचिन्तामणिटीका । शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ अवान्तर ग्रन्थ— गोपाललीलामृतम् । चैतन्यचन्द्रामृतम् । कामिनीकामकौतुकम् ।
कृष्णभट्ट आडें	-१८ - गदाधरीवार्णिका ।
महादेव उत्तमकर	१८ न्याप्तिरहस्यटीका ।
रघुनाथशास्त्री	१९ गदाधरीपञ्चवादटीका ।

अन्नमहात्मा तर्कतग्रह व केशवमिश्रान्ची तर्कमापा (१३ व ४) हे दोन ग्रन्थ न्यायविषयक ग्रन्थात अत्यंत लोक लोकप्रिय आहेत. त्यापैकी तर्कग्रहावर महादेव पुणतामकर, खड्गराम, व नीलकण्ठ यानी प्रत्येकी स्वतंत्रपणे टीका लिहिल्या-बद्दल्या उल्लेख सतीशचन्द्र विद्यभूषणांनी आपल्या इतिहासात केला आहे.

‘तर्कमापा’ प्रयावर सामान्यतः उत्तम अद्या १४ टीका लिहिल्यात आल्या. त्यापैकी नागेशभट्टकृत ‘युक्तिमुक्तावली’, मिश्वरमंडूकृत ‘न्यायप्रदीपः’ यासारख्या अर्वाचीन काळउजवातील टीका उल्लेखनीय आहेत.

२३. वृंदावनविनोदम् हे काव्य व काव्यप्रकाशतिलकः हा साहित्य-शास्त्रीय ग्रन्थहि जयरामाने लिहिला आहे.

भयण केळगोठचा जैनपण्डित अभिनव चास्कीर्ति पण्डिताचार्य याने 'प्रमेय रत्नालंकार' व इतर न्यायविषयक ग्रन्थ लिहिले आहेत

*

*

*

धर्मशास्त्र

सतराव्या शतकापासून धर्मशास्त्रविषयक लेखनाला निरनिराळ्या कारणास्तव विशेष चालना मिळालेली दिसते. त्यामध्ये काही शासनकर्त्यांची या विषयासंबंधीची आस्था हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. सिद्धान्तकौमुदीवर 'वाल-मनोरमा' ही उत्कृष्ट टीका लिहिणाऱ्या वामुदेव दीक्षिताने अध्वरगीमासाजूनहल्लवृत्ति हा ग्रंथ लिहून शिवाय यशेदर दीक्षिताच्या सहकार्याने 'मोघायनश्रौतसूत्रव्याख्या' हा धर्मशास्त्रविषयक ग्रन्थ लिहिला. तज्ञावरच्या सर्पोजी भोसल्याच्या कारकीर्दीत (इ. स १८००-१२) साम्राज्यलक्ष्मी-पीठिका" हा मन्त्रसंग्रहात्मक ग्रंथ तयार करण्यात आला तज्ञावरच्या श्रीधरवैजेश अय्यावळाचा शिष्य बाणी अण्णाव्या या प्रख्यात तेलंगू कवीने 'व्यासतात्पर्यनिर्णय' व 'यज्ञशास्त्रार्थनिर्णय' हे ग्रन्थ लिहिले. श्री पी के गोडे यानी Studies in Indian Literary History या ग्रंथात, 'धर्मतत्त्वप्रकाश' चा लेखक शिवदीक्षित (महामारतावरल नौल्लख्ठी-टीकाकाराचा वंशज — १८ वे शतक) 'प्रतिष्ठेन्दु' चा लेखक त्र्यम्बकभद्र, पन्चवर्गीनिवासी अच्युतराव मोडक (याने एकूण ३० ग्रन्थ लिहिले), भट्टचिन्ता मणिार वाऱ्ठेस्वर, 'धर्मनौफा' ग्रन्थाचा लेखक अद्वैतेन्द्रयति (अहमदनगराजवळ वास्तव्य) इत्यादि महाराष्ट्रातील धर्मशास्त्रविषयक लेखकांचा निर्देश केला आहे. जयपूरच्या रामसिंगाच्या आदेशानुसार 'धर्मसंग्रह' हा ग्रन्थ लिहिणाऱ्या हरिश्चंद्र (१९ वे शतक) या लेखकाचाहि निर्देश श्री गोडे यानी केला आहे. राजस्थानमध्ये धर्मशास्त्रावर लिहिणाऱ्या लेखकांमध्ये 'जयसिंहकल्पद्रुम' चा कर्ता रत्नाकर पण्डित (१८ वे शतक), आचाराभृगुचन्द्रिकाकार सदाशिव दशपुत्र, 'निर्णयकौस्तुभ' व 'प्रतापार्क' चा लेखक विठ्ठेश्वर (रत्नाकर पण्डिताचा वंशज) व 'वैदिक-वैष्णवसदाचार'चा लेखक हरिकृष्ण (प्रजनाथ नावाच्या पण्डिताने या ग्रन्थात पुढे सुधारणा केली) हे लेखक उल्लेखनीय आहेत.

काश्मीरमध्ये १९ व्या शतकात शिवराकर पण्डिताने 'रणवीररत्नाकर' हा ग्रन्थ धर्मशास्त्राविषयी लिहिला. काश्मीरातील संस्कृत परम्परेमध्ये प्रश्नार्थरत्नावली या ज्योतिषशास्त्रविषयक ग्रन्थाचा लेखक लाला पण्डित, 'निग्रहरमन्त्रम्' या आयुर्वेदविषयक ग्रन्थाचा लेखक गणेश पण्डित (जन्मूनिवासी) आणि स्वध्यातिप्रश्ना

(तत्त्वज्ञानविषयक) व रणवीरज्ञानकोषः चा लेखक विश्वेश्वर पण्डित यांची नावे विशेष उल्लेखनीय आहेत. हे ग्रंथ काश्मीरातील हिंदु राजवटीत निर्माण झाले असले तरी एकूण सामाजिक परिस्थिती संस्कृत ग्रंथ लेखनाला प्रतिकूल असल्याने, तसल्या परिस्थितीत निर्माण झालेल्या ग्रंथांना कांही निराळे महत्त्व आहे.

इंग्रज प्रशासकांच्या प्रेरणेने निर्माण झालेल्या धर्मशास्त्रविषयक अर्वाचीन ग्रंथ या दृष्टीने 'चित्रादर्णवधेतुः' या ग्रंथाचा उल्लेख करण्यासारखा आहे. हा ग्रंथ निर्माण करण्यासाठी वॉरन् हेस्टिंग्जने एक पण्डितसमिती नियुक्त केली होती. त्या समितीत बाणेश्वर नांवाचा मोठा धर्मशास्त्री होता. बंगालातील तत्कालीन अनेक राजांची (त्यांत मुर्शिदाबादचा अलीवर्दीखान हाहि एक होता) या बाणेश्वरावर मोठी कृपा होती. हा मूळचा हुगळी जिल्ह्यातील गुप्तपल्लीचा रहिवासी होता, पण निरनिराळ्या राजेमहाराजांच्या संवघात टिकटिकाणी त्याचे वास्तव्य घडलें. बरदानचा राजा चित्रसेन याच्या प्रेरणेने चित्राभियेकः, चित्रचम्पूः व रहस्यामृतम् हे ग्रंथ बाणेश्वराने लिहिले. वाराणसी या पवित्र नगरीच्या स्तवनार्थ वाराणसीशतकम् हे काव्यहि त्याने लिहिले आहे.

वॉरन् हेस्टिंग्जच्या समितीतील दुसरा उल्लेखनीय धर्मशास्त्रज्ञ म्हणजे नव्य-धर्म-प्रदीपिकाकार कृष्णाराम तर्कवागीश हा मैथिल पण्डित होय. मैथिल धर्मशास्त्रज्ञांमध्ये चित्रदास, चित्रपतिदास, अपूर्च्छ झा. रूपनाथ (रामविजय काव्याचा लेखक) हीं नावे उल्लेखनीय आहेत.

सर विस्यम् जोन्सच्या प्रेरणेने सर्वोत्तमा त्रिवेदी याने 'विवादसाराणवः' हा ग्रंथ लिहिला. त्याच प्रकारचा दुसरा ग्रंथ म्हणजे जगन्नाथ तर्कपञ्चाननकृत 'विवादभङ्गारणवः' हा होय. ओर्छाचा राजा वीरसिंहदेव (इ. १६०५-१६२७) याच्या प्रेरणेने मित्रमिश्र या गौड पंडिताने 'वीरमित्रोदयः' हा धर्मशास्त्र-विषयक महत्त्वाचा ग्रंथ लिहिला. मित्रमिश्राच्या आनन्दकन्दचम्पूचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे.

'धर्मसिन्धुः' ग्रंथाचा महाराष्ट्रीय लेखक कृष्णनाथ याचा निर्देश म. म. पां. वा. काणे यांच्या History of Dharmashastra या ग्रंथात ग्रंथांत (खण्ड १ पृ. ४६३) आढळतो. याव्यतिरिक्त धर्मशास्त्रावरील महाराष्ट्रीय लेखक धर्मउत्त्वप्रकाशकार शिवदीक्षित, प्रतिष्ठेन्दुकार ज्यम्भकभट्ट, व अच्युतराव मोडक यांचा उल्लेख वर आलाच आहे. धुळ्याचे विख्यात विद्वान म. म. श्रीधरशास्त्री पाटक यांची धर्मशास्त्रावरील व्याख्याने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध शाली असून नागपूर विश्वविद्या-

ल्याच्या मीमांसा व धर्मशास्त्रविषयक 'शास्त्री' परिषेच्या अभ्यासक्रमात त्या पुस्तकाला स्थान देण्यात आले आहे.

वाराणसीच्या सप्रामसिंहाचा आश्रित ज्ञानमठ मीमांसक याने सदाचाररहस्यम् हा ग्रन्थ लिहिला. नागोजीमठ या वाराणसीवासी महाराष्ट्रीय लेखकाने अनेक विषयांवर मौलिक लेखन केले त्यात धर्मशास्त्रावरील ग्रन्थ आहेतच. रामेश्वर (१८ वें श.) या वाराणसीस्थ मीमांसकाने विधिविधेय हा ग्रन्थ लिहिला.

बंगालच्या रघुदेव नैयायिकाने 'दिनसङ्ग्रह' हा दिवसाचे शुभाशुभ स्वरूप सांगणारा धर्मशास्त्रविषयक ग्रन्थ लिहिला आहे.

धर्मशास्त्रविषयक लेखनामध्ये विशेष उल्लेखनीय व्यक्ति म्हणजे 'स्मृतिरत्न प्रसाधिका' कर्त्री कामाधी (१९ वें शतक) ही आन्ध्रप्रांतीय लेखिका होय. ललित लेखन करणाऱ्या अनेक लेखिकांचा परिचय 'धर्मादेरीराव यांच्या चरित्राच्या अनुक्रमाने (पृ. ४११-१३) आम्ही दिला आहे. धर्मशास्त्रासारख्या विषयावर सिंहाणा पकूण शास्त्रीय विषयावर लिखाण करणारी महिला निरळख. प्रस्तुत ग्रंथाव्यतिरिक्त 'नीलमण्डीय-विषयमाला' व 'अद्वैतदीपिका' हे शास्त्रीय ग्रन्थ कामाधीने लिहिले असून ते सर्व कुम्भकोणममध्ये मुद्रित झाले आहेत. कामाधीने हे लेखनकार्य वैधव्यदर्शेत केले."

शिवराजाभिषेकप्रयोगः

धर्मशास्त्रविषयक अर्वाचीन कालखंडातील एक महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे गागामठ काशीकरकृत 'शिवराजाभिषेकप्रयोग' हा होय. धर्मशास्त्रान्तर्गत संस्कृत ग्रंथांमध्ये राजाभिषेकविषयक निदान १०-१५ प्रमुख ग्रंथ आढळतात. त्यातील काही, एका राजानंतर दुसरा राजा गादीवर येताना तयार करण्यात आले आहेत. पुण्यस्लोक शिवाजीमहाराजांच्या सिंहासनारोहणाला अनेक दृष्टींनी असाधारण महत्त्व असल्याने कालीन महान् मीमांसक व धर्मशास्त्रज्ञ ('कलियुगीचा ब्रह्मदेव' अस ज्यार्चे चणकरांनी वर्णन केलेले आहे) गागामठ काशीकर यानी त्या राष्ट्रीय महोत्सवा साठी राज्याभिषेकप्रयोगाचा स्वतंत्र ग्रन्थ तयार केला.

राजाभिषेकस्य महाप्रयोग विश्वेश्वरो दंतकरिस्तनोति ।

* धर्मशास्त्राच्या क्षेत्रात आपुनिककालात निर्माण झालेल्या समस्यांना अनुलक्षून लिहिण्यात आलेल्या 'अद्वितीयानमीमांसा', 'बालविवाहानि' प्रकाशा इत्यादि निबन्धग्रंथांचा परिचय पूर्वार्धे पृ. २१३-२१४ वर पाहा

(विश्वेश्वर हे गागामहाराजे नाव) या आरंभीच्या श्लोकाधीत व “इति श्रीमन्मीमांसक-
भट्टनारायणसुत-श्रीमद्रामकृष्णतनुज-भट्टदिनकरसनु-गागामहाराजक - विश्वेश्वरकृतो
राजाभिर्येकप्रयोग ” या श्लोकानुसार गागामहाराजांनी स्वतःच्या ग्रन्थकर्तृत्वाचा
स्वच्छ निर्देश केलेला आहे. हा ग्रन्थ पुण्याचे इतिहाससंशोधक श्री वा. सी. बेन्द्रे
यांनी मोठ्या प्रयासाने तीन वर्षांपूर्वी संपादित केला व त्याला ४२ पृष्ठांची
अन्यासपूर्ण प्रस्तावना जोडून शिवचरित्रविषयक एका अत्यंत महत्त्वपूर्ण पन्नेसवधींचे
भ्रमजाल दूर करण्याच साधन उपलब्ध करून दिले. या अत्यंत ग्रन्थात राज्याभिर्येका
प्रीत्यर्थ करावयाचे निरनिराळे विधि दिनमानुसार सात दिवसात जसे करावयाचे
होते तसे, शिवाजी महाराजांच्या मुख्य पुरोहिताच्या मार्गदर्शनार्थ लिहून फाटलेले
आहेत. गागामहाराजे गुरुपु श्रीमद् अनन्तदेवभट्ट (पैठणवासी) यांनी राजधर्म
कौस्तुभ ‘ या नावाचा या विषयावरील एक ग्रंथ लिहिला आहे. तो अधिक
सविस्तर असून त्यात पौराणिक मन्त्रांचे स्वतंत्र प्रकरण आहे. गागामहाराजांनी पौराणिक
मन्त्रांना आपल्या ग्रंथात स्थान दिलेले नाही ‘ शिवराजाभिर्येकप्रयोग ’ हा ग्रंथ
सर्वस्वी वैदिक मन्त्रमय आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचे मूळ हस्तलिखित बीकानेर राज्याच्या
राजहस्तलिखित संग्रहात होते.

शिवराजाभिर्येकाची घटना राष्ट्रीय दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची असल्याने व
प्रस्तुत ग्रन्थात तिचे अधिकृत स्वरूप आढळत असल्याने तिचे संक्षिप्त निवेदन या
ठिकाणी करणे अप्रस्तुत होणार नाही.

राज्याभिर्येक विधीच्या आरंभापूर्वी महाराजांचा ऋतुबध झाला. त्यानंतर
‘ ब्रह्महत्यादिसकलपापक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थे ’ “ अग्निदैवत्य हिरण्य, पितृदैवत्य
रत्न स्वशरीरसमधिकतया तोलित कुर्बन् ऋत्विग्भ्योऽह सम्प्रदे ”, असे म्हणून
महाराजांनी तुलादान विधि केला. हा विधि श्रीगागामहाराजांनी स्वतंत्रपणे रचला. त्या
नंतर महाराजांचे पूर्वपरिणीत भार्यांशी वैदिक पद्धतीने समत्रक विवाह झाले
(राजाभिर्येकाच्या महान् समारंभाची नादी किंवा प्रस्तावना म्हणून हे विधि झाले.)
त्यानंतर जेष्ठ शु ६, शनिवार, शके १५९६ (३० मे १६७४) या मङ्गलदिवशी,

“ मम राजापालनाधिकारसिद्धिद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थे साम्राज्यादिफलप्राप्त्यर्थे
गणेशपूजन तद्दृग्त्वे ब्राह्मणे पुण्याहवाचन पूजन नान्दीभाद्र पुरोहित
वरणादि च करिष्ये ”

असा सकल सोहळा महाराज अभिर्येकासाठी सिद्ध झाले.

दुसऱ्या दिवशी ऐन्द्रशान्ति, ऐशानयाग,

तिसऱ्या दिवशीं ग्रहयज्ञ, नक्षत्रहोम,

चवथ्या दिवशीं मगळनार व नवमी हा निषिद्ध दिवस झाल्याने समारम
बंद राहिला.

पाचव्या दिवशीं उत्तरपूजनानंतर आचार्योना प्रतिमादान केले

सहाव्या दिवशीं कृष्णवस्त्र परिधान करून पक्क-अपक्क मास, मत्स्य व
सुरा यानी युक्त असा निर्घृतियाग, व

सातव्या दिवशीं ऐन्द्रशान्तिप्रसाप्ति, सहस्रप्राक्षण भोजन झाल्यावर भद्रप
पूजन, विविधकुम्भस्थापना, महावेदीवर अग्नि व ग्रह याची प्रतिष्ठापना,
होम (या होमाच्याप्रसंगीं सर्व वेदांच्या सर्वशास्त्रीय ब्रह्मकृन्दांनी वेदमन्त्राचा
उद्घोष केला द्वारपालानी द्वाररूप केला) पूर्णाहुतीनंतर महाराज अभिषेक
शालेत गेले. तेथे सुगंधि तैले, चूर्णे विविध मृत्तिका, पन्वामृत इत्यादींनी
युक्त अशीं समप्रक रानें त्यांना घातलीं. त्यानंतर शुभ्रवरने व
चन्दन धारण करून वेदमन्त्राच्या पावनमङ्गल घोषात मण्डपमवेश
करून बदीवर प्रतिष्ठित केलेल्या आसदीवर दोन गुडवे टेकून महाराजानी
विधिपूर्वक आरोहण केले नंतर अभिषेक झाला पुढे अग्निप्रार्थनेनंतर
अभिषेकशालेतील सुवर्ण सिंहासनावर आरोहण झाल्यावर प्रति 'इन्द्र'
झालेल्या शिवप्रभूला ब्राह्मणमात्यानी हात धरून—

“महते क्षत्राय, महते आधिपत्याय, महते जानराज्याय, एष वो भरता राजा
सोमोऽस्माक ब्राह्मणाना राजा” अशी उद्घोष करीत निरनिराळ्या पवित्र उदकांनी
अभिषेक करण्यासाठी अभिषेकशालेत नेले तेथें मन्त्राद्यादिकांच्या उद्घोषात अभि
षेकविधि समाप्त झाला

सात दिवसपर्यंत शास्त्रशुद्ध पद्धतीने चाललेल्या या महामङ्गल समारंभातील
केवळ प्रमुख विधींचा निर्देश ग्रथाच्या अतरंगाच ओझरतें दर्शन घडावे म्हणून येथे
केला आहे याव्यतिरिक्त इतर बरेच विधि यथावसार झाले त्याच्या इत्यभूत
माहितीसाठी मूल ग्रंथ पाहणेच उचित होईल.

गागामष्ट वाशीकराच्या शिवाकेंद्र, दिनकरोद्योत, निरुद्धप्रतिबन्धप्रयोग,
विण्डपितृप्रयोग कायस्थधर्मप्रदीप, सुशान्तुगेंद्र, या धर्मशास्त्रविषयक व मीमांसा
कुमुमान्जलि, माट्टचिन्तामणि, इत्यादि मीमांसाशास्त्रविषयक ग्रथांचा निर्देश पूर्वांशोत
'शिवाजी महाराजांची संस्कृतनिष्ठा' या प्रकरणात (पृ १०१) आला आहे.

महाराष्ट्रातल्या श्येनवी जातीच्या धर्मकर्माधिकारासबद्दी अधिकृत निर्णय
देण्याचें कार्य शिवाजी महाराजानी गागामन्त्रावर सौपविल होतें (गागामन्त्र व शिवाजी

महाराज यांचा दृढ परिचय राज्याभिवेकापूर्वी निदान दहा वर्षांपासून होता) तदनुसार इ. स. १६६४ मध्ये त्यांनी 'क्षेत्रवीजातिनिर्णयः' नांवाचा धर्मशास्त्रीय ग्रन्थ लिहिला. त्यामध्ये शिवाजी महाराजाची स्तुति पुढील मुभापितांत केलेली आहे:—

यस्मिन्नसाधारणधर्मशीर्यं —

गाम्भीर्यं—सौन्दर्यं—गुणकषयं ।

गिरोन्द्र—भीमानुज—सिन्धुराज —

स्मराश्च साधारणतां भजन्ते ॥

दानाय ब्रविणार्जनं जनपरिप्राणाय वीरप्रस

सत्पाय प्रियभायणं हरिपदध्यानाय चेतःस्थितिः ।

यत्सख्येन च चक्रवर्तिपदवीं याता नृपा भूरिशो

दिल्लीन्द्रः क्षयमाप यस्य कलहाल्लकेशतुल्योपमः ॥

विश्राण्तेषु व्यसनं यदीयं

विद्याप्रसङ्गेषु विनोदसौख्यम् ।

यस्यावदात च यशोपितान

दिङ्गण्डलीमण्डपमातनोति ॥

कांही महत्वाचे ग्रन्थ

मागील प्रकरणानून शेंकडों ग्रथाचा व ग्रथकाराचा निर्देश विविध विषयाच्या अनुरोधाने आम्ही केला ह्यातील सर्वत्र ग्रथ सारख्याच महत्त्वाचे आहेत असे नाही. विशेष महत्त्वाचे ग्रथ “चन्दन न वने वने” या न्यायाने वाटेल त्या टिकाणी वाटेल त्यावेळीं निर्माण होत नसतात. व्यास-कालिदासासारखे युगप्रवर्तक लेखक आदर्श ग्रथ निर्माण निर्माण करतात व त्यांचें अनुकरण करीत इतर साहित्यिक विविध स्वरूपाची साहित्य निर्मिति करीत असतात. पूर्वीच्या प्रकरणानून उल्लेखिलेल्या अनेक ग्रथावर एक एक स्वतंत्र प्रकरण लिहिता येण सहज शक्य आहे. तसेंच प्रत्येक लेखकाच्या चरित्रासवधीमुद्दा रोचक व बोधक माहिती लिहिता येण शक्य आहे. काही लेखकांचे वाङ्मयकार्य इतके भव्य व इतक्या विविध स्वरूपाचें आहे की त्यांच्या सवधी स्वतंत्र प्रबंध मुद्दा लिहिता येतील. प्रस्तुत प्रकरणात त्या दिशेने मार्गदर्शक व्हावे या उद्देशाने आम्ही स्वेच्छेनुसार केवळ तीन ग्रथाचा सविस्तर परिचय पुढे देत आहोत. त्यावरून स्थालीपुलाफन्यायाने या विषयाची गभीरता व व्यापकता लक्षात येऊ शकेल. अर्वाचीन संस्कृत साहित्यिकांच्या अभ्यासकांनी आपल्या आवडीचे ग्रथ व ग्रथसार यासवधी शक्य तितकी अधिक माहिती सुटलेखाच्या रूपाने जनतेपुढे आणणे आज आवश्यक झालेले आहे.

शिवभारतम्

संस्कृत साहित्यामध्ये महाराष्ट्राच्या इतिहासाशी संबंधित असलेल्या ग्रथामध्ये जयराम कृत ‘पर्णाल्पर्वतग्रहणाख्यानम्’ रघुनाथपंडित कृत ‘राज्यव्यवहारकोशः’, छत्रपति समाजीविरचित ‘बुधभूषणम्’ या सारखे काही ग्रथ अत्यंत महत्त्वाचे आहेत पण त्या सर्वांमध्ये कवीद्र परमानदाच्या ‘शिवभारताचें’ महत्त्व आगळेंच आहे. याच कारण शिवाजी महाराजांच्या विभूतिमत्वाविषयीची भारतीयाची आत्यंतिक अद्भुत ह्योय शिवाजी महाराजांचे चरित्र हें रामचद्राच्या चरित्राप्रमाणें पापनाशक आहे, अशी अद्भुत शिवाजी महाराजांच्या काळातच समाजामध्ये निर्माण झालेली दिसते. शिवभारतकार कवीन्द्र परमानंद शिवचरित्राविषयी लिहितात—

कलिकल्मषहारीणो हारीणि जगचेतसाम् ।

यशांसि शिवराजस्य ध्योतव्यानि मनोविभिः ॥

अशा प्रसारचें शिवाजी महाराजांचें चरित्र जाणूं इच्छिणाऱ्या लोकांसाठी इतर तत्कालीन चरित्रनिययक उल्लेख उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी परकीयांनी लिहून ठेवलेले उल्लेख दुष्टहेतुमुलक असल्याले अत्यंत अविश्वसनीय आहेत. शिवभारताचा लेखक कवीन्द्र परमानंद हा तत्कालीन विद्वत्समाजामध्ये अत्यंत सन्मान्य व विशेष म्हणजे शिवाजी महाराजांचा एक श्रेष्ठ सहकारी असल्याने त्याच्या ग्रंथाचें महत्त्व शिवचरित्रनिययक सर्व ग्रंथांमध्ये अग्रधारण आहे. ऐतिहासिक पनांमध्ये ज्या शिवकालीन सन्माननीय पंडितांची नामावली आढळते, त्यांत कवीन्द्र परमानंदांचाहि उल्लेख केलेला आहे. ती नामावली अशी—

गागाभट्टस्वनूचानो निगमागमवित्तमः ।

सभायां सुदुभे राज्ञः सुधर्मायां यया गुरुः ॥

शिक्षितः शक्तिकण्ठश्च रघुनाथो बुधाधिपः ।

कवीन्द्र परमानन्दो महादेवश्च पण्डितः ॥

प्रभाकर उपाध्यायस्तथा श्रीरङ्गशास्त्रिणः ।

नृसिंहशास्त्रिणश्चाय भट्टविश्वंभरोऽपि च ॥

अयाचितमहादेवः पण्डिताग्न्यो विनायकः ।

सोपनाथो जयप्रायो भट्टविष्णुस्तप्यं च ॥

भूगोपालाभिधोऽन्तोपाध्यायः पण्डिताग्रणीः ॥

शेषोपाख्यमहादेवः काशीस्थाः पण्डिता अमी ॥

हे परमानन्द कवि एकदा तीर्थयात्रेनिमित्त काशीला गेले असतांना तेथील विद्वान् पंडित त्यांच्याभोवती शिवाजी महाराजांचें चरित्र ऐकण्याच्या इच्छेने गोळा शाले व म्हणाले,—

“ य. शास्त्रि वसुधामेतां राजा राजगिरीश्वरः ।

तुलजायाः प्रसादेन लब्धराज्यो महातपाः ॥

विष्णोरंशो विशेषेण लोकपालांशसम्भवः ।

मनस्यी सुप्रसन्नात्मा प्रतापी विजितेन्द्रियः ॥

भीमावपि महाभीमः सीमा सर्व—धनुर्भूताम् ।

पीमानुवारचरितः श्रीमानद्भुतविष्णवः ॥

कृती कृतज्ञः सुकृती कृतात्मा कृतलक्षणः ।

वक्ता वाक्यस्य सत्पस्य श्रोता चातिविलक्षणः ॥

देवद्विजगयां गोप्ता दुर्दान्तयवनांतक ।
 प्रपन्नानां परिप्राता प्रजाना प्रियकारक ॥
 तस्यास्य चरितं ब्रह्मप्रनेकाध्यायगभितम् ।
 भगवत्या प्रसादेन भवता यत् प्रकाशितम् ॥
 उदारशब्दसन्दर्भं भूरिभाषार्यमद्भुतम् ।
 माधुर्मादि-गुणोपेतमलकारंरलकृतम् ॥
 निश्चित धर्मशास्त्रार्यैरशास्त्रसमन्वितम् ।
 विश्रुत सर्वलोकेषु पुराणमिष नूतनम् ॥
 समस्तदोषरहितं सहितं लक्षणैर्निर्जं ।
 तदशेषमशेषज्ञं शस न सशितव्रत ॥

काशीतल्या विद्वन्मण्डलाची ही प्रार्थना शिरोधार्य मानून कवीन्द्रपरमानन्दाने त्यांना 'दुर्दान्तयवनांतक' शिखरायाच "कल्किरूपहारि" चरित सांगितलें. हें शिखरभारत आपण वा लिहिलें यासत्रधी कवीन्द्र म्हणतात —

योऽयं विजयते वीर पर्वतानामधीश्वर ।
 दाक्षिणात्यो महाराज शाहुराजात्मज शिव ॥
 साक्षात्पारायणस्याश त्रिदशद्वेषिदारण ।
 स एकदात्मनिष्ठ मा प्रसाद्येदमभाषत ॥
 'यानि यानि चरित्राणि विहितानि मया भुवि ।
 विधीयन्ते च सुमते तानि सर्वाणि वर्णय ॥'

शिवाजी महाराजाचा हा आदेश शिरोधार्य मानून कवीन्द्र परमानन्द शिवभारत लिहा वयास उतुकुत क्षाले व त्यानी ३२ अध्यायाचा हा ग्रंथ लिहिला.

ऐतिहासिक दृष्ट्या प्रतिष्ठित समकालीनाचे ग्रंथ प्रमाणभूत मानण्यात येतात व म्हणूनच शिवाजी महाराजांच्या जीवनासत्रधी शिवभारताला प्रमाणदृष्ट्या महत्त्वाचे स्थान दिलें पाहिजे.

एवढा हा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ ३०-४० वर्षांपूर्वी सर्वथा अज्ञात होता. संस्कृत भाषेमध्ये शिवचरित्रनिपयक असा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे ही गोष्ट त्या काळीं इतिहासपंडितांना टाऊक ठेरील नव्हती. पुण्याच्या भारतेतिहास संशोधन मंडळाचे कार्य वाह श्री सदाशिव महोदय दिवेकर यानी मोठ्या परिश्रमाने हा ग्रंथ शोधून काढला. ग्रंथ कसा आढळला यासत्रधी श्री दिवेकरानी केलेलें आमनिवदन मोठें उद्बोधक आहे. त्याचा साराश असा की बालपणीं शाळेमध्ये शिवाजी हा निरक्षर, चोर, लुटारू होता असे शिकविण्यात येत होतें. इंग्रज व मुसलमान लोकांनी शिवचरित्राविषयी असेंच

निरर्गळ स्त्रियाण कम्म टेजलेले आहे. ते वाचून शिवाजी सारख्या पुण्यपुरुषाचें चरित्र प्राचीन ग्रंथ व पत्रसंग्रह वाचून नीट जाणावे अशी इच्छा त्याच्या अन्तःकरणात बळावली. अनेक प्राकृत व संस्कृत ग्रंथांचें वाचन करित असताना तत्काळच्या सरस्वती महाल लायत्रीमध्ये त्यांनी प्राचीन ग्रंथ दृढकण्यास आरंभ केला. कर्नाटकात शिवाजी महाराजांनी अनेकदा आक्रमणें केलेलीं होती. समर्थ रामदासांनीहि कर्नाटकामध्ये अनेक मठ स्थापन केलेले होते. म्हणून कर्नाटकातील ग्रंथालयामध्ये शिवचरित्र निरपेक्ष प्राचीन अधिष्ठित ग्रंथ असलाच पाहिजे अशा श्रद्धेने श्री दिवेकरानी संशोधन सुरू केलें. शेजरीं तत्काळच्या ग्रंथालयात भूर्जपत्रावर तामिळ भाषेमध्ये लिहिलेला "शिवभारत" नावाचा एक तामिळ ग्रंथ त्यांना आढळला. या तामिळ ग्रंथाचें अनुवादनाकडून भाषांतर करवून त्यांनी वाचन आरंभिलें. या वाचनातून एक गोष्ट त्यांच्या लक्षात आली ती ही की हा ग्रंथ मुळात संस्कृतातला असून त्याचा लेखक परमानन्द नावाचा महाराष्ट्रीय पण्डित होता. हा मूळ संस्कृत ग्रंथ कसा वाचावयास मिळेल याची त्यांना तळमळ लागली. जर्मनीतल्या ओरिएण्टल सोसायटी, (लिप्झिक) या संस्थेसो त्यांनी पत्रव्यवहार सुरू केला त्या संस्थेंत संस्कृत हस्तलिखिताचा फार मोठा संग्रह असून त्याची एक प्रचंड सूचीहि या संस्थेने प्रकाशित केलेली आहे. पुण्याच्या आनंदाश्रमात श्री दिवेकराना ही सूची पाहावयास मिळाली तीमध्ये कवीन्द्र परमानन्द कृत शिवभारताचा उल्लेख त्यांना मिळाला. इ. स. १८७९ मध्ये बॅंगल नावाच्या इंग्रज सूचीकाराने केलेल्या ग्रंथसूचीमध्ये सुद्धा या शिवभारताचा उल्लेख व क्रमांक आढळला. एवढ्या माहितीच्या आधारे हा संस्कृत ग्रंथ तत्काळच्या ग्रंथालयामध्येच आहे हें निश्चित ठरलें. यानंतर नऊ महिन्यांनी मूळ ग्रंथाची हस्त लिपित नवीन आवृत्ति श्री दिवेकराना वाचावयास मिळाली त्यावरून तामिळ भाषेतले शिवभारत या मूळ ग्रंथाचें भाषांतर होते ही गोष्ट सिद्ध झाली. श्री दिवेकरानी सांगितलेला शिवभारताचा हा वृत्तान्त फारच उद्बोधक आहे. असा प्रकारचे सहस्राधिक उल्लेख संस्कृत ग्रंथ आमच्या देशात किंवा परदेशात अद्यापि उपेक्षित पडलेले आहेत.

‘शिवभारतम्’ या नावारूनच हा ग्रंथ महाभारताच्या तोडीचा आहे हें कवीन्द्र परमानन्दाने सूचित केलेले आहे. महाभारतात ज्याप्रमाणें भीम, अर्जुन इत्यादि महावीरांच्या विजयकथा वर्णिलेल्या आहेत त्याप्रमाणे या शिवभारतात सुद्धा भीम पराक्रमी शिवाजी महाराजांच्या विजयकथा वर्णिलेल्या आहेत, हे कवीन्द्राने ‘शिवभारतम्’ या नावारूनच ध्वनित केलेले आहे त्याचप्रमाणे हा ग्रंथ पुराणग्रंथासारखा आहे हें सूचित करण्यासाठी प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी, ‘इति अनुपुराणं सर्ववरो कवीन्द्रपरमानन्दप्रकाशिताया शतसाहस्र्या’ हे वाक्य कवीन्द्राने लिहिलें आहे. पहिल्याच अध्यायात ‘पुराणमिव नूतन’ असा आपल्या ग्रंथाचा उल्लेख केलेला

आहे. पण पुराणाची सख्या १८ ही निश्चित असल्याने हे नवीन १९ वे पुराण नाही हे सूचित करण्यासाठी कवीन्द्राने आपल्या ग्रंथाला अनुपुराण असे नाव दिलेले आहे. ग्रथवर्णनाच्या ओघात,

‘माधुर्याद्रिगुणोपेतमलकारैरलकृतम्’ या वाक्याने आपल्या ग्रथाची काव्यात्मकताहि कवीने स्पष्ट सांगून टाकली आहे. शिवाजी महाराजांच्या स्वभावरमणीय चरित्राचे रमणीयत्व अधिक वाढविण्यासाठी कवीन्द्राने हा चरित्रग्रंथ रघुवशाप्रमाणे काव्यमय केलेला आहे. या काव्यात्मक चरित्रग्रंथामध्ये अनुष्टुप, प्रहर्षिणी, मालिनी, शार्दूलविनीदित, शिररिणी, वसततिलका, पुष्पिताम्रा, हरिणी, स्रग्धरा, रथोद्धता, उपजाति, उपेन्द्रवजा, वियोगिनी इत्यादि विविध कृत्तं वैचित्र्यासाठी कवीने उपयोजिली आहेत. ‘सर्गान्ते भिन्नवृत्त स्यात्’ हा महाभाष्याचा संकेत सर्वत्र कथांशाने पाळलेला आहे. यमक अनुप्रासासारखे शब्दालंकार टिकटिकाणी आढळतात. उदा०—

“प्रतापतापितारातिधराधिपतिमण्डलः ।” १-४७

“विकराल महाकाल करवालं करे वहन् ।” २२-२९

“क्रूर करिकराकारकर. प्रतिभपस्वरः ।” २२-१४

“चण्डेन भुजदण्डेन दण्डितारातिमण्डलः ।” २९-६०

— “मुख सुप्तो निजगृहे ततो निजगृहेरिभिः ।” १६- ७

यासारख्या उदाहरणातून कवीन्द्राचे शब्दालंकारनैपुण्य उत्तम प्रकारे व्यक्त होतं. शिवाजीसारख्या वीरपुरुषाचें चरित्र हा या काव्याचा निषय असल्याने स्वामा-
विषयानेच संपूर्ण काव्य वीररसप्रधान आहे. वीररसाचें उद्दीपन ओजोगुणावाचून होत नाही. त्या दृष्टीने प्रस्तुत काव्यातील ओजोगुणाची उदाहरणे,—

पाशे प्रासेदचन्द्रहासे पट्टिशेदचपरश्वधे ।

मुद्गरैः परिघैरतद्वत् त्रिशूलैस्तोमरैरपि ॥

गदाभिः शक्तिभिश्चापैर्नियङ्गैरिषुपूरितैः ।

लोटकं चापि चक्रैश्च छुरिकाभिः कटारकं ॥

यासारख्या २२ व्या अध्यायातील १०-१९ श्लोकामध्ये पाहावयास मिळतात.

अर्थालंकाराची उदाहरणे —

उपमा - निर्मंदा इव मातङ्गाः निर्विषा इव पद्मगाः ।

निहल्णोपा इव नरा नि शूङ्गा इव भूधराः ॥

उत्प्रेक्षा- तदा हेतुद्वेष तद्वैपरिभ्रायताऽमुना ।

परितो चितताकार. प्राकारः किमकारि न ॥

दृष्टान्त - नावज्ञेया खलु ज्ञेन वराका अपि विद्विष्य ।

प्रशाम्यते पतङ्गेन प्रज्वलन्नपि दीपक ॥

अर्थान्तरन्यास - नून पिपोलकोऽप्येकः प्रविश्य करिणः करम् ।

भवत्यन्तकरस्तस्मादल्प मन्येत् नो परम् ॥

तदनु शिवनृपस्त प्राप्तभङ्ग पुरस्तात् ।

प्रसभसपसरत् हस्तुम नस्तमुच्चं ॥

निकटगमपि नैव ग्यग्रहीन् निग्रहार्हम् ।

न हि विदधति भीरौ शूरतां सूर्यवंश्याः ॥

यासारख्या अलंकारप्रमाणेच --

सहायपरिहीनेन नरेणेह न केनचित् ।

परिभावयितुं शक्या परोपानामनीकिनी ॥

अर्धं समर्थसामर्थ्यात् प्रजेत् सामर्थ्यंभात्मन ।

असमर्थाधितस्त्वर्थो नार्थोऽनर्थो हि केवलम् ॥

न हि साहसमात्रेण सिद्धिमापान्युपक्रमाः ।

अलं फलाय महते सनया किल विक्रमा

या साररता उत्तम सुभाषितेहि प्रसृत महाकाव्यात विखुरलेर्णी आहेत.

श्री सदाशिव महादेव दिवेकर यानी शके १८४९ मध्ये हें काव्य प्रथम प्रकाशित केलें त्याला विख्यात इतिहासज्ञ श्री. दत्तात्रेय विष्णु आपटे यानी २०० पानाची विद्वत्त्वापूर्ण मराठी प्रस्तावना लिहिली. पुण्याचे संस्कृत पंडित श्री रामाराम मनोहर देसाई यानी संपूर्ण महाकाव्याचे मराठी भाषांतर केलें. शिवमारतांत रघुवरा, विराताजुनीय यासारख्या महाकाव्यात आढळतात त्याप्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारचीं हृदयगम वर्णने आढळतात. आपल्या महाकाव्यातील वर्णनीय विषयाच स्वरूप कवीन्द्राने पुढील शब्दांत सांगितलेलें आहे. --

यत्रास्ते महिमा शम्भोर्महादेवस्य वर्णितः ।

दुर्वृत्तामुरमदिन्यास्तुलजापास्तयेव च ॥

धर्मस्पायस्य कामस्य मोक्षस्य च यथायथम् ।

तीर्थानामपि माहात्म्यं यत्र सम्यद्निदृशितम् ॥

यत्र युद्धान्यनेकानि शिवस्य यवनैः सह ।

तेषामेष विनाशार्थंभवतीर्णस्य भूतले ॥

बेषानां ब्राह्मणानां च गर्वां च महिमाधिक्यम् ।

पवित्राणि विधित्राणि चरित्राणि च भूभुजाम् ॥

गजाना तुरगाणा च दुर्गणा लक्षणानि च ।
निष्पितान्यशेषेण राजनीतिश्च शाश्वती ॥

सहाय्या अभ्यायामध्ये परमानंद कवीने केलेले शिवजन्माचें वर्णन खरोखरच रसिकाना अत्यंत आनंद देणारे आहे. त्याचप्रमाणे

अध्याध्यासनमद्रीणां द्वीपानां द्विपिना तथा ।
स्वर्णसिंहासने स्वयं सितच्छत्रतलेऽपि च ॥
षेतनोन्नमन चोच्चं चारचामरयोजनम् ।
श्रुतिर्दुर्भुविशब्दात् कृतिः सगरकर्मणाम् ॥
पारण काण्डकोदण्डशक्तिनिस्त्रिशयर्मणाम् ।
प्रसाधन पर्वतानां साधन विजयथियाम् ॥
महादानेष्वभिरति धर्मस्य स्थापने भति ।
समभूवन्नमून्यस्या दोहदानि दिने दिने ॥

इत्यादि श्लोकामध्ये केलेले त्रिजागईच्या डोहाळ्याच वर्णन अत्यंत सूचक व मार्मिक आहे. त्याचप्रमाणे —

अवारलावण्यमय स्वर्णवर्णमनामयम् ।
कमनीयतमप्रोवमुन्नतस्कन्धमण्डलम् ॥
अलिकान्तलमित्कान्तकुन्तलाप्रविराजितम् ।
सरोजसुन्दरदृश नवार्कशुकनातिकम् ॥
सहजस्मेरबदन धनगम्भीरनिस्वाम् ।
महोरस्क महाबाहु सुपुत्रे साद्भूत सुतम् ॥

इत्यादि श्लोकामध्ये केलेले नवजात शालशिवाजीच वर्णन, त्याचें रूप प्रत्यक्ष टोल्यापुढे उभे करील इतक चांगलें आहे. याच अभ्यायात आणखी एका एका ठिकाणीं कवीने शालशिवाजीचें रूपवर्णन च जातकवर्णन केलेलें आहे. त कोणत्याहि रसिकाला वारवार याचावेष्ट वागेल इतक उत्तम आहे. सातव्या अभ्यायातील शिवाजीच वर्णन प्रस्तुत प्रकरणान उल्लिखित न करण दोषास्पद ठरेल इतकें तें सुंदर आहे.

य भ्रान्त इव निद्राति मध्ये दुग्धमहोदधे ।
जननीस्तन्यपानाय व्यतानीद् रुदितानि स ॥
जानुभ्यां रिड्गतस्तस्य पदाम्बुजतलत्विषा ।
पद्मरागधिय प्रापु प्राड्गणस्या सितोपला ॥
स लीलातरलरतत्र रिड्गन मणिमयेऽङ्गणे ।
यतात्मप्रतिम्बिबेन प्रास्पर्थत पदे पदे ॥

अपियन् यत्प्रसादेन सुयां सर्वे सुधान्वसः ।
 अहो सोऽपि मुदं प्रापदास्याद्य मृदुलं मृदन् ॥
 छलयन् यो बालं लोकान् ग्रीन् ललङ्घे त्रिविक्रमः ।
 बतोत्सलङ्घे यत्नेन स देवो गेहदेहलीम् ॥
 सप्तानामपि लोकानां योऽवलम्बः स्वयं प्रभुः ।
 उबतिष्ठदहो भुत्या सोऽपि धात्रीकराङ्गुलिम् ॥
 अपाठयद् विप्रातारं निगमान् यः सलक्षणान् ।
 सोऽपि धात्रीमुखात् सत्तत् नामधेयमपीपठत् ॥
 अनादृश्य पितुस्तांस्तान् द्वीपान् दृष्टांस्तथा ह्यान् ।
 प्रभुर्भन्तुमन्तुं च घृणमंस्त स मृण्मयान् ॥
 दृष्टो हरति यस्तूर्णं जन्मिनां जननभ्रमम् ।
 जभ्रामयदहो दाशभ्रमरं स कदाचन ॥
 भुङ्क्ष्वेज्रयुषतोऽपि नाभुङ्क्ष्वपि वेत्युषतोऽपि नापिबत् ।
 अनुनीय स धात्रीभिः शोष्येत्युषतोऽपि नास्वपत्

शिवाजीच्या चाल्कीलांच हें वर्णन वाचून कोणत्याहि रशिवाचें अन्तःकरण
 वात्सल्यरसाने भरून आल्यावाचून राहणार नाही. सोळाव्या अध्यायांतील शिवराज
 व सुवर्णदामा (सोनोपत) याचा राजनीतिविषयक संवाद अत्यंत उद्बोधक आहे.
 सतरा ते शचीस या सहा अध्यायात अफझलखानाच्या घणाचें प्रकरण सविस्तार
 वर्णिलेले आहे. त्यातील २० व्या अध्यायात आलेले तुळजा भवानीचें वर्णन याचीत
 असताना भवानीची मूर्ति प्रत्यक्ष मनश्चक्षुषुटे उभी राहतें. ते वर्णन अर्थः—

कल्पवल्लीमिव नवां पुरस्तादथ तां स्थिताम् ।
 सरलाभरणां शोणचरणां चम्पकप्रभाम् ॥
 विलसप्रीलवसनां नीलघम्मिल्ल-शालिनीम् ।
 अतीप-सुकुमाराङ्गीं कुमारीवैश्यापरिणीम् ॥
 पूर्णोद्बुधव्यवदनामिन्दीवरदिलोचनाम् ।
 मन्दस्मितामभिनव-प्रबाल-सुलिताधराम् ॥
 आजिष्णुभालतिलकां रत्नरञ्जितकर्णिकाम् ।
 मनोजनासिकान्यस्त-चित्ररत्नमयूरिकाम् ॥
 मृदुवाहलतां पद्महस्तां सुललिताङ्गुलिम् ।
 रत्नरश्मिकुलाकीर्णकङ्कणां शुभलक्षणाम् ॥
 कण्ठसंराक्तगुच्छार्प-मुच्छरत्नललन्तिकाम् ।
 सुवर्णसुमन-दिल्लट-नीलकञ्चुलिकावताम् ॥

आनाभिविलसद्धारार रत्नकाञ्चीकृतश्रियम् ।
वरदा विश्वजननीमवनीपतिरक्षत ॥

अपसुल्लानाच्या वधामाठी निघालेल्या शिवाजींचे २१ व्या अध्यायातील पुढील वर्णन पहा:--

उष्णीषेणं च शुचिना व्यभादुत्तसधारिणा ।
काश्मीरज-पूपद्वयं-रञ्जितेनाङ्गिणेन च ॥
शिववर्मा भुशयल मवृत शिववर्मणा ॥
तस्य वज्रशरीरस्य किं कार्यं तेन वर्मणा ।
कृपाणपाणिर्नैवेन विभ्राणोऽन्येन पट्टिशम् ।
स नन्दवगदाहस्तः साक्षाद् हरिरदक्षयत ॥

या वर्णनावरून त्या प्रसर्गोची शिवाजीची प्रतिमा चकार्यपणे मनस्वूपुढे उभी राहते. सपूर्ण शिवभारतान अशा प्रसर्गोची अनेक दृश्यगम वर्णने प्रत्येक अध्यायात याचा वयास मिळनात. तथापि शिवभारताचे खरे महत्त्व काव्यदृष्ट्या नसून ऐतिहासिक दृष्ट्या आहे. शिवचरित्राचा एक अत्यंत विमनासाहं पुरावा म्हणूनच या ग्रन्थाकडे पहावयास हवे !

*

*

*

धर्मादर्शः

सनातनधर्मोऽजीवी समेचे प्रतिष्ठापक व सचालक श्रीसंतोजी महाराज कुकुर-मुठेकर यांनी प्रस्तुत धर्मादर्श नावाचा महान् ग्रंथ प्रकाशित केला या ग्रंथात सौप्या संस्कृत भाषा अनेक विनयासनीचा गृहार्थ निपद करण्याचा मोठा सृष्टणीय प्रयत्न केल्यासह लेखक प. देवदृष्णशर्मा हे अन्यतः प्रशस्त पात्र आहे. ज्या ज्या निपयात विद्वानांचे मतभेद सभ्यतात, त्या त्या टिकाणीं तर्क व आप्तवाक्य यांच्या आधार त्यांनी आपले मत प्रतिपादन अत्यंत चिक्त्सकपणे केलेले आहे. त्यावरून प. देवदृष्णशर्मा यांच्या वाटित्याची उत्कृष्ट मानना येते. धर्मनिपयाचा अभ्यास करणाऱ्या प्रत्येक विज्ञान्या हा ग्रंथ अत्यंत उपयोगी आहे. संस्कृत वाङ्मयात असा एकहि ग्रंथ नाही की ज्यामध्ये नया व जुन्या सर्व विचारांचा साक्याने परा-मर्श पाहावयास मिळेल. क्रिंयेंत वर्षापूर्वी प्रथम श्रीसंतोजी महाराजांनी एक धर्मविचारात्मक ग्रंथ तयार करविला. त्यावर शंभडा पडितांचे अभिप्राय मागून त्यांनी दुसरी आवृत्ति त्यांनी काढली. त्या आवृत्तीसर्शी जी अनेक मते गोळा करण्यांत आली त्यांचा उपयोग करून हा प्रस्तुत ग्रंथ तयार करण्यात आला आहे.

धर्मादर्शं — प्राप्तिरथान, श्री सन्तोजी महाराज, द्वारा आंकारदास विश्वरदास चौधरी, सज्जोदा-पश्चिम तानदेव.

या ग्रथाचे लेखक प. देवदृष्णशर्मा हे गाढे निद्वान असून त्यांचे अध्ययन केवळ जुन्या धार्मिक ग्रथांचेच नसून अलीकडील अगदी नव्या साम्यवाद्यांच्या मतापर्यंतच्या सर्व मतप्रणालींची त्यांना माहिती आहे. या ग्रथात त्यांनी अशा विविध मताचा परिचय देऊन खडन करण्याचाहि प्रयत्न केला आहे. श्रीमच्छंभराचार्यांच्या भाष्यात ज्याप्रमाणे पूर्वपक्ष म्हणून प्रतिवाद्यांचीं मते प्रथम देऊन त्यांच्या खडनानु रोधाने सिद्धान्तपक्ष मांडण्यात येतो, त्याचप्रमाणे या ग्रथातहि प्रतिपक्षीयांचीं मत सविस्तर मांडून त्यांच्या खडनानंतर स्वतःची सिद्धान्ताभूत मत मांडण्यात आली आहेत. ग्रथाची संस्कृत भाषा क्लिष्ट नाही. मात्र या ग्रथात अनेक ग्रथातील उतारे जसेच्या तसे आधाराथ दिले असल्याने, त्या उतान्यातील भाषेच्या काठिण्यानहल पंडित देवदृष्णशर्मा हे जबाबदार नाहीत.

प्रमाणप्रतिबिंब

या ग्रथात प्रमाणप्रतिबिंब, नीतिप्रतिबिंब, चातुर्वर्ण्यप्रतिबिंब आणि विवाह-प्रतिबिंब असे चार मुख्य भंग आहेत. त्यातील पहिल्या प्रमाणप्रतिबिंबात प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द अशीं चार प्रमाण मानावीत की त्याहून काही कमीजास्त मानावीत याचा ऊहापोह करून असून, धर्मविषयात मुख्यत श्रुति आणि स्मृति याच प्रामाण्य मानले पाहिजे यावर भर आहे. वेदांचे प्रामाण्य स्थापित करताना वेदान्त अपौरुषेयत्व स्थापन करण ओघानेच प्राप्त झाले आहे. त्यात अलौकिकार्थप्रतिपादनासाठी शब्दप्रामाण्य मानावेच लागते, असा निष्कर्ष पंडितजींनी पादला आहे. अशाच प्रकारच्या अनेक वादांचे खडनमडन यात अस्त त्यांनी प्रमाणचतुष्टय सिद्ध केले आहे. त्या प्रमाणाचा बलाबल विचार करून त्यात आचार, स्मृति, श्रुति असा एकाहून एक श्रेष्ठत्वाचा त्रम सांगितला आहे. परंतु कोणताहि सिद्धांत निरपवाद नसतो. सिद्धान्ताला अनेक अपवाद पुढे येतात. साधारणत बलिष्ठ प्रमाणाने दुर्बल प्रमाण बाधित होते हे खरे असले तरी सौत्रामणी यशात सुराग्रहण श्रुतीने सांगितले असले तरी कलियुगात सुरापान बर्ज्य सांगितले असल्याने 'कलि-बर्ज्य' वचनाने श्रुतीचा आदेशहि त्याभावा लागतो. याच निमित्ताने 'कलिवर्ज्य' ह प्रकरण कार्य काय आहे व त का मानावे लागते याचा ऊहापोह करून स्थूलधर्म व सूक्ष्मधर्म असे धर्माचे दोन भेद मानून सामान्य माणसाचा बुद्धिभेद होऊ नये म्हणून कित्येक निहित कमेंहि कलिवर्जांत घातली आहेत.

नीतिप्रतिबिंब

नीतिप्रतिबिंब हा भंग सर्वांत मोठा आहे कारण यातच धर्माधर्म, नीति, अननीति, कार्याकार्य इत्यादि महत्त्वाच्या विषयांचा ऊहापोह केलेला आहे. या विभा गाला नीतिप्रतिबिंब ह नाव असले तरी अर्थशास्त्र, वातापद्धति, नाण्याचा उपयोग

व परिणाम, अर्थशास्त्रमूल्य समाजरचना, त्रिविध शासनपद्धति, यंत्रवृद्धीचे दुष्परिणाम, श्राविकारणाचे विचार, अराजकाचे दुष्परिणाम, मालकी हक्काच्या कल्पनेची उत्पत्ति व वाद, व्यक्तीची मालकी, समाजाची मालकी, राष्ट्राची मालकी, बाल मानसची विचारसरणी, धनोत्पादक धंदे, नाशिक्रम, पेंसिक्रम, नॅशनल् सोशॅलिझ्म, गिन्ड सोशॅलिझ्म, तन्त्रशासनवाद इत्यादि सर्व नयाजुन्या कल्पनांचा ऊहापोह यात आहे. या संग्रहाचा वादाचा निरूपण काढून त्यावरून धर्माच्या बंधनाची समाजाच्या आनंद्यक्ता कशी आहे ते दाखविले आहे.

नीतिप्रतिनिधानंतर चातुर्वर्ण्यप्रतिनिधित्वा आणि त्रिग्राहप्रतिनिधित्वा अर्थात दोन प्रकरणे पुढे आली आहेत. चातुर्वर्ण्यप्रतिनिधित्वात त्रिदशकुटुम्बवाद, जातिनादावरील आक्षेप व त्याचा निरास, जातिपरिवर्तन, अर्थशास्त्रदृष्ट्या जातिभेदाचा सुपरिणाम, देवनादविचार, पौरपवाद इत्यादि विषयाची चर्चा आहे त्रिग्राहप्रतिनिधित्वात त्रिग्राहाचे प्रयोजन, त्रिग्राहाची आवश्यकता, सुप्रजाजनन, प्रीतित्रिग्राह, धर्ममूल्य त्रिग्राह, त्रिग्राहाच्या वयाची मर्यादा, गोनप्रवरविचार, पुनर्विग्राहाची इष्टानिष्टता इत्यादि विविध विषय आले आहेत

अशाप्रकारे हा ग्रंथ म्हणजे धर्म, अर्थ आणि काम या त्रिवर्गमूल्यक समाजशास्त्रातील मूलभूत कल्पनांचा एक सदर्भग्रंथ आहे असे म्हटल्यास चालेल. या ग्रंथाला सदर्भग्रंथ असे आम्ही हेतुपूर्वक म्हणतो, कारण यात नव्या जुन्या सर्वच समाजशास्त्रविषयक कल्पनांचा कोठेना कोठे तरी उल्लेख आला असून त्या त्या कल्पनांना ज्या ज्या वचनांचा आधार आहे ती वचन यात उद्धृत केली आहेत. सिद्धान्तपक्षाच्या दृष्टीकरणार्थे जशी श्रुतिस्मृतिपुराणादिकानून आधारभूत वचन नमूद केली आहेत तशीच पूर्वपक्षाला आधारभूत असलेली वचनेहि उद्धृत केली आहेत, त्यात पक्षपात केला नाही. किंहुना प्रतिपक्षाचे म्हणण निस्तारपूर्वक मांडले असून स्वतःचे सिद्धान्तमत सारासुरूपानेच मांडले आहे. शेवटी ग्रंथकाराने स्वतः 'नीतिसुधा' नामक पद्यावली निस्तारपूर्वक दिली आहे.

नीतिसुधा

या नीतिसुधेचे २४५ श्लोक असून त्यांनी या पुस्तकाची १७ पाने व्यापिली आहेत. हे सगळे श्लोक मननपूर्वक वाचण्यासारखे आहेत. त्यात मौन ही की या नीतिसुधेत चातुर्वर्ण्याची उपयुक्तता गुणकर्मानुसार वर्णिली आहे. हे विचार आपल्या प्रस्तुतच्या ग्रंथप्रणालीला निरोधक होतात, अस दाखवल्यावरून ग्रंथकाराने नीतिसुधेच्या शेवटी अशी टीप जोडली आहे की त्यातील चातुर्वर्ण्य गुणकर्मानुरोधी असे वर्णिले असले तरी जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्यांचे ते रक्षण आहे अस मानू नये. समाजातील विविध कार्ये उत्तम रीतीने पार पाडण्यास उत्तम गुणाचीच अपेक्षा असते, जन्म-

सिद्ध जातीची अनेक तेथे धरली जात नाही. जन्मसिद्ध जातीचा अमिमान समाजात बोकालू लागला तर जातीयतेच्या निषेध समाजाची रगळी घडी त्रिरडून जाईल यास्तव समाजकार्यात जातीला मान न देता गुणकर्मांलाच मान द्यावा असे नीतिमुधेंत सांगितले आहे. परंतु याचा अर्थ हाच समजावा की उत्तम कार्यकर्त्यांचे गुण आपल्या अंगी आणण्यास प्रत्येकान शक्य. मात्र हा गुणोत्कर्ष जात्युत्कर्षाने साधावा. तो जात्युत्कर्ष परमेश्वराच्या आराधनेने कसा साधता येतो ते चातुर्वर्ण्य प्रकरणात दर्शविले आहे.

प्रास्ताविक निवेदनात ग्रंथकार लिहितात की, प्रथम सनातनधर्मदीप ग्रंथ लिहिण्याचे ठरले, त्या वेळी म. म. श्रीधरशास्त्री पाठक यांनी असे मत प्रकट केले की हा ग्रंथ सर्व संप्राहक व्हावा व त्यात सर्व देशकालपरिस्थितीचा विचार प्रदर्शित व्हावा. हे मत मान्य न झाल्याने संतोजी महाराजांनी प. देवदृष्णशर्मा यांना पाचारण केले व त्यांचे मत घेतले. त्यावेळी प. देवदृष्णशर्मा यांनी असा अभिप्राय दिला की, आपणास जर सनातन धर्माच्या स्वरूपाचे विवेचन करावयाचे आहे तर काशीस्थ पंडितांचे यात साहाय्य घ्यावे. या योजनेनुसार प. लक्ष्मणशास्त्री ब्रिड यांना पाचारण करण्यात आले आणि त्यांच्या सल्ल्यानुसार प. देवदृष्णशर्मा यांच्याकडेही कामगिरी सोपविण्यात आली ही पूर्वपीठिका लक्षात घेतल्यास या ग्रंथात केवळ परम्परागत रूढीनुसार सनातन धर्माच्या स्वरूपाचे विवेचन करण्याच्या उद्देशानेच प. देवदृष्णशर्मा या कार्याला प्रवृत्त झाले. हा निश्चय ठरल्यावर त्यांनी कार्ल मार्क्सपासून आतापर्यंतच्या काळातील सुधारणाबादी लेखकांचे लेख अग्न्यागिरी. अशा रीतीने आधुनिकांच्या मतांचे खण्डन करण्याची तयारी करून नंतरच प. देवदृष्ण शर्मा यांनी हा ग्रंथ लिहिला. ग्रंथकाराने आपल्या मताच्या पुष्टयर्थ भरपूर आधार दिले आहेत. विशेषतः मनुस्मृति आणि महाभारत या दोन ग्रंथांचे त्यांचा अविष् मर आहे. 'यन्मनुस्मृतीत् तद्भारतम्' हे वचन त्यांनी अक्षरशः शिरोधार्य मानले आहे. महाभारतातील धर्ममूल्य नीति वचनेंहि ग्रंथकारास मान्य आहेत; तथापि महाभारतातील उपदेश राजाला व क्षत्रिय वर्णाला अनुलक्षून आहे असे म्हणून त्याला प्रसंगविशेषी गौणत्व दिले आहे. द्रोणाचार्यांचा वध होण्यासाठी धर्मराजाने 'नरो वा कुन्जरो वा' असे म्हणून असत्य भाषण केले. तरी सत्यज्ञाचा नाश टाळण्यासाठी ते भाषण धर्म्यच होय असे म्हणून 'यस्मिन् यथा वर्तते सो मनुष्य.' असा तात्पर्यार्थ आधारित दिला आहे. दण्डनीतेशिवाय समाज मुख्यस्थित चालणार नाही, यावरिता शासनसंस्थेची आवश्यकता मान्य केली आहे. राजाला आवश्यक असे कार्ये करण्याचा अधिकार आहे आणि त्याने तो अधिकार चातुर्वर्ण्य हा त्यांचा धर्मच आहे असे म्हटले आहे. या ग्रंथात सनातनी मतानुयायी पञ्चाल आधारितपुस्तक भरपूर वचने प्रसूत केली आहेत. त्याचप्रमाणे इतर ग्रंथकारांचे आधारित भरपूर

आढतात. उच्च न्यायालयातील कित्येक सटल्यातील न्यायमूर्तींच्या वचनाचे आधार कित्येक ठिकाणी उद्धृत केलेले आहेत. पंडितजींचा संस्कृत भाषाशैली उत्तम आहे आणि वादविवादकौशल्यहि असाधारण आहे, त्यामुळे हा ग्रंथ मननीय झाला आहे. परंतु एवढ्या मोठ्या ग्रंथातून आपल्या समाजाच्या सग्र-नालीन अवनतीवर नवा तोडगा करून पाहण्यासारखा सुधारणेचा मार्ग आढळत नाही, असा प्रतिकूल अभिप्राय प्रस्तुत ग्रंथासमधी कै. ज. स. करदीनर यानी दि. ९-११-६० च्या फेसरीत व्यक्त केला आहे.

*

*

*

संस्कृतसाहित्यविमर्शः

आधुनिक शिक्षणपद्धतीत वृद्धा सर्व शास्त्राचा व दर्शनाचा अभ्यास त्याच्या इतिहासाच्या अनुरोधाने करण्यात येतो. अशा प्रकारे इतिहासाच्या अनुरोधाने शास्त्राचा अभ्यास करित असताना त्याचा विकास किंवा विरोध कोणत्या प्रमाने झाला याची कल्पना येते. इतिहासकामाच्या शानाभावी शास्त्राचें ज्ञान एका दृष्टीने अपूर्ण किंवा सद्दोष राहते. प्राचीन शास्त्रकारांनी इतिहासग्रंथाचे हे महत्त्व ओळखूनच इतिहासाला मोहावरणाचा नाश करणाऱ्या प्रदीपाची उदया दिली आहे.

आधुनिक शास्त्राचा ऐतिहासिक प्रमानुसार अभ्यास करण्यासाठी संस्कृत वाङ्मयाचें अध्ययन अत्यंत आवश्यक असते. कारण ती सर्व शास्त्रे मुळात संस्कृतातच आढळतात. आधुनिक आरोग्यशास्त्राचा मूलग्राही अभ्यास करावयाचा असल्यास संस्कृतातल्या आयुर्वेदाचें अध्ययन केलेंच पाहिजे. ते न केल तर आधुनिक आरोग्यशास्त्राचें अध्ययन अपूर्ण राहिल. जी गोष्ट आरोग्यशास्त्राची तीच शिल्पशास्त्र, वास्तुशास्त्र, राजनीति, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र इत्यादि सर्व शास्त्रांच्या वास्तूत रचरी आहे. त्या त्या शास्त्रांचे मौखिक संस्कृत ग्रंथ हेच 'अनेकसंशयोच्छेदि' व 'परोक्षार्थाचे दर्शक' आहेत.

पण आदर्श्यांची गोष्ट ही की प्रत्यक्ष संस्कृत साहित्याचे ऐतिहासिक प्रमाणाच्या अनुरोधाने अध्ययन करावयाचें झाल्यास युरोपीय भाषातील ग्रंथाकडे वळवें लागतें. देशी भाषात संपूर्ण संस्कृत साहित्याचा विमर्श करणारे किंवा परामर्श करणारे ग्रंथ फारच थोडे आहेत व प्रत्यक्ष संस्कृत भाषेत तर या स्वरूपाच्या ग्रंथांची नावेमुद्धा लोकाना टाऊक नाहीत. या विषयावर जे दोन चार ग्रंथ आजवर संस्कृतात प्रकाशित झाले त्यामध्ये वृन्दावन गुरुकुल निःस्वमित्रालयाचे भूतपूर्व कुलपति आचार्य त्रिजेन्द्रनाथ शारंगी यानी लिहिलेला 'संस्कृतसाहित्यविमर्श.' हा ग्रंथ अग्रगण्य आहे. या ग्रंथाला उपराष्ट्रपति डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् याची प्रस्तावना असून त्याच्या मुद्रणानरिता स्वर्गीय श्री. मणीलाल टी. राहा यांचे सत्पुत्र श्री.

सनत्कुमार यानी सर्व रचं दिले. ग्रथाच्या प्रारंभीं खुर्जा संस्कृत महाविद्यालयाचे प्रधान आचार्य श्री. कुंजरदत्त शास्त्री यानी ग्रथकाराचा सविस्तर परिचय करून दिले असून पुढे प. गिरिधर शर्मा स्वतुर्वेदी, श्री. महादेव पाण्डेय, श्री. नारायण शास्त्री रिस्ने, श्री. नामदेवशरण अगरवाल, डॉ. मुद्रल्लण्य अय्यर इत्यादि विद्वानानी लिहिलेले प्रस्तुत ग्रथाचे प्रकाशालेख उद्धृत केलेले आहेत. प्रास्ताविक लेखामध्ये संस्कृतचें विश्वभाषात्व व व्यावहारिकत्व अनेक प्रमाणानी प्रतिपादन केलेले आहे. प्रस्तुत ग्रथलेखनाचे प्रयोजन सामानां ते म्हणतात, “कैस्त १९४७ तमेऽब्दे यदाह वृन्दावनगुरुकुलविश्वविद्यालयस्य कुलपतिपदाधिष्ठित आसम् उच्चश्रेणीस्थे. अन्ते वासिभिः पृष्टम् यत् संस्कृतसाहित्यस्य इतिवृत्तम् नैवास्ति किम् ? न खल्विदानीं यापन्मे दृष्टिपथ गतम् इति उत्तरम् ददानस्य मे हृदि कोत्सुदगान् महियान् व्यावोप. । चिरकालाध्ययनाध्यापनप्रसंगे मैक्समुल्लर-विल्सन-पिटरनीझ-कीथ-मेक्टानल-ग्रभृतीना पाश्चात्यविदुषाम् आङ्ग्लभाषालट्टाना संस्कृतसाहित्येतिवृत्तग्रथाना परिशीलनम् संस्कृतभाषाया च तादृशग्रथाना सर्वथाऽभाव हृदयदायकशङ्कुरिव मुग्धा व्याकुलमकार्षीत मदीय मन पटलम् ।” अशा प्रकारे संस्कृत भाषेचें वैगुण्य निवारण्यासाठी बद्धपरिकर झालेल्या आचार्य द्विजेन्द्रनाथजींनी अनेक ग्रथांचे सांगोपांग आलोचन करून ५ वर्षांच्या आत प्रस्तुत ग्रथ लिहून तयार केला. ययाची पत्राशी उलटल्यानंतर एवढा मोठा सफल क्रियान्वित करणाऱ्या लेखकाचा उत्साह एतरेतरच प्रकाशनीय म्हटला पाहिजे. या ग्रथाचे २ भाग असून त्यातील पूर्वार्धाच्या ३३५ पृष्ठांमध्ये वेदप्रकरणम्, वैदिकप्रकरणम्, पद्दर्शनप्रकरणम्, साम्प्रदायिकदर्शनम्, नास्तिकदर्शनम्, पुराणागमदर्शनम् असे ६ परिच्छेद असून उत्तरार्धामध्ये लौकिक साहित्यासम्बन्धीचे ६ परिच्छेद आहेत. ७ व्या परिच्छेदात वाल्मीकि, व्यास यांचा परामर्श, ८ व्या परिच्छेदांत भाष, कालिदास, अश्वघोष यांच्या साहित्याचा विमर्श, ९ व्या परिच्छेदात भट्टमिष्ट भारवि, भट्टी, माघ इत्यादि ४० पेशा अधिस महाकवींच्या साहित्याचा विमर्श, १० व्या परिच्छेदात टण्डी, बाण, सुमधु इत्यादि गणलेखनाचा विमर्श, ११ व्या परिच्छेदात नाट्यवाङ्मयाचा परिचय व शेषटच्या १२ व्या परिच्छेदात पद्मशास्त्रिय, कथासाहित्य, अल्यारशास्त्र, संगीतशास्त्र, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र, स्तोत्रसाहित्य इत्यादि विविध प्रकारच्या साहित्याचा प्रकरणशः परिचय देण्यात आलेला आहे. ग्रथाच्या विविधेतमुळे व विपुलतेमुळे हा ग्रथ आकाराने मोठा शास्त्रेय आहे. बऱ्याच सर्वच परिच्छेदांमध्ये सर्वभूतुरोपाने मूळ ग्रथातील वचने भरपूर प्रमाणांत उद्धृत केलीं असल्यामुळे सदभेदग्रथ म्हणून या ग्रथाची उपयुक्तता वाढलेली आहे.

प्रकरण ३१ वें

उपसंहार

प्रादेशिक व संस्कृत साहित्य

संस्कृत साहित्याच्या इतिहासग्रथात १७ व्या शतकांतरच्या साहित्याचा उल्लेख प्रायः सर्व लेखनांनी टाळल्यामुळे १७ ते २० व्या शतकापर्यंतच्या कालखंडात संस्कृतात साहित्यनिमित्त झालीच नाही व झाली असल्यास ती सर्वथा नगण्य स्वरूपाची असावी असा समज सुनिश्चित समाजाने सुद्धा रूढ झाला असल्यास काही नवल नाही. हा समज दूर करण व संस्कृत भाषेच्या सजीवत्वासमर्थीचा प्रत्यय निर्माण करणे या द्विनिष्ठ आशयानेच आम्ही प्रस्तुत प्रबंध लिहिला. १७ व्या शतका-नंतरहि संस्कृत साहित्याची स्रोतस्विनी आपल्या प्राचीन वैशिष्ट्यासह व नवीन वैचित्र्यासह स्वाभाविक गतीने कशी प्रगटित होत होती याची कल्पना आतापर्यंत आलेल्या प्रकरणानून वाचकाना आली असेलच.

मुसलमानांच्या शासनकाळात यावनी भाषेला व १७ व्या शतकातील शिवाजी महाराजांच्या उत्थानानंतर महाराष्ट्रात व इतरत्र स्वतंत्र झालेल्या देशी राज्यात प्रादेशिक भाषांना राजाभाषाच स्थान मिळाले तरी संस्कृत भाषा व संस्कृत विद्या याची प्रतिष्ठा ओसरली नव्हती. इंग्रजी शिक्षणाच्या आरंभापूर्वी (इ. स. १८५७ पूर्वी) व त्यानंतरहि काही कालपर्यंत या देशात शिक्षण याचा अर्थच संस्कृत भाषा व विद्या याच आकलन होतच होता. आजहि जुन्या पिढीचा प्रत्येक सुशिक्षित अल्पस्वल्प प्रमाणात का होईना संस्कृतज्ञ असल्याच आढळून येते.

प्रादेशिक भाषांचा उदय

तथापि या अर्वाचीन काळात भारताने सर्वत्र प्रादेशिक भाषा वेगाने विकासा पावत होत्या. भारतातील तामीळ व्यतिरिक्त सर्व प्रादेशिक भाषांचा उदयकाळ सामान्यतः १० ते १५ या शतकात मानण्यात येतो. तेव्हाचा प्रथम कवि नम्रव पांचा काळ ११ वे शतक. कानडीचा उदयच आद्य ग्रंथ 'कविराजमार्ग', हा राष्ट्रकूट वंशाचा राजा नृप नृप याने लिहिला; त्याचा काळ इ. स. ८१५ ते ८७७ म्हणजे १ वे शतक हा निश्चित आहे. मल्याळी भाषेचा आद्य ग्रंथ 'रामचरितम्'

हा १२ व्या शतकातील मानण्यात येतो. गुजरातीचा व्याघ्रग्रन्थ शालिभद्र भारतेश्वर विरचित 'वाहुत्रलिरास' हा असून त्याचा काळ इ. स. ११८५ हा आहे. मराठीचा सर्वमान्य आद्य ग्रन्थ शानेश्वरी हाहि १२ व्या शतकातलाच आहे. भगालीचीं प्रारंभीचीं चर्चागीतें १० ते १२ व्या शतकात लिहिणीं गेलीं. आसामींतील 'ग्रहहाद चरित' व 'हरगौरीधवाद' या आरंभीच्या श्रेष्ठ ग्रन्थांचा लेखक हेम सरस्वती हा १३ व्या शतकात होऊन गेला. उडिया भाषेचा श्रेष्ठ आद्य लेखक सारळादास १४ व्या शतकात झाला. पंजाबी व हिंदी साहित्याचा प्रारंभ काळ ११ वें शतक हा मानण्यात येतो.

प्रादेशिक साहित्यांतील आरंभीचे विषय

अशा प्रकारे प्रस्तुत प्रबंधात सस्कृत साहित्याचा जो धर्वाचीन काळ गृहीत धरला आहे तोच इतर भारतीय भाषांतील साहित्याचा (योज्या सैल अर्थाने) मध्यकाळ ठरतो. या काळातील सस्कृत साहित्यामार्गे जशी रागायण-भारत-भागवत यासारखे प्रभावी उपजीव्य ग्रन्थ व कालिदास, भवभूति, वाण, माघ, हर्ष, भारवि यासारख्या प्रतिभासम्पन्न युगप्रवर्तक साहित्यिकांनी प्रवर्तित केलेले वैशिष्ट्यपूर्ण साहित्यसम्प्रदाय, याची पार्श्वभूमी आहे, तीच पार्श्वभूमी या प्रादेशिक साहित्याच्या मार्गे आहे. सस्कृत साहित्याव्यतिरिक्त दुसरी कोणतीहि प्रभावी साहित्यपरम्परा आरंभीच्या प्रादेशिक साहित्याच्या मार्गे नाही.

बहुतेक प्रादेशिक वाङ्मयात प्रथमतः नाय-साहित्याची प्रवृत्ति झाली असें डॉ. नगेन्द्र यांचें म्हणण आहे. पंजाबी साहित्याचे इतिहासकार तर गोरखनाथ व चर्पटनाथ यानाच आपले आरंभीचे लेखक मानतात. याच आरंभीच्या काळात बहुतेक प्रादेशिक साहित्यामध्य राज-स्तुतिपर किंवा वीरस्तुतिपर साहित्य निर्माण झाले असें दिसते. तें असा—

तामिळमध्ये—'पोद्दुन राक्षुप्पदई' (सेनापतीच्या गोप्ती), या ग्रन्थाचा विषय करइळच्या चोलवंशातील राजांचें गुणवर्णन हा आहे. 'पेरुम्मनाक्षुप्पदई' या ग्रन्थात पाचीच्या राजपुत्राच गुणगान आहे. 'पद्रिटुप्पात्त' या ग्रन्थात निर-निराळ्या वर्जनी केलेली चेर राज्यातील श्रेष्ठ पुढराची स्तुति संकलित करण्यात आली आहे. 'सिल्लुप्पदिकारम्' या प्रसिद्ध महाकाव्याचा विषयहि याच स्वरूपाचा असून चेर राज्यातील एका सम्राटपुत्राने त्याची रचना केली. (हा राजपुत्र पुढे तपस्वी झाला.)

तेलुगुमधील श्रीनामिरचित 'पन्निनाधिचरित्रम्' या काव्याचा निपय वीरस्तुतिपर अग्न त्यात पल्लनाडु (गुदूर) येथील योद्ध्याच्या साहसी कथा रगविल्या आहेत.

मल्याळी मापेच्या 'पश्य पादुदुकल' या आदिवाव्यात अनेक धीरांची चरित्रे ओजस्वी मापन गाडली आहेत.

मराठी साहित्यात आरम्भाच्या काळात वीरांचे पोत्रांढे आढळतात. पण त्या वीरकाव्याने महाकाव्याच स्वरूप धारण केलेल दिसत नाही.

गुजरातीत श्रीधरकृत 'रणमल्लच्छन्द' व पद्मनामकृत 'कान्हडदे प्रबन्ध' यासारणी वीरचरित्रपर श्रेष्ठ महाकाव्ये आरम्भीच्या काळात निर्माण शाली.

पंजाबीतील वीरसंपूर्ण स्तुतिकाव्याची अवस्था मराठीतील आरम्भीच्या पोवाड्यासारखीच आहे.

हिन्दीच्या आरम्भकाळाला तर इतिहासकारानी वीरगाथाकाळ हेंच नाव दिलेले आहे. पृथ्वीराज राघो व आत्हा रत यासारखी आरम्भीची व त्यानंतरची काव्ये वीरस्तुतिपरच आहेत.

संतसाहित्य

प्रादेशिक साहित्याच्या आरम्भकाळात प्रामुख्याने आढळणारी दुसरी वैशिष्ट्य पूर्ण परंपरा सतनायाची आहे. तामिळमध्ये अटारहसिद्धर; तेलुगुमध्ये वीमन वीरप्रसम्; कानडीत सर्वज्ञ, मराठीत शनिश्चर नामदेव प्रभृति धारकरी व इतर सतमटळी, गुजरातीत अरुओ, गृहजानन्द, प्रीतमदास हे व इतर वल्लभ-सम्प्रदाय-निरोधी वैष्णव सत, बंगालीत त्राल गीत रचणारे सतकवि, पंजाबीत गुरुनानक व त्याच्या सम्प्रदायातील सत आणि हिंदात कवीर, दादूदयाल, मुदरदास, तुल्सीदास, सुरगस, इत्यादि असख्य सतानी भारतातील सर्व प्रादेशिक वाङ्मयाचा प्रवाह आपल्या भक्तिप्रचुर काव्यानी फारच परिपुष्ट केला आहे.

वैष्णवसाहित्य

संस्कृतातील रामायण व भागवत या उपजोड्य ग्रन्थाच्या प्रभावाने सर्वच प्रादेशिक भाषात आरम्भकाळां फार मोठ वैष्णव साहित्य निर्माण शालेल दिसत येत. सतकाव्याच्या व या नायाचा सर विशेष भिन्न नाही.

तामिळ मापन प्राचीन काळां वारा आल्यार कवीनी 'नालाविरप्रबन्धम्' नामक फार मोठ काव्याचा समूह निर्माण केला या ग्रन्थात एकूण ४ हजार छंद आहेत. त्यामध्ये तिरुमगै आल्यार, नम्माळवार व आढळ ही कवियित्री यांची काव्य अधिन प्रमाणात आहेत. मध्यतरींच्या कालवृत्तात पिल्लै रोसमाळ अव्यगार हे प्रसिद्ध वैष्णव कवि होऊन गले. त्यानी 'अष्टप्रभुबन्धनम्' हें प्रख्यात वैष्णवी काव्य निर्माण केला.

तेलुगूत 'रंगनाथरामायण' (१३ वें शतक) 'भास्कररामायण', कुम्मरि मोल्लूकृत रामायण, बम्मेर पोतनकृत 'भागवतम्', तिम्मनकृत 'पारिजातापहरणम्' मृदुदुपल्लवी या कवयित्रीचे 'राधिनासान्वनम्' यासारखे रामायण-भागवतावर आधारित उत्कृष्ट व लोकप्रिय वैष्णवीय काव्यग्रंथ निर्माण झाले. विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की भारतातल्या इतर प्रदेशांपेक्षा आन्ध्रात प्रभु रामचंद्रासंबंधी काव्यरचना फार मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते.

कानडी भाषेत राम व कृष्ण यांच्या जीवनावर तत्प्रमाणे मोठमोठी काव्य स्वतंत्रपणे निर्माण झाली. पण त्यांना वैष्णव संप्रदायी काव्यात महत्त्वाच स्थान देत नाहीत. तथापि साम्प्रदायिकामध्ये मान्यता पावलेलीं सुट्ट वैष्णव काव्ये कानडीत कमी प्रमाणात झालीं नाहीत. रामायण व भागवतार्चा उत्कृष्ट भाषान्तरं कानडीत झालीं आहेत.

मल्याळी भाषेत 'कृष्णगाथा' (१५ वें शतक) 'मातभागवतम्', 'हरि-नामकीर्तनम्', 'कृष्णनाट्यम्' (ही अष्टका) 'कृष्णश्या रामायणम्', एजुत्तच्चन कृत 'अप्यात्मरामायण', 'रामनाट्यम्' (ही अष्टका) 'रामायणचम्पू', हीं वैष्णवमूल्यं सर्वमान्य आहेत.

मराठीत एकनाथ महाराजांच 'भागवत' व 'माघार्थ रामायण' हे दोन मोठे ग्रंथ व त्याव्यतिरिक्त समर्थोच रामायण व कृष्णदयारणवाची 'हरिविटा' ही भागवतावरील व्याख्या, वैष्णवी साहित्यात उल्लेखनीय आहे. नामदेव, तुकाराम यांच महाराष्ट्रात सर्वतोमुखी असलेले कृष्णभक्तिपर भगव वैष्णवकाव्यातच अन्तर्भूत होतील. पण त्याच स्वरूप पुढील आहे.

गुजराथीत नरसी मेहता, भालणनाथर, विष्णुदास, प्रेमानंद यांची कृष्ण भक्तिपर वैष्णवी काव्य अप्रतिम समजण्यात येतात. रामभक्तिपर काव्य जशीं तेलुगूत भरपूर आहेत, तशीं गुजराथीत कृष्णभक्तिपर काव्य आहेत.

बंगालीत, चैतन्य महाप्रभु व चण्डीदास यांनी प्रवर्तित केलेला वैष्णवी काव्य संप्रदाय मुरारिसुक्त, नरहरि सरकार, वासुदेव घोष, रामानन्द मधु, शानदास, गोविंददास, लोचनदास, बलरामदास, रायचोपर यासारख्या अनेक थोर कवींनी समृद्ध केला. या कवींनी गीतनाव्य व चरितकाव्य या दोन्ही स्वरूपांची काव्य इतक्या भरपूर प्रमाणात निर्माण केली की त्यांचा प्रभाव आजामी व उडीया साहित्यापरहि झाला. रामभक्तिपर वैष्णवी साहित्यात कृत्तिनास ओशा यांचे रामायण उत्तरेतल्या तुलसीरामायणाद्विस्तृच जगालात मान्यता पावले आहे.

आजामी भाषेत, माधन कन्दलीच 'रामायण' व 'देवगिरी' हे कृष्ण-भक्तिनिष्ठ काव्य, शकरदेवाची 'कीर्तनपदावली', व त्यांचा शिष्य माधवदेव यांची

‘सहस्रवीर्तन-बोया’ याना फार मान आहे. सहस्रवीर्तनबोयेला ‘बडगीत’ ही लोकप्रिय सजा आहे.

उडीया भाषेतील वैष्णवी साहित्यावर चैतन्य सम्प्रदायाचा फार मोठा प्रभाव पडला आहे. दीनकृष्णदास, अभिमन्यु, सामन्तसिंहर, कविगुरु, बलदेव, भक्तचरण गोपाळकृष्ण या कवींनी भगवान कृष्णाच्या जीवनातील अनेक प्रसंगावर उत्कृष्ट काव्ये लिहिली. ब्रह्मरामदासांचे रामायण हे उडीया भाषेतील उत्कृष्ट रामायण समजण्यात येते.

या वैष्णवी साहित्याचा टसा उर्दूवर मुद्दा उगमला आहे. काही हिंदू कवींनी व नबीर अमरराजादीसारख्या मुसलमान कवींनी कृष्णभक्तिपर काव्ये उर्दूत लिहिली. पण ती उर्दूच्या प्रकृतीशी निसदृश वाटतात; असे तज्ज्ञांचे यासंदर्भात मत आहे.^१

हिंदी भाषेत तर वैष्णवी साहित्याचे सर्वात अधिक प्रमाण उपलब्ध होते. याचे कारण वैष्णवसाम्प्रदायिकांची केन्द्रस्थाने जयोध्या व मथुरा हिंदीभाषी प्रदेशाच्या हृदयस्थानी आहेत. बल्भ, मिर्जा, माधव, हितहरिवशाचा राधावल्लभ व गौडीय साधारख्या सर्व वैष्णव सम्प्रदायाच्या साधूंनी हिंदीत भरपूर साम्प्रदायिक साहित्य निर्माण केले. त्यांच्या साहित्याचा हिंदी साहित्यावर दीर्घ कालपर्यंत सखोल प्रभाव उमगलेला दिसतो.

रामायण-भारताचा प्रभाव

तात्पर्य, सर्व प्रादेशिक साहित्याच्या इतिहासात मध्ययुगीन समजल्या जाणाऱ्या सम्पूर्ण साहित्यावर आध्यात्मिक दृष्ट्या साहित्यिकांच्या अतःकरणातील राम-कृष्णांच्या भक्तीचा किंवा वाचस्पतीन दृष्ट्या सधुनातील रामायण व भागवत या महनीय ग्रंथांचा फार मोठा टसा उमगलेला दिसतो. एकूच्या वाल्मीकि रामायणाच्या प्रभावाने एकूच्या तामीळमध्ये कन्न रामायण, तेलुगुमध्ये रगनाथ-रामायण व भास्कररामायण, कानडीत पम्परामायण, मल्याळी भाषेत एज्जु सत्त्वेनच अध्यात्मरामायण, मराठीत एकनाथाच भाग्यरामायण व मोरोपताची अष्टोत्तरशत रामायण,^२ बंगालीत कृत्तिसासत्ते रामायण, आसामात माधव

२ “यह कविता उर्दूकी आत्मासे मेल नहीं खाती”—डॉ० नगेन्द्र (भारतीय वाङ्मय, प्रस्तावना, पृ १६)

३ मोरोपताचा संस्कृत काव्यसंग्रह त्याच्या मराठी काव्य संग्रहाच्या तुलनेत लहान असला तरी तो अनेक अर्वाचीन संस्कृत कवींच्या काव्यापेक्षा नितीतरी मोठा व सरस आहे. रामचरित्रविषयक अर्वाचीन संस्कृत कवीत मोरोपताचे स्थान फार श्रेष्ठ आहे.

कन्दलीचें रामायण, उडीया भाषेंत सारळाद्राषाचें विलंका रामायण व पञ्चरामद्राषाचें रामायण आणि हिन्द्यांत तुळसीदासाचें तुळसीरामायण किंवा रामनरतिमानस, हे सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ विविध प्रादेशिक साहित्यांत निर्माण झाले. आजहि या रामायणांतून दुसऱ्या कोणत्याहि ग्रंथाचा प्रभाव, त्या त्या प्रदेशातील समाजाच्या अस्त-रुणावर पडलेला दिसत नाही.

महर्षि वाल्मीकीच्या रामायणाप्रमाणेच भगवान् व्यासाच्या महाभारताच्या प्रभावाने वेल्गून नजय, तिष्कन व एर्न; कानडीत पण व कुमारव्यास; मल्याळीत एजुत्तच्चनन (याचें महाभारत त्याच्या रामायणापेक्षाहि लोकप्रिय आहे, असे म्हणतात.), मराठीत श्रीधर (पाण्डवप्रतापनार), मुक्तेनर व मोरोपत, बंगालीत काशीरामद्राष, आसामीत रामधरस्वती (याने महाभारतावर आधारित अनेक वधकाव्यें लिहिलीं.) उडीया भाषेंत सारळाद्राष (याला महाभारतामुळे 'उत्कल-व्यास' ही उपाधि प्राप्त झाली), पंजाबीत कृष्णलाल व हिंदीत गोकुलनाथ, सवर्णसिंह चौहान व मैथिलीशरण गुप्त या श्रेष्ठ व मान्यवर साहित्यिकांनी लिहिलेलीं विविध स्वरूपाचीं महाभारत त्या त्या साहित्याचीं आग्रूपण मानण्यात येतात.

प्रादेशिक भाषांच्या साहित्यांत राम व कृष्ण यांच्या मन्नीसुळे जसें वैष्णवी स्वरूपाचे साहित्य निर्माण झालें तस शिवभक्तिनिष्ठ शैवसाहित्य मात्र पारसं निर्माण झाल्याचे दिसत नाही. परंतु अर्वाचीन संस्कृत साहित्याच्या आरभीं, प्राचीन परम्परेनुसार व समकालीन प्रादेशिक साहित्याचीं अनुरूप असे वैष्णवी साहित्य जसे भरपूर प्रमाणात आपल्या वैशिष्ट्यानुसार निर्माण झालेलें दिसत, तसच शैवसाहित्यहि दिसत येतें. समकालीन प्रादेशिक साहित्यातलें हें व्यङ्ग संस्कृत साहित्यात नाही ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. त्याचप्रमाणे महाभारतातील आर्यानां पारख्यानावर आधारलेली अनेक काव्य-नाटके जशी या कालखंडातील संस्कृत साहित्यात भरपूर प्रमाणात दिसतात, तशी प्रादेशिक साहित्यात दिसत नाहीत. समकालीन राजपुराणांचीं काव्यात्मक चरित्रें लिहिण्याच्या कामी संस्कृत साहित्यिक फारसे जागरूक नाहीत, पण प्रादेशिक साहित्यिक तितकेहि जागृत दिसत नाहीत.

तात्पर्य अर्वाचीन कालखंडातील संस्कृत साहित्यिकांनी जे विषय आरभीं हाताळले, त्याच निषयावर प्रादेशिक साहित्यिकांहि लिहीत होते. निषयाच्या दृष्टीने दोघेहि समान भूमिंवर होते. प्रसाराच्या दृष्टीने संस्कृत साहित्यिकांनी चम्पू, विविध रूपकें, शतक इत्यादि विविध प्रकार हाताळले प्रादेशिक साहित्यात ह वैविध्य नाही. हा भेद लक्षात ठेवण्यासारखा आहे.

भारतीय साहित्यांतील नवयुग

इ. स. १८५७ मध्ये इंग्रजांवरोधी स्वातंत्र्ययुद्धाची पहिली उठावणी झाली. त्यानंतर या देशात सांस्कृतिक आनमणाच्या द्वारा आपले राजकीय वर्चस्व सुस्थिर

करण्याचा प्रयोग फार मोठ्या प्रमाणांत इंग्रजांनी आरंभिला. त्याचा परिणाम भारतीय जीवनाच्या इतर सर्व अंगोपांगाप्रमाण साहित्यावरहि झाला. पण त्याचबरोबर या नव्या परकीय राजमतेविरुद्ध स्वानंत्याकाशेना रौद्र हुंकार साहित्यांतून निर्माण झालेल्या दिग्गतो. गेल्या शंभर वर्षांत अखिल भारतांत जे नवीन स्वरूपांचे साहित्य निर्माण झाले, त्याचे साधारणतया ४ विभाग पाडण्यात येतात. ते असे—(१) नवजागरण, (२) राष्ट्रीय-सांस्कृतिक भावनेचा उद्रेक, (३) पाश्चात्य सौंदर्यदृष्टि व (४) साम्यवादी विचारसरणीचा प्रभाव. हे चार विभाग साहित्यात निर्माण होण्यास देशभर जी कारणे घडली, तीं मुद्रा समान आहेत.

इंग्रजांनी राज्य हातीं येताना खिन्नधर्म-प्रचारकांच्या द्वारा देशभर गौडमोठ्या शिक्षणसंस्था स्थापन करवून त्यांतून आपली भाषा व तदन्तर्गत ज्ञान-विज्ञान याचा फार प्रचंड प्रमाणांत प्रचार आरंभिला. शासनन्याय्याच्या प्रयत्नांतून जो वैचारिक संसर्ग निर्माण झाला, त्यांतून बरीच चार प्रकारचे साहित्य आकारास आले असे म्हणता येईल. साहित्याचे हे आधुनिक प्रकार १८५७ पूर्वीच्या साहित्यात देशभर कोठेहि आढळत नाहीत. (हे नवीन प्रकारचे साहित्य स्वातंत्र्योत्तर काळांत जे उत्तम अगून याहून वेगळ्या स्वरूपांचे साहित्य या नव्या रसातल्यामुळे निर्माण केलेल्या परिस्थितीच्या प्रभावाने निर्माण होईल असे साहित्य समीक्षकांना वाटू लागले आहे.)

जर उल्लेखिलेल्या चतुर्विध नवजागरणात्मक साहित्याची निर्मिती करणाऱ्या अनेक प्रादेशिक साहित्यिकांनी नावे घेऊन प्रसिद्धच आहेत. त्यांपैकी कांही श्रेष्ठ साहित्यिकांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत :—

तामिळ—रामलिंग स्वामिण्ठ, मुद्रणायभारती, चिदम्बर पिन्ने, व्ही. वी. एम्. अप्पर, भारतीदासन् इत्यादि.

तेलुगु—गुर्जड आप्पाराव, रायप्रोडु मुन्नाराव, श्रीरंगम् श्रीनिवासराव, दासराधि इत्यादि.

कानडी—धीमण्टप्पा, गोविंद पे, केद्रे, शंकरमट्ट, पुदुप्पा गोसाव, कृष्णराव, वरन्त, निरंजन.

मल्याळी—केरळवर्मा, वेनमणि, रात्रराजवर्मा, यन्प्रोड, शंकर कुरुप, कृष्णपिन्ने, ए. वाळुप्पन् पिन्ने, एम्. पी. काल, एन. व्ही. कृष्णशरिफ, आशिताम्, पय्यार रामवर्मा, ओल्फ्यमप्र, ओ. एन, व्ही. कुरुप्, पी. भास्करन्, अजुन्न, इत्यादि.

मराठी—वाळुशास्त्री जंजिर, कृष्णशास्त्री चिन्टगसर, लोहमान्य डिकर, निवसाम पराव्हे, हरिभाऊ आरंभ, महादानी, कुंठे, वीरिंदर, केदारमुन, गोविंददास (मद्रवरी), वशि गोविंद, स्वतःप्यारी शंकरकर, वी. कृष्णराव, मंडेकर, इत्यादि.

गुजराथी—नर्मद, नान्हालाल, प्रा. ठासोर, कामा कलेकर, आनंदशंकर धुन, उमाशंकर मुन्डरम्, कन्हैयालाल मुन्गी, राजेन्द्रशाह, इत्यादि.

बंगाली—राममोहन राय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महर्षि द्वेवेन्द्रनाथ ठाकुर, ईश्वरगुप्त, मधुसूदन दत्त, प्रमिचंद्र, शरच्चंद्र, रवीन्द्रनाथ ठाकुर, सुभाष सुरोपाध्याय, माणिक नन्दीपाध्याय, निष्णु डे, इत्यादि.

आसामी—आनंदराम पुक्कन, कमलानान्त मट्टाचार्य, हेमचंद्र उरुभा, चंद्रकुमार अग्रवाल, लक्ष्मीनाथ त्रेङ्गबुआ, हेमचंद्र गोस्वामी, इत्यादि.

उडीया—फकीर मोहन सेनापति, राधानाथ मधुसूदन, गोपबन्धुदास, वैकुण्ठ पट्टनायक, कालिन्दीचरण पाणिग्राही, शची राजतराय, विनोद राजतराय, विनोद नायक, इत्यादि.

पंजाबी—सर अतरसिंह, गुरुमुखसिंह मुसाफिर, हीरासिंह दर्द, माई वीरसिंह, पूनसिंह, प्रीतमसिंह सफ़ीर, इत्यादि.

हिन्दी—भारतेन्दु, राजा शिवप्रसाद (गितारे हिन्द), मेधिलीशरण गुप्त, माखनलाल चतुर्वेदी, सियारामशरण गुप्त, दिनकर, प्रसाद, निराला, सुमित्रानन्दन पंत, महादेवी र्मा, इत्यादि.*

वर उल्लेखिलेल्या प्रख्यात साहित्यिकांनी व त्यांचे अनुसरण करणाऱ्या इतर शेरुडों साहित्यिकांनी आधुनिक प्रादेशिक साहित्यात शतमानुशतमान्या परम्परा गत साहित्यिक प्रवाहापेक्षा सर्वथा नवीन स्वरूपाचे प्रवाह निर्माण केले आहेत.

संस्कृत साहित्यांत क्रांति

१८५७ नंतरच्या कालखंडात भारतातल्या प्रादेशिक साहित्यात जे परिवर्तन घडून आले, त्यांचे प्रतिनिधि आधुनिक संस्कृत साहित्यात स्पष्टपणे पडलेले दिसून येते. या काळातल्या अनेक संस्कृत लेखिकांनी इतर प्रादेशिक साहित्यिकप्रमाणेच पारश्चात्य साहित्याचे अभ्ययन केले असल्याने, पारश्चात्य साहित्याच्या तुलनेत आपल्या प्रिय संस्कृत भाषेमध्ये जे व्यंग त्यांना टळण्याने जाणवले ते भ्रष्ट कादण्याच्या उपयोगास हे लोक लागलेले दिसतात. त्या दृष्टीने विशय महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या काळात झालेले संस्कृतातील अनुवादामुळे ग्रन्थ. शतमानुशतक भारतातील नव्हे तर जगातील अन्य भाषीय विद्वानांनी संस्कृत प्रथाचे अनुवाद करून आपल साहित्य पुष्ट केले. १९ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत ही प्रक्रिया एकागीच चालू होती. तोपर्यंत संस्कृत साहित्यिकांना त्यांच्या प्रादेशिक भाषातील ग्रंथरत्नांना संस्कृतानुवाद

४ आधुनिक प्रादेशिक साहित्यिकांची ही नामावलि अत्यंत सक्षेपत दिलेली आहे. यामध्ये त्या त्या प्रदेशात सर्वतोमुखी असलेली वेचक नाव आहेत

करण्याची आवश्यकता वाटली नाही, हे आश्चर्य आहे. ज्ञानेश्वरी, दासबोध, गुरु-
चरित्र यासारख्या मराठीतील श्रेष्ठ ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद करण्याची कल्पना एकाहि
वारम्ही, रामदायी किंवा दत्तत्रयदायी संस्कृतगाल्या १९ व्या शतकापूर्वी मुचली नाही.
भाषांतरित साहित्यनिगमक प्रस्तुत ग्रंथातील (२२ व्या) प्रकरणामध्ये ज्या विविध
अनुवादित ग्रंथांचा आग्ही उल्लेख केला आहे, त्यातील अनेक ग्रंथ कांही शतकांपूर्वी
लिहिले गेले आहेत. त्यांच्या समकालीन संस्कृत पंडितांनी ते वाचलेच नसतील असे
कसे म्हणतां येईल ? पण त्यांना संस्कृत भाषेत त्यांचे भाषांतर करण्याइतके त्यांचे
महत्त्व कधी वाटल्याचें दिसत नाही. संस्कृत ग्रंथांचे प्रादेशिक भाषांतर अनुवाद
करण्याचे कार्य पूर्वीप्रमाणेच आजहि चालू आहेच. आधुनिक संस्कृतज्ञांनी मात्र
त्यांच्या पूर्वजानी कधी न केलेले कार्य या काळांत आरंभिले, ही एका अर्थाने
उत्कृष्ट साहित्यांत झालेली श्रान्तीच म्हटली पाहिजे.

प्रादेशिक साहित्याचा प्रभाव

१९ व्या शतकापासून पारुत्वात्य पद्धतीचे साहित्य संस्कृतांत निर्माण
होणाचें दुसरे कारण म्हणजे १९ व्या शतकापर्यंत प्रादेशिक भाषांतील (१० ते १५
व्या शतकापासून उदयास आलेल्या) साहित्य भरपूर समृद्ध झाले. विशेष म्हणजे
त्याने बहुसंख्य जनतेच्या अन्तःकरणाची घट्ट पकड घेतली. ज्ञानेश्वर, तुकाराम,
मोरोपंत, तुलसीदास, सूरदास, कबीर, गिरधरप्यार, नग्माळदार, रंगनाथ, माखर,
एजुतचचन, नरसी मेहता, गणुदास, चैनन्यप्रभु, चण्डीदास, माधव कन्दली,
शरर देव, दीन कृष्णदास, बलदेव, सारळादास यासारख्या सर्वमान्य प्रादेशिक
कर्त्तींनी काव्ये महापण्डितांपासून शैलमजुरांपर्यंत यच्चयावत् रसिकांच्या जिह्वाप्री
नाचूं लागली होनी. त्यांच्या संस्काराने व प्रभावाने सर्व प्रादेशिक भाषांतून प्रचण्ड
प्रमाणांत साहित्यनिर्मिती होत होनी. शिक्षणसंस्कारासाठी प्रामुख्याने संस्कृतचाच
अभ्यास होत असला तरी त्या संस्कृतज्ञाना या लोकप्रिय साहित्यांत अवगाहन
पट्याच होत. देशभर पसरलेली संस्कृतज्ञाची संख्या संस्कृतज्ञ राष्ट्रभाषा करण्या-
इतकी मोठी असती तरी लैतिक सर्वच व्यवहार टिपटिसाणच्या प्रादेशिक भाषेतच
चालत. त्यामुळे संस्कृत साहित्यिकांचा मनःविष्ट प्रादेशिक भाषेच्या साहित्यिकां-
सारख्याच घना होता. याव्यतिरिक्त प्रादेशिक साहित्यिकांच्या अन्विन्न रचनांमुळे
त्यांना नवीन रसिक-पंगात जी मान्यता प्राप्त होई त्याचाहि प्रभाव संस्कृत साहि-
यिकांच्या अन्तःकरणार होत असल्याने प्राचीन साहित्यिकांचे वाङ्मयीन समग्रद्वय
त्यांना कितीहि प्रिय असते तरी, गोडे नवीन प्रकार हाताळण्याचा मोह त्यांना होत
असतो रसाभंगित होत. त्यानन्वीर या नवीन पद्धतीचे लिपिच आनच्या, उनाठन
देवनाग्रीलिपि, प्रादेशिक भाषांतील लिप्यांपासूनच प्रभावी रीतिने करता येते, हे

सिद्ध करून दाखविण्याची ईर्ष्या संस्कृत लेखनांना नवीन पद्धतीचे अनुकरण करण्याची प्रेरणा देत होती असे दिसते. आधुनिक संस्कृतातील संपूर्ण गेय काव्य, हास्यरसात्मक व रागनाटी साहित्य^१ हे याचें उदाहरण आहे. भट्ट मथुरानाथ शास्त्री यांनी या सत्रधीच आल्हान स्वीकारूनच गेयकाव्यरचना केली, हे मागे (पृ. १११ व १९७) सांगितले आहे.

आधुनिक पद्धतीचे साहित्य संस्कृतात निर्माण होऊ लागले याचें आणखी एक कारण म्हणजे, प्राचीन लेखनाच्या प्रौढ-प्रगल्भ लेखनशैलीचे अनुकरण करण्याची कित्येकांची अक्षमता ! प्राचीन संस्कृत साहित्याचा भरपूर अभ्यास केला तरी प्राचीन लेखनाची शैली किंवा क्षमता सर्वोंना आत्मसात् होणे कठीण. त्यातहि संस्कृतोपेक्षा प्रादेशिक व इंग्रजी वाङ्मयाचा सवध अधिक प्रमाणात घडत असल्याने, आधुनिकांच्या शैलीचाच रस्कार संस्कृत लेखकांवर प्रामुख्याने होतो व म्हणून स्वतःचे विचार किंवा भावना अभिव्यक्त करण्याचा प्रसंग येताना ते प्रामुख्याने आत्मसात् झालेल्या आधुनिक शैलीत प्रवृत्त होतात. या परिस्थितीतून लेखनशैलीच्या दृष्टीने आधुनिक स्वरूपाचे संस्कृत साहित्य निर्माण झाले अस आम्हास वाटते. बाणभट्टासारखे समासभूषिष्ठ पण हृद्य गद्य लिहिण्याच्या अक्षमतेतूनच अनेकांचे सुबोध गद्य अवतरले आहे असे म्हटले तर, सुबोध लिखाण करणाऱ्या कोणावरहि अन्याय होणार नाही. लेखनशैली हा व्यासगाचा परिपाक आहे. ज्यांना बाणभट्टी पद्धतीचे ओजस्वी गद्य लिहिण्याचा अभ्यास झाला असेल त्यांना वृत्तप्रकारासारखे सरळ सुबोध लिहिता येणार नाही व आले तरी त्याला ते वरेंच जाड जाईल हे उघड आहे. नेहमी इंग्रजीतून सर्व लिखाण करणाऱ्याला स्वतःच्या अक्ष नातलगाला सोप्या मातृभाषेत साधे पत्रसुद्धा लिहिता येत नाही, हा अनेकांचा अनुभव आहे.

आरभीच्या प्रादेशिक व संस्कृत साहित्यात जशी गिण्याची समानता आढळते तशीच साहित्यप्रकाराचीहि समानता आढळून येते. महाकाव्य, राडवाक्य, मुक्तक, कथा, आख्यायिका, चम्पू व नाटक हे ललित वाटयप्रकार अतिप्राचीन काळीं भारतान उत्पन्न झाले व त त्याच स्वरूपात आजवर सर्व भारतीय साहित्यात घोड्या फार भेदानिशी तसच चालू आहेत. पुढे १९ व्या शतकांत ज्या नवीन वाङ्मयप्रकारांना घेगाने चालना मिळाली ते प्रादेशिक साहित्यिकाप्रमाणेच संस्कृत साहित्यिकांनी आत्मसात् केले असले तरी महाशब्दादि आपठे परम्परागत प्रकार त्यांनी उपेक्षिले नाहीत. किंतुना ते प्रकार संस्कृत अभिव्यक्तीच्या साहित्यिकांना इतके प्रिय आहेत की तसल्या प्रकारच गिमाण आपल्या हातून न घडले तर त्यांना वृत्तकृत्यता वाटत नाही. पारचाय साहित्याच्या प्रभावाने सरोधगीतें (odes), शोभगीत (पञ्चि), चतुर्दशपदी मुनीत (गॉन्ट), मुक्तच्छन्द, गद्यगीतें यासारख्या

वाङ्मयप्रकारांचा प्रचार सर्व प्रादेशिक भाषांत झाला आहे. तथाकथित मुक्तछन्दाचा प्रभाव तर आज इतका पडला आहे की मुश्किल छन्दोबद्ध रचना करण्याची क्षमता प्रादेशिक साहित्यिकांमधून नष्ट झाली की काय असें यादू लागते. वृत्तपदान्तर लिखाण करणारे संस्कृत साहित्यिक या नवीन वाङ्मयप्रकारांचा अवलंब करतांना तुरळक आदळतात. पण हे सारे प्रकार संस्कृतच्या दृष्टीने काहीसे विसदृश वाटतात. कृष्णमणिपर उर्दू काव्यासंबंधी डॉ. नगेन्द्र यांचे जे मत बर उद्धृत केले आहे तेच मत, संस्कृतांत शिरत असलेल्या या मुक्तछन्दादि प्रकाराविषयी आम्हास व्यक्त करावेसे वाटते. जी गोष्ट नवीन वाङ्मयप्रकाराची तीच विषयांची. आधुनिक प्रादेशिक साहित्यांत साम्यवादी विचारसरणीचा खूब प्रगतिवादाच्या नावाखाली मोठ्या प्रमाणांत निर्माण होत होता त्यावेळीं साम्यवादाविषयी ममत्व असलेले कांही लोक त्या साहित्याची प्रशंसा करीत असत. वस्तुनिष्ठ पद्धतीने त्याचे रसग्रहण केले तर त्या साहित्यात कांही मौलिक सौंदर्यहि आदळेल. तथापि त्याचे आधुनिक रस विषय पक्कण भारतीय साहित्याच्या रसनिष्ठ प्रकृतीशी फारच विसदृश वाटतात. पाश्चात्य यंत्रांतल्या नगरदेव पाहिला म्हणजे (तो नाकीदोळीं कितीहि नीटय असला तरी) परा दिसत नाही किंवा बरचित् बरा दिसला तरी त्यासडे पाहून बरे वाटत नाही. नवीननेच्या आहारीं जाऊन आमचे साहित्यिक आपले स्वतःच गमावून घडतील की काय अशी निता यादू लागते. नवीनता यावी, पण ती स्वतःचा घात करील इतक्या प्रमाणांत येतां कामा नये. पाहणे यावेत, त्यांचें आनिध्यहि भरपूर व्हावें, पण त्यांच्यामुळे घरच्यांचीच कुचंबणा होऊ नये !

नवीन शब्दनिर्मिति

प्रादेशिक साहित्यिक हे आजवर बहुधा संस्कृतरच असत. त्यामुळे त्यांना हवे असलेले शब्द ते संस्कृतांतून घेत. आजचे साहित्यिक बहुधा संस्कृतानभिज असतात. त्यांच्या अध्ययनाचे व चिंतनाचे माध्यम बहुधा इंग्रजीच असते. त्यांना एवढे शब्द मुचतात ते मुख्यतः इंग्रजीच. त्या इंग्रजी शब्दांचे पर्याय शब्द ते रसच्छन्दाने संस्कृतच्या आधारें निर्माण करीत असतात. भिन्न भाषांच्या साहित्यिकांनी एकाच इंग्रजी शब्दाचे आपापच्या प्रादेशिक भाषेत साजरे संस्कृतमूलक पर्याय रूढ करून देवेने आहेत. नवे संस्कृत साहित्यिक तेच शब्द आधुनिक निर्यातरीत लेखनांत घरांत संस्कृत शब्द गृहणूनच वापरतात. पण ते शब्द संस्कृतमूलक असले तरी त्यांच्यापर प्रादेशिकांची छान राहतेच. हिंदी प्रदेशांतल्या नवीन संस्कृत लेखक च्या अर्थाने 'उपन्यास' शब्दाना वापर करीत त्याच अर्थी महाराष्ट्रातील संस्कृत लेखक 'कदम्बरी' हा शब्द वापरतात. महाराष्ट्रांतल्या संस्कृत लेखक लघुकथा म्हणून तर उच्चतरांत 'धुमकथा' हा शब्दप्रयोग करीत. आधुनिक संस्कृत लिखाणांत हा प्रकार बराच आढळतो. दिसेलतानांनी संस्कृतीकरण हा तर संस्कृत लेखकांचा

संस्कृत-विशेषी. त्यामुळे संस्कृतच्या प्रकृतीशी विगडश असलेली विशेषनामे वापरण्यांत येत नसली तरी व्यर्थाचा अनर्थ होतो. 'जॉर्ज' शब्दाचें 'जरज' हें संस्कृत रूपांतर कोणत्या जॉर्ज नांवाच्या इंग्रजी मागसाला आवडेल? आपल्या देशी नांवांची इंग्रजी केल्या अशा विद्वत् इंग्रजी रूपान्तरें आपणासहि आवडत नाहीत. विशेषनामाच्या संस्कृतीकरणप्रमाणेच एकाच मूळ इंग्रजी शब्दाचे भिन्न भिन्न संस्कृत पर्याय ही एक गमतीची समस्या आहे. तथापि संस्कृत भाषेच्या निचा उपसर्ग पोचणार नाही. एका शब्दाचे अनेक अर्थ जे संस्कृतांत भरपूर प्रमाणांत आढळतात, तसेच एका अर्थाचे अनेक शब्द (व तेहि सर्वत्र प्रचलित स्वरूपांत) संस्कृत भाषेत आढळतात. त्यांमध्ये या नवीन शब्दाची भर पडत आहे. हिंदीमध्ये 'उपन्यास' ऐवजी 'कादम्बरी' हा शब्द वापरला तर व मराठीत लघुश्या ऐवजी 'शुद्धश्या' हा शब्द वापरला तर एका परीने चूच मानण्यांत येईल. 'मालंच' हा बंगाली शब्द पुष्पगुच्छ या अर्थां मराठीत रुढ होऊन त्याला मराठीपण याव-याला फार काळ लागेल. संस्कृतांत तसा प्रश्न उपस्थित होणार नाही. शब्दाची व्युत्पत्ति संस्कृत व्याख्यानानुरूप असली म्हणजे तो संस्कृत. मग तो ओघातून येवो की बंगालातून येवो."

प्रादेशिक साहित्यांतली 'वाद' व संस्कृत साहित्य

प्रादेशिक साहित्याच्या श्रोत्रीने आधुनिक संस्कृत साहित्याचा परामर्श घेताना प्रादेशिक भाषातील साहित्यिकांत ज्याची आग्वाल विशेष चर्चा होते, अशा विविध साहित्यिक वादाची आठवण होणे सामान्य आहे. आजचे प्रादेशिक साहित्यिक इंग्रजी साहित्याशी विशेष परिचित असल्याने स्वतःमकालीन इंग्रजी साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यात जे संकेतवाद (रिप्रेझेंटिझम), सौन्दर्यवाद, भव-प्रतिमावाद (इमेजिझम), अतिशयार्थवाद (सरसिगलिझम) इत्यादि नवीन 'वाद' आपल्या काव्यकृतींनी निर्माण केले, त्यांच्या आधारे ते आपल्या साहित्याचें मूल्यमापन करित असतात. याच प्रकारचे विविध साहित्यिक वाद भारतांतोळ निरनिराळ्या प्रादेशिक साहित्यांत प्रचलित झाले आहेत. याच मुख्य किंवा एकमात्र कारण म्हणजे इंग्रजी साहित्याचा अशीरिक्त प्रभाव. भारतीय साहित्यात (नव्हे संपूर्ण जीवनातच) अस्मात् बळावलेली सारी आधुनिकता पाश्चात्यांच्या निवृद्ध

६. पूर्वार्ध, पृष्ठे २६४ ते २६७ पाहा.

७. नागपूरचे श्री स. ना. कुळकर्णी यांनी लिहिलेल्या व्यवहारसोशाच्या द्वितीय भागात चाप, गिरणी, छुट्टि, बब, तोफ, यासारख्या प्रचलित शब्दांचे संस्कृतत्व सिद्ध केले असून त्यांचा संस्कृतज्ञानी लेखनादि व्यवहारात उपयोग करावा असे सुचविले आहे स. व्य. को, प्रस्तावना, पृ. १४ पाहा.

अनुकरणातून अजुंरित झाली आहे, यात कोणाचाहि मतभेद नाही. पीप्स, इलियट, ओवेन, हॉपकिन्स, ओडेन, डेलिविस, स्टिफन स्पेंडर, आन्ड्रे ब्रेटन इत्यादि नवीन पाश्चात्य कवींमैनी एखाद्याच्या प्रभाव ज्याच्यावर पडला नाही असा आधुनिक कवि आढळण सहसा अशक्य. किंजहुना त्याच्या साहित्याने प्रभावित न होता केवळ स्वभाषीय साहित्याच्या व्यासमाने प्रेरणा मिळून जो साहित्यनिर्मितीस प्रवृत्त झाला त्याला 'आधुनिक' ह विदोषण कोणी लावीतच नाही. तो जुनाट ! 'आधुनिक' तोच की जो कोणत्या तरी पाश्चात्य साहित्यिकाची री ओढतो. मग तो त्याचा घर स्वभाषीय किंवा स्वराष्ट्रीय साहित्याच्या सुराशी नितीहि तिसवादी असेना का !

भारतातल्या अगिळ प्रादेशिक साहित्यातील नवीन वादाच्या मुळाशी केवळ पाश्चात्य साहित्याचा प्रभाव आहे हे उषड आहे व म्हणूनच निरनिराळ्या प्रादेशिक साहित्याचा परस्परशी निशेष सप्रथ नसताहि पाश्चात्य साहित्यातील सारे वाद सर्व प्रादेशिक साहित्यात सारख्याच स्वरूपात आढळतात. भारतीय साहित्यात हे आधुनिक वाद कसे प्रविष्ट झाले व वादीस लागू याची पत्तना कोणत्याहि एका प्रादेशिक भाषी च्या साहित्याच संश्लेषत पर्यालोचन केळ असता त्यात येईल. उदाहरणार्थ नव-भारताची राज्यभाषा किंवा राष्ट्रभाषा म्हणून किंवा विशय प्रसारच स्थान स्थान प्राप्त झाल त्या हिंदी साहित्यातील 'वाद' पाहा.

आधुनिक हिंदी कवितेचा प्रारंभ भारतेन्दूच्या उदयापासून मानण्यात येतो. भारतेन्दु धानू हरिश्चन्द्र याच्यापूर्वीची हिंदी कविता रीतिमालीन परम्परेंचें म्हणजे सृष्टतनिष्ठ काव्याचें अनुकरण करीत होती. त्या काव्याची मूळभूत भावना प्रामुख्याने शृंगारिक होती. स्त्रीपुरुषाच्या शृंगारचेषा, त्याचे यौवनपिलास, नायक-नायिकाचे संयोग-नियोग हे या काळातील काव्याचे निषय होते. हा त्याचा शृंगार अदृशील तेच्या घरात शिरला होता. राधाकृष्णादिकाचा शृंगार रगविष्याच्या नागावली नागडी अदृशीला साहित्यांत शिष्टसमत झाली होती. हिंदीतल्या अशा या रीतिमालीन काव्यांत किंचित् नवीनता उत्पन्न केली ती १७ व्या शतकातल्या भूषण कवीने. मात्र ही नवीनता कोणाच्याहि अनुकरणातून उद्भवली नव्हती. परम्परागत काव्याच्या मर्यादत राहून भूषण कवीने हिंदी कवितेत मौलिकता उत्पन्न केली. उपनि शिराजीनाररया समकालीन पुरुषोत्तमाचें शौर्य-धैर्य-औशर्य हे आपल्या कवितेचे निषय करून भूषण कवीने एका अर्धी हिंदीतील राष्ट्रीय कवितेच जन्म दिला. 'शिराजभूषण' या अल्कारशास्त्रीय काव्यातहि भूषणाने निषयांची नवीनता निर्माण केली. पण भूषणाच्या या नवीनतेतून सप्रदाय निर्माण झाला नव्हती.

इ. स. १८५७ नंतर पारतत्यांन जी अदकळा राष्ट्रजीवनात निर्माण झाली, तिच्या वेदनेमुळे भारतेन्दूच्या कायात प्रथम 'यथार्थवाद' निर्माण झाला. या यथार्थवादी काव्यात नयागत श्रमजी राज्याचे काही गुण पाहून सजोर व अनेक टोप

पाहून असतोप निर्माण झालेला दिसतो. त्याचबरोबर स्त्रीशिक्षण, बालविवाह—तिरस्कर विधवाविवाह—पुरस्कार अत्युद्यता—निवारण यासारखे आधुनिक विषय भारतेन्दु, प्रेमघन यासारख्या यथार्थवादी हिंदी कवींच्या काव्यात व्यक्त झाले आहेत. मराठीत केशवसुत, गुजराठीत नर्मदाशंकर, बंगालीत ईश्वरचन्द्र, रंगाल बॅनर्जी, मधुसूदन दत्त यासारख्या नामवंत कवींची गणना याच यथार्थवादी कवींत करता येईल.

भारतेन्दूच्या यथार्थवादानंतर महावीरप्रसाद द्विवेदींचा 'आदर्शवाद' हिंदी साहित्यात उदयास आला. इ. स. १९०० ते १९२० पर्यंत संपूर्ण भारतातच नव्हे तर जगात ज्या विलक्षण घटना सतत घडत गेल्या, त्यांच्या प्रभावाने हिंदी साहित्यात हें 'आदर्शवादी' साहित्याचें युग अवतरलें, असे हिंदी साहित्याचे पर्यालोचक मानतात. समाजाच्या उद्धारासाठी काव्यातून नीति, सदाचार, कर्तुत्व-भावना इत्यादीकांचा पुरस्कार आदर्शवादी साहित्यिकांनी केला. या आदर्शवादी कवींचा गौरव करण्यासाठी त्यांना मानवतावादी, (Humanitarian, Idealist) असेंहि विशेषण लावण्यात येतें. आदर्शवादाने हिंदी साहित्यात श्रीधर पाटकाचा स्वच्छन्दतावाद (Romanticism) जन्म पावला अस मानण्यात येत. इयजी साहित्यात बर्डस्वर्थ आणि फ्रोलरिज हे रोमॅन्टिसिझमचे प्रवर्तक मानण्यात येतात. यूरोपात फ्रँच राज्यक्रांति, रूसो, कॅन्ट, हेगेल यांचे नवे सिद्धांत आणि पुनर्जागरण व सुधारणा (Renaissance and reformation) यांच्या चळवळी इत्यादि कारणामुळे रोमॅन्टिसिझम ऊर्फ स्वच्छन्दतावाद निर्माण झाला तसा भारतातहि राजकीय, धार्मिक व सामाजिक जीवनातील विशिष्ट परिस्थितीमुळे उत्पन्न झाला असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न प्रा. विनयमोहन शर्मा यानी केला आहे. या स्वच्छन्दतावादी काव्यात निसर्गाचें आप्यात्मिक किंवा दैवी चित्रण आणि समाजजीवनामध्ये तपाकथित मानवतावादाचा पुरस्कार करण्याचा प्रयत्न आढळतो.

यानंतरचा हिंदी साहित्यातला वाद म्हणजे 'छायावाद'. हा छायावाद म्हणजे श्रीधर पाटकाच्या स्वच्छन्दतावादाच विकसित किंवा परिवर्तित रूप होय. छायावादी काव्यात आत्मामिथ्यञ्जना (Subjectivity), नवीन छंद व विशेषत मुक्तछंद, निसर्गाचे मानवीकरण, प्रतीकात्मकता किंवा लक्षणिकता, व्यञ्जनागर्भ शब्दप्रयोग आणि मानवतावादाचा उद्घोष हीं लक्षण एवम् माणतात. या नवोदित छायावादाच्या मुळाशी, तरुण साहित्यिकांत यादलले वहरंवर्य, शले, फीरूझ, कॉलरिज या इयजीतील रोमॅन्टिक (स्वच्छन्दतावादी) कवींच्या काव्याचे सखोल सस्कार आणि भारताचे श्रेष्ठ कवि रवींद्रनाथ टागोर यांच्या साहित्याचा

प्रभाव ही कारणें मुद्रा मानण्यात येतात. आचार्य रामचन्द्र शुक्ल ह्यानी आपल्या हिंदी साहित्याच्या इतिहासात हिंदीतील छायावादाचे मूळ सांगितले त असें की “ ईसाई सतों के छायाभास (Phantasmata) तथा योरोपीय नाट्यक्षेत्रमें प्रचलित आध्यात्मिक प्रतीकवाद (Symbolism) के अनुकरणपर रची जाने के कारण बंगाल में ऐसी कविताएँ ‘छायावाद’ कही जाने लगी ” (पृ. ६५१). तात्पर्य, इंग्रजीद्वारा प्रचलित व बंगालीद्वारा हिंदीत हा छायावाद उत्पन्न झाला. परंतु, निराला, महादेवी वर्मा हे थोर कवि ‘छायावादी’ कवि म्हणून हिंदी साहित्यात ख्याति पावले. रहस्यवाद, प्रतीकवाद, दातानवाद, इत्यादि अमान्यत छायावादाच्या शाखा-प्रशाखा मानण्यात येतात. छायावाद व रहस्यवाद एकच की त्यात वाढी भेद आहे, यासंबंधी विद्वानात वाद आहे. उमरपय्यामच्या रगायानी ‘हालावाद’ नावाचा आणखी एक वाद निर्माण केला आहे. प्रख्यात कवि रचून यांना हालावादाचे प्रवर्तक मानण्यात येते.

यापुढची पायरी म्हणजे मार्क्सवादाच्या प्रभावातून उद्भवलेला तथाकथित ‘प्रगतिवाद’. आजपर्यंतच्या वाढांनी हाताळलेले सर्व विषय त्याच मानून भाड्यालाही विरुद्ध आंदोलन, सामाजिक निरमतेचा तिल्कार, वर्तमान राजनीति, विद्वान्त्व, साम्राज्यशाहीचा धिक्कार, ग्रामीण जीवनाचे वर्णन, हातोडा, कोयता, लालबाचण, गिरणीमजूर व त्यांची सुगंधु ऐ, गिरणीचा भांग यासारखे विषय या प्रगतिवादाने पुरस्कारले. वस्तुतः हा तथाकथित प्रगतिवाद यथार्थवादाची नवी बाजारू आवृत्ति होती. ज्या दलित, पीडित, शोषित समाजासाठी स्वतःला प्रगतिवादी म्हणविणारे कवी नवीन काव्यरचना प्रीत होते जिना आहेत त्याच्या हृदयाची पण्ड घेण्यास मात्र ते काव्य आजवर सर्वथा असमर्थ ठरले आहे. विषयाची नीरवता हेच या प्रगतिवादाचे खरे वैशिष्ट्य. कोमल भावना व उदात्त उत्तुंग कव्यना यांना प्रगतिवादाच्या दृष्टीने काही महत्त्व नाही.

छायावादाची आत्यंतिक भावुक्ता व तथाकथित प्रगतिवादाची शुष्क बौद्धिकता यांच्या प्रतिक्रियेतून नवा ‘प्रयोगवाद’ हिंदीत उदय पावला आहे. नवी शैली, नवी प्रतीक, नया कव्यना, नवे छंद यांना आविष्कार करण्यांतहि हे प्रयोगवादी म्हणविणारे कवि धडपडत आहेत. वास्तविक यांच्या पूर्वीच्या वादाचे प्रतीक व त्यांचे खारे अनुयायी प्रयोगवादीच होते. त्यांच्या परिस्थिती योग्य वाटले ते प्रयोग त्यांनी केले, कारण त्यांना कविनेतलप रटाळण्या दूर करण्याचा होता. रशियाच्या ग्राम्यवादाचे प्रचारक बनलेल्या तथाकथित प्रगतिवादांनी जो रटाळण्या काव्यात निर्माण केला तो हटविण्यासाठी नवीन प्रयोगवाद उदयास येणे आवश्यक होते.

आधुनिक सर्व प्रादेशिक साहित्यांत मोठ्या वेगाने उदयास पावलेल्या विविध वादांची कव्यना येण्याच्या दृष्टीने टक्क उदाहरण म्हणून आम्ही हिंदी साहित्यातील

वादाचा सक्षेपाने आढावा येथे घेतला आहे. हेच वाद थोड्या फार कालभेदाने आणि सहाभेदाने मारतातील सर्व प्रादेशिक साहित्यात आढळतील. सर्व भाषातील आधुनिक वादाचा आढावा घेणे आमचें उद्दिष्ट नाही. स्थालपुस्तकान्यायाने नवीन साहित्याच्या स्वरूपाची कल्पना या हिंदी साहित्यातील वादाचा आढावा घ्यायला येईल. हे सारे वाद इंग्रजी साहित्याच्या सर्पानेच निर्माण झाले याबद्दल विद्वानात मतभेद नाही. इंग्रजी साहित्यात सुद्धा नवीन 'वाद' प्रामुख्याने घेतात. गेल्या दहापंधरा वर्षांपासून इंग्रजी साहित्यात बाह्यागवाद (Formalism) बळावला आहे. बाह्यागवादी कवींचा भर शैली, छंद, भाषा या बाह्यागावर विशेष आहे.

इंग्लंडातील आजचे साहित्यसमीक्षक या वादाची अव्यक्तीविता पाहून त्यांना विशय महत्त्व देत नाहीत. काव्य कोणत्याही वादामध्ये अंतर्भूत होवो त्यामधून जर परतच्याला स्पर्श होत असेल व जीवनातील शाश्वत सत्य सौंदर्याचा साक्षात्कार सहज्याना होत असेल, तर ते चिरस्थायी शाल्याघातून राहणार नाही. मग तें स्तुतिपर असो, भक्तिपर असो, रीतिनिष्ठ असो, की यथार्थवादी, आदर्शवादी, छायावादी, रहस्यवादी, हातावादी, किंशुना रक्ष प्रगतिवादी असो !

अर्वाचीन साहित्याचे कालखण्ड

अर्वाचीन प्रादेशिक साहित्याप्रमाणेच संस्कृत साहित्याचेहि आंग्ल शिक्षणपूर्व आणि आंग्ल शिक्षणोत्तर असे दोन खंड स्पष्ट दिसतात गेल्या तीन चार शतकातील मारतातल्या कोणत्याही भाषेतील साहित्याचे पर्यालोचन केल्यास हे दोन खंड स्पष्ट दिसतात हिंदीचा नवीन कालखंड भारतेन्दुपासन, मराठीचा केशवमुतापासन, गुजराथीचा ठाकोरपासन किंवा कानडीचा श्रीकृष्णपासन सुरू झाला अस मानण्यात येत. एकत्र्या बंगाली समाजाचा पाश्चात्य संस्कृतीशी पणिष्ठ संबंध १७-१७ पासून (प्लासीच्या लढाईपासन) म्हणजे इतरापेक्षा शबर दोन आधी आला त्यामुळे तेव्हापासूनच, चैतन्यमहाप्रभूपासन प्रसर्तित शालेली धर्म भक्तिप्रधान 'मंगलकाव्या'ची परम्परा बंगालात जोसुरू लागली. भारतचंद्र, ईश्वर चन्द्र गुप्त, मधुसूदन दत्त, विहारीलाल इत्यादि १९ व्या शतकातील कवींनी जुन्या बंगाली काव्याला कलाटणी दिली. देशप्रेम, संस्कृतिप्रेम यासारख्या नवीन भावनांचे उदीयन त्याच्या कवितातून झालेल दिसत. त्याचरोबर पाश्चात्य काव्याचे विषय, त्यातील भाव, विचार, त्याची शैली, इत्यादींचेहि विशेष आकर्षण बंगालातील या नवोदित किंवा नवयुगप्रसर्त कवींच्या लिखाणातून दिसत. पाश्चात्य साहित्याचा इतका प्रभाव पडला तरी बंगाली साहित्याचा परम्परागत वैष्णवी साहित्याविषयीच आकर्षण कमी झाले नव्हते. अनुतेक नवीन कवींनी कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपात प्राचीन वैष्णव पद्धतीचे काव्य केलेले आहे. या नवीन वैष्णवी काव्याची शैली

मात्र बोजडपणा, समासप्राचुर्य, अलंकारमातृल्य, नीतिजडता या जुन्या कर्वांच्या दोषातून मुक्त झाली होती.

अर्वाचीन काव्याचे सर्वत्र दोष, तर बंगालमध्ये तीन खण्ड मानण्यात येतात. त्यातील पहिला भारतचन्द्रापायून विहारीलालपर्यंतचा. विहारीलाल हे रवीन्द्रनाथ टागोरचे काश्मयीन गुरु. विहारीलालाच्या काव्याचा स्वतः वरील प्रभाव प्रत्यक्ष रवीन्द्रनाथानीच मान्य केला आहे. पण रवीन्द्रनाथ हे बंगाली साहित्याचे सर्व दर्शनी युगप्रवर्तक कवि आहेत. त्यांच्या काव्यात जुन्या रामानुजप्रवर्तित वैष्णव वेदान्ताचा, कबीर तुम्हीदासादि अन्यप्रातीय सत्तांच्या कवित्याचा आणि आधुनिक कर्वांच्या काव्यातील रहस्यवाद, स्वच्छन्दतावाद, मानवतावाद व राष्ट्रवाद इत्यादि यादनाचा परिपाक दृष्टीस पडतो. ग्यानुपोसात्मक नवीन मुक्तच्छन्द, समीताचा सुरेलपणा इत्यादि नावीन्य त्यांनी रचनेत निर्माण केले. प्रकृति, प्रीति आणि आप्तात्मिकता या तीन दिशानी त्यांचे साहित्य प्रवाहित झाले आहे. त्यातले वैशिष्ट्य हे की त्या सर्वाने उदात्त भारतीय भावना आणि भारतीय विचार याचा खुर मुपट्टपणे प्रत्ययास येतो. केवळ बंगालीसाहित्यावरच नव्हे तर भारतातील अन्यभाषीय साहित्यावरहि रवीन्द्राच्या स्पन्निमत्तेने छाया पाडलेली आहे. बंगालाच्या संस्कृत लेखनी तर आजवर संपूर्ण रवीन्द्रसाहित्य संस्कृतात भाषान्तरित करून भाषलेले आहे. या भाषान्तरकारात धीरेन्द्रनाथ मुर्शी (काव्य व्याकरणतीर्थ), उदाली मुद्रहण्यशास्त्री, त्रिनीशचन्द्र चट्टोपाध्याय, पत्रिकालदास, दुर्गादास गोस्वामी इत्यादि लेखक प्रमुख आहेत. त्यांचे हे सर्व भाषान्तरित लिपण 'मन्त्रुया' प्रकृति संस्कृत नियतकालिकात विखुरलेले आहे.

संस्कृत साहित्यिकांची ध्येयनिष्ठा

जातापर्यंत प्रस्ताव प्रभासादी यद्दीन धरलेल्या अर्वाचीन कालखंडातील विविध प्रादेशिक साहित्याचे विद्वानांमार्फत किञ्चित् सविस्तरपणे पद्यदत्ताचे साठी केले की अर्वाचीन संस्कृत साहित्य या यातावरणाने निर्माण होतं. या कालातील देशी विदेशी साहित्यात हे सर्व संस्कृत लेखक यथेच्छ अवगाहन करीत होतं. त्याच-बरोबर संस्कृत भाषेविरुद्धी पराकाष्ठेची भक्ति अन्न करणात असल्याने हे सर्व नावीन्य भाषाया मिर संस्कृत मारलहि याच वशी तीन प्रेरणा उद्दिन होऊन ते संस्कृतात दस्य विजयी नवीनता-आधुनिकता उत्पन्न करण्याच्या प्रयत्नाय लागले दिखतात. प्रांदेशिक साहित्यिकांनी जुने छंद, जुनी शैली, जुने वाचप्रचार, जुनी उपमाने, जुने कथिभेद, जुने विषय या सर्वांचा त्यांचे करण्याचा ऋण विटाच उचळण्या होता. त्यांनी आपल्या प्रांदेशिक भाषांचे जुने स्वरूप बुद्धा पार बघून दाकळ समशालीन सर्व साहित्यिक इतके नवीनतेप्या मागे लागले असतां सर्वानी 'जुनाट'

‘क्लिष्ट’ किंवा दुःखा लौकिक व्यवहाराच्या अर्वाची ‘मृत’ ठरविलेल्या संस्कृत भाषेचे माध्यम आत्माविष्कारासाठी बुद्धिपुरस्सर स्वीकारण्यांत अर्वाचीन संस्कृत साहित्यिकांनी फार मोठी ध्येयनिष्ठा प्रकट केली असे आमचे स्पष्ट मत आहे. त्यांनी जे कांही संस्कृतांत लिहिले त्याऐवजी आपल्या प्रादेशिक भाषेत लिहिले असते तर त्यांना प्रादेशिक साहित्यिकांत मोठी मानमान्यता प्राप्त झाली असती. अव्यल इंग्रजीच्या काळात इंग्रजी भाषेत चांगले लेखन करून अरिज भारतीय किंवा जागतिक प्रतिष्ठा प्राप्त होण्याची शक्यता अगतांही वेळ मातृभाषेची सेवा घडायची, इंग्रजी न जाणणाऱ्या आपल्या बांधवांना आपले विचार कळावेत या ध्येयनिष्ठेने प्रेरित होऊन अनेक मोठमोठ्या विद्वानांनी आपले वाङ्मय-कार्य मातृभाषेतूनच करण्यामध्ये जी ध्येयनिष्ठा व्यक्त केली तीच ध्येयनिष्ठा संस्कृत भाषेच्या प्रतिकूल काळांत संस्कृतातून लेखन करणाऱ्या लेखनांमध्ये आम्हांला दिसते. ज्ञानेश्वर, तुळसीदास, चैतन्य महाप्रभु, हे संतकवि मोठे संस्कृतपण्डित होते. संस्कृतांत उत्कृष्ट छन्दोबद्ध रचनाहि ते करून शकून होते हे ज्ञानेश्वरांच्या अमृतानुमनांतील—

यदक्षरमनाख्येयमानन्दमयकेवलम् ।

धीनन्निवृत्तिनायेतिस्थानं दैवतनाश्रये ॥१॥

गुरुरित्याख्यया लोके विद्या साक्षाद्दि शंकरी ।

जयस्थाशा नमस्तस्यै दयाद्रायं निरन्तरम् ॥२॥

सार्धं केन च कस्यार्धं शिवयोः समरूपिणोः ।

शार्तुं न शक्यते लग्नमिति द्वैतच्छलान्मुहुः ॥३॥

अद्वैतमात्मनस्तत्त्वं दर्शयन्ती नियस्तराम् ।

ती बन्दे जगताभाद्यी तयोस्तत्त्वाभिपत्तये ॥४॥

मूलायाप्रायमध्याय मूलमध्याप्रनूतये ।

क्षीणाप्रमूलमध्याय नमः पूर्णाय शम्भवे ॥५॥

या आरंभीच्या मंगलाचरणावरून; किंवा तुळसीरामायणांतील प्रत्येक शोपानाच्या आरंभी येणाऱ्या—

यन्मापावशवर्ति विद्वन्मलिलं ब्रह्मादिदेवाभुरा

यत्सपवादमूयेव भाति सकल रज्जो ययाऽहेध्रमः ।

यत्पादप्लव एक एव हि भवान्मोधेस्तितीर्षवतां

धन्देऽहं समशेषकारणपरं रामाश्वमीशं हरिम् ॥ १-६

प्रसन्नतां या न गताभिषेकतस्तथा न मत्ते वनयातदुत्ततः ।

मुताम्युजध्री रघुनन्दनस्य सा तदाऽस्तु मे मञ्जुलमङ्गलप्रदा ॥ २-२

मूल धर्मतरोविवेकजलधेः पूर्णेन्दुमानन्दं
 धैराग्याम्बुजभास्कर ह्यधधनध्वान्तापहं तापहम् ।
 मोहाम्भोमरपूगपाटनविधौ श्वातं भयं शंकरं
 वन्दे ब्रह्मकुलं कलङ्कशमनं श्रीरामभूप्रियम् ॥ ३-१ ॥

ब्रह्माम्भोषितामुब्भवं कलमन्त्रप्रध्वंसनं चाप्ययं
 श्रीमच्छम्भुमुखेन्दुमुन्दरदरं संशोभितं सर्वदा ।
 संसाराभयभेषजं सुखकरं, श्रीजानकीजीवनं
 धन्यास्ते कृतिनः पिबन्ति सतत श्रीरामनामामृतम् ॥४-२॥

नान्या स्पृहा रघुपते हृदयेऽस्मदीये
 सत्पं चक्षामि च भवानजिलान्तरात्मा ।
 भक्तिं प्रयच्छ रघुपुङ्गव निर्भरा मे
 कामादि-दीपरहितं क्रुद्ध मानसं च ॥ ५-२ ॥

इत्यादि मंगल श्लोकारूढ; किंवा श्रीचेतन्यदेवांच्या श्रीमुरारिन सहज
 उद्गीर्ण झालेल्या—

चेतोदपणमार्जनं भयमहादावाग्नि-निर्वापणं
 श्रेयःकरवचन्द्रिकावितरणं विद्यावधूजीवनम् ।
 आगन्धाम्बुधिवर्षनं प्रतिपदं पूर्णामृतास्वादनं
 सर्वात्मस्नपनं परं विजयते श्रीकृष्णसंकीर्तनम् ॥
 (श्रीपद्यावली २२)

नाम्नामकारि बहुधा, निजसर्वशक्तिः
 तत्रार्पिता, नियमितः स्मरणे न कालः ।
 एतादृशी तव कृपा भगवन् ! ममापि
 दुर्देवमोदशमिहाजनि नानुरागः ॥ (श्रीपद्यावली ३१)
 न धनं न ज्ञनं न योवन कयितां वा जगदीश कामये ।
 मम जन्मनि जन्मनीदवरे भवताद् भक्तिरहेतुकी त्वयि ॥
 (श्रीपद्यावली ९४)

युगायितं निमेषेण क्षक्षुवा प्राञ्जुयायितम् ।
 दून्यायितं जगत् सर्वं गोविन्दविरहेण मे ॥ (श्रीपद्यावली ३२४)

दधिमधननिनादस्त्ययतनिद्रः प्रभाते
 निभूतपदमगारं बल्लवीनां प्रविष्टः ।
 मुखकमलसमीरंराशु निर्वाप्य दीपम्
 कथलितनवनीतः पातु मां बालकृष्णः ॥ (श्रीपद्यावली १४२)

इत्यादि भक्तिमान्द्र श्लोकांतून उत्कृष्ट प्रकारें व्यस्त होत. तथापि प्रादेशिक भाषांच्या उदयकाळांी संस्कृतात लिहिणें सहज शक्य असूनहि या महा पुराणांनी बुद्धिपुरस्तर प्रादेशिक भाषांतून लेखन करण्यात जशी श्लाघ्य ध्येयनिष्ठा किंवा जागरूकता व्यक्त केली (जिच महत्त्व आन प्रादेशिक भाषांचे अभिमानी मोठ्या भक्तीने किंवा अभिमानाने वर्णन करतात) तशीच ध्येयनिष्ठा किंवा जागरूकता या अर्वाचीन काळातील संस्कृत भाषेच्या उपासकांनी केलेली आहे, असें आमचें स्पष्ट मत आहे.

संस्कृत भाषा ही, देवभाषा, राष्ट्रभाषा, सर्व भारतीय भाषांची जमनाची, भारतीय संस्कृतीचा कोप, जगातली सर्वश्रेष्ठ भाषा इत्यादि उच्चमोक्ष विशेपणांनी तिची तोंडभर स्तुति करण वेगळ आणि प्रादेशिक भाषांतून वाङ्मयछेवा केल्यास सहज प्राप्त होणारा धनमानादि लाभ शिडकारून संस्कृत भाषेची सेवा घडावी म्हणूनच संस्कृत भाषांतून उच्चमोक्ष वत्साकृति निर्माण करण वेगळें. पहिल्यात गुणग्राहकता आहे, तर दुसऱ्यात स्वतः ध्येयनिष्ठा व निष्काम भक्ति आहे !

राष्ट्रीय एकात्मता व संस्कृत

वर सांगितल्याप्रमाणे सारेंच प्रादेशिक साहित्यिक पारचात्य साहित्याच्या प्रमाणांमुळे म्हणा किंवा समकालीन राष्ट्रीय, सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीच्या प्रभावा मुळे म्हणा, नव्या युगला अनुरूप मार्गदर्शन करणारी, किंवा नव्या युगाच्या उप कालाची 'बुतारी' फुकणारी नवीनता काव्यात निर्माण करण्यात मग्न असलेले पाहून, या काळातले (इ. स. १८५७ च्या काठीनंतरचे) संस्कृत लेखकहि संस्कृतात तशीच नवीनता निर्माण करण्यास झटू लागले दिसतात. त्यातहि नव्या संस्कृत साहित्याचें वैशिष्ट्य काहीस आगळ आहे; त असें की भारभाषासून संस्कृत भाषेचें व साहित्याचें स्वरूप अतिलभारतीय होत तसच तें आजहि आहे. सर्व प्रादेशिक भाषांतला उत्कृष्ट अशा आत्मसात् करून हिंदीचा विकास व्हावा व तिने नवभारताच्या राष्ट्रभाषेचें कार्य कराव अशी मोठमोठ्या राष्ट्रधुरधराची हिंदीभाषास अपेक्षा आहे. त्यासाठी केंद्रीय व प्रांतिक सरकारे आपापल्या परीने व्यवस्थित आर्थिक साहाय्यहि देत आहेत. काही काळांतराने नवगर्गाची हिंदीसजवीची ही अपेक्षा फुट्याचिन् फुट्यापहि होईल. पण त कार्य संस्कृत साहित्यिकांकडून, कसल्याहि प्रकारचें सरकारी साहाय्य नसताना, त्याप्रमाणे कीर्णतीहि योजना नसताना किंहुना परिस्थिति केवळ प्रतिबुद्ध असताना, स्वयंप्रेरणे आजवर घडून आले आहे. भिन्नभाषीय शब्दांचा एकत्र समन्वय करण्याचें कार्य संस्कृत लेखनाकडून कसें होत आहे व संस्कृत भाषेच्या द्वारा तें कसें सहज शक्य आहे, याची निश्चित कल्पना याच प्रकरणत वर दिलेली आहे. त्याचरीतर सर्व भाषातील उत्कृष्ट साहित्याचे संस्कार आत्मसात् करून त्यांना

एकरूपता देण्याचें अन्यायकारण राष्ट्रीय कार्य आल्या संस्कृत लेखनांमधून अभावित पणे संस्कृत भाषेच्या अग्रिमभारतीयतेमुळे सहजसहजी धडून येत आहे. पाश्चात्य साहित्याच्या समर्थने किंवा समर्थराने सर्वत्र प्रादेशिक साहित्यात परिवर्तन घडून आले. या परिवर्तनात एका अर्थी एकरूपता किंवा तुल्यरूपता असणे तरी त्यात प्रादेशिक साहित्याच्या परम्परागत वैशिष्ट्याची विविधता दिसतेच, त्या विविधतेतून पुढेच एकात्मता निर्माण झाल्याचें केवळ अर्वाचीन संस्कृत साहित्यातच दिसून येते. याच कारण किंवा लेखनार्थ हिंदी, प्रगाली, मराठी लेखनासारखा प्रादेशिक नाही. तो संपेक्षत अन्य अल्प तरी अग्रिमभारतीय आहे. त्यामुळे प्राचीन व अर्वाचीन संस्कृत साहित्यात पर्यालोचन करताना एका प्रदेशापुरती दृष्टि समुचित ठेवून चारित्र्य नाही. संस्कृत साहित्याचें पर्यालोचन म्हणजे एकाच भाषेत निर्माण झालेल्या अग्रिमभारतीय साहित्याचें पर्यालोचन होय !

प्राचीन साहित्याचें समर्थन

आधुनिक साहित्यात नळावलेल्या उपरिनिर्दिष्ट विविध वादात्मक दृष्टिकोणांतून संस्कृत साहित्याकडे पाहत असता संस्कृत साहित्यांना त्यामध्ये काही ठणीना जाणू लागल्या. त्यांचें निवारण करून संस्कृत साहित्याला तयाकथित प्रगतिशील नवसाहित्याच्या प्रमाणांत आणण्यासाठी अनेकांचे प्रयत्न चालू असता, प्राचीन साहित्यातच परिपूर्णता पाहणारे काही साहित्यिक असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करित होते की आधुनिक पाश्चात्य साहित्यात किंवा प्रगतिशीलता किंवा आधुनिकता म्हणतात ती आमच्या प्राचीन महाकवींच्या काव्यातहि होती. हिंदु निराक्रियात्वाचें विद्वान प्राध्यापक श्रीरामद्वय उपाध्याय यांनी 'संस्कृतकाव्येषु प्रगतिशीलत्वम्' या निवारण एव लेख लिहून या पक्षाच उत्तम प्रकारे प्रतिपादन केले आहे. या उपाध्याय त्या लेखानत म्हणतात :—

“ केचन आधुनिका आलोचनविदो वदन्ति यत्र विप्रते संस्कृतनिरद्वेषु काव्येषु प्रगतिशीलत्वं नाम । प्रगतिशीलत्वस्य स्वरूपनिर्णयायसरे ते ह्यथ मीमांसन्ते यत् समाजस्य-निम्नश्रेणीगताना दासिद्रिचपद्धमग्नाना जनाना यत्सल्लभील्यति सामाजिक-दृष्ट्या सर्वतो गृहणीय जीवित तस्य यथार्थतस्त्विचरण काव्येषु, सनादादितत्त्वज्ञानया यत्रिरूपण नाटकेषु, तदेव काव्यस्यप्रगतिशीलत्वस्य जीवितु । सांप्रत रूसदेशस्य-साहित्यस्य वैशिष्ट्यमिदमेव सर्वतो जगति यत्रिमन्तराणा परिभ्रमोपडीविना जनाना यथार्थनाटम् अनुगृह्य जीवितचिन्तण नाम । इमे आलोचकम्मन्या अनभिज्ञा. संस्कृत-काव्यरचयाना केवळ द्रौपदीप्रणयानि परप्रत्यनेयतुद्वयो हन्त यत् सत्युगिरन्ति तत् तु नितान्त भ्रांतिपूर्णत्वात् मुतरा नास्त्यननग्रमिति विदुषुर्वतु विवेचनचणाः । ”

“ प्राचीनभारतेऽस्मिन् धनादधानां मान्यानां महीभुजाम् अन्येषां वा लक्ष्मी-
पुत्राणां सदनं यैदुपीमण्डितानां पण्डितानां प्रतिभाजुषां कवीनां वा कृते सत्यमेवावर्तते
आकर्षणकेन्द्रमिति के रलु न जानन्ति । राज्ञामाश्रयस्तेषां विधाय भोजनादिव्यवस्थां
चिन्ताया न्हासकोऽभवदिति तु अकिञ्चित्करी धारणा चाग्रतिकानाम् आलोचयन्नाम् ।
कवीनां प्रतिभाप्रसारणाय पण्डितानां पाण्डित्योद्बोधनाय च समृद्धानाम् आश्रयस्य
उपयोग आसीत् प्राचीने युगे । दैहिक-चिन्तायाः शतगुणी विद्यते मानसिकचिन्ताया
निवृत्तिः इति हेतोः विद्वांसो भूपालानाम् आश्रयकल्पतरुणाम् आश्रयणं सर्वथा
चक्रुः । न तेन कापि हानिरभूत् । कवीनां स्वाश्रयप्रदातृणां नृपाणां कीर्तिकीर्तनं
नाम न खलु तेषाम् आवश्यकं कार्यम् अभवत् । अवान्तरकालीनाः केचन कवयः
स्तुवन्तु कृपामदर्शनकारिणः कांचन महीपालान्, परन्तु प्राचीनानां नेयम्
आसीत् पद्धतिः अवद्या, नायम् आसीत् क्षुद्रजनभुण्णो मार्गः । स्वाच्छन्दप्रिया हि
निरदकुशाः कवयः सकलहिताय कुर्वन्तः कविकर्म नो कदापि समाजस्य पुरुषान्
हीनान् वा अहीनान् वा, उच्चान् वा नीचान् वा विसमवः । तेषां भारती सर्वेषां
वर्गाणां कल्याणाय प्रवर्तमानैव स्वीयां कृतार्थतां भजे । उदाहरणप्रदर्शनमुखेन
प्रदर्श्यते देववाणीरचनाचणानां पण्डितानाम् एतद्विपयिका वाचन काव्यचातुरी । ”

अशा प्रकारे साहित्यातील प्रगतिवादाविषयी आपले मत प्रदर्शित करून
त्याच्या समर्थनार्थ,

प्रहृष्टमपनोप स्वं निदिद्वास्तोच्चैः प्रतिपदमुपहृतः केचच्चिज्जागृहीति ।

मूहुरविशदवर्णा निद्रया शून्यद्यूनां वददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥

(शिशुपालवधे ११।४)

स धीहिणां यावदुपासितुं गताः शुकान् मूर्गस्तावदुपद्रुतस्त्रियाम् ।

कंबारिकाणामभितः समाकुलाः सहासमालोकयति स्म गोपिकाः ॥

(शिशुपालवधे १२।४२)

गतान् पशूनां सह जन्मबन्धुतां गृहाभ्यं प्रेम वनेषु विभ्रतः ।

बवर्षा गोपानुपथेन पाण्डवः कृतानुकारानिव गोभिरानवे ॥

(किरातार्जुनीये ४।१३)

सा संस्यस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती

शम्प्येत्सङ्गे निहितमसकृद् दुःखदुःखेन गात्रम् ।

त्वामप्यस्तं नवजलमय भोक्षयिष्यत्यवश्यं

प्रायः सर्वो भयति करुणावृत्तिराद्रान्तरात्मा ॥

(उत्तरमेघे ३०)

ही प्रसिद्ध काव्यांतर्ली उदाहरणे प्रा. उपाध्यायांनी दिली आहेत. महाकवि माघाच्या
प्रगतिशीलतेचाच समर्थन करतांना ते म्हणतात :— “ राजप्रसाददत्तदृष्टिरपि माघो

दक्षिणाणाम् उटजेषु रया दृष्टिं निष्ठित्येव ।..... वनेः सहानुभूतिः न केवल मानवेषु एव सीमवद्वा वर्तते, प्रत्युत स रज्जु कवि निरदस्वा पञ्जा च व्यवहारस्य अवलोकने गिनान्तपटुः दक्षश्च वर्तते । .. .. स्वमहाकाव्यस्य द्वादशे सर्गे जनपदनिवाग्निनाम् अनेमान् ग्रामीणाचारान् सरल्या दृशा निरीक्ष्य कोमल्या सस्कृतगिरा साधु वर्णितवान् । लज्जावनतमुख्यो नायों ग्रामीणा. श्रीकृष्ण वाटिकोपरोधसमर्थाना वृतीना विनयमध्ये नैव साश्राल्लुपन्ति । गोपीभारायनतपृष्ठाः क्रमेलका इतस्ततो धावन्तो भारम् अग्रहमाना राजमार्गेषु विस्तृतेषु अपि जनसमूह समर्थं भीषयन्ति बालान् तन्मातृश्च । ग्रामाणा सीमान्तरेषु पानगोष्ठीमध्यगता गायत्रा गधुपानम् आस्वदन्तः कमपि आनन्दम् आवहन्तीति वर्णयन् कविरय सामान्यजनताया दुःखमुपयो निरपेक्षभावम् - आधत्ते । तस्मात् पृवाक्ता अभियुक्ताना गिरो नितान्तम् उपेक्षया एव । ”

संस्कृत साहित्यातील नवीनता

प्रा. च० देव उपाध्यायाच्या शब्दात वर सांगितल्याप्रमाण संस्कृतशाचा एक वर्ग प्राचीन साहित्यावरील आश्रेयाच निरखन करण्याचा प्रयत्न करित होता. त्याच योरोर आधुनिक पाश्चात्य व प्रादेशिक साहित्याच्या प्रभावाने संस्कृतात नियत-कालिक व म० पान्तरित साहित्यावरोर लघुकाव्या, स्तुतिकाव्ये, गेयकाव्ये, कादंबरी किंवा उपन्यास, समालोचनात्मक, चर्चात्मक व वैज्ञानिक निबंध, वृहत्प्रबन्ध, वाङ्मयसमीक्षा, इतिहास इत्यादि नवीन प्रकारच साहित्य निर्माण करण्याचें कार्य संस्कृत लेखकांनी क्षपाश्याने मुरू केल्याच दिग्ग्न येत. प. ह्यीनेश भट्टाचार्य, आप्पाशास्त्री राशीनडेकर, भार. कृष्णम्माचारियर व भार. व्ही. कृष्णम्माचारियर (श्रीरगम्च्या सद्दया पत्रिकेचे संपादक) इत्यादींच्या नियतकालिकातील भारभीच्या लेखनानून यासन्धी मोठी उन्नता आणि जी आकाशा प्रत्ययास येते ती पुढे हळूहळू ओसरत गेलेली दिग्ग्न येते. उत्तरोत्तर संस्कृत लेखकांना निराशेने प्रासल्याचेहि संस्कृत वृत्तपनातील अनेक लेखनरत्न दिग्ग्न येते. शासकीय व आर्थिक साहाय्याच्या अभावीं आवळें संस्कृत त्रिमाण मुद्रणसंस्कार टेंबोल पाडू शकत नाही, हें लक्षात येऊ लागल्याने संस्कृत माध्यमाचा त्याग करून मोठमोठे संस्कृतज्ञ, प्रादेशिक किंवा इमजी भाषेंत त्रिमाण करू लागल्याचे पुढे पुढे दिग्ग्न येत. प्रारभी तशी निराशा दिखत नाही. विशेष गृहणजे आपापल्या मातृभाषातील आणि इमजी भाषेंतीलहि उत्तमोत्तम ग्रन्थाची सुबोध संस्कृत भाषान्तरें करून संस्कृत लेखकांनी आपला जिवनतणा इमजी राज्याच्या सुरनातीन वार मोठ्या प्रमाणात व्यक्त केल्याचें दिग्ग्न येत. प्रस्तुत प्रकृपातील ‘भाषान्तरित संस्कृत साहित्य’ हें २२ व प्रकरण चालल्यास आमच्या विधानातील पयार्थनेची कल्पना येईल. ज्या ज्या लेखनाला जे जे अन्यभाषीय ग्रन्थ संस्कृत अनुसाराय योग्य घाट्ट, त्याचे अनुसारे त्यानी स्वयंपरणने फेळे. त्यासाठी त्याना कोणीहि साहाय्य किंवा उत्तेजन दिले नाही. आज प्रादेशिक भाषातील उत्तम

भाषान्तराना अनुदानाच्या द्वारा प्रादेशिक सरकारकडून किंवा केंद्रीय सरकारकडून जसे भरपूर उत्तेजन देण्यात येत त्यापेक्षा थोडक्या उत्तेजन जरी संस्कृत भाषान्तराना मिळण्याची शक्यता निर्माण होऊ शकली, तर संस्कृत लेखक कोणाला हार जाणार नाहीत. पण दुर्दैवाने सर्व प्रांतिक सरकारें या बाबतीत अत्यंत समुचित आणि भयंकर कृपण शक्ती आहेत.

प्रस्तुत प्रबंधात 'परकीय राजसूति' या नावाचे एक प्रकरण (पृ. ५६ ते ६७) आम्ही दिलेले असून त्यामध्ये मुसलमान व इंग्रज राज्यकर्त्यांचा गुणगौरव गाणारी अी विविध काये अर्वाचीन काव्यसंवादात निर्माण झालेली दिसतात त्याचा क्वचित् सतिप्त व क्वचित् सविस्तर परिचय दिलेला आहे. हें सारे साहित्य राज्य कर्त्यांनी बाही लेखकांना धनमान देऊन निर्माण करवून घेतले आहे, यात संदेह नाही. साहित्यिकांना वेठीस धरून हय त्या प्रकारच साहित्य निर्माण करवून घेण्याच कार्य जगातील सर्वच शासनकर्त्यांनी केलेलेचि केलेले आहे व आगळी त होत आहे. बाही राष्ट्रात तर साहित्यिक सर्वस्वी शासनकर्त्यांचे स्तुतिपाठक किंवा समर्थक झालेले आहेत. त्यांना व्यक्तिस्वातंत्र्य किंवा विचारस्वातंत्र्य नाहीच. शासनकर्त्यांनी निर्माण केलेल्या प्रलोभनाने किंवा क्वचित् भयाने प्रेरित होऊन साहित्यनिर्मिती करणाऱ्यांचे वैयक्तिक दृष्ट्या नैतिक महत्त्व किती, हा स्वतंत्र प्रश्न आहे. तथापि या प्रकारच्या संस्कृत साहित्यातूनही तत्स्थपणें विचार करता एवढें निश्चित म्हणता येईल की या प्रकारच्या काव्यनाटकादिकांनी संस्कृत साहित्यात एक प्रकारे विषयाचे नावीन्य निर्माण केले. मुसलमान व इंग्रज यांच्या कारकीर्दीच्या इतिहासाची बाही साधनें या काव्यांनी बाची लेखकांसाठी निर्माण करून ठेवली आहेत. मौर्य, चातुस्य, परमार, वाकाटक, कलचुरी, मोहले इत्यादि प्राचीन राजवशातील थोर नृपतींसंबंधीच्या बाही प्राचीन स्तुत काव्यांना आज ज ऐतिहासिक महत्त्व आहे तच या अर्वाचीन काव्यसंवादातील परकीय राजसूतिवरील काव्यांना बाची काळात प्राप्त होण्याची शक्यता आहे, असे अनुमान फारसे चूक ठरणार नाही !

आधुनिक काळात ऐतिहासिक विषयावर महाकाव्यें, सप्तकाव्य, नाटकें, ऐतिहासिक वीराचीं गद्यचरित्रें इत्यादि प्रकारच लेखन करण्यास चालना मिळाल्याचें दिसून येते.

इतिहासदीपिका-(मुद्रित) या पाच प्रकरणांच्या ग्रंथात प्लि मुश्टान व मराठे यांच्यातील युद्धाचा वृत्तात लेखनाने निरूपण केला आहे. फारसाच्या संस्कृतसाहित्यपरिषदे इ. स. १९४८ ते ४९ च्या काळात 'भारतेतिहास' या शीर्षकाखाली प्रकाशित झालेल्या लेखनाला मुनोप गद्य संगीत भारताचा संपूर्ण इतिहास वर्णन करण्यात आला आहे. याच विषयास अनुसंधान महासंशोधनाच्या टी. गणपतिशास्त्री यांनी 'भारतभूषणम्', रामाकर शर्मा यांनी 'भारतीयम्

इतिवृत्तम्' जयपुरचे लक्ष्मणशास्त्री यानी 'भारतसंग्रहः' इत्यादि ग्रन्थ सरळ सरसृत्तान लिहिले. कपि वृष्ण कौर यानी १६ सर्गांचे ग्रन्थद्वयाव्य" लिहिले. त्यात शिवाचा पूर्वेतिहास निवेदन केला. श्रीपादशास्त्री हम्बरकाच्या भारतनररत्नमालेनून बी अनेक ऐतिहासिक वीरांचीं चरित्रे प्रसिद्ध झाली त्याचा सविस्तर परिचय पूर्वीच्या प्रकरणातून (पृ. ८, ५१) आम्ही दिलेलाच आहे. श्रीरामाच्या 'सहृदया' या मासिकात गप्रनीमुहंमदचरितम् ह पद्याव्य व चन्द्रगुप्त अशोक इत्यादि ऐतिहासिक वीरांचीं चरित्रे प्रकाशित झाली गल्पकुमुदामञ्जलिः या निरन्धसंग्रहात ऐतिहासिक विषयावरील विविध लेखांचे सक्कन करण्यात आल आहे. निरनिराळ्या सरसृत्त नियतकान्त्रिकातून सतत कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपात ऐतिहासिक विषयावर आधुनिक पद्धतीनुसार निवेदन किंवा निवेदन करणारे लिखाण भएपूर प्रमाणान प्रसिद्ध झाले. त्या सर्वांचे पद्धतशीर विषयानुसार सक्कन कोणी तरी करण्याची आवश्यकता आहे.

ऐतिहासिक विषयावरील वृत्तप्रीय लिखाणाव्यनिरिनन ग्रन्थरूपाने प्रकाशित झालेल्या साहित्यात अभिप्रादत्त व्यास याचा 'शिवराजप्रियजय' हा नाणाच्या शैलीत लिहिलेला गयकायग्रन्थ सजाराणगास्त्री भागवताच अहल्याचरितम् हें पद्यात्मक महाकाव्य, ओरिसा प्रांतातील जयपुरचे निरासी श्रीरामनाथ नद यांचे जयपुरराजवंशावली ह काव्य" व मद्रासचे परदस्तु लक्ष्मीनरसिंह स्वामी यांचे 'चालुक्य चरितम्'" हे ग्रन्थ लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत. या चालुक्य-चरितम् कायामव्य चालुक्य घनातील पुराससंधी दिलेले-ताम्रपत्रातून मिळणारा वृत्तान्त 'भारतरत्नानि' या शीर्षकाखाली काव्यात्मक शैलीत निवेदन केला आहे.

काशीतील विख्यात निद्वान् व अप्रतिम प्ररचनकार वेदाम्नाचरपति कै माऊझास्त्री वझे यानी लिहिलेला काशीतिहास" हा ग्रन्थ सरसृत्तातील इतिहास. विषयक ग्रन्थात थोडा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या ग्रन्थात वेदकालापासून इम्रजाच्या स्वातन्त्र्यप्राप्तीच्या आंदोलनापर्यंतचा काशीचा समग्र इतिहास साधार वणिलेला आहे. विशय म्हणजे हा इतिहास केवळ काशी क्षेत्रापुरता मर्यादित नसून त्यात सपूर्ण उत्तर भारताचा इतिहास आला आहे. कारण काशीच्या राजनीय इतिहासाच्या अनुगाने लेखकाला उत्तरेतील प्राचीन राजघराणांचाहि परामर्श घ्यावा लागला.

१० १२३५ मध्ये लाहोर येथे प्रकाशित ११ इ १९३८ मध्ये

१२. मद्रास येथे इ स १९३८ मध्ये मुद्रित।

१३ प्राप्तिस्वान-प. रामचन्द्रशास्त्री वझे, के २१।१६ ब्रह्मघाट, वाराणसी, मूल्य १॥ ८.

ग्रन्थांच्या शेवटी तीन परिशिष्टे जोडली आहेत. त्यात पहिल्या परिशिष्टात प्राचीन भारतातील विद्यापीठांची माहिती देऊन वैदिक, बौद्ध, मुसलमान व इंग्रज यांच्या काळातील काशीच स्वरूप संक्षेपाने सांगितले आहे. दुसऱ्या परिशिष्टात काशीच्या राजकीय धार्मिक, वाङ्मयाने, आणि शैक्षणिक इतिहासाची जंत्री दिली आहे. तिसऱ्या परिशिष्टात काशीच्या इतिहासाशी संबंधित अशा नद्या, देश, नगरे व गावे याची अतिशय उपयुक्त माहिती दिली आहे. एकूण विवेचन ताम्रपत्र, शिलालेख यासारख्या ऐतिहासिक साधनांच्या आधारे केले आहे. काशी ही अतिप्राचीन काळापासून भारताची स्वयंसिद्ध सांस्कृतिक राजधानी आहे. भारताच्या इतिहासात प्राचीन काळापासून जी राजकीय, धार्मिक आणि सामाजिक क्षेत्रात स्थित्यंतरे झाली त्या सर्वांचे प्रतिबिंब काशीच्या इतिहासात जसे दिसते तसे भारतातील कोणत्याहि दुसऱ्या नगराच्या इतिहासात दिसणार नाही. काशीच्या या महत्त्वामुळे श्री. भाऊ शास्त्री वझे यांच्या प्रस्तुत ग्रन्थास विशेष महत्त्व आहे.

ऐतिहासिक कादंबऱ्या

अर्वाचीन काळात ऐतिहासिक विषयावर नवीन शैलीत कादंबऱ्या लिहिण्याची लढत सुरुवात प्रादेशिक भाषात उघडली. संस्कृत लेखकाना हा गद्य वाङ्मयप्रकार तसा नवीन नव्हता. प्राचीन साहित्यिकांच्या 'आख्यायिका' नव्या युगाने कलाटणी मिळालेली त्यांना दिवून आली, त्यानुरोधा आपापल्या प्रादेशिक भाषांमध्ये ऐतिहासिक काळातील कल्पित घटनांवर प्रख्यात लेखकांनी लिहिलेल्या उत्तमोत्तम कादंबऱ्यांची भाषान्तरे त्यांनी सुबोध संस्कृतात केल्याचे दिवून घेत. काही प्रतिभाशाली लेखकांनी ऐतिहासिक घटनांवर स्वतः कादंबऱ्या, कथा, नाटक लिहून संस्कृतची रोषा भारभंगी. त्यांमध्ये देवेन्द्रनाथ चट्टोपाध्याय यांची 'बंगवीरप्रतापादित्य', इन्द्रनाथ बन्धोपाध्याय यांची 'गौरचन्द्रः' आर. राममूर्ति यांची 'वीरलब्धम् पारितोषिकम्' (पोलवशाच्या इतिहासावर आधारित) इत्यादि ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. या प्रकारच्या अनेक ऐतिहासिक कादंबऱ्या निरनिराळ्या संस्कृत नियतकालिकानात क्रमशः व क्वचित् स्वतः पुस्तकरूपाने प्रकाशित झाल्या. आह्वार बंद पडल्या सधून नियतकालिकानात क्रमशः प्रकाशित झालेल्या उत्तमोत्तम संस्कृत कादंबऱ्यांचे व्यतिरिक्त संस्कृत करून ग्रंथरूपाने पुनर्मुद्रण करणे आज दुर्लभ झालेले आहे. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांप्रमाणेच ऐतिहासिक विषयावर अनेक रूपरथा नियतकालिकानात प्रकाशित झाल्या आहेत. त्याच संस्कृतदि भांडे झालेले नाही. सरळ, सुबोध व रोचक संस्कृत साहित्याची, सधूनचा व्यासंग वाढू इच्छिणाऱ्यांना संपन्नारी उणीव, अशा कथांची संस्कृत प्रकाशित सधून करून घेणे.

डॉ. रामरत्न यांनी आपल्या आधुनिक संस्कृत साहित्यविषयक निबंधांत "वीरमती, अन्याचारिणः परिणामः, (मुसलमानी अन्याचारांवर आधारित), अर्धा, हीर, त्रिरत्नमेधयात्री यांसारख्या काही इतन्मनः विद्युरलेख्या ऐतिहासिक कथांचा उल्लेख केला आहे. संस्कृत नियामकालिनीत विविध विषयांची जी प्रदीर्घ सूची आम्ही प्रस्तुत ग्रंथांत (पृ. २९० ते ३११) दिली आहे त्यांत ऐतिहासिक विषयावरील कित्येक कथा आढळतील.

ऐतिहासिक नाटके

नाटक हा वाङ्मयप्रकार भारतातील अन्यभाषीय साहित्यशाखा संस्कृत-तर्जना सर्वांत अधिक परिचित. ज्या साडेतीन शतमानांत संस्कृत साहित्याचे पर्यालोचन प्रस्तुत ग्रंथात आम्ही केले आहे, त्यातील इंग्रजी शिडंगाचा आरंभ होण्यापूर्वीच्या प्रथम शतकांत सर्व प्रादेशिक भाषांतील साहित्याचे नियम आणि बरेचसे प्रकार, संस्कृतनिष्ठच होते. त्याला अपनाद म्हणजे तामिळमधील संगम साहित्य, तेलगूतील द्वयतर्थाभाव्य व उदाहरण साहित्य, मल्याळीमधील त्रिलिप्पाडु (काव्यगीत व मणिप्रवाह), मराठीतील पोवाडे, लावण्या, अमग, ओव्या, बंगालमधील मंगलगान, आध्यात्मिकील घडगीत व बुरंजी साहित्य, हिंदीमधील रीतिनाय किंवा छायावाद यासारखे प्रादेशिक प्रकार होत. पण ते संस्कृत साहित्यात नगळे तरी संस्कृत साहित्य त्यात होते, कारण त्यांचे पोषण संस्कृत वाङ्मयद्वारा झाले होते. सर्व प्रादेशिक साहित्यिकांनी संस्कृत साहित्यातील उपेक्षितेची सर्वोत्तम वाङ्मय-प्रकार म्हणजे नाटक ! १७ व्या शतकापासूनचा कोणत्याही प्रादेशिक साहित्याचा इतिहास पाहिला तर त्यामध्ये १९ व्या शतकापर्यंत नाटक आढळतच नाहीत. संस्कृतांत मात्र म.स-काळासादिनापासून प्रगर्भित झालेली नाटकसाहित्याची परम्परा कधीच कुण्ठित झाली नाही. त्याचरोबर नाट्यशास्त्रकारांनी रूपक वाङ्मयाचे जितके प्रमुख आणि गौण प्रकार सांगितले तितके सर्व संस्कृत साहित्यिकांनी संतत हाताळलेले असल्याचेहि आढळून येते. प्रादेशिक साहित्यिकांना पाम्बान्य साहित्यानेच नाट्यनिर्मितीस मुख्यतः प्रवृत्त केले. त्यामुळे सुंदर सुंदर इंग्रजी नाटकांचे अनुवाद प्रादेशिक भाषांत प्रथम निर्माण झालेले दिसतात. संस्कृतांत ज्याप्रमाणे आधुनिक कालखंडांत प्रादेशिक भाषांतील उत्तमोत्तम कथांचे अनुवाद करण्यापासून लेखकांनी नावीन्य निर्माण केले. त्याचप्रमाणे प्रादेशिक भाषांत नाट्यसाहित्याच्या संवधात झालेले दिव्य येते. शिथिलताची प्रकिया कोणत्याही भाषेतील साहित्यांत प्रायः सारखीच असणार !

मातृतीमाधन (१८६१), जानकीपरिणय (१८६५), नागानन्द (१८६५),
 मुद्राराक्षस (१८६७), कर्पूरमञ्जरी (प्राकृत सप्तक) (१८७७), मृच्छकटिक
 (१८८१), रत्नान्दी (१८८२) इत्यादि संस्कृतातील उत्तमोत्तम नाट्यकृतींची
 मराठी भाषांतरें प्रकाशात आणली. या विद्वानांपैकी काहींनी तर स्वतः नाटकात
 कामे करून नवशिक्षितांच लक्ष नाट्यशास्त्राच्याकडे आकर्षित केल. निवधमालासार
 विष्णुशास्त्री त्रिफळणकर यानी बेणीसहार नाटकाच्या प्रयोगात धर्मराजाची व संस्कृत
 -इंग्रजी बोधार्थें वामन शिवराम आपटे यानी उत्तररामचरिताच्या प्रयोगात सीतेची
 भूमिका केली होती."

तात्पर्य अशा प्रकारें हिंदी-मराठी इत्यादि प्रादेशिक भाषातील नाटक
 वाङ्मयाला ज्या काळात जेमतेम सुरुवात झाली, त्या काळापर्यंत संस्कृतची नाटक
 परंपरा अतिप्राचीन काळापासून चालूच होती, हें या प्रसंगातील नाट्यवाङ्मयविषयक
 प्रकरणातील सजिप्त परिचयावरून ध्यानात येईल. प्रादेशिक साहित्यिकानी आधुनिक
 युगात नाटकशास्त्राला प्रथम प्रारंभ केला तो संस्कृत नाटकाच्या भाषान्तरापासून हें
 सारें, पण त्याच लक्ष लक्ष्मणरच पादचात्याच्या नाट्यशास्त्राच्या व त्यातील विविध
 प्रकाराकडे आकर्षित झाल्याने त्यानी नाटकाच जे विविध प्रकार पुढे प्रादेशिक
 साहित्यात वाढविले ते सारे पादचात्याच होते. वास्तविक भारतीय नाट्यशास्त्र
 हें अत्यंत प्रसिद्ध झालेले शास्त्र असून त्यातील अनेक प्रकार पादचा
 त्यानीहि अनुसरण्यासारखे आहेत. प्रादेशिक नाट्यसाहित्यात काही काही
 नवीन प्रकार पादचात्यानुसरणाने आले, ते सुळात भारतीय नाट्यशास्त्रात होते.
 पण भारतीय नाट्यशास्त्राचा पद्धतशीर अभ्यास करण्याचा प्रयत्न प्रादेशिक नाटक-
 कारानी टाळल्यामुळे पादचात्याच्या अनुसरणातून जे अनेक नाट्यप्रकार म्हणून
 आपण घेत आहोत तो सुळात आपल्या राष्ट्रीय नाट्यशास्त्रातहि आहे, याची जाणीव
 त्यांना असल्याचें दिसत नाही जी गोट्ट नाट्यप्रकारची तीच कवितेत पादचात्यानु
 सरणाने शिरलेल्या काही प्रकाराची आहे. उदाहरणार्थ, अन्त्ययमक-हीन कविता
 करण्यात आपण काही तरी भावीन्य काव्यात उत्पन्न करीत आहोत असें आधुनिक
 प्रादेशिक कर्ताना चालें. पण संस्कृतात अन्त्ययमक-निहीनच काव्य सर्वत्र आढळत.
 मुक्तच्छादिक गद्यप्राय प्रकार पादचात्याच्या अनुसरणातून प्रादेशिक साहित्यिकानी
 घेतले, पण विद्वानांवादि संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञानी गद्याचे जे वृत्तक, उत्कृष्टिप्राय,
 मुक्तक, वृत्तगन्धि, शूर्णिका, श्यामलादण्डक, कौमगदण्डक, दूणक, भुज्ज, राज्या
 यासारखे विविध प्रकार पूर्वीच सांगून ठेवें होते, निरुद्धे मात्र त्याचें दुर्लक्ष होते.
 याच मुख्य कारण पादचात्याच अनुसरण करणाऱ्यांच्या गर्दीत भारतीय साहित्य-
 शास्त्राच्या अभ्यासाकडे प्रादेशिक लेखकांच दुर्लक्ष झाले हेंच होय. अगो !

पाश्चात्य साहित्याच्या सम्पर्काने मिळालेल्या प्रेरणेने व संस्कृत वाङ्मयातील उत्कृष्ट नाटकांच्या अनुवादानाी जें नाट्यवाङ्मय प्रादेशिक भाषात निर्माण होऊ लागल त्याच्याशी संस्कृत साहित्यिक परिचित होतच. आपापल्या प्रादेशिक भाषात अनुवादात्मक नाटकादि वाङ्मय करण्याचें कार्य करणारे लेखक वरच्या श्रेणीच संस्कृत पण्डितच होते. त्यातील काही तर सयसाची लेखक होते. त्यांनी आपल्या प्रादेशिक भाषेत व संस्कृतातहि चारखेंच लिखाण केलें अस आढळून येतें.

प्रादेशिक नाट्यसाहित्यात संस्कृत नाटकांच्या अनुवादानानंतर जी ऐतिहासिक नाटकाची लाट उसळली, तिच प्रतिनिध आधुनिक संस्कृत साहित्यातहि पिसतें संस्कृत वाङ्मयाला नाटक हा वाङ्मयप्रकार प्रादेशिक वाङ्मयाप्रमाणे नवरत्ना नसला तरी, परिस्थित्यनुसार ऐतिहासिक प्रधानक ह्या प्रकार काहीसा नवीन होता त्याचरोबर नाटकातील संगीताला लागलें बळण त्यांना नवीन होत. पण एवढ नावीन्य त्यांनी संस्कृत नाटकात उत्पन्न केलेंलें दिसत. महामहोपाध्याय माथुरीप्रसाद दीक्षित यांनी वीरप्रतापनाटकम्* हें नाटक देशभक्तीच उद्दीपन सामाजिकता व्हाव यासाठी लिहिले. वडात्राच्या संस्कृत कॉलेजचे प्राध्यापक प. मूळशर माणेरलाल याशिक यांनी लिहिलेली प्रतापविजयम्, सयोगितास्वयंवरम् व छत्रपतिशम्राज्यम् हीं तीन ऐतिहासिक नाटके इंग्रजी भाषान्तरासह प्रकाशित झाली आहेत. श्री. मूळशर याशिक हे चांगले संगीतज्ञ असल्याने त्यांनी आपल्या नाटकात संस्कृत गीतांचा अन्तर्भाव केला आहे. प्रस्तुत प्रबंधात (पृ. २०० व २०३) त्यातील काही गीतांचा परिचय दिला आहे.

अज्ञानाथपुरीच्या संस्कृत विद्यालयाचे अध्यापक प. सुदर्शनपति यांनी उक्त रच्येच्या ऐतिहासिक घटनांवर पादुकाविजयम्, सिंहलविजयम् व सत्यचरितम् हीं नाटक आधुनिक नाट्यतत्वाचा अवलंब करून लिहिलीं व त्यांचे प्रयोगहि आपल्या विद्यालयात केले (ही तीनही नाटक प्रकाशित झाली आहेत.) रजपुताच्या इतिहासावर पचानन तर्क भट्टाचार्य यांनीहि 'अमरमङ्गलम्' हें एक नाटक लिहिले आहे."

चरित्रनाट्य

पाश्चात्य व प्रादेशिक साहित्याच्या दृष्टीसंपर्काने आधुनिक संस्कृत साहित्यिकानी परम्परागत संस्कृत साहित्यात ऐतिहासिक विषयांवर चरित्र, वाङ्मया, कथा, नाटक लिहून विषयदृष्ट्या घट्टे नवीन निर्माण केलें याची कल्पना घरीत निवेचना करून येऊ शकते. सहज स्थान वेणारा दुसरा नवीन मार्ग म्हणजे थोर पुरुषांची चरित्र! या प्रबंधाच्या आरम्भाच्या प्रकरणात राम, कृष्ण, शिव, विष्णु इत्यादि

देवतांच्या चरित्रावर आधारलेल्या विविध काव्यांचा परिचय दिलेला आहे. त्यावरून आधुनिकतेची लाट येण्यापूर्वी संस्कृत साहित्यिकानी चरित्रलेखनासाठी अव्याहृतपणे वे ठराविक नियम व ठराविक बाधप्रथमरार हाताळले त्यांची कल्पना येते. नवीन चरित्रलेखनांनी सरळ सुनोध भाषेत, अलंकारमय पाल्हाळिस वर्णन टाळून, चरित्रनायकांच्या जीवनातील घटनांवर व स्थळकाळाच्या निश्चितीवर भर देऊन चरित्रे लिहिलीं. पद्मसूत्र, चम्पू, व 'ओज समासभूषिठ' गणभट्टी गद्य यांची जागा सरळ सुनोध गद्याला मिळाली आणि पौराणिक देव-देवतांच्या ऐवजी साधुसत, शास्त्रीपण्डित, राष्ट्रपुरुंदर यांची जीवने चरित्रग्रन्थाचा विषय झालीं.

म्हैसूरच्या अलमेलम्मा या विदुषीने इ. १९२२ मध्ये लिहिलेले बुद्धचरितामृतम् कालीहरदास ऋषु यानी संस्कृत साहित्य परिषेत (इ. १९२८-२९ मध्ये प्रकाशित केलेले) चैतन्यचरितम्; क्षमादेवी राव यांचीं शनिस्वर, रामदास, तुकाराम, मीरा या सतांची पद्यमद चरित्रे; मद्रासचे राजवन्मशास्त्री यानी इ. १९३६ मध्ये लिहिलेले शंभूरीच्या नरसिंहभारतींचे महाकाव्यात्मक चरित्र; श्री. अग्निलानन्द शर्मा यानी इ. १९१० मध्ये लिहिलेले व श्री. मैवाप्रत शास्त्री यानी इ. १९३८ पूर्वी लिहिलेले दयानन्दविश्विज्य या नावाची स्वामी दयानन्द सरस्वतींची दोन महाकाव्यात्मक चरित्रे; प्रयागच्या गंगाप्रसाद उपाध्यायानी इ. १९५२ मध्ये लिहिलेले दयानन्दचरित्रविषयक आर्योदयकाव्यम्; पी. पंचपागेश शास्त्री यानी इ. १९३७ मध्ये रामकृष्णपरमहंसचरितम् व बंगलोरच्या के. नागराज्न् यानी १९४७ मध्ये लिहिलेले विवेकानन्दचरितम्; बुम्भणोणम्चे श्री. मुदरेश शर्मा यानी इ. १९३७ मध्ये लिहिलेले त्यागराज या विरयात आधुनिक टाडिणात्य गायक सताच चरित्र; इत्यादि आधुनिक चरित्रग्रन्थाचा उल्लेख व क्वचित् सविस्तर परिचय प्रस्तुत प्रन्धान साधुपुरुषांची चरित्रे या प्रकरणात (पृ. ३९ ते ४७ आळाच आहे. त्यांनील काही लेखकानी चरित्राचे विषय म्हणून अर्वाचीन सतांची चरित्रे (त्यावर संस्कृतान पूर्वी लिखाण न झाल्याने) निवडलीं, तरी लेखनाचा प्रसार महाकाव्यासारख्या जुनाच ठेवलेला आहे. जुन्या पद्धतीने नवीन विषय व नवीन पद्धतीने जुना विषय लेखनांनी हाताळल्याची उदाहरण सर्वच साहित्यात आढळतात. लोकमान्य टिळकाचा गीतारहस्य हा युगप्रसक्त मराठी निबंधग्रन्थ नवीन पद्धतीने जुना विषय हाताळण्याच उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून सांगता येईल. याउल्ट जुन्या पद्धतीने नवीन विषय हाताळण्याचे मराठीतील प्रसिद्ध उदाहरण म्हणून सत दासगन् मद्रासाजली लिहिलेल्या भक्तिगीतामृत (इ. १९०६), सतकथांमृत (इ. १९०८), मक्तिगारामृत (इ. १९२५), गुरुचरितामृत (इ. १९३४), धीगजाननविज्य, श्रीशंभूरावचरित्र इत्यादि चरित्रग्रन्थाचा उल्लेख करता येईल. या चरित्रग्रन्थातील गारेच सत आधुनिक आहेत, पण त्यांची चरित्र मात्र धीधर, मुक्नेश्वर मदीं गति इत्यादि जुन्या मराठी कवींच्या भावर्णांत लिहिलेली आहेत.

साधुसताप्रमाणेच विद्वान् शास्त्रीपण्डिताविषयी विद्वानाच्या अन्त करणात अद्या जागत असल्याने त्यांची चरित्रेहि आधुनिक काळात लिहिण्यात आली हा विषयमुद्दा संस्कृत साहित्यिकात आधुनिक काळातच प्रिय झाला व त्यायोगे संस्कृत साहित्यात विषयानुरोधाने आधुनिकतेची छाया उमटू लागली. श्री. चन्द्रभूषण शर्मा यानी लिहिलेले धाराणसीच्या संस्कृत विद्यालयाचे विद्वान् आचार्य प. बेचनराम यांचे 'जीवितवृत्तान्त.' हे चरित्र, धाराणसीचे श्री. नारायणशास्त्री रिस्ते यानी इ. १९२८ मध्ये लिहिलेले विद्वच्चरितपञ्चकम् हे चम्पूकाव्य"; म. म. यशस्वामी यानी लिहिलेले 'त्यागराजविजयम्'" हे आपल्या आज्ञोवाचे चरित्र, क्षमादेवी राव हिने लिहिलेले शंकरजीवनाख्यानम्" हे आपल्या विद्वान् पिऱ्याच (शंकर पाण्डुरंग पण्डित याच) पद्यात्मक चरित्र, बीमनेरचे विद्याधरशास्त्री यानी लिहिलेले 'हरनामामृत-काव्यम्' हे आपल्या विद्वान् पितामहाचे चरित्र; मुबईचे विख्यात डॉक्टर व्य. मं. कैफिणी यानी लिहिलेले शिवकैवल्यचरितम् हे आपल्या पूर्वज सत्पुरुषांचे पद्यबद्ध चरित्र व मुबईत पोष्टपात्यात अधिकारावर असलेले श्री. वि. भि. वेलणकर यानी लिहिलेले 'जीवनसागर.' हे म. म. पा वा. काणे यांचे विविध नूतन उदात्त लिहिलेले चरित्र इत्यादि विद्वच्चरित्रात्मक ग्रन्थ संस्कृत साहित्याला विषयदृष्ट्या मिळालेल्या नव्या वळणाची उदाहरणे म्हणून उल्लेख करण्यासारखी आहेत. गिरनिराळ्या संस्कृत नियतकालिकातून अनेक विद्वानाच्या व राजकीय पुढाऱ्यांच्या जीवनाविषयी शेकडों लहान मोठे चरित्रात्मक लेख आजवर प्रकाशित झाले आहेत. त्यांचे प्रातानुसार किंवा इतर कोणत्या तरी पद्धतीनुसार सक्कन कम्मन राण्डश प्रकाशन करणे मात्र आवश्यक झालेले आहे. विख्यात वेदभाष्यकार ब्रह्मश्री कपालीशास्त्री यानी लिहिलेले 'वासिष्ठ-वैमरम्'" हे आपल्या गुरुच (काव्यकण्ठ गणपतिशास्त्रींचे) आधुनिक चरित्रग्रन्थाच्या तन्त्रानुसार लिहिलेले गद्यात्मक चरित्र विशेष उल्लेखनीय आहे.

आधुनिक कालखण्डात झालेल्या स्वातंत्र्यपत्तीच्या त्रिभिध चळवळींचा सर्व प्रादेशिक साहित्यावर परिणाम झालेला दिसतो. तथा तो संस्कृत साहित्यात दिसून येतो हे 'संस्कृत साहित्यातील राष्ट्रवाद' हे प्रस्तुत ग्रन्थातील २७ व प्रकरण वाचून लक्षात येईल. चरित्रात्मक साहित्यावर झालेला त्या चळवळीचा परिणाम म्हणजे आधुनिक देशभक्तांच्या वेगळी जीवनावर संस्कृतात जुन्या नव्या पद्धतीनुसार चरित्रग्रन्थ निर्माण होऊ लागले. स्वामी भगनदाचार्य हुन **भारतपारिजात, पारिजातापहारः**

१९ यामध्ये गगाधरशास्त्री मानवल्ली, कैलासचन्द्र, दामोदरशास्त्री, शिव-कुमारशास्त्री व तात्याशास्त्री या पाष प्रख्यात महामहोपाध्यायाची चरित्रे आहेत.

२० १९०४ मध्ये तजावर येथे प्रकाशित ।

२१ इ १९३९ मध्ये मुबईत प्रकाशित ।

२२ नन्दिनी मुद्रणालय सिर्गी, उत्तर कनरा येथे इ १९४४ मध्ये प्रकाशित.

व पारिजातसौरभः या महात्मा गार्धीच्या उदात्त जीवनावर आधारलेल्या काव्याचा उल्लेख पूर्वीच्या प्रकरणातून आलेला आहे. त्याव्यतिरिक्त टिळकशतान्दी महोत्सवानिमित्त इ. १९५७ मध्ये प्रकाशित झालेली दोन टिळकचरित्रे—मुबईचे श्री. वृ. वा. चितळे यांचे 'लोकमान्य-टिळकचरित्रम्' व सोलापूरचे बागुदेव शास्त्री बागेवाडीकर यांचे 'श्रीतिळकचरित्रम्' यांचा निर्देश करण आवश्यक आहे. कळकल्याच्या संस्कृत पत्राणी या नियतकालिकात श्री कालीपाठ यानी आशुतोषाचदानम् हे श्री. आशुतोष मुत्सर्जींचे चरित्र लिहिले आहे.

श्री. बागेवाडीकर यांची संस्कृत पत्रशैली फारच सुयोग्य व परिष्कृत आहे. त्यांनी प्रस्तुत टिळकचरित्राव्यतिरिक्त 'गांधीचरित्रम्' हे महात्मा गांधींचे चरित्र इ. १९५८ मध्ये प्रकाशित केले. सोलापूरचे लाटकरशास्त्री यानी 'राष्ट्रपतिचरित्रम्' हे राष्ट्रपति राजेन्द्रप्रसादांचे चरित्र नुकतेच प्रकाशित केले आहे. कल्याणचे श्री. वि. के. छत्रे हे संस्कृत नियतकालिकातून अनेक देशभक्तांची पत्रात्मक चरित्रे लिहीत असतात. त्यांनी देशगौरव सुभाषचंद्र बोस यांचे १६ सर्गांत चरित्र लिहिले असून ते प्रकाशनाच्या वाटेवर आहे.

सामाजिक विषय

आधुनिक साहित्यातील ऐतिहासिक विषयावर लेखन करण्याची प्रवृत्ति लक्षात घेऊन संस्कृत साहित्यिकानी तो नवीन विषय संस्कृत साहित्यात आणण्याचा प्रयत्न आधुनिक काळात कसा केला याची कल्पना वरील विवेचनावरून येईल. आधुनिक साहित्याचा आणखी एक विशेष म्हणजे त्यातील सामाजिक विषय। प्रादेशिक साहित्यात सामाजिक विषयावर कथा, कादम्बया, नाटके लिहिण्याची प्रवृत्ति पाश्चात्य साहित्याच्या संपर्काने व समाजाचे वास्तव स्वरूप आधिष्ठित करून त्यामध्ये योग्य त परिवर्तन घडवून आणण्याच्या प्रेरणेत उत्पन्न झाली अस दिसते. प्रादेशिक साहित्यिकानी या दिशेने एकदम लेखन सुरू करण्याचे ठरले नाही. उदाहरणार्थ, मराठी कादम्बयाचा विकास पहा. हा विकास कोणत्या प्रमाने झाला ते सांगताना 'मराठी साहित्य समालोचन'कार श्री. वि. सी. सखटे म्हणतात, "मराठी कादम्बयाचा विकास प्रथम भाषाचरित्र, नंतर काल्पनिक, पुढे ऐतिहासिक व शेवटी सामाजिक या प्रमाने झाला. (पृ. ३५५) मराठीत इ. १८८५ च्या सुमारास हरिमाऊ आपटे

२३ प्राप्तिस्थान वृ वा चित्रके, १ डांगरबाग, भवानीबाजार रस्ता दादर, मुबई २८ ।

२४ प्राप्तिस्थान बागुदेवमान्त्री बागेवाडीकर, ७९६ द बसवा, सोलापूर ।

२५ लोकनायक बापूजी अणे हे लोकमान्याचे पद्यरत्न सविस्तर चरित्र लिहित आहेत.

यानी सामाजिक कादम्बन्या लिहिल्या, तेव्हापासून सामाजिक विषयावर लेखन करण्यास चालना मिळालेली दिसते. हिंदी साहित्यातही बाबू प्रेमचन्दजींचा उदय होईपर्यंत मराठी कादम्बन्याच्या क्रमानेच विकास झालेला दिसतो. प्रेमचन्दजींपासून हिंदीत सामाजिक कादम्बन्यांना चालना मिळाली.

आधुनिक संस्कृत साहित्यात कादम्बरी हा वाङ्मयप्रकार वर उल्लेखिलेल्या क्रमाने हाताळला गेला. त्यापैकी भाषान्तरित, काल्पनिक व ऐतिहासिक कादम्बन्यांचा परिचय अन्यत्र दिलेला आहे. कादम्बन्यासाठी सामाजिक विषय संस्कृत लेखकांनी घेतल्याचें दिसत नाही. पण कादम्बन्यासाठी सामाजिक विषय त्यांनी न घेतला तरी सामाजिक विषयाची त्यांनी सर्वस्वी उपेक्षा केल्याच दिसत नाही.

लघुनथा हा वाङ्मयप्रकार संस्कृत साहित्याला नवा नसला तरी आज ज्या पद्धतीने लघुकथा लिहिल्या जातात ती पद्धति सर्वस्वी पश्चिमेकडून आलेली आहे. संस्कृत साहित्यिकांनी ती पूर्णपणे आत्मसात् केली असून आजपर्यंत सहस्रावधि लघुकथा पौराणिक, ऐतिहासिक, काल्पनिक व विशेष म्हणजे सामाजिक विषयावर संस्कृतात लिहिल्या गेल्या.

संस्कृत कथास्पर्धा

आधुनिक संस्कृत कथावाङ्मयाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचा उपक्रम कै. देवदास गांधी (महात्माजींचे सुपुत्र) यानी व्यक्तिशः आमच्याकडून करवून घेतला. 'यूनेस्को'च्या वतीने जगातील निरनिराळ्या भाषातील कथांची स्पर्धा त्या त्या भाषेच्या एखाद्या वृत्तपत्रातर्फे चालविण्यात येते. 'संस्कृत-भ्रूतव्यम्' तर्फे अखिल भारतीय संस्कृत कथास्पर्धा आम्ही आयोजित करावी असें श्री. देवदास गांधींनी आम्हांस लिहिलें व त्या स्पर्धेतील पारितोषिकासाठी १२०० रुपयांचा निधि त्यांनी स्वतः दिला. ही स्पर्धा प्रसिद्ध करताना व्यक्तिशः आम्हांस तिच्या यशाविषयी मोठी शर्रा होती. पण आश्चर्य हे की या संस्कृत कथास्पर्धेसाठी दीडशेपेक्षा अधिक संस्कृत कथा भारताच्या सर्व प्रांतातून आल्या. त्यात काही लेखिकांनी सुद्धा भाग घेतला होता. भारताच्या बरिष्ठ न्यायालयाचे माजी न्यायाधीश श्री. पतन्जलि शास्त्री व गुरुवर्य महामहोपाध्याय डॉ. वा. वि. मिरासी या स्पर्धेचे परीक्षक होते. कथास्पर्धेचा आयोजक म्हणून व्यक्तिशः आम्हाला देखील याच्या परीक्षांचे काम करावे लागले. या स्पर्धेत देहरादूनच्या उत्तराखण्ड विद्यापीठाचे सन्नातक श्री. पुरुषोत्तमशास्त्री डोमाल यांच्या "आचार्यस्य व्यक्तिक्रम" या अध्यायान् कथातकानुसार लिहिलेल्या कथेस पाचवें रुपयानें प्रथम पारितोषिक मिळाले. व तिचा इमरी अनुवाद जगतिक कथास्पर्धेसाठी भाषण्यात आला. महाराष्ट्राचे अतिप्रिय कथालेखक व सङ्गृह-कोषकार प. महादेवशास्त्री बोशी (पुणे) यांच्या 'परन्वकुण्डम्' या कथेला दुसरें

विचारसं रूपयानें पारितोषिक मिळालें. उरलेला पारितोषिकाचा निधि श्री. वैशनाय शर्मा (बहादूर, ओरिसा) यांच्या 'माय्यचरमम्' या कथेला, श्री. विष्णुमणि अय्यंगार (मद्रासी पत्रकार) यांच्या 'किमह पतिना' या कथेला व नागपुरचे श्री. शा. गो. गेंदे यांच्या 'वृषणस्य दिक्ता सम्भूता' या कथेला वाटून देण्यात आला. या सर्व कथा पुस्तकरूपाने संस्कृत-भविष्यम् तर्फे १९५४ साली प्रकाशित झाल्या आहेत.

कथालेखनाच्या तत्रात जी काही कावे शालेयी आहे ती या स्वपैसाडी आलेल्या सर्व संस्कृत कथामध्ये प्रतिनिमित्त शालेयी होती. साम्यवादी विचारसरणीचें प्रतिनिमित्त देखील काही कथामध्ये उमटलेले स्पष्ट दिसता होतें.

इ. १९३३ मध्ये क्षमादेवी राव यांचा 'कथा-पञ्चरमम्' पत्रात्मक कथा संग्रह प्रसिद्ध झाला इ. १९५४ मध्ये 'ग्रामज्योति' हा त्यांचा दुसरा पत्रात्मक कथा संग्रह प्रसिद्ध झाला त्यामध्ये रेखा, कटुविपाक व वीरभा या तीन कथासंग्रह चळवळीच्या काळातील सत्यकथा आहेत. क्षमादेवींना सर्वांत अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रह म्हणजे 'कथामुक्तावली' ! नियम, आशय, तन इत्यादि सर्व दृष्टींनी कथा मुक्तानर्गीतीत कथा जगदी अग्रयात्रा आहेत. प्रादेशिक मापातील कोणत्याहि उच्चकृत कथालेखनाच्या कथाशी क्षमादेवींच्या कथामुक्तावलीतील कथांची तुल्यता सहज दाखविता येईल. या तीनही कथासंग्रहातील नियम सामाजिक स्वरूपाचे आहेत. क्षमादेवींच्या परिचयात (पूर्वांशे पृ. ४१३ ते ४१६) तिच्या काही कथांचा अधिक परिचय दिलेला आहे.

संस्कृत नियतकालिकानां भारभाषासूत्रच सामाजिक विषयावर नवीन कथा-लेखनासुधार लिहिलेल्या कथा प्रकाशित होऊ लागल्या. सहृदया पत्रिकेंत के. श्रीनिवासन् यानी 'साधुमणि' ही गंगेच्या तीरावरील एका गरीब मिठाई विकणाऱ्याची हृदयस्पर्शी कथा लिहिली होती. संस्कृतसाहित्यपरिपत्रिकातील काही सामाजिक कथांची माहिती डॉ. राघवन् यानी Contemporary Indian literature या साहित्य अकादेमीच्या ग्रन्थातील लेखात पृ. २२३ वर दिली आहे. त्यामध्ये भगमूनि विभारतन यांची 'लीला' (इ. १९२३-२४) तरणिकान्त चक्रवर्ति यांची 'गुण्य-जलि' (इ. १९२४-२५), आर्. के. शंकरनारायण शास्त्री यांच्या 'येन्द्रजालि' (मे १९३२), 'रसमयी' (इ. १९३३-३४), 'मामिन्या मदनताप' (शुद्ध पत्नीची उरण पत्नी या विषयावर) या तीन कथा, व्ही. व्ही. वरदराज यांची 'कल्याणराज' (दाखिणमूलक गुहेगारी या विषयावर) या सामाजिक कथांचा मोठा गौरवपूर्ण निर्देश केला आहे.

सहृदया पत्रिकेंत इ. १९०९ ते १९४८ पर्यंतच्या काळात 'पश्यतोहर.' शु. सिन्धी बाल, अमरसाहस्रम्, अर्वाचीनसम्पत्ता, नीरसमणय, सरला, साक्षी, भादशांभ्यती, अयमेव मेमपरिपाक, करुणा, 'बरेपुत्रदुःखसाद',

न्यायाधिकारी, धन्योऽयं परीक्षायुगः, यासारख्या सामाजिक विषयांमरील अनेक कथा सतत प्रकाशित झाल्या. त्याच विषयावर लिहिलेल्या प्रादेशिक भाषातील कथापेक्षा त्या कौणत्याहि प्रकारे हीणकस ठरणार नाहीत. याव्यतिरिक्त सिध-हैद्राबादच्या कौमुदी पत्रिकेतील (इ. १९४४-४५) राम द्विवेदी यांच्या विशाला व प्रमोदगृहम् या कथा, निश्वेश्वर टयाळ यांची यौतकम् (हुडापदति हा विषय) कलकत्याच्या मन्जूषा पत्रिकेतील (ऑक्टो. १९५३), शितीशचन्द्र चट्टोपाध्याय यांची ' मार्जारचरितम् ' (काळाज्जार हा विषय) या सारख्या सामाजिक कथावा उल्लेख डॉ. राघवन् यानी केलेले आहे.

सामाजिक विषयांमरील कथांचे एकलनात्मक संग्रह, ज्या ज्या वृत्तपत्रात त्या कथा प्रकाशित झाल्या त्यांच्या त्यांच्या द्वारा प्रकाशित होण्याची फार आश्चर्यकता आहे. त्यायोगे सरळ, सोपे व प्रसन्न गद्य स्थापण नव्या संस्कृत वाचकांना उपलब्ध होऊन त्यांचा संस्कृतचा अभ्यास वाढू शकेल. पण संस्कृत वृत्तपत्रांना आर्थिक साहाय्याच्या अभावी ते सर्वथा अशक्य आहे. त्यासाठी त्यांना आर्थिक सहाय्य देणे सरकारला वाही अशक्य नाही. पण...!

सामाजिक नाटके

नाटक हा वाङ्मयप्रकार अखिल भारतीय भाषामध्ये साकृत भाषेलाच चिरपरिचित असल्याने पाश्चात्य साहित्याच्या संपर्काने नाट्यसाहित्याची एतद प्रादेशिक साहित्यात उठताच संस्कृत साहित्यात ऐतिहासिक कथानकावर लिहिलेल्या व भाषान्तरित नाटकांच्या निर्मितीने त्या प्रकाराचे एक दुसरं नवस्वरूप प्रकट झाले. एकाही नाटक किंवा प्रहसने संस्कृत नाट्यशास्त्राने पुरस्कारलेली होतीच. फार प्राचीन काळापासून संस्कृतात एकाही नाटक व प्रहसन लिहिल्यात आली असली तरी पाश्चात्य साहित्याच्या संपर्काने या दोन प्रकारांना विशेष वेगाची चालना मिळाली. शिक्षणसंस्थांच्या स्नेहसमेलनासाठी उत्साही अध्यापकांनी अनेक एकाही नाटक व प्रहसने संस्कृतात लिहिल्याचें दिसते. आधुनिक रसिकाना आपटणारे किंवा प्रादेशिक साहित्यात विशेष प्रचलित झालेले त्रिविध सामाजिक विषय लघुन्यायप्रमाणे या लघुनाटकांच्या द्वारा संस्कृत लेखकांनी हाताळलेले दिसतात. सामाजिक विषयांमरील असली लघुनाटकें नियतकालिनातून सलग किंवा दोन चार अकारून क्रमशः प्रकाशित करण सोयीचे असल्याने त्यांना विनोद चालना मिळाली, असें आग्रहास म्हणावेसे वाटते. श्री. पी. व्ही. चरदराज शर्मा यांचे ' कन्याहर्म ' या नावाचें एकरात्री स्वगतभाषांतरमक नाटक प्रसिद्ध झाले. यात एका आधुनिक नववयूचे हृदगत व्यक्त केले आहे. ए. आर. रेडे यांनी ' मनोहरम् दिनम् ' या लघुनाटकांत मुठीसाठी धटपटणाऱ्या

आधुनिक निद्रार्थ्यांच्या कारवाया दाखविल्या आहेत. सीतादेवी या लेखिकेने 'अरण्यारोदनम्' या एकांकिक सिन्याच्या शरगुठी कटकटीच चित्रण केले आहे. के. तिरुनेडेचार्थ यांच्या 'अमर्षमहिमा' नामक नाटकात सतापलेला अधिपारी आपल्या शायकोवर व कारकुनावर रागावतो. पुढे शायकोचा राग भोळ्करणीवर व कारकुनाचा राग त्याच्या शायकोवर निरतो असं दाखविले आहे. सुरेन्द्रमोहन पंचतीर्थ यांच्या 'वणिक्मुक्ता' या नाटिकेत एका श्रीमंत निधोवर प्रेम करणारे हिंदु व गौड धर्ममार्तण्ड दाखविले अगून सरतेशेजटी हिंदु धर्ममार्तण्ड यशस्वी शान्याच दाखविले आहे. 'कट्टिपाक' या नाटिकेत क्षमादेवी राव यानी सत्याग्रह चळवळीच्या काळात चळवळीत सहभागी होणाऱ्या तरुणाच्या कुटुंबातील वातावरण चित्रित केले आहे. 'महात्मशानम्' या नाटिकेत देशनिभाजनामुळे झालेली कष्टाच्यातील भीषण परिस्थिति व मृत्यूच येमान दाखविलेले आहे. इलातूर मुदरराज कवि यानी १९ व्या शतकाच्या शेवटी लिहिलेल्या 'स्तुपाविजयम्' या ग्रहणनात आधुनिक कौटुम्बिक जीवनाच विनोदप्रचुर प्रतिबिंब पाहावयास मिळते. मद्रासचे के. एल्. व्ही. शारत्री यानी 'लीलाविलासः' 'चामुण्डा' व 'निपुणिका' या तीन नाटकात आधुनिक समाजातील समस्या रंगविल्या आहेत. पैत्री लीलाविलासः या नाटिकेतील विवाहाची घटना शरीच विनोदी आहे. चामुण्डा या नाटिकेत पुराणमननायाचा नवीन गुधारणाना आरभी विरोध व पुढे त्याचा अगकार दाखविला आहे. वायू. महाशिवशास्त्रींनी लिहिलेल्या 'कौण्टिप्यग्रहसनम्' मध्ये नित्य परान्ना-वर येन करणाऱ्या कट्टू माणसाची फजीती दाखविलेली आहे. याच लेखकाच्या 'पत्नीशाला-ग्रहसनम्' मध्ये, मुलाला शिक्षा करणाऱ्या शिक्षकाची हजेरी घेणाऱ्या धीट शार्वचे पात्र रंगविले आहे. सुरेन्द्रमोहन यांच्या 'काञ्चनमाला' नाटिकेत दामिन्यासाठी तटपणाऱ्या स्त्रीच स्वभावदर्शन घडविलेले आहे. सुन्दरेश शर्मा यानी शृंगारशेखरभागामध्ये, नवीन फॅशनच्या आहारी गेलेल्या दिन्या, त्याचा क्लम, नवी येसभूया, मित्रेमा, नवे रंगळ याची योजना करून भाण या जुन्या नाट्यप्रकारांत भरपूर नवीनता उदरन करण्याचा उद्योग केला आहे. श्री. के. आर. नायर यानी 'अल्प-कर्मायम्' या देशरीविषयक नाटकात देशरीने हताश झालेला सख्खत पण्डित

२८ मनोरमा बेहरामपूर येथे प्रकाशित पत्रिका । २९ अमृतवाणी बंगलोर
 ६. १९५१ । ३० मञ्जूषा ६ १९५५ । ३१. मञ्जूषा, डिसेंबर १९५५ ।
 ३२ बीमुदी, मिथ इद्रावाद, सप्टेंबर १९४४ । ३३ मद्रास येथे मुद्रित ।
 ३४ पाल्पाट येथे मुद्रित ६ १९३९ । ३५ मद्रास येथे मुद्रित ३६ ६
 १९३० मध्ये मद्रास येथे मुद्रित ३७ ६ १९४२ मध्ये मुद्रित महाराजा
 सरहल कॅम्ब्रिज मॅगझीन, म्हेमूर ३८ मञ्जूषा, नोव्हेंबर १९५५ ३९ ६
 १९४२ मध्ये त्रिवेन्द्रम येथे महाराजा सरहल कॅम्ब्रिजमध्ये प्रकाशित.

सैन्यात भरती होण्याचा प्रयत्न करीत असता एका संस्कृत विद्यालयात त्याला पदरा रूपये पगाराची नोकरी मिळताच स्वीकार करतो असें दाखविले आहे. या नाटकात पात्रांचीं नावं कवि (नायक), भावना (नायकाची पत्नी), गैर्वाणी (त्याची आई) अशीं लक्षणिक स्वरूपाचीं आहेत.

आकाशवाणीतर्फे संस्कृत लघुनाटकांना स्थान मिळाल्यापासून पार मोठ्या प्रमाणात संस्कृतात इतर भाषाप्रमाणेच नाट्यकृतींची निर्मिती होऊ लागली आहे. सामाजिक विषयावर जीं शेकडों लहान मोठीं नाटके आजवर संस्कृतात लिहिलीं गेलीं, त्यापैकी बहुतेकांचे प्रयोग स्नेहसम्मेलनातून किंवा संस्कृत परिषदातून झाले आहेत. नाट्यवाङ्मयाची जुनी परंपरा व तीमधील सर्व वैशिष्ट्य आजवर जप्तून शिवाय नवीन परिस्थितीतसुद्धा संस्कृत साहित्यिक मागे राहिलेले नाहीत, असें वरील उदाहरणावरून स्पष्ट दिसत येतें.

राजकीय विषय

राजकीय घडामोडी हा सामाजिक जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. भारतीय साहित्यात, ज्याच्या प्रभावामुळे नवीन प्रकार व विचार प्रवाहित झाले त्या इंग्रजीच्या उच्चाटनासाठी देशात सर्वत्र मोठमोठ्या चळवळी होत होत्या व त्यांचे प्रतिबिंब सर्व साहित्यात पडत होतें. एवढे राजकीय चळवळींचा जनमनावर इतका मोठा परिणाम होत होता की त्या वेळीं सर्वसामान्य मनुष्य राजकारणाविषयी अधिकाधिक जागृक व दृढ परिचित होऊ लागला. प्रतिभावंत लेखकांना या चळवळींतून व चळवळीच्या पुढान्याच्या जीवनातून साहित्यासाठी नवीन विषय डोक्यापुढे दिसू लागले. पुराण-इतिहासातील विषयांवर कल्पनेच्या कळावर कलेच्या लिखाणापेक्षा असल्या लिखाणांत एक प्रकारचा जिवनपणा असतो. निरनिराळ्या जुन्या नव्या संस्कृत वृत्तपत्रांतून अनेक राजकीय विषयांवर निबंध, कविता, 'गीता' कथा, नाटिका सतत प्रकाशित झाल्या व होत आहत. लोफ्मान्य टिळकाचा कारावास', नामदार गोरपले याचा मृत्यु', कॅम्ब्रिजचे थोर अध्यक्ष', महात्मा गांधीच अभिनव सत्याग्रह, अनेक थोर पुढान्याचीं स्तंभे, गोप हत्या' (मद्रास प्रांतातील एक रेल्वे नोकर), गायधनी (नाशिकचा नागरिक), डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी, या सारख्यांनी केलेली बलिदाने, आचार्य निगोनाजींचे भूदान', नव्या मालीवरची समासमेळनातून म्हणण्यासारखी राष्ट्रगीत, राष्ट्रपत्र, स्वातंत्र्यदिन यासारख्या

४० नाट्यवाङ्मयविषयक प्रकरण पाहा

४१ संस्कृत चरित्रा वर्य ५ वे। ४२ 'सहृदया' वर्य ९ अंक १०।

४३ लक्ष्मीनारायण धानभागवत राष्ट्रपतिश्रीवर्य काव्य ८ १९३८ मध्ये मुंबई येथे मुद्रित। ४४. अमृतवाणी ६ १९४७। ४५. भारती ६ १९५३।

विविध राजकारणाशी सनव असलेल्या उदात्त विषयांवर कितीतरी ध्येयवादी लेखकानी सस्त्रन वृत्तननातून फुटूळ लिखाण केले आहे. क्षमादेवीची सत्याग्रहगीता, उत्तर-सत्याग्रहगीता, सी. पाण्डुरंगगास्त्री वृत्त सत्याग्रहपत्रा, डी. एम्. शर्मा वृत्त 'गाथीयूनाणि', डॉ. छात्रावृत्त 'स्वर्णमिन्दु', डॉ. सी. कुन्हेन् राजावृत्त 'भारत-राष्ट्रसंघटनम्' यासारखी कित्येक स्वतंत्र पुस्तकहि राजकीय विषयांवर प्रकाशित झाली आहेत. निर्पात्रे भीमभट्ट याच 'काश्मीरसन्धानसमुद्यमः' हे शेष अस्तुत्याच्या सुटिल कारवायावरील नाटक अनेक दर्शनी प्रयत्नीय आहे. या नाटकाचा प्रयोग दक्षिण कर्नाटकानील एका राजकीय परिषदेत झाला होता. महात्मा गान्धींच्या निधनावर अनेक स्फुटकाव्ये समृद्ध नियतकालिनात प्रकाशित झाली. सर्वोपेक्षा अधिक स्फुटकाव्ये महान् भाषेच्या दयनीय दशेनिर्णयी आरमपागत प्रसिद्ध होते आहेत. सस्त्रन भाषेच पारतन्व्यपूर्व वैमन, तिचे सर्वांगाण महत्त्व, आजची तिची उपेक्षामूलक दुर्दशा या गोर्गेच शक्य समृद्धज्ञाना किती डाचत आहे याची कल्पना या काव्यातून येते. दिल्लीचे प्रमुदत्तशास्त्री यानी या विषयावर 'सस्त्रतवाग् विजयः' नावाचे पाच अक्षी नाटकच लिहिले आहे. प्राकृतच्या ऐवजी हिंदी प्रमृति प्रादेशिक भाषाचा उपयोग हे नाटकाचे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे.

निबन्ध-वाङ्मय

पाश्चात्य व प्रादेशिक साहित्याच्या सम्पर्काने प्रभावित होऊन नवीन वाङ्मयप्रकार आणि नरीन विषय समृद्धतात आण पाहणाऱ्या अनेक लेखकानी निरध हा गद्य वाङ्मयप्रकार समृद्धतात वाढविला. हा लेखनप्रकार मुख्यतः नियतकालिनाच्या द्वारा अधिक प्रचलित झाल्याचे सर्वत्र आढळून येईल. प्रादेशिक साहित्यात पाश्चात्य साहित्याचा सर्पक येण्यापूर्वी किंवा नियतकालिकाचा प्रचार वाढण्यापूर्वी हा प्रकार नव्हता म्हटले तरी चालेल. हिंदीमध्ये खिली धर्मोपदेशकानी शाल्करी विद्याप्यां-यादी लिहिलेल्या पुस्तकातून गद्य निरध हा वाङ्मयप्रकार प्रचलित केला. त्याला नीट स्वरूप आले ते प. महावीरप्रसाद द्विवेदीजींच्या प्रयत्नाने. त्यानी आपल्या 'सरम्बती' पत्रिकेत स्वतः उत्तम निरध लिहून अनेक नरीनलेखक निर्माण केले त्याच्या प्रभावानेच रामचन्द्र शुक्लसारखे आदर्श निरध लेखक पुढे हिंदीला लाभले.

४६ महात्माजी हे नवागत वैदिक ऋषीच आहेत हे सूचित करण्यासाठी या पुस्तकात वैदिक छंदाचा उपयोग केला आहे

४७ बडपार लायबरी तर्फे इ १९४८ मध्ये प्रकाशित

४८ प्राप्तिरमान-नीर्पात्रे भीमभट्ट, पो कन्या (Kanyana)

जि दक्षिण बॅनरा

४९ दिल्ली येथे इ १९४२ मध्ये प्रकाशित.

मराठीत मुद्दा दादोजा पांडुरंगांच्या 'यशोदा-पांडुरंगी' (इ. १८६५) या मोरोपंतांच्या केकावलीवरील टीकाग्रंथापासून निबंधाचा आरंभ मानण्यात येतो. त्यांच्यानंतर 'केकादर्श'कार परशुराम तात्या "नावल व नाटक/याविषयी निबंध" लिहिणारे मराठे हे निबंधकार झाले. पण मराठीचे खरे निबंधकार म्हणजे मालिकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हेच होत. त्यांच्या प्रगल्भ निबंधापूर्वी मराठीत मुद्दा 'विशेषप्रकाशाचा ग्रंथ' (इ. १८७६), लघुनिबंधमाला (इ. १८७६) व गद्य-रत्नमाला (इ. १८४५) यासारख्या शाळकरी निबंधसंग्रहानीच 'निबंध' या अभिनव वाङ्मयप्रकाराचा आरंभ झालेला दिसतो.

संस्कृतांत साहित्यशास्त्राचा विकास व विस्तार विपुल प्रमाणांत झाला होता हे सांगायलाच नकोच. तथापि पाश्चात्य साहित्यविमर्शकारांच्या समीक्षात्मक अभिनव निबंधाचा परिचय झाल्यानंतर तो प्रकार संस्कृतात आणण्याचा प्रयत्न सर्वत्र सुरू झाला. साहित्यसमीक्षात्मक लेख संस्कृत नियतकालिकांतून मुख्यतः प्रसूत होऊ लागले. आजही जुन्या काव्यांचे समीक्षण मित्रा रसग्रहण करणारे अनेक लेख संस्कृत नियतकालिकांतून येत असतात. विठ्ठल संस्कृत लेखकांचा तो एक आवडता विषय आहे. असल्या प्रकारचे निबंध स्वतंत्र पुस्तकरूपानेही प्रकाशित झाले आहेत. त्यामध्ये सहृदया मासिकपत्रिकेचे काही काळ संपादक असलेले श्री. आर. कृष्णाम्माचार्य यांचा 'रघुवृक्षारः' व 'मैत्रसंदेशविमर्शः' तिश्चिरापत्नी येथील श्री. ए. व्ही. गोपालाचार्य यांचा 'संदेशद्वयसारास्वादिनी' हा मैत्रसंदेश व हंससंदेश यांची तुलना करणारा निबंध, यासारखे निबंधग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. 'संस्कृत प्रबंधमञ्जरी' 'लघुनिबंधमणिमाला' 'गद्यरत्नसुमाञ्जलि' (एतिहासिक निबंधसंग्रह) यासारख्या छात्रोपयोगी निबंधसंग्रहांचा उल्लेख पूर्वाघात आलेलाच आहे.

'प्रवासवर्णन' हा विषयही एकूण भारतीय साहित्यांत नवीनच आहे. निबंध हा वाङ्मयप्रकार प्रवासवर्णनाला उपकारक असल्याने अनेक निबंधलेखकांनी प्रवासवर्णनपर निबंध इच्छापूर्वी लिहिले. 'संस्कृत-भ्रमिन्-ग्रंथ' मध्ये नागपूरचे प्रा. गोपाल गुप्त यांनी आपल्या नागपूर ते अजिंठा सायकलप्रवासावर वर्णनात्मक उत्तम निबंध लिहिला होता. प्रवासवर्णनात्मक काही अनांतर ग्रंथांचा उल्लेख पूर्वाघात केला आहे. त्यांत एक चम्पूग्रंथ (व्ही. एम्. रामस्वामीशास्त्रीमृत विविधरत्नचम्पू) आहे. वाङ्मयप्रकार जुना पण विषय मात्र नवीन असे शिवाण अर्वाचीन संस्कृत साहित्यांत घेणेच निर्माण झाले. पण गेल्या तीस चाळीस वर्षांपासून जुन्या वाङ्मय-प्रकारांचा बापर इतर प्रादेशिक साहित्याप्रमाणे हताश्याने ओसरत आहे.

५०. श्रीरंगम् येथील 'काव्यनुपादर्श' या पुस्तकमालेतर्फे इ. १९०८ मध्ये प्रकाशित.

५१. इ. १९१५ मध्ये प्रकाशित.

आधुनिक पद्धतीच्या व आधुनिक विषयानुरोधाने ग्रिहिय्यात आलेल्या निरर्थक ग्रन्थामध्ये बोन्हापूरच्या राजाराम महाविद्यालयाचे संस्कृत प्राध्यापक श्री गणेश श्रीपाद हुपरीकर यांचा 'संस्कृतानुशीलनविज्ञान' हा निबंध ग्रंथ अत्यंतनीय आहे. आठ प्रकरणेच्या प्रस्तुत निबंधात आधुनिक विद्यालयातून संस्कृतचे अध्ययन व अध्यापन कसे व्हावे या दृष्टीने मौलिक मार्गदर्शन प्रा. हुपरीकर यांनी केले आहे. हा संस्कृत निबंध त्यांनी त्यांचे विषयावरील The Problem of Sanskrit Teaching या नावाच्या पाचपट मोठ्या इंग्रजी प्रबंधासमवेत प्रकाशित केलेल्यामुळे त्याला काहीच गौणत्व आल्यासारखे झाले आहे. तथापि शिक्षणशास्त्र-विषयक एक उत्कृष्ट संस्कृत निबंध म्हणून या निबंधाचा उल्लेख अत्यंत आवश्यक आहे.

डॉ. रामजी उपाध्याय यांचा "भारतास्य सांस्कृतिको निधि" हा भारतीय संस्कृतविषयक निबंधग्रंथ आपल्या परीने एकुलता एक अमूल्याने उल्लेखनीय आहे.

विज्ञानविषयक निबंध

नवीन पद्धतीने संस्कृत निबंध लिहिणाऱ्या लेखकांना, नवशिक्षणाने ज्यांचा प्रथमच परिचय झाला अशा निर्याच आकांक्षेने निर्माण झाल्याने, विज्ञान व पाश्चात्य तत्त्वज्ञान या निर्याचर काही उत्तम निबंधग्रंथ निर्माण झाले. पाश्चात्य विज्ञान व तत्त्वज्ञान याविषयी सर्वस्वी अधःकारित असाणाऱ्या संस्कृत पण्डित मंडळींना सहानुभूती करण्याची आवाधाहि या नवीन निर्याचर निबंधलेखन करण्यामागे होती हे विस्तराने कर्तव्ये ! आयुर्वेदाना प्रथम जीवनमरणाचीच संकल्पनेने अगल्याने आयुर्वेदविषयक प्रश्ने वैज्ञानिक ग्रंथ नीट सरळिते व क्वचित् अभ्यासिले गेले. पण असातर अनेक वैज्ञानिक विषयांचा उदय व विकास भारतातून झाल्या असून, तत्सर्वां संस्कृत ग्रंथाने अभ्यसित पद्धतशीर रीत्या होणे न संभविते होते. भारतात एतदं अद्भुत शिल्प व स्थापत्य कार्ये अविज्ञानीन कार्द्वीन विनास पावत होत. पण त्याचिरीत्या संस्कृत ग्रंथांची नाशेमुद्धा मोठमोठ्या संस्कृतज्ञाना माहीत नसताने. हाताने अनेकज्ञाने घेऊन शिल्प-स्थापत्यसमं करणाऱ्या संस्कृतज्ञाना त्या ग्रंथांची आदरस्यकता करीत नसत. त्यामुळे शिल्प-स्थापत्यसमं गतानुकूलिक पद्धतीने असाहस निर्माण होत राहिले. तरी त्याचिरीत्या वास्तव्याचा मात्र रक्षण झाले होते.

प्राचीन भारतीयांची वैज्ञानिक प्रगति

संस्कृत लेखकांनी ज्याची घडीने लेखा केलेली दिग्गते अशा विज्ञानसंबंधी विज्ञान विज्ञानासुद्धे त्याचिरीत्या घेऊन पुनर्निर्माण गाला आदरस्यकता करत. विज्ञान

नियमक लेखनाची व सशोधनाची उमेदा का शाली हा स्वतंत्र व काहीसा निरात्र नियम आहे; तथापि एवढे मात्र सर्वमान्य झाले आहे की प्राचीन काळा भारतीयानी विज्ञानाच्या विविध शाखात वास्तव्यकारक प्रगति केली होती. आयुर्वेदविषयक चरक हा बुद्धपूर्वकालीन (आचार्य प्रफुल्लचंद्र राय यांच्या मते) ग्रंथ ज्यानी वाचला असेल, त्याना ही कल्पना असेलच की चरकाच्या पूर्वीच आयुर्वेदशास्त्र भारतात अत्यंत परिपक्व अवस्थेला पोचले होते. स्वतः चरकाने ज्याना प्रमाणभूत मानले होते असे काही मोटमोठे संस्कृत ग्रंथ त्याकाळी निर्माण झाले होते. भारतीय आयुर्वेदाचा अभ्यास करण्यासाठी व तज्ज्ञशिक्षण-नगरासारख्या ठिकाणी भरणान्या आयुर्वेदाच्या संमेलनासाठी दूर देशीचे वैद्य लोक येत असत. शल्यतन्नामध्ये प्राचीनकाळी हिदुनी फार प्रगति केली होती. विद्यार्थ्यांना शरीर-रचनेच्या ज्ञानासाठी शवपरीक्षा आवश्यक होती. मूळयाध, मृत्तगडा यांच्यावरील शस्त्रक्रिया करणारे, सुगप्रसूति अशक्य झाल्यास शस्त्रक्रिया करून गर्भवतीची मुक्तता करणारे शल्यतन्त्र निवारक भारतात टिकटिकारणी होते. आजकाल अमेरिकेत जिचा विशेष प्रचार आहे ती 'प्लास्टिक सर्जरी' मूळ भारतीयानीच शोधून काढली असे कल्पनाचे निर्यात डॉक्टर एम्. मुत्तर्जी, एम्. एम्., एफ्. आर्. सी. एम्. (लंडन), एफ्. आर्. सी. एम्. (एडिनरो) यांनी कल्पनाच्या 'अमृतनसारपत्रिका' या इंग्रजी वृत्तपत्राच्या इ. १९५३ च्या दुर्गापूजा विशेषांकत सविस्तर सिद्ध करून दाखविले आहे. या लेखात त्यांनी असे म्हटले आहे की—

इ. स ३-४ हजार वर्षांपूर्वीच आर्यांना शल्यचिकित्सेतील या विशिष्ट शास्त्राची माहिती होती. हिंदु शल्यचिकित्सक गालाच्या व कपाळाच्या त्वचेचा भाग काढून नाकाचा भाग तयार करीत. ऋग्वेदात व अथर्ववेदात उल्लेखिलेल्या कपाळाच्या त्वचेपासून नाक तयार करण्याची पद्धति भारतीय पद्धति म्हणून ओळखली जाते. 'न्हाइनोप्लास्टी' (Rhino Plasty नाकाची घडण करण्याची पद्धति) म्हणून त्या पद्धतीला जगभर मान्यता मिळाली आहे. इतिहासाकडे पाहता या पद्धतीचा प्रथम अस्तित्थानात व नंतर इजिप्तमध्ये प्रसार झाला. युरोपने तेंच ज्ञान इजिप्तमधून प्राप्त केले. पुढे नाही काळ युरोपमध्ये या पद्धतीचा लोप झाला. पण १८ व्या शतकाच्या शेवटापर्यंत भारतामध्ये या क्रियेचा प्रयोग चालू होता. इ. १७४४ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या शल्यचिकित्सकांनी पुण्याजवळ राहणाऱ्या एका महा राष्ट्रीय शल्यचिकित्सकापासून न्हाइनोप्लास्टीचे ज्ञान मिळविले, अशी इतिहासाची साक्ष आहे.

न्हाइनोप्लास्टीची पद्धति आधुनिक युरोप भारतीयजवळच शिस्तला. या डॉ. मुखर्जींच्या मताशी अनुकूल असंभ मत मॅकडोनेल यांनीही व्यक्त केले आहे.

शल्यतन्त्रासाठी १२७ प्रकारच्या निरनिराळ्या उपकरणांचा उपयोग होई. त्यातील काही शास्त्रे तर उमा केस चिरू शकतील इतकी सतेज असत, ग्रीक वैद्य जे रोग

मुधारू शकत नसत ते मुधारण्यासाठी अलेक्झँडरने भारतीय वैद्यांनी नियुक्ति केली होती. हाकें अल्-झीझने (इ. ७८६ ते ८०६) घमटाच्या रुग्णालयात हिंदु वैद्यास मुख्य अधिपतिपदार नियुक्त केणे होतें युरोपातील चिन्तिसाशास्त्राचा प्रवर्तक हिप्पोक्रेटिस् याने सुद्धा हिंदूच्या पुरुषावरून औषधिप्रयोगाचें ज्ञान प्राप्त केले होतें. यासारगी आधुनिकविषयक ऐतिहासिक माहिती, प्राचीन काळी या शास्त्राने भारताची किती विलक्षण प्रगति झाली होती याची कल्पना देण्यास पुरेशी आहे.

ज्योतिषशास्त्रात पाश्चात्य शास्त्रज्ञांच्या नात्र प्रसिद्ध असलेले अनेक शोध त्यांच्या मित्यक अज्ञानपूर्वी भारतीय ज्योतिषशास्त्रज्ञानी ग्रन्थात लिहून ठेवणे होते. पृथ्वी स्वतः मोवती पश्चिमेकडे पूर्वेकडे फिरते व त्यामुळे दिवस व रात्र येतात, हें रहस्य युरोपियनाना सांगणाऱ्या मोपनिषसच्या एकसहस्र वर्षे पूर्वी आर्यभट्टाने सांगितलें होतें—

“अनुलोमगतिर्नास्त्यपश्यत्यचल विलोम गच्छत् ।

अचलानि भानि तद्यत् समपश्चिमगानि लक्षायाम् ॥”

—पूर्वेकडे जाणाऱ्या नात्रेच नसलेल्या लोमाना नदीच्या तीरावरील अचल पदार्थ (वृक्षादिक) उलट दिशेला जाताना दिसतात, त्याप्रमाणे लक्षेत (विपुलवृक्षावरील प्रदेशात) स्थिर नक्षत्र पश्चिमेकडे जाताना दिसतात. या आर्यभट्टाच्या श्लोकात पृथ्वीच्या गतीचे रहस्य स्पष्टपणें सांगितलेले आहे व तेंच एवढे वर्षांनंतर मोपनिषसने युरोपला शिकविलें.

यदि समा मुहुरोदरसप्रिभा भगवती धरणी, तरणिः क्षिते ।

उपरि दूरगतोर्जप परिभ्रमन् किम् नरंरमरंरिव नक्षते ॥

(पृथ्वी जर आरद्याप्रमाणे सपाट असती तर पुष्कळ दूर आणि धर फिरणारा सूर्य ज्या देवाना नेहमी फिरताना दिसतो तसा मानवाना दिसावयास नसे काय ?)

यासारख्या श्लोकानून मास्कराचार्यांनी पृथ्वीचे गोलाकारत्व पटवून दिलेले आहे. आधुनिक पाश्चात्य ज्योतिषशास्त्रानी पृथ्वीचा व्यास ७९१८ मैल सांगितला आहे. ब्रह्मगुप्त आणि मास्कराचार्य यांनी तो अनुक्रमे १५८१ व १५८१.३४ योजने पृथ्वीचा व्यास असल्याचें पूर्वीच सांगून ठेवले आहे. (१ योजन = किती मैल, याबद्दल मतभेद आहेत. तथापि ५ योजन = १ मैल हें मग मात्स्य केळें तर ७९.०५ मैल पृथ्वीचा व्यास सिद्ध होतो.)

पृथ्वीच्या भोवती सरासरी ५० मैलपेवेच सागररण आहे असे अर्थाचीन तसले मानतात; मास्कराचार्यांनी “भूमरद्विर्दंडशयोजनानि” यातावरण आहे असे अनुमानाने जणवें होत.

मुहुरदरणाचा शोध न्यूनने एवढेच अशी गर्दगाधारण लोकांची समजूत पाश्चात्य विद्वानांने करून दिली आहे. एव न्यूनच्या किती तरी वर्षे पूर्वी मास्करा-

चार्यांनी आपल्या सिद्धान्तविरोधणीमध्ये गुरुत्वार्कणाची रचणू कल्पना पुढील श्लोकात दिली आहे. तो श्लोक असा—

आकृष्टिदाशितश्च मही तथा यत्

स्वस्थं गुरु स्वाभिमुख स्वशक्त्या ।

आकृष्यते तत् पततीय भाति

सने समन्तान् क्व पतत्विय खे ॥

--- आकर्षणशक्तिसंपन्न पृथ्वी जेव्हा आकाशातील जड वस्तूंचा आपल्या शक्तीने आकर्षित करते, तेव्हा ती वस्तु पडत असण्याप्रमाणे भासते. (परंतु वास्तविक ती पडत नसून पृथ्वीच्या आकर्षणशक्तीमुळे पृथ्वीकडे ओढली जाते.— या दृश्यात चवथ्या ओळीत 'समे समन्तान् क्व पतत्विय खे'—सगळीकडून समान आकर्षणाने ओढली जाणारी पृथ्वी आकाशात कोठे पडणार ? या वाक्यात केवळ पृथ्वीच्याच नव्हे तर सर्व महात्वा ठिकाणी गुरुत्वार्कणशक्ति आहे हा सिद्धान्त भास्कराचार्यांनी सांगितलेला आहे.

भैरवच्या रॅशनॅलिस्ट या इंग्रजी साप्ताहिकाचे संपादक श्री. जी. आर. जोशीयर् यानी २८ जून १९५२ या दिवशी आंतरराष्ट्रीय संस्कृत संशोधन विद्यापीठ (International Akademi of Sanskrit Research) या नावाची एखा स्थापन केली. (श्री. जोशीयर् हे आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे विद्वान् आहेत. ट्रिडनची रॉयल सोसायटी ऑफ लिटरेचर व फ्रान्सची इन्स्टिट्यूट हिस्टोरिक या संस्थेचे ते सदस्य आहेत. भैरवच्या इतिहासावर इंग्रजी ग्रंथ त्यांनी लिहिला असून दोन खण्डात यजुर्वेदाचे प्रमाण त्यांच्या संपादकत्वाखाली झाले आहे. जोशीयर् घराणें इ. १८८० पासून संस्कृत संशोधन व प्रकाशनासाठी भैरवान् प्रसिद्ध आहे.) त्या संस्थेच्या द्वारा अग्रसिद्ध व दुर्मिळ अशा संस्कृत हस्तलिपिचा प्रकाशन करण्याचे त्यांनी ठरविले आहे. या संस्थेतर्फे 'नारदशिल्पशास्त्रम्' व भारद्वाजवृत्त 'यत्नसर्वस्वम्' हे दोन शिल्पशास्त्र व शिल्पविद्याविषयक ग्रंथ प्रसिद्ध होणार असल्यांचे वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झाले होते. 'नारदशिल्पशास्त्रम्' मध्ये शिल्पविषयक ८३ विषयांचा अन्तर्भाव झाला आहे. त्यात ग्रामाचे दहा, नगराचे चौदा, दुर्गांचे पाच व ग्रहाने अनेक प्रकार सांगितले असून त्यात्यविरिक्त प्रासाद, स्तंभ, देवालय, प्राकार, गोपुरे, गर्भगारे, मंडप, ध्वजस्तंभ, गथाशैले इत्यादिज्ञाने शिल्पदृष्ट्या वर्णन आणि रचनानम आला आहे.

भारद्वाजवृत्त 'यत्नसर्वस्वम्' ग्रन्थाला ४० प्रकरणे आहेत. त्यापैकी एक प्रकरण विमानविषयक आहे. त्याची पाचव्या सूत्र असून त्यावर बोधानन्द यती स्वराची निरूपित टीका आहे. त्यातील वर्णन पाहिली तर अनेक प्रकारची चन्न सामग्री असलेले विमान त्यात आढळत. शत्रूची विमान भोवतली आक्रमण करण्यास

आली असता त्यांच्यावर एसा नश्ट्रेतून अग्निउर्षाव करून त्यांना जाळणे किंवा वेग घाटवून त्यांच्या वेदस्थानून निमग्न जाणे यासारख्या कृत्या त्यात वर्णिल्या आहेत. निमानाच्या रचनेतील एकत्रीस अंगे यात दिली आहेत. निमानाचे शक्ति केंद्र मध्यमार्गा सांगितलेले असून निरनिराऱ्या निभागाना चालना देणाऱ्या 'कीलि' म्हणजे किन्व्या यात वर्णिल्या आहेत परनिमानातील शोषण ऐकण्याचे यंत्र, पर निमानाचे रूपाकर्षण करण्याचे म्हणजे छायाचित्र घेण्याचे यंत्र, इत्यादिकांचा यात निर्देश आहे.

या यंत्रसर्वत्र ग्रन्थाची केवळ चार सूत्रे आणि त्यावरील प्रोधानन्द यती-श्रवाची टीका याची एक प्रत उडोग्राच्या प्राच्यविद्यामंदिरात इ. १९१८ मध्ये ब्रह्मोत्तरे के. ब्रह्मर्षि सुभाराय शास्त्री यांचेकडून आली होती. उडोग्रास आलेल्या नोट्स चार सूत्रावरील टीकेसहित व भाषान्तरासहित एक पत्रास पानांचे पुस्तक प्रियवत्स आर्षे या आर्यसमाजी निव्वानाने इ. १९४३ मध्ये प्रसिद्ध केले. संपूर्ण ५०० सूत्रांचे पुस्तक टीका व भाषान्तरासह प्रकाशित केल्यास पृष्ठसंख्या सहस्रा-पर्यंत जाईल.^१

भारतीय शिल्पशास्त्राचे संशोधन करण्याचे महान् कार्य के. रा. न. वसे यानी याचज्वीन केले. भारतीय शिल्पशास्त्रात अन्तर्भूत होणारे नियम कोणते व त्यावरील प्राचीन ग्रन्थ कोणते याची थोडी माहिती दिली असता प्राचीन शास्त्रज्ञानी वाढविलेल्या एकूण जिज्ञानाची कशी घोर अंधेरा शतमानातून काढली याची कल्पना येईल.

शिल्पशास्त्राचे धातुसंज्ञ, साधनसंज्ञ व वास्तुसंज्ञ अंगे तीन संज्ञ व त्यांची एकूण ९ उपशास्त्र आहेत. त्यामध्ये ३२ विद्या व ६४ कलांचा अन्तर्भाव होतो. 'शिल्प' शब्दाची व्याख्या भृगुसंहितेची केली, ती अशी—

मानाविधानां यस्तूना यत्राणां कल्पसम्पदाम् ।

धातूनां साधनानां च वास्तूना शिल्पसंज्ञितम् ॥

(नाना प्रकारच्या यस्तु, यंत्रे, युक्त्या, धातु, साधने व घरे—नगरे यांना शिल्प ही संज्ञा आहे.)

या व्याख्येप्रमाणे शिल्पशास्त्राची वर सांगितलेली व्याप्ति योग्य आहे. शिल्पशास्त्राच्या संपूर्ण विस्ताराची कल्पना देण्याचे हे स्थळ नव्हे !

के. रा. न. वसे यानी इ. १९२८ मध्ये शिल्पशास्त्रविषयक प्राचीन ग्रन्थाची एक सूची तयार करून देवली होती. ती यादी इतरत्र कोठे प्रसिद्ध झालेली नसल्याने

५३ नारदशिल्पम् व यन्त्रसर्वस्वम् या हस्तलिखितामबधीची प्रस्तुत माहिती श्री ग वि वेतवर यांच्या लग्नातून (साप्ताहिक राष्ट्रमित्र, नागपूर ऑक्टोबर १९५२) मिळाली आहे

व प्राचीन शिल्पशास्त्राची ग्रन्थदृष्ट्या व्याप्ति लक्षात येण्याच्या दृष्टीने ती महत्त्वाची असल्याने, त्या विषयाच्या जिज्ञासूनी तिचे प्रकाशन व तिच्या आधारें सशोधन करावयास हवे. वै. रा. व. वझे यांनी परिश्रमपूर्वक सफलित केलेल्या शिल्पशास्त्र विषयक सुनीतील ग्रन्थाच्या शाराश सफलिता होऊ शकला तरी भारताच्या प्राचीन शिल्पशास्त्राची व कलेची प्रगति त्रिती शाली होती याची कल्पना येऊ शकेल.

मध्यतरी दीर्घकारपर्वत संस्कृतज्ञाचा सारा व्यासग काव्य, तत्त्वज्ञान, वेद पुराण व व्याकरणादि शास्त्र यांच्यापुरता सीमित राहिला. आधुनिक परिभाषेत ज्याला 'विज्ञान' म्हणतात त्यासंदर्भाच्या प्राचीन प्रगतीचे सशोधन नव्हे अध्ययनसुद्धा नव्हे शास्त्रासारखेच होतं. मग नवीन ग्रन्थनिर्मितीच नासुद्धा वादायची सोय नाही. परम्परागत विज्ञान परचापर्वत निवत होतं. पण त्याविषयीच वाढव्य मात्र लुप्तप्राय झाल होत. पाश्चात्यांच्या नवीन विज्ञानाच्या प्रभावान सर्वसामान्य जनता चकित होऊन त्यांच्या विद्येच गुणवर्णन व त्यासोदर परम्परागत संस्कृत विद्येच दौपटर्शन करू लागली. त्यासुळे समाजाचा स्वत्वाभिमान लुप्त होण्याची भीषण परिस्थिति निर्माण झालेली पाहून पाश्चात्य वैज्ञानिकानी लायलेल्या सशोधनाच व राजनीति, अर्थशास्त्र इत्यादि त्यांच्या शास्त्रातील अनेक सिद्धांताच मूळ महाभारत, रामायण व पुराण इत्यादि प्राचीनतम ग्रन्थांन शोधून तें समाजाला दारुविषयाच्या कार्मां अनेक संस्कृतज्ञ विद्वान आधुनिक काळात व्यग्र झालेले दिसून येतात. डॉक्टर श्री. व्य. केतकर यांनी आपल्या ज्ञानकोशात पाश्चात्यांच्या अॅलोपॅथीचे मूळ आयुर्वेदातच असल्याच पद्धतशीरपणे सिद्ध केले आहे. समीक्षाचक्रवर्ति प. मधुसूदन ओझा यांनी आपलें संपूर्ण आयुष्य वेदाची वैज्ञानिकता सिद्ध करणारे अनेक मोठमोठे संस्कृत ग्रन्थ निर्माण करण्यात व्यतीत केले. याप्रकारच्या उद्योगाना परी चालना ऋषि दयानदानी टिळी. त्यांच्या आर्यसमाजाचे अनेक मातबर विद्वान सतत या दिशने प्रयत्न करीत आले व आजहि करीत आहेत. 'हिंदुकेमिस्ट्री' या ग्रन्थाच्या द्वारे आचार्य प्रफुल्लचन्द्र राय यांनी भारतीय रसायनशास्त्राच्या प्राचीन काळातील सर्वोद्गीण विकासाच प्रमाण उपलब्ध करून दिले रावबहादुर वझे यांनी शिल्पशास्त्रविषयक सशोधन करून त्या विषयावर संस्कृतात किती मोठी ग्रन्थसंपत्ति आहे याची कल्पना प्रथम दिली.

तथापि या प्रकारचे प्रयत्न होत असूनहि आपल्या अपूर्णतेची जाणीव सर्वच भारतीयाना सारली डाचत होती. आजच विकसित विज्ञान स्वभाषतून शिक्विण्यासाठी आपल्या जवळ पारिभाषिक शब्दसंपदा दस्तिल उपलब्ध नाही. या जाणिवेतून नवीन पारिभाषिक शब्दकोश निर्माण होऊ लागले. भारतीय लेखकात स्वभाषेत

५५ नागपुरातले भारतीय शिल्पशास्त्राचे व्यासगी श्री गो गो जोशी यांच्या सत्रही श्री वझे यांनी तयार केलेली सूची व याविषयीची अवातर माहिती आहे

वैज्ञानिक नियमावर लिखाण केळ पाहिजे ही जाणीव १९ व्या शतकात प्रथम झालेली दिसेल. मराठीमध्ये विविध वैज्ञानिक नियमावर इ. १९१७ पर्यंत एकूण ५४२ पुस्तक लिहिली गेलीं होती, अश मुई सरकारच्या त्रैमासिक यात्रावहन निघून येत. त्यानंतर १९२४ ते १९३४ या दहा वर्षांत स्थापत्यविद्या, आरोग्यविद्या, भौतिकशास्त्र या नियमावर फक्त बारा पुस्तकें (यत्रित्रैवर शून्य) लिहिलीं गेल्याचा उल्लेख या यात्रामध्य आहे इ. स. १८४० च्या सुमारास मराठीत नवीन वैज्ञानिक नियमावर भाषान्तरित पुस्तकापासून लिखाण सुरू झाल. आरभीचीं पुस्तकें कर्नाठ जर्जिस, मि वेल् यासारख्या इंग्रजी शास्त्री मंडळीच्या साहाय्याने लिहिलीं. त्यातील शान इंग्रज साहेबांच व केवळ भाषा शास्त्री मंडळींची आहे. संस्कृतत इ. स. १८२३ मध्य 'क्षेत्रतत्त्वदीपिका' हें पहिलें आधुनिक भूमितीशास्त्रविषयक पुस्तक इलानुर रामस्वामीशास्त्री यानी लिहिल इ. स. १९२८ मध्ये योगव्यानमिश्र याच त्याच नावाच सुखें पुस्तक प्रकाशित झाल. नवीन शिक्षणक्रमात गणित हा भावश्यक नियम होता. त्यासुळ त्या शास्त्रीय विनयावरच मराठीत प्रथम पुस्तक प्रकाशित झालीं आहेत. कर्नाठ जर्जिस याच जीगणित इ. १८४८ हच मराठातील पहिलें शास्त्रीय, पुस्तक समजण्यात येत. तत्पूरी (इ. १८३०) मि नेत्र याच 'शिक्षणविद्या' ह (नारायणशास्त्री जोशी याच्या साहाय्यान लिहिले) एक यत्रशास्त्रविषयक पुस्तक निरभाच पुस्तक प्रकाशित झाल होत.

संस्कृत चंद्रिकेंतून 'विज्ञानकुसुमानि' या शीर्षाखाली आप्पाशास्त्री राशिबडे कानी जुन्या संस्कृत ग्रन्थातील वैज्ञानिक माहिती सावयास आरम केला होता. 'सहस्रधा' पत्रिकेत 'पाश्चात्यशास्त्रसार' या सत्राखाली आधुनिक शास्त्रीय नियमावर अनेक विज्ञानाच लेख येत होते. 'सनातनभौतिकविज्ञानम्' या पुस्तकात ग्हेगुरचे सी सी. वकरमणाचार्य यानी प्राचीन विज्ञानविषयक वाङ्मयाचा आढावा घेतला आहे. आयुर्वेदविषयक काही शास्त्रीय ग्रन्थाचा उल्लेख पूर्वी केलेलाच आहे. वैज्ञानिक नियमावर काही कविना व कथा संस्कृत नियमसाम्प्रदायातून काचित् प्रकाशित होत असतात. डॉ. रामरु यानी साहित्य अकादेमीच्या 'कॅम्ब्रिजरी इंडियन लिटरेचर' या ग्रन्थातील संस्कृतसाहित्यविषयक लघुग्रंथ "संस्कृतसाहित्य पत्रिकेतील 'प्रज्ञपतीयम्'" हें रवीद्रकुमार शर्मा याच १६० श्लोकांच काव्य व अयोध्येच्या 'संस्कृतम्' या साप्ताहिकानीत वशगोपायशास्त्री याच्या 'चेतना कवासे' व सुनलोभयाना" या दोन कथांचा उल्लेख केला आहे.

- ५५ इ १९१९ मध्ये ग्हेगुर येथे प्रकाशित ५६ पृ २०७ पाहा
 ५७ इ १९४७ फेब्रुवारीचा अंक ५८ संस्कृतम् २०-३-५६ ।
 ५९ १७-४-५६ ।

‘मानवप्रज्ञापतीयम्’ या खण्डसल्यान एक बुद्धिवान् तरुण विज्ञानाचा सरोल अभ्यास करण्यासाठी जर्मनीत जातो. तेथील अभ्यास जाटोपून परत आल्यावर नवीन विज्ञानाच्या बळावर आपल्या अपेक्षेनुसार एक सजीव स्त्रीदेह निर्माण करण्याच्या प्रयोग तो करतो. या प्रयोगात प्रारंभी तो यशस्वी होतो, पण पुढे त्याला पश्चात्ताप होतो अस विज्ञानाच वैयर्थ्य बघीने बर्णन केले आहे. ‘चेतना क्वास्ते’ या कथेत जीवाचे अविष्टान शोधण्याच्या कामी विज्ञानाची असमर्थता दाखविली आहे. वैज्ञानिक विषयावर संस्कृतांत नवीन लेखन होईल तेव्हा होवो, तत्पूर्वी जुने वैज्ञानिक वाङ्मय प्रकाशात आणणे नितान्त आवश्यक आहे.

नियतकालिक साहित्य

प्रस्तुत निबन्धाच्या पूर्वार्धात नियतकालिक साहित्याविषयी एक प्रदीर्घ प्रकरण लिहिले असून त्यात संस्कृत नियतकालिकासमर्था शक्य नितकी अधिक माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. नियतकालिक हा वाङ्मयप्रकार ज्यातत्या सर्वच वाङ्मयाना नवा आहे, मराठीतले पहिले नियतकालिक ‘दर्पण’ व त्यानंतरची नेटिह ओपिनियन व इंदुप्रकाश यांचे स्वरूप अर्धनारीनेंद्रसारखे म्हणजे अर्ध मराठी व अर्धे इंग्रजी असे. नवीन इंग्रजी सिम्ल्या मराठी माणूस मराठीतून बोगतीहि गोष्ट समजून घ्यावयास तयार नसे. राज्यकर्त्यांच्या कानावर बोगतीहि गोष्ट घालण्यासाठी इंग्रजी माध्यम सोईच असे. मराठी वृत्तपत्रांना जाहिरातीच उपन नसल्याने ती अत्याधुनी ठरत. मराठीसारख्या उदयाभिमुख भाषातील नियतकालिकांची नारमीची अवस्था जर अशी, तर संस्कृतसारख्या न्हासाभिमुख भाषातील वृत्तपत्राची अवस्था किती कठीण झाली असेल याची कल्पना केलेली नरी. संस्कृत भाषेविषयी समाजातील आजूची शोचनीय अवस्था पाहिली म्हणजे भारतीया काळातील तिची अवस्था सापेक्षतः जरी होती अस म्हणायाची पाळी घेत. त्या काळात संस्कृत वाचनाची सख्या जरीच मोठी होती. त्या वाचकांचे संस्कृत भाषेचे ज्ञान उत्तम होत. इतर भाषातील वृत्तपत्रांकांची सरया अत्यल्प असल्यामुळे स्वधेचा प्रश्न नव्हता. नवीन ज्ञानम्यात्रिपर्यां त्या काळात वाचनात विशेष उत्सुकता नव्हती. उत्तम उत्तम लेख, कथा, कविता, नमश प्रकाशित होणाऱ्या कादंबऱ्या, वैज्ञानिक माहिती, सामाजिक व राजनीय विषयांवरील तज्ञांचे मतप्रतिपादन यांचे वाचन करण्यासाठी त्या काळाचा वाचकवर्ग विशेष उत्सुक असे. वाचकांची ही उत्सुकता मागणारे साहित्य पुरविण्याची कामगिरी संस्कृत वृत्तपत्रांनी सतत घेऊनी व त्यानूच ‘आधुनिक’ समजण्यात येणारे वाङ्मयप्रकार व दिग्दार संस्कृत साहित्यात प्रविष्ट झाले. नवीन युगातील राष्ट्राय विचाराना नियतकालिक साहित्यानेच जन्म दिले त्याच्याद्वारेच निरनष्ट हा नवीन लेखनप्रकार प्रचारात आला व लोकप्रिय झाला. जुन्या आदर्शिक, शब्दगूळ व अलंकारिक व मदादाय लिखित लेखन

द्वितीय नवीन चळण लावण्याचें काम नियतकालिक साहित्यानेच केलें. तात्पर्य नियतकालिकांनी संभ्रूतांत सर्वस्वी अभिनव मन्त्रवैखन द्वितीय जन्म दिला. निचें पोषण केलें व वाचकांच्या अभिरुचीनुसार लेखनशैलीला नवीन चळण लावलें. फ्रिबेक नवीन लेखक निर्माण करण्याचें कार्य नियतकालिकांनीच केलें. संभ्रूताप्रमाणेच सर्व प्रादेशिक साहित्यावर नियतकालिक साहित्याने फार मोठा संस्कार घडवून आणाय. ज्या इंग्रजी साहित्याच्या संपर्काने अभिनव भारतीय साहित्यांत सर्वत्र स्वर्णाचे परिवर्तन घडून आल्याचे दिसतें, त्या इंग्रजी साहित्यांतहि नियतकालिकांनीच परिवर्तन घडवून आणलें होतें. १९ व्या शतकांतिल इंग्रजी वाङ्मयाच्या इतिहासाचें पर्यालोचन करतांना सेंट्युरी साहेब म्हणतात — " In the quality of miscellaneous writing, as well as in the facilities given to such writing by its (i.e. 19th century's) special growth some would say of its special fungus of the periodicals, it (i. e. the 19th century) rises to the first class " " The change of the style in prose is undoubtedly as much the leading feature of the 19th century, as is in poetry the change in thought and out-look." " It (i. e. the century) may be said to have been connected with the growth of the essay and the popularity of the periodicals. " (483)

सेंट्युरीने १९ व्या शतकांतिल इंग्रजी साहित्यासंबंधी म्हटलें त्याप्रमाणे संभ्रूतांतिल नियतकालिके हें अर्वाचीन संभ्रूत साहित्याचें अग्रधारण उद्योग आहे, असें म्हणावेंच वाटतें. संभ्रूत साहित्यांत आलेली सारी आधुनिकता नियतकालिकां-कडून आली आहे. त्याच्या कांही लिखाणांत अन्वयरूपाने नवा संस्कार मिळाला. पंडेरी आधुनिक स्वर्णाचें संभ्रूत लिखाण अर्थात नियतकालिकांतच घडून आहे. शोक उभयान पावलेलीं सांगलीं नियतकालिके आज सोडून देखील पाहारायस मिटा नाहीं. आत्माशास्त्री रामीवडेकरांसारख्या युगप्रवर्तक लेखकांच्या लेखांचा संसद् देखील अर्थात प्रकाशित होऊं शकला नाहीं. संभ्रूत हस्तलिखितांचें मुद्रण हें जसें संभ्रूत साहित्यक्षेत्रांतिल निकडीचें काम आहे तितकेंच संभ्रूत नियतकालिकांतिल मुद्रित पण विंगुगळेच्या लिखाणाची विषयानु-रोधाने अन्वरूप संस्कारणें तयार करणें हें निकडीचें काम आहे. त्याच-धोरत इतर भाषां ज्याप्रमाणे साक्षरण, शिक्षण, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, साहित्य, उद्योगधंदे, संगीत इत्यादि विविध विषयांना सर्वस्वी पाहिलेली स्वतंत्र नियतकालिके

आज निर्माण झाली आहेत. तशीच अल्प पृष्ठसंख्येचीं का होईना संस्कृतात निष्पन्न शक्तील अशी परिस्थिति स्वतः भारताच्या शासनाने निर्माण करावयास हवी. संस्कृतज्ञानी आजपर्यंत सर्वतोपरी त्यागतपत्त्या करून सर्वानुमते महत्त्वाची अशी ही भारताची 'सांस्कृतिक राष्ट्रभाषा' जागविली. तिला जगविष्यासाठी त्यांनी अक्षरशः आपले रक्त दिले. यापुढची परिस्थिति अनेक कारणास्तव निःशुद्ध झाली आहे. तथापि संस्कृतची सेवा हीच राष्ट्रसेवा-धर्मसेवा-संस्कृतिसेवा समजून अनेक व्यक्ती व संस्था आजच्या परिस्थितीत विविध स्वरूपाचे कार्य करीत असल्याने सर्वस्वी हताश होण्याचे कारण नाही. प्रत्येक संस्कृतज्ञ व संस्कृताभिमानी व्यक्तीला आज ही स्पष्ट जाणीव झालेली आहे की पौरसूय व पाश्चात्य विद्वानांनी गाविलेली संस्कृत भाषेची लुत्तिस्तोत्रे आपण गाविल्याने आजच्या धक्काधक्कीच्या युगात संस्कृत-भाषा आजवर राहिली तशी जीव धरून राहणार नाही. वर्तमान जगातली एक व्यवहारक्षम भाषा म्हणून तिला नवे स्वरूप दिले पाहिजे. प्राचीन व अर्वाचीन दोन्ही स्वरूपांचे साहित्य संस्कृतातून निर्माण केले पाहिजे. समासमेलनातून अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून इतर भाषाप्रमाणे तिचा वापर झाला पाहिजे. निरनिराळ्या संस्कृत सत्रधी संस्था निर्माण करून त्यांची समेलन जनजागृतीसाठी केली पाहिजेत. संस्कृत शिक्विष्याची नवीन सुगम पद्धति प्रवर्तित केली पाहिजे व या पद्धतीला उपयोगी पडतील अशीं शालोपयोगी व शालोपयोगी नवीन पुस्तके तयार केली पाहिजेत. उत्कृष्ट संस्कृत ग्रंथांची भाषान्तरें करून किंवा कालिदासादि महान् संस्कृत साहित्यिकांच्या किंवा शंकराचार्यादि अद्वितीय दार्शनिकांच्या ग्रंथावर व्याख्यान देऊन संस्कृत भाषेची महती संस्कृत ज्ञानाच्या अभावीं अर्धशिक्षित राहिलेल्या नव्या पिढीला समजावून दिली पाहिजे नव्या युगाला आवश्यक व अखिल भारताला समान अशी शब्दसंपत्ति निर्माण करून देण्याचे सामर्थ्य संस्कृत भाषेतच असल्याने नवीन मुदर शब्द निर्माण करून ते प्रादेशिक भाषांच्या शुद्धीसाठी व त्यामध्ये एकरूपता स्थापन करण्यासाठी, व्यवहारात आणले पाहिजेत. जुन्या श्रेष्ठ नाट्यकारांनी लिहिलेल्या शाकुन्तल, मृच्छकटिक, वेणीवहारा इत्यादि जगन्मान्य नाटकांचे सार्वजनिक प्रयोग अत्रयावत नाट्यतज्ञानुसार रंगभूमीवर करून दाराविले पाहिजेत. जुन्या हस्तलिखितांचे संरक्षण, उद्योग व प्रकाशन करून गूढ विंगड घडने टाळले पाहिजे. अशा विविध प्रकारची जाणीव आज संस्कृतच्या भवितव्याचा विचार करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना झाली आहे. या दिशेने प्रयत्न करणाऱ्या उत्तमोत्तम संस्था आज वेगाने आपले कार्य पाठवीत आहेत. अशा प्रकारे कार्य करणाऱ्या भारतातील काही प्रातिनिधिक संस्थांचा परिचय येथे देण अमरुत होणार नाही.

भारतीय विद्याभवन—या संस्थेकडे संस्कृताभ्यासनासाठी इ. १९३९ मध्ये मुंबईची संस्कृत महाविद्यालयाची स्थापना झाली. इ. स. १९४६ पासून या महाविद्या

ल्याचें कार्य विशेष वेगानेच चालू आहे. पत्रदा शास्त्राच्या शास्त्री आचार्य यासारख्या परीक्षासाठी अध्ययनाची व्यवस्था या महाविद्यालयातर्फे करण्यात आली आहे. या उच्च परीक्षाना काही विश्वविद्यालयांनी मान्यता दिली आहे. गेल्या दहा वर्षांत सरासरी अडीचशे 'आचार्य' व तिनशे 'शास्त्री' या विद्यालयातून उत्तीर्ण झाले. इ. १९३९ मध्येच 'मुगलान्न गोयनना सशोधन मंदिर' भारतीय विद्याभवनाने सुरु झाले. महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध सशोधन संस्था म्हणून हे मु. गो. सशोधन मंदिर ओळखले जाते. आजपावेतो २४ ग्रंथांचे सशोधन व प्रकाशन या मंदिराने केले. 'भारतीय विद्या' या नावाची विद्वन्मान्य सशोधन पत्रिका भा. वि. भवनानेच नियमित प्रकाशित होत असते. तीमध्ये संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथ प्रकाशित होत असतात. ऋग्वेदाच्या सातव्या मंडलाचे समालोचन व संप्लित व्याख्येसहित इय्यत्री भाषान्तर, पृथ्वीचंद्रचंद्र 'व्यवहारप्रकाशः' हा न्यायशास्त्रनिपयन ग्रंथ लखनऊ संस्थेतर्फे प्रकाशित होईल. भा. वि. भवनाच्या गीतामंदिर या संस्थेतर्फे परीक्षा व व्याख्यान यांच्या द्वारा गीतेचा प्रसार करण्याचे कार्य सतत होत असत. संस्कृत विश्वपरिषदेच व तिच्या प्राथमिक परीक्षांचे सन्चालन भा. वि. भवनानेच होत असते. परिषदेच्या परीक्षांची शक्यते वेळोवेळी देशभर स्थापन झाली आहेत. परीक्षोपयोगी ग्रंथसंग्रह पुस्तके भवनानेच प्रकाशित झाली आहेत. भारतीय विद्याभवन हे श्री. कन्हैयालाल मुन्शी यांच्या संस्कृतनिष्ठतेचे उत्तम निदर्शन आहे. राजकारणाचा व्याप सामावून त्यांनी जसे हे सांस्कृतिक कार्य उभारले तसे भारतातील इतर राजकीय पुढाऱ्यांनी केल्याचें दिसत नाही.

स्वाध्याय मण्डल (किल्ला पारडी)—वेदवेदागाचे मौलिक सशोधन करून संस्कृताने समीक्षणानेच ग्रंथलेखन करणारे अद्वितीय लेखक म्हणून प. मधुसूदनजी ओझा यांचा परिचय आग्नी प्रसृत ग्रंथात (पृ. ३९० ते ३९७) दिला आहे. स्वाध्याय मंडळाचे स्थापक व संचालक वेदमूर्ति पण्टित श्री. दा. सातवळेकर यांचे वेदनिपयक कार्य सुद्धा फार मोठे आहे. त्यांचा स्वतंत्र परिचय या या ग्रंथात न देण्याचें कारण त्यांचे लेखन संस्कृतनिष्ठ असले तरी संस्कृताने नाही. (संस्कृतनिष्ठ अन्यभाषीय वाङ्मय व त्यांचे लेखन हा स्वतंत्र प्रभाचा विषय आहे.) उन्वृष्ट चित्रकार, हिंदी लेखनातून महात्मा गांधी पारितोषिकाचे मानकरी, तेजस्वी यक्ते, आदर्श धार्मिक व सांस्कृतिक कार्यकर्ते, गीतेवरील 'पुरुषार्थशोधिनी' या अभिन्न टीकेचे लेखक, चारहि वेदांची 'देवता संहिता' रचित करणारे 'आधुनिक वेदशास्त्र' इत्यादि अनेक इष्टींनी प. सातवळेकरांचे व्यक्तिगत जीवन हीच एक महान संस्था आहे. स्वाध्याय मंडळ ही संस्था त्यांनी संस्कृतभाषा व वैदिक धर्म-संस्कृतीच्या प्रचारासाठी उभारलेली उपरना आहे. समाजाच्या राज्याच्या धरावरत संस्कृत प्रचाराचे लोण पोचविणारी एवढी मोठी संघटना भारतात दुसरी नाही. स्वाध्याय मंडळानेच पुरुषार्थ (मराठी)

तीरावरील रामभायबर स्थापन झाले. त्यांच्या पदचातु सर्वतन्त्रस्वतंत्र, शास्त्ररत्नाकर, पण्डितराज श्रीराजेश्वरशास्त्री द्राविड यांच्या संचालकत्वाखाली या अद्वितीय विद्यालयाची यथोचित प्रगति होत आहे. याच संगणकविद्यालयाच्या सञ्चालकत्वाखाली इ. १९२८ मध्ये विशुद्ध संस्कृत विश्वविद्यापीठाची स्थापना झाली. आधुनिक पाश्चात्य पद्धतीच्या विश्वविद्यालयांचे, अध्यापन करणाऱ्या गुरुकुलांचे, जिंवा एह-पाठशालांचे पुनरुज्जीवन करून ह्यांच्याद्वारा भारतीय विद्या व कलांचे संरक्षण संवर्धन करणे हे या विश्वविद्यालयाचे ध्येय आहे. प्राचीन पद्धतीनुसार श्रेष्ठ विद्वानांमार्फत विद्यार्थ्यांची अतिकठीण 'शलाकापरीक्षा' या विश्वविद्यालयातफे घेण्यांत येते. त्यांत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्याला यावर्षीच पन्नास वर्षांचे 'वित्रम वर्षासन' देण्यांत येते. आजपर्यंत २५-३० विद्यार्थ्यांना या वर्षासनाचा बहुमान मिळाला. या विद्यालयांतून उत्तीर्ण झालेल्या प्रत्येक विद्यार्थी आजवर आपापल्या शास्त्रांत निरपवाद विद्वान्मान्य ठरला आहे. वाराणसीच्या राजकीय संस्कृत महाविद्यालयाचे कार्यहि (स्थापना इ. १७९१) असेच महत्त्वाचे पण थोड्या निराळ्या स्वरूपाचे आहे. नुसतेच या महाविद्यालयाचे आता संस्कृत विश्वविद्यालयात रूपान्तर झाले आहे. हिन्दु विश्वविद्यालय व मद्रास विश्वविद्यालय यांनी आजवर केलेले संस्कृतविद्यारक्षणाचे कार्य सृष्टणीय आहे. मद्रास विश्वविद्यालयाने गेल्या संपूर्ण शतकांत संस्कृत क्षेत्रांत जे विपुल कार्य केले त्याचा उत्कृष्ट आढावा डॉ. राधकृष्ण यानी मद्रास वि. वि. न्या दत्ताष्टी ग्रन्थांतील लेखांत घेतला आहे. या संस्थांशी संबंधित व असंबंधित अशा दोकडों श्रेष्ठ विद्वानांनी संस्कृत सेवा हेच आपले जीवनकार्य मानले होते. त्यांपैकी काहींनी संस्कृतात ग्रन्थलेखन केले व अनेकांनी ते केले नाही. पण त्यांनी श्रेष्ठ श्रेष्ठांचे निदान चिकित्सा तयार केले. संस्कृत भाषा व विद्या याविषयी समाजात आस्था निर्माण केली. ज्यांचे व्यक्तित्व हेच संस्कृत पाण्डित्याचे प्रतीक होते असे ये. भिक्, दीक्षित लेले, पं. विनायक भट्ट डोंगरे (काशी), नयन्यायाचार्य पं. राजारामशास्त्री, पं. बालकृष्णस्वामी, पं. रक्षणशास्त्री द्राविडांचे गुरु, म. म. केन्द्रसचन्द्र शिरोमणि, वेदान्तचार्य म. म. वेदावशास्त्री मराठे, पं. राममुद्रप्रान्यशास्त्री, कर्मकाण्डनिरोपण पं. जगन्नाथपाठक सप्तर्षि, पं. सीताराम शास्त्री नैयायिक, ज्योतिषशास्त्र पं. विनायकशास्त्री वेताळ, आत्मपुराणाचे टीकाकार पं. कानारामशास्त्री, धर्मशास्त्र म. म. पं. भागवताचार्य, सामवेद पारंगत पं. सूर्यनाथजी दिवाडी, गणेशरामजी व श्रीहरिस्वामी, म. म. रायचलदास, न्यायरत्न पं. रामनाथजी ज्योतिषी, म. म. पं. शिवकुमारशास्त्री, परिमोहेंद्रशेखरावरील 'भूति' टीकेचे लेखक म. म. पं. तात्याशास्त्री, म. म. गंगाधरशास्त्री मानसस्त्री (सी. आय्. ई.), म. म. वैद्यरत्न रामोदरशास्त्री भारद्वाज, गणितज्योतिषशास्त्र म. म. पं. बापूदेवशास्त्री (सी. आय्. ई.), अद्भुत गणितशास्त्र म. म. पं. मुधाकरजी दिवेदी, रामानुजशास्त्री म. म. रानी रामनिधिशस्त्री, मन्त्रशास्त्र भारताचार्य पं. रमानाथ श्याम, संपादनकर्ता म. म.

रामसुब्रह्मण्यशास्त्री, प. निव्यानंदजी मीमांसक, भागवतमर्मज्ञ प. पुरुषोत्तम भट्टजी, मीमांसामर्मज्ञ स्वामी विशुद्धानंद सरस्वती, शताब्दानो भरतमार्गण्ड प. गद्दलाल शास्त्री, व्याकरण व न्यायशास्त्रावरील अनेक ग्रंथांचे टीकाकार म. म. प. ज्योतिष मिश्र, ज्योतिषशास्त्रमार्गण्ड प. चन्द्रदेवजी धण्ड्या, प. जनार्दनमिश्र, प. केशवमठ काळे, प. गौरीनाथ टीप्टिन, म. म. प. वामाचरण भट्टाचार्य, म. म. प्रभुदत्तशास्त्री म. म. निव्यानंद पर्याय, प. विद्यानाथ ध्यास, सर्वतन्त्रस्वतंत्र प. रत्ना झा, अपर्ण वेदश ज्योतिषाश्रम स्वामी, म. म. कामाख्यानाथ तर्कशास्त्री, प. वैश्वसुब्बाशास्त्री व त्याच महान शिष्य अनन्तसृष्णशास्त्री, प. ग्राठमठ गोडगोळे, सर्वतन्त्रस्वतंत्र पंचानन तर्किन, प. चण्डीप्रसादजी, म. म. वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर, महाविद्याकरण प. देवनारायण त्रिपाठी, वैश्वरत्न यज्ञशास्त्री, प. श्रीनारामशास्त्री केळकर ही सजिन नामावली एकत्रच वाराणसीतल्या गान्धर्वर विद्यानाची आहे. त्याच्या श्रेणीचे श्री. नारायणशास्त्री मराठे, प. लक्ष्मणशास्त्री मुरगुडकर, म. म. श्रीधरशास्त्री पाटक, प. रामप्रतापशास्त्री, गद्दबीशास्त्री पाटे, चरित्रश्रीशंकर सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राप, कुण्डानंप्रभा, दत्तकनिर्णयामृतम् ३. मीमांसा-धर्मशास्त्रीयविषयक ग्रंथ लिहिणारे म. श्रीधरशास्त्री धारे आणि आमचे पूज्य गुरु श्री. हनुमंतशास्त्री केजले इत्यादि असलेले विद्वान् कठोर तिलेने आज्ञार सस्कृत भाषा व विद्या याच वास्तव्य संरक्षण करीत आले आहेत.

या महर्जांची निष्ठा किती प्रगट व अव्यभिचारी होती याची फलना येण्यासाठी केवळ एक उदाहरण दिले तरी पुरे होते. काशीमध्ये वेदवेदांग्याच्या अध्ययनाचा जमना न्हास होत असलेला पाहून व्यथित झालेले काही विद्वान् प. लक्ष्मणशास्त्री द्राविडकांडे जाऊन म्हणाले, "यदि पै भरते मान को चावल और नमन भी मिल सके तो हम लोग सानन्द वेदान्यास कर सके और अपने बाल्कारो भी प्रवृत्त करे" या निष्ठावत विद्वानाच्या या उद्गारांनी द्रवित झालेल्या द्रविडानी निर्वेत्त अजगथत सांगणविद्यालयाची स्थापना केली. सस्कृतभाषा व विद्या याच्या रक्षणासाठी अशाप्रकारे अनेक राजाजी संस्थांच्या व व्यक्तींच्या द्वारा महत्त्वाचे कार्ये झाले व आजही होत आहे.

सर्वात महत्त्वाची उध्दा म्हणजे शासनसंस्था ! सस्कृतप्रवासीनंतर निव्यास सके सस्कृतोद्धारसाठी जे काही विशेष कार्ये होऊ लागले आहे तेही लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

सरकार आणि संस्कृत

राष्ट्रपति डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांच्या संस्कृतनिष्ठतमुळे शासन संशोधकें संस्कृत भाषी काही तरी प्रोत्साहक कार्ये सुरू झालेली दिसते. केंद्रीय व प्रादेशिक शासन-

वैदिकधर्म (हिंदी) व वेदसन्देश (गुजराती) अशी तीन मासिके चालू आहेत. त्यांमोठ वेदपरिचय, वेदप्रवेश, वेदप्राज्ञ, वेदनिश्चारद, वेदपारगत इत्यादि वेद निपयक स्वतंत्र परीक्षा व्याख्याय मंडळातर्फे चालतात. चारहि वेदांचे सटीक व सानुवाद मुद्रण करून अत्यल्प मूल्यात त्यांचा सार्वजनिक प्रचार करण्याचा मंडळाचा उद्योग अभूतपूर्व आहे. ' संस्कृत स्वयंशििक्षक ' या नावाची २४ छात्रोपयोगी उत्कृष्ट नमिक पुस्तके स्वतः पंडितजींनी लिहिली आहेत. आजपर्यंत या पुस्तकमालेच्या २५ वेळा आवृत्ति निघाल्या. यावरून त्यांची उपयुक्तता लक्षात येईल. त्यांच्या आधारे एवण बाराशे केन्द्रांतून वित्राधी संस्कृत शिक्षक असतात. आजरावेतो स्वाध्याय मंडळाच्या परीक्षना घनलेखा ४० सहस्रापेक्षा अधिक वित्रार्थ्यांना या मालेचा उपयोग झाला. शालोपयोगी व शालोपयोगी संस्कृत पुस्तकाची निर्मिती सान्या देशभर गेल्या ५०-६० वर्षांत पार प्रचण्ड प्रमाणात झाली. त्या सर्वांचा परिचय देण आदोभ्यागाहेर आहे. याच प्रयत्नातून संस्कृतातले बालबाल्य निर्माण झाले आहे. सरळ सुशोध शब्दात व्याकरणाचे निबन्ध, रामायण भारतादि ग्रन्थातील सोप्या कथा, सुशोधसुभाषिते, क्वचित् सवाद हे या बालवाङ्मयाचे स्वरूप आहे. सचित्र बालवाङ्मय संस्कृतात क्वचितच आढळते.

भाण्डारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूट पुणे — ही संस्था महानभारताच्या पाठभेदासहित प्रकाशन कार्यांमुळे अखिल भारतात प्रसिद्ध आहे. श्री. आर. डी. करमकरांनी संपादन केलेले आद्वैतमधिक पर्व व वल्गुमदेवाची सुभाषितापली हे दोन ग्रंथ आणि या संस्थेचे प्रमुख कार्यकर्ते डॉ. रा. ना. दाण्डेकर यांनी संपादन केलेले शतपथ हे तीन ग्रंथ या संस्थेतर्फे मुक्तेच प्रकाशित झाले आहेत पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजतर्फे संशोधन कार्याव्यतिरिक्त संस्कृत कोशाचे महान् कार्य चालू आहे. त्यासाठी संस्कृतातील विविध विषयावरील सरसरी ५ शे महत्त्वाच्या ग्रन्थांचे आलोचन कोषविभागाने केले. चान्द्रव्याकरण व वाक्यपदीयम् या दोन व्याकरणशास्त्र विषयक ग्रन्थांचे मुद्रण करण्याचे कार्य डेक्कन कॉलेजतर्फे चालू आहे.

विश्वेश्वरानन्द वैदिक संशोधन संस्था (होशियारपूर)—या संस्थेने आजपर्यंत वैदिक पदकोश व अथर्ववेदाच्या प्रथम भागावरील सायण भाष्य. याच प्रकाशन केले. ऋग्वेदावरील माधवस्मृतवर्म, उद्गीथ व मुद्गल यांच्या टीका, अथर्ववेदाच्या द्वितीय भागावरील सायणभाष्य, निघण्टुनिबंधन, षट्पणाची राजतरंगिणी (जोनराज, श्रीवर व शुक्र यांच्या टीकेसहित.) हे ग्रंथ संस्थेतर्फे प्रकाशित होण्याच्या मार्गावर आहेत. अध्यापनाच कार्यहि संस्थेतर्फे चालू असते.

प्राच्यविद्यामंदिर (षडोदा)—महत्त्वाच्या अप्रकाशित हस्तलिखितांचे संशोधन व प्रकाशन ही या संस्थेचे प्रमुख कार्य आहे. हे प्रकाशन निरनिराळ्या ग्रंथमाले (तून होत असते. आजपर्यंत या ' माला 'तून एवण १३५ ग्रंथ प्रकाशित झाले. इ. स.

१९६०-६१ या काळांत पान्नीके रामायण-यादानुक्रम, भाग १ (संपादक प्रा. जी. एन्. मट्ट), सोमेश्वररुद्र 'उल्लग्नरायच' (स. सुनि पुण्यविजय व श्री. भोगीय्यरुद्र साडेसरा); 'संगीतोपनिषदासरोडारः—(स. प्रा. यू. पी. शार), रुद्ररुद्र व्याकरण-कोश—(स. प्रा. के. पी. अम्बेकर) हे महत्त्वाचे ग्रंथ मंदिरातर्फे प्रकाशित झाले. या व्यतिरिक्त वैद्यकीक ग्रंथम् (चन्द्रानन्दवृत्तिलहित), धूर्तस्वामिभाष्यम् (द्वितीय भाग), निर्युधमोक्षपुराणम् (द्वितीय भाग), मानसोन्मथः (तृतीय भाग) या ग्रंथांचे मुद्रण संस्थेतर्फे होत आहे. वाल्मीकिरामायणाचे विविध पाठभेदासह प्रकाशन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य या संस्थेतर्फे चालू आहे.

अशा प्रकारे संस्कृत भाषा व विद्या यांच्या संरक्षणासाठी निरनिराख्या विद्येने कार्य करणाऱ्या, गुर्जरराज्य संस्कृत सम्मेलनम् मोरामार्द ज्येष्ठांमार्द विधायिण्या (अहमदाबाद); अ. मा. संस्कृत परिषद, (लखनऊ) संस्कृत विद्वत्सभा (बदोदा), मिथिला इन्स्टिट्यूट (दरभंगा), श्रीद्वारिकाशारदापीठ, (दारा), ईशे एशियाटिक सोसायटी (कच्छना), राज्यमान प्राच्यविद्या संशोधन संस्था (जेरूर), सिन्धिया प्राच्यविद्यालय (उज्जयिनी), श्रीरामरुष्य निशान शारदापीठ, (भेंदूर), संस्कृत विद्यासमिती (मैसूर), भारतीय विद्या संस्था (दिल्ली) कन्नड ब्राह्मणधर्माविद्यालय (कच्छना), अग्निठ भारतीय संस्कृत साहित्य सम्मेलन (दिल्ली), सुकुल वांगडी निशानविद्यालय, (हरिद्वार), ब्राह्मण धर्मा (मुंबई), इण्डियानी शास्त्री संशोधन संस्था (मद्रास), सुकुल विद्याविद्यालय (वृंदावन), संस्कृत शिक्षण समिती (मद्रास), संस्कृतभाषा प्रचारिणी सभा (नागपूर), मोक्षदा वेदशास्त्र महाविद्यालय (नागपूर), इ. इ. क्षेत्रांत लहान मोठ्या संस्था क्रियेक करताना कार्य करीत आहेत. साहित्य अकादमी व आम्हासराणी यांच्या द्वारा केंद्रीयशासन व कश्मिरासोन्मथ, संस्कृत नाट्यसम्मेलना या याम्ग्या नैमित्तिक उपायांच्या द्वारा मांडशिक शासने अन्यत्र प्रमाणांत काहीरेना संस्कृत भाषेच उल्लेख देण्यासाठी योदेवार साहाय्य देत आहेत.

कार ज्या मोठक्या संस्कृतसंस्था संस्थांचा उल्लेख केला त्या प्रकारच्या संस्था-हून अगरी वेगळ्या पद्धतीने व विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित होऊन नैष्ठिकरुद्र कार्य करणारी संस्कृत शिक्षण संस्था म्हणजे वाराणसीचे 'वल्लभराज शास्त्रिभ्राम नांगरेद विद्यालय होय. वाराणसी नगरी ही अतिप्राचीन काळापासून संस्कृत विद्येची राखणी आहे. घननाट्यतर्के प्राचीन परम्परेनुसार शिक्षण प्रणाली पणिल व नगरीत तयार झाले. त्यातीत अनेकांच्या प्रार पाण्डित्यने अग्निठ मारताची कश्मिरा शास्त्रांत शास्त्री. प्राचीन पद्धतीनुसार माग वेदांचे अध्यापन करण्याच्या उद्देशाने इ. १८९९ मध्ये धर्मशास्त्र प. लक्ष्मणशास्त्री द्राविड या मनमोहन शिक्षणांच्या प्रेरणाने त्यांच्याच वाद्यक्यागाठी हे विद्यालय वाराणसीच्या कला-

संस्था संस्कृतविषयी आतां सर्वदरी उदासीन राहिली नाही असे त्यांनी गेल्या १०-१२ वर्षांत अल्पसंख्यक कार्य केले त्यावरून दिसून येईल.

केन्द्रीय सरकारने डॉ. सुनीतिकुमार चॅटर्जीच्या अध्यक्षतेखाली एका संस्कृत आयोगाची (कमिशन) नियुक्ति केली. या आयोगाच्या सदस्यांनी देशभर प्रवास करून संस्कृतची वरीगर्द दशा सर्वत्र अवलोकन केली व शेवटी सरकारला संस्कृतोद्धारसाठी काही मार्गदर्शन केले. त्या मार्गदर्शनानुसार वरिष्ठ न्यायालयाचे माजी न्यायाधीश श्री. पतञ्जलिशास्त्री यांच्या कुशल मार्गदर्शनाखाली नऊ सदस्यांची एक केन्द्रीय संस्कृत समिति स्थापन केली. या समितीच्या मार्गदर्शनानुसार कार्य चालविण्यासाठी केन्द्रीय शिक्षण खात्यांत एका विशिष्ट अधिकाऱ्याची नेमणूक सरकारने केली आहे. या समितीने केन्द्रीय सरकारकडून संस्कृत वृत्तपत्रे, शिक्षणसंस्था स्थापना आर्थिक साहाय्य देवविषयास आरंभ केल्या आहे. अखिलभारतीय स्वरूपाचा संस्कृतचा पाठ्यक्रम, संस्कृतज्ञाची नामगुची अखिल भारतीय स्वरूपाची संस्कृत वस्तुसंस्था स्थापना व दक्षिणेत तिरुपति येथे केन्द्रीय संस्कृतानुसंधानासाठी प्रशिक्षण संस्थेची उभारणी हे कार्य या समितीच्या प्रेरणेनेच झाले आहे. केन्द्रीय सरकारच्या अनुदानाचा निधि क्रमशः वाढविण्यांत येत आहे. तृतीय पाञ्चवार्षिक योजनेत ७५ लक्ष रुपये संस्कृतासाठी रची होतील अशी योजना आहे.

राष्ट्रपतितेफे प्रतिवर्षी काही संस्कृतज्ञाना ' पद्मश्री ' ' पद्मभूषण ' या सारख्या सन्मान्य पदव्या व कांही विद्वानांना आमरण १५०० रु. चे मानधन देण्यात येत आहे.

उत्तरप्रदेशांत डॉ. संपूर्णानंदंच्या कारकीर्दीत वाराणसीमध्ये संस्कृत विन्वविद्यालयाची स्थापना करण्यात आली. निहारमध्ये स्वर्गीय श्रीकृष्णसिंह आणि दरभंगानरेश श्रीरामेश्वरसिंह यांच्या प्रयत्नांनी दरभंगा येथे श्रीरामेश्वरसिंह संस्कृत विद्यालयाची स्थापना झाली. मध्यप्रदेशाचे मुख्यमंत्री डॉ. कैलासनाथ कादरू हे तर रायपूर हीच भारताची राष्ट्रभाषा होण्यास योग्य आहे या मताने त्यांनी आपल्या राज्यांतचे माध्यमिक शिक्षणमात संस्कृताध्ययन आवश्यक केले. पणत्यापेहि बाळगून शिक्षण घेणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांसाठी संस्कृताध्ययन आवश्यक करण्यात आले आहे. मद्रास व केरळ प्रांतात सरकारतर्फे नवीन कांही योजना हाती घेण्यांत आल्या नवल्या तरी जुन्या योजनांना धक्का लावण्यात आलेला नाही. आगाममध्ये निमेष्यगात्र वगैरे याच्या प्रेरणेने नवीन संस्कृत महाविद्यालये स्थापन करण्यांत आली असा, आगार संस्कृत पाठशाळांना देण्यात येणाऱ्या अनुदानांत वाढ करण्यात आली आहे. आगामात संस्कृत मण्डळाची स्थापना करण्यात आली असा त्याच्या कार्यकर्त्यांचे काम श्रीशिवनाथशर्मा यांचेकडे सोपविण्यांत आले आहे. आगामात देवरी संस्कृत पाठशाळा अचारि चतुर्ग आहेत. त्यांची पाहणी व सुधारणा करण्याची

प्रातिज्ञ सरकारची योग्ना असून त्यासाठी एक स्वतंत्र कार्यालय जगन्नाथपुरीला स्थापन झाले आहे. राव्या श्री ब्रह्मदत्त यांची त्या अधिभारपदी नेमणूक झाली आहे. आन्ध्रराज्यातहि श्री. के. लक्ष्मणशास्त्री यांची अशाच प्रकारच्या अधिभारपदी सरकारतर्फे नियुक्ति झाली आहे. महाराष्ट्र सरकारने गेल्या ३-४ वर्षांपासून संस्कृत नाम्नास्यधोना चालना दिल्याने संस्कृतप्रेमी तरुणवर्गात काहीसा उत्साह निर्माण झाला आहे. म्हैसूर व गुजराथ राज्यातहि सरकारतर्फे संस्कृत समित्याची स्थापना झाली आहे. काश्मीरसरकारतर्फे पूर्वीपासून चालू असलेले संस्कृतग्रन्थ प्रकाशनाच कार्य आन्ध्या प्रशिष्ट परिस्थितीतहि चालू आहे उत्तरप्रदेश व राजस्थान सरकारतर्फे प्रतिवर्षी काही उत्तम संस्कृत ग्रन्थाना भरपूर पारितोषिणे देण्यात येतात. संस्कृतज्ञ लोकांच्या कर्तृत्वाने जनतन संस्कृतनिपयां अधिक नास्था उत्पन्न होऊन काही विधायक स्वरूपाची हालचाल मुक्त झाली तर केन्द्रीय व प्रातिक सरकारतर्फे आज ज काय सहाय्य व प्रोत्साहन मिळत आहे त्यापेक्षा अधिक मिळ लागेल अशी आशा करण्यासारणी परिस्थिति दिसत आहे.

१९ व्या शतमान यूरोपातल्या अनेक विचारविमाना भाषान्तरित ग्रथांच्या द्वारा संस्कृतविशेषा ओझरता परिचय झाला त्यासोतर निरनिराळ्या हेतूने प्रेरित होऊन अनेक पाश्चात्य विद्वानानी संस्कृतचा अभ्यास आरभिला. त्यामध्ये मॅक्स मुल्लर, कोल्मुक, योयलिंग, वील्हॉर्न, वॅड्यार्डन, वेनर, विन्डसन, मॅकडोनेल, विन्डनिड्स इत्यादि काही व्यक्तींची नाव संस्कृत विशेषा क्षेत्रात अजरामर झाली आहेत. काहींची कामगिरी इतकी महत्त्वाची आहे की त्याच ग्रन्थ अजूनच केल्यापासून प्रशिष्ट शास्त्राच अभ्ययन परिपूर्ण झाले अस म्हणण्याची सोय उरली नाही. एकूण व्याकरणशास्त्रात, डॉ. गोल्डस्कर, " डॉ. वील्हॉर्न, " डॉ. वेनर ", डॉ. ओटो योयलिंग ", डॉ. वॅरेण्ड कॅडॅर्गॉन ", डॉ. पॉल यीम, " डॉ. एच. ए. बुदस्वूल् ", डॉ. फॅक गीन एवर्न, " डॉ. रेनु ", डॉ. वॉन्ल, " डॉ. व्हिन्ने

६१ Panini his place in Sanskrit literature

६२ परिभाषेन्दु शंकराना द्रवजी अनुवाद व पाणिनि-वाक्यायन या विषयावर विवेचन विषय ।

६३ Indische studien' या नियतकालिनात व्याकरण विषय रेल

६४ Panini's Grammar

६५ Studies on Panini's Grammar

६६ Panini & the veda

६७ The Tripadi

६८ Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar & Dictionary

६९. Sharangdeva's Durghatvritti

७० Andhra School of Sanskrit Grammar.

डॉ. वॉकरनागल, डॉ. गोप, डॉ. विशेल इत्यादि पाश्चात्य पण्डितांची कामगिरी फार मोठी आहे. त्यांच्या कर्तृत्वापासून स्फूर्ति घेऊन डॉ. भंडारकर, डॉ. बेलवलकर, (Systems of Sanskrit Grammar चे लेखक) डॉ. अग्रवाल, (India as known to Panini चे लेखक) डॉ. शितीशचंद्र चन्वर्ती, डॉ. प्रभातचंद्र चन्वर्ती, डॉ. टी. आर. चिंतामणि, श्री. जयदेव शुक्ल इत्यादि भारतीय विद्वानांनी व्याख्यानविषयक ग्रंथलेखन केले. इतर सर्वदशांसात असेच अनेक पाश्चात्य पण्डित उदयास आले. पाश्चात्य संस्कृतीचे भारतीय संस्कृतीवर ज्या बाळात आनमण चालू होते त्याबाळात संस्कृत ग्रंथांनी पाश्चात्य विद्वानांना एकापरीने भारून टाकले होते.

तात्पर्य प्राचीन परम्परा रूढित होऊ न देणे व कालप्रभावासुळे भारतीय साहित्यात उत्पन्न होत असलेले वाङ्मय प्रसार व विचारप्रवाह यातील आधुनिकता संस्कृतात आणणे हे द्विविध कार्य संस्कृत साहित्यिकांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत केले आहे हे या ग्रंथावरून कोणाच्याहि लक्षात येईल. प्रतिकूल परिस्थितीत प्रगति करण्यातच रस पुरुषार्थ आहे. तो संस्कृत साहित्यिकांनी गेल्या संपूर्ण शतकात भरपूर घ्यास्त केला आहे. आपल्या समवालीन थोर प्रादेशिक साहित्यसेवकांच्या तुलनेत ते कधीच मागे राहिले नाहीत. उलट बाही दिवाणी ते चार पावलें पुढेच गेलेले दिसतात. आजची त्यांची परिस्थिति आज्ञांच्या परिस्थितीहून अधिक निम्न आहे. त्यांच्या सचबरीचेच रस फाट भाता आला आहे. आजचे संस्कृत आपल्या पूर्वजांचा उज्ज्वल आदर्श दृष्टीपुढे ठेवून आपली पुरुषार्थी परम्परा अरण्य तेवत टिकतील. आज्ञा शालेच्या विविध व विपुल संस्कृत साहित्याने संस्कृतातला मृत भाग गृहणाऱ्याचा रोखेपणा विद्व ज्ञाला आहे. यापुढे तसला अमर शब्दप्रयोग करणाऱ्याला मुन्न गीर्ण मूर्खात वाटतील अशी परिस्थिति या पुढचे संस्कृत सता निर्माण करित राहतील अशी दृढ आशा व्यक्त करून हा ग्रंथ गम्यांत करतो !

सन्दर्भग्रन्थांची सूची*

[भाकडे पृष्ठसख्या दर्शवितात.]

अग्निजा २४२	कवीन्द्रचन्द्रोदयः ११२
अग्निपुराण ४३५	कालिदास १३७
अधरशतकम् ११७	कालिदासप्रतिभा १३१
अनन्तचरितम् १५७	कालिदासरहस्यम् १२३
अभगरसयाहिनी १६४	कादम्बरीसारः ११
अभिधानचिन्तामणिः ४४६	कादम्बिनी (प्रस्तावना) ३९१
अमृतानुभव ४९०	काव्यजुमुमुगुच्छः १५४
अर्धशतकम् ११४	काव्यप्रकाशः ६
अलंकारमञ्जूषा ९५	काव्यादर्शः २०८
अहल्याचरितमहाकाव्यम् १२	काव्यालंकार १३७
	किंकिणीमाला ६५, १५९, २५३
आधुनिक कविताकी प्रवृत्तियो ३३०	किरातार्जुनीयम् ४८
आदिकस्तवः १७४, ४१०	कुटिनीमत ३१८
	केसरी (कृत्तपत्र) २४५
उत्तररामचरितम् ३१५	क्रान्तियुद्धम् २६७
उमादर्शः २६५	कृष्णयजुर्वेद १९०
	कृष्णलीला १०३
पैतरेय ब्राह्मण २०६	गाथावादम्बरी २०४
फणवधरामायणम् ७१	गाधीसुन्तिमुक्तावली १६३
कमलग (नाटक) १४	गीर्वाणज्ञानेश्वरी २३४
कमलाविजयम् (नाटक) २०२	
कर्णकौस्तुभम् १००	चहागीता ३२४
कलिवृत्तादर्शपुराणम् ३२३	चित्राव अभिनदन ग्रंथ २७०
कलिविडम्बनम् ३२३	जयसिंहराज प्रति श्रीमच्छत्रपतेः
कवितासंग्रहः १३२	शिवप्रभोः पत्रम् २४४

* प्रस्तुत प्रवधात ज्या ग्रन्थातील अवतरणे उद्धृत केली आहेत अशाचीच नावे या सूचीत दिलेली आहेत

जाननीपरिणयम् ८६

छांदोग्योपनिषद् ९२, २०६

तर्करहस्यद्रीषिका ४४६

तुलसीरामायण ४९०

दयानन्ददिग्गिज्ञयः (अलिप्ता
नन्दशर्मकृत) १५८

दयानन्ददिग्गिज्ञयः (आचार्य
मेघानन्दकृत) ५६

दिव्यज्योतिः (अर्वाचीन संस्कृत
कविपरिचयाङ्कः, १९५७)

दुःसोचरं मुसाम् १२

दुर्गागुप्तहम् १२, ३५२

देवनन्दाभ्युदयम् ७०

द्राविडार्यावृत्ततिः १५९

धम्मपदस्य संस्कृतानुवादः १४

धर्मः २२३

धर्मपुस्तकस्य शेषाशः २५१

धर्मगतम् ११४

धर्मादर्शः ४६७

धन्यागेरः ३१५

धारायशोधासः १५७, १०६

नवगीतकुमुदान्जलिः १३३

पर्णापर्णाप्रदणायानम् १२

पादचरितम् ७४

प्राचिनविद्वत्तितम् ५३

प्रथममन्त्रो २१९

भगवद्गीता २६८

भट्टीसाव्यम् ७३

भामिनीविलासः १२६

भारत इतिहास सशोधक मंडळ

पत्रिका (१८-२)

भारतपारिजातः ७, २६४

भारतस्य सविधानम् २२७

भारती (मासिकपत्रिका) १११, ३०७

भारतीयम् इतिवृत्तम् २६२

भारतीय ज्योतिषशास्त्राचा नोटक

इतिहास ४४१

भारतीय वाङ्मय ४७४

भारतीस्तवः १२२, ३३८

भैरवस्तवः १२८

मंदोर्मिनाला १२३,

मधुरवाणी १०५, ३०५

मराठी साहित्य समालोचन ५०५

महामातस्यारः १०

मातृभूल्लरी ३६९

माहिपशतकम् ३१९

मुद्गरदूतम् ३२१

मुक्ताशालम् ११३

मेघदूतम् १३८

मोक्षमन्दिरस्य प्रादशदर्शन-

योगनावलिः ४४६

यतीन्द्रजीवनचरितम् १६२

यदुद्वेगीशर्दम् ६६, २६४

यादवराजनीयम् ६८

यादवराजनीयम् ६९

राज्यव्यवहारकोशः ९९
 रामजोशीकृत लानण्या १९८
 राष्ट्रभाषी ३४६
 राष्ट्रशक्ति (मराठी साप्ताहिक)
 ५१७
 लोहमान्यालकारः ११, १२
 लक्ष्मीसहस्रम् १२७
 वासिष्ठवैभवम् ४०४
 विनोदलहरी १०७
 विद्वन्गुणादर्शचम्पूः ७७, ७८, ७९,
 ८०
 वृत्तरत्नाकरः २०८
 बेमभूपालचरितम् १६
 व्यवहारकोशः २७९
 व्याजोक्तिरत्नावलिः ३, १५
 शान्तिनाथचरितम् ७०
 शाहुचरितम् १५८
 शारदा (मासिक) १२१
 शारीर त्पःदर्शनम् ४४३
 शिवकैवल्यचरितम् ७
 शिवभारतम् १०२, ४५९
 शिवराजचित्रय. २१६
 शिवराजाभिप्रेतप्रयोग. १०१, ४५५
 शिवराज्योदयम् ३६७,
 शिवार्कोदय. १०१
 शिशुपालवध ४९४
 शीतगुरुचरितामृतम् ९, ३६२
 श्रीपद्यावली ४९१
 श्रीमद्भागवतम् २६९,
 श्रीमानु' सक्तिमुधा १७४
 श्रीविष्णुमहायज्ञ (रत्नपुर) स्मारक
 ग्रन्थ ३५७

पेन्सपीयर नाटकप्रथावली २६४
 सप्तसधान-महाकाव्यम् ६९
 समत्वगीतम् १६०
 सरस्वतीनष्टाभरणम् ७७,
 सरस्वतीपत्रिका ५९
 साहित्यकीसुटी ४३७
 साहित्यदर्पणः १८
 साहित्यविनोदराजः ३२६
 साहित्यवैभवम् ११०
 मुनो वसस्तुतलोकमान्यटिळकचरितम्
 २२१
 सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ५९, ३१७
 मुञ्जोकलाववम् १४८, ३२०
 गृक्तिरत्नावली १६२
 सुक्तिमुन्दरम् ५८, १४७
 सन्देशः १४२
 सयोगितास्वयंवरम् १५९, १९८
 सस्तुतचन्द्रिका ३७८
 सस्तुतनिगधप्रदीपः १४
 सस्तुतमपितव्यम् १२८, ३४१-४२
 सस्तुतरत्नाग्र २९१, ३०६
 सस्तुतसाहित्य का इतिहास, ४३६
 (ले० कन्हैयालाल पोद्दार)
 सस्तुत साहित्य का इतिहास २७१
 (ले० बाचरानि गैरोला)
 सस्तुतसाहित्यपत्रिका (कलकत्ता) ५०
 सस्तुतसाहित्यविमर्श. २, ४७१
 सिद्धान्तशिरोमणिः ५१६
 स्वरूपभारती ४८६
 स्वातन्त्रीयशतकम् १२४
 हरहरियम् १२८
 हिन्दी साहित्य का इतिहास ४८०

Nagpur Times (Journal) ३४४
 Journal of Oriental
 Research ३८९
 Madras University Journal
 1957, ४४४
 Vaishnava Literature in
 Medieval Bengal ४४-
 History of Indian Logic ४४८
 Studies in Indian Litera-
 ture ४५३

History of Dharmashastra
 ४५४
 Bengal's Contribution to
 Sanskrit literature ४४५
 Modern Sanskrit Writings ४
 History of Classical
 Sanskrit Literature ४
 Modern Sanskrit Litera-
 ture ४
 Sanskrit Literature (1700-
 1900) ४

नामसूची

- अरुणो ४७५
 अग्रवाल हसराम १, १४, २१०,
 २९८
 अग्रवाल डॉ. ५३०
 अखिलानन्दशर्मा ४०, १३१, १५८,
 १७२, ३३८, ३४८, ५०३
 अनिराज्यज्वा १७१
 अद्वैतरामभिक्षु २७
 अद्वैताचार्य ४३
 अद्वैतेन्द्रयती ४३५
 अनन्तदेव २९, ३०
 अनन्तदेव मठ ४५५
 अनन्तनारायण ६९, ९८, १९५, ३८८
 अनन्त नारायणशास्त्री ३१०
 अनन्ताचार्य ४५, २०८, २१५, २३८
 अनन्ताचार्य (यादव-रायवपाण्डवीय-
 कार) ६९
 अनन्ताचार्य कोडनकम् २१०
 अनन्ताचार्य, "मनुमाणिनी"
 सपादक २८५, २९०
 अनन्ताचार्य, ४१२
 अनन्ताचार्य (कृष्णराज्यशोडिष्टिम
 कार) ४३९
 अनन्तराम १९४
 अनन्तालवार ३२३, ४४७
 अनन्त्यदासस्वामी ३१
 अनन्तशर्मा ११८
 अनन्तशर्मा ८५
 अजभट्ट, ४३४
 अजभट्ट मीमांसक ४५५
 अनुवादित सस्कृत ग्रन्थ व अनुवादक
 नामसूची २१६
 अज्ञेयाचार्य ४६
 अजगराचार्य १४१, २३६, २८७
 अजंगराचार्य शेष ४४४
 अण्णाय्याचार्य ८०, ४४३, ४४५
 अणे १०८, २९७, ३०४
 अप्पलाचार्य ९१
 अप्पयाचार्य २१४
 अभिनवकालिदास (काश्यप, नृसिंह,
 गोपालशास्त्री कृष्णमूर्ति) ११, १८५
 अभिनवचाण्डीर्ति १९५
 अभिनवजयदेव (हुडिराज) १६, ९६
 अभिनवपण्डितराज (उमामहेश्वर-
 शास्त्री) १६
 अभिनवमर्तुहरी (तेजोमानु) १६,
 ११८
 अभिनवमनभूति (धीनिवास डीक्षित)
 १५, ३२, ४३
 अभिनव मोज (शहाजी) १६
 अभिनवभोजराज ९७
 अभिनवरामानुजाचार्य (मायावादि
 मतगजकृष्णरीवाचार्य) १६
 अभिनवरामानुजाचार्य ३४
 अभिमन्यु ४७७
 अभ्यकर, का. वा. २९८
 अभ्यकर, के. पी. ५२५
 अमृतानन्द योगी ४७९
 अम्बिकादत्त व्यास २१६, ४९७
 अय्यर, आप्पाम्बामी १७

कालिंदीचरण पाणिग्राही ४८०	कुलचन्द्र शर्मा ६३
कालिकाप्रसाद शास्त्री ३०६	कुमारव्यास ४७८
कालिहरदास वसु ५०३	कुमुदलुण्डा शठकोप ३०७
कालिदास विद्याविनोद ५०	कुरुप्प ४७९
कालेलकर, कावा ४८०	कृपाराम तर्कवागीश ४५४
कालिदासस्तोत्रलेखक कवींची नामावली १३१	कृत्तिवासा ४७७
काशीकर, चिं. ग. २११, ४४३	कृष्ण ९१
काशीचन्द्र २१३	कृष्णकौर ४९७
काशीनाथकवि २६	कृष्णकवि ३३, ३४, ४४, ७७, ३९०
काशीनाथ २०८	कृष्णपिल्ले ४७९
काशीप्रसाद जायसवाल, डॉ. २७५	कृष्णकवि पारिथियर १२०
काशीलक्ष्मण ४३९	कृष्णकान्त विद्यावागीश ४५२
काशीरामदास ४७८	कृष्णचरित्रविषयक ग्रंथ व लेखक २९, ३०, ३१
काशीस्य पंडिताची नामावली ४६०	कृष्णचरित्रविषयक चम्पू-ग्रंथ व लेखक ८४, ८५
काशीतील आधुनिक पंडिताची नामावली ५२६, ५२७	कृष्णदत्त ३०, १७९
काश्यप ११८	कृष्णताताचार्य ४४७
काथ १, २७२	कृष्णदास १७१
कादूस ४८६	कृष्णदास, सार्वभौम ४४९
कीर्तने, रा. न. २०५	कृष्णनाथ ४४८
कीर्तीकर ५७९	कृष्णनाथर, व्ही. पी. २४३
कीलहॉर्न २७३, ५२९	कृष्णराव ४७९
कुक्के सुब्रह्मण्यसर्मा ८९	कृष्णमह आर्डे ४४८, ४५२
कुञ्जकुयान् ताम्बीरन् २९	कृष्णलाल ४७८
कुटे, काशीनाथ २७३, ४७९	कृष्णम्माचार्य २०९
कुमार ताताचार्य १७७	कृष्ण वारिअर ४७९
कुन्दन् राज ५११	कृष्णम्माचार्य ('पट्टदया' संपादक) २०९
कुर्नमोटी शंकराचार्य १३३, २९९, ३०३, ३७१	कृष्णम्माचार्य, आर. १३९, २५४, २७७, २८७, २९०, ५१२
कुमरिमोल्ल ४७६	कृष्णम्माचार्य, आर. व्ही. ६४, २०८, ४९५
कुळकर्णी स. ना. २९६, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०७, ४८४	कृष्णम्माचारियर १
कुळकर्णी, दि. म. १०६, १५७	

कृष्णम्माचारियर, माडीमापी २६
 कृष्णम्माचार्य, व्ही. २७४
 कृष्णमूर्ति (अभिनवमल्लिनाथ) १३९
 कृष्णमूर्ति १७, ३४, ७१
 कृष्णमूर्ति शास्त्री, के व्ही ३२१,
 ३२३
 कृष्णमिथ ३१
 कृष्णमिन ४३२
 कृष्णराम ३७, ५३, ११८
 कृष्णगाल 'नाडान' ३०९
 कृष्णलीलाशुभ ७४
 कृष्णशास्त्री २८
 कृष्णशोभयाजी २१६, २५८
 कृष्णसुधी ४३६, ४३९
 कृष्णस्वामी ११
 कृष्णान्न वाचस्पति १९२, ४४८
 कृष्णानन्द ४४१
 कॅन् ४८६
 केतकर, व्य. बा ४४१
 केतकर, श्री. व्य. ५१८
 केपलर २७८
 केरळमल्लिनाथ (केरळवर्म महाराज)
 १५, १२०
 केरळवर्म वलीयक्कैल ६२
 केरळवर्मा १२० ३८४, ४७९
 केळकर, गोपाल जीनाजी २७९
 केरळानन्दसरस्वती २८२
 केवळे, हनुमतशास्त्री ५२७
 केशव २७, १११
 केशवमवि ४६
 केशवमुन ४७९, ४८६, ४८८
 केशव दीनक २८८
 केशव देवश २७७
 केशव पट्टि ५१, ९५

केशवमट्ट ८५
 केशवमर्क ३०
 कैमिणी, व्य. म. ७, ४५, ५०४
 कुञ्जीकृष्ण ताम्बुरान् १८६
 कोक्कनाथ १७९
 कोचा भरतिहाचार्य १४१
 कोचुन ताम्बिरान् ८७
 कोचिन्नु ताम्बुरान् १८६
 कोण्डमट्ट ४३२
 कोरड रामचन्द्र ४३, १३९
 कोल्मुक, हेन्री टॉमस २७२, ५०९
 कोपरनिकस् ५१५
 कोयप्रयाची तुची २८२
 कोरीज ४८६
 कौशिकरामानुजाचार्य ४४४
 कौशिक व्यक्रेश ४६
 क्षमादेवी राय ४५, २९१, ४११,
 ४१३, ४५५, ५०३, १०७,
 ५०९, ५११
 क्षितीशचन्द्र चन्द्रयति ५३०
 क्षितीशचन्द्र चट्टोपाध्याय ४८९, ५८८
 क्षमाकल्याण ५४
 कृष्णकवि ११९
 कृष्ण अण्णकोण्डाचार्य ४४४
 कृष्णकृष्ण ४४०
 कृष्णनिय अ वि. २३९
 कृष्णस्ते, नारायणशास्त्री ४६, २१०
 ३०३, ४२९, ५०४
 कृष्णस्ते, बटुकनाथ २९०
 कृष्णस्ते, मुकुन्दशास्त्री ३०६
 गोत, स्व श १८८, १८९, ३२९
 गजेन्द्रगटकर, राधेन्द्राचार्य ४३४
 गणपद मटाचार्य ४५१

अय्यर, अय्यास्वामी ६४
 अय्यर, व्ही मी एस् ४७९
 अय्यगार, रगस्वामी २७६
 अय्यगार पिच्चुमणि ५०७
 अय्यगार, राजगोपाल ३२१
 अय्यगार, पिल्ले ताम्बाल ४७
 अय्यर, नालमुत्रहण्यम् ३४७
 अर्हंतगस ९०
 अल्सिंग ९१
 अलमलम्मा ४१३, ५०३
 अश्विनीमहाराज १८०
 असग १७२
 अहमद म १२, २१६, २४४
 अहोत्रिल ४४१
 अहोत्रिल नरसिंह १६, २०८
 अहोत्रिल्यरि ९०

आकित्तम् ४७९
 आगमान द २१०
 आडाळ ४७५
 आत्रेय, श्रीनिवास ११६
 आत्रेय, कवि ३२४
 आन दगिरी ४३
 आनन्दताण्डव दीक्षित १३०
 आन दनारायण २५
 आनन्दराम फूलन ४८०
 आनन्द शकर ४८०
 आभ्रपाणिनि (शापाचलशास्त्री) १६,
 ९६
 आन्द्रे ब्रेटन ४८५
 आपटे, एम् एस् ११
 आपटे, वा शि २७८, ५०५
 आपटे, वा गो २७९
 आपटे, हरिभाऊ ४७९, ५०५

आप्पाराव, के व्ही एर ११०
 आप्पा वानपयी २३६
 ऑव्न ४८५
 ऑफ्रेट २७३, २७५
 आर्यभट्ट ५१५
 इन्द्र १३, १७५, २३२, २३५
 इन्दिरापति ४३४
 इलात्तुर, मुन्नराज ५०९
 इलात्तुर, रामस्वामी ५१९
 इलियट ४८५

इश्वरचन्द्र ४८६
 ईश्वरचन्द्र, वर्मा ६३
 ईश्वरचन्द्र, गुप्त ४८०, ४८८
 ईश्वरचन्द्र विद्यासागर ४८०
 ईश्वर, सुमति ३३

उत्कल व्यास ४७८
 उत्तमकर महोदय ४५२
 उद्गीथ ५२४
 उदण्ड कवि १४१
 उचाली मुत्रहण्यशास्त्री ४८९
 उचयनाचार्य ५३
 उदयराज ५८
 उदयधीर शास्त्री ३७९
 उपाध्ये, दुगाराम ३०४
 उपाध्याय १
 उपाध्याय, गंगाप्रताप ५०३
 उपाध्याय, एम् ए २१४
 उपाध्याय, जीवराम २७८
 उपाध्याय, व्ही व्ही २८२
 उपाध्याय, बलदेव ३०६, ४९३,
 ४९५
 उपाध्याय रामजी ५१३

- उपनिन्द्वालाग ४४७
 उमापतिधर ३३
 उमामहेश्वरशास्त्री १२, ४६
 उमाशंकर ४८०
 उर्षीदत्त शास्त्री १७, ६३

 एकनाथमहाराज ४७६
 एकनाथ ११८
 एतुत्तचन्द ४७६, ४७७, ४७८, ४८१
 एरलपट्टी १७९

 ओक, ज. नि. २७९
 ओक, म. पा. १६४, २४९
 ओझा, मधुगदन ३९०, ३९१, ३९६
 ओझा, हीराचन्द्र २७६
 ओपर्ट २७४
 ओल्फमन ४७९
 ओल्डैनर्ग १
 ओनेन ४८७

 औदुमकर (श्रीदुमरीय) ३०७, ३१०

 फक्कोण १७९
 फ्रे, डॉ. सु. म. २८३
 कथानाथ ३७
 कणाद तर्कशास्त्री ४४९
 कपालीशास्त्री १२२, १७३, २१२,
 २३७, २५७, ३३७, ४०८, ५०४
 कपीर ४७२, ४८१, ४८९
 फमशुमार जैन १३२
 फमला ३८८
 फमलाकर २७
 फमलामन्त भद्राचार्य ४८०
 फर्नेस जर्जिस ५१९
 फरमखर ११, ५२४

 फरमखर, ग. रा. ११, ७७, ३०४,
 ३०५
 फरमळकर ४३९
 कर्णपूर २७७
 कर्णवीर नागेश्वरराव ३०४
 कल्याणशास्त्री ३०८, ३१०
 कलियुगफालिदास १५
 कल्याणकनि १९५
 कल्याणरामशास्त्री पी. के. २५३
 कन्हण ५२४
 कनिट्टणरूप ३१
 कनि तार्कि ५०, १७८, १८९
 कविराज २४४
 कविराज गणनाथ सेन २१५
 कनिमुञ्जर १२०
 कनिसेखरी ३१
 कनिमल्लम २७, २८
 कनिशेखर ३१
 कनिखुर्य ४६७
 कनीन्द्र परमानन्द २३, २३, २६, ३६,
 ४९, ५०, ९४, १०३
 कवीन्द्राचार्य ११२
 कवीन्द्राचार्य, सरस्वती १४१
 कम्पूरी श्रीनिवासशास्त्री १२१, १२७
 कास्य, नारायणशास्त्री २६
 कानारामशास्त्री ५२७
 कादम्बरी विरमगचार्य २१६
 काण्ड ५२८
 काणे पा. वा. ३४७, ५०४,
 कामराज कनि २६
 कामेश्वरसिंह ५२८
 कामाक्षी ४१३, ४५५
 कालीनाथ ५०५
 काशीनाथ तर्कचार्य २८६

गणपतिमुनि १२७, १७४, ३९८,
 ४९५, ५०४
 गणपतिशास्त्री, म. म. ५४, ७५,
 ११८, १२१, १२२
 गणपतिशास्त्री, व्ही. २१३
 गणेशराम शर्मा ५५, १३२, ३०७
 ३०९
 गणेशदत्तशास्त्री २७८
 गरुडवाहन ४५
 गर्दे, शा. गो. २९७, २९८, २९९,
 ३००, ३०८, ५०७
 गळगळी, केशवशर्मा ३०५, ३०६
 गळगळी, पदरीनाथाचार्य २८८
 गळगळी, रामाचार्य २८७, ३०६
 गागाभट्ट (विश्वेश्वरभट्ट) ४५५,
 ४५६, ४५७
 गान्, स. प. २९६
 गाडगीळ, व. अ. २८८, ३०५
 गाधी, एल. वी. २७५
 गाधी, देवदास ५०६
 गिरिधर शर्मा २४३
 गिरिधर शास्त्री ५००
 गिरिधरदास २७
 गिरिसुंदरदास ३१
 गीताचार्य ५४
 गीर्वाणेंद्र ११८, १८५
 गुणवर्धन १४१
 गुणानन्द विद्यावागीश ४५०
 गुमणिक ११८
 गोपबभ्रुदास ४८०
 गुप्त, राधारमण ३०८
 गोपालकृष्ण ४७७
 गुहदयालुशर्मा ३२७
 गुरुमुखाधिह मुगाफिर ४८०

गुरुप्रसन्नभट्टाचार्य १८२
 गुर्जाड आप्पाराव ४७९
 गुरुप्रसादशास्त्री ४३४
 गुलाबराव महाराज ४२४
 गुह, त्रैलोक्यमोहन ६२
 ग्रेन्ज ह्यामून २७८
 गोकुलनाथ ४७८
 गोकुलनाथ मैथिल ४४३
 गोडगोले, नारो आप्पाजी २७९
 गोडगोले, परशुरामतात्या ५००
 गोडेकर, जी. के. २७५
 गोदवर्मा १८५
 गोपालाचार्य, ए. ६६
 गोपालकृष्ण ४७७
 गोपालगुप्त ५१२
 गोपालदास ४४
 गोपालाचार्य, ए. व्ही. ५१२
 गोपालशास्त्री १५, २५
 गोपालशास्त्री (रामाभ्युदयनार) २८
 गोपीनाथ २७
 गोपीनाथ मौनी ४५१
 गोररत्नाथ ४७४
 गोवर्धन ३१, ११९
 गोल्डस्टेकर ५२९
 गोविंद (कृष्णचन्द्रोदयवार) ३०
 गोविंदकवि ४७९
 गोविंदरत्ना ४४८
 गोविंददास ४७६
 गोविंदनाथ ३३, ४३
 गोविंद वै ४०९
 गोविंद न्यायवागीश ४५०
 गोविंददास ९०, १७१, १९५
 गोविंदामज ४७९
 गोविंदभट्ट ५३

- गौतम गणेशप्रसाद ३०७
 गौरीनाथशास्त्री २१४
 गौरीनाथ खार्वभौम ४५२
 गौरीशंकर २७६
 गंगादास २९, ७६
 गंगाधर ९६
 गंगाधरशास्त्री १३२
 गंगाधरशास्त्री गानवल्ली २१२
 गंगाधरेन्द्र सरस्वती ४४५
 गंगाराम जडी ४४८
 गंगाराव ४६

 घनश्याम ३४, ७१
 घनश्याम (न्यायिक) ११८
 घनश्याम १८९, १९३
 घनश्याम कवि ३८८
 घनश्यामसिंह गुप्त २९९
 घाणे, भट्टजीशास्त्री ५२७
 घट्टोपाचार्य ४४४
 घुले, अनन्तमठ ४१६
 घुले, कृष्णशास्त्री १२८, ३०३,
 ४१६, ४१७
 घुले, सदाशिवमठ ४१७, ४३४
 घुले, रामाराममठ ४१६

 चट्टोपाध्याय, देवेन्द्रनाथ ४९८
 चक्रकवि २६, ८६
 चक्रवर्ती, केशवचन्द्र ३०४
 चक्रवर्ती, चिन्ताहरण २७२
 चक्रवर्ती, रामगोपाल १०५, ११०,
 १४१, २१०
 चैत्रजी, मुनीतिशुमार ३४७
 चट्टोपाध्याय, द्वितीयचन्द्र २३९, २८९
 चण्डशिखामणि १९६
 चतुर्भुज ५७, ४३७

 चण्डसूर्यकवि २६
 चतुर्वेदी, सरस्वतीप्रसाद २९६
 चण्डीदास ४७६, ४८१
 चतुर्वेद, शिवदत्तशर्मा ३०८
 चतुर्वेदी, गिरिधरशर्मा ३४७, ३९१,
 ४२७, ४७२
 चतुर्वेदी, द्वारिकाप्रसाद २७८
 चन्द्रकान्त तकाल्कार ३३, ८३९
 चन्द्रभूषण शर्मा ५०४
 चन्द्रशेखर ३८९
 चन्द्रशेखर (गौडमिन) ५३
 चन्द्रशेखर शर्मा ३०५
 चन्द्रशेखर शास्त्री २८६
 चन्द्रशेखरसरस्वती १९५, १९६
 चर्पटनाथ ४७४
 चरित्रमुद्र १३९
 चम्पू-राजचरित्रनिषेधक ग्रन्थ व
 लेखक ८९
 चारलु भाष्यकारशास्त्री ७१, ४३९
 चाखदेव शास्त्री २११
 चिद्रीमुद्र वरदाचारिअर २३७,
 ३३६
 चित्तठ, कृ. वा. ३३९, ५०५
 चिन्तामणि, आर्. टी. ५३०
 चित्तुगुणाचार्य ४३
 चिदम्बर पिल्ले ४७९
 चिपलूणकर, कृष्णशास्त्री ५००
 चिदम्बर (राघवयादवपाण्डवीय
 चम्पूकार) ८६
 चिदम्बर, कवि ६९
 चिपलूणकर, वि. कृ. ४७९, ५०१,
 ५१२
 चित्रदास ४५४
 चित्रपतिदास ४५४

- चित्रमानु ३०, ३६
 चित्राय, सिद्धेश्वरशास्त्री ५२७
 चित्रदेवगुपाल १९५
 चित्रगोमम भूपाल ३८५
 चिन्मयानन्द २८८
 चिरञ्जीव ८४
 चैतन्यचन्द्र ३०
 चैतन्यप्रभु ४७६, ४८१, ४८८
 चोक्कनाथ ९६
 चौमालमल्लिनाथ ३०९
 चौहान, सनलसिंह ४७८
- छात्रुराम ५९
 छत्रे, वि. के. ३०२, ३०४, ३३९,
 ५०५
 छात्रा, डॉ. ५११
- जगदीश तर्कालंकार ४५०
 जगदीशचन्द्र शर्मा ३०९
 जग्गु नकुलभूषण २१०
 जगद्धर १०५
 जगद्वन्धु २१६
 जयदेव मिश्र ५२७
 जगन्मोहन ५४
 जगदेव १९२
 जगन्मोहन ३०६
 जयदेव शुक्ल ५३०
 जगदीश ११६
 जगन्नाथ, पण्डितराज २, २३, ७३,
 ५७, ६७, १४६, १७४, २५८
 ३७७, ४३२, ४३३, ४३८,
 जगन्नाथ (अतद्रचन्द्रिकाकार) १७७
 जगन्नाथ कवि १८५
 जगन्नाथ (कौमुदीटीकाकार) ४३२
- जगन्नाथ (ताराचन्द्रोदयकार) ५०
 जगन्नाथ (शरभविलासकार) ५२, ९७
 जगन्नाथ (रतिमन्मथकार) १७८
 जगन्नाथ (सौभाग्यमहोदय-नाटक
 कार) १९१
 जगन्नाथ, तर्कपचानन ४४८, ४५४
 जगन्नाथस्वामी २१६, २३९
 जयकान्त ३१, ३५, ३६
 जयनारायण ३४, १९६
 जयराम ४४८
 जयराम पिण्डये १३, ५०, ८४,
 ८८, ९४
 जयराम तर्कालंकार ४५२
 जयराम न्यायपचानन ४५२
 जयरामशास्त्री १०५
 जवादीवार, ना. भू. ३०१
 जैकोशी, एम्. २७६
 जाम्भेकर, बाल्यशास्त्री ४७९
 जानकीनाथ शर्मा ४४९
 जिनविजयमुनी २७६
 जिनेन्द्रसरस्वती ४३३
 जीवगोस्वामी २९, ८३, १७०
 जीवदेव १९३
 जीवन्ध्यायतीर्थ ११३, १८९, ३११
 जैनविमलकुमार १०२
 जोनराज ५२४
 जोशी, के. रा. २९७, २९९
 जोशी, गो. गो. ३५०, ५१८
 जोशी, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री २८२,
 ३४७
 जोशी, नारायणशास्त्री ५१९
 जोशी, महोदयशास्त्री ५०६
 जोशी, व्यक्तेयशास्त्री २८३
 जोशी, व्ही. पी. ११४

जोशीयर् ५१६
जोशी, रश्मिप्रिहारी ३०९
जोसिल वैदाल २७३
जानदास ४७६
जानेन्द्र सरस्वती ४३२
जानेस्वर ४७५
जानमुदरी ४१३
ज्वालाप्रसाद ५००
ज्वालापति, लिंगशास्त्री ३०८

झळनीकर, भीमाचार्य २८२
झळनीकर, वामनाचार्य ४३९
झा, अपूर्ण ४५४
झा, तारिणीश २७८
झा, परमेश्वर १३९
झा, मधुगुदन ३०५
झा, शिन्धरण ३०९
झारसडी ४४१
झाला ३३९
झाला, गौरीप्रसाद १०६

टंडन, यशपाल २८३
टागोर, सुरेन्द्रमोहन ६३
टिल्लू, विनायकशास्त्री ३०६
टिळक, लोकमान्य ४७९, ५०३

ठक्कुर, श्रीपति ६३
ठाकुर, फालिकिंकर २६
ठाकुर, देवेन्द्रनाथ ४८०
ठाकोर, (प्राध्यापक) ४८०, ४८८

डनीर, श. गो. ३००
डाऊ, मा. ना. १०७, १०८
डागे, स. भ. २४३
डे १

डेग्रेकर, पाण्डुरंगाशास्त्री २०१,
३०३, ३०४
डेलिविस ४८५
डोमाल, पुरुषोत्तमशास्त्री ५०६

हुंदिराज ९६, १९६
हुंदिराज, व्यासयज्जा ५२
डोक, भा. के. २९७

तपसीतीरवासी २४१
तपेश्वरसिंह (तपस्वी) १०४
तपोयनस्वामी ४३
तरणिकान्त चक्रवर्ति ५०७
तळेकर, अनन्तशास्त्री २७९
ताडपनीकर २५५, ३३९
तातानार्य २१६, २८८, ४४७
ताताचार्य, एम्. के. ३३६
तात्यागास्त्री, म. म. ५२७
तापे, चन्द्रशेखर ३१०
ताराचन्द्र ११९
ताग्हन, के. गो. १०६, १२९, १३२
तिक्कन ४७८
तिम्मकवि २३७
तिम्मन ४७६
तिम्मयज्जा ३०
तिश्मल कोणाचार्य २७
तिश्मन्नायक २४
तिश्वेक, तातदेशिफ १२०
तिश्यन्दाचार्य १८९, २३८
तिश्नेक्याचार्य, के. ५०९
तिश्पलवार ४८१
तिनारी, राधाकृष्ण १२१, १२९
तुकाराम ४७६
तुलसीदास ४७५, ४८१, ४८९

त्यागराज मस्ती (राज्ञ शास्त्रीगळ)
 ४४४
 त्रिपाठी, अनंत २८७
 त्रिपाठी, कालीप्रसाद २८७, ४३०
 त्रिपाठी, जयशंकर ३०६
 त्रिपाठी, रुद्रदेव ३०८
 त्रिपाठी, शिवदत्त ३०, १०९
 त्रिपुरान्तरु ५३
 त्रिनिम्बशास्त्री ५४
 त्रिवेणी १२७, १४१, ४१२
 त्रिवेदी, दीनानाथ (मधुप) ३०९
 त्रिवेदी, लक्ष्मीनारायण ६६
 त्रिवेदी, सर्वोदशर्मा ४५४
 त्र्यम्बरु ३५, ९०
 त्र्यम्बरुभट्ट ४५३, ४५४
 त्र्यम्बरुशास्त्री ४४५
 थंभी, जी. के. १८९
 दत्तानेय ८७
 दयानन्द सरस्वती २११, २१२
 दशमुन, सदाशिव ४५३
 दर्शन, विजयगणी ११८
 दशरथगळ शर्मा २९०
 दशरथशास्त्री ३०७
 दलाल, सी. डी. २७५
 दवे, ज. ए. १२७, ३०३
 दादोरा पाण्डुरंग ५१२
 दादु दयाळ ४७५
 दामोदर पण्डित ४४१
 दागडेकर, रा. ना. ५०४
 दासगणु महाराज ५०३
 दाशरथी ४७९
 दासगुप्त १
 दिनकर ४४०, ४८०

दिनेश ३०
 दिवाकर कवि ७४
 दिवाकरदत्त शर्मा २८८
 दीक्षित, अप्पय्य २४, ११८, १२७,
 १७७, २७७, ३८३, ४३१,
 ४४४
 दीक्षित, इंद्रवर २८
 दीक्षित, कच्छोदेश्वर ४३९
 दीक्षित, कामराज १९१
 दीक्षित, कृष्ण ७०
 दीक्षित, गोविन्द ४९, ३८६
 दीक्षित, चिन्तामणि ४४०
 दीक्षित, जीवराज १९१
 दीक्षित, देवर २७
 दीक्षित, नीलवण्ट ३२, ३३, ८६,
 ११८, १७७, ३२३
 दीक्षित, पेरियन्पा ९६
 दीक्षित, भद्रोजी ३८३, ३९०, ४३१
 दीक्षित, भास्कर ४३२
 दीक्षित, भूमिनाथमल्ल ८९
 दीक्षित, भूमिनाथ (नला दीक्षित)
 ९७, १९१
 दीक्षित, मधुराप्रसाद १८८
 दीक्षित, माधुरीप्रसाद ५०२
 दीक्षित, यशनागवण ३८६
 दीक्षित, योगेश्वर ४५३
 दीक्षित, रामनारायण ३०९
 दीक्षित, रामभट्ट ४५, १७८
 दीक्षित, मन्मथ १९१
 दीक्षित, वामुदेव ४३२, ४३३, ६५३
 दीक्षित, विष्णुशर्मा ३०५
 दीक्षित, शंकर ८८, १७८
 दीक्षित, शिव ४५८
 दीक्षित, धीनाराय ३८, ३२, ४३

दीक्षित, श्रीनिवास (रत्नगेट) ३८६
दीक्षित, श्रीशैल (काठम्बरी तिरुमग
चार्य) (श्रीभाष्य तिरुमलाचार्य)

१२२, १३०, २०९, २५३

दीक्षित, समरपुगन ९०

दीक्षित, सामराज ११९, १८९, १९१,
४३७

दीक्षित, सदाशिव १९५, १९६

दीक्षित, सोमशेखर १३०

दीक्षित, डी आर. २८३

दीनकृष्णदास ४७७, ४८१

टु गमजन ३३

दुर्गादास, गोस्वामी ४८९

दुर्वास कवि ११९

दूतकाव्ये व लेखक याची नामानली

१३९, १४०

देवकृष्ण शर्मा २१०, ४६७

देवकीनन्दन शर्मा ३०९

देवदास ९०

देवनारायण पाण्डे २८८

देवराज ४६, ८३, १८०

देवशकर ७५

देवशकर पुरोहित ९५

देवानन्द २७

देशपाण्डे, ग. अ. ३०४

देशपाण्डे, ट ना. ३०३

देशपाण्डे, ह. घा. २९७

देवीप्रसाद २७६

देवेदर ४३९

देशमुख, वि. झा. ९, ११३, १३३,

१५५, २५७, ३०४, ३०५

द्वारिकाप्रसाद शर्मा २७८

द्विजेन्द्रनाथ गुहचीधरी २१२

द्विजेन्द्रनाथशास्त्री २, २११, ४७१,
६७२

द्विजेन्द्रलाल पुरकायस्थ ११०, १४३,
३०८

द्विवेदी, महावीरप्रसाद ३२९, ४८६

द्विवेदी, लक्ष्मीनागयण १०५

द्विवेदी, वासुदेव ११०, २८८, ३०८

धर्मदेव त्रिपाठाचलानि १३३, ३०३,
३०५

धीरेन्द्रनाथ मुन्गर्जी ४८९

धर्मराज ९०

धर्मराजाभरीण ४५१

धर्मेन्द्र ब्रह्मचारी २७६

ध्रुव ४८०

नगेन्द्र ४७४, ४८३

नञ्जराज ४४४

नञ्जराजदासर १९५

नजीर अकरासादी ४७७

नेदेशशास्त्री, के. जी. २१३

नटकुमार शर्मा ३०

ननय ४७३, ४७८

नग्मालदार ४७५, ४८१

नरसण्या मंत्री १६, ३६

नरसी मेहता ४७६, ४८१

नर्मद ४८०

नर्मदाशकर ४८६

नरसिंह (अनुमितिपरिणय

नाटककार) १९२

नरसिंह अव्यगार (कलगी)-

१९५, २३६

नरसिंह कवि ९७, १९२, ६४४

नरसिंह चारलु ६४

- नरसिंहाचार्य ३७
 नरसिंहदत्त शर्मा ६७
 नरहरि २६, ७०, ११६
 नरहरि कवि ११९
 नरहरि चक्रवर्ति ४४५
 नरहरि सरकार ४७६
 नवनीत कवि ९०
 नवीन पतञ्जलि (पेरुगुडी) १६
 नागराज ३४०
 नागराजन् ५३०
 नागेश ४३२
 नागेशभट्ट ४३२, ४३३, ४३९,
 ४५२, ४५५
 नानक ४७५
 नामदेव ४७५, ४७६
 नायर, के. आर १८९, ३३०, ५०९
 नायर व्ही. एन्. २१५
 नायर, सी. नारायण २३७
 नारायण ६४
 नारायण (विक्रमसेनचम्पूकार) ८९
 नारायण ए. व्ही २५६
 नारायणकवि ४४, ९७, १४३
 नारायणतीर्थ ३१, १९७
 नारायण भट्टपाद (भट्टात्रि) ८१, ३८९
 नारायण पंडित ११९
 नारायणशर्मा ११९
 नारायण शास्त्री (बालसरस्वती)
 . १८२, १८३, १९३
 नन्हालाल ४८०
 निगुडर, ट. वा. ८०
 निव्यानेद २८२
 निरंजन ४७९
 निराला ४८०, ४८७
 नीतिविरयक काल्ये नामानन्दी ११८
 नीरपाजे भीमभट्ट ५११
 नीलकंठ ३०, ८१, ११६, ११८
 नीलकंठ चतुर्धर १०२
 नीलाम्बर शर्मा ४४०
 नूतनकालिदास (विक्रमराघवकार)
 १५, २८
 नृसिंह १४१, १४३
 नृसिंह कवि ४३९
 नृसिंहपंचानन ४५१
 नृसिंहसरि ४६
 नेवाज ५००
 नेसफिट्ट, जे. सी. २७६
 न्यायविजयमुनी १४२
 पतञ्जलिशास्त्री ५०६
 पद्मनाभ २७, १८६
 पद्मनाभभट्ट २९, ३१
 पद्मनाभशास्त्री ६४, ३०६
 पद्मनाभाचार्य १८४
 पद्मसिंह शर्मा २८५
 परफालस्वामी १७१
 पर्वते, रघुनाथशास्त्री ४४५
 परब, काशीनाथ वाण्डुरंग ४४८
 परमानंद (कवि) ११६, ११९
 परमानंद कवीन्द्र ४६५
 परमेश्वरानंद शास्त्री ३०६
 परवस्तु लक्ष्मीनरसिंहस्वामी ४९७
 परवस्तु रंगाचार्य ६२
 परगुराम तात्या (किनादरांकार) ५१२
 पराङ्कुश रामानुज १६९
 परांजेर ३०२, ४७९
 पञ्जमुळे, ग. वा. २४२, २८८
 पञ्चरत्न (कवि) २५, ९८
 पंचबागेराशास्त्री ४३, ८८, १८२,
 ५०३

पञ्चाननभट्टाचार्य ५०२
 पञ्चानन तर्करत्न ४४५
 पण्डित, प्र. दा. ९, २५८
 पण्डित, रा. पा. ४०५
 पन्त विहल ८५
 पाटक, उद्येशकर ४३३
 पाटक, रामनाथ ३४५
 पाटक, श्रीधरदास्त्री २८२, ४२७
 ४५४, ४७०, ४८६
 पाटक, श्रीवल्लभ ४४
 पाण्डुरंग (कवि) ५९
 पाण्डुरंग शर्मा २९९
 पाण्डुरंग शास्त्री ५११
 पाण्डे १
 पाण्डे, जयराम ११४
 पाण्डे, जयराम १२२
 पाण्डेय, महादेव ३३७
 पाण्डे, निम्नस्वर ३३७
 पाण्डे, शिवराम ६३, ६४
 पाण्डे, हीरालाल ३०८, ३०९
 पात्राचार्य २८
 पाध्ये, रावजीशास्त्री ३७५
 पायगुडे, वैद्यनाथ ४३२, ४३३
 पार्थसारथी १८५
 पाल, एस. पी. ४०९,
 पॉल थीम ५२९
 पित्तरसन ५०९
 पीरुस ४८५
 पिप्ले, ना. म. ३०४
 पिप्ले, ए. बालकृष्ण ४७९
 पिप्ले, गोपाल २३७
 पिप्ले ५३०
 पीताम्बर टत्त २७६
 पुणताम्बर महोदय ४५२

पुण्यकौगी ३०
 पुण्यप्रिय ५२५
 पुदुप्पा गौनाक ४७९
 पुनसेरी नीलकण्ठ शर्मा २८८, ३२९
 पुष्पोत्तम ५१
 पुष्पोत्तम मिश्र २७
 पुरोहित, लक्ष्मीनारायण ३०८
 पूर्णानन्द स्वामी २१५
 पूरनसिंह ८८०
 पृथ्वीचन्द्र ५२३
 पेरुसुरि १४१
 पेशवे, नि. कृ. ३०४
 प्रसादकर, नि. रा. ३०४
 प्रतापमल्ल नेपालेश्वर १९५, ३८५
 प्रधान, दाजी शिवाजी ४३९
 प्रबोधचन्द्र २७६
 प्रभाकर ३०, १९५
 प्रभुदत्तशास्त्री ३०६, ३३७, ५११
 प्रफुल्लचन्द्र राय ५१४, ५१८
 प्रभातचन्द्र चक्रवर्ती ५३०
 प्रमथनाथ तर्कभूषण ११९, १४१
 प्रसन्न, तर्करत्न ४४८
 प्रसाद ४८०
 प्रियदास १९६
 प्रियवदा ४१२
 प्रीतमदास ४७५
 प्रीतमसिंह सपीर ४८०
 प्रेमचन्द ५०६
 प्रेमधन ४८६
 प्रेमानन्द ४७६
 पौराणिक चण्डमन्थ व लेखक ८७
 फकीरमोहन सेनापति ४८०
 फणिकाल दास ३१०, ३११

- फटिक्याल ४८९
 फडके, अनन शास्त्री २९०
 फ्रॅक्लीन एजरटन ५२९
 फासबोत २७६
 फ्रॅक फर्टर २७२
 फ्रॅट्रिक लेग्रीज् २७६
 चक्राभरण शेटगोपाल ४६
 चप्पन ४८७
 चतुष्नाथ शर्मा १२०, १४२, १८६,
 १८९, ३२१
 चदरीनाथ शर्मा ४३९
 चदरीराम शास्त्री ८७
 चन्द्रोपाध्याय, इन्द्रनाथ ४९८
 चन्द्रोपाध्याय, माणिक ४८०
 चम्मेर पोतन ४७६
 चॅनेल, एन्. सी. २७३, ५२९
 चक्रा आनंदराम २७८
 चलेदेव ४७७, ४८१
 चलेदेव विद्याभूषण ४४५
 चलेदेव सिंह ६२
 चण्डरामदास ४७६, ४७८
 चण्डेव विद्याभूषण ४३७
 चम्बवनायक ४४४
 चागनी २७६
 चागेपाटीकर २९८, ३०१, ३०२,
 ३०९, ३१०, ३३७, ५०३
 चाळन्वि १९३, ४७९
 चाळहण्य २८
 चालमुकुट ५००
 चाणेश्वर ४५४
 चाणेश्वर भद्राचार्य ९०
 चाणुदेव शास्त्री ४४०
 चाणू सीतारामशास्त्री १७१
 चायनल्ले संस्कृतानुवाद २५०
 चार्ल्लिओ, वा. शि. २९९
 चार्ल्लिओ, शि. कृ. १३३, ३०३
 चालयशेदर ३८७
 चिहारीलाल ४८८, ४८९
 चौ. ४७९
 चुर्दस्कर ५२९
 चुन्डर २७२, २७३
 चॅनेर्जी, ए. २७५
 चॅरेण्ट, कॅट्टेगॉन ५२९
 चॅलन्टार्शन ५२९
 चेंचनराम ५०४
 चेंचफे २७८
 चेंद्रे ४७९
 चेंड ५१९
 चेंचल्लर ५३०
 चेंल्लमकोण्ट रामराय ४६, १२९,
 १९७, ४२२
 चोथर्लिग ५२९
 चोप ५३०
 चोपदेव ३०
 चॅनिमचन्द्र ४८०
 ब्रह्मदत्त २७
 ब्रह्मतत्र परदालस्वामी ७५
 भगवत १७८
 भगवद्दत्त शास्त्री २३८
 भगवद्गीतादास २१४
 भगवानदास २९१
 भगवदाचार्य ७, ४०, ३८८, ४४५,
 ५०४
 भद्र, शंभूरीश्वर २७८
 भद्र, जी. एच ५२५
 भद्रनाथस्वामी ६५

भद्रनारायण (त्रुचेन्द्रचक्र) ३१
 भद्रपत्नी रागनाट्टास ४४५
 भद्र, विश्वनाथरी ४३४
 भद्राचार्य मुद्रप्रयत्न २०, ९१
 भद्राचार्य जगदीश्वर ३०९
 भद्राचार्य रघुनन्दन २८३
 भद्राचार्य विमुक्तेश्वर ३३, ११९,
 २३५, २८६
 भद्राचार्य विश्वकर्म ३११
 भद्राचार्य हरिचरण २१६, २३८
 भद्राचार्य हृषीकेश २१०, २१९,
 २८८, २८५, २८९, २९०,
 ८२६
 भद्राचार्य श्रीरामेश्वर ३०६
 भद्रानि ८१
 भद्र्यामट्ट १०५
 भद्रभूति विश्वारत्न ५०७
 भवानन्द सिद्धान्तसंगीत ४५०
 भाई, वीरसिंह ४८०
 भागवतारत्न कवि ५४
 भगवत, सत्यारामशास्त्री १२
 भागवतेश्वर के एम्. १४७
 भण्डारकर, रा. गो. २७३, २७५,
 ५३०
 भातगण्डे ४४२
 भानुदास १९५
 भानुनीमट्ट २७७
 भानुशंकर शास्त्री ३३०
 भारतचन्द्र ८८८
 भारती-लेखक सूची ३०८, ३००
 भारते दु हरिद्वन्द्व ८८०, ८८६,
 ४८८, ५००
 भारद्वाज ५१६
 भास्करनाथ ४७६

भास्कराचार्य ५१५
 भास्कर ५३
 भावे, वि. अ. ५००
 भास्कर ३१, ८८, ४८१
 भास्कर कवि ९७
 भास्करन् ४७९
 भिडे, न. ना. २१०, २९९.
 भिडे, वि. वा. २७८
 भीममट्ट ४३४
 भुवनेश्वरी २७६
 भुवनेश्वरी ३१०
 भुला ८४०
 भूषणगुरु १७७
 भूमिनाथ (नल्लगीति) १९१
 भूषण ८८५
 भैरवमित्र ८३३
 भोगीश्वर साठेपरा ५२५
 भोगनाथ १४०, १८३
 भोगले, चरफोटी ३८५
 भोगलेश्वर, गंगावशास्त्री ४१९
 भगवतेश्वर शास्त्री २११
 भगवतेश्वर ३४७
 भडीश्वर, रामशास्त्री १५९
 भगिराम २०८, ४४०
 भानुदत्त ४३४
 मधुरानाथ शास्त्री, (मन्त्रनाथ)
 ११०, १९७, २३५, २८७,
 २८८, ४८२
 मधुरादास १८६
 मधुशंकर दत्त ४८६, ८८८
 मधुरानाथ ज्योतिषी २००, २२६,
 ४००
 मधुरानाथ तर्कशास्त्री ४४९

मधुनरवास्त्री ३०७	मुक्तेश्वर ४७८, ५०३
मधुरवाणी, २४, २३७, ३८५	मुखर्जी, एम्. ५१४
मधुरवाणी मासिकातील लेखक ३०५, ३०६	मुखोपाध्याय, सुभाष ४८०
मधुन्त २८	मुन्शी, कन्हैयालाल २९८, २९९, ४८०, ५२३
मधुसूदन ११८, १७८	मुरारी गुप्त ४७६
मधुसूदन ओझा ५१८, ५२३	मुरगुडकर ५२७
मधुसूदन, तर्कालंकार २५४	मॅक्डोनेल १, १७८, ५१४, ५२९
मधुसूदन त्रिपावाचस्पति २८२	मॅक्समुल्लर १, २७१, ५२९
मदन ३०, ३१	मुद्गल ५२४
मदनरवि १०३	मेरविजयगणी ६९
मनमोहन राय ४८०	मागीलाल मिश्र ३०८
मटेंकर ४७९	माधव १५, १४३, ४४८
मराठे ५१२	माधवकृष्ण शर्मा २७४
मराठे, नारायणशास्त्री ५२७	माधव चन्द्रोश २७९
महाज्जी ४७९	माधवाचार्य ४३
महादेवी वर्मा ४८०, ४८७	माधवामात्य ३१
मलयकनि ३३	मानदेव २९
मल्लीमठ हरिचल्लम ५३	मानवेद ३०, ८३, १७९, ३८४
मल्लाडि सूर्यनारायणशास्त्री ३१०	मानसिंह ३०
मल्लारी, आराध्य १९२	मारुत्कर, शंकरशास्त्री ४३२
महादेव ४४४	मित्रमिश्र ८४, ४५४
महालिङ्गशास्त्री ३३, ६५, ६७, १३२, १३३, १४१, १५५, १६४, १८९, २३३, २३५, २३६, २५३, २९९, ३०५, ३२९, ३३०, ५०९	मिथशी, या. वि. २०८, ५०६
महावीरप्रसाद द्विवेदी ५११	मिश्र मागीलाल ३१०
महीप्रति ५०३	मुरजी, भूदेव २१५
महेश टक्कुर ५४, ५५, ५८	मुखोपाध्याय, मङ्गल २५१
मातन्यास चतुर्वेदी ४८०	मुखोपाध्याय, कातिचंद्र ४३९
माधव फडले ४७६, ४७८, ४८१	मुझे, या. दि. २१५, ४४२
माधव स्वयंभू ५२४	मुद्दुषी नरसिंहाचार्य ४३८
माधवदेव ४७६	मुनि नयमन्ल ३०७
	मुनि बुद्धमन्ल ३०७
	मुन्मुले ३०४
	मुन्मुल्लाकर, मदननरशास्त्री ३०८
	मुन्मुल्लाकर, वि. भा. ३०९

मृत्युञ्जय ३८७
 मृदुपत्नी ४७६
 मेधाग्रन्थशास्त्री ४०, ५६, १३२,
 १७२, ३४८, ५०३
 मेहता, गिरिजाशंकर २७८
 मैत्रेय, रामानुज ९०
 मैथिलीशरण गुप्त ४७८, ४८०
 मोडक, अच्युत नारायण ८७, १९७,
 ४३८, ४५३, ४५४
 मोडक, गो. वृ. २५८
 मोतीराम ३०
 म्हसकर ४४३
 मोहनानन्द ३१
 मोरोपंत ४७७, ४७८, ४८१
 मोनियर बुद्धल्यम्स २७८
 मोहन शर्मा ११८
 मोहनस्वामी २७

 यज्ञनारायण ४९
 यदुनन्दन दास ३०
 यदुनाथ ७४
 यज्ञस्वामी ५०४
 याशिक मृळशंकर १८८, ५०२
 यादवेस्वर तर्करत्न ६३
 युधिष्ठिर मीमांसक २९०
 युवराजशशि १७
 युवराज गोदवर्मा ३८५
 युवराज रामवर्मा वन्ची (अस्तित्वी
 महाराज) १८०, १८६, ३८४,
 ३८५
 युवराजवर्मा (बोनुकी ताम्पुरान्) ३८५
 येहवाधि कोडमानीय २९
 योगध्यान मिश्र ५१९
 योगानन्द ९१

योगीन्द्रनाथ २७

 खुनाथ ३५
 खुदेव न्यायालंकार ४५१
 खुनाथ नायक २४, ३६, ४३, ४४,
 ३८४
 खुदेव नैयायिक ४५५
 खुनाथ शास्त्री ४५२
 खुनाथ शिरोमणि ४४९
 खुनाथपण्डित (हणमंते) ९९, ४५९
 खुवीर (डॉ.) २७६, २८१, ३४८
 खुत्तमनीर्थ ३०
 रत्नरोट (श्रीनिवास दीक्षित) १५,
 २४, ३२, ४३, ८३, १७७
 रत्नपाणि ५४
 रत्नाकर पण्डित ४५३
 रत्नाराध्य १०५
 रविपण्डित ३८७
 रमणपति ११९
 रमानाथ २७
 रवीन्द्रनाथ टागोर ४८०, ४८६, ४८९
 रवीन्द्रकुमार शर्मा ५१९
 रादस डेव्हिट्स २७३
 रामय ९०
 राघवन् (डॉ. व्ही.) ४, ४५, ६१,
 २३६, २७६, २८९, ३३९,
 ४४४, ४९९, ५०७, ५०८,
 ५१९, ५२६
 राघवाचार्य ३५, ८०
 राघवेन्द्रानार्य ४३२
 राजगोपाल अव्यंगार १४२
 राजगोपाल चक्रवर्ती २१३
 राजगोपाल, एम. आर. २४३
 राजन्नामणी २४, २८, ४३, ५०,
 ८३, १७७, १८५, ३८७, ४५१

राजज्ज्ञानी ३०६	रामचन्द्र २७
राजराज वर्मा ८९, २१२, २५५, ४७९	रामचन्द्र (पौलस्त्यराघवीयकार) २८
राजवर्मा २५	रामचन्द्र (राधाकिनोदकार) २९
राजवर्मा, ए. आर. ६२	रामचन्द्र (कृष्णविजयकार) ३०
राजवल्लभशास्त्री ५०३	रामचन्द्र (गोविन्दविजयकार) ३०
राजवाडे, वृष्णाशास्त्री ५००	रामचन्द्र (गोपालकीलाकार) ३० ५
राजशेखर ४३८	रामचन्द्र (अद्युम्नचरितकार) १७२
राजा, कुहन् २७४, २७६, ३४७, ३४८,	रामचन्द्र कान २७६
राजानक गोपाल ३३	रामचन्द्राचार्य, पी. व्ही. ६४, २५४
राजा रामवर्मा २९	रामचन्द्र तर्कवागीश २७
राजा लक्ष्मणसिंह ५००	रामचन्द्र दीक्षित ८९
राजा शिवप्रसाद ४८०	रामचन्द्र शुक्ल ४८७, ५११
राजू शारिफ ४४७	रामचन्द्ररिच विषयक ग्रन्थ व लेखक २६, २७
राजेन्द्रप्रसाद (राष्ट्रपति) ५२७	रामचन्द्रन २७८
राजेन्द्रलाल मिश्र २७२	रामजोशी ७१, १९७
राजेन्द्रशाह ४८०	रामदास २७
राजेश्वरशास्त्री ब्रविड २९०, ५२६	रामदेव २७
राजे, दया. वि. ३२६	रामदेव (चिरजीव) ७६, १९३, ४५१
राजोपाध्ये, गो. रा. १२	रामदेव न्यायालकार २७
राधाकान्त देव ४४१	रामन् नम्बुद्री २३७
राधाकृष्ण २७६	राम द्विवेदी ५०८
राधामोहन शर्मा ४४५	रामनाथ २७, ८६, १८९, ४४८
राधानाथ मधुसूदन ४८०	रामनारायण ४४८
राधामोहन गोस्वामी ४४८	रामपाणिवाट २५, २९, ३४ १७९, १८७
राम ३१, ४३९	रामप्रतापशास्त्री ५२७
रामाश्रयि ३१०	रामविहारीलाल १
रामकवि १८०, १९५, ३८५	रामभद्र-८४, १८०, १८५, ४४८
रामकृष्ण १४३	रामभद्र सार्वभौम ४५०
रामकृष्णभट्ट, एम्. २८८, ३०५ ३०६, ३४०, ३४७	रामभद्र सिद्धान्तवागीश ४५०
रामकृष्ण मञ्जनाथ चन्द्रवर्ती ४४९	रामभद्राग्र ४९, ३८४
रामगोपाल १४१	रामचन्द्र तर्कवागीश ४५१
	रामलिंग स्वामिगळ ४७९

रामनर्मा १८०, २५६, ४७९	३७८, ३८२, ४२८, ४२९
रामवर्म कुलशेखर १२०, ३८५	४९५, ५१९
रामवारियर ११९	छद्रकवि ५८
रामशरण भारती २८७	छद्रन्यायवाचस्पति ३०, १३९, १४०,
रामशास्त्री २७६, ४४७	४५०
रामशास्त्री, एम्. के. ३२९	छद्रमठ ३५
रामसरस्वती ४७८	छद्रराम ४५२
रामश्रि ३३	रूपगोरामा ३०, ८३, १३९, १४६,
रामस्वरूप २१३, २८८	१७०, ३१६
रामस्वरूपशास्त्री २७८	रूपनाथ ४५४
रामस्वामी ६२	रूसो ४८६
रामस्वामी शास्त्री १०५, १८७	रेनु ५२९
रामस्वामी शास्त्री, ए. ३८३	रेवाशकर ३०४
रामस्वामी शास्त्री, एम्. २७५	रोडे, य. स. ४४०
रामस्वामी शास्त्री, व्ही. एम्. ५१२	रंगनाथ ९१, ४८१
रामानन्दतीर्थ २७	रगनाथ कवि ४३, ४४
रामानन्द ४४५	रगनाथ ताताचार्य १४०, १८२
रामानन्द ब्रह्म ४७६	रगलाल ब्रॅनर्जी ४८६
रामानुज २३५, ४८८	गाचार्य १४२, २०९, २५५
रामानुज कवि १७८	रगीलादास ३५०
रामानुजदास ४३, ४६, ९०	लक्ष्मण ३६, ९७
रामानुजाचार्य, व्ही. ४३०	लक्ष्मण (रघुवीरविलासकार) २७
रामार्य ५८	लक्ष्मणशास्त्री १७, ४९७
रामायणत्रिपयक चम्पू-ग्रन्थ व लेखक	लक्ष्मणशास्त्री (स्वामी) १०७, १२९
८१, ८२, ८३	२९८, ३०१, ३०५, ३१०
रामावतार शर्मा १२१, १४२, २६२,	लक्ष्मणशास्त्री द्राविड ५२५, ५२६
३२१, ४९६	लक्ष्मण सोमयाजी २७
रामेश्वर २६, २७, ४५५	लक्ष्मण श्रि २५, २९, ३६, ६४,
रामेश्वरप्रसाद शास्त्री ३१०.	१४३, १८२
रायप्रोल् मुन्नाराव ४७९	लक्ष्मणाचार्य कवि ११९
रायशेखर ४७६	लक्ष्मी ४१३
रावळे, द्या. गो. ३००, ३०३, ३०४	लक्ष्मी अमल ३३७
राशिउडेकर, आम्बाशास्त्री २१६,	लक्ष्मीकान्तय्या ११०, १४०
२३८, २४४, २८६, २९०,	

वेंकटेश २५, २७, ३१
 वेंकटेश (भोसलवशावलीचमृकार)
 ८९
 वेंकटेश (हससटेशकार) १४१
 वेंकटेश (विष्णुतत्त्वनिर्णयकार) ४४४
 वेंकटेश्वर १८६, ३२५
 वेङ्करगा २६
 वेणीदत्त ३१
 वेदकवि १९२
 वेदगर्भ पद्मनाभाचार्य ४४४
 वेनमणि ४७९
 वेनर १, २७३, ५२९
 वेमन वीरब्रह्मम् ४७५
 वैरियर, पी. एम्. ६४३
 वेल्लणकर, वि. मि. ११४, २४२,
 ५०४
 वेल्लणकर, ह. दा. २७३
 वैकुण्ठ पट्टनायक ४८०
 वैजनाथ शर्मा ३०८
 वैजयन्ती ४१२
 वैशनाथ ५०७
 वशागोपालशास्त्री ५१९
 वशमणि १९५
 वशेश्वर ३१९
 पशीधर शर्मा १७
 व्यङ्करमणाचार्य, मेडपल्ली ९, १४
 व्यङ्केश मैथुन ९६
 व्यास, अभिज्ञान ५०, १०१, २८६
 व्यास, कान्हराम ३०८
 वज्रनाथ १४३, १६७
 वज्रनाथशास्त्री ६०
 वज्रमोहन २८३
 वज्रराज ११९
 वज्रलाल ११६

व्रजवासीदास ५००
 हिङ्गने ५२९
 शंकर ४४०, ४४८
 शंकर कवि ३४
 शंकरन् २७४
 शंकर नारायण ३१
 शंकरभट्ट ४३४
 शंकरलाल ३७, १८४
 शंकराचार्य (कृष्णविजयकार) ३१
 शंकरानन्द ४३
 शम्भुशालिदास २७
 शची राऊतराय ४८०
 शठकोपाचार्य १७७
 शठगोपाचार्य २७
 शठगोपरामानुज १६९
 शर्मा, ए. एन. ३०६
 शर्मा, गुरुदयाल ३०६
 शर्मा, डी. एम्. ५११
 शर्मा, रामनिवास ३१०
 शरन्वन्द ४८०
 शहाजी (चन्द्रशेखरविलासकार)
 १७९, ३८५
 शास्त्रेगान ५७, ४३७
 शातलूरी कृष्णगुरी ४३७
 शानभाग ४४०
 शार्ङ्गदेव १९६
 शारंगप्रामशास्त्री ३२५
 शारङ्गिभद्र भारतेन्दर ४७४
 शारंगी, एल्. डी. १८९, ३२९
 शारंगी, के. एम्. व्ही. २१३, ५०९
 शास्त्री, न. दा. ३०४
 शारंगी, पी. पी. एम्. २१३, २७४
 शाह, यु. पी. ५२५

शाहुराजे ५००	शंकरभट्ट ४७९
शिवप्रिय्यगार ३१	शम्भुनाथ शास्त्री ३०६
शिवकण्ठ २७	श्यामकुमार लाचार्य २१९
शिवे शिवरामशास्त्री २७८	श्यामनन्दन शास्त्री ३०८
शिव ४४०	श्यामशास्त्री ०१२, २१५, २५५
शिवकुमार शास्त्री ५५	श्याममुद्रदास २७६
शिवनन्द गुर्द २७४	श्रद्धा १
शिवनाथ ४४८	श्रीकण्ठरि १६
शिवनारायणशास्त्री ४३४	श्रीकण्ठव्या ४७९, ४८८
शिवराम २६, ३३	श्रीकृष्ण न्यायालमार ४५१
शिवरामशास्त्री (शतावधानी) ६३	श्रीकृष्णराम शर्मा ३२२
शिवशंकर ४५३	श्रीकृष्णसिंह ५२८
शुक ५२४	श्रीगोपाल १३०
शुक्ल, कुंभरनाथ २९०	श्रीधर २८, ४३८, ४७८, ५०३
शुक्ल, रमाकान्त ३०५	श्रीधरप्रसाद पन्त ३०९
शुक्ल, नित्यानाथ ४३२	श्रीधर भद्राचार्य ६२
शुक्ल, हरिरामशास्त्री ४२१	श्रीधर निगालकार ३६
शुक्लेस्वर १९३	श्रीधर वैष्णव ५२, ९६, ११७, ११९, १९६
शृंगारनिष्ठ काव्य व कवि १०३	श्रीधरस्वामी ३०
शेण्ढे, गणेशशास्त्री ३०७	श्रीनिवास २६, ४४
शेण्ढे, ट. वा. ३०५	श्रीनिवास (मुद्रामचरितकार) ३१
शेले ४८६	श्रीनिवास (कृष्णराजभाषावोदयकार) ५८
शेवटे व. थ. ७६, ३०३	श्रीनिवास (श्रीनिवास-चम्पूकार) ९०
शेनाळकर ४५	श्रीनिवास (साहराशास्त्रपट्टीकार) ९७
शेपनवि २६, ८८	श्रीनिवास (वराहचम्पूकार) ८५
शेपगिरिशास्त्री २७४	श्रीनिवास (आनन्दराजचम्पूकार) ८९
शेष दीक्षित ३०	श्रीनिवास (अल्लकारसंग्रहकार) १७१
शेषानन्द कवि ७१, ९६	श्रीनिवास-अनन्तभट्ट २९९
शेषाचार्य ४४	श्रीनिवास कवि (भूवराहविषयकार) ३४
शेषसर्व्ये-ग्रन्थ व लेखक ३३-३४	श्रीनिवास कवि ४४
शेषचम्पू ग्रन्थ व लेखक ८६	श्रीनिवासर ५०७
शंकर कुरुप ४७९	
शंकर देव ४७६, ४८१	
शंकरनारायण ५०७	

- लक्ष्मीदत्त ३६
 लक्ष्मीधर ३५
 लक्ष्मीनाथ ब्रह्मवर्मा ४८०
 लक्ष्मीन्द्रसिंह ४३४
 लक्ष्मीपति ५९
 छात्राणिक नाटक व लेखक-नामसूची
 १९३, १९४
 लाटकर, वा. भा. ४६, ४७, १५७,
 २१६, २४२, ४३०, ५०७
 ल्यालापण्डित ४५३
 लेविज राइस २७५
 लेले गणेशशास्त्री ५०६
 लेखनदास ४७६
 लोलेवराज ३१
 ब्रह्मस्थलाचार्य दीक्षित ३८३
 बसे, भाऊशास्त्री ४९७, ४९८
 बसे, रावबहादुर ५१७, ५१८
 बरकर कृष्ण मेनन १९७, २५८
 बडेश्वर्य ४८६
 बन्दावमठ ३६
 बरदकृष्णम्माचार्य ११६, १२२
 बरदराज १६
 बरदराजयज्वा ३०
 बरदराज शर्मा १८९
 बरदराज (सुंदरराजचरित्र-चम्पूकार)
 १८१
 बरदराज (लघुसिद्धान्त-कौमुदीकार)
 ४३२
 बरदराज, व्ही. व्ही. ५०७
 बरदराज शर्मा, पी. व्ही. ५०८
 बरदाचार्य १४१, १८०, १८५
 बरदाचार्य नारायणमुत्त २५७
 बरदाचारिअर, व्ही. १
 बरदाचारिअर, एस्. टी. जी. २१३
 बरदादेशिक २५, २६, २९, ३४,
 ११९
 बर्षेकर, श्री. भा. २८८, (संस्कृत
 मथितव्यम् मधील सम्पादकीय
 लेखांची यादी २९१, २९२,
 २९३, २९४, २९५, २९६,
 २९७, ३०३, ३०४, ३०५
 बराहपाण्डे डि. नि. २९७, २९८,
 ३०१, ३०३
 बल्लत्तोल ४७९
 बल्लरीसहाय्य ४३, ८३, १८१
 बसिष्ठ जगन्नाथशर्मा ३०५
 बास्तोल मेनन १२१
 बाँकर नामल ५३०
 बान्देस्वर ४५३
 बाटवेशास्त्री ३२३, ४४३
 बाडेगावकर, ना. दा. ४३२
 बाणी अण्णाय्या ४५३
 बादिचन्द्र १४३
 बादिराज २९
 बादिराजमूरी ५४, १७२
 बामन १६
 बारे, ग. श्री. ३००, ३०२
 बारे, भीधरशास्त्री ५२७
 बासुदेव १३३
 बासुदेव, (बमोरसन्देशकार) १४२
 बासुदेव, (वित्तपदीपकार) ४४५
 बासुदेव घोष ४७६
 बासुदेव पात्र ४३८
 बासुदेवानन्द सरस्वती १३०, २१०,
 ४१९
 विक्रम १३९
 विजयरायवाचार्य ४३, १४२, १८१
 विनयमोहन शर्मा ४८६

विनोदनायक ४८०
 विनोद राजनाराय ४८०
 विंटरनिष्ठ १, २७२, ५२९
 विद्वलपत, (विद्वोनाअण्णा टप्तरदार)
 १४८, १४९
 विद्वल २५५
 वित्राधर ३६
 वित्रानाथ ४३९
 वित्राभूषण ३०
 वित्राधरशास्त्री ११७
 विनायकभट्ट ६२
 विमलप्रसाद चर्चिहा ५२८
 विश्वरूप्तेन २७
 विश्वरूपशास्त्री २७२, २८३
 विश्वम्भरनाथ शर्मा २७८
 विश्वनाथ ३१, ९७, १८७, १९५
 ४४८
 विश्वनाथ चक्रवर्ति ४४५
 विश्वनाथ नारायण ५३
 विश्वनाथ वाचस्पति १८०
 विश्वनाथशास्त्री ३४५
 विश्वनाथ मिद्वान्त पञ्चानन ४५१
 विश्वनाथसिंह वापेला १९६, ३८५
 विश्वेश्वर १०५, ११६, ११८
 ४५३, ४५४
 विश्वेश्वर आचार्य ४४८
 विश्वेश्वर कवि १७९, १८७, ३२२
 विश्वेश्वरनाथ रेवू २१४
 विश्वेश्वर विद्वान्तशिरोमणि २१५
 विश्वेश्वरानन्द २८२
 विश्वुदात्त १४३
 विश्वुदास १४३, ४७६, ४८१
 वीरकर, ए. मा. २८२
 वीरराम २६, १४३, १६९, १८१

वृन्दावनदास ३१
 वृन्दावन शुक्ल ३३, ३४
 वैकट (चक्रेश्वरदेशाकार) १४१
 वैकटकवि ८१
 वैकटकृष्ण २५
 वैकटकृष्णशास्त्री, एन्. एम्. २१३
 वैकटदेव २४
 वैकटनाथ ११७
 वैकटनाथाचार्य ६२, ३०५
 वैकटआप्पा नायक १९६, ३८५
 वैकटमल्ली २६, ३८६
 वैकटरत्नम् पन्तलू २१४
 वैकटरमण १२९
 वैकटरमण कवि १३०
 वैकटरमण, के. एम्. २५३
 वैकटरमणाचार्य ११, १३३, २१५,
 २१९, २३५, २४९, २५६,
 २५९, २६४
 वैकटरामनाचार्य १८१
 वैकटरामशास्त्री ११४
 वैकटराम नरसिंहाचार्य १९३
 वैकटरामशास्त्री, आ. एम्. २१३
 वैकटरामशास्त्री, एम्. २३७
 वैकटरद १७९
 वैकटकृष्ण यज्ञा ३२
 वैकट मुक्ता ३३, ९१
 वैकटमुद्राण्य १८०
 वैकट स्री ३४
 वैकटाचल अप्पा १८२
 वैकटाचल शास्त्री २१३
 वैकटाचार्य २८, १४१, ३४८
 वैकटाचार्य चक्रवर्ति ९१
 वैकटाधरी ६८, ७७, ७८, ८०,
 ९१, १४६

वक्त्रेश २५, २७, ३१	त्रजवासीदास ५००
वेष्टेश (भोसलधशावलीचमूकार)	हिटने ५२९
८९	
वेष्टेश (हससदेशकार) १४१	शकर ४४०, ४४८
वेष्टेश (विष्णुतात्वनिर्णयकार) ४४४	शकर कवि ३४
वेक्रेदर १८६, ३०५	शकरन् २७४
वक्त्रगा २६	शकर नारायण ३१
वेणीदत्त ३१	शकरभट्ट ४३४
वेदजवि १९२	शकरलाल ३७, १८४
वेदगर्भ पद्मनाभाचार्य ४४४	शकराचार्य (कृष्णविजयकार) ३१
वेतमणि ४७९	शकरानन्द ४३
वेवर १, २७३, ५२९	शम्भुमालिदास २७
वेमन वीरब्रह्मम् ४७५	शची राकतराय ४८०
वेरियर, पी. एम्. ८४३	शठगोपाचार्य १७७
वेल्लणकर, वि. मि. ११४, २४२, ५०४	शठगोपाचार्य २७
वेल्लणकर, ह. दा. २७३	शठगोपरामानुज १६९
वेकुड पट्टनायक ४८०	शर्मा, ए. एन ३०६
वैजनाथ शर्मा ३०८	शर्मा, गुरुदयालु ३०६
वेजयन्ती ४१२	शर्मा, डी. एस् ५११
वैशनाथ ५०७	शर्मा, रामनिवास ३१०
वशागोपालशास्त्री ५१९	शरम्भन्द्र ४८०
वशमणि १९५	शहाजी (चन्द्रशेखरत्रिलसकार) १७९, ३८५
वशादर ३१९	शास्तेगान ५७, ४३७
वशीधर शर्मा १७	शातश्री कृष्णगरी ४३७
व्यक्त्रमणाचार्य, मेडपल्ली ९, १४	शानभाग ४४०
व्यक्त्रश नेधुव ९६	शाईट्टे १९६
व्यास, अग्निनाटक ५०, १२१, २८६	शालग्रामशास्त्री ३२५
व्यास, कालुराम ३०८	शालिभद्र भारतेदर ४७४
वडनाथ १४३, १४७	शास्त्री, एल्. वी. १८९, ३२९
ब्रह्मनाथशास्त्री ६२	शास्त्री, के. एल्. व्ही. २१३, ५०९
मणमोहन २८३	शास्त्री, न. दा. ३०४
मजराज ११९	शास्त्री, पी. पी. एम्. ०१३, २७४
मज्जाल ११६	शाह, यू. पी. ५०५

शाहुराजे ५००	शंकरभट्ट ४७९
शिब्रैग्यभार ३१	शम्भुनाथ शास्त्री ३०६
शितिकण्ठ २७	श्यामसुमार जाचार्य २१२
शिने शिवरामशास्त्री २७८	श्यामनन्दन शास्त्री ३०८
शिव ४४०	श्यामशास्त्री २१२, २१५, २५५
शिवसुमार शास्त्री ५५	श्यामसुन्दरदास २७६
शिवचन्द्र गुई २७४	श्रद्धर १
शिवनाथ ४४८	श्रीकण्ठसवि १६
शिवनारायणशास्त्री ४३४	श्रीकण्ठज्या ६७९, ४८८
शिवराम २६, ३३	श्रीकृष्ण न्यायालयार ४५१
शिवरामशास्त्री (शलावधानी) ६३	श्रीकृष्णराम शर्मा ३०२
शिवशंकर ४५३	श्रीकृष्णसिंह ५२८
शुक ५२४	श्रीगोपाल १३०
शुक्ल, कुपेरनाथ २९०	श्रीधर २८, ४३६, ६७८, ५०३
शुक्ल, रमाकान्त ३०५	श्रीधरप्रसाद पन्त ३०९
शुक्ल, त्रिग्रनाथ ४३२	श्रीधर भद्राचार्य ६२
शुक्ल, हरिरामशास्त्री ४२१	श्रीधर त्रिपालवार ३६
शुक्लेश्वर १९३	श्रीधर बन्नेश ५२, ९६, ११७, ११९, १९६
शुभारनिष्ठ काव्ये व कवि १०३	श्रीधररामाजी ३०
शेण्डे, गणेशशास्त्री ३०७	श्रीनिवास २६, ४४
शेण्डे, द. वा. ३०५	श्रीनिवास (सुदामचरितकार) ३१
शेले ४८६	श्रीनिवास (तृणराजप्रभावोदयकार) ५४
शेवडे व. अ. ७६, ३०३	श्रीनिवास (श्रीनिवास-चम्पूकार) ९०
शेवाळकर ४५	श्रीनिवास (शाहराजाष्टपदीकार) ९७
शेषसवि २६, ८८	श्रीनिवास (वराहचम्पूकार) ८५
शेषगिरिशास्त्री २७४	श्रीनिवास (आनन्दरगचम्पूकार) ८९
शेष टीक्षित ३०	श्रीनिवास (अलकारसंग्रहकार) १७१
शेषाचल कवि ७१, ९६	श्रीनिवास-अनंतभट्ट २९९
शेषाचार्य ४४	श्रीनिवास कवि (भूवराहविजयकार) ३४
शेषनाथे-ग्रन्थ व लेखक ३३-३४	श्रीनिवास ५०७
शेषचम्पू ग्रंथ व लेखक ८६	
शंकर कुरुष्य ४७९	
शंकर देव ४७६, ४८१	
शंकरनारायण ५०७	

श्रीनिवासभट्ट १०६	सच्चिदानन्द सरस्वती, (वायू, सुव्याख्य) २१४
श्रीनिवास, रथ २८	एत्यनारायण कविरत्न ५००
श्रीनिवास, राघवन् २१३	सत्यव्रत शर्मा १२७, ३०८
श्रीनिवास, रामानुज ९०	सत्यप्रतशास्त्री १७५, ३०८
श्रीनिवासशास्त्री (शारदाशतपकार) १२०	सदाजी ९८
श्रीनिवासशास्त्री (ब्रह्मविद्या संपादक) १८२	सदाक्षर १२०
श्रीनिवासाचार्य २३६	सदानन्द २९, ३०, ४३
श्रीनिवासाचार्य (कृष्णाम्बुदयकार) २९	सदाशिव मरती ७५, ४३९
श्रीनिवासाचार्य (आङ्ग्लजर्मनी-युद्ध विवरणकार) ६४	सनातन १७०, १७१
श्रीनिवासाचार्य (उत्तमजाज्ञेयायसी रत्नमाळिकाकार) ६५	सन्निधानम् सूर्यनारायणशास्त्री ३११
श्रीनिवासाचार्य (मयूरसन्देशकार) १४२	संस्कृतभवितव्यम् मधील काल्य व कवि याची सूचि १३३
श्रीनिवासाचार्य (शृङ्गारतरङ्गिणीभाग लेखक) १८५	संस्कृतभनितव्यम् मधील निग्रह लेखक नामावली २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१
श्रीनिवासाचार्य वेमूर्ति ६३	स. भ. चरित्रात्मक लेखकाची सूची ३०२
श्रुतिकान्त २११	स. भ. मधील लघुफाल्ग्वेय लेखक सूची ३०३, ३०४, ३०५
श्रीपति गोविंद २८	संस्कृत शब्दसोपाची नामावली २७८
धीराम ४४८	संस्कृततरलान्तरातील प्रसुग गणलेखकाची नामावली २९१
धीरामचन्द्र १८४	संस्कृततरनाकर-लेखक सूची ३०६, ३०७
धीरामशास्त्री ४५	सप्तकुमार आचार्य ३०४
धीरामनाथ नन्ड ४९७	सम्पूर्णानन्द २१५
धीरद्वम् श्रीनिवासराव ४७९	सम्भानी ९५, ४५९
धीवर २१६, २४४, ५०४	सममन्डर्भ ३९
धीशैल १८०	सर अतरगिह ४८०
धीशैल तानाचार्य २१६, २३८, ३०१	सरनार्सक, शम्भर रावजी ९
सकृन्नीति ४४, ४६, १७२	सरसंद, नि. गी. ५०५
सत्पारामशास्त्री १७५	सरस्वती १४१
सच्चिदानन्द २८	सहजानन्द ४७५

सहस्रजुद्धे १४२, १८७, ३२१
३२४

साकुरीकर, डी. टी. २४२

सायडे, ग. रा. ३०३, ३०४

सातयळेकर, श्री. दा. २८२, २९७,
५२३

सामतसिंहर ४७७

सायणाचार्य (सुभाषितमुधानिधिकार)
१४७

सारळादास ४७४, ४७८, ४८१

सारस्वती सुपमेलील प्रमुप लेखन
२९०, २९१

सायकर (स्वातन्त्र्यवीर) ४७९

साहित्यमोग ९६

सिद्धान्तवागीश १८८

सियारामशरण गुप्त ४८०

मिस्टर तालवाल ४१३

सीतादेवी १८९, ५०९

सीतारामशास्त्री ४४, ९२

सीतारामाचार्य ३०९

सुकुमार २७

सुदर्शनपति ५७२

सुधीन्द्रतीर्थ ७५

सुधीन्द्रयति ३८५

सुधीन्द्रयोगी ४३९

सुंदरदास ४७५

सुन्दरेश शर्मा ५०३, ५०९

सुन्दरदेव ५८, १४७, १९३

सुन्दरवल्ली ८२, ४१३

सुन्दरवीररायच १८०, १८१

सुन्दरसेन ३३

सुन्दरराजाचार्य १८१

सुन्दराचार्य १२०, १९६

सुन्दरी ३८८

सुन्दरेश्वर १२७

सुनीतिकुमार चॅटर्जी ५२८

सुनालचन्द्राचार्य ३०

सुन्दारामशास्त्री ३१०

सुप्रहण्यसूरी ११८, १९६

सुप्रहण्यभारती ४७९

सुमद्राट्टेजी २९७, २९८

सुभाषित सग्रहाची नामावली १४६,
१४७

सुभतीन्द्र ९७

सुमित्रानन्दन पन्त ४८०

सुरेन्द्रमोहन १८९, ३२९, ५०९

सुरेन्द्रमोहन पन्थतीर्थ १८९, ५०९

सूरदास ४७५, ४८१

सूर्यनारायण ३५, ८१

सूर्यनारायणाश्वरी २६

सेनुमाधव ४४

सोमेश्वर ५२५

सोण्टीभद्राट्टे रामरवामी १८६

सोमनाथ ११८, ४४१

सोमल्लार, स. गो. २९६

सोमशेखर ८४

सोवनी ५१

सम्पूर्णानन्द ५२८

सेन्ट्यू नरी ५२१

स्टीफन शेडर ४८५

स्तीन २७५

हरकारे, गुण्डेराव ३०६

हरदत्त ७०

हरदास, तालशास्त्री २९८

हरप्रसादशास्त्री २७९

हरमन्टशास्त्री २७५

हरमोहन ४४८

हययोगी १४३

हयराज २८२
 हरि कवि १५
 हरिकृष्ण ४५३
 हरिदास न्यायालकार ४५९
 हरिनाथ २७, ४३३
 हरिराम ४४८
 हरिराम (तर्जवागीश) ४५०
 हरिराम (तर्जसिद्धान्त) ४४८
 हरिश्चन्द्र ४५३
 हरिश्चक्र १९५
 हल्डज २७४
 हसरकर, श्रीपादशास्त्री ८, ४४, ५१,
 ४४६, ४४७
 हॉपकिन्स ४८५
 हार्ले अल्ब्रीश्रीट ५१५
 हितहरिवंश गोस्वामी ३०

हिलेंकर, पु. स. ४४३
 हीरालालशास्त्री २७४
 हीरासिंह टर्ट ४८०
 हुपरीकर, ग. श्री. ५१३
 हृदयराम ५००
 हृषीकेश भट्टाचार्य ४९५
 हृषीकेशशास्त्री २७४
 हेगेल ४८६
 हेन्री व्ही. १
 हेनरे, ए. आर्. १८९, ५०८
 हेमचन्द्र गोस्वामी ४८०
 हेमचन्द्र नाऊआ ४८०
 हेमचन्द्र राय ५३
 हेमसरम्बती ४७४
 हेमचन्द्राचार्य ३६
 होसर, हनुमन्ताचार्य २९६